

SZERKESZTETTE:
J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA – KINTLI DÓRA

GYŐZTESEINK

A XXXIV. OTDK

HUMÁN ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEKCIÓKBAN
GYŐZTES PÁZMÁNYOS HALLGATÓK DOLGOZATAI

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEEZELŐ

GYŐZTESEINK

A XXXIV. OTDK HUMÁN ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
SZEKCIÓKBAN GYŐZTES PÁZMÁNYOS HALLGATÓK
DOLGOZATAI

Szerkesztette: J. Újváry Zsuzsanna – Kintli Dóra

A kötet az NTP–HHTDK–18 támogatásával jelent meg.

PÁZMÁNY PÉTER
KATOLIKUS EGYETEM
*Bölcsészet- és
Társadalomtudományi Kar*

Nemzeti
Tehetség Program

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Győzteseink

**A XXXIV. OTDK Humán és
Társadalomtudományi Szekciókban
győztes Pázmányos hallgatók dolgozatai**

Szerkesztette:

J. Újváry Zsuzsanna – Kintli Dóra

Piliscsaba • 2019

Szaklektorok a dolgozatírók konzulens tanárai:

Andok Mónika, C. Tóth Norbert, É. Kiss Katalin, Günsberger Dóra, J. Újváry Zsuzsanna, Kardeván Lapis Gergely, Kopócsy Anna, Kovács Bálint, Lukácsi Margit, Mátyus Norbert, Medgyesy S. Norbert, Müller Rolf, Osztroluczky Sarolta, Pillók Péter, Radvánszky Anikó, Rosta Andrea, Somló Ágnes, Szakács Béla Zsolt, Tóth Ágnes, Vajdai-Horváth Zsuzsa, Zsinka László

Technikai szerkesztés, tördelés:

Fehér Bence

Kiadja a **Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és
Társadalomtudományi Kara**

Felelős kiadó:

Dr. Szuromi Szabolcs Anzelm rektor

ISBN 978-963-308-364-2

Tartalomjegyzék

J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA: „A TDK örök”. Előszó gyanánt	9
--	---

Humán Tudományok Irodalomtörténet

SCHRANZ ÁRON: „Hetten, mint a gonoszok”. Keletkezéstörténet, narráció és műfajiság Herczeg Ferenc: <i>A Gyurkovics-lányok</i> (II. helyezett)	17
BUDAY BÁLINT: „A *t kívánom” <i>A lábjegyzet poétikai szerepe a 20. század utolsó harmadának magyar lírájában</i> (I. helyezett)	35
MATUZ BENCE: A rovar szimbolikája Achille Chavée költészetében (különdíjas)	61
KÉRY ANNA LILLA: Történelem, emlékezés és identitás a kortárs szárd irodalomban (II. helyezett)	89
BARÁTH TIBOR: A török Oidipusz <i>A kultúra, az identitás és a narráció kizárólagosai Orban Pamuk <i>A piros hajú nő</i> című regényében</i> (III. helyezett)	117
SÁNTA LÚCIA: A paradigmaváltás lehetősége a gyermekirodalom fordításában (II. helyezett)	145

Művészettörténet

FÁBIÁN ESZTER: A veszprémvölgyi skandináv csontfaragvány egyháztörténeti előzményei (II. helyezett)	177
HOLLÓ SZABÓ ZSÓFIA: Művészet az emigrációban: Kósza Sípós László szentendrei Kristályvárosa <i>Kósza Sípós László németországi periódusának újraértelmezése</i> (különdíjas)	195

Nyelvészet

HALÁSZ DÁVID: A befejezett és befejezetlen múlt idő változása az ómagyar kor végétől a közép- magyar kor végéig. <i>Számitógépes korpuszvizsgálat alapján</i> (különdíjas)	227
--	-----

Történettudomány

KRISTON DOROTTYA:

- Mátyás király halálhírének története a milánói, a modenai és a Flórenczi Okmánytár forrásainak tükrében (különdíjas) 251

KINTLI DÓRA:

- „Sub fide fassi sunt”
Torna vármegye 1582. évi vizsgálata (II. helyezett) 279

KISS PÉTER:

- Világosító Szent Gergely szerepe az örmény identitás megőrzésében Erdélyben (II. helyezett) 309

MATÁNYI MARCELL:

- Adalékok az 1809-es inszurrekció Pest vármegyei hadszervezetéhez (III. helyezett) 337

ZELEI TAMÁS:

- A vallás, mint a diplomácia mozgatórugója
Az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciája az Oszmán Birodalomban élő uniált katolikus felekezetek kontextusában (különdíjas) 361

SEMSEI FERENC:

- A „könyves ember” Amerikában
Püski Sándor kulturális kapcsolatrendszere (különdíjas) 389

Társadalomtudományok Szociológia

VANDRÓCZKI VIKTOR:

- „Csak az menjen katonának...”
A magyar honvéd tisztjelöltek társadalmi háttere és ennek történelmi változásai (I. helyezett és különdíjas) 419

MENICH DÓRA:

- Zaklatás: ON(line) avagy a középiskolások és az online zaklatás (II. helyezett és különdíjas) 447

Kommunikáció és médiatudomány

HORVÁTHOVÁ EMESE:

- A 2018-as magyarországi választások a felvidéki sajtóban (különdíjas) 475

Politikatudomány

STACHÓ KRISZTINA:

Moditva

A hindu nacionalizmus megjelenése Narendra Modi beszédeiben (II. helyezett és kétszeres különdíjas)

503

J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA

„A TDK ÖRÖK”¹

ELŐSZÓ GYANÁNT

Minden valamirevaló tanár és diák – az utóbbi évek óta már nemcsak az egyetemisták, hanem a középiskolások is – tudják, hogy az OTDK minek a rövidítése: Országos Tudományos Diákköri Konferencia. A lényege: önképzés, tehetséggondozás, tudományos utánpótlás-nevelés és mindennek kerete, a kétévente megrendezésre kerülő konferencia vagy verseny.

A mai diákkör előzménye a 16–17. században jelen lévő pezsgő szellemi kultúrára, a reformáció és a katolikus megújulás nyomán kiépülő iskola- és oktatási rendszerre vezethető vissza. Annak ellenére, hogy Magyarországon akkor nem volt egyetem, és a magiszteri fokozatra vágyóknak külföldre kellett menniük, a hazai protestáns, majd a katolikus (jezsuita) oktatás európai élvonalban állt; a kollégiumokban, líceumokban és a gimnáziumokban bevezetett tanítási módszer, a nagyobb diákok gondoskodása a kisebbekről, az intézményekben kialakult tutoriális képzés, a vita és a verseny szelleme a diákok között – mind-mind előzményei a mai OTDK-nak, amely ma egyedül hazánkban van megszervezve, valódi Hungarikum.² Az 1951-ben indított OTDK mozgalmat a Rákosi-érában – természetesen – átjárta a szovjet minta. A Kádár-korszakban az új szocialista képzés fontos fórumává akarták tenni; erre törekedtek az ún. marxista diákkadémiák, amelyek azonban egy idő után kihátráltak a politikai ellenőrzés alól. A rendszerváltás után az OTDK is megújult.³ A régi egyetemek mellé újakat is alapítottak, amelyek – és köztük a Pázmány Péter Katolikus Egyetem – eredményeik tekintetében igencsak felzárkóztak. A Pázmány Bölcsészkarra büszke lehet arra, hogy az utóbbi években, többnyire, a legnagyobb egyetem, az ELTE után állhat az elnyert díjak tekintetében.

A diákok legkiválóbbjait – az első helyezettek közül szekciónként legfeljebb 4 vagy 5 főt, az összes szekciót tekintetbe véve maximum 45–50 főt – az OTDK Tudományos Bizottsága, majd Tanácsa a Pro Scientia Aranyérem tudományos díjjal tünteti ki. (Ezt a díjat az OTDT 1988-ban alapította, 1989-ben adták ki először.) Ilyen elismeréssel kitüntetett hallgatóink is vannak a Pázmányon. Ezen fiatal kutatók közössége a Pro Scientia Aranyérmesek Társasága (PSAT), amelynek elnöke jelenleg Dr. Adorjáni Zsolt, aki 2007-ben a Pázmány színeiben nyerte el ezt a díjat. Jelenleg egyetemünk Klasszika-Filológia Tanszékének adjunktusa. Kiváló karrieréhez gratulálunk, és kívánjuk, hogy még sok hozzá hasonló kvalitású tudóst nevelhessünk!

¹ Az OTDT elnöke, Dr. Szendrő Péter akadémikus mondása.

² Anderle Ádám nevezte az OTDK-át Hungarikum-nak. Vö. Origo, 2005. március 2. <https://www.origo.hu/itthon/20050302azotdk.html>. Utolsó megtekintés: 2019. június 9.

³ Az OTDK történetét dolgozta fel: ANDERLE Ádám (összeáll. és szerk.), *A magyar tudományos diákköri konferenciák története*, Budapest, Országos Tudományos Diákköri Tanács, 2011.

A Pro Scientia Aranyérem

„A legkiválóbb eredményeket elért hallgatókhoz kapcsolódóan az OTDT 1997-ben Mestertanár Aranyérem kitüntetés alapítását határozta el (jogelődje: 1987-től 1997-ig a Témavezető Mester és Iskolateremtő Mestertanár elismerés, oklevél volt); „mindazon oktatók és kutatók jobb megbecsülése és ösztönzése céljából, akik az egyetemisták és a főiskolások kötelező tananyag elsajátításán túlmutató, tudományos diákköri, szakkollégiumi vagy egyéb önképzési formában megvalósuló tudományos tevékenységének elősegítéséért, kibontakoztatásáért és elismeréséért témavezetőként és a tudományszervezés terén éveken át kiemelkedően eredményes, áldozatos munkát végeztek”⁴ – olvasható a Mestertanár Aranyérem kitüntetés szabályzatában. Bölcsészkarunkon jelenleg hét Mestertanár Aranyérmes oktató tevékenykedik, és a következőkben újabbak is be fognak lépni ezek sorába.

⁴ http://otdt.hu/upload/files/Mestertanar%20Aranyerem%20Kituntetes%20Szabalyzata_OK.pdf.
Utolsó megtekintés: 2019. június 9.

Mestertanár Aranyérem

Az OTDT 2017-ben határozta el a következőket: „...hogy a felsőoktatás különböző képzési szintjein történő tehetséggondozó, tudományos kutatói tevékenység folyamatosságának támogatása és perspektíváinak felmutatása, a tehetség elismerése és a fiatal kutatói teljesítmények megismertetése, valamint Roska Tamás tudományterületeket összekapcsoló, nemzetközileg elismert kutatói életműve előtti tiszteletadás céljából életre hívja a Roska Tamás tudományos előadások intézményét. [...] Roska Tamás tudományos előadás tartására első ízben 2019-ben, a XXXIV. OTDK keretében, majd ezt követően kétévente, szekciónként egy, összesen 16 tudománykörben kerül sor az Országos Tudományos Diákköri Konferencián.”⁵ Csak a legnagyobb tisztelettel és büszkeséggel emlékezhetünk **Roska Tamás** Széchenyi- és Bolyai-díjas akadémikusra, aki a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának újraalapításánál is már alapvető szerepet játszott, majd az Információs és Technológiai Kart alapította meg 1998-ban.

A XXXIV. OTDK 16 szekciójából kettőben a Pázmányon végzett fiatal kutató nyerte el a Roska Tamás Előadói Tudományos Díjat: Dr. Papp Ádám ITK-s posztdoktor az Informatikai Szekcióban, és Huszthy Bálint frissen doktorált nyelvész hallgatónk a Humán Szekcióban. Gratulálunk nekik!

⁵ Alapító Okirat Roska Tamás Előadás jogának elnyerésére.

http://www.otdt.hu/upload/files/1530601961_RoskaTamásEloadas_alapito_okirat_20180618.pdf.

Utolsó megtekintés: 2019. június 9.

Jelenlegi kötetünkben a XXXIV. OTDK Humán és a Társadalomtudományi Szekciókban I., II. és III. helyezést és különdíjat elért Pázmányos hallgatók rövidített, szerkesztett dolgozatait jelentetjük meg. (Két hallgató nem tudta leadni dolgozatát.)

A tanulmányok egyes hallgatóknak első szárnypróbálásai, másoknak ez már a többedik, méghozzá igen ígéretes, kiforrott munka. Vannak közöttük olyanok, akiknek a kezét a tanára még nem engedheti el, mások pedig már szárnyra kaptak; mindenesetre a tanulmányok magukban rejtik a téma továbbfejlesztését és szerzőik továbbfejlődési lehetőségét. A cikkek íróival – reményeink szerint – a doktori iskolában, majd a szakmában találkozunk fiatal kollégákként.

A tanulmányokat igyekeztünk tematikus és azon belül kronológiai sorrendbe rakni, hogy a Kedves Olvasó könnyebben tudja megtalálni a kedvére való olvasmányt.

A **Humán Tudományok**on belül, az **Irodalomtörténet** c. fejezetben SCHRANZ ÁRON a 20. század ünnepelt írójának, Herczeg Ferencnek a munkásságába vezet be bennünket; főként az írói sikert meghozó *Gyurkovics-lányok* keletkezéstörténetét és műfaji besorolását elemzi. BUDAY BÁLINT dolgozatában egyfelől irodalomelméleti, másfelől irodalomtörténeti közelítésmódot alkalmaz; arra kérdez rá, hogy a lábjegyzet mint paratextus milyen szerep(ek)et tölthet be a lírában; ezt pedig a hetvenes évek lírai paradigmaváltásától kezdődően tekinti át három évtized lírai termésében négy, a korszak poétikai arculatát meghatározó, kanonikus szerző – Tandori Dezső, Petri György, Orbán Ottó és Parti Nagy Lajos – életművében. MATUZ BENCE írásával máris átevezünk a világirodalom berkeibe: Achille Chavée belga szürrealista költő szimbólumhasználatát, a rovar-szimbolikájának sajátosságát és tudatosságát vizsgálja verseiben. KÉRY ANNA LILLA a nálunk talán kevésbé ismert kortárs szárd irodalom egyik jeles képviselőjének, Marcello Fois elmélkedése és a vele folytatott levelezése kapcsán, valamint az ő és Salvatore Niffoi meghatározó regényeinek elemzése alapján mutatja be, hogy a szárd emlékezet, valamint a történelmi és kulturális identitás hogyan kapcsolódik össze. BARÁTH TIBOR a Nobel-díjas Orhan Pamuk zseniális regényét – *A piros hajú nő* – narratológiaiilag azt vizsgálja, hogy milyen módon fonódik össze a két világszemlélet, a mítosz és valóság, és ezek tükrében, vajon milyen viszonyba kerül egymással a keleti és nyugati világlátás; a keleti világkép, a török történelem és a nyugati kultúrával folytatott párbeszéd. SÁNTA LÚCIA tanulmánya túlmutat az irodalomtörténet berkein; bár műfordítói dolgozatot írt, amelyben egy paradigmaváltás lehetőségét taglalja a gyermekirodalom fordításában – ez a hagyományos *bonosító* és az újszerű *elidegenedő* módszer –, de a kétféle fordítási irányzat egyik termékét, egy szuahéli mesét (*Mama Panya's Pancakes*) óvodás csoportok között tesztelte, mégpedig igen bravúros módon.

A **Művészettörténet** fejezetbe két tanulmányt soroltunk; FÁBIÁN ESZTER a veszprémi apáca kolostor régészeti feltárása során talált skandináv rozmáragyarból készült botfej vizsgálatát végezte el számos szempont szerint. Jelen tanulmányban azonban – terjedelmi korlátok miatt – csupán egyháztörténeti előzményeit, szimbólumrendszerét járja körül, de az így is nagyon alapos, mindenre kiterjedő. HOLLÓ SZABÓ ZSÓFIA a szentendrei Ferenczy Múzeumban található gazdag hagyaték alapján tárja föl Kósza Sípó

László festészetét, amely egészen egyedi, kristályos virágzata a hetvenes és nyolcvanas évek magyar művészetének.

A **Nyelvészet** fejezetet HALÁSZ DÁVID munkája reprezentálja. A nyelvész azt vizsgálja számítógépes korpuszvizsgálat alapján, hogy a kései ómagyar korban a *-t(t)* igei toldalék hogyan kezdte átvenni az *á/é* múlt idő-jel szerepét. Ez a folyamat hatással volt a befejezett múlt idő szerkezetére és annak összetett alakjaira. A befejezett múlt idő életképes maradt, és megváltozott alakjában meg tudott újulni.

A történelmi mélyfúrásokat végző tanulmányok (**Történettudomány**) közül időrendben KRISTON DOROTTYÁÉ az első. A Vestigia Kutatócsoport tagjaként, az MTA Kézirat-tárában őrzött firenzei, milánói és modenai anyagból kigyűjtötte az I. (Hunyadi) Mátyás (1458–1490) halálhírével foglalkozó írásokat és közzéteszi. A forrásközlést rövid elemzés előzi meg. KINTLI DÓRA írásában a 16. század végére kalauzolja el az olvasót; számadatokkal és táblázatokkal is bemutatja, hogy az északkeleti országban elterülő Torna vármegye falvait hogyan hajtják adózás alá a békeidőben is masszívan előrenyomuló törökök. Az egész folyamatban az az igazán félelmetes, hogy egyrészt mindez békében történik, másrészt az előtérben lévő magyar kézen lévő végvárak, Eger és Tokaj sem tudják megvédeni a településeket a hódolástól. KISS PÉTER térben messzebbre vezeti el az olvasót; dolgozatában az erdélyi örmények identitás-megtartó erejét taglalja. Elemzésének alapja két, a 19. században kiadott munka összehasonlítása Világosító Szent Gergelyről, az örmények apostoláról. Elemzését a kulturális transzferre és az emlékezetkutatásra építi fel. MATÁNYI MARCELL az 1809. évi inszurrekció Pest megyei vonatkozásait veszi nagytólencse alá; hogyan, mi módon intézkedtek a megyében a Duna-part védelméről, a szétfutott inszurgensek megsegítéséről, a hadi ellátásról. Kutatásai teljesen újszerűek, hiszen ezzel a témával eddig még nem foglalkoztak a szakemberek. ZELEI TAMÁS az Osztrák-Magyar Monarchia 19. századvégi diplomáciáját kutatja, de témafelvetése meglehetősen újszerű: arra a kérdésfeltevésre keresi a választ, hogy a Monarchia miként tekintett az Oszmán Birodalomban élő uniált katolikus felekezetekre a 19. és a 20. században? Milyen különbségek mutathatók ki a diplomáciatörténet szintjén, ha az Oszmán Birodalomban élő görögkatolikus, illetve az örmény katolikus felekezeteket vizsgáljuk? SEMSEI FERENC Püski Sándor, a „könyves ember” életútját, kulturális kapcsolatrendszerét vizsgálja. Életútját maga Püski írta meg, de a szépen összegyűjtött hagyatékában bőven van még elemezni való vele és a kiépülő baráti körével kapcsolatban, hiszen ők jelentették a párt irodalompolitikájával szemben álló legsúlyosabb, legegységesebb és legerősebb ellenálló csoportot, ugyanakkor külföldi kapcsolatokkal is rendelkeztek.

A **Társadalomtudományokon** belül a **Szociológia** fejezet nyitó dolgozata VANDRÓCZKI VIKTORÉ, aki a honvéd tisztjelöltek társadalmi háttérét és annak változásait vizsgálta kvantitatív módszerekkel, mégpedig „belülről”, hiszen maga is ebbe a csoportba tartozott. Maga a téma is újszerű, hiszen a katonai felsőoktatásban résztvevők társadalmi háttérének feltárása eddig meglehetősen kevés figyelmet kapott a társadalomkutatók részéről. MENICH DÓRA írásában a cyberbullyingot, vagy más néven online zaklatást vizsgálja; ez viszonylag új jelenség, hiszen felbukkanása összefügg, szorosan összekapcsolódik az internet megjelenésével és elterjedésével. Ennek megfelelően még nem annyira felderített téma, pedig nagyon fontos pontosan ismerni. Ráadásul interdiszciplináris tudományterület, amivel a pszichológia, szociológia, pedagógia és a jog egyaránt foglalkozik. Főként az Y, Z

*generáció*hoz, valamint az *iGeneráció*hoz tartozó fiatalokat érinti. A szerző a fogalmak tisztázása után az eddigieket saját kutatással egészítette ki – igen magas szinten.

A **Kommunikáció** témáját HORVÁTHOVÁ EMESE (Horváth Emese) képviseli dolgozatával, aki a 2018. évi választások sajtóviSSzhangjára irányítja az olvasó figyelmét. A szerző az elméleti megalapozás után módszeresen elemzi a szlovák nyelvű és a szlovákiai magyar nyelvű sajtóból és az online sajtóból egyforma kritériumok alapján kiválogatott cikkeket, majd a kulcsszavak keresése során felállítja a kormánypárti és az ellenzéki média irányultságát: az adott lap értelemszerűen aszerint tájékoztatott, amelyik oldal felé az irányultsága is húz.

A **Politikatudomány** fejezetben STACHÓ KRISZTINA egy tőlünk távolabbi világba, Indiába kalauzol el bennünket. Tanulmányában azt vizsgálja, hogy korábban Gudzsarát szövetségi állam főminisztere, jelenleg India miniszterelnöke, Narendra Modi, a modern indiai politika karizmatikus alakja beszédeiben hogyan jeleníti meg a hindu nacionalizmust, annak akár szélsőséges válfaját, a *hindutvát* is, és hogyan képviseli a *Bharatiya Janata* Párt (BJP) elveit.

A sokszínű kötet olvasását minden szakember és érdeklődő szíves figyelmébe ajánlom.

2019. június 10. Pünkösöd

J. Újváry Zsuzsanna
szerkesztő, a PPKE BTK kari
TDK elnöke

Humán tudományok

Irodalom

„Hetten, mint a gonoszok” Keletkezéstörténet, narráció és műfajiség. Herczeg Ferenc: *A Gyurkovics-lányok**

„Legjobb ajánlat – maga a könyv. Hiába konkurálok vele. Nem dicsérhetem jobban, mint az maga-magát. Próféta-nak is könnyű lennem, mondván, hogy ez a szép kiállítású könyv, a melynek címképén a hét kecses angyalfej a Gyurkovics-leányok kíváncsatos képét mutatja, szerfölött kelendő léssen. Akárcsak maguk a Gyurkovics-eladók. Mindegyik példánynak akad vevője” – olvashatjuk Váradi Antal¹ dicsérő szavait az *Ország-Világ* hasábjain.² A jóslat beigazolódott: *A Gyurkovics-lányok*³ valóban óriási közönségsiker lett, nagyjából egy évtizeden keresztül újra és újra kiadták.⁴ Nem véletlen tehát, hogy kialakult az a narratíva, amely Herczeg Ferenc írói pályájának „áttörést” jelentő mozzanataként az elbeszélésciklus 1893-as megjelenését jelöli meg, továbbá a századvég azon elbeszélőinek sorába helyezi az író, akik egy-egy novelláskötetük megjelenésével a kvázi névtelenségből egy csapásra széles körű ismertségre tettek szert.⁵

Hajdu Péter – az 1892-es *Mutamur* korabeli kritikáira támaszkodva – hívja fel a figyelmet arra, hogy Herczeg vélhetően már *A Gyurkovics-lányok* előtt is felkeltette a szakma, valamint az olvasóközönség érdeklődését.⁶ „Divatosságát” nem kizárólag írásmódjának jellegzetes vonásaival, hanem a körülötte – elsősorban párbajvétsége kapcsán – kialakult mítosszal is magyarázza, megjegyezve többek között azt is, hogy Herczeggel kapcsolatban gyakori téma volt megjelenésének, külsejének kérdése.⁷ Hajdu azon észrevételével, miszerint a *Mutamur*

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani témavezetőimnek, Vajdai-Horváth Zsuzsának és Kardeván Lapis Gergelynek a közös munkáért, továbbá Kiczenko Juditnak és Osztrólczyky Saroltának segítségükért.

¹ Váradi Antal (1854–1923) író, költő, drámaíró, publicista, Váradi Aranka (színésznő) édesapja. Az *Ország-Világ*ot 1893-tól egészen haláláig szerkesztette.

² V. [VÁRADI ANTAL], *A Gyurkovics-lányok*, *Ország-Világ*, 1893. április 2., 223.

³ Az 1903-as kiadás előtt *A Gyurkovics-leányok* címmel jelenik meg az elbeszélésciklus, dolgozatomban azonban mindvégig *A Gyurkovics-lányok*ként hivatkozom a műre, mivel – Nyilasy Balázs nyomán – annak 1939-es kiadását használom bázisszöveggént.

⁴ FITZ József, *Herczeg Ferenc irodalmi munkássága*, Budapest, Singer és Wolfner, 1944, 285.

⁵ Az illusztris sor Mikszáth Kálmánnal kezdődik, aki *A jó palócok* negyedik kiadásának előszavában karrierjének minden szegmensét a „mesebeli” kötet megjelenéséhez köti, ezzel kiváló táptalajt biztosítva ahhoz, hogy irodalomtörténeti legenda szülessen. (SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Siker-történetek a századvégi novellisztikában = A magyar irodalom története*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Budapest, Gondolat, 2007, 548.)

⁶ HAJDU Péter, *Herczeg Ferenc érdekessége*, Literatura, 2009/4, 431.

⁷ *Uo.*, 432. Utóbbira jó példa Váradi Antal már idézett kritikájának egyik részlete: „Hátradölvén a vasúti koupé párnáin, egy köd-kék füstöt illatozó havannával az ujjai közt, képzelem én Herczeg

komoly kritikai érdeklődést váltott ki, az író visszaemlékezése is egybecseng: „A kötetnek meglepő nagy visszhangja lett, összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint a *Fenn és lenn*-nek. [...] Péterfy Jenő nagy szeretettel ismertette a könyvemet, és még feltűnőbb volt, hogy Gyulai Pál kiadta az ismertetést a *Budapesti Szemlében*. [...] Tudomásul kellett vennem, hogy már Valaki vagyok a kollégák szemében.”⁸

Az elbeszélésciklus megjelenésének előzményei ugyanakkor afelé mutatnak, hogy a közönségsiker szempontjából *A Gyurkovics lányok* jelentette a valódi áttörést Herczeg írói pályáján. A Budapesti Hírlap által biztosított sajtónyilvánosság, mely szinte szavatolta az elbeszélésciklus népszerűségét, figyelemre méltó tudatosságot feltételez a napilap részéről, ez pedig azzal magyarázható, hogy szerkesztői vélhetően felismerték *A Gyurkovics-lányokban* rejlő üzleti lehetőséget. Érdeemes továbbá megjegyezni azt is, hogy az elbeszélések már a kötet megjelenése előtt is komoly népszerűségnek örvendtek, sőt – az író visszaemlékezése alapján – valószínű kultusz alakult ki körülöttük: „Az olvasóközönség hétről-hétre fokozódó derűtséggel várta a folytatásokat. Bizonyos, hogy a hetes számnak kabalisztikus része volt a sikerben, az embereket megfogta a vakmerőségem, amellyel ugyanegy tárgyat nyúztam és nyaggattam. Levelek, táviratok, meghívások, virágok és tréfás ajándékok özönlöttek a szerkesztőségbe. [...] Sohasem hittem volna, hogy novelláknak ekkora hatásuk lehet. Valóságos Gyurkovics-divat támadt, amelynek rajzoló, zeneszerzők és iparművészek is a szolgálatába léptek.”⁹

Ugyanakkor nem szabad eltekinteni attól, hogy – elképesztő közönségsikere ellenére – *A Gyurkovics-lányok* kritikai fogadtatása már megjelenésének idejében sem volt egyöntetűen pozitív.¹⁰ Lipcsey Ádám¹¹ Herczeg felszínességét (azt, hogy nem rezonál a műveit érintő társadalmi kérdésekre) emelte ki az elbeszélésciklus legnagyobb hibájaként,¹² Péterfy a lányok árnyalt jellemábrázolását hiányolta,¹³ míg a Katholikus Szemle morális szempontokat előtérbe helyező recenziója Herczeg modern – értékítéletektől mentes, „naturalista” – világnézetét bírálta, a „fin de siècle» erőteljes inkarnációjaként” jellemezve az író.¹⁴

Ferencet, a mint szellemes, elegáns külsejével, beszédes, nyugodt szemeivel elmondja nekünk az ő úti-társaságának, a »Gyurkovics-leányok« történetét.” V. [VÁRADI Antal], *A Gyurkovics-lányok, i. m.*, 223.

⁸ HERCZEG Ferenc, *A gótikus ház*, Budapest, Singer és Wolfner, 1939, 29.

⁹ *Uo.*, 18–19. Herczeg visszaemlékezése – ami az elbeszélések megjelenését illeti – nem teljesen pontos (lásd: A szöveg keletkezése).

¹⁰ A korabeli – Fitz József bibliográfiájában jegyzett – kritikák közül egyedül az Ország-Világban megjelent recenzió meríti ki ezt a fogalmat.

¹¹ Lipcsey Ádám (1864–1912) író, költő, publicista. 1893-ban Szegedről Budapestre költözött, ekkor lett a Nemzet munkatársa.

¹² LIPCSEY Ádám, *A nemzet tárcája*, Nemzet, 1893. március 30., 1.

¹³ – h – [PÉTERFY Jenő], *Herczeg Ferenc. A Gyurkovics-leányok*, Budapesti Szemle, 1893/74. kötet, 196–198. szám, 468–469.

¹⁴ – r. –, *Herczeg Ferenc munkái*, Katholikus Szemle, 1894/1, 145–148.

A SZÖVEG KELETKEZÉSE

A Gyurkovics-lányok elbeszélései közül három – Ella, Katinka és Mici története – már 1892 őszén megjelent a Budapesti Hírlap tárcarovatában.¹⁵ Ezeket Herczeg szinte változatlanul, csupán – a ciklusba rendezés által megkövetelt – kisebb módosításokkal emelte be művébe.

Az első tárcanovella (*A bunyerác leányok*) életképszerű kezdete megteremti azt a miliőt, mely az elbeszélésciklus hallatlan közönségsikerének egyik magyarázata lehet. A tamási Gyurkovicsok dzsentri életmódját bemutató emblematikus szövegrészlet a kötetben nem Ella férjhezmenetelének elbeszélése előtt, hanem az előszóként aposztrofált kerettörténetben kapott helyet. *A bunyerác leányok*ban Ella mint a negyedik Gyurkovics-lány szerepel („Ilyen módon már három Gyurkovics-leány férjet talált [...]”, „Egypár éve, hogy a negyedik leányukat hozták föl Budapestre”),¹⁶ egyedülként azonban, akinek a tárcanovella narrátora el is beszéli történetét. *A Gyurkovics-lányokban* viszont Sárkát leszámítva ő a legidősebb, így a róla szóló elbeszélés értelemszerűen a ciklus második darabjaként került a kötetbe.

Katinka történetét (*Az ötödik Gyurkovics-leány*) érdekes elbeszélői kommentár előzi meg: a tárcanovella narrátora egyrészt lekicsinylően nyilatkozik elbeszélésének tárgyáról („[...] most, hogy megint végiggondolom a Katinka dolgát, azt tapasztalom, hogy nem is valami érdekes”), másrészt szembeállítja vele a hatodik Gyurkovics-lány „sokkal, de sokkal mulatságosabb” históriáját, s csupán azért marad az előbbinél, mert valakinek megmondolatlan ígéretet tett a történet elmondására.¹⁷ Kérdéses, hogy a hatodik Gyurkovics-lány a hatodikként férjhez menő Micit vagy a lányok sorában születésénél fogva hatodik Klárikát jelöli-e, továbbá az is, hogy Katinka egyébként fordultatos története miért érdektelen a narrátor számára. Tekintettel azonban arra, hogy némiképp átalakítva ugyan, de a tárgyalt részlet a kötetben Terka története elé került, úgy látszik, hogy a textus az elbeszélői szólam – az egyes történetektől független – önreflexiójaként értelmezhető. Katinka a tárcanovellában – mint az már a címéből is kiderül – az ötödik, míg az elbeszélésciklusban a harmadik legidősebb Gyurkovics-lányként jelenik meg.

A harmadik tárcanovella (*A hetedik Gyurkovics-leány*) a szöveg keletkezésének szempontjából leginkább azért érdemel figyelmet, mert az első Gyurkovics-lányokról szóló elbeszélés, amelyben ugyan csak az említés szintjén, de feltűnik Horkay Feri („– Ezt a sarkantyut Horkay Feri vesztette el a daruvári bálon...”, „A csárdásnál össze akart vesztetni Horkay Ferivel [...]”),¹⁸ aki – mint azt látni fogjuk – több szempontból is a ciklus kulcsfigurájának tekinthető. Meg kell jegyezni, hogy a Miciről szóló elbeszélés kötetben megjelent változatában már komolyabb szerep jut Horkaynak, melyet a tárcanovellában még Mándics Béni tölt be,¹⁹ továbbá azt is, hogy Klárka Zorka, Sándorfy Mihály²⁰ Sándor

¹⁵ *A bunyerác leányok* szeptember 11-én, *Az ötödik Gyurkovics-leány* szeptember 16-án, míg *A hetedik Gyurkovics-leány* október 2-án jelent meg.

¹⁶ HERCZEG Ferenc, *A bunyerác leányok*, Budapesti Hírlap, 1892. szeptember 11., 1.

¹⁷ HERCZEG Ferenc, *Az ötödik Gyurkovics-leány*, Budapesti Hírlap, 1892. szeptember 16., 1.

¹⁸ HERCZEG Ferenc, *A hetedik Gyurkovics-leány*, Budapesti Hírlap, 1892. október 2., 1–2.

¹⁹ Mándics *A Gyurkovics-lányok* Miciről szóló fejezetében már nem szerepel, nevét a kötetben egyedül Klárka történetének végén – Kemény Margit kapcsán – említik.

²⁰ Mici későbbi férje.

Mihály, Kemény Margit²¹ pedig Kemény Terka néven jelenik meg az elbeszélés első változatában.

*

A tárcanovellák közlése után az új évig kell várni, hogy ismét beinduljanak az események a Gyurkovics-lányok körül. A Budapesti Hírlap az 1893-as esztendő hetedik lapszámában beszámol a Petőfi Társaság gyűléséről,²² amelyen Herczeg is részt vett, és felolvasta az első Gyurkovics-lányról szóló elbeszélését: „*Herczeg* Ferenc ült azután a felolvasóasztalhoz. *Gyurkovics Sáríká*-ról szól az elbeszélése, a ki abból a bácskai családból való, melyet a *Budapesti Hírlap*-ban megjelent néhány tárcájában karakterizált”²³ – olvashatjuk a tudósításban. A novella fogadtatásáról nem tesz említést a beszámoló, az elbeszélésciklus közelgő megjelenéséről ellenben igen: „Herczeg Ferenc munkatársunk megírta mind a hét Gyurkovics-leány történetét, a mely legközelebb könyvalakban fog megjelenni a Singer és Wolfner kiadásában.”²⁴

Ez az állítás azonban nem teljesen pontos, hisz az ekkor még publikálatlan elbeszélések egyike (*Az utolsó Gyurkovics-leány*) január végén napvilágot látott a Budapesti Hírlap mellékleteként, megelőzve ezzel a kötet megjelenését.²⁵ Megemlítendő, hogy a ciklusban Klárka története elé került a keretelbeszélés folytatása, mely a napilapban közölt változatban még nem szerepelt, illetve az is, hogy a kötetben egy rövidebb textussal ugyan, de a novella befejezése is bővült. Ezekről eltekintve viszont csak kisebb stilisztikai eltéréseket találunk a két szövegvariáns között.

Nagyjából két héttel *Az utolsó Gyurkovics-leány* közzététele után Herczeg a terézvárosi polgári kör ünnepi estjén Liza történetét olvasta fel. A Budapesti Hírlap rövid tudósítása fényes sikerről számol be: „A terézvárosi polgári körben ma este Herczeg Ferenc olvasta föl A Gyurkovics leányok című tárca-ciklusának egyik ösmeretlen, de talán legjobb részét, Liza cimen. A VI. ker. színe-java zsufolásig megtöltötte a kör összes helyiségeit és igen sokan voltak, a kik kiszorultak a termekből. Herczeg Ferencet, már belépésekor, szünni nem akaró éljenzés fogadta és midőn felolvasását befejezte, az ovációk minden nemével úgy elhalmozták, hogy sok időbe került, míg az ő tiszteletére rendezett társas vacsorához ülhetek, melyen körülbelül 400-an, köztük a terézváros legszebb hölgyei is részt vettek.”²⁶

Láthatjuk tehát, hogy az elbeszélésciklus darabjai jelentős előélettel bírnak: négy novella – Ella, Katinka, Mici és Klárka históriája – önállóan is megjelent nyomtatásban, Sárka és Liza történetét pedig – mint az a Budapesti Hírlap tudósításaiból kiderül – nagyszámú közönség előtt olvasta fel Herczeg. A *Gyurkovics-lányok* első kiadásának hét elbeszélése közül egyedül a Terkáról szóló az, amely nem kapott komolyabb nyilvánosságot a kötet megjelenése előtt, legalábbis a napilap nem számolt be erről.

Március 24-én végül maga a kötet is napvilágot látott: „*Herczeg* Ferenctől ma egy csinos, kokett, kicsi könyv jelent meg, mely magában foglalja a Gyurkovics lányok

²¹Az elbeszélés egyik helyszíne a Kemény-család dolovai birtoka. Herczeg később a Kemény-lány férjhezmenetelének történetét is megírta.

²²A költő születésének 70. évfordulóját ünnepelték az Akadémia nagytermében.

²³*Egy irodalmi gyűlés*, Budapesti Hírlap, 1893. január 7., 2.

²⁴Ua.

²⁵HERCZEG Ferenc, *Az utolsó Gyurkovics-leány*, Budapesti Hírlap, 1893. január 29., 1 (melléklet).

²⁶*A terézvárosi polgári kör estéje*, Budapesti Hírlap, 1893. február 15., 5.

történetét”²⁷ – olvashatjuk a Budapesti Hírlap másnapi számában. A közlemény beszámol az elbeszélésciklus felépítéséről: „Herczeg Ferenc a nevezetes familiát, melyből a mama hét lányt férjhez adott, hozomány nélkül, előszóval mutatja be a kötetben. [...] Ezután jön a hét lány: Sárka, Ella, Katinka, Terka, Liza, Mici, Klárka.”²⁸ Kialakul tehát a mű keretes szerkezete, valamint a lányok közötti végleges sorrend. Érdemes továbbá megjegyezni, hogy a Gyurkovics-família címere, valamint a hozzá tartozó családi jelszó (mely egyúttal a ciklus mottójának is tekinthető) is helyet kap a kötetben: „[...] a második lapon a Gyurkovics-család címere látható: koronás vörös mezőben fehér macskafej, ezzel a családi jelszóval ellátva: *Beszélgjen az édes mamával.*”²⁹

*

Az elbeszélésciklus később, a századfordulót követően Kemény Margit történetével bővült,³⁰ amely szűk egy évvel *A Gyurkovics-lányok* első kiadása után, 1894. február 2-án jelent meg először a Budapesti Hírlap tárcarovatában.³¹ Meg kell jegyezni, hogy a Klárka történetét záró – korábban már említett – szövegrészlet, melyben Gyurkovicsné Kemény-néhez írott levelének részletét olvashatjuk, (ön)ironikus gesztusával egyrészt tökéletes befejezése a műnek, másrészt előkészíti a terepet ahhoz, hogy a ciklus kibővüljön a Margitról szóló elbeszéléssel: „Azért szeretném, ha Margitkádát a lakodalom után hosszabb időre hozzám adnád Tamásra. [...] Ha tehát hozzám adnád Margitkát, könnyen megeshetnék, hogy rendbe jönne a dolog közte és Béni közt. Ilyesmi magától megéri, csak alkalmuk legyen a fiataloknak. Erőltetni, persze, nem lehet, de én semmit sem gyűlölök annyira, mint azt a férjvadászatot, amit mai napság a lányos anyák széltiben rendeznek...”³²

NARRÁCIÓ

Herczeg a Gyurkovics-lányok – önállóan is érvényes – elbeszéléseinek ciklussá formálását a kerettörténet beépítésével oldotta meg, kialakítva ezzel egy – két szintből álló – narratív szerkezetet. A keretfikció poétikai eljárása elsősorban Turgenyev vadásztörténetei által vált népszerűvé a századvég magyar novellisztikájában – lásd: Gozdsu Elek, Ambrus Zoltán vagy Bródy Sándor keretes elbeszélései³³ –, ugyanakkor kétségtelen, hogy a 19. században általánosan ismert és népszerű volt ez a forma.

„Az irodalmi koszorú-kötés mesterségének egyik fogása az, hogy mikép egyesítsünk futó képeket közös szerv, közös alaphang köré. Az ezeregy-éjszaka, a firenzei pestis alkalmatosságától kezdve a szobája körül utazó francia író szellemes ötletéig egész sorát mondhatnók azon írói kísérleteknek, a melyek heterogén alkotásokat – bizonyos általános emberi, tehát közös vonások segítségével – egy burokba hozni törekedtek. Herczeg Ferenc

²⁷ Itt vannak a Gyurkovics lányok!, Budapesti Hírlap, 1893. március 25., 11.

²⁸ Ua.

²⁹ Ua.

³⁰ Az elbeszélés *A Gyurkovics-lányok* 1903-as kiadásában jelent meg először a ciklus részeként.

³¹ HERCZEG Ferenc, *Kemény Margit*, Budapesti Hírlap, 1894. február 2., 1–3.

³² HERCZEG Ferenc, *A Gyurkovics-lányok, Herczeg Ferenc művei I.*, Budapest, Singer és Wolfner, 1939, 108.

³³ DOBOS István, *Alaktan és értelmezéstörténet. Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995, 64.

eszméje kitűnő” – olvashatjuk ismét Váradi Antal szavait.³⁴ Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a publicista – *A Gyurkovics-lányok* szerkesztettségét méltatva – akarva-akaratlanul a keretfikciós elbeszélésciklusok két archetípusával, *Az Ezeregyéjszaka* meséivel, valamint a *Dekameronnal*³⁵ állítja párhuzamba a művet (Xavier de Maistre³⁶ – szűkebb körben ismert – műve, az *Utazás szobám körül*³⁷ kevésbé releváns ebben a kontextusban). A keretfikciós szerkesztésmódnak, mely vélhetően egyidős az írásbeli történetmeséléssel, számos funkciója lehet, ezek közül néhányat érdemes megemlíteni. A keretelbeszélés – első-sorban akkor, ha színre lép benne egy narrátor-szereplő (esetleg hallgatósággal is kiegészülve) – felidézi a szóbeli történetmondás aktusát, megteremtve ezzel a valóság illúzióját. A beágyazott történet(ek) hitelességét, hihetőségét emeli, ha perspektívába van(nak) helyezve, ha a befogadó megismeri az elbeszélő motivációját. A keretfikció kulcsot adhat a beágyazottak dekódolásához. Ezzel szemben ugyanakkor – a narratív szintek, az elbeszélői szölamok differenciájának artikulálásával – a távolsághoz vezető eszköze is lehet. Végül, de nem utolsósorban pedig, ahogy arra Váradi is utal, az esztétikai egység megteremtését is szolgálhatja (pl.: heterogén mikroszövegek → egységes makroszöveg).³⁸

*

A Gyurkovics-lányok két részből álló keretfikciója, mely – mint azt látni fogjuk – időben és részben térben is érintkezik a lányok történeteinek fiktív szintjével, az elbeszélések genezisének históriájával. A keretfikció én-elbeszélője épp a Szerémségbe utazik, hogy keresztvíz alá tartson egy hathónapos gyermeket, amikor találkozik iskolaéveinek mitikus figurájával, hajdani elválaszthatatlan barátjával, – a három Gyurkovics-lányt kísérő – Horkay Ferivel, aki történetesen Gyurkovics Mici lakodalmára tart. A narrátor-szereplő érdeklődését felkeltik a „fiatalasszonyok”, így Horkay megosztja vele történeteit: „Jól ismerte embereit és szelíd malícia hangján szellőztette viselt dolgaikat, mint a fiatal apa, ha leánygyermekai csínyjeivel kérkedik. Közbe meg hangot adott benne a társszerző hiúsága, aki részt követel magának egyik-másik csattanósabb léhaság szellemi tulajdonjogából.”³⁹ Az én-elbeszélő megismeri Sáríka, Ella, Katinka, Terka, Liza, végül pedig Mici „mátkaságának előzményeit”, továbbá arra is fény derül, hogy a hatodik lány, Kláríka még nem talált férjet magának. Az esküvőre igyekvők ugyan leszállnak a vonatról, a narrátor-szereplő gondolatai azonban továbbra is a lányok körül forognak („...a Gyurkovics-lányok és megint csak a Gyurkovics-lányok jártak az eszemben”),⁴⁰ így – Horkay históriáiból kiindulva – rekonstruálja („...már

³⁴ V. [VÁRADI Antal], *A Gyurkovics-lányok*, i. m., 223.

³⁵ Werner WOLF, *Framing Borders in Frame Stories = Framing Borders in Literature and Other Media*, szerk. Werner WOLF, Walter BERNHARDT, Amsterdam–New York, Rodopi, 2006, 201.

³⁶ Xavier de Maistre (1763–1852) Joseph de Maistre (filozófus) testvére. Oroszországban – Szuworov hadjáratainak résztvevőjeként – komoly katonai karriert futott be. Fő művét, az *Utazás szobám körül*, mely 1794-ben, testvére közreműködésével jelent meg, őrizet alatt írta Turinban (párbajvétség miatt került fogságba).

³⁷ A parodisztikus mű magyarul kétszer – előbb Szana Tamás (1884), majd Várkonyi Nándor (1925) fordításában – jelent meg.

³⁸ Werner WOLF, *Framing Borders in Frame Stories = Framing Borders in Literature and Other Media*, i. m., 188–201.

³⁹ HERCZEG Ferenc, *A Gyurkovics-lányok*, Herczeg Ferenc művei I., i. m., 11.

⁴⁰ *Uo.*, 12.

megcsináltam magamnak valamennyi leány történetét”),⁴¹ majd el is beszéli történeteiket: „Ime elmondom ezeket az együgyű történeteket, amelyek még a pointjükkal sem hatnak, mert hiszen előre megmondtam, hogy lakodalommal végződik mindannyi.”⁴²

Az „udvarias véletlen” is közrejátszik abban, hogy a keretfikció én-elbeszélője – kifogyván a történetekből – be tudja végezni a Gyurkovics-lányok históriáját: a narrátor-szereplő két hét mulatozást követően hazafelé utazik, amikor a fővárosba tartó gyorsvonatra felugrik Horkay (a szerémségi keresztelő és Mici lakodalma természetesen egy időben ér véget). A szó rövidesen Klárikára terelődik, akiről kiderül, hogy a két találkozás között eltelt csekély idő alatt menyasszony lett. Horkay kényelembe helyezi magát, majd belevág a történetmesélésbe: „Időközben megtalálta a tárcáját és szivarra gyujtott. Majd csendesen elnevette magát. Nagyon jókedvűnek látszott és beszédes kedvűnek, mint valaki, aki önmagával szerfölt meg van elégedve. Nem is kellett sokáig faggatnom, elmondott mindent, amit tudni akartam. Elmondta az utolsó Gyurkovics-lány történetét, amelynek tulajdonképpen ez lehetne a címe: A bács-tamási lakodalom.”⁴³ Láthatjuk tehát, hogy a keretfikció második része pontosan kijelöli a két találkozás között eltelt időintervallumot, mely magában foglalja az első hat történet elbeszélésének idejét. Ez azért válik lényegessé, mert a diegézissel párhuzamosan többek között a Klárikával történtek is „végbemennek”, így az időintervallum végpontjára összhangba kerül az elbeszélés története az elbeszített történettel, ami pedig megteremtí a diegézis folytatásának lehetőségét. Mivel ebben az esetben a narratív szintek között történő határsértés az elbeszélő történeten kívüli (extradiegetikus) világa és az általa elbeszéltek (intradiegetikus) világa között megy végbe, külső metalepszisről kell beszelnünk.⁴⁴

A keretfikció szüzséje egyértelműen arra utal, hogy a Gyurkovics-lányok históriája az eseményeket átélő, majd elmesélő Horkay, valamint az általa elmondottokat feldolgozó narrátor-szereplő közös produktuma. Szerepük, ha Mieke Bal nyomán a narratív szöveget hármas üzenatként fogjuk fel,⁴⁵ a következőképpen változik: a keretfikció narrátor-szereplője (a genette-i terminológiával élve) egyrészt homodiegetikus narrátora, fokalizálója és értelemszerűen ágense is a keretelbeszélés fiktív szintjének, másrészt pedig heterodiegetikus narrátora a beágyazott történeteknek, míg Horkay mindkét narratív szintnek ágense, a lányok históriáinak pedig egyúttal fokalizálója is. *A Gyurkovics-lányok* esetében tehát a narratív beágyazás azon modelljével találkozunk, melynél a narrátor személye változatlan marad (csak pozíciója változik), viszont az első – a történethez képest külső – fokalizáló átruházza szerepét egy diegetikus szereplőre.⁴⁶

Az imént felvázoltakat némiképp árnyalja, hogy a fokalizáció a keretfikcióban nem tűnik teljesen egységesnek. Amikor a Gyurkovics-család – korábban már említett – bemutatására kerül sor, az elbeszélői szólam szabad függőbeszéd-szerűvé válik (a nézőpontváltást csupán

⁴¹ *Ua.*

⁴² *Ua.*

⁴³ *Uo.*, 95–96.

⁴⁴ Dorith COHN, *Metalepszis és mise en abyme = Narratívák 6. Narratív beágyazás és reflexivitás*, ford.: Z. VARGA Zoltán, szerk.: BENE Adrián, JABLONCZAY Tímea, Budapest, Kijárat Kiadó, 2007, 114.

⁴⁵ „...a narrátor elmondja a szöveget, aminek tartalma a narratíva; a fokalizáló prezentálja a narratívát, aminek tartalma a történet; a történetet pedig a szereplők akciója hozza létre.” (Mieke BAL, *Megjegyzések a narratív beágyazásról = Narratívák 6. Narratív beágyazás és reflexivitás*, ford. JABLONCZAY Tímea, szerk. BENE Adrián, JABLONCZAY Tímea, Budapest, Kijárat Kiadó, 2007, 60.)

⁴⁶ Mieke BAL, *Megjegyzések a narratív beágyazásról = Narratívák 6. Narratív beágyazás és reflexivitás*, i. m., 61.

három pont jelzi): „A Gyurkovics-lányokról beszélgettünk, aztán más egyébről, aztán megint csak a Gyurkovics-lányokról. Érdekel minden szó, amit Horkay róluk mondott, mert ez a nevezetes familia sűrűn szerepelt Budapesten is. Mindenki ismeri őket látásból, mindenki látta már őket az utcán, a jégen, a báli termekben... A tamási Gyurkovicsok minden évben egyszer, úgy farsang tájékán, zsebre tették a dohánytermés árát, aztán fölmentek mulatni Budapestre, a képviselő Gyurkovicshoz. És amint talpuk alatt érezték a budapesti aszfaltot, az arcukon pedig a sok idegen ember kíváncsi pillantását, nem lehetett velük tovább bírni. Délben a Koronaherceg-utcán, ebéd után a jégen keltettek jókora feltűnést, este sorra járták a színházakat és bálakat, hajnalig be sem tudtak telni a nótázással, pezsgőzéssel. Amerre pedig jártak, pincérre, cigányra és kocsira csak úgy hullott az osztrák-magyar értékű áldás. [...]”⁴⁷ Úgy tűnik, hogy a kerettörténet én-elbeszélője ezen a ponton a Horkaytól hallottakat tolmácsolja, erre utal a textust megelőző⁴⁸ és követő bekezdés is („Két óra hosszat, míg csak a vonat Tamásra nem ért, folyton a Gyurkovics-lányokról beszélgettünk. Azaz, hogy Horkay beszélt csak, én két füllel hallgattam. [...]”).⁴⁹ Mivel a textusban elbeszéltek a Gyurkovics-család mindennapjait átélő Horkay (nem pedig a narrátor-szereplő) személyes tapasztalatain alapulnak, ebben az esetben ő mutatja fel a narratíva közvetlen tartalmául szolgáló látványt, ő tekinthető tehát a fokalizálónak.⁵⁰ Az, hogy a familia szokásait bemutató textus szembeötlően kitűnik a szöveggörnyezetből, magyarázható azzal, hogy egy heterodiegetikus narrátor által elbeszélte történetből (*A bunyevác lányok*) változatlanul került át az elbeszélésciklus homodiegetikus narrátor által elbeszélte keretfiktóijába. Herczeg leleményességét dicséri ugyanakkor, hogy helyet talált a szakaszban a kerettörténetben, Horkay nézőpontjához kötve azt.

*

A keretfiktó, melynek mindkét része vonatút alatt játszódik, nem csupán az elbeszélések születésének históriájaként, hanem egyúttal beavatástörténetként is értelmezhető: a narrátor-szereplő kiszakadván fővárosi életéből – köszönhetően Horkaynak és „szerémi embe-reinek” – betekintést nyer a Gyurkovics-család és általában a délvidéki életvitel nexusaiba. „Mikor a vonat keresztülobogott a tamási hídon, már be voltam avatva hat Gyurkovics-lálynak a történetébe” – olvashatjuk a keretelbeszélés első részében.⁵¹ A metaforikus értelemben határvonalat képező vasúti híd a keretfiktó folytatásában is jelentőségteli helyszínné válik, az én-elbeszélő és Horkay itt találkozik ugyanis rövid időn belül másodjára: „Horkay csak a vasúti hídnál vett rólam tudomást.”⁵² A narrátor-szereplőt ekkorra már „kinevelték” a Szerémségben, így a beavatottak gesztusával köszönti barátját: „...köszönés helyett odanyújtottam neki a szilvóriumos butykost, amelyet szerémi embereim akasztottak

⁴⁷ HERCZEG Ferenc, *A Gyurkovics-lányok*, Herczeg Ferenc művei I., i. m., 9.

⁴⁸ Az említett (és az imént idézett) szövegrészlet kapcsán felmerül a kérdés, hogy a fővárosi narrátor-szereplő előtt miért ismeretlenek a lányok, amennyiben a familia közismert Budapesten. Pedig erre mutat rá például az is, hogy a keretfiktó első részében bár hosszan figyeli hármukat a vonat ablakából, mégsem tudja azonosítani őket. Ez némi következetlenségre utal Herczeg részéről.

⁴⁹ *Uo.*, 11.

⁵⁰ MIEKE BAL, *Megjegyzések a narratív beágyazásról* = *Narratívák* 6. *Narratív beágyazás és reflexivitás*, i. m., 60.

⁵¹ HERCZEG Ferenc, *A Gyurkovics-lányok*, Herczeg Ferenc művei I., i. m., 11.

⁵² *Uo.*, 94.

a nyakamba.”⁵³ Az én-elbeszélő keresztapává válásának elengedhetetlen része, hogy elhagyja kívülálló pozícióját („Elfoglaltságom és a fővárosi ember tunyasága tartott vissza attól, hogy idejében ura legyek a szavamnak [...]”),⁵⁴ és – megismervén a délvidékiek szellemiségét – a bennfentesek körébe lépjen.

A keretfikció eseményeinek színhelyéül szolgáló tér, a Gyurkovics-család kétpólusú – Budapest és a Délvidék között zajló – életének határmezsgyéje, képlékeny, átmenetiséggel telített közeg,⁵⁵ ezáltal pedig tökéletes helyszíne a „köztesre”, a beavatódásra fókuszáló elbeszélésnek. Ez a látásmód a keretfikció mellett a lányok történeteinek elbeszélését is jellemzi, ugyanis azokban egy aránylag rövid, de annál intenzívebb életszakaszt mutat be a narrátor, a „megszilárdulttal”, a fiatalasszonyok házasesetével már nem vagy csak alig törődve: „Ezek a történetek tulajdonképpen nem is voltak történetek, mert egy-egy kisasszonynak az első báljával kezdődtek és az eljegyzésével végződtek. Első báljuk előtt a lányok a gyermekszoba homályában folytattak talányos egzisztenciát, a lakodalmuk után pedig – nos, akkor megint a gyermekszoba homályába tűntek el.”⁵⁶

*

Az út / az utazás motívuma – köszönhetően a véletlen cselekménykonstruáló szerepének – megteremti a (sok esetben emocionális jelentéstöbblettel bíró) találkozás lehetőségét.⁵⁷ A narrátor-szereplő és Horkay esetében ez kétszeresen is örömteli: egyrészt „gyerekkori kedves cimborák” találkoznak hosszú idő elteltével újra, másrészt alkalom nyílik a történetmesélésre, majd annak folytatására.

A Gyurkovics-család és általában a bácskai dzsentrik problémamentes világát reprezentáló Horkay sok egyéb mellett a szóbeli történetmesélésben is járatos: „szeretetreméltó csípősségeivel” hamar felkelti a narrátor-szereplő érdeklődését, aki „tarka históriáit” – bár több alkalommal is lekicsinylő gesztussal illeti – feldolgozásra érdemesnek találja. A „szelíd malícia hangján” megszólaló Horkay esetében ugyanakkor felmerül a nagyotmondás lehetősége: Mici történetében például azért kénytelen párbajra kelní Sándorfy Mihállyal, mert az megkérdőjelezi szavahihetőségét („– Kitől tudod? – kérdezte Sándorfy. / – Horkay Feri mondta... / – Akkor biztosra veszem, hogy hazugság...”).⁵⁸ Efelé mutat továbbá a következő – Horkay megbízhatóságát kétségbe vonó – szövegrészlet is: „A lányok meg úgy vélekedtek Horkayról, hogy a jókedvű isten is csárdástáncosnak teremtette, de *komolyan* nem szabad venni. A Gyurkovics-lányok szájából figyelemreméltó nyilatkozat, ha meggondoljuk, hogy Horkay kétezer hold földet örökölt. (Bácskai földet!)”⁵⁹

Horkay karakterével kapcsolatban érdekességgént érdemes megemlíteni, hogy Herczeg az 1894-ben útjára induló Új Időkben a Horkayné álnév mögé bújva reflektált korának aktuális politikai és kulturális kérdéseire, mégpedig erőteljesen szatirikus hangnemben.

⁵³ *Uo.*, 95.

⁵⁴ *Uo.*, 5.

⁵⁵ KOVÁCS Krisztina, *Vasút és irodalom. A vonat rituális tere a modern magyar irodalomban*, Műhely, 2010/1–2, 155.

⁵⁶ HERCZEG Ferenc, *A Gyurkovics-lányok, Herczeg Ferenc művei I., i. m.*, 11.

⁵⁷ Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *A tér és az idő a regényben = A szó esztétikája*, ford. KÖNCZÖL Csaba, szerk. BAKCSI György, Budapest, Gondolat, 1976, 299–300.

⁵⁸ HERCZEG Ferenc, *A Gyurkovics-lányok, Herczeg Ferenc művei I., i. m.*, 83.

⁵⁹ *Uo.*, 97.

„Kitaláltam egy Horkayné nevű állandó alakot, aki a szende nő álarca alatt hétről-hétre nagymosást és nagytakarítást rendezett a közéletben és a miniszterektől a színház-igazgatókig, de még – amihez a legnagyobb bátorság kellett! – a nagy lapok kiadóinak is, megmagyarázta, miből lesz a cserebogár. Ha a későbbi években néha lapozgattam a régebbi évjáratokban, olykor hideg futott végig rajtam, hogy miket mondtam Horkaynéval a kortársaknak. Horkayné később „eszmévé finomult” és akkor Ellesett párbeszédnek lett a hetirovat címe” – olvashatjuk Herczeg visszaemlékezésében.⁶⁰

Felvetődik a kérdés, hogy Horkay mennyiben tekinthető a narrátor-szereplő alak-másának, esetleg vágyott énjének, illetve az, hogy mi implikálja a kettejük közti távolságot. Bizonyos szövegrészletek utalnak ugyan a két szereplő hasonlóságára, azonosságára (pl.: „Gyerekkori kedves cimborám volt Horkay, akivel együtt jártuk a gimnáziumot és akinek Kajetán páter ismételten megjósolta, hogy velem egy akasztófán fogja végezni pályafutását.”)⁶¹, ugyanakkor úgy tűnik, mintha a köztük húzódó különbségek, amelyek elősegítik azt, hogy egymást kiegészítő alkotótársak legyenek, jobban megragadhatóak lennének. Az életet megtestesítő Horkay elbeszélői karaktere elválaszthatatlan a szóbeliségtől: esetében az elbeszélés nem ütközik akadályokba, célja kizárólag a szórakoztatás (már a gimnáziumban is az „osztály humoristája” volt, Mici lakodalmán a vőfély szerepét tölti be stb.), történeteit pedig, melyeknek ő maga is szereplője, nem kívánja írott formába önteni. A narrátor-szereplő részéről ellenben, akiről – önreflexív megjegyzései nyomán – kiderül, hogy író (lásd: „Ha nem volnék lelkiismeretes író, azt is mondhatnám [...]”,⁶² „Én azonban nem vagyok jónevelésű úr, hanem naturalista író, akinek minden szabad és azért elmondom, mit mondott Klárika”),⁶³ nagyfokú alkotói tudatosság feltételezhető. Erre utalnak például azok az ismétlődő kommentárjai, melyekben megkérdőjelezi a Gyurkovics-lányok históriáinak történet-jellegét, elbeszélésüknek létjogosultságát. „[...] Azon kezdem, hogy a negyedik leány története nem is történet. Két emberfia beleszeret egymásba és férj és feleség lesz. Az öregek eleinte morognak egy kicsit, később beadják a derekukat. Ennyi az egész! Hétköznapias, nyárspolgáriás történet, amilyen az öreganyánkkal is megesett, talán szépanyánkkal is. [...]” – olvashatjuk például a negyedik lány, Terka története előtt.⁶⁴ A narrátor-szereplő azonban nem csupán önreflexív, hanem a történetek eseményeit kommentáló, esetenként ironikus hangvételű megjegyzésekkel is él, kiegészítve ezzel Horkay históriáit. Ezek a zárójelbe tett magyarázó kommentárok az elbeszélések szempontjából azonban nem feltétlenül bírnak valódi relevanciával: „Mindannyian erősen ittak, ivás közben nem mulasztották el poharaikat összekoccintani, és mikor a szórakozott képviselő egy ízben mégis elmulasztotta, a többi három szemrehányóan nézett rá és szomorúan mondta: – Úgy iszik, mint a csónaplai tamburás! (Hogy miért viseltettek a Gyurkovics-urak olyan nagy megvetéssel a csónaplai tamburás iránt, azt minden utánajárásom ellenére sem sikerült megtudnom.)”⁶⁵ A narrátor-szereplő részéről tehát megfigyelhető az a (látszólagos) szándék, hogy kiigazítsa, pontosítsa a Horkaytól hallottakat, s bár megjegyzéseivel időnként valóban bővíti a befogadó ismereteit a

⁶⁰ HERCZEG Ferenc, *A gótikus ház, i. m.*, 1939, 82.

⁶¹ HERCZEG Ferenc, *A Gyurkovics-lányok, Herczeg Ferenc művei I., i. m.*, 7.

⁶² *Uo.*, 15.

⁶³ *Uo.*, 101.

⁶⁴ *Uo.*, 53.

⁶⁵ *Uo.*, 20.

famíliával kapcsolatban,⁶⁶ ez sokkal inkább azt segíti elő, hogy tudatosítsa elbeszélői jelenlétét, bennfentes, a Gyurkovics-család életvitelét alapvetően igenlő szemléletét.

MŰFAJISÁG

Németh G. Béla – kiemelve a „francia típusú társasági-társalgási dráma”, illetve az „epikus testvér” Herczeg írásmódjára gyakorolt hatásának jelentőségét – a lektűr kategóriájába sorolja írói pályája első két évtizedének termését (így értelemszerűen *A Gyurkovics-lányokat* is).⁶⁷ „A pontos és alkalmazkodó közönségismeret és a rutinos mesterségtudás volt a társasági drámának (s epikus testvérenek) legfőbb erénye, s egyben legproblematiszabb vonása is. Azt adott, annyit adott s úgy adott, amennyit s ahogyan azt közönségének befogadni nem került erőfeszítésébe, s nem zavarta elalvás előtti békéjét. Finoman csomagolt pikáns izgalmat az elején, könnyű rejtélyű bonyodalmat a közepén, csattanós vagy érzelmes feloldást, de mindenképp feloldást a végén, akár regényről, akár drámáról is volt szó” – olvashatjuk e két testvérműfaj, egyúttal pedig Herczeg első alkotói korszakának jellemzését.⁶⁸ Az irodalomtörténész „egy igénytelen, bár művelődésszociológiai szempontból igen fontos irodalmi képződmény igényes képviselőjeként” aposztrofálja Herczeget, „az ipari lektűrtermelés első nagy korszakának” kiemelkedő alakjaként hivatkozva rá,⁶⁹ újrakiadásra ugyanakkor (a *Bizánc* mellett) azon korai műveit tartva méltónak, „amelyekben nem teremt lektűrös feloldást.”⁷⁰

Érdemes megemlíteni, hogy Szegedy-Maszák Mihály, aki elfogadja Németh G. Béla koncepcióját,⁷¹ Herczeg „könnyed elbeszélő stílusával” kapcsolatban a következőt jegyzi meg: „...humora itt-ott már a két háború közötti magyar lektűr csúcsteljesítményeit, Rejtő Jenő írásait előlegezi...”⁷² Szegedy-Maszák példaként ugyan *A Gyurkovics-fiúkból* idéz,⁷³ *A Gyurkovics-lányok* egyes részleteivel is alátámasztható az állítása (pl.: „A monoklis elefánt keveset beszélt, sokat ivott és még a gőzfürdőben sem tette le a monokliját. A duhaj elefánt nem viselt monoklit, de sokat ivott és ilyenkor hajlítási és zúzási erőpróbákat rendezett az

⁶⁶ Katinka történetében például a következőket olvashatjuk: „– Nem kell a fia! Hagyjanak békén! (Majd hogy azt nem mondta: Sózsa be a fiát! Ezt a kifejezést, amely a Gyurkovics-lányok közt járta, a réti halászok hozták divatba, akik a cigányhal javát piacra viszik, a hitványat pedig besózzák.)” (Uo., 48.)

⁶⁷ NÉMETH G. Béla, *A lektűr magyar mestere. Herczeg Ferencről* = HERCZEG Ferenc, *Történelmi regények*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1983, 7–9.

⁶⁸ Uo., 8.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Uo., 20.

⁷¹ Lásd: „...Herczeg Ferencről, akit Németh G. Béla joggal nevezett a »lektűr magyar mesterének«...” (SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Sikertörténetek a századvégi novellisztikában* = *A magyar irodalom története*, i. m., 555.)

⁷² SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Sikertörténetek a századvégi novellisztikában* = *A magyar irodalom története*, i. m., 556.

⁷³ Lásd: „Júliusban történt, hogy Gyurkovics Géza hadnagy Budapesten egy megbocsáthatatlan könnyelműséget követett el. Szegény tiszt létére egy éjjel arra csábította magát, hogy a kaszinó három félelmetes játékosával leült kártyázni. Igaz ugyan, hogy közel négyezer forintot nyert akkor éjjel, de ez korántsem lehet ok arra, hogy fiatalos meggondolatlansága fölött pálcat ne törjünk” (HERCZEG Ferenc, *A Gyurkovics-fiúk*, *Herczeg Ferenc művei* I., i. m., 67.)

üvegeken, az asztalon, a csillárokon és leginkább a tükrökön. A kamarás elefánt is szépen ivott, a nevét pedig onnan kapta, hogy nem volt kamarás. [...]”⁷⁴

Németh G. Béla megközelítése mellett érdemes kitérni Nyilasy Balázs értelmezésére is, amely új perspektívába helyezi a művet: Nyilasy az elbeszélésciklust ugyanis a fielding-i *terminus technicus*⁷⁵ nyomán komikus románként (*comic romance*) határozza meg.⁷⁶ „A »hétköznapiság« ellenére nagyot tévednénk, ha *A Gyurkovics-lányok*at netán az irodalmi realizmushoz közelítenénk. Az elbeszélésciklus, újfent hangsúlyozzuk, igazi romance, művészi víziója teljes egészében a vágyteljesülés jegyében fogant” – nyomatékosítja tanulmányában.⁷⁷ Nyilasy az elbeszélésciklussal szemben tanúsított kritikai elutasítást „a *novel* alapján megalkotott esztétika” egyoldalú szemléletével magyarázza,⁷⁸ és egy ettől eltérő irodalmi gondolkodásmód szemszögéből vizsgálja a művet. Érdemes megjegyezni, hogy *A Gyurkovics-lányok* korai méltatója, Váradi naivan ugyan, de ezzel a felfogással közelít az elbeszélésciklushoz: „És olyan jól esik ez a melegen igaz hang, akkor, a midőn a világ ugyis olyan rideg, s a mindennapi élet vasutjának zakatolását, a közélet befeketítő köszénfüstjét, a futó, egyhangú nap-naputániságot úgy el tudom felejtetni, mikor e munkáját olvasom, szinte rosszul esik, mikor a »hétköznapi« lokomotíva belefűttyent, leszállásra hív álmaim röplő vonatáról s abba kell hagynom, de csak azért, hogy örömmel olvashassam máskor megint.”⁷⁹

Ha egymás mellé állítjuk Németh G. Béla, valamint Nyilasy olvasatát, láthatjuk, hogy bár megközelítésük eltérő, alapvetően ugyanarra a kérdésre adnak választ: Németh G. Béla az írói pálya első szakaszának kiszámíthatóságát az olvasóközönség által támasztott igények kielégítésének szándékával magyarázza, míg Nyilasy *A Gyurkovics-lányok* kapcsán egy komoly múltra visszatekintő elbeszélői tradíció örököseként tekint Herczegre, így az elbeszélésciklus sematikus jegyeit a *comic romance* műfaji sajátosságaival indokolja. Leegyszerűsítve: míg Németh G. Béla elmarasztalja Herczeget konvencionális, szabványszerű írói világával, addig Nyilasy *A Gyurkovics-lányok* esetében a hercegi látásmódot egy népszerű elbeszélői forma hagyományához kapcsolja, „új életet lehelve” ezzel az elbeszélésciklusba.

E két, nagy vonalakban felvázolt megközelítés mellett érdemes kitekinteni Tarjányi Eszter felvetéseire is. Tarjányi idevágó tanulmányának tárgya ugyan Herczeg *Szelek szárnyán* (1905) című alkalmi írása, bevezetője azonban, mely a recepciótörténet problematikáját járja körül, általános érvényű állításokat tesz a korai pályaszakasz poétikájával kapcsolatban.⁸⁰ „Nem tudja értékelni a magyar prózatradícióknak azt a gyakran játékos és néha parodisztikus áthasonítást, a komolytalanságnak azt a frissességét, amely alapján művei ismét értékelhetőek, a történeti regényei háttérbe szoríthatóak, társadalmi-, dzsentirregényei pedig előtérbe hozhatóak lennének” – írja a „mai irodalomfelfogás” befogadókészségével

⁷⁴ HERCZEG Ferenc, *A Gyurkovics-lányok*, Herczeg Ferenc művei I., i. m., 102.

⁷⁵ Henry Fielding a *Joseph Andrews és barátja*, Mr. Abraham Adams kalandjai (1742) előszavában saját művét jellemezve alkotja meg ezt a figyelemre méltó műfaji elnevezést: „Mármost, a komikus regényes történet [*comic romance*] nem más, mint komikus elbeszélő költemény prózában...” (Henry FIELDING, *Joseph Andrews és barátja*, Mr. Abraham Adams kalandjai, ford. BALABÁN Péter, Budapest, Magyar Helikon, 1965, 8.)

⁷⁶ NYILASY Balázs, *A Gyurkovics-lányok mint humoros-komikus romance*, Kortárs, 2008/2, 92–93.

⁷⁷ Uo., 94.

⁷⁸ Uo., 97.

⁷⁹ V. [VÁRADI Antal], *A Gyurkovics-lányok*, i. m., 223.

⁸⁰ TARJÁNYI Eszter, *Hullámok hátán. Herczeg Ferenc és az Adria*, Műhely, 2002/4, 50–55.

kapcsolatban.⁸¹ Herczeg írói világának különlegességét Tarjányi abban látja, hogy – asszimilálódni képes írói karakteréből fakadóan – művei az olvasóközönség egymástól eltérő igényű rétegei számára egyaránt olvashatóak: „A népszerű formák imitálásában reflektált ironiát felfedező igényesebb olvasókat és a könnyed szerelmi történetekre kíváncsi olvasóit egyaránt meg tudja szólítani.”⁸² Ha elfogadjuk és *A Gyurkovics-lányokra* vonatkoztatjuk az iménti állítást, akkor azt a következtést vonhatjuk le, hogy az elbeszélésciklus lektúrként és komikus románcként egyaránt olvasható, sőt mindezzel a műben alkalmanként felcsillanó ironikus szemléletmód is összeegyeztethető.

*

„Frivolnak tűnik ugyan, de ha meghalt volna, mondjuk az 1910-es évtized vége felé, akkor kellemes és könnyű tollú századfordulós próza- és drámaíróként könyvelné el irodalomtörténet-írásunk, Lovik és Eötvös Károly társaságában, és nem vált volna egy társadalmi és történelmi korszak jelképértékű reprezentánsává” – olvashatjuk a tanulmány bevezetésének utolsó felvetését, melyben Tarjányi kifejti, hogy Herczeg jellegzetesen 19. századi írói világa anakronisztikus hatást keltett a 20. század prózaírodalmának mezőnyében.⁸³ Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Tarjányi (Eötvös Károly mellett) Lovik Károllyal hozza közös nevezőre Herczeget, ez a párhuzam ugyanis – *A kertelő agár* (1907) kapcsán – esetünkben igazán érdekessé válik. „Lovik legjobb írásai mégiscsak azok, amelyekben tudatosan a „hazugság”, tehát a konvenciók keretei között maradt, azokon belül tett tanúbizonyságot írói technikájáról és fikcióteremtő kvalitásairól. [...] Ilyen típusú művei közül a legjelentősebb *A kertelő agár* című kisregény” – írja Angyalosi Gergely, aki a „konvenciók, a bevett normák, a hagyományok áthágásának” jeleit keresi (és találja meg) az alapjaiban e Lovikra jellemző „kiegyező-kompromisszumos írásmód” jegyében született műben.⁸⁴ Szembetűnő, hogy az az alkukötésre hajlamos írói attitűd, melyet Angyalosi vázol fel Lovikkal kapcsolatban, rokonságot mutat azzal az asszimiláló képességgel, amellyel Tarjányi Herczeget jellemzi. Angyalosi *A kertelő agár* esetében két szereplő (Balsai Klári és Bogdány Balázs) jellemalakulása, valamint a kisregényben felmutatott nemi szerepek kapcsán beszél *transzgresszióról*, tehát a konvenciók meghaladásáról; érdemes megvizsgálni, hogy *A Gyurkovics-lányokban* melyek ezek a jegyek.

*

Tekintettel arra, hogy Nyilasy kellő alaposítással vizsgálja tanulmányában a Gyurkovics-család világának mozgatórugóit, legjellegzetesebb vonásait (pl. matriarchális rend, családi „magánmitológia”, a dzsentri magatartásminta vonatkozásai stb.),⁸⁵ a továbbiakban érdemes inkább az elbeszélésciklus önreferenciális jellegére, valamint ezzel összefüggésbe hozható kompozíciójára fókuszálni. Viktor Žmegač – hangsúlyozva a 17. és a 19. századi regény alapvető tendenciáinak befolyásoló hatását – a 20. századi regény két alapvető típusát

⁸¹ *Ua.*, 50.

⁸² *Ua.*, 51.

⁸³ *Uo.*

⁸⁴ ANGYALOSI Gergely, *Nemi szerepek és poétikai konvenciók. Lovik Károly: A kertelő agár*, *Literatura*, 1992/1, 77–83.

⁸⁵ NYILASY Balázs, *A Gyurkovics-lányok mint humoros-komikus romance, i. m.*, 93–97.

különbözteti meg egymástól.⁸⁶ Ezek közül esetünkben az ún. metanarratív vagy önreferenciális regény válik érdekessé, melynek alapvető jellemzője, hogy „...nyíltan beismeri saját mesterkéltségét, és hogy ezáltal az elbeszélést, vagy pontosabban: az írás irodalmi tettét a szöveg tárgyává teszi. E tett része az elbeszélő, a transzcendens narrátor visszahelyezése, és ezzel az elbeszélés immanenciájába bekapcsolt imaginárius olvasóé is.”⁸⁷ Kétségtelen, hogy *A Gyurkovics-lányok* – elsősorban a keretfikció beépítése révén – erőteljesen önreferenciális szöveg, ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy mi a célja Herczegnek az elbeszélésciklus irodalmiságának hangsúlyozásával. Ezen a ponton érdemes visszatérni *A kertelő agárra*, és Tarjányi a kisregénnyel kapcsolatos felismerésére, ugyanis valami hasonló figyelhető meg *A Gyurkovics-lányok* esetében is: „A regény tehát maga is mintha kertelne, miként főszereplője, Bogdány Balázs, semmiségekről beszél, kedvesen. Hülyeségeket mond, de szépen. [...] A regény azonban egyben különbözik főszereplőjétől, s ez rendkívül jót tesz neki. Ez a szöveg ugyanis tudja magáról, hogy mellébeszél, hogy kertel. Nevetségesen buta regénysablonokat alkalmaz, de úgy, hogy közben érződik belőle az ironia, a reflektálás, a játékosság. A regény kertelése pedig azt mutatja, hogy a felületesnek látszó, feltűnően butított történetmondás az irodalom kiüresedett sablonjait próbálgatja, már-már eljátszik vele. [...]”⁸⁸

Mint azt láttuk, az elbeszélésciklus narrátora a mű több pontján is rámutat az általa elbeszélte történetek („együgyűségükből”, „hétköznapiasságukból” fakadó) fonák voltára, ugyanakkor banalitásuk ellenére mégis „elmondja” őket, Terka története előtt arra hivatkozva, hogy ígéretet tett erre. A narrátor indoklását természetesen nehéz komolyan venni; kell lennie valaminek a történetekben, amiért érdemesek az elbeszélésre, célszerű tehát megvizsgálni a szöveg erre utaló részleteit. „Úgy volt, hogy a cigányprímás kótába öntve érzelmeit, nótát szerzett az Ella tiszteletére, amelyet *A bunyevác hercegnő nótájá*-nak keresztelt el. A verse arról szólt, hogy valahol a bácstamási faluvégén fényes csillag van az égen, – ami ugyan sem természeti tüneménynek, sem nótának nem új, de egy-egy fogékony bácskai szívet még mindig meg tud annyira indítani, hogy akár virradásig elzokog rajta” – olvashatjuk a második Gyurkovics-lány történetében.⁸⁹ Ahogy a cigányprímás nótája, úgy a Gyurkovics-lányok históriái sem újszerűségükkel, hanem sajátos zamatukkal hatnak a befogadóra, s ez igaz a Gyurkovics-fiúk élcelődésére is: „...a fiatal Gyurkovics-urak olyképp alkudtak meg testvéri kötelelességeikkel, hogy a szerelmes mátkapárra alkalmazható, nagyobbbrészt még a kőkorszakból fennmaradt, összes elmés csípősségeket újra föllevenítették...”⁹⁰ A nótázás, az élcelődés és a jóízű történetmesélés egyaránt része a bácskai dzsentrik identitásának, annak a világnak, melybe a narrátor-szereplő beavatást nyer, s melybe olvasóit is be akarja vonni.

Érdemes megfigyelni, miként éri el a narrátor, hogy a lányok egymás után sorakozó történetei (egy téma variánsai) ne váljanak érdektelenné a befogadó számára. A keretfikció első részében a narrátor többször is reflektál a Horkaytól megismert hat történetre, emellett viszont annak is hangot ad, hogy Klárikáról egyelőre nincs mit mesélni: „A hatodik leányról

⁸⁶ Viktor ŽMEGAČ, *Történeti regénypoétika. A huszadik századi regény alapvető kettőssége = Az irodalom elméletei I.*, ford. RAJSLI Emese, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem–Jelenkor Kiadó, 1996, 101-102.

⁸⁷ Uo., 154.

⁸⁸ TARJÁNYI Eszter, *A dzsentri exhumálása*, Valóság, 2003/5, 57–58.

⁸⁹ HERCZEG Ferenc, *A Gyurkovics-lányok, Herczeg Ferenc művei I., i. m.*, 32.

⁹⁰ Uo., 23.

nem tudhattam meg semmit. Klárikával még nem is történt semmi. Bálozott, kikoszarozott egypár jóra való embert és pártában maradt. Miért? Senki nem tudja, ő maga talán legkevésbé.”⁹¹ A narrátor beharangozza, hogy „együgyű történetei még a pointjükkal sem hatnak”, ugyanakkor finoman azt is jelzi, hogy lezáratlan még a Gyurkovics-lányok históriája, fenntartva ezzel a csattanó lehetőségét, ezáltal pedig olvasója érdeklődését. A befogadónak természetesen nem kell csatlakoznia, Klárka története beteljesíti a narrátor ki nem mondott ígértét, s ha kiszámítható is poénja, mégiscsak poén: a lányok férjvadászatát „odaadó buzgalommal” segítő Horkay – beilleszkedvén a rendbe – maga veszi el a hatodik Gyurkovics-lányt.

A befogadó játékos bevonásának igénye a kompozíció egészére is jellemző: az első két elbeszélés (Sárika és Ella története) bevezeti az olvasót a Gyurkovics-família világába, hangsúlyozva, hogy annak két pólusához két egészen eltérő életvitel társul. Budapest a reprezentáció, a túlzó gesztusok helyszíne (ennek aranyfedezete a bácskai föld, a „dohánytermés ára”), míg a bácstamási hétköznapiakat a tisztas munkas, gazdálkodás jellemzi, melynek – mint az Ella történetéből kiderül – a lányok is aktív résztvevői. Az elbeszélések ezt követően is párba állíthatóak, ugyanis a harmadik (Katinka története) az ötödiket (Liza története), a negyedik (Terka története) pedig a hatodikat (Mici története) vetíti elő. A harmadik történetben Radványi ezredes lecsapja fia, Gida kezéről Katinkát, akinek ennél fogva – az elbeszélésciklus „szellemiségének” megfelelően – más feleséget kell találni, ami az ötödik elbeszélésben valóra is válik, míg Mici, akiben „mindenkor megvolt a hajlam, hogy előtte numeráló nénékai sorrendjének a megbontásával előtérbe tolja a saját személyét”,⁹² már a negyedik történetben is markáns szerepet kap, az egyik legkarakteresebb Gyurkovics-lányként „idő előtt” magára vonva az olvasó figyelmét. Kemény Margit históriája, mely – mint azt láttuk – később került be az elbeszélésciklusba, némiképp megtöri ugyan a mű – Klárka történetével kicsúcsosodó – kompozícióját, köszönhetően a hetedik elbeszélést záró (már idézett) levélbetétnek, mégsem hat idegenül a szövegben.

Az a játékos önreferencialitás tehát, amelyet Tarjányi felismer Lovik és *A kertelő agár* kapcsán, ha nem is azonos módon, de megfigyelhető Herczeg és *A Gyurkovics-lányok* esetében is. Kijelenthetjük továbbá, hogy az elbeszélésciklus egésze a beavatás, a beavatódás, a rendbe illeszkedés mentén szerveződik: Horkay megosztja a narrátor-szereplővel a Gyurkovics-lányok históriáját, amely alapvetően a lányok családi rendbe történő beilleszkedéséről szól, miközben ő maga is e folyamat „áldozatává” válik, míg a narrátor-szereplő, aki délvidéki útja során maga mögött hagyja kívülálló pozícióját, beavatódásával párhuzamosan olvasóit is be akarja vonni a bácskai dzsentrik világába.

⁹¹ *Uo.*, 11.

⁹² *Uo.*, 54.

REZÜMÉ

Dolgozatomban Herczeg Ferenc *A Gyurkovics-lányok* (1893) című elbeszélésciklusát vizsgálom a keletkezéstörténet, a narráció és a műfajiség szemszögéből. A dolgozat első része filológiai jellegű, a ciklus kialakulását, illetve annak körülményeit követi nyomon, módszeresen feldolgozva a Budapesti Hírlap idevágó anyagát. Ezt követően kerül sor a mű két szintből álló narratív szerkezetének elemzésére, választ adva arra, miként oldotta meg Herczeg az önállóan is érvényes elbeszélések ciklussá formálását. A dolgozat utolsó része pedig a műfajiség kérdéseit járja körül, kitérve Németh G. Béla és Nyilasy Balázs értelmezésére, valamint felhívva a figyelmet az elbeszélésciklus játékos önreferencialitására.

‘Like the Seven Villains’. Background, Narrative and Genre. (Herczeg Ferenc: *A Gyurkovics-lányok*)

In my research paper, I examine the work of Herczeg Ferenc, entitled *A Gyurkovics-lányok* (1893) from the perspective of the background, narrative and genre. The first part of the paper is philological; it focuses on the development of the narrative cycle and the circumstances that made this development possible. For this analysis I used the relevant parts of the Budapesti Hírlap. After that, I analyse the two-level narrative structure of the work in order to explain how Herczeg formed the cycle from the independent stories. The last part of the paper examines the question of genre, touching upon the theories of Németh G. Béla and Nyilasy Balázs. The aim of this part is to draw the attention to the playful self-referentiality of the narrative cycle.

FELHASZNÁLT IRODALOM

SZÉPIRODALOM

- Henry FIELDING, *Joseph Andrews és barátja, Mr. Abraham Adams kalandjai*, ford. Balabán Péter, Budapest, Magyar Helikon, 1965.
- HERCZEG Ferenc, *A bunyevác leányok*, Budapesti Hírlap, 1892. szeptember 11.
- HERCZEG Ferenc, *Az ötödik Gyurkovics-leány*, Budapesti Hírlap, 1892. szeptember 16.
- HERCZEG Ferenc, *A hetedik Gyurkovics-leány*, Budapesti Hírlap, 1892. október 2.
- HERCZEG Ferenc, *Az utolsó Gyurkovics-leány*, Budapesti Hírlap, 1893. január 29.
- HERCZEG Ferenc, *Kemény Margit*, Budapesti Hírlap, 1894. február 2.
- HERCZEG Ferenc, *A Gyurkovics-lányok, Herczeg Ferenc művei I.*, Budapest, Singer és Wolfner, 1939.
- HERCZEG Ferenc, *A Gyurkovics-fiúk, Herczeg Ferenc művei I.*, Budapest, Singer és Wolfner, 1939.
- HERCZEG Ferenc, *A gótikus ház*, Budapest, Singer és Wolfner, 1939.
- LOVIK Károly, *A kertelő agár*, Budapest, Noran, 2002.

KORABELI KRITIKÁK, ÚJSÁGCIKKEK

- LIPCSEY Ádám, *A nemzet tárcája*, Nemzet, 1893. március 30.
- h – [PÉTERFY Jenő], *Herczeg Ferenc. A Gyurkovics-leányok*, Budapesti Szemle, 1893/74. kötet, 196–198. szám.
- V. [VÁRADI Antal], *A Gyurkovics-lányok*, Ország-Világ, 1893. április 2.
- r. –, *Herczeg Ferenc munkái*, Katholikus Szemle, 1894/1.
- A terézvárosi polgári kör estéje*, Budapesti Hírlap, 1893. február 15.
- Egy irodalmi gyűlés*, Budapesti Hírlap, 1893. január 7.
- Itt vannak a Gyurkovics lányok!*, Budapesti Hírlap, 1893. március 25.

SZAKIRODALOM

- ANGYALOSI Gergely, *Nemi szerepek és poétikai konvenciók. Lovik Károly: A kertelő agár*, Literatura, 1992/1.
- Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *A tér és az idő a regényben = A szó esztétikája*, ford. KÖNCZÖL Csaba, szerk. BAKCSI György, Budapest, Gondolat, 1976.
- Mieke BAL, *Megjegyzések a narratív beágyazásról = Narratívák 6. Narratív beágyazás és reflexivitás*, ford. JABLONCZAY Tímea, szerk. BENE Adrián, JABLONCZAY Tímea, Budapest, Kijárat, 2007.
- Dorith COHN, *Metalepszis és mise en abyme = Narratívák 6. Narratív beágyazás és reflexivitás*, ford. Z. VARGA Zoltán, szerk. BENE Adrián, JABLONCZAY Tímea, Budapest, Kijárat, 2007.
- DOBOS István, *Alakتان és értelmezéstörténet. Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1995.
- FITZ József, *Herczeg Ferenc irodalmi munkássága*, Budapest, Singer és Wolfner, 1944.
- HAJDU Péter, *Herczeg Ferenc érdekessége*, Literatura, 2009/4.

- KOVÁCS Krisztina, *Vasút és irodalom. A vonat rituális tere a modern magyar irodalomban*, Műhely, 2010/1–2.
- NÉMETH G. Béla, *A lektűr magyar mestere. Herczeg Ferencről* = HERCZEG Ferenc, *Történelmi regények*, Budapest, Szépirodalmi, 1983.
- NYILASY Balázs, *A Gyurkovics-lányok mint humoros-komikus romance*, Kortárs, 2008/2.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Sikertörténetek a századvégi novellisztikában = A magyar irodalom története*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Budapest, Gondolat, 2007.
- TARJÁNYI Eszter, *Hullámok hátán. Herczeg Ferenc és az Adria*, Műhely, 2002/4.
- TARJÁNYI Eszter, *A dzscentri exhumálása*, Valóság, 2003/5.
- Werner WOLF, *Framing Borders in Frame Stories = Framing Borders in Literature and Other Media*, szerk. Werner WOLF, Walter BERNHARDT, Amsterdam–New York, Rodopi, 2006.
- Viktor ŽMEGAČ, *Történeti regénypoétika. A huszadik századi regény alapvető kettőssége = Az irodalom elméletei I.*, ford. RAJSLI Emese, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem–Jelenkor, 1996.

„A *t kívánom”

*A lábjegyzet poétikai szerepe a 20. század utolsó
harmadának magyar lírájában*

A dolgozat¹ idézet-címe Tandori Dezső *Lépcsők se föl, se le* című verséből való. A benne szereplő * a lábjegyzet indexikus jelölője és egyszersmind a dolgozat témájának metaforája is. Az alcím a kutatás kettős – teoretikus és történeti – tétjét jelöli ki. A dolgozat közelítésmódja egyfelől irodalomelméleti, amennyiben arra igyekszik rákérdezni, hogy a lábjegyzet mint paratextus milyen szerep(ek)et tölthet be a lírában, másfelől irodalomtörténeti, amennyiben a hetvenes évek lírai paradigmaváltásától kezdődően tekinti át három évtized lírai termését, illetve azon belül a lábjegyzetelt versek csoportját, ami fontos szerephez jut négy, a korszak poétikai arculatát meghatározó, kanonikus szerző – Tandori Dezső, Petri György, Orbán Ottó és Parti Nagy Lajos – életművében.

Jelen kutatás tárgyát csak a szerzői lábjegyzettel ellátott versek képezik; a kiadói lábjegyzetek, a szerzők utólagos kommentárjai² vagy a lábjegyzetelt versfordítások ellenben nem, ahogy az olyan paratextusok sem, mint a mottók vagy az ajánlások.

Az első fejezet a teljesség igénye nélkül igyekszik körüljárni a lábjegyzet kialakulásának történetét, illetve felvázolni a tudományos és szépirodalmi szövegekben betöltött szerepének sajátosságait. A dolgozat törzsét a fent említett szerzők, lábjegyzettel ellátott verseinek mikroelemzése adja. Az interpretációk a lábjegyzetek versbeli funkcióját, illetve azoknak az egyes költői életműveken belüli módosulásait igyekeznek feltárni.

A dolgozat záró, összegző fejezete a lábjegyzetelt versek elméleti rendszerezésére, illetve olyan poetológiai kérdések felvetésére tesz kísérletet, amelyekkel ebben a formában talán még nem vetett számot a magyar irodalomtudományi gondolkodás. A líraelméleti kérdések többek között azért is vetődhetnek fel, mert a lábjegyzet az elemzett versekben úgy jelenik meg, mint az ironia egyik forrása, mint a versolvasás folyamatában megképződő értelemléhetőségek térben és/vagy időben való elhalasztódása, mint a vers írott vagy hangzó létmódjának problematizálója, mint a lírai dialógushelyzet megteremtődésének egy lehetséges „helye” vagy „ideje”, illetve mint a biográfiai és lírai én határainak elkülönítője vagy éppen összezsúsztatója. A költői lábjegyzet a magyar líratörténetnek ebben a korszakában igen érdekes „műfaj”.

¹ Köszönöm konzulensemnek, Osztrólczyk Saroltának, a dolgozat megírása idején nyújtott szakmai és emberi segítségét.

² Például az olyan versmagyarázatok, mint Szabó Lőrinc *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megjegyzések* vagy Petri György *Magyarázatok P. M. számára* című kommentárjai.

1. A LÁBJEGYZET SZÖVEGTÍPUSÁNAK ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSE

A lábjegyzet szövegtípusát – bár a paratextusok között tartjuk számon – nem könnyű definiálni, teljes körű bemutatása monográfiát igénylő feladat lenne,³ ezért az alábbi fejezet csak nagy vonalakban tárgyalja a lábjegyzet használatának fontosabb szabályszerűségeit. Átfogó meghatározás azért sem adható ebben a témában, mert igen nagy múltra visszatekintő „műfajról” van szó,⁴ amely az évszázadok során – mint minden műfaj⁵ – nagy változáson ment keresztül. Eleinte feltételezhetően allografikus jellegű volt, tehát a lábjegyzet és a főszöveg szerzője eltért egymástól. A lapszéli jegyzetek és a lábjegyzetek főleg definíciók, szövegmagyarázatok, fordítások, idézetek, hivatkozások közlésére szolgáló vendégszövegek voltak, ritkábban kiegészítések, esetleg helyesbítések helye, ha a főszöveg szerzője tévedett. Ma sokkal gyakoribb a szerzői lábjegyzet, amelynek megjelenésével a fent felsorolt funkciók újabb alkalmazási területekkel egészültek ki. Ilyen új funkció a szöveg fő fonalától elkalandozó szövegrészek elkülönítése, további bizonyítékok, esetleges ellenvetéseknek való elébevágások beiktatása.

A meghatározást az is nehezíti, hogy a lábjegyzet szerepe nagymértékben függ az annotált szöveg jellegétől. Tudományos vagy értekező szövegekben a lábjegyzet alapvetően a főszöveg alárendeltje, és a kommentár vagy az utalás funkcióját tölti be, hogy ennek révén egy szélesebb körű, szövegen kívüli tudományos diskurzusba kapcsolja be a lábjegyzettel ellátott szöveget. A fikciós szövegekben a lábjegyzet nincs alárendelt szerepben, és utalásait akkor is a szövegen belül, a fikció részeként kell értelmeznünk, ha látszólag önmagán kívülre, egy másik szövegre tesz utalást. A lábjegyzet alapvetően mindkét szövegtípusban a szerző és az olvasó együttes szövegi jelenlétére hívja fel a figyelmet, de az irodalmi szövegekben – mutat rá Shari Benstock – szerző és szubjektum, szöveg és olvasó összjátékára is rávilágít, megteremtve annak lehetőségét, hogy az önreflexivitást mint a szövegműködés egyik aspektusát vegyük számba.⁶ A tudományos szöveg megszólalásmódjának sajátossága, hogy valós címzett hiányában csak önmagával folytat dialógust, míg a fikciós szövegek olvasója meghívást kap a fikció világába, és a benne előforduló lábjegyzetek arra utalnak, hogy a szerző tudatában van az olvasó jelenlétének, és párbeszédet folytathat vele.⁷ Míg a tudományos szövegek lábjegyzetei behatárolják a

³ Vö. Anthony GRAFTON, *The Footnote. A Curious History*, Cambridge, Harvard University Press, 1999.

⁴ Már a könyvnyomtatás megjelenésekor általánosan bevett gyakorlat volt az ún. lapszéli jegyzetek alkalmazása, ami funkcióját tekintve nem sokban különbözik a lábjegyzettől, ilyen magyarázó jegyzeteket már az 1582-es angol nyelvű *Douay–Rheims Biblia* is tartalmazott. Lásd Larry Joe BARR, *Where Did It Begin? The Origin Of Footnotes*, RQ, Vol. 5, No. 3 (Spring, 1966), 16–17.

⁵ Hayden WHITE, *Anomalies of Genre: The Utility and History for the Study of Literary Genres*, New Literary History, Volume 34, No. 3 (Summer, 2003), 597–598.

⁶ „Footnotes in a literary work highlight the interplay between author and subject, text and reader, that is always at work in fiction, giving us occasion to speculate on self-reflective narration as an aspect of textual authority.” Shari BENSTOCK, *At the Margin of Discourse. Footnotes in the Fictional Text*, PMLA, Vol. 98, No. 2 (Mar., 1983), 205. Shari Benstock tanulmánya az elbeszélő művek (elsősorban a *Tom Jones*, a *Tritram Shandy* és a *Finnegans Wake*) lábjegyzeteit vizsgálja, de egyes meglátásai a lírai lábjegyzetek kapcsán is hasznosnak bizonyulhatnak.

⁷ BENSTOCK, *i. m.*, 206–207.

szöveg hatókörét, az irodalmi (fikciós) lábjegyzet kiterjeszti,⁸ sőt – nem ritkán – alá is ássa azt. Gyakori jelenség például, hogy egy fikciós szöveg lábjegyzetei éppen a lábjegyzetelés tudományos módjaira reflektálnak ironikusan.⁹ A szöveggel folytatott ironikus vagy parodisztikus viszony az irodalmi lábjegyzet sajátossága, a tudományos lábjegyzet – a valós dialógushelyzet hiánya miatt – általában nem kerül ilyen interakcióba a szöveggel.

Gérard Genette *Paratextusok* című művében¹⁰ a jegyzetet olyan változatos (akár egy-szavas) terjedelmű állításként határozza meg, amely a főszöveg egy többé-kevésbé körülhatárolt részéhez kapcsolódik, és vagy tőle függetlenül vagy hozzá kapcsolódva helyezkedik el a szövegben.¹¹ Az előszavaktól és mottóktól az különbözteti meg, hogy nem a mű egészére, hanem egy konkrét szövegrészre utal. Tartalmi szempontból elmondható, hogy kötöttebb, mint a főszöveg, tömörségre törekszik, és inkább hivatott a főszöveg alátámasztására, mint háttérbe szorítására.¹² Derrida szerint a lábjegyzet azért is problematikus műfaj, mert a főszöveg és az őt körülvevő világ határán helyezkedik el.¹³ Helyzetéből adódóan a lábjegyzet egyaránt alkalmas rá, hogy kapcsolatot létesítsen a főszöveg és más szövegek, a szerző és az olvasó, szerző és más szerzők között, kívülről reflektálhat a főszövegre vagy akár egy új diszkurzív szintet is megnyithat. Gyakran valamiféle törést vagy váltást (pl. metalepszist) okoz a szövegben, ami lehet modális, hangnembeli, a személyességet érintő vagy a nézőpontváltást előidéző (pl. ironikus).

Genette paratextusokról írt műfaj-monográfiájának a lábjegyzetekről szóló fejezetében,¹⁴ a szépirodalmi műveknél elsősorban az epikus művekben megjelenő lábjegyzetekkel foglalkozik, egyes meghatározásai azonban a lírai lábjegyzetek esetében is relevánsnak bizonyulhatnak. Ilyenek például a lábjegyzet „feladójáról” és „címzettjéről” alkotott kategóriái.

A címzett meghatározása a könnyebb eset, hiszen az – implicit módon legalábbis mindenképpen – maga az olvasó. Az explicit és implicit címzett között a legtöbb esetben a lábjegyzet nem tesz különbséget, bizonyos esetekben azonban meghatározhat egy „elsődleges olvasót”, de a címzett lehet akár kollektív vagy szimbolikus is.¹⁵ A feladó ezzel szemben igen sokféle lehet, Genette összesen kilenc kategóriát különböztet meg.¹⁶ Három fokozatot állapít meg a „hitelesség” szempontjából: ha a lábjegyzet szerzősége alátámasztható egyéb paratextusokkal, tehát ha valós személy, akkor autentikus, ha nem támasztható alá vagy a szerző személye (akár szándékosan is) tévesen valósnak gondolt, akkor kétes

⁸ Jacques DERRIDA, *Living on: Border Lines = Deconstruction and Criticism*, ed. Geoffrey HARTMAN, New York, Seabury, 1979, 83–84.

⁹ BENSTOCK, *i. m.*, 204.

¹⁰ Gérard GENETTE, *Paratexts. Thresholds of Interpretation*, transl. by Jane E. LEWIN, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.

¹¹ *Uo.*, 319. Genette ebbe a tágabb definícióba még az általában a szerkesztőtől származó végjegyzeteket, illetve az elő- és utószószzerű jegyzeteket is beleérti. Ez utóbbiak a dolgozat Parti Nagy Lajosról szóló fejezetében kapnak majd szerepet.

¹² BENSTOCK, *i. m.*, 204.

¹³ Jacques DERRIDA, *This Is Not An Oral Footnote = Annotation and Its Texts*, ed. Stephen A. BARNEY, Oxford, Oxford University Press, 1991, 192–205.

¹⁴ GENETTE, *i. m.*, 319–343.

¹⁵ *Uo.*, 194–195.

¹⁶ *Uo.*, 178–194.

hitelességgű szerzőről beszélünk. Ez nem választható el egészen a harmadik csoporttól, ami az egyértelműen fiktív szerzőtől származó lábjegyzeteket foglalja magába. Szintén három típusba sorolható a lábjegyzet megszólalójának a szöveghez való viszonya is. Beszélhetünk szerzői (autographic), szereplő általi (actorial) vagy egy teljesen különböző, harmadik személy (pl. szerkesztő) által jegyzett lábjegyzetről (allographic). E két szempont a különböző metszetei alkotják Genette kategóriáit.

2. A VERSHEZ FÜZÖTT LÁBJEGYZET A 20. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁNAK MAGYAR LÍRÁJÁBAN

2.1. „VAJMI KEVESET / TUDTAM MEG A *-RÓL, -RÓL”. TANDORI DEZSŐ LÁBJEGYZETELT VERSEI

Tandori Dezső *Egy talált tárgy megtisztítása* (1973) című, második verseskötetének megjelenését a hatvanas-hetvenes évek fordulóján lezajlott líratörténeti átalakulás meghatározó eseményeként tartja számon a magyar irodalomtörténet.¹⁷ Első, *Töredék Hamletnek* (1968) című kötetében – ahogy arra Kulcsár Szabó Ernő rávilágít – a transzcendencia elvesztésének tapasztalatára Tandori az éntől eltávolított jelentés újraszituálásában kereste az autentikus költészeti válasz lehetőségeit. Ezeknek a verseknek a háttérében azonban egy olyan beszédhelyzet körvonalazódik, amely a maga utómodern formájában még nem képes egészen elszakadni a klasszikus modernség értékhorizontjától.¹⁸ A versbeli alany és a szöveg közötti viszony ugyanakkor már ebben a kötetben problematizálódik, amire – a klasszikus versbeszédet idéző pátosz és filozofikusság mellett – olyan távolságteremtő alakzatok megjelenése is utal, mint a cinizmus és az ironia.¹⁹ A Tandori-életmű – talán törésnek is nevezhető – első nagy fordulát az *Egy talált tárgy megtisztítása* című, „lírátlan lírájú”²⁰ kötet hozza el, amely a nyelvre történő folyamatos, ironikus reflexió, a nyelv anyagiságának hangsúlyozása, illetve a mindennapi élet apróságainak a „létértelmező” líra közegébe léptetése által²¹ már egészen közel kerül a versszerűség ismérveit semlegesítő szövegiséghez; a személyiség, a metaforikus képalkotás és a filozofikusság poétikai lebontásához. Ez a kötet – mutat rá Kálmán C. György – már „azt sugallja, hogy a »kifejezés« nemcsak szabadon alakítható, csonkolható és bővíthető, hanem éppen a nyelv (és a nyelvi megformálás) az, ami a figyelemre elsősorban érdemes.”²² A dolgok hozzáférhetőségét, a nyelv eszközszerűségét tagadó költői attitűd a versekben exponálódó szubjektivitásra nézve is következményekkel jár. A „rejtőzködő”²³ vagy „jelentés nélküli állapotban lévő”²⁴ személyesség csak közvetett módon, a nyelvre mint problémára reflektáló, ironikus nyomhagyóként van jelen a

¹⁷ Vö. KÁLMÁN C. György, *A részek győzelme a józan egész fölött = A magyar irodalom története III.*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály–VERES András, Budapest, Gondolat, 2007, 661.

¹⁸ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Budapest, Argumentum, 1994, 156.

¹⁹ BEDECS László, *Beszélni nehéz. Tanulmányok Tandori Dezső költészetéről*, Budapest, Kijárat, 2006, 9.

²⁰ TAMÁS Atila, *Félhangos töprengések, újabb verseskötetek olvastán*, Alföld, 1974/7., 29.

²¹ KÁLMÁN C., *i. m.*, 662.

²² Uo.

²³ Uo., 665.

²⁴ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *i. m.*, 156.

versben. A „talált tárgyként”, hagyományként készen kapott (líra)nyelvet „megtisztító” (metaforátlanító, elemeire bontó, végsőkéig redukáló) alanyiség legszemélyesebb gesztusa maga az ironia, amely áthatja Tandori második kötetét. A lírai személyesség és ezzel szoros összefüggésben a költőszerep radikális átalakulása, valamint a nyelvkritikus költői attitűd olyan poétikai stratégiák és alakzatok kipróbálását, illetve kidolgozását teszi lehetővé Tandori számára, amelyek addig nem tartoztak a „hagyományos” (későmodern vagy újholdas) versbeszéd eszköztárába. Ilyen, „nem hagyományos”, poétikai eszköz a vershez fűzött, szerzői lábjegyzet is, amely legtöbbször – hasonlóan Tandori ready-made és jelverseihez – nemcsak az adott vers vonatkozásában értelmezhető, de alapvető líraelméleti kérdéseket is felvet.

Az *Egy talált tárgy...* megannyi poétikai újítása között Tandori lábjegyzeteinek nem szentel külön figyelmet a szakirodalom. Nemcsak a szövegtípus hangsúlyos feltűnése,²⁵ de a későbbi kötetekből való elmaradása sem vált ki semmilyen kortárs vagy későbbi szakmai érdeklődést,²⁶ ami azért is meglepő, mert Tandori 1970-ben (első és második kötetének megjelenése között) egy kisebb versgyűjtemény publikálásával irányítja rá a lábjegyzetelt vers műfajára a figyelmet. A vajdasági Híd folyóirat 1970. évi 2. számának mellékleteként a költő egy huszonnyolc darabból álló versválogatást jelentet meg, *Kiegészítések* * címmel.²⁷ A válogatás címéhez (alcímként?) kapcsolt *-jel a lábjegyzet hagyományos, indexikus jelölője, amely címbe emelődésével a lábjegyzet központi szerepére, illetve egy lehetséges poétikai funkciójára (kiegészítés) is utal. A versgyűjtemény további érdekessége, hogy – bár jórészt az *Egy talált tárgy...* későbbi darabjai közül szerepelnek benne versek – több olyan költeményt²⁸ is tartalmaz, amelyek nem kerültek be a '73-as kötetbe, egyedül itt olvashatók, és a lábjegyzet fontos poétikai szerephez jut bennük. Egy ilyen lehetséges versnyelvi szerep a hegeli *Aufhebung* mintájára elgondolt „megszüntetve megőrzés”, amely úgy töröl ki egy versbeli szót, hogy annak csak az üres (hült) helyére mutat rá a lábjegyzet segítségével. Ilyen vers például az *Arcképe Z.-val*, ahol a szóból csak toldalékának absztrakt, nyelvészeti megnevezése marad meg, de az is csak lábjegyzet formájában.²⁹ Ebben a Tandori-féle gesztusban – a szó eltörlésében, de mondatrészi szerepének lábjegyzet általi fenntartásában – talán az a líratörténeti tendencia érhető tetten, amelyet Margócsy István az ötvenes-hatvanas évek líranyelvére jellemző szó-poétikától a hatvanas-hetvenes évek költészetét meghatározó mondat-poétika felé való átmenetként ír le.³⁰ Tandori radikális nyelvi szkepszise megkérdőjelezi a szubsztanciális személyiségű költő-szerep számára még evidens, a

²⁵ Az *Egy talált tárgy megtisztítása* című kötet tizennégy lábjegyzetelt verset tartalmaz.

²⁶ Egyedül maga Tandori tér ki a lábjegyzetek szerepére abban a két részes, önértelmező kommentárban, amelyet az *Egy talált tárgy...* verseihez fűz öt évvel a kötet megjelenése után. Vö. TANDORI Dezső, *Mi mondható róla, mondható róla*, Híd, 1978/1., 72–88. és Híd, 1978/2., 209–223.

²⁷ TANDORI Dezső, *Kiegészítések* *, Híd, 1970/2., 1–15. (melléklet) A huszonnyolc darabból álló versválogatás tizenkét lábjegyzetekkel ellátott verset tartalmaz.

²⁸ *Arcképe Z.-val*; *Több kis tétel Anton Webern emlékére*; *Kilenc kiegészítés*; *Egy film kockái*; *A levezethetetlen*. (A *Horatió* című vers változatlan formában, de a cím elhagyásával a *Vízkepő* versciklus második részeként jelent meg a '73-as kötetben.)

²⁹ Hasonló módszerrel él Tandori a Híd, 1971/6. számában megjelent, *Az értelmes cselekvés megválaszása* című versében.

³⁰ MARGÓCSY István, „névszón ige” *Vázlat az újabb magyar költészet két nagy poétikai tendenciájáról*, Jelenkor, 1995/1., 18–30.

nyelv szinonimájaként értett, mágikus erővel bíró, névként funkcionáló „varázsszó” ki-mondhatóságát, illetve létét, és helyette a mondat primátusát hangsúlyozza. E szó³¹ hiányá-ban a vers csak annak mondatbeli, üres (mert betölthetetlen) helyére mutathat rá,³² vagyis a mondat poétikája – a lábjegyzet révén – megszüntetve őrzi meg a szó-poétika hagyományát.

Az *innenső és a túlsó part* című, lábjegyzettel ellátott vers hatásmechanizmusa hasonló. Az első szerkezeti egységben szófaji körülírással helyettesített szavakat a második egység már csak számokkal jelöli, de azok jelentését a lábjegyzet nem oldja fel, sőt a jelentést hordozó szavak ismételt hiányát kapcsos zárójel segítségével, egyetlen paradox gesztussal, a „Hiányzó” szó beékelésével „jelöli” és utalja vissza az első szerkezeti egység megismételt, „üres” szófaj-meghatározásaihoz.

A *Több kis tétel Anton Webern emlékére* című hommage-vers a dodekafóniát szeriális zenei szerkezetű fejlesztő, osztrák zeneszerzőnek állít emléket. A címben szereplő „több kis tétel” megjelölés utalhat arra, hogy Tandori ezt a versét – hasonlóan Weöres Sándor *Valse triste*-jéhez³³ – egy zenei struktúra mintájára írta.³⁴ A vers szerkezete és hangzásvilága a weberni mikrokompozíciók³⁵ zenei világát idézi meg. Az egyes versszakokon belül a sorok száma kettő és nyolc között, véletlenszerűen változik, a strófák eltérő hosszúságú sorokból állnak, amelyeket helyenként egyetlen betű (hang?) alkot. Valamiféle lineárisan kibomló, „értelmes” gondolatsort nem lehet tetten érni a versben, a szavak és szószerkezetek látszólag véletlenszerűen követik egymást, az egyetlen ritmustényező a zárójelbe tett és a zárójel nélküli versszakok majdnem szabályos váltakozása. A harmadik, zárójelbe tett versszak két lábjegyzetelt szava – az előző vershez hasonlóan – itt is hiányzik. Üres helyük egyforma sorszámú lábjegyzet-indexet (1^a) kap, ám maga a lábjegyzet („ua., pl.:”) ismét elkerüli a „szó” kimondását.

Az *Egy talált tárgy...*-ba a *Vízkepző* című versciklus második darabjaként bekerült szöveg szintén szerepel a *Kiegészítések* *-ben, itt még különálló versként, *Horatió*-nak címen. Ebben az ötsorosban – hasonlóan a Híd-mellékletben szereplő, többi lábjegyzettel ellátott vershez – az index a szó-hiányhoz „kapcsolódik”, míg a lábjegyzet szerint „a hiányzó szó kurzívval” értendő. A hiátus tipográfiai kiemelése ismét felfogható a megszüntetve megőrzés Tandori-féle variációinak egyikeként, illetve – a cím felől olvasva – Hamlet időről való töprengéseinek egy fiktív újrárásaként.

A *Levezethetetlen* című vers kétsoros szakaszainak egyre fogyó sorai a majdnem teljes kiüresedésig jutnak el. Az utolsó előtti sor már csak egy nyíló zárójelet, az utolsó pedig csak egy lábjegyzet-indexet (*) tartalmaz, melyhez az alábbi lábjegyzetet fűzi Tandori: „itt a »VAN« szó marad el.” Vagyis az előző versek hiányalakzataihoz képest – ahol nem tudható,

³¹ A vers „logikájából” egy újabb ironikus gesztus látszik kirajzolódni, amennyiben a hiányzó szó talán a *játszani* főnévi igenév lehetne, ám a (nyelvi) játék a szó hiányában is meg tud valósulni.

³² „Nem a szó, hanem a *formáns*, azaz a nyelvi kapcsolat jele önállósul – nem a jelentés titka, hanem a jelentés *tulajdonításának* mechanizmusa lesz imitálva.” MARGÓCSY, i. m., 24.

³³ „A *Valse triste* tulajdonképpen zenei rondó formában van, aminek semmi kapcsolata a költészetbeli rondóformával. A *Valse triste* [...] zenei értelemben rondó.” Weöres Sándor szavait Kenyeres Zoltán idézi. Vö. KENYERES Zoltán, *Tündérsíp. Weöres Sándorról*, Budapest, Szépirodalmi, 1983, 69.

³⁴ Elképzelhető, hogy a ’73-as kötetbe is felvett, *Salon; évszám* című vers második szerkezeti egysége (II. terem), amely több lábjegyzetet is tartalmaz és a „(Szeriális kompozíció)” megjelölést viseli, szintén Webern zenéjére utal.

³⁵ Például Anton Webern: Op 9. *Hat bagatell vonónégyesre*.

hogy mi az a szó, amelyhez a lábjegyzet kapcsolódik – itt, jelentésének megfelelően, ha lábjegyzetben is, de jelen van a „van” szó. Az utolsó két sor üressége (hallgatása) és az erre vonatkozó lábjegyzet létigét (léteezést vagy „vanást”) leleplező gesztusa visszautalja az olvasót a vers első, zárójelbe tett, alcím-szerű sorához (*Terápályázat Wittgenstein sírfeliratára*), illetve közvetve Wittgenstein *Tractatus*beli utolsó mondatához („Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.”). Ebből a nézőpontból nyerhet értelmet a cím (*Levezethetetlen*), illetve a vers azzal összefüggő szerkezeti felépítése is. Az ontológia alapkérdéséhez eljutni igyekvő logikai következtetés ugyanis „levezethetetlennek” bizonyul, a kezdő kijelentést fokozatos redukciója hallgatásba, az értelmes szavak eltörlésébe torkollik.

A legradikálisabb szó-törlés az *Egy film kockái* című versben figyelhető meg, ahol a három üres sor alatt – a főszöveget és a lábjegyzeteket hagyományosan elválasztó – vonalak húzódnak. Az első és a második vonal alatt meg is jelenik egy-egy (autopoétikai utalásként is értelmezhető) lábjegyzet („légjegyzetlen”; „nem vers”), ám a harmadik lábjegyzetből hiányzik a szöveg, helyén csupán a *-jel áll.

A *Kilenc kiegészítés* című, az *Egy talált tárgy...*-ba fel nem vett vers nem a szót, hanem annak egységét szünteti meg oly módon, hogy az a lábjegyzet segítségével helyreállítható ugyan, de a csonkolt szavak rekonstrukciója egy olyan versmondathoz vezet(het)i el az olvasót, amelynek egy lehetséges jelentése alá is ássa az egységbe vetett „hitet”. A kiegészítésként értett lábjegyzetek alapján a befogadó képes helyreállítani a „szétszerelt”³⁶ szavak és a mondat formális egységét, de a jelentés egysége, illetve léte ennek ellenére illúzió marad. A szavak elemekre bontása a *Kilenc kiegészítés*ben vagy a lábjegyzetekkel „kiemelt” szóhiányok a fenti versekben egyaránt olyan költői stratégiák, amelyek a hagyományos befogadói szerepnél intenzívebben vonják be az olvasót az esztétikai tapasztalatba. Tandori ennek kapcsán a következő kommentárt fűzi a *Vízkepek II.* (korábban *Horatióinak*) című vershez: „A vers megteremt egy viszonylatrendszert, amelyben kénytelenek vagyunk »gondolkozni« ezen. Azért, mert a vers »befogadásához« ez is hozzátartozik.”³⁷

A *Kiegészítések* *-ben szereplő, lábjegyzetelt versek közül hatot Tandori változtatlanul (helyenként minimális változtatással) vett fel az *Egy talált tárgy...*-ba. A *Cím, ua.*, című vers – hasonlóan a fenti szövegek többségéhez – a hiátushoz fűzött lábjegyzet alakzatával kísérletezik. A 3–4. és a 8–9. sorok metapoétikus megjegyzései az „elvárt” olvasói aktivitás („kitöltendő hely”) és a vers kötetbeli beírtsága („de így marad”) közötti feszültségre tett utalásként is olvashatók.

Hogy a lábjegyzettel ellátott hiátust az olvasati lehetőségek végtelen tárházaként vagy inkább teljes információhiányként érdemes értelmezni, arra a kötet versei különböző válaszlehetőségeket kínálnak. A *Lépcsők se föl, se le* első, mottó szerepbe helyezett versszaka egy paradoxon („nem kívánok semmi elérhetlent: / nem kívánok semmi elérhető”) feloldásaként tünteti fel a 3. sor állítását („A *-t kívánom”). A közvetlenül a mottó alatti lábjegyzet azonban nem tölti ki az üres helyet, csak a *-jelet tartalmazza, amit úgy is értelmezhet a befogadó, hogy az üres helyre bármilyen tárgyragos főnév, tetszőlegesen behelyettesíthető.³⁸ A *Magánygyűjtés* című vers beszélője ezzel szemben mintha kevesellné a

³⁶ MARGÓCSY, *i. m.*, 25.

³⁷ TANDORI, *Mi mondható róla, mondható róla* (I.), 83.

³⁸ Tandori is utal rá a versről írt önkomentárjában, hogy a lábjegyzet ebben az esetben visszaadja a jelentéstulajdonítás „tágasságát”. Vö. TANDORI, *Mi mondható róla, mondható róla* (I.), 80.

hiányzó szóról való tudást („Vajmi keveset / tudtam meg a *-ról, -ről”). A lábjegyzet-csillagokkal való logikai játék ebben a szövegben többszörös ellentmondáshoz vezet. A 3. és a 4. sor versmondatai azonos lábjegyzet-indexet (**) kapnak, vagyis az, amit a lírai alany megtudott és az, amit nem tudott meg, lényegében ugyanaz. A paradoxont csak fokozza a lábjegyzet („** : ld.: **”), mely szerint a valamiről való tudás, illetve nemtudás nem több mint maga ez a valami. A vers iróniája így abban áll, hogy a „vajmi kevés” tulajdonképpen inkább semmiként értendő, és az „ld.” (lásd) utalás megszokott, egyértelműsítő szerepe helyett itt inkább a jelentéshalasztódás eszközévé válik, ami tanácstalanná teszi a befogadót.

A *Változatok homokórára* című ciklus darabjai közé tartozik még az *Egy kövület forgatókönyve*, amelynek „főszövegében” nem is szerepel lábjegyzet-index, lábjegyzet mégis kapcsolódik hozzá („: lábjegyzet hiányzó jelölése”). Tandori kommentárja szerint „a verset a kötetben gyakori lábjegyzetek helyén a legtisztább lábjegyzet-utalások egyike zárja.”³⁹ A tautológia alakzata, amely ugyanazt mondja el kétféleképpen (például a szöveg jelöletlen, üres helyeit a lábjegyzet hiányzó jelölésével azonosítja), visszatérő alakzata a versnek, mintegy keretbe foglalja azt, lévén a felütés („mi mondható róla / mondható róla”) is tautologikus. A címben szereplő „kövület” jelleg talán éppen a tautológiák statikusságában, a szöveg önmagára zárulásában érhető tetten.

Az *amatőrség elvesztése* című ciklusban kapott helyet az *A. Rimbaud a sivatagban forgat* című vers. Eredetileg ezt a címet szánta Tandori az egész kötetnek, utalva arra, hogy a benne szereplő szövegek a hagyományos költői nyelv felszámolása, illetve az addigi lírai beszédmód folytathatóságának kérdése felé mutatnak. Lábjegyzet-jel (*) ebben a kiemelt fontosságú, emblemikus versben is szerepel, de maga a lábjegyzet nem a lap alján, hanem a szövegbe ékelve jelenik meg.⁴⁰ Egy, a kötetben sűrűn előforduló alakzat, az önállósult toldalék, illetve annak üresen maradt helye kap itt *-ot, amit rögtön követ is a zárójelbe tett lábjegyzet: (*: bármiféle rag). A tetszőleges behelyettesíthetőség gesztusa az első ciklus végén álló, a kötet egészének metonímiájaként felfogható egysoros („Ugyanez elmondható bármiről”) variációjaként is értelmezhető.

Ugyanez a gesztus, szintén a szövegbe ékel, zárójeles lábjegyzet formájában szerepel az *Egy talált tárgy... N. A.* című versében is, de ott nem az önállósult toldalék, hanem egy metafora „lecserélhetőségéről” van szó: „Beléptünk – és nem tikk-takkolt a lakás. * / * (Vagy más, hasonló értelmű hasonlat. *A szerző*).” A lábjegyzet végén szereplő aláírás („*A szerző*”) felfogható önreflexív, lírai metalepszisként,⁴¹ hiszen az aláírás érzékelhetővé teszi a lírai alany és a szerzői én közötti szintkülönbséget. Sőt, „*A szerző*” aláírással közölt, zárójelbe tett mondat egy harmadik szintet is konstituál, hiszen a behelyettesíthetőségről szóló kijelentés az olvasónak szóló instrukcióként is olvasható. A szerzői én ilyesféle kívülhelyezése, metapoétikus megjegyzése ironikus távlatba helyezi a vers másik, „komoly” részét, melyben a megszólított kiszolgáltatottságáról olvashatunk. A beékelte lábjegyzet után ráadásul a vers visszatér a metaforikus versbeszédhez, mintegy felülírva a 2. sor iróniáját.⁴²

³⁹ *Uo.*, 77.

⁴⁰ Szövegbe ékelte és lapalji lábjegyzet szerepel például a *Philip Marlowe magándetekatív névjegye, teleírva* című versben vagy az *Egy talált tárgy megtisztítása* című vers 2. ciklusában (*Tartózkodási gyakorlatok*) is.

⁴¹ A lírai metalepszis kérdéséről bővebben lásd KÁLMÁN C. György, *Ervel a dalban*, Literatura, 2007/2., 204–210.

⁴² A tragikus vagy komoly hangvétel levetkőzhetetlensége a Szpéró-versek megszólalásmódjára emlékeztet. A *Koppar Köldüs*-ben például így ír Tandori a madár halálát felidéző részben: „Szpéró most

A Tandori-féle lábjegyzetekről szóló fejezet végén két olyan versről kell még szót ejteni, amelyekben a *-jel olyan mértékben felszaporodik a szövegben, hogy az már-már a figurális vers⁴³ határát súrolja. Az egyiket Tandori a következőképpen mutatja be: „Az *Egy városnézés szellemképe* egy Bemard Buffet-kisalbum szerbhorvát kiadásának tartalomjegyzékét idézi, és mind a tizenöt párizsi látnivaló szerbhorvát (szerb?) alakja mellé csillagot tesz: az 1. tétel után egy, a 2. után két csillag áll, és így tovább. Ez a kép, ez a városnézés. A 15 tétel alatt tükörvonal következik (egyszerű vonal, tükröző-szerepben), s alatta jön a tizenöt, tizennégy, tizenhárom stb. csillag, fordított sorrendben tehát a csillagszámok sora, és mindegyik csillagzat után ott áll, hogy »reprodukció«, ám ez se magyarul, nem az én »néző-nyelvemen«, hanem a belgrádi kiadás nyelvén: REPRODUKCIJE.”⁴⁴ A címbeli szellemképet értelmezhetjük köznapi metaforaként, mint többszlátást, melynek képzetét a lábjegyzet egymást követő sorai teszik vizuálisan érzékelhetővé, de interpretálható a *reprodukció* szó költői metaforájaként is. Ebben az értelemben már maguk a szerb nevek is „szellemképei” az eredeti francia (vagy magyar) neveknek, ahogy a nevek is csak pótlékai a kötetben nem, de a kisalbumban minden bizonynyal szereplő képi reprodukcióknak, amik szintén csak szimulákrumai a valós párizsi helyeknek.

Az *Egy Kosztolányi-vers* (az *Egy városnézés szellemképe*vel együtt) a Híd 1971/6. számában, *Jehversek* cikluscímmel jelent meg először.⁴⁵ Hasonlóan a *Mottók egymás elé (Pasziánsz)*⁴⁶ című, kollázsszerű⁴⁷ verséhez ez is egy Kosztolányi-vers és egy nem költői szöveg egymás mellé, illetve alá illesztésével jött létre. A jól ismert Kosztolányi-pretextus (*Most harminckét éves vagyok*) ismétlés-szerkezete azon alapszik, hogy az 1. strófa jelen idejű mondatait – az első és a harmadik sor kivételével – a 2. versszak múlt időben ismétli meg. Tandori a Kosztolányi-vers első és harmadik sorát (ez utóbbit torzítva/rontva), illetve a 2. versszak első sorát veszi át, és ezek közé ékezi be egy (az olvasó számára) ismeretlen év nap- és holdkeltéinek, illetve -nyugtáinak időpontjait (óra, perc) kétszer, változatlan formában, annyi különbséggel, hogy a 2. strófában mind a 124 sor ugyanazt a lábjegyzetindexet (*) kapja. Az indexekhez tartozó, egyetlen lapalji lábjegyzet („már múlt időben”) többféleképpen értelmezhető. Egyfelől reflektál a Kosztolányi-vers variatív ismétlés-szerkezetére, másfelől – egy metapoétikai szinten – utal a Kosztolányi-féle verseszmény, illetve líranyelv múltbeliségére, anakronisztikus voltára. A *Mottók...*-hoz hasonlóan Tandori ebben a ready-made-jében is megteremti az esztéta modernség halállal kapcsolatos lírai beszédmódjának („Ha haldoklom, ezt sutogom”) ironikus olvasatát. Ugyanígy releváns lehet a versnek egy filozofikus megközelítése is, amely arra reflektál, hogy az idősíkváltások között a jelen nem tettenérhető (a Kosztolányi-vers beszélője a jövőben a jelenre múltként gondol majd), ahogy a nap- és

azért kitétem az ékezeteket, meg rendesen csinálom / a gépelést, nem vicc, ha róla van szó jav., ó, nem viccelek.” TANDORI Dezső, *Koppar Köldüs*, Budapest, Holnap, 1991, 22.

⁴³ A figurális vers fogalmáról bővebben lásd: SCHEIN Gábor, *A ritmikai szegmentáltság mint a vers kompozíciós elve*, Alföld, 1994/12., 39–49.

⁴⁴ TANDORI Dezső, *Mi mondható róla, mondható róla* (II.), Híd, 1978/2., 221.

⁴⁵ A Hídban még egymás alá tördelve jelent meg a vers két szerkezeti egysége, míg a ’73-as kötetben egymás mellett szerepel a kétszer négy számoszlop. A másik különbség, hogy míg az *Egy talált tárgy...*-ban kurziválva jelenik meg az 1917-es Kosztolányi-pretextus (*Most harminckét éves vagyok*) két sora, addig a Hídban nem különül el egymástól tipográfiailag szöveg és vendégszöveg.

⁴⁶ A *Mottók...* első alkalommal az Új Írás 1972/12. számában jelent meg. Tandori később felvette az *Egy talált tárgy...* második, 1995-ös kiadásába.

⁴⁷ Vö. BEDECS, i. m., 48.

holdkelték és -nyugták között sem ragadható meg a „most”. A 124 *-jel értelmezhető a csillagos ég figuratív képeként is, amely a lábjegyzet térben és időben való elhalasztódása miatt már csak múlt időben fenomenalizálható. Míg Kosztolányi a jelen kimerevítésére, az idő megállítására tesz költői kísérletet, ezt a fennkölt gesztust Tandori ironikusan a Nap/Hold kelte/nyugta-naptár adataira redukálja.

2.2. „*MOTTÓK UTÓLAG”. LÁBJEGYZETELT VERSEK PETRI GYÖRGY LÍRÁJÁBAN

1971-ben – Tandori *Kiegészítések* * című versciklusának Híd-beli megjelenése után, de még az *Egy talált tárgy...* előtt – jelenik meg egy másik, a hatvanas-hetvenes évek lírájának a szóköltészettől a mondat poétikája felé történő elmozdulását⁴⁸ reprezentáló verseskötet, a *Magyarázatok M. számára*.

Petri első kötetét a recepció olyan kísérletként aposztrofálja, amely számot vet a hagyományos költői kelléktár és szereplehetőségek elégtelenségével, kételkedik a párbeszédképes lírai közlés lehetőségében, szembehelyezkedik az uralkodó líratípus állító-kijelentő retorikájával, és helyette a körülíró-részletező magyarázatok áttételes beszédmódját dolgozza ki.⁴⁹ Mivel a távolságtartó, reflexív és a közvetítettséget érzékeltető poétikai stratégiák a kötet minden rétegét áthatják, Petri – mintegy az eredeti, a mindent átható kétely koncepciójával szemben – egységes költői világot dolgoz ki. A *Magyarázatok...*-ban még nem kap olyan hangsúlyos szerepet a lábjegyzet, mint Tandori második kötetében, de az *Amíg lehet* (1999) című kötet megjelenéséig Petri majdnem minden kötetébe került egy-két ilyen paratextussal kiegészített vers.⁵⁰ A lábjegyzet – Tandorihoz hasonlóan – Petrinél is gyakran válik az ironia eszközévé, bár eltérő hatásmechanizmusok révén. Míg Tandorinál – ahogy arról az előző fejezetben már szó esett – gyakran a hiányzó szó, az üres hely kap lábjegyzetet, így mozdítva el a szó primátusától a mondat poétikai elsőbbsége felé a líra-nyelvet, Petrinél a lábjegyzet sok esetben inkább a grammatikai modalitás felfüggesztésének vagy lebegtetésének eszközévé válik, amivel a költő saját szerepét és megszólalását igyekszik folyamatosan relativizálni.⁵¹

Ez az elbizonytalanító gesztus olvasható ki az *Egy öngyilkos naplója* lábjegyzetéből is, melynek megszólalója „közreadóként” tünteti fel magát. A lábjegyzet egyszerre személyes és adatszerű közléséből kikövetkeztethető, hogy a vers „főszövegét” Heinrich von Kleist töredékes naplóbejegyzéseiként kell olvasnunk, olyan reflexiókként tehát, melyeket már az öngyilkosságra készülve vetett papírra. Mivel tudjuk, hogy Kleist valóban írt naplót, de nem az öngyilkosságra készülve, hanem korábban,⁵² a fragmentumok egy fiktív, későbbi Kleist-

⁴⁸ „A Tandori és Petri felléptével kronologizálható, általában (elfogadható módon) az ő nevükkel fémjelzett váltás ugyanis lényegében leírható a szó önértékének elutasításával, a kitüntetett szónak kontextusba-illesztésével, azaz *mondatosításával* is.” MARGÓCSY, „*névszón ige*”, 22.

⁴⁹ Vö. KERESZTURY Tibor, *Petri György*, Pozsony, Kalligram, 1998, 57–78.

⁵⁰ Ebben a fejezetben – a terjedelmi korlátok miatt – mindössze nyolc olyan Petri-szöveg szerepel, amelyhez lábjegyzetet fűzött a szerző. A fennmaradó kilenc lábjegyzetelt Petri-vers elemző bemutatása egy tervbe vett, hosszabb terjedelmű dolgozat részét képezi majd.

⁵¹ Vö. MARGÓCSY, „*névszón ige*”, 28–29.

⁵² „[Kleist] írt fiatalon egy könyvet, amelynek az a címe, hogy »Geschichte meiner Seele«, tehát »A lelkem története«. Ez nem maradt fenn. Műfaját tekintve nem dráma, nem líra, nem elbeszélés, hanem napló. Egy napló, amelybe ő gyakorlatilag folyamatosan saját magáról írt. Részletek maradtak

napló töredékeiként is olvashatók. A Kleist-i beszédmodor versbeli imitációja hitelesnek hat,⁵³ ugyanakkor a jelenbeli „hatnitudás” önironikus kétségbevonása Petri költői indulására (is) jellemző. A lábjegyzet ironikus nézőpontja az elborult elme sorai miatt belső tiltakozást érző, „épezésű” olvasót és a társadalom „rideg keménységét” veszi célba. A Kleist modorában írt önarcképvers helyenként a József Attila- („televényt”) és a Pilinszky-hagyományt („senkiföldjén”, „vesztőhelyet”) is megidézi, azokat a költői nyelveket tehát, amelyek a későbbiekben is fontos hatástényezői maradnak az életmű alakulásának.⁵⁴

A közreadó szerepével való játék tér vissza a *Mackie Messer szonettkísérlete a siralomházban* című versben. A vers beszélője a lábjegyzet szerint a *Koldusopera* főszereplőjének, Mackie Messernek (a magyar fordításban Bicska Maxi) alias Macheathnek a szerepébe bújik. A paratextusnak itt ismét csak a közreadás és címadás, valamint – az *Egy öngyilkos naplójához* hasonlóan – néhány „életrajzi” adalék ismertetése a szerepe, azzal a különbséggel, hogy Macheath fiktív karakter, „élete” és „életrajza” csak Brecht művén belül értelmezhető fogalmak. Ebből következik, hogy az általában hitelesítő gesztusnak számító közreadás ezúttal a fikcionálás eszközévé válik (talán egy Brecht-apokrifra állunk szemben), vagyis a lábjegyzet révén kettős metalepszis jön létre a versben. A közreadó ironikus gesztusa a címadásban (a 15 soros vers szonettkísérletként valóban „sikertelen”) és a lábjegyzetben is tetten érhető, ahol élet és művészet, szervezett bűnözés és költészet szabályrendszerének alapvető különbségére világít rá.

A beszédhelyzet elbizonytalanításának újabb példája a *Vagyok, mit érdekelne* című ciklus címéhez fűzött, önironikus lábjegyzet. E szerint a lapalji paratextus „szerzői lábjegyzet”, holott a további megfogalmazás egyes szám harmadik személyben beszél a szerzőről, a jegyzet végén pedig az „Ünnepelői és gyászolói” aláírás szerepel. Ezáltal nem csak a szerző és közreadó kiléte bizonytalanodik el, illetve mosódik össze,⁵⁵ de ezzel együtt a kronológia is felborul, hiszen a lábjegyzet szerint „Gyuri”, a szerző már „elhülyült” – ezért is nem ő rendezte sajtó alá saját „hagyatékát” –, így nem lehet övé a lábjegyzet sem. A játékos, önironikus gesztus, amellyel Petri a 26 verset tartalmazó ciklus életművön belüli értékére (is) reflektál – Keresztury Tibor szerint – „hangsúlyosan eloldja ezt az anyagot a befejezettnek tekintett szövegkorpusztól”.⁵⁶

Keresztury Petri-monográfiájában utal a költő hagyományhoz való, nehezen körülírható viszonyára,⁵⁷ amihez olyan lábjegyzetei is érzékletes példát szolgáltatnak, melyekben magát a lábjegyzetet mint műfajt teszi ironia tárgyává. Az *Allítólag* című „történelmi gnóma”⁵⁸ első

csak fent belőle. Nagyjából lehet következtetni, hogy mit tartalmazhatott, mert a leveleibe és a szín meg az elbeszéléseibe is rendszeresen átmásolt részleteket ebből a könyvből.” FORGÁCS András–FÖLDÉNYI F. László–MÁRTON László, *Miért éppen Kleist?*, Lettre, 2000/36.

⁵³ Érdekes módon helyenként Kleist leveleinek nyelve, illetve problémafelvetése is hathat Petri-imitációként: „[...] ha lehetne, közölnék is Veled mindent. De ez nem lehetséges, még akkor sem, ha nem lenne egyéb akadály, mint az, hogy a közléshez nincs eszközünk.” Heinrich von KLEIST, *Levelek*, Pécs, Jelenkor, 2000, 156.

⁵⁴ A Petri költészetében jelen lévő József Attila- és Pilinszky-hatásról bővebben lásd HORVÁTH Kornélia, *Petri György költői nyelvéről. Poétikai monográfiája*, Budapest, Ráció, 2012, 19–30.

⁵⁵ A lábjegyzet szerint a közreadó a szerző „szívszerelme”.

⁵⁶ KERESZTURY, *i. m.*, 168.

⁵⁷ *Uo.*, 16–17.

⁵⁸ *Uo.*, 125.

lábjegyzetében szereplő idézet hiteles, valóban így hangzik a *Munkás gyászinduló* (oroszul: Бы жертвою пали) fordításának első sora Balázs Béla fordításában, Bauer Herbert pedig valóban Balázs Béla születési neve.⁵⁹ Ám a „leánykori neve” kitétel kifigurázza a hivatkozás tudományos komolyságát. A harmadik lábjegyzetben egy márkanévet fordít le (feleslege-sen), majd a „lásd még” (tudományos lábjegyzetekben szokásos) utaló formulájával egy asz-szociációs láncot is megnyit („lásd még: ötéves terv, kapadohány, kártevő”). A negyedik láb-jegyzetet szintén egy tudományos terminussal („Vö.:”) vezeti be, amit egy József Attila *Ars poeticájára* tett intertextuális utalás követ, ezzel teljesen háttérbe szorítva a lábjegyzet tudom-ányos funkcióját, illetve a poétikai invenció eszközévé változtatva azt. A négy, egymást követő lábjegyzet tehát mintha a lábjegyzet költői eszközzé válásának ívét is modellezné.

A műfaji kérdésekkel való játék érződik a *Beckett-színopszis* és az *Hommage à Baudelaire* című versekben is. Ezekben a versekben a „főszöveg” és a lábjegyzet megszólalója (a fenti példákkal ellentétben) azonosnak tűnik. A *Körülrít zuhanásban* (1974) szereplő, Beckett abszurd drámapoétikájára utaló *Beckett-színopszis* egy olyan szövegfajtát (a rendezői instrukciót) tesz költőivé („játszhatja egy önmagával azonos színész”), melyet – a lábjegyzethez hasonlóan – nem költői szöveggént szokás olvasni.

Az *Örökbéjőben* (1981) olvasható *Hommage à Baudelaire* lábjegyzetében szereplő „* Mottók utólag” kitétel által két paratextuális műfaj keveredik össze. A mottó hátravetése, lábjegyzetté konvertálása által – feltéve, ha a címhez fűzött lábjegyzetet csak utólag olvassuk el – megszűnik annak eredeti funkciója (hogy bevezetőként, egyfajta értelmezésbeli iránymutatóként funkcionáljon). Ilyen módon a vers azt a kérdést is felveti, hogy a befogadás folyamatában mikor is kerülhet sor a lábjegyzet elolvasására.⁶⁰ Ez a verssszervező eljárás a lineáris olvasás felfüggesztésére, egy körszerű, a szöveget folytonosan újrakezdő olvasásmódra sarkallja a befogadót.

Petri talán legismertebb, legtöbbet elemzett műve a *Hogy elérjek a napsütötte sávig* című vers, amely a Holmi 1990. februári számában jelent meg először. A költemény 22. sorához fűzött lábjegyzetre a vers értelmezői is kitérnek. Keresztury Tibor elsődlegesen az élménytávoltítás eszközének tartja, és „az elkanyarodásokkal, megakasztásokkal építkező verstechnika nyomatékos, jelzett példajaként” említi.⁶¹ Kürti László etikai versolvasata szerint „ez a lábjegyzet úgy hat, mint egy viszonyítási pont, amit a történeten kívül helyez el a beszélő, mintegy biztos, »transzcendens« fogódzót az alámerülés-történetben.”⁶² Szentesi Zsolt interpretációja szerint azzal, hogy a lábjegyzetben a lírai én „mintegy »kiszól« a vers-ből, hajdani és mostani énje még hangsúlyozottabban válik szét. Ráadásul ezzel a »fogással« a megidéző szerepe mellé az értelmezőét, a magyarázóét is magára veszi.”⁶³

Nem kizárt azonban, hogy az élménytávoltításon, a magyarázaton, az etikai viszonypont szerepén, illetve a felidéző és a felidézett én elkülönítésén túl a paratextus további

⁵⁹ A „Balázs Béla leánykori neve” megfogalmazás – tekintve, hogy Balázs Béla 1913-as házasság-kötésekor változtatta meg születési nevét – arra a nyelvi hiányra (inópiára) is rámutat, hogy a férfi házasságkötésekor történő névváltoztatására nincs magyar szavunk.

⁶⁰ A mottót hagyományosan a cím után és a főszöveg előtt olvassuk. Vö. GENETTE, *Paratexts*, 148.

⁶¹ Vö. KERESZTURY, *i. m.*, 154.

⁶² KÜRTI László, „Mentem; úgy éreztem: muszáj” Egy Petri-vers etikai olvasatának lehetőségéről, Új Forrás, 2016/7., 71–72.

⁶³ SZENTESI Zsolt, *Trivialitás és megfeszítettség, avagy „a »pusztulás« mint végső megalkotódás”* (Petri György: *Hogy elérjek a napsütötte sávig*), Irodalomtörténet, 2002/4., 599–616.

funkciókkal is bírhat. Ismeretes, hogy a vers „infernális és himnikus síkja” a vers végén élesen kettéválk.⁶⁴ Ez a töréspont azonban nem az egyetlen szakadás a verstesten, a lábjegyzet metaleptikus kiszólása is változtat a vers beszédmódján. Az alapvetően narratív versbeszéd ugyanis nem a vers végén csap át először lírai megszólalásmódba, hiszen a lábjegyzet aposztrofikus beszédmódja is megtöri azt „egy időre”. Mint ismeretes, az aposztrophé a klasszikus retorikában az a mozzanat, amikor a beszélő a hallgatóságtól elfordulva, egy másik személyhez kezd el beszélni. Az aposztrophé első pillanatban zavarba ejtheti a befogadókat, akik hirtelen nem értik, kihez is beszél a hallgatóságtól elfordult szónok. Ám a kommunikációs helyzet ilyen típusú, hirtelen megzavarása pozitív következménnyel is járhat; nagyobb hatást válthat ki a befogadóból. Az aposztrophé alakzata a költészetben is régi hagyomány, ezért az értelmezők gyakran csak pusztá konvencióként tekintenek rá. Jonathan Culler szerint azonban akkor gondolkodnánk helyesen, ha ezt az alakzatot magával a lírával azonosítanánk.⁶⁵ Az aposztrophé Culler által megemlített funkciói (érzelemkitörés; esemény nézés; én-teremtés; a költői hagyomány; szolipszizmus; interiorizáció; egy fiktív, diszkurzív esemény megteremtődése) közül Petri versének lábjegyzete az írás temporalitására való utalás révén leginkább az idő semlegesítését, illetve egy fiktív, diszkurzív esemény létrejöttét idézi elő. Úgy is mondhatnánk, hogy a vers itt vagy ekkor, a lábjegyzet helyén vagy elolvasásának idejére válik időtlen (narratíva nélküli), *par excellence* lírai költeménnyé, amelyben „semminek sem kell történnie, hiszen magának a versnek kell történésé válnia.”⁶⁶ Az időtlenség tapasztalata tehát kétszer is megteremtődik a versben; egyszer a lábjegyzet aposztrophéja révén, a másik alkalommal pedig a vers utolsó hét sorában, a külön mondatként (nagybetűvel) kezdett, célhatározói mellékmondat narratíva nélküli téréidejében. Hogy az olvasás tapasztalatában e két mozzanat közül melyik a korábbi, azt nehéz eldönteni, hiszen a lábjegyzet elolvasásának nincs meghatározott ideje; az olvasótól függ, hogy megszakítva a főszöveg folytonosságát, a lábjegyzet-index után, vagy csak a vers végén olvassa el azt.⁶⁷

A lábjegyzetnek a jelentéshalasztódás időbeli következményein túl egyéb konzekvenciái is vannak. A versből való „kiszólás”, illetve aposztrophé ugyanis nemcsak a másikat (a *te-t*) szólítja meg, de a „Hülyeség” önironikus kitétele révén önmagát is, vagyis a vers ezen a ponton dialogikussá válik, én-én kommunikációba (is) kezd. Az önkorrekción azonban nemcsak a téves (hamis) tulajdonítás, de a költőiség visszavonásaként is értelmezhető, hiszen az „aquamarin szem” meglehetősen poétikus megnevezésként hat a Petri-féle alulstilizált versnyelvben, helye legfeljebb egy eredendően költőietlen szövegtípusban, a lábjegyzetben lehet. Ugyanakkor ez a lábjegyzet költőietlennek mégsem nevezhető, hiszen a sorképzés révén megtartotta a versszerűségét, tulajdonképpen egy másik, versen belüli versként is olvasható.⁶⁸

Bizonyos szempontból a költőiség visszavonásával ellentétes gesztus, amikor a lábjegyzet a főszöveg ironiáját vonja vissza. Erre lehet példa az *Amíg lehet* (1999) című

⁶⁴ KERESZTURY, *i. m.*, 154.

⁶⁵ Vö. Jonathan CULLER, *Aposztrophé*, Helikon, 2000/3., 370–389.

⁶⁶ CULLER, *i. m.*, 383.

⁶⁷ Ezért is érdekes az Örkény Színház *Anyám tyúkjá* 2. című előadása, amelyben Polgár Csaba – váratlan módon – a vers végén mondja el a lábjegyzetet. Vö. *Anyám tyúkjá* 2., Örkény Színház, rendező: Mácsai Pál, bem.: 2017. január 21.

⁶⁸ „Külön vizsgálatot igényelne a lábjegyzet, amely akár egy versen belüli újabb versként is értelmezhető.” H. UJLAKI Csilla, *Az ironia magatartásformája és megjelenésének nyelvi alakzatai Petri György költészetében*, Iskolakultúra, 2007/8–10., 167.

kötetben szereplő *Proton* című vers is, amelyben egykori szerzetestanárára emlékezik vissza a vers beszélője. Az iskolai „csínyek” vagy a Protonnak csúfolt fizikatanár komikus tájszólása („Gyiriköm, gyiriköm”) egyaránt az irónia forrásai. A vers felütése („Én most eltávozom, / el az élők sorából”) és zárata („Ő azt mondta: »Menj helyre, gyiriköm.« / Ő már meghalt. Én próbálok a helyemre menni”) az utolsó kötetre jellemző, öniróniával átítatott, Petri-féle halállíra hangján szólal meg. A távolságtartó irónia mintha egyedül a lábjegyzetből hiányozna, melyben a bukott diákok bosszúja és Proton arra adott, tapintatos, a sértődöttség látszatát elkerülni igyekvő válasza zárja le a verset, amely – a kötet darabjaira kevésbé jellemző módon⁶⁹ – értelmezhető a halálra készülődő versbeszélő, pátoszteli búcsújaként is.

2.3. „***HAHA!” VERSEK LÁBJEGYZETTEL ORBÁN OTTÓ KÖLTÉSZETÉBEN

Orbán Ottó költészetének, amely a hatvanas évektől kezdődően a korszak uralkodó költői köznyelveiből dolgozta ki saját poétikáit, illetve a rá jellemző versbeszéd iróniáját és színre vitt költői figurájának a kívülállásban meghatározható pozícióját, a nyolcvanas években a költői mesterség mint a szabadság forrása válik az egyik központi témájává.⁷⁰ Versei – Petri György költeményeihez hasonlóan – nagyrészt alkalmi jellegűek,⁷¹ valamilyen személyes vagy közéleti eseményre válaszul születnek, gyakran *ars poetikus*⁷² vagy metapoétikus irányultságúak,⁷³ és a klasszikus költői szöveg hagyományokkal folytatott párbeszédre épülnek. Kulcsár Szabó Ernő meglátása szerint „[a] magyar vershagyománynak – Aranytól Illyésig, Vörösmartytól Vas Istvánig – annyi formája és modális eleme hat itt már együtt Orbán versbeszédében, hogy a poétikai folytonosság elve a költészetalkotás előfeltételeként jelenik meg előttünk.”⁷⁴ Költészetének sokhangúsága egyes kritikusai szerint az önálló karakter hiányából fakad,⁷⁵ mások – többek között a szerző – szerint az imitáció is egyfajta „szándéktalan önarckép”,⁷⁶ ami a minden tájékozódási ponttól megfosztott korszak mély belső bizonytalanságát is jelöli. Orbán Ottó szerint a költészet mélyén, a látszat ellenére is van valami „szilárd mag”, amelynek „sugárzása” a lírai én egységébe, a megszólalás lehetőségébe, egy – a széthullás idején is lappangva jelenlévő – transzcendens egészbe vetett, már-már irracionális hit működteti,⁷⁷ ugyanakkor mi sem mutatja jobban a verseiben megszólaló személyesség körvonalazhatatlanságát, mint hogy az egyik leggyakoribb szubjektum-metaforája a buborék.⁷⁸

⁶⁹ Vö. KERESZTURY Tibor, *A megművelt végkifejlet. A Petri-életmű utolsó periódusa*, Alföld, 2001/5., 79.

⁷⁰ Vö. *Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Budapest, Akadémiai, 2011, 1022.

⁷¹ Vö. KATONA Gergely, *Orbán Ottó költészete 1990 után*, Irodalomtörténet, 1995/4., 600.

⁷² „Lineáris egymásutániságban olvasva a verseket az az érzésünk támadhat, hogy Orbán Ottónak minden negyedik-ötödik verse egyfajta *ars poetica*”. ANGYALOSI Gergely, *A teli csűr. Orbán Ottó összegyűjtött versei*, UÓ, *A minta fordul egyet. Esszék, tanulmányok, kritikák*, Budapest, Kijarat, 2009, 137.

⁷³ Ehhez bővebben lásd: NYERGES Gábor Ádám, *A sziklamászó és a hegy. Orbán Ottó metairodalmi monológjairól*, Alföld, 2017/4., 53–64.

⁷⁴ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Budapest, Argumentum, 1994, 155.

⁷⁵ DÉRCZY Péter, *Között. Esszé Orbán Ottó költészetéről*, Magvető, 2016, 9.

⁷⁶ ORBÁN Ottó, *A költészet hatalma. Verseik a mindenségről és a mesterségről*, Budapest, Kortárs, 1994, 123.

⁷⁷ DÉRCZY, i. m., 14.

⁷⁸ KATONA, i. m., 602.

Orbán Ottó életművében a lábjegyzet egy Tandori-versimitációban, az *Egy Tandori-vers avagy az öreg paternalista kívágya a reztet az ablakon* című versben bukkan fel költői eszközként először. A cím eleve elbizonytalanítja a befogadót a szerző kilétét illetően, majd a versfelütés „géphibája” imitálja Tandori anyaghibás, rontott versnyelvét, és a lábjegyzetek sem oldják fel a „ki beszél?” rejtélyét. Az első lábjegyzetben feltehetőleg egy Tandori gyerekkoráról szóló fiktív vagy valós anekdotát olvashatunk, amelyben Tandori „a szerző”-ként van megemlítve, a második lábjegyzet látszólag ezt folytatja. A vers „főszövege” egyes szám első személyben szólal meg, és egy zárójeles megjegyzésben Orbán Ottóként utal vissza a beszélőre. A lábjegyzetben említett „szerző” kiléte tehát bizonytalan: a főszöveg alapján tekinthetjük Orbán Ottó önmagáról írt megszólalásának, ebben az esetben a címben szereplő „Tandori-vers” a stílusimitációt jelöli. Amennyiben azonban szó szerint értelmezzük a címet, úgy Orbán Ottó mint közreadó jelenik meg. A lábjegyzetbe vitt identitás-játék egyszerre idézi meg a pályatársat és tesz kísérletet az önarckép megrajzolására.

Ugyancsak nem könnyű eldönteni, hogy kit szólít meg a *Himnusz az ágy szélén* beszélője. Egy korábbi költészeti paradigmában talán a múzsához szólna ez a himnusz, ebben a versvilágban megkérdőjeleződik a léte („Akárki vagy, s akárhol és akármiként, ha csak én képzellek is”), inkább csak hatásában van jelen. A Határ Győzőnek ajánlott, *Színes film* című prózavers-ciklus negyedik darabja ars poetikus jellegével némileg kilóg a ciklus többi verse közül, amik Leonce és Léna Büchner drámájából ismert figuráinak fikcionált 20. századi sorsát mondják tovább. A *Himnusz* aposztrophikus megszólalásmódja megtöri az első három rész imaginatív narratíváját, a *Himnusz* némileg patetikus beszédmódját pedig a konkrét valóságvonatkozásokkal (is) bíró lábjegyzet töri meg. A Kabdebó Lóránt kritikus megnyilatkozására tett hivatkozásnak ugyanis lehetne referenciális vonatkozása, hiszen az irodalomtörténész neve jól ismert az Orbán-szakirodalomban, ám a lábjegyzet lábjegyzete által hibás hivatkozásnak beállított Kabdebó-cikk („*Csillagok, csillagok, szépen szaporodjatok!*”) forrását valószínűleg hiába keresnénk a recepció dokumentumai között. A csillagok szaporodása itt nem egy létező tanulmány címére, hanem a lábjegyzet-csillagok szaporodására tett ironikus megjegyzés, mely által Orbán Ottó leginkább a lábjegyzet fémjelezte irodalomtudományi megjegyzések műfaját parodizálja ki, ahogy azt más műveiben, például a *Vojtina recepcióesztétikájában* is teszi.

Köszöntő jellegű, alkalmi versek a Bella István névnapjára írt, szójátékokkal teli *Ugorj, vogul, osztják a bort, a Csukás István főlészáll a mennyekbe (Haha!)* vagy a *Kosáryhoz (Vörösmarty Mihály asztal alá ejtett epigrammája)* című születésnapi köszöntők. A hatvan éves Csukást köszöntő vers lábjegyzete „Arany János módján” íródott, és a *bigé*, illetve a *zsozso* szavak aktuális jelentését és szinonimáit adja meg benne, tájékoztató jelleggel. A Kosáryhoz írt, két disztichonból álló vers alcíme szerint, illetve a lábjegyzet motívumai és régies írásmódja alapján Vörösmarty-imitációként és *A vén cigányra* való rájátszásként olvasandó.

A *Kocsmában meláz a vén kalóz* (1995) című kötetben szerepel a *Koncertstükk* című, vegyes műfajú vers is, amely ugyancsak alkalmi indíttatású alkotás. Első része egy „közlemény”, amelyben Orbán Ottó áttételesen tudósítja az olvasót arról a megfogalmazásbeli hibáról, amelyet a Magyar P.E.N. Club elnöke követett el a neki (Orbán Ottónak) írt felkérésben annak kapcsán, hogy Somlyó Györgyöt kitüntetése alkalmából a „saját” művével köszöntse fel. Mivel az eredeti (a versben nem közölt) mondatban minden bizonnyal nem egyértelmű – ami pedig a kontextusból kiindulva és a józan ész alapján is az lehetett –, hogy kinek (Somlyónak vagy Orbánnak?) a *saját* művével kell köszönteni Somlyót, Orbán Ottó, a

P.E.N. Club akkori alelnöke a félreolvasást választja, és a vers második részeként megírja „Somlyó György saját művét”, amely címe szerint: *Dal* (Négy felvonásban), vagyis zenemű, *Konzertstück*. A második részben (*Zweiter Satz*), illetve a negyedik lábjegyzetben más műfajmegjelölések is felmerülnek („egyszerű lírai darab”, „egy szuperzárószonett” Somlyó *Talizmán*-ciklusához, „egy opera seriabuffa”, „egy triószonáta” vagy „egy modern szonett”), melyek közül talán az „opera seriabuffa” vagyis a komoly és a vígopera ötvözeteként értendő, metaforikus megnevezés a legtalálób, hiszen a Somlyó köszöntésére szóló „komoly” felkérés teljesítése meglehetősen komolytalanra sikeredett.⁷⁹ Versének „libretto-részéhez” Orbán Ottó öt lábjegyzetet is fűz, melyek részben az irodalomtudományi beszédmód ironikus eltávolításaként, részben a költészet mint mesterség önironikus reflexiójaként értelmezhetők. A „modern szonett” műfajmegjelölés alapja minden bizonnyal az, hogy az *Arióne éneke* című Somlyó-kötet (elsősorban a *Talizmán*-ciklus) számos szonettet tartalmaz, ezért Orbán is ebben a műfajban köszönti pályatársát oly módon, hogy az ő nevében megírja „utolsó utáni” szonettjét, „mellyel – *quasi* – kibővül a Talizmán.” Az operába oltott „modern” szonett úgy valósul meg, hogy a szonett oktávája (első nyolc sora) Don Ottavio, sextettje (utolsó hat sora) Donna Sextetta szerepeként jelenik meg a versben. Feltűnik továbbá az operavers „színpadán” még két szereplő: Recitativo és Dunois, más néven a Shakespeare VI. Henrikéből ismert „Fattyú”, akik két felvonásban egy szakozatlan, hosszú „fattyússorral” zárják a „librettot”. A szójátékokkal⁸⁰ és kénimekkel teletűzdelt vers utolsó robbanóötlete az ötödik lábjegyzet önkorrekciója: „Fattyú helyett mondjunk inkább hattyt.” A tanács, amellyel saját magát vagy az imitált Somlyó-vers beszélőjét látja el, költői tanács. A hattyt mint a költészet jelképe nemcsak a lábjegyzetben felsorolt szerzőknél jelenik meg, rajtuk kívül szerepelhetne még a sorban Berzsenyi (*Az igazi poézis*), Arany (*Vojtina ars poeticája*), Rilke (*A hattyt*) vagy Baudelaire (*A Hattyt*) is. A záró lábjegyzet keserű (?) ironiája annak felismeréséből származik, hogy ha valaki a versírók sorába áll, az egész életében kilóg majd a sorból. Orbán Ottó mégis a „fattyússor” „hattytóra” cserélését javasolja.

Megfigyelhető, hogy a *Konzertstück* lábjegyzetei úgy hatnak, mint egy versen végigvitt, személyes kommentár, bár a megszólalás személyessége néha egyes szám első, máskor többes szám harmadik személyű (ilyenkor mintha a szervezet nevében, annak alelnökeként szólalna meg), „főszövegében” pedig idegen hangok keverednek (a P.E.N. Club levelének hivatalos hangja, Somlyó imitált versbeszélője, a Somlyó-„opera” szereplői). Ez a szerepjátékkal egybekötött sokszólamúság elfedi a versbeli személyiséget, aki azonban az utolsó lábjegyzet költői kérdésében („Meg hát – versírás ürügyén nem ezt tesszük-e amúgyis egész életünkben?!”) mintha mégis szóhoz jutna.

Orbán Ottó egy másik lábjegyzetelt szonettet is írt Somlyó György tiszteletére, méghozzá a költőtárs 75. születésnapjára, *Mese a létben föllelhető ellentmondásokról avagy aranykulcsok reszelését azonnalra vállaljuk* címmel. A mottóban saját, egyre romló egészségi állapotára tesz önironikus utalást, „béna bohócnak” titulálva magát. A „létben föllelhető ellentmondások” közül ez a vers is a költészet és valóság ellentétét emeli ki, ahogy ezt a lábjegyzet is teszi,

⁷⁹ A műfajnevet ezért értelmezhetjük a de Man-i ironiaelmélet felől is: „A *buffo* [...] a narratív illúzió megtörése, az *aparté*, a közönségnek való kiszólás, amelynek segítségével a történet illúziója megtörik.” Paul DE MAN, *Az ironia fogalma* = Uő, *Estétikai ideológia*, ford. KATONA Gábor, Budapest, Osiris, 2000, 194.

⁸⁰ Pl. a Loire menti kastély helyett/mintájára „gloire menti fustély” szerepel.

áttételesebb módon. A lábjegyzetben közölt rövid párbeszédnek, amelyet Eckermann és „J.W.G.”, vagyis Goethe folytat egymással, látszólag semmi köze költészet és valóság, versben megidézett, ellentmondásos kapcsolatához. A látszat azonban csal. A lábjegyzetbeli rövid, fiktív beszélgetésnek két irodalmi előképe is van; Johann Peter Eckermann, Goethe egykori titkára és beszélgetőtársa,⁸¹ maga is azon munkálkodott a Goethével töltött évek (1823–32) során, hogy a mester életét műalkotássá formálja, vagy fordítva: a költészetet (a költőfejedelmet magát) realista módon, életszerűen mutassa be, ahogy ő a beszélgetéseik során megismerhette Goethét. Ebből a kettős ambícióból született a *Beszélgetések... Esterházy Péter Termelési-regénye* 1979-ben megteremti, illetve újraalkotja E(cckermann) figuráját, aki a regény második részének végjegyzeteiben a realista próza hagyományának megfelelően törekszik a valóság ábrázolására, Esterházy Péter életének hiteles lejegyzésére. Valóság és irodalom, referencialitás és fikcionalitás ellentmondásai, egymásba való átvezethetőségük problémátlannak hitt eljárás módjai (a „szocialista realizmus” kódjai) kudarcot vallanak a posztmodern korszak nyitányává vált regényben.⁸² Orbán Ottó lábjegyzet-fikciójában az válik a humor forrásává (a német-magyar nyelvkeveredés mellett), hogy míg Eckermann az élet felől olvassa az irodalmat, és a szonett utolsó, egy (vers)lábbal hosszabb sorát elszornyedve hasonlítja egy öt lábú kutyaéhoz, addig Goethe semmi kivetnivalót nem lát a szabálytalan szonett sorban („Na, und...”). A „szonett szép”-re rímelő „Thonet-szék” valójában nem is egy, de másfél verslábbal toldja meg a szabályos jambikus tízesekben írt szonett utolsó sorát, és válik a divat hullámmzésát nem követő, idő felett álló költészet metaforájává.

2.4. „VALÓDISÍTVÁNYOK”.

A SZÓDALOVAGLÁS ÉS A GRAFITNESZ LÁBJEGYZETELT VERSEI

Parti Nagy Lajos harmadik verseskötete, a *Szódalovaglás* 1990-ben jelent meg.⁸³ A szerző monográfiája szerint „ez a könyv összegzője az új lírai magatartásmintáknak, és egyben magasabb szintű megteremtője egy új lírai nyelvnek.”⁸⁴ Az *Angyalstop* (1982) és a *Csulólógyszer* (1986) után – melyek Margócsy István szerint az új poétika kidolgozásának előmunkálataként foghatók fel⁸⁵ – a *Szódalovaglás* versei a szót és a mondatot egyaránt eloldják grammatikai kötöttségeiktől. A „lexika cseppfolyósítása”⁸⁶, vagyis Parti Nagy szabályszegései a metaplazmus retorikai alakzataira (pl. epenthesis, ectasis, systole) épülnek. A lexikális szinten érvényesülő normaszegés, illetve a töredezett, rontott, kifacsart nyelv révén Parti Nagy olyan nyelvi világokat, különböző szociolektusokat és a dilettáns költészet mintázatait integrálja líranyelvébe, melyek ironikus, groteszk és parodisztikus hatást váltanak ki az olvasás során.

A *Szódalovaglás* kapcsán a recepció – érthető módon – főképp ezeket a nyelvi alakításmódokat, illetve ezek hatásmechanizmusait vizsgálja, a kötetben megjelenő, a

⁸¹ Johann Peter ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével*, Budapest, Magyar Helikon, 1973.

⁸² Ehhez bővebben lásd REICHERT Gábor, *A Termelési-regény és a realista hagyomány*, Új Forrás, 2018/3., 30–39.

⁸³ PARTI NAGY Lajos, *Szódalovaglás*, Budapest, Magvető, 1990.

⁸⁴ NÉMETH Zoltán, *Parti Nagy Lajos*, Pozsony, Kalligram, 2006, 66.

⁸⁵ MARGÓCSY István, *Parti Nagy Lajos: Esti kréta, UÓ*, „Nagyon komoly játékok”, Budapest, Pesti Szalon, 1996, 151.

⁸⁶ *Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Budapest, Akadémiai, 2011, 1056.

„mintamondatokhoz” fűzött több mint harminc lábjegyzetről nemigen vagy csak röviden ejt szót. Hajdú Gergely recenziója például megemlíti, hogy a „*Szódalovaglás* tulajdonképpen gyűjteményes kötet, sok régi verset tartalmaz »jegyzet« formájában, folyamatos sorokba szedve (tovább erősítve parodisztikusan túlzott versszerűségüket), néhol kisebb – nem mindig szerencsés – változtatásokkal.”⁸⁷ Ilyen korábbi vers a ciklusverssé (*Félszép éji csonkák*) összeálló tartalomjegyzékben 11-es sorszámmal jelölt lábjegyzet is, amelyet egy kétsoroshoz (9.) fűz a szerző. Az eredetileg a *Csuklógyakorlat*ban szereplő *Elrepullman* című vers sorait Parti Nagy itt egybeírta, és a címet is elhagyta,⁸⁸ a szöveg azonban így, rímes prózaként is könnyen felismerhető. Hasonló átvételek a ’86-os kötetből szép számmal akadnak még a lábjegyzetek között.⁸⁹ Az önidézetek beékelődési helyét vizsgálva az olvasó többféle kapcsolódási módot fedezhet fel a *Pacsirták*-, a *Lamenthák*- és a *Fragmenthák*-ciklusból átvett, prózaszerűen tördelt vendégszöveg-lábjegyzetek és a *Szódalovaglás* fragmentumai között. Az *Elrepullman* szövegének beékelését a 9-es sorszámu kétsoros lábjegyzeteként talán a „veres” szín motívumának megismétlődése indokolja, a *Tandarab*t az elégikus hangoltság kölcsönössége, a *Melasz*t pedig feltehetően két szöveghely hangalaki hasonlósága („elragaszkodom” – „ragacsos vigasz”). A 105. és a 106. (*Haris*) szöveg lábjegyzetszerű egymáshoz illesztését egy másik motívum (a *korcsolya*) magyarázza, míg a 249. és a 250. (*A szép teremtés*) versekben egyaránt József Attila-reminiscenciák (*Mikor az uccán átment a kedves; Az a szép, régi asszony*) tűnnek fel. Ugyancsak József Attila-allúziók teszik motiválttá a 207. verstördékhez (*kislábosezűstben Budapest*) fűzött hármas (208–210.) lábjegyzet-láncot is. A 207. fragmentum az *Anyám* című József Attila-vers szövegemlékét őrzi, míg a *Zsugor* (208.) szavai közt (*kinéz, lassú, bozsa piros kisdédét, szállong*) a *Medáliák*, a *Téli éjszaka*, illetve a „*Költőnk és Kora*” egy-egy emblematiszuszómotívuma fedezhető fel. A *Puderett* (209.) a *Magány* fontos nyitóképét („*Bogár lépjen nyitott szemedre*”) írja át („*szemén bogár humanlik*”), míg a *Schlang* (210.) a *Magyar jakobinus dala* című Ady-vers („*Dunának-Oltnak*”) mellett az *Eszmélet* utolsó szakaszát is megidézi távolról („*kövér terpeszben száll a holnap*”). A *lógó gombok az álmon valériána* (290.) „című” töredék első sorához („*álomba szomorim magam*”) tartozó lábjegyzet a *Szabad-ötletek jegyzékének* szerkesztésmódjára és szavaira (pl. „*fáradt vagyok / édes jó Istenem, segíts meg*”)⁹⁰ alludál.

A József Attila-i költői hagyomány a *Szódalovaglás* önidéző (öntüköröző) lábjegyzet-betéteiben, a Parti Nagy-szövegek intratextuális (életművön belüli) párbeszédén belül idéződik meg. „A *Szódalovaglás* – írja Németh Zoltán – akár a kései modern József Attila-töredékek posztmodernizálására tett kísérleteként is olvasható.”⁹¹ A saját és József Attila-i nyelv „precíz tükördarájában”⁹² a költőelőd írásmódja – akárcsak a dilettáns költészet

⁸⁷ HAJDÚ Gergely, *Balet és orthopedia*, Holmi, 1990/8., 932.

⁸⁸ A kötetben nemcsak a lábjegyzetek, de maguk a csillaggjellel elválasztott, töredékszerű versek sem kapnak címet, ám ezt a „hiányt” a tartalomjegyzék „később” úgy pótolja, hogy címként emel ki a versekből is lábjegyzetekből egy-egy sort vagy szó szerkezetet.

⁸⁹ Ilyen például a *Tandarab* (63.), a *Melasz* (82.), a *Haris* (106.), a *Tunisz* (149.), a *Túrabangszér* (162.), az *Olló* (163.), a *Zsugor* (208.), a *Puderett* (209.), a *Schlang* (210.), a *Köpülőgép* (239.), a *A szép teremtés* (250.), a *Szabad vizék* (265.), a *Kutyazörgés* (275.) és a *Citromptu* (276.) is.

⁹⁰ JÓZSEF Attila, *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*, szerk. STOLL Béla, Budapest, Atlantisz, 2000.

⁹¹ NÉMETH Zoltán, *József Attila 1945 után írt posztmodern versei. Parti Nagy-átiratok*, Prae, 2006/2., 88.

⁹² Vö. PARTI NAGY Lajos, *Dalsszöveg = Uó, grafitnesz*, Budapest, Magvető, 2003, 12.

képviselőinek megszólalásmódja – időnként ironikus fénytörésbe kerül.⁹³ Iróniától mentes, „komoly” lábjegyzet alig akad a kötetben. Kivételt talán a *már mindig hozzád tartozom* (158.) képez, amely meglehetősen személyes és már-már patetikus hangon beszél én és te összetartozásáról. Ez a jegyzet úgy őrzi meg (vagy éri el) az iróniamentességet, hogy – egy tandoris gesztussal – hiányzó (üres) főszöveghez kapcsolódik, vagyis önmagában, a kötet ironikus hangvételű főszövegéről leválasztva áll. A 69. oldalon ugyanis nem szerepel más, mint három *-jel (ebből a középső a lábjegyzet-index, a másik két középre zárt csillag a kötet verstörédekeit elválasztó jel) és a lapalji lábjegyzet. Ugyanakkor persze, az üres helyhez (hiátushoz) fűzött lábjegyzet önmagában is interpretálható ironikus gesztusként, hiszen így a jegyzet mintegy a „levegőben lóg”, „súlytalanná” válik.

A 2003-ban megjelent *grafítnesz* című kötet Parti Nagy Lajos '90-es években publikált verseit gyűjti egybe.⁹⁴ Bár a szerző nem osztja fel ciklusokra a kötetet, a szakirodalom négy jól elkülöníthető részre bontja azt. Az első részhez az *Esti kréta* (1995) *Medwendel* ciklusának versei tartoznak, a másodikba az alkalmi versek, egy harmadik egységet képeznek a fiktív szerzők dilettáns versei, a negyedik rész pedig a „halálköltészet újrairásaként”⁹⁵ aposztrofált *Őszológiai gyakorlatok*. A *grafítnesz* szövegszervező eljárásai között nem tesz szert akkora jelentőségre a lábjegyzet, mint a *Szódalovaglás*-ban, mégis van a kötetben két olyan versciklus és egy olyan vers, melyeknek címéhez kapcsolódik egy-egy ilyen paratextus.

A *NOTESZ** (vagy *Notesz*) József Attila fiktív öregkori verstörédekeit tartalmazza, és eredetileg a *Már nem sajnó. József Attila legszebb öregkori versei* (1994) című antológiában⁹⁶ jelent meg, cím nélkül,⁹⁷ az alábbi – Genette-i értelemben vett fiktív aktorális – lábjegyzettel: „Firkák, keltezetlen töredékek, feltehetően 1960-ból. A notesz Aczél György hagyatékából került elő. Fedőlapja és korábbi sorsa ismeretlen.” Parti Nagy a szövegegyütttest *notesz** címen az *Esti kréta* című gyűjteményes kötetébe is felvette, a lábjegyzet minimális módosításával,⁹⁸ majd a *grafítnesz*-be is beépítette, a lábjegyzet immár végleges, kurzivált formájával.⁹⁹ A cím és a lábjegyzet módosulásai Németh Zoltán szerint jól tükrözik Parti Nagy szövegalkító eljárását, ami a „folytonos átírás és áthelyezés, az »eredet«-et érintő egyszerre tiszteletteljes és tiszteletlen viszonyban érhető tetten.”¹⁰⁰ Parti Nagy monográfiája idézett tanulmányában a lábjegyzet meghatározó poétikai szerepét hangsúlyozza. A paratextusban történik meg ugyanis a szerzői név kettéválása, hiszen a lábjegyzet elolvasása előtt az olvasó

⁹³ Hasonlóan a 84–86. darabokban megidézett Kosztolányi-pretextushoz (*Hajnali részegség*): „A bálban minden este ég a függöny.”

⁹⁴ „A *Gratítnesz*-ben minden vers benne van, amit a kilencvenes években publikáltam, s a maga módján éppúgy kiadja az én '90-es éveimet, mint a *Szódalovaglás* a nyolcvanas éveket.” M. CSEPÉCZ Szilvia, „Ki nézel ki belőlem?” (Interjú Parti Nagy Lajossal), *Kalligram*, 2003/10., 29.

⁹⁵ NÉMETH, *Parti Nagy Lajos*, 248.

⁹⁶ *Már nem sajnó. József Attila legszebb öregkori versei*, összeáll. ZELKI János, Budapest, Balassi–Cserépfalvi, 1994.

⁹⁷ Illetve a cím helyén egy betű nélküli jelölősor állt; két zárójel közé szorított három pont, csillaggal ellátva: (...) *.

⁹⁸ „József Attila-firkák, keltezetlen töredékek, feltehetően 1960-ból. A notesz Aczél György hagyatékából került elő. Fedőlapja és korábbi sorsa ismeretlen.”

⁹⁹ „József Attila öregkori versei. Firkák, keltezetlen töredékek, feltehetően 1960-ból. A notesz Aczél György hagyatékából került elő. Fedőlapja és korábbi sorsa ismeretlen.” PARTI NAGY, *grafítnesz*, 65.

¹⁰⁰ NÉMETH Zoltán, *József Attila 1945 után írt posztmodern versei. Parti Nagy-átiratok*, Prae, 2006/2., 87.

Parti Nagy-műként tekint (előre) a *NOTESZ** verseire, míg a lábjegyzet ismeretében már József Attila fiktív öregkori verstördékeiként olvassa azokat. A szerzői név kettéválásán kívül a lábjegyzet időmegjelölésének („feltehetően 1960-ból”) is vannak interpretációs következményei. Németh Zoltán három időszakmens (a kilencvenes, a hatvanas és a harmincas évek) játékba hozásáról ír, melyek a versek helyszínavariációit és identitáislehetőségeit is másként határozzák meg.¹⁰¹

A kötet következő, lábjegyzettel ellátott szövege az *Aviatikus vers Keés Aranka Máriához**, melynek lábjegyzete három oldalon át, a vers végéig tart, és a mű közreadásának körülményeit taglalja. A fikció szerint az „1 db vers-másolat-küldeményt” és a lábjegyzetben közölt kísérőlevelet özvegy Kanalas Béláné, pusztaszabolcsi lakos (és fűzfapoéta) jutatta el Parti Nagy Lajoshoz. Az 1933-as keltezésű vers, ami az özvegy állítása és a vers utáni köszönetnyilvánítás szerint Tsúszó Sándor¹⁰² alkotása, Kanalas Béláné nagynénjéhez, Keés Aranka Máriához íródott, egy futó *liaison*t követően, a címzett emlékkönyvébe. Mind a vers, mind a kísérőlevél dilettáns fogalmazvány. A lábjegyzetnek köszönhetően a fiktív szerzői maszkok cserélgetése itt egy művön belül figyelhető meg. A dilettáns versbeszéd és a kísérőlevél nyelvi megformálására egyaránt jellemző a költőiségre való, sikertelen törekvés nyomán előálló képzavarok és nyelvhelyességi hibák gyakorisága, illetve az ezekből eredő parodisztikus hatás. Keresztesi József szerint a Tsúszó versben ezek „az eszközök mégsem hibaként, rontásként hatnak, mivel egytől egyig poétikailag kidolgozott fordulatokról van szó. Parti Nagy részben a magyar nyelv rímtechnikai lehetőségeit bővíti ki ilyenformán, részben a konvencionális-közhelyes fordulatokat [...] teszi használhatóvá, a vers szövetébe illeszkedővé.”¹⁰³ Kanalas Béláné (fiktív allografikus) kísérőlevelét a közreadó, Parti Nagy Lajos (valós allografikus) mondatai vezetik be a lábjegyzetben. „A szöveg hitelességeért nem szavatolhatok” kitétel a fikcionálás és a hitelesítés egymással ellentétes gesztusaival játszik el, amennyiben nem tudható, hogy „a szöveg” szónak pontosan melyik szöveg is a jelöltje: Tsúszó Sándor verse, Kanalas Béláné kísérőlevele, a kísérőlevelet bevezető közreadói nyilatkozat vagy talán a *grafitnesz*-kötet egésze mint szöveg(együttes).¹⁰⁴ Az özvegy levelében szereplő „Kedves Parti Nagy Lajos!” megszólítás – mivel a kötet szerzőjének nevét tartalmazza – elvileg a hitelesítést szolgálná, a szövegre vonatkoztatott „valódisítvány” (műfaj)megnevezés azonban a fikció önfeltáró gesztusaként¹⁰⁵ értelmezhető, amennyiben minden szövegre – kezdve az aviatikus verstől egészen a kötet egészéig – ezt, a *valódi* és a *hamisítvány* szavak kontaminációjából létrehozott metaforát vonatkoztathatjuk. A valódi hamisítvány (röviden „valódisítvány”) tágabb értelemben a költészet metaforájaként értelmezhető, csakúgy, mint a kötetben (verscímként) szereplő másik szóötvözet, a „Dallszöveg”, amely a dallam és a szöveg egymásból kikülöníthetetlen összeműködésében látja a vers mibenlétének szubsztanciáját.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Tsúszó Sándor fiktív fűzfapoéta és „messzi földön híres művészeti mindenés” Hizsnayai Zoltán költő teremtett alakja.

¹⁰³ KERESZTESI József, *Precíz tükördara. Parti Nagy Lajos: Grafitnesz, Jelenkor, 2003/10.*, 991.

¹⁰⁴ Ez utóbbi esetben Parti Nagy lábjegyzetének első három, álló betűvel szedett mondata kapcsán már valós autografikus jegyzetről beszélhetünk.

¹⁰⁵ Vö. Wolfgang ISER, *Fikcióképző aktusok* = UÓ, *A fiktív és az imaginárius*, Budapest, Osiris, 2001, 21–43.

*A dublini vegyszeres füzet** a fikció szerint a Joyce *Ulysses*-éből ismert Leopold Bloom édesapjának, Virág Rudolphnak a költeményeit tartalmazza. A fény-írással vázlat-könyvecskéjének betűhív másolata egy fiktív autográf „előbeszédet”, tíz verset és kilenc verstörédket foglal magában az 1847–1856 közötti időszakból, és az *Aviatikus vers...*-hez hasonlóan, kettős közvetítés révén került a kötetbe. A lábjegyzetben megszólaló „hang”¹⁰⁶ dublini ismerőse, a saját tisztító eljárási szabadalommal rendelkező papír-kutatóra és kézirat-restaurátorra hivatkozva adja közre a műveket, amelyekben a „szokás szerinti” kihagyások a „vegyszer nyomait jelölik.” A közreadó „kihagyás” alatt a zárójelbe tett három pontot (...) érti, mely főleg a fűzfapoéta kései verseiben (*Újabb lapok, 1856-ból*) fordul elő sokszor, és teszi töredékké – a *Notesz**-hez hasonlóan¹⁰⁷ – a verseket, illetve megteremti az olvasói kreativitás és társalkotás lehetőségét.

A lábjegyzet kommentárja Virág Rudolphként említi a dilettáns szerzőt, aki maga is ekként írja alá az *Előbeszédet*, ám annak első sorában magát mint „Virágos Mihályt” nevezi meg.¹⁰⁸ Ennek egyik, kézenfekvő oka lehet, hogy a „Virágos Mihály” írói álnév, melyet éppen ezért tesz idézőjelbe Bloom apja.

A lábjegyzet további érdekessége, hogy a benne feltárt papír-restaurálási eljárás a fotók előhívásának hagyományos eljárására emlékeztet (vö. Virág Rudolph fény-írás). Intertextuális szempontból pedig két fontos irodalmi előképet idéz meg: műfaji sajátosságai (verses önéletrajzi regény), archaizáló nyelvezete és zárójeles önkomentárjai révén Weöres Sándor *Psychéjé*t, az elsődleges közreadó idézett szavai¹⁰⁹ révén pedig Ottlik *Iskolájá*t.¹¹⁰

Látható tehát, hogy bár a *Szódalovaglás* és a *grafitnesz* lábjegyzetei más-más szövegalkítási eljárások mentén épülnek ki, de mindkét kötetben a különféle költői és szubstandard nyelvhasználati formák kontaminációját szolgálják, és a dilettánsnyelv „nyelvhúsként” való felszabadításában működnek közre.

3. ÖSSZEGZÉS

A dolgozat zárásaként érdemes röviden számba venni a versek vizsgálatából következő, elsősorban irodalomelméleti konzekvenciákat.¹¹¹ Az elemzések rávilágítottak, hogy az ironia alakzatának a korszak poétikáiban köztudottan hangsúlyos jelenléte a lábjegyzet szövegtípusában milyen sokféle mintázatot alkothat. A versszövegben megszólaló alanyiség

¹⁰⁶ Ebben a versben nem nevezi meg magát a közreadó, így kiléte Genette-i értelemben kétes hitelességű, és Virág Rudolph fiktív szerzősége miatt allografikus.

¹⁰⁷ Vö. NÉMETH, *József Attila 1945 után írt...*, 93.

¹⁰⁸ Németh Zoltán szerint a szándékos névkettőzés, a nevekkal való játék a „nyelvhús”-paradigma, illetve a „klónozott nyelvkoncepció” része Parti Nagy Lirájának ebben a szakaszában. Vö. NÉMETH Zoltán, *Nyelvhús és balálparódia*, Új Forrás, 2006/5.

¹⁰⁹ „De ha nem, hát nem, csináljak vele, amit akarok, tudja, hogy szeretem az ilyesmit. És ebben igaza van.”

¹¹⁰ „Csinálj vele, amit akarsz, édes öregem!” OTTLIK Géza, *Iskola a határon*, Budapest, Móra, 1988, 18.

¹¹¹ Mivel a lábjegyzetelt versek között vannak kevésbé sikerült alkotások is, és mert ezekkel kapcsolatban a dolgozat semmilyen kanonizációs szándékkal nem kíván fellépni, a vizsgálódás történeti hozadéka inkább a szerzők életművében már korábban feltárt poétikai sajátosságok újrahangsúlyozása, amire a dolgozat az elemző részekben minden alkalommal kitér.

önmagához, a világhoz, a nyelvhez, a hagyományhoz, illetve a vershez vagy a versíráshoz mint mesterséghez való ironikus viszonyának színre vitelére – úgy tűnik – azért is különösen alkalmas „műfaj” a lábjegyzet, mert térbeli (lapalji) elkülönültsége, tipográfiai sajátossága (a kisebb betűméret)¹¹² és a versbeszédet megszakító retorikai regiszterváltás¹¹³ révén képes érzékeltetni a szubjektum (ön)ironikus megkettőződését. Ugyanakkor – első-sorban Petri lábjegyzeteinél – a Rorty-féle irónia-konceptió is tetten érhető, vagyis annak tudata, hogy „az olyan fogalmak előfordulása a mai végső szótárakban, mint: »igazságos«, »tudományos«, vagy »racionális« még nem ok azt hinni, hogy az igazságosság, a tudomány vagy a racionalitás lényegének szókratészi vizsgálata bárkit is jelentősen túlvinne saját korának nyelvi játékein.”¹¹⁴ A játékosságuk miatt a Kierkegaard-i (vagy szókratészi) iróniaelmélet felől is megközelíthetők a lábjegyzetelt versek. E szerint az irónia lényegét tekintve egyszerre fájdalmas és komikus, mert egyidejűleg van benne jelen a világban való létünk ártatlanságának vagy autentikusságának megkérdőjelezése és a „végtelenül könnyű játék, amely nem rémül meg ettől”.¹¹⁵

De a lábjegyzet térbelisége a vers, illetve a versolvasás időbeliségével kapcsolatos kérdéseket is felvet. Mivel semmilyen arra vonatkozó szabály nincs, ami megkötné, hogy a befogadó mikor – a szöveg csillaggal jelölt helyén vagy a vers elolvasása után – olvassa el a lábjegyzetet, a paratextus ily módon a jelentéshalasztódás, illetve az azzal való esetleges játék eszközévé is válhat. Mivel ezt a kérdést az újraolvasás aktusában többféleképpen is eldöntheti az olvasó, de hangzó szöveggént, előadás alkalmával eleve döntenie kell róla, felvetődik annak a lehetősége, hogy a lábjegyzetelt vers eleve inkább írott műfaj, hiszen a szóbeli realizációban, a hangzó „utána mondás”¹¹⁶ egyszerűségében nem kerülhet felszínre a lábjegyzet temporalitásában rejlő játéklehetőség.

Ugyancsak a vers időbeliségéhez van köze, hogy a lábjegyzet nem ritkán az aposztrophikus máshoz fordulás vagy kiszólás helyévé/alkalmává válik, és az is előfordul, hogy egy narratív vers lábjegyzet-metalepszise fordítja (átmenetileg) át a líra „örök jelenébe” a költeményt, mint Petri *Hogy elérjek a napsütötte sávig* című versében. De válhat a lábjegyzet egy lírai dialógushelyzet megalapozójává is, elég, ha Orbán Ottónak a kortárs irodalomtudománnyal folytatott, lábjegyzetbe (is) levitt polemizálására gondolunk.

Tandori Dezső lábjegyzetelt verseiben arra is sok példát láttunk, hogy az üres szöveghelyhez fűzött lábjegyzet hogyan válhat a költői hagyomány megszüntetve megőrzésének, illetve az olvasói aktivitás kiváltásának eszközévé. A lírahagyománnyal való aktív párbeszéd, vagyis az inter- és intratextualitás szövegbeemelésének lábjegyzetfunkciói, illetve a közreadói gesztussal való játék (hitelesítés, elbizonytalanítás, fikcionalás) több szerzőnél is, és Parti Nagy Lajos összes lábjegyzetelt versében megfigyelhető.

¹¹² A lábjegyzet *kis* betűi innen nézve felfoghatók a tudatban megszólaló vagy a tudatalattiból kiszóló „kiszördög” tipográfiai imitációjaként.

¹¹³ Vö. DE MAN, *i. m.*, 195.

¹¹⁴ Richard RORTY, *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*, Pécs, Jelenkor, 1996, 115.

¹¹⁵ Søren KIERKEGAARD, *Szókratész iróniája* = UÓ, *Egy még élő ember írásaiból. Az irónia fogalmáról*, Pécs, Jelenkor, 2004. 271.

¹¹⁶ Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Költészet és dialógus. A lírai művek befogadásának kérdéséhez* = UÓ, *A megértés alakzatai*, Debrecen, Csokonai, 1998, 36–39.

A lábjegyzet szereplehetőségei közül ki kell még emelnünk azokat a példákat, ahol a lábjegyzet-indexek egy figurális versszerveződés alapjaivá váltak. Tandori Dezső *Egy városnézés szellemképe* és *Egy Kosztolányi-vers* című művében, illetve Parti Nagy Lajos *Szódaloraglásának* 158. darabjában a *-jel már nem pusztán a jelölő jelölője, de kép is, amelynek grafikus alakja motivált (nem önkényes, mint a nyelvi jeleké), jóllehet hangalakja nincs, megszólaltatni nem lehet. Arra csak a lábjegyzet képes.

REZÜMÉ

Kutatásomban a lírai művekben paratextusként megjelenő lábjegyzet poétikai szereplehetőségeit vizsgálom, részben elméleti, részben történeti megközelítésben. Mivel a lábjegyzetelt vers „műfajának” poétikai szerepe a 20. század utolsó harmadának magyar irodalmában látványosan megnő, a dolgozat a hetvenes évek lírai paradigmaváltásától kezdődően mutatja be három évtized költői termését, illetve azon belül a lábjegyzetelt versek csoportját, ami fontos szerephez jut négy, a korszak poétikai arculatát meghatározó, kanonikus szerző – Tandori Dezső, Petri György, Orbán Ottó és Parti Nagy Lajos – életművében. A kutatás tárgyát csak a szerzői lábjegyzettel ellátott versek képezik; a kiadói lábjegyzetek, a szerzők utólagos kommentárjai vagy a lábjegyzetelt versfordítások nem, ahogy az olyan paratextusok sem, mint a mottók vagy az ajánlások.

A dolgozatban szereplő hosszabb-rövidebb verskommentárok révén arra kívánok rámutatni, hogy a lábjegyzet különösen alkalmas a versszövegben megszólaló alanyiség önmagához, a világhoz, a nyelvhez, a hagyományhoz, illetve a versíráshoz mint mesterséghez való ironikus viszonyának színrevitelére. A téma további líraelméleti relevanciáját mutatják olyan egyéb – a vershez fűzött, szerzői lábjegyzet révén felmerülő – kérdések, mint a versolvasás folyamatában megképződő értelemléhetőségek térben és/vagy időben való elhalasztódása, a vers írott vagy hangzó létmódjának problémája, a költői hagyomány megszüntetve megőrzésének, illetve az olvasói aktivitás kiváltásának lehetősége, vagy a biográfiai és lírai én határainak elbizonytalanítása.

‘I desire the *’

The poetic role of the footnote in Hungarian poetry in the last third of the 20th century

In my research I intend to examine the possible poetic functions of the footnote as paratext in lyrical texts, from a partly theoretical, partly historical approach. Since the poetic role of the ‘genre’ of the footnoted poem dramatically increased in the last third of the 20th century, this paper aims to present three decades of poetry since the paradigm shift of the 70’s. Specifically, I will examine the footnote poems of four canonical poets who are representative of the poetic scene of the era: Tandori Dezső, Petri György, Orbán Ottó and Parti Nagy Lajos.

I shall only examine the poems annotated with authorial footnotes. The subsequent comments of the author, the notes of the publisher or the annotated poem translations will not be considered, nor such paratexts as mottos or dedications.

By analysing the various footnotes in my paper, I take it upon myself to showcase how particularly appropriate the footnote is as a device for demonstrating the attitude of the persona of the poem towards himself, the world, the language, the tradition, as well as portraying his ironical view of writing poetry as a profession. The topic’s relevance for literary theory is shown by further ambiguities - which arise through authorial footnotes -, such as the temporal and spatial shift of the formation of possible interpretations, the problem of the written or oral existence of the poem, the annulment of the lyrical tradition, the possibility of assuring the reader’s involvement, or the blurring of the line between the biographical and the lyrical self.

BIBLIOGRÁFIA

- ANGYALOSI Gergely, *A teli csűr. Orbán Ottó összegyűjtött versei* = Uő, *A minta fordul egyet. Esszék, tanulmányok, kritikák*, Kijárat, Budapest, 2009.
- BARR, Larry Joe, *Where Did It Begin? The Origin Of Footnotes*, RQ, Vol. 5, No. 3 (Spring, 1966), 16–17.
- BEDECS László, *Beszélni nehez. Tanulmányok Tandori Dezső költészetéről*, Kijárat, Budapest, 2006.
- BENSTOCK, Shari, *At the Margin of Discourse. Footnotes in the Fictional Text*, PMLA, Vol. 98, No. 2 (Mar., 1983), 205.
- CULLER, Jonathan, *Aposztrophé*, Helikon 2000/3., 370–389.
- DE MAN, Paul, *Az irónia fogalma* = Uő, *Esztétikai ideológia*, ford. KATONA Gábor, Osiris, Budapest, 2000, 175–203.
- DÉRCZY Péter, *Között. Esszé Orbán Ottó költészetéről*, Magvető, 2016.
- DERRIDA, Jacques, *Living on: Border Lines = Deconstruction and Criticism*, ed. Geoffrey HARTMAN, New York, Seabury, 1979, 83–84.
- DERRIDA, Jacques, *This Is Not An Oral Footnote = Annotation and Its Texts*, ed. Stephen A. BARNEY, Oxford University Press, Oxford, 1991.
- ECKERMAN, Johann Peter, *Beszélgetések Goethével*, Magyar Helikon, Budapest, 1973.
- FORGÁCS András–FÖLDÉNYI F. László–MÁRTON László, *Miért éppen Kleist?*, Lettre 2000/36.
- GENETTE, Gérard, *Paratexts. Thresholds of Interpretation*, transl. by Jane E. LEWIN, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- GRAFTON, Anthony, *The Footnote. A Curious History*, Harvard University Press, Cambridge, 1999.
- H. UJLAKI Csilla, *Az irónia magatartásformája és megjelenésének nyelvi alakzatai Petri György költészetében*, Iskolakultúra 2007/8-10., 155–167.
- HAJDÚ Gergely, *Balett és orthopedia*, Holmi 1990/8., 931–935.
- HORVÁTH Kornélia, *Petri György költői nyelvéről. Poétikai monográfia*, Ráció, Budapest, 2012.
- KÁLMÁN C. György, *A részek győzelme a józan egész fölött = A magyar irodalom története III.*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály–VERES András, Gondolat Budapest, 2007, 661–671.
- KÁLMÁN C. György, *Envel a dalban*, Literatura 2007/2., 204–210.
- KATONA Gergely, *Orbán Ottó költészete 1990 után*, Irodalomtörténet 1995/4., 593–608.
- KENYERES Zoltán, *Tündérsíp. Weöres Sándorról*, Szépirodalmi, Budapest, 1983.
- KERESZTESI József, *Precíz tükördara. Parti Nagy Lajos: Grafitsesz*, Jelenkor 2003/10., 990–996.
- KERESZTURY Tibor, *A megművelt végkéjfelet. A Petri-életmű utolsó periódusa*, Alföld 2001/5., 75–81.
- KERESZTURY Tibor, *Petri György*, Kalligram, Pozsony, 1998.
- KIERKEGAARD, Søren, *Egy még élő ember írásából. Az irónia fogalmáról*, Jelenkor, Pécs, 2004.
- KLEIST, Heinrich von, *Levelek*, Jelenkor, Pécs, 2000.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Argumentum, Budapest, 1994.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A megértés alakzatai*, Debrecen, Csokonai, 1998.

- KÜRTI László, „*Mentem; úgy érzem: muszáj*” Egy Petri-vers etikai olvasatának lehetőségéről, Új Forrás 2016/7., 61–74.
- M. CSEPÉCZ Szilvia, „*Ki nézel ki belőlem?*” (Interjú Parti Nagy Lajossal), Kalligram 2003/10.
- Magyar irodalom, főszerk. GINTLI Tibor, Akadémiai, Budapest, 2011.
- MARGÓCSY István, „*névszón ige*” *Vázlat az újabb magyar költészet két nagy poétikai tendenciájáról*, Jelenkor 1995/1., 18–30.
- MARGÓCSY István, *Parti Nagy Lajos: Esti kréta = Uő*, „*Nagyon komoly játékok*”, Pesti Szalon, Budapest, 1996, 150–157.
- NÉMETH Zoltán, *József Attila 1945 után írt posztmodern versei. Parti Nagy-átiratok*, Prae 2006/2., 88–96.
- NÉMETH Zoltán, *Nyelvbús és balálparódia*, Új Forrás 2006/5., 58–65.
- NÉMETH Zoltán, *Parti Nagy Lajos*, Kalligram, Pozsony, 2006.
- NYERGES Gábor Ádám, *A sziklamászó és a begy. Orbán Ottó metairodalmi mono- és dialógjairól*, Alföld 2017/4., 53–64.
- REICHERT Gábor, *A Termelési-regény és a realista hagyomány*, Új Forrás 2018/3., 30–39.
- RORTY, Richard, *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*, Jelenkor, Pécs, 1996.
- SCHEIN Gábor, *A ritmikai szegmentáltság mint a vers kompozíciós elve*, Alföld 1994/12., 39–49.
- SZENTESI Zsolt, *Trivialitás és megtisztulásvágy, avagy „a »pusztulás« mint végső megalkotódás”* (Petri György: *Hogy elérjek a napsütötte sávig*), Irodalomtörténet 2002/4., 599–616.
- TAMÁS Attila, *Félhangos töprengések, újabb verseskötetek olvasán*, Alföld 1974/7., 29.
- TANDORI Dezső, *Mi mondható róla, mondható róla I.*, Híd 1978/1., 72–88.
- TANDORI Dezső, *Mi mondható róla, mondható róla II.*, Híd 1978/2., 209–223.
- WHITE, Hayden, *Anomalies of Genre: The Utility and History for the Study of Literary Genres*, New Literary History, Vol. 34, No. 3 (Summer, 2003), 597–615.

A rovar szimbolikája Achille Chavée költészetében*

1. BEVEZETÉS

A legtöbb irodalmi irányzatban megfigyelhető egyfajta szimbolika, azaz a szimbólumok megalkotásának és használatának egy bizonyos módja, amely alkotónként változhat. A szürrealista irodalom esetében a szimbólumalkotás változatossága és személyes jellege viszont gyakran ölt olyan mértéket, amely a befogadó számára megnehezítheti az értelmezést. Ennek megfelelően Achille Chavée (1906–1969), belga szürrealista költő szimbólumhasználatában is észlelhetők olyan sajátosságok, amelyek kérdést vetnek föl. Ezek közé tartoznak a rovar-szimbólumok, amelyek Chavée lírájában központi helyet foglalnak el, és a kortárs irodalmi közegben szinte egyedülként metafizikus értékekkel telítődnek. Ebből adódóan fölmerül a kérdés, hogy egy szürrealista költő esetében, akinek alkotási módjában a tudatalatti nem elhanyagolható szerepet játszik, mennyire tekinthető a sajátos szimbólumhasználat tudatosnak, és nem a pusztán esetlegesség eredményének. Jelen dolgozat Chavée rovar-szimbolikájának jelentőségét az újszerűség és a tudatosság szempontjából vizsgálja. A kutatások és elemzések alapján megállapításra kerül, hogy Achille Chavée gyökeresen újragondolt rovar-szimbolikája tudatosan reflektál a költő bizonyos életrajzi tényezőire, a 20. század első felének történelmi légkörére, illetve a szürrealizmus automatikus írást illető ellentmondásaira, mint például a tudatalatti folyamatok kifejezése az írás mint tudatos folyamat által.

Az értekezés három fő egységre tagolódik. Az első rész a chavée-i rovar-szimbólum előzményeit mutatja be röviden, két 20. század eleji példa alapján: Maurice Maeterlinck¹ könyvtárlíróiáját (*La vie des abeilles*,² *La vie des termites*,³ *La vie des fourmis*),⁴ valamint Franz Kafka *Az átváltozás*⁶ című elbeszélését. Ez utóbbiak elemzésére a rovar-szimbólum bennük betöltött szerepe felől kerül sor, hogy ezt követően Chavée három versének analízisével kimutassuk, milyen aspektusokból újszerű a költő lírájában megjelenő rovar-motívum.

* Mindenekelőtt köszönetemet szeretném kifejezni témavezetőmnek, Tóth Ágnesnek, akinek a segítsége és biztatása nélkül jelen dolgozat nem jött volna létre.

¹ Maurice MAETERLINCK (1862–1949), belga író, költő, drámaíró. Leginkább a szimbolista alkotók közé sorolják.

² Maurice MAETERLINCK, *A méhek élete*, Tulsa, Pressure Vessel Handbook, Binder Jenő fordításában: Budapest, Franklin, 1912, második kiadásban: Budapest, 1923.

³ Maurice MAETERLINCK, *La vie des termites*, Párizs, Fasquelle, 1969.

⁴ Maurice MAETERLINCK, *La vie des fourmis*, Párizs, Fasquelle, 1969.

⁵ Ezek a művek általános jellemzőik hasonlóságára és a dolgozat terjedelmére való tekintettel összevonva kerülnek elemzésre.

⁶ Franz KAFKA, *Az átváltozás: válogatott elbeszélések*, vál. GYÖRFFY Miklós, Budapest, Európa, 1998, 17–74. – Györffy Miklós fordítása.

A második egység az általános értelemben vett rovaron túllépve a költő különböző ízeltlábú-fajokat felvonultató verseivel foglalkozik, azaz a pillangó, a szitakötő, a légy és a pók képeit megjelenítő költeményekkel. Ez utóbbiak elemzéséből kiindulva a dolgozat megkísérli fölláttatni az előbb említett ízeltlábúaknak a jelentésárnyalatok szerinti besorolását, hogy pontosabb képet adjon Chavée szimbólumhasználatáról, ezzel is kimutatva annak tudatosságát.

Végül a harmadik rész a chavée-i rovar-szimbólumot a költő saját élményeire, a 20. század első felének történelmi légkörére, valamint a kor szürrealista irodalmának ellentmondásaira adott „válaszaként” vizsgálja. Az így megvilágított tágabb viszonylatokban még inkább érzékelhetővé válik Chavée szimbólumhasználatának tudatossága.

2. AZ ÚJRAÉRTELMEZETT ROVAR-SZIMBÓLUM

2.1. ELŐZMÉNYEK

A rovar-motívum modern irodalomban betöltött szerepe nem mondható jelentősnek, így az erre épülő művek száma is csekély. Mindazonáltal Chavée alkotó évei előtt nem sokkal megjelentek olyan művek, amelyek az ízeltlábút főmotívumként vagy vezérszállként jelenítik meg. Ilyen Maurice Maeterlinck fentebb említett könyvtrilógiája vagy Franz Kafka *Az átváltozás* című elbeszélése.

Maeterlinck trilógiája 1901-től 1930-ig bezárólag készült, ennek első műve az 1901-ben írt *La vie des abeilles*, utolsó kötete pedig az 1930-ban íródott *La vie des fourmis*. A címnek megfelelően mindhárom mű központi metaforája az ízeltlábú; a *La vie des abeilles* esetében a méh, a *La vie des termites*-ben a termes, a *La vie des fourmis* című műben pedig a hangya. Címük abból a szempontból is pontos, hogy mindegyik a szó szoros értelmében az adott faj életét írja le, szinte természettudományos pontossággal. A szövegek tényszerűsége azonban csak kiindulópont.⁷ Maeterlinck a társas rovarokról szóló értekezéséből kiindulva társadalomfilozófiai reflexiókig jut el, párhuzamot vonva az emberi társadalom és a rajok, bolyok között.⁸ Gondolatmenetében megjelennek racionális úton megmagyarázhatatlan elemek is, amelyeknek az ízeltlábúak szolgálnak illusztrációul. Ez utóbbit nevezi például a *La vie des abeilles*-ben „l'esprit de la ruche”⁹-nek, amely a faj életciklusát irányítja. Ennek ellenére itt sem szakad el a realitástól, a szöveg bővelkedik magyarázatokban és reflexiókban, amelyek az emberi és állati tudat korlátaira hivatkoznak. Maeterlinck tiszta racionalitásra törekszik a trilógia megírásakor, ennek megfelelően a leírások tárgyát, az adott fajt elfogulatlanul kezeli, és rávilágít annak tökéletlenségeire is. A rovar tehát az emberi társadalmat illusztrálja, de nem hordoz többletjelentést, inkább kézenfekvő hasonlatként alkalmat ad a szerző gondolatainak megfogalmazására a közösségeket és civilizációkat illetően.

⁷ Binder Jenő előszava, in Maurice MAETERLINCK, *A méhek élete*, i.m.

⁸ Isabelle AUQUIER, *Maurice Maeterlinck, La vie de la nature* [recueil comprenant:] *La vie des abeilles. L'intelligence des fleurs. La vie des termites. La vie des fourmis. Préface de Jacques Lacarrière. Postface de Paul Gorceix*, Textyles [online], 15(1999) –közzétéve 2012. 07. 25-én, felkeresve 2019. január 5-én, URL: <https://journals.openedition.org/textyles/1290> Az elektronikus szöveg nem tartalmaz oldalszámot.

⁹ „A kaptár szelleme” (Binder Jenő fordítása, in Maurice MAETERLINCK, *A méhek élete*, i.m.)

Kafka 1912-ben írja meg *Az átváltozás* címmel egyik legismertebb elbeszélését. A rovar-motívum a mű egészében a főhős által jelenik meg, aki egy reggel bogárként ébred. Maeterlinck trilógiájához hasonlóan a rovar itt is egyfajta illusztrációként fogható fel, ebben az esetben azonban jóval negatívabb felhanggal. Tekintve, hogy a rovar-motívum olyan tényezőként szerepel a műben, amely megfosztja a főhöst emberi kapcsolataitól, az elbeszélés Kafka többi művéhez hasonlóan az ember lefokozott létállapotát és a világtól való elidegenedését jeleníti meg. A bogárrá változott főhős ennek megfelelően zárt ajtók mögött, kitinpáncélban él, egy olyan lényként, amelytől még családja is undorodik. A rovar-motívum tehát itt is megjelenik, de meglehetősen negatív jelentésben.

2.2. ÚJSZERŰ JELENTÉS

Az utóbbi művek fényében vizsgálva Achille Chavée verseit, megfigyelhetjük az ízeltlábú szerepének újszerűségét a költő lírájában. Míg Maeterlincknél a társadalmakra vonatkozó reflexiók kiindulópontja, Kafkánál pedig az elidegenedés és létromlás szemléltető eszköze, Chavée verseiben a rovar a modern irodalomban viszonylag szokatlan misztikus felhangot kap, egyfajta egyetemes, időtlen és minden koncepciót nélkülöző, tiszta létezés megtestesítőjeként.¹⁰ Erre a költészetre kiváló példával szolgálnak az *Au désert de Cogne*, az *Un jour viendra sans doute où nous serons* és az *Une écolière passe* kezdetű versek, amelyekben a rovar Chavée lírájában megjelenített általános jellemzői különösen hangsúlyosak. Többek közt az *Au désert de Cogne*¹¹ szemlélteti ez utóbbiakat:

Au désert de Cogne
nu
comme un théorème violé
je suis cet insecte immobile
qui simule la mort
nu
comme une bêche au soleil
cet insecte qui sait
la longueur d'onde
éphémère et précise
de la plus haute destinée¹²

Az *Au désert de Cogne* kezdetű vers a *De neige rouge* című kötetben jelent meg 1948-ban. Chavée-nak ekkorra már kialakult sajátos stílusa, amely az ellentéteken alapuló feszültség által az abszolútum, a „kimondhatatlan” megragadására irányuló törekvéssel jellemezhető. Chavée számos művét, köztük a fent említett verset is, jellemzi a központozás és a cím

¹⁰ André MIGUEL, *Achille Chavée*, Párizs, Seghers, 1969.

¹¹ Achille CHAVÉE, *De neige rouge*, = *Œuvre 2: 1947–1950*, La Louvière, Les Amis d'Achille Chavée, 1978, 111.

¹² A szerző fordítása az idézett szöveg (Achille CHAVÉE, *De neige rouge*, i.m. 111.) alapján: Dínomdánom ország sivatagában / meztelenül / mint egy megszegett tantétel / az a mozdulatlan rovar vagyok / ki holttnak tettei magát / meztelenül / mint a napon hagyott ásó / az a rovar ki ismeri / illanó és keskeny hullámhosszát / a legmagasabb rendeltetésnek

hiánya. A költő ily módon bonyolult és többértelmű logikai struktúrájú szöveget hoz létre, amelynek értelmezési lehetőségei a lehető legsokrétűbbek. Ez utóbbi szövegalkotási mód könnyen tűnhet semmitmondónak, azonban a forma és a tartalom, valamint a költői képek szerves egységet alkotnak, ami arra enged következtetni, hogy Chavée esetében meg kell különböztetnünk a semmitmondást a semmi, az üresség vagy a puszta lét megfogalmazásától. Az *Au désert de Cocagne* különösen jól példázza ezt a költészetet, valamint a rovar-motívum szerepét ez utóbbiban.

A vers felütése egy oximoron a „Dínom-dánom ország” és a „sivatag” képében. Az így kialakuló feszültség kizökkenti az olvasót a megszokott gondolkodási keretektől. A befogadó valóban egy értelmi sivatagba kerül, amelyben nincsenek tájékozódási pontok. A következő sorok is ezt az érzetet erősítik: „meztelenül / mint egy megszegett tantétel”. A meztelenség-motívum szintén sugall egyfajta kiszolgáltatottságot. A megszegett tétel előrevetíti a megszokások és a racionalitás elvetésének attitűdjét a vers folytatásában, és egyfajta tabula rasa-t sugall a „dínom-dánom ország” sokszínű és bőséges, de jelentéktelen jelenségeinek sivatagában. Az első három sor ezáltal nemcsak bizonytalan, feszült hangulatot teremt, hanem az eddigi kép is enigmatikus, az alany csak a negyedik sorban jelenik meg: „az a mozdulatlan rovar vagyok”. Az előző képnek tehát ez a sor ad értelmet, így hangsúlyossá válik a megjelenő költői én rovar volta. A folytatás a halál tettetését adja hozzá a képhez: „amely holtnak tettet magát”. A magát holtnak tettető rovar motívuma veszélyt és kiszolgáltatottságot idéz, ugyanakkor nem töri meg a statikus képet, tovább fokozva annak feszültségét. Ez után újra fölmerül a meztelenség, a „mint egy napon hagyott ásó” hasonlattal összekötve. Az utóbbi motívum célja a „napon hagyott ásó” meztelenségében válik nyilvánvalóvá, ezzel sejtetve a rovar lecsupaszítottságának értelmét is. Az ásó és a rovar, előbbi a napon hagyva, utóbbi holtnak tettetve magát, a mozdulatlanságot és saját működésük levetkőzését, koncepcióktól megfosztott voltát idézi. Az ásót nem használják, ahelyett, hogy a sötét földbe mélyedne, a napon hever; a rovar pedig mozdulatlanul él, de a halál tettetésével megjeleníti az elmúlást, összekötve ezzel a két ellentétet. Chavée verse tehát lerombolja a megszokásokat, és csak a lényegre koncentrál, amely a jelenségvilág esetében a puszta létezés egy sivatag képében, a rovarnál az élet minden megnyilvánulása nélkül, az ásonál pedig a fényben való mozdulatlanság. A lényeges ilyen módon mindig az adott forma ellentétévé válik. Az utolsó három sor egyértelművé teszi a rovar értékét: „az a rovar ki ismeri / illanó és keskeny hullámhosszát / a legmagasabb rendeltetésnek”. Az ízeltlábú tehát mozdulatlanságában és letisztultságában kiemelkedő jelentőségű, transzcendens lényként jelenik meg a vers által ábrázolt világban.

A chavée-i rovar-szimbólum jelentőségét az *Un jour viendra sans doute où nous serons*¹³ kezdetű alkotás is jól példázza:

Un jour viendra sans doute où nous serons
en communication
avec le monde des insectes
avec les termites muets
avec les aveugles fourmis

¹³ Achille CHAVÉE, *Cristal de vivre = Œuvre 3: 1951–1956*, La Louvière, Les Amis d'Achille Chavée, 1984, 143.

Qu'est-ce que parler humain veut dire
au fond du gouffre de la pensée !

Et je me vois très bien
buvant un bock
avec un insecte asexué
à la table effrayante de l'éternité

Insecte
je bois à ta santé
à nos bonnes santés interminables¹⁴

A vers 1954-ben jelent meg a *Cristal de verre* kötetben. Leszámítva a versszakokra való tagolást, ugyanazokat a formai jegyeket hordozza, mint az *Au désert de Cognac*. Ugyanakkor a mű hangvételében megfigyelhető a jóslat- és látomásszerűség, amely már a felütésében is kifejezésre jut („kétségtelen eljön a nap”). A jóslat pedig arra a napra vonatkozik, amikor az ember „szót fog érteni a rovarok népeivel”, amelyeknek részét képezik a „néma termeszek” és a „vak hangyák”. A kezdősorok tehát egyfajta beavatást vetítenek előre, ahol az ember betekintést fog nyerni az utóbbi néma és vak lények világába. Minthogy a némaság és a vakság motívumában is fölmerül a lét jelenségvilágtól mentes formája, ahogyan az előző versben látható volt a meztelenség és a mozdulatlanság esetében, a rovar itt is felfogható az utóbbi létforma megtestesítőjeként. Az első versszak jóslata – főleg emberi szempontból vizsgálva – baljósnak tűnhet. A második egység („Vajon a gondolat mély örvényeiben / emberül beszélni mit is jelent?”) viszont nagyban árnyalja a vers hangulatát. Az utóbbi felkiáltás (a francia eredetiben lévő sor felkiáltójellel végződik) a gondolkodás határozott megvetését sugallja, így a rovarok néma és vak világa utópisztikus fényben tűnik fel. A költő tehát ebben a versben is a lét koncepcióktól és gondolkodástól mentes, tiszta formáját kívánja szembehelyezni a jelenségvilággal és az emberi fecsegéssel. Az eddig érzékelhető nem túl szoros, mégis fennálló logikai kapcsolat, amely az első és második versszak között fennáll, a harmadik egységgel felbomlik („Látom előre már / amint baksört iszunk / én és egy egyénületlen nemű bogár / az öröklét rémítő asztalánál”). Ezzel a vers valóban elszakad a logikusan felépített „emberi” beszédmódtól. A következő, „és” (et) kötőszóval kezdett látomásszerű versszak szinte bibliai passzusokat idéz, ezzel végképp hangsúlyossá válik a vers próféciajellege. Ezt erősíti meg az önkívületet sugalló „je me vois” (látom magam) kifejezés is. Az így bevezetett költői kép egyszerre meghitt és félelmetes jelenetet ábrázol,

¹⁴ Lackfi János fordítása: Kétségtelen eljön a nap / mikor sikerül / szót értenünk / a rovarok / a néma termeszek / a vak hangyák népeivel // Vajon a gondolat mély örvényeiben / emberül beszélni mit is jelent? // Látom előre már / amint baksört iszogatunk / én és egy egyénületlen nemű bogár / az öröklét rémítő asztalánál // Bogár / az egészségedre iszom / mindnyájunk végeérhetetlen jóegészségére (Magyarul Bábelben irodalmi antológia [online], felkeresve 2019. 01. 07-én URL: http://www.magyarulbabelben.net/works/fr/Chav%C3%A9%2C_Achille-1906/Un_jour_viendra_sans_doute%E2%80%A6/hu/39932-K%C3%A9ts%C3%A9gtelen_elj%C3%B6n_a_nap%E2%80%A6. (Az elektronikus szöveg nem tartalmaz oldalszámot)

ahol a költői én kapcsolatba kerül a vers első egységében felvázolt világgal. Ez a kapcsolat egyszerre meghitt az együtt ivás motívumából kifolyólag, ugyanakkor az utóbbi jelenetet keretező „öröklét rémítő asztala” egy ridegebb, természetfeletti szférára utal. Itt foglal helyet a rovar, amelyet a költő jelen versben szintén egy hiánnyal jellemez a nem nélküliség képében. Az ízeltlábú tehát ebben a szakaszban is mentes az ember által megszokott különbségtételektől, és a semlegesség jegyeit hordozza. Ez a semlegesség azonban – az előző versben ábrázolt rovarmotívumokhoz hasonlóan – nem jelentéktelenségből, sokkal inkább a jelenségvilág meghaladásából ered. Ezt támasztja alá a képből szereplő „öröklét asztala”, amely emberi szemszögből hátborzongató, a rovar viszont gond nélkül helyezkedik el ez utóbbinál. Ezáltal fejeződik ki az említett lény felsőbbrendűsége a költő által ábrázolt világban. Az utolsó versszak ennek megfelelően a bogárnak szánt tiszteletnyilvánítással kezdődik: „Bogár / az egészségedre iszom / mindnyájunk végeérhetetlen jóegészségére”. Az utolsó egységben szembeötlő, hogy a rovar „egészsége” a mi „végeérhetetlen jóegészségünkkel” egyenértékűként jelenik meg. Figyelembe véve a rovar egyetemes és örökkévaló karakterét a versben, a „mi” az emberiségre is vonatkozhat, így értelmet nyerne a rovar (egyetemes és örök) egészségének egyenlősége a mi „örök egészségünkkel”. Az utóbbi lény tehát nemcsak felsőbbrendűként, hanem olyan entitásként jelenik meg, amelytől az ember is függ.

Harmadik példaként az *Une écolière passe*¹⁵ kezdetű négysoros méginkább kifejezi a rovar tiszteletét a chavée-i lírában.

Une écolière passe
un nuage s'efface
un insecte me voit
je me tiens droit¹⁶

A mű a *Quatrains pour Hélène* kötetben jelent meg 1958-ban. Az előző két verstől és Chavée legtöbb alkotásától eltérően egy kötöttebb szerkezetű műről van szó (minden sor öt szótagos). A vershelyzet nagyrészt az előbbieknél világosabb logikai kapcsolatot követ: a szétfosló felhő sora után látja meg a költői ént a rovar, majd a lírai én „kihúzza magát”. Az elhaladó iskoláslány és a szétoszló felhő idillikus képét a rovar tekintete törli meg, amelynek tiszteletet parancsoló jellege a záró sorban mutatkozik meg („kihúzom magam”). A szétoszló felhők azt is sugallhatják, hogy a szóban forgó tekintet fölülről, az égből figyeli a lírai ént, ezzel a felsőbbrendűséggel is indokolva az utolsó sorban megmutatkozó tiszteletet a rovar iránt. Így kaphat jelentőséget a vers szokásosnál kötöttebb struktúrája is, amely szintén sugallhat fegyelmet és tiszteletet. A rovar tehát ebben a versben is felsőbbrendű lényként jelenik meg, amelynek tiszteletet parancsoló jellege talán jelen műben kapja a legnagyobb hangsúlyt.

¹⁵ Achille CHAVÉE, *Quatrains pour Hélène* = *Œuvre 4: 1957 – 1961*, La Louvière, Les amis d'Achille Chavée, 1986, 119.

¹⁶ A szerző fordítása az idézett szöveg (Achille CHAVÉE, *Quatrains pour Hélène*, i.m. 119.) alapján: Egy iskoláslány elhalad / egy felhő szétfosl / egy rovar lát engem / kihúzom magam.

3. JELENTÉSÁRNYALATOK

3.1. A PILLANGÓ

A chavée-i rovar-motívum a fentebb vázolt kiemelkedő jelentőség mellett sokszínűségében is figyelemre méltó. Az ízeltlábúak ugyanis nem csak általánosságban vett rovarként jelennek meg, hanem különböző fajok képében, más-más jelentésárnyalattal szerepelnek az adott művekben. A tucatnyi faj közül a jelen dolgozat csak a legfontosabbakat vizsgálja, amelyek szinte végig megjelennek Chavée életművében. Ilyen a pillangó, a szitakötő, a légy és a pók.

A pillangó talán az egyik leggyakoribb irodalmi toposz az előbb felsorolt ízeltlábúak között, emellett talán ehhez a motívumhoz rendelnek a leggyakrabban spirituális értéket. Ugyanis az antikvitásban leginkább a „halhatatlan lélek” szimbólumaként jelenik meg, az éjjelilepke például az antik sírbrázolások egyik gyakori motívuma.¹⁷ A keresztény szimbólumrendszer a későbbiekben árnyalja ezt a jelentést, világiasságot és múlandó szépséget tulajdonítva a pillangó-motívumnak, mégis megmarad az antikvitásban kialakult pozitív konnotációja.¹⁸ (Szent Ambrus a feltámadás jelképeként tekint rá, Danténál pedig az ember égi szférába való emelkedését jeleníti meg: „Nem látjátok, hogy az ember mi? Féreg / mely majd formálandó anyagi pillangót”).¹⁹ Közel hat évszázaddal később, Guillaume Apollinaire szintén a felemelkedés és kiteljesedés értelmében használja a motívumot *La chenille* című négysorosában²⁰: „Le travail mène à la richesse. / Pauvres poètes, travaillons! / La chenille en peinant sans cesse / Devient le riche papillon.”²¹ Látható tehát a pillangó szimbólumának spirituális felhangja és viszonylag jelentős beágyazottsága az európai kultúrában.

Chavée lírájában azonban a pillangó sokkal árnyaltabb megközelítésben áll. Az addig halhatatlan lelket vagy az ember felemelkedését megjelenítő pillangó a chavée-i költészetben elveszti fennkölt felhangját, és enyhe gúny tárgyává válik. A pillangó-motívum ilyen módon elveszti a gyakran hozzárendelt értékeket Chavée műveiben. Erre példával szolgálnak többek közt az *Un cheval avait l'envie incoercible*, vagy a *Faisant faillite puisque je reste pur* kezdetű versek.

Az *Un cheval avait l'envie incoercible*²² az *Entre puce et tigre* kötetben jelenik meg 1955-ben. Formai jegyeit illetően ugyanazzal a szabálytalansággal jellemezhető, mint Chavée verseinek többsége, és ezekhez hasonlóan hangvételében is megfigyelhető egyfajta fesztelenség.

¹⁷ *Szimbólumtár – Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és magyar kultúrából*, szerk. PÁL József, ÚJVÁRI Edit, Budapest, Balassi, 1997, 381–382.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Dante ALIGHIERI, *Isteni színjáték, Purgatórium*, X. 124–125. (Babits Mihály fordítása) in *Szimbólumtár...*, i.m. szerk. PÁL József, ÚJVÁRI Edit, 382.

²⁰ Guillaume APOLLINAIRE, *Bestiaire, ou Cortège d'Orphée*, in *Alcools*, Párizs, Gallimard, 1984, 158.

²¹ Somlyó György fordítása: Gazdagságot csak munka hozhat. / Szegény költők, dologra hát! / A hernyó robotolva gazdag / Pillangóvá lényegül át. (Guillaume APOLLINAIRE, *Hernyó* = Guillaume Apollinaire, *Bestiárium, vagy Orpheus kétsérete* (Magyar Elektronikus Könyvtár – Országos Széchenyi Könyvtár [online], felkeresve 2019. január 7-én, URL:

<http://mek.oszk.hu/00300/00310/html/orpheus.htm> Az elektronikus szöveg nem tartalmaz oldalszámot.)

²² Achille CHAVÉE, *Entre puce et tigre* = *Œuvre 3: 1951–1956*, La Louvière, Les amis d'Achille Chavée, 1984, 177.

Un cheval avait l'envie incoercible
d'aimer un papillon

Nous chercherons
nous découvrirons la formule

Un jour
sur un très simple signe
le cheval et le papillon
viendront habiter ma maison
notre maison sacrée
qui tombe en ruine

Ils parleront ensemble
de tout ce que je ne sais pas encore
Attentive sera mon âme²³

A kezdősorok groteszk, szinte komikus képe a két össze nem illő állat szeretetben való egyesülésének előrevetítésével jelen versben is megjeleníti a racionalitás és a megszokott, kategorizáló világszemlélet elvetésének szándékát, ugyan jóval könnyedebb hangnemben, mint a főnt elemzett művek esetében. A pillangóval szembeni gúnyt érzékelteti annak passzív szerepe a meglehetősen groteszk képben, ugyanis a fennálló vonzalom csak a ló részéről jelenik meg, a pillangó tehát elszenvedője a vele összeegyeztethetetlen állat közeledésének. Ugyanakkor a ló és a pillangó egyesülése, és ezzel együtt egyfajta egyetemesség elérése a szöveg harmadik egységében bizakodó hangnemben jelenik meg, sőt a vers előrehaladtával egyre egyetemesebb jelentőséggel bír. Az egyesülésben való bizakodást erősíti az egyszerűség motívuma („egy egész egyszerű jelle”), amely szintén sugallhat egységet és letisztultságot. Ebben a tiszta, egyszerű létben egyesül a ló és a pillangó a költő világában. Ezt követi az összeomló szent ház képe („szent házunkba / amely romba dől”), amely a ló és a pillangó egyesülése mellett a vers egyik kulcsfontosságú motívuma. A szent ház összeomlása ugyanis magában hordozza a kint és a bent, valamint a szent és a profán fogalmak közti különbségtételek megszűnését, ezzel is megerősítve annak a világképnek a vízióját, ahol nincsenek többé kategóriák vagy különbségek. Az utolsó egység újból a két lény egységét helyezi kilátásba, amelyek kommunikációjában a lírai én egy bizonyos bölcsességet lát, amelyhez a racionalitás nem enged hozzáférést. Ez magyarázatot adhat a lezárásra („figyelmes lesz a lelkem”), hiszen az értelem által a vágyott igazság nem hozzáférhető a lírai én számára. A vers hangvétele tehát a pillangóval szemben egyfajta gúnyt közöl, viszont ez a gúny fokozatosan feloldódik az egyetemesség utáni vágyban.

²³ A szerző fordítása az idézett szöveg (Achille CHAVÉE, *Entre puce et tigre, i.m.*, 177.) alapján: Egy ló visszafojthatatlan vágyat érzett / hogy szeressen egy pillangót // meg fogjuk keresni / meg fogjuk találni a módját // Egy nap majd / egy egész egyszerű jelle / a ló és a pillangó / a házamba jönnek lakni / szent házunkba / amely romba dől // Együtt fognak beszélgetni / mindenről amit nem tudok még / Figyelmes lesz a lelkem

Ez utóbbi versnél jóval markánsabban fejezi ki a pillangóval szembeni gúnyt a *Faisant faillite puisque je reste pur*²⁴ kezdetű költemény, amely 1951-ben jelent meg az *Éphémérides* című kötetben.

Faisant faillite puisque je reste pur
dans un trou de petite ville
qui possède un théâtre poussiéreux de mœurs
et un asile de nuit pour papillons
et un dispensaire pour ceux qui n'ont plus faim
qui n'auront plus jamais faim de vérité²⁵

A mű negatív hangvétele már a kezdősorban is erősen kiütözik a bukás és a tisztaság megőrzése közé vont egyenlőséggel. Az ezt követő „isten háta mögötti kisváros” képe a felütésnek megfelelően egy értékvesztést és jelentéktelenséget sugalló keretet ad a vers-helyzetnek. Ez utóbbiban helyet kap három, már önmagában is beletörődő, lemondó költői kép, az „erkölcsök poros színháza”, a pillangók „éjjeli menedéke” és a „diszpanzer” formájában. Mindhárom elem magában hordoz egy elvesztett régi érvényt vagy értéket: az erkölcsökre ráül a por, elvesztik érvényüket, a pillangó arra kényszerül, hogy menedéket keressen egy zugban, tehát feladja azt a közeget, amelyben ki tud bontakozni, a diszpanzer képe pedig a zárósorral kiegészülve nyeri el a szellemi erőfeszítések hiábavalóságára és az „igazság” igényének megszűnésére vonatkozó jelentését. A pillangó tehát teljes érték-vesztésbe húzódik vissza, ami merőben ellentétes az európai kultúrtörténetben gyakori képzettársításaival.

Ahogy az előbb elemzett két versből látható, Chavée lírájában a pillangó-motívum gyakran más helyiértéket kap, mint a pillangót megjelenítő versek többségében. A megszokott, döntően pozitív konnotációkat hordozó motívum effajta megkérdőjelezése jól érzékelhető összhangban van Chavée más, jelen dolgozatban is tárgyalt verseivel, mint pl. az *Au désert de Cocagne*-nyal, amelyben szintén kiemelt fontosságú a megszokások elvetése.

3.2. A SZITAKÖTŐ

Chavée nemcsak megkérdőjelezi az addig bevett irodalmi toposzokhoz rendelt jelentéseket, de kevésbé használt szimbólumokat is alkalmaz a kor irodalmában meglehetősen szokatlan képek felhasználásával. Ezt példázza a költészetében gyakran fölmerülő szitakötő-motívum, amely nemcsak számos alkalommal jelenik meg, de központi szerepet tölt be az adott művekben. A szitakötő a chavée-i lírában egyfajta közvetítőként jelenik meg a tudatalatti és a tudat, valamint a transzcendens és a hétköznapi között. Ezt reprezentálja többek közt az *Hygiène* című, és a *La table avait cent mètres de long* kezdetű vers.

Az *Hygiène*²⁶ című alkotás a *De vie et mort naturelles* kötetben jelenik meg 1965-ben.

²⁴ Achille CHAVÉE, *Éphémérides* = *Œuvre 3: 1951–1956*, La Louvière, Les amis d'Achille Chavée, 1984, 14.

²⁵ A szerző fordítása az idézett szöveg (Achille CHAVÉE, *Éphémérides*, i.m. 14.) alapján: Elbukva hiszen tiszta maradok / egy isten háta mögötti kisvárosban / ahol erkölcsök poros színháza áll / és egy éjjeli menedék pillangóknak / és egy diszpanzer azoknak akik már nem éhesek / akik soha többé nem éheznek az igazságot

En bref nous nous désinfections
bizarrement blessé dans l'âme
fixant un éclat de miroir
dans notre citadelle en ruine

Il faut ajouter aussi
que nous avions tout calculé
pour que la demeure s'écroule
sous le coup d'un blasphème noir

Et les oiseaux ayant eu peur ont pris la fuite
et les roses dans le jardin se sont fanées
et le fou du village s'est évadé
dans le sillage d'une libellule

A présent que le mal est fait
dans le sang de l'irréversible
explorons le grand souterrain
pour tenter d'aboutir enfin
au curetage de l'invisible²⁷

A fönti vers az eddig említettek közül talán a legbaljósabb hangvételő. Figyelembe véve a beszélt nyelvi formulát („röviden szólva”), a többesszám első személyű felszólalást és a fertőtlenítés motívumát, a kezdősor egyfajta katasztrófára, és az azt követő állapotokra utalhat, amelyekről a lírai én beszámol. A következő sorban fölmerülő „lelki seb” tovább árnyalja a képet, utalva a katasztrófa bensőséges jellegére, ezt követően pedig a vershelyzetben ábrázolt tükör szilánkjának merev nézése, illetve a „romokban álló fellegvár” metafora érzékelteti a megjelenített válság mibenlétét: az összetört tükörben megsemmisül az önkép, amivel párhuzamban áll a romos fellegvár mint védelmet és támaszt biztosító, központi terület. A versszak az én mint biztonságot nyújtó viszonyítási pont elvesztésére és az ebből fakadó traumára utalhat. A második strófa a válság okát jelöli meg az előre számításban („Fontos hozzátennünk / hogy előre kiszámítottunk mindent / hogy összeomoljon lakhelyünk”). A számítás mint tudatos cselekvés, valamint a „lakhely” szintén összefüggésbe hozható az énnel és az öntudattal. Előbbi az öntudatból fakad, utóbbi pedig, ha az első versszak „romos fellegvárából” kiindulva vizsgáljuk, az öntudat, avagy az önkép

²⁶ Achille CHAVÉE, *Hygiène* = André MIGUEL, *Achille Chavée*, i.m. 141.

²⁷ A szerző fordítása az idézett szöveg (Achille CHAVÉE, *Hygiène* = André MIGUEL, *Achille Chavée*, i.m. 141.) alapján: Röviden szólva fertőtlenítettük magunkat / minthogy furcsamód lelki sebeket kaptunk / mereven nézve egy tükör szilánkját / romokban álló fellegvárunkban // Fontos hozzátennünk / hogy előre kiszámítottunk mindent / hogy összeomoljon lakhelyünk / egy sötét káromlás csapása alatt // És megijedvén elmenekültek a madarak / és a rózsák a kertben elhervadtak / és a falu bolondja megszőkött / egy szitakötő nyomában // Most hogy megtörtént a baj / a jóvátehetetlenség véreben / kutassuk át a nagy kazamatát / hogy megpróbáljuk végre véghezvinni / a láthatatlan feltárását

egyik metaforája a jelen versben. Az első két versszak ezáltal az önképet, az öntudatot és az ezekből eredő tudatosságot hamis biztonságérzetet nyújtó tényezőknak állítja be, amelyek nem állják ki a „sötét káromlást”. Ez utóbbi számos jelentéssel bírhat, ugyanakkor a tudatosság első két versszakban való ábrázolása, valamint a sötétség mint feltérképezhetetlen, megismerhetetlen jellegre való utalás motívuma arra enged következtetni, hogy a „sötét káromlás” leginkább a homályos és elfojtott tudatalatti rétegek felszínre kerülésére vonatkozik. A tudatalatti és a tudat ily módon fordított viszonyba kerül, amelyben az önkép és az öntudat háttérbe szorul, „összeomlik”. A harmadik strófa szintén az előző két versszakban vázolt állapotot mintázza, noha az első két sorban jóval hétköznapiabb képekben („És megijedvén elmenekültek a madarak / és a rózsák a kertben elhervadtak”). A következő két sor pedig („és a falu bolondja megszökött / egy szitakötő nyomában”) újból ábrázolja a tudat és a tudatalatti között fennálló megváltozott viszonyt. Az „őrült”, vagyis önkontroll nélküli, kiszámíthatatlan személy mint a tudatalatti megtestesítője megszökik az előzőleg megjelenített hétköznapi, ugyanakkor kopár és baljós közegből, azaz a megszokott, értelmezhető világból. A szitakötő a vershelyzetben ez utóbbi szökés elősegítőjeként jelenik meg (egy szitakötő nyomában). Ilyen módon közvetítővé válik a tudat és a tudatalatti, vagyis egy értékvesztett hétköznapiság és a szabad öntudatlanság között. Az utolsó egységben fölmerülő „kazamata” egy föld alatti helyiség, esetenként börtön képében szintén utalhat a tudatalattira mint rejtett, elfojtott emberi rétegre. Ez utóbbi feltárása pedig szintén egyfajta megismerés metaforáját képezheti, amely során az ember kapcsolatba kerül saját ismeretlen rétegeivel.

A szitakötő-motívumnak szintén közvetítő szerepet tulajdonít a *La table avait cent mètres de long*²⁸ kezdetű vers:

La table avait cent mètres de long
et nous étions assis
mon interlocuteur et moi
à chacun de ses bouts

Le service était fait par un ange
un bel ange
aux longues ailes de libellule
au tablier brodé de pureté

Nous correspondions par télépathie
Il convient que je le précise
mon convive était un poète
nos aliments étaient à base de bonté²⁹

²⁸ Achille CHAVÉE, *Catalogue du seul* = *Œuvre 3: 1951–1956*, La Louvière, Les Amis d’Achille Chavée, 1984, 241.

²⁹ A szerző fordítása az idézett szöveg (Achille CHAVÉE, *Catalogue du seul*, i.m. 241.) alapján: Az asztal száz méter hosszú volt / és egy-egy végén / ültünk / beszélgetőtársam és én // A felszolgálat egy angyal végezte / egy szép angyal / hosszú szitakötő szárnyakkal / tisztasággal hímzett köténnyel // Telepátia útján leveleztünk / Illik azt megjegyezni / hogy a vendégem egy költő volt / ételeink jósból készültek

A mű 1956-ban látott napvilágot a *Catalogue du seul* kötetben. Első versszaka egy ellentmondásos vershelyzetet vázol föl, amelyben a lírai én és az ismeretlen „beszélgetőtárs” között egyszerre áll fönt a kommunikációt ellehetetlenítő távolság és a közösséget sugalló asztal, amelynél mindkét fél helyet foglal. A köztük fennálló kapcsolatot hangsúlyozza a többesszám első személyű megszólalás is, ugyanakkor a társ ismeretlen kilétéből fakadóan a kapcsolat jellege szintén ismeretlen. Ebből adódóan az első egység egy kitöltetlen keretet ad a versnek, amely a vershelyzet ellentmondásos volta és a két szereplő közti viszony enigmatikus jellege által kelt feszültséget a befogadóban. Az első sorok semleges hangvételével ellentétben a második versszak egyértelmű értékítéletekkel folytatja a leírást („egy szép angyal”, „tisztasággal hímezett kötény”). A meglehetősen pozitív értékek a második versszakban megjelenő „angyalhoz” kötődnek, amely már önmagában is gyakran a tisztaság és a jóság konnotációjával bír, továbbá hordozza a transzcendens és az ember közötti kapcsolatteremtés jelentését is. Az angyal motívuma a szitakötő képével árnyalva jelenik meg a versben („egy szép angyal / hosszú szitakötő szárnyakkal”), ezáltal a két motívum sajátos kölcsönhatásba lép: a gyakran csodák hírnökeként ábrázolt angyal egy természethez közelebbi alakot ölt, a szitakötő pedig bizonyos mértékben elszakad a materialitástól. A „szitakötő szárnyú angyal” ilyen módon méginkább közvetítőként jelenik meg az égi és a földi szféra között. Ezt a szerepet megerősíti a versben hozzárendelt cselekvés is („A felszolgálat egy angyal végezte”), amely szintén egy bizonyos értéket közvetít annak befogadója és megteremtője vagy keletkezésének közege között. Ezt követően a harmadik versszak újból az első egységben ábrázolt két alakra koncentrálnak, és pontosabb képet ad a köztük fennálló kapcsolatáról („Telepátia útján leveleztünk”), részben feloldva az első négy sor által keltett feszültséget. A telepátia mint természetfeletti, érzékszerveket mellőző kommunikáció és a levelezés mint anyaghoz és nyelvhez erősen kötődő információcseré ötvözése olyan viszonyt feltételez, amely a materialitás és a transzcendens jegyeit egyszerre hordozza. A „szitakötőszárnyú angyal” és a két fél kommunikációja tehát ugyanazt a kettősséget mutatja, kiemelve ezáltal a kapcsolatteremtés jelentőségét a versben. Az utolsó előtti sor („a vendégem egy költő volt”) tovább árnyalja a vershelyzetet, ugyanis a „beszélgetőtárs” kilétét addig övező enigma áthelyeződik a megszólalóra. Így a mű értelmezhető a lírai önmegszólítás sajátos ábrázolásának is, amelyben a költő megkettőzi a lírai ént egy elbeszélőre és egy külső szemmel szemlélt „költőre”. Ez utóbbi konkrét formában és passzív szerepben jelenik meg, az elbeszélő pedig felismerhetetlen marad, ugyanakkor jóval aktívabb, figyelembe véve, hogy a leírás felül nyílt gesztust is tesz a befogadó felé („Illik azt megjegyeznem / hogy...”). A konkrét-felismerhetetlen és a passzív-aktív ellentétpárok szintén leképezhetik az értelemmel megragadható anyagi világ és a megfoghatatlan természetfeletti kettősségét, amely fölmerül a jelen versben. Ennek fényében vizsgálva a kettős lírai ént, a „költő” idézheti az én tudatos, beazonosítható és racionális rétegét, míg az elbeszélő a tudat alatti, beazonosíthatatlan és irracionális rétegre utalhat. Tekintve a tudatalattinak tulajdonított kiemelkedő jelentőséget a Chavée-t inspiráló szürrealista költészetben, ezt az értelmezést a „vendég” kifejezés is alátámasztja, amely feltételezi a „költő” ideiglenes betekintését és alárendelt viszonyát az irracionális, tudatalatti emberi réteggel szemben. Ebben a viszonyrendszerben tölti be az angyali szitakötő motívuma a „jóság” közvetítésének szerepét („A felszolgálat egy angyal végezte / egy szép angyal / hosszú szitakötő szárnyakkal [...] ételeink jóságából készültek”). Ilyen módon az

angyali szitakötő olyan entitásként jelenik meg, amely a költő számára elérhetővé teszi a tudatalatti értékeit, a „jóságot”, amely költészetét inspirálja.

Az utóbb elemzett két vers tehát illusztrálja a chavée-i lírában megfigyelhető szitakötő-motívumhoz rendelt közvetítő szerepet a tudat és a tudatalatti között. Mivel a két réteg közötti kapcsolat megteremtése Chavée költészetében nem elhanyagolható jelentőséggel bír,³⁰ a szitakötő az ihletettség, az inspiráció hordozójának is tekinthető.

3.3. A LÉGY

Chavée sajátos szimbólumhasználatának további fontos elemeként jelenik meg a légy-motívum, amely a pillangóhoz hasonlóan az európai kultúrtörténetben megszokott képzettársítások elvetésével kerül ábrázolásra a költő lírájában. Az antikvitásban a betegség, a halál és a tisztátalanság megtestesítőjeként tekintettek a légyre, ez a szemlélet pedig fennmaradt a középkorban is, sőt a köztudatban a mai napig betegségeket hordozó, kártékony állatként kezelik.³¹ Ezzel szemben Chavée költészete gyakran ábrázolja a bűnbánat és az erkölcs megtestesüléseként, ahogyan az megfigyelhető az *Il continue à faire un temps* kezdetű, és az *Interlocutrice* című versekben.

Az *Il continue à faire un temps*³² 1958-ban íródott és jelent meg az *Enseignement libre* kötetben. A mű felütése és alapja egy gondolatritmus, amely a versszakokban szereplő megállapításokhoz kötődik:

Il continue à faire un temps
à ne pas arracher les ailes d'une mouche

Il continue à faire un temps
à ne jamais demander l'heure

Il continue à faire un temps
en haute laine de douleur³³

Az első két egységben a kezdősorok („továbbra is olyan idő van”) az ábrázolt cselekvések („kitépni egy légy szárnyait, megkérdezni mennyi az idő”) akadályaként jelennek meg. Figyelembe véve a logikai kapcsolat hiányát az időjárás-motívum mint hátráltató tényező és a leírt cselekvések között, a strófák első sora nagy valószínűséggel utalhat egy kiszámíthatatlan, természetfeletti törvényre, amely az első versszakban egy gyerekes kegyetlenséget („kitépni egy légy szárnyait”) hátráltat. Mint megfoghatatlan, ugyanakkor érvényes

³⁰ A tudatalatti és a tudatos folyamatok szerepét és viszonyát Chavée költészetében a dolgozat 4.2-es pontja („Chavée ars poeticája”) vizsgálja bővebben.

³¹ *Szimbólumtár...*, i.m., szerk. PÁL József, ÚJVÁRI Edit, 301.

³² Achille CHAVÉE, *L'enseignement libre* = *Œuvre 4: 1957–1961*, La Louvière, Les Amis d'Achille Chavée, 1986, 171.

³³ A szerző fordítása az idézett szöveg (Achille CHAVÉE, *L'enseignement libre*, i.m. 171.) alapján: Továbbra is olyan idő van / amelyben nem tépik ki egy légy szárnyait // továbbra is olyan idő van / amelyben sohasem kérdezik mennyi az idő // továbbra is olyan idő van / nemes fájdalom-gyapjúruhában

elv, amely egy lény ok nélküli bántalmazását akadályozza, a vers kezdősora nagy valószínűséggel utal az erkölcsi érzékre, amely visszatartja az embert a hasonló cselekedetektől. Ezáltal a légy-motívum az erkölcsi érzék mércéjeként jelenik meg, sértetlensége pedig összefügg az ép lelkiismerettel. A következő strofa („továbbra is olyan idő van / amelyben nem kérdezik mennyi az idő”) időtlenségre utaló sorai ennek fényében tükrözhetik az első egységben megfogalmazott elv örök érvényét, ugyanakkor az utolsó versszakban („továbbra is olyan idő van / nemes fájdalom-gyapjúruhában”) ábrázolt „fájdalmat” figyelembe véve utalhatnak az elv megsértésére és az ebből fakadó bűnbánatra. Ebben az értelemben a második versszak a bűnre való folyamatos emlékezést, egyfajta pillanatba zárt állapotot idéz, amelyet a következősen visszatérő kezdősor méginkább kihangsúlyoz. A mű ezáltal az egységek sorrendjében mintázza a bűnbánat megjelenését az adott tett ábrázolásából kiindulva az arra való folytonos emlékezésen keresztül az így kialakuló szorongásig. A megbánás kontextusából adódóan a „légy” épsége mint egészséges lelkiismeret felértékelődik, emellett a fájdalmat leíró költői képhez („nemes fájdalom-gyapjúruha”) is társulnak értékek. A „nemes” jelző tükrözi a bűnbánat pozitív, morális fejlődéshez hozzájáruló oldalát, a „gyapjúruha” pedig mint meleg öltözet implicit módon összefüggésbe kerül a kezdősorokkal, amelyek kedvezőtlen időjárásként utalnak a bűnbánatra. Az utóbbi szempontokat figyelembe véve, a „légy” a megbánást kiváltó tett elszenvedőjeként és az ép lelkiismeret megtestesítőjeként egyaránt a moralizáló hangnemű alkotás kulcsmotívuma.

Még szembeötlőbb a légy-motívum moralizáló felhangja az *Interlocutrice*³⁴ című versben:

Nom de Dieu mais quel temps quel mauvais temps

Ce n'est pas une raison
pour tuer cette mouche
qui a passé tout le dernier hiver
dans la cuisine bien au chaud

Brave petite mouche qui vécus avec moi
dans cette terrible saison spirituelle
où je me trouvais être abandonné de tous

Tu pouvais mesurer
les dimensions de mon angoisse
de mes amours démantelées
de mes serments désagrégés

Tu étais au plafond et moi j'étais couché
sur un horrible carrelage
prononçant des formules
que je voulais incantatoires
dans le très vain
dans le sordide espoir d'accomplir un miracle

³⁴ Achille CHAVÉE, *Interlocutrice* = André MIGUEL, *Achille Chavée, i.m.* 150–151.

qui m'eût tiré enfin
d'un engrenage des malédictions

Tu étais signification
j'étais crucifixion
dans une sorte de délire glacé
et tu me rappelais qu'un jour
j'avais arraché les ailes d'une mouche
éprouvant mon sexe se gonfler de désir
pauvre petit crétin d'adolescent
de petite crapule que j'avais été³⁵

A mű 1965-ben jelenik meg a *De vie et mort naturelles* kötetben. Az előző vers meglehetősen személytelen és szűkszavú hangvételével szemben az *Interlocutrice* jóval személyesebb hangot üt meg, gyakran patetikus halmozásokat szöve a szövegbe. Ez utóbbiakat többek közt a vers felütése példázza: „Istenem micsoda idő milyen csúf idő”. A panaszos felkiáltásban megjelenő időjárás-motívum egyrészt megadja a vers alaphangulatát, másrészt megalapozza a vershelyzetet, tekintve hogy a „csúf idő” nemcsak feszült légkört teremt, de olyan keretet biztosít a műnek, amelyben a lírai én egy térbe kényszerül bűne tárgyával, azaz a léggel, amelyben kárt tett. Így a versben ábrázolt időjárás a szembesülés okozta megrendültséget is nagy valószínűséggel tükrözheti. A második versszak ennek megfelelően egy belátással kezdődik: „ez nem ok / arra hogy megöljem ezt a legyet”; a következő sorok meghittsége („aki az egész tavalyi telet / a konyhában töltötte jó melegben”) pedig a bűnnel való hosszas, életvitelszerű együttélésre tehet utalást. A következő egység direkt módon szól a „légyhez” („Derék kis légy ki velem éltél”), bevezetve egy anekdotikus visszatekintést egy bizonyos kritikus időszakra, amelyben a költői én magánytól szenved („ebben a szörnyű lelki időszakban / mikor mindenki által elhagyatva találtam magam”). A harmadik versszak tehát kifejez egyfajta megtörtséget, amelyben a költői én egyedül marad bűne elszenvetődésével, amelynek erkölcsi fölényét fejezheti ki a „derék” kifejezés; továbbá a „kis” jelző becéző felhangja kötődést is tükröz. A lírai én ilyen módon szoros kapcsolatba kerül az általa megkárosított lénnel, amely ezáltal a negyedik egységben a megrendülés és a morális esendőség mércéjévé válik: „fel tudtad mérni / szorongásom / felszámolt szerelmeim / felbontott esküim súlyát”. A költői én cselekedetei tehát megítéltetnek a „légy” szemszögéből, ami párhuzamot mutat a felettes én működésével a normaszegés okozta

³⁵ A szerző fordítása az idézett szöveg (Achille CHAVÉE, *Interlocutrice* = André MIGUEL, *Achille Chavée*, i.m. 150–151.) alapján: Istenem micsoda idő, milyen csúf idő // Ez nem ok / arra hogy megöljem ezt a legyet / aki az egész tavalyi telet / a konyhában töltötte jó melegben // Derék kis légy ki velem éltél / ebben a szörnyű lelki időszakban / mikor mindenki által elhagyatva találtam magam // Fel tudtad mérni / szorongásom / felszámolt szerelmeim / felbontott esküim súlyát // A plafonon voltál és én feküdtem / egy ocsmány kövezeten / fordulatokat mondván / amelyeket varázsígéknek szántam / abban a hiú / abban a hitvány reményben / hogy csodát tegyek / amely végre kijuttat / az átkok forgatagából // Jelentés voltál / kereszthalál voltam / egyfajta jeges örületben / és emlékeztetél arra, hogy egyszer / kitéptem egy légy szárnyait / érezvén ahogy nemi szervem vágtyól duzzad / szármalmas kis kretén kamaszként / kis gazemberként aki voltam

szorongás tekintetében. Ebből adódóan az elszenvető és az azt megkárosító viszonya átalakul; az addig alárendelt légy bizonyos fölénybe kerül, míg az agresszor egyre alárendeltebbé válik szenvedéséből kifolyólag. A vershelyzet megváltozott viszonyrendszere az ötödik versszakban még inkább kifejezésre jut: „A plafonon voltál és én feküdtem / egy ocsmány kövezeten”. Az előbbi költői kép egyértelműsíti a lírai én alárendeltségét, aki egyre kétségbeesettebben próbál megszabadulni szenvedésétől: „fordulatokat mondván / amelyeket varázsígéknek szántam / abban a hiú / abban a hitvány reményben / hogy csodát tegyek / amely végre kijuttat / az átkok forgatagából”. A földön fekvés, a csodavárás és az üres fordulatok mint képtelen „varázsígék” hajtogatásának motívumai magukban hordozzák a lírai én végső elkeseredését és kiúttalanságát, amelyek racionális úton már nem feloldhatók. Az így ábrázolt szenvedés az utolsó versszakban éri el tetőpontját: „Jelentés voltál / keresztrefeszítés voltam / egyfajta jeges örületben”. Az utóbbi három sor nemcsak betetőzi a mű által leírt lelki kínokat, hanem a keresztrefeszítés motívumán keresztül árnyalja is a tartalmat, figyelembe véve a kép vallásos töltetét, amely a bűnbocsánathoz, a megistenüléshez és a megváltáshoz kötődik. A keresztrefeszítés mint folyamat egyben visszautalhat a mű egészére is, tekintve hogy magában foglalja a keresztrefeszítettet és a keresztrefeszítőt, amelyek a vers kontextusában megfeleltethetők a légynek és a lírai énnek. A költeményben ábrázolt kapcsolat a két szereplő között a légy kíntásából kiindulva fokozatosan jut el a költői én szenvedésének leírásáig, megjelenítve ezáltal a „keresztrefeszítést” a maga egészében, mindkét résztvevőjével együtt, egy olyan szintézisben, amelyben az utóbbi résztvevők közti viszony kiegyenlítődik: mindkettő kínoz és szenved. A keresztrefeszítés így válhat a lírai én metaforájává, tekintve hogy ez utóbbiban egyszerre tudatosul a bűn elkövetése és az abból eredő bűnbánat. A metaforának keretet adó „jeges örület” ilyen módon tükrözheti a légy kíntásának kegyetlenségét és motivációt nélkülöző, irracionális voltát, valamint a léggel egyenértékűként megjelenített „jelentéssel” szembeni implicit ellentétet, figyelembe véve az örületet mint olyan állapotot, amelyben az ember hamisan vagy egyáltalán nem értelmezi környezetét, így nem tulajdonít valódi jelentéseket ez utóbbinak. A vers ezt követően egy visszatekintéssel ér véget: „és emlékeztetted hogy egyszer / kiteptem egy légy szárnyait / érezvén hogy nemi szervem vágytól duzzad / szálnalmas kis kretén kamaszként / kis gazemberként aki voltam”. A „légy” által tehát a költői én konkrét formában is szembesül a műben addig csak sejtetett múltbéli bűnnel. Ez utóbbit a hozzárendelt szexuális töltet árnyalja, amely a kíntás abnormális élvezetével súlyosbítja a cselekedetet, ugyanakkor a konkrét megfogalmazás és az indíték feltárása a feldolgozottság benyomását kelti. A lírai én ilyen módon megvallja és megérti tettét, az utolsó sorok könnyed, szinte szeretetteljes dorgálást idéző hangneme pedig érzékelteti az ebből fakadó megkönnyebbülést. A feldolgozást hangsúlyozza a légy szárnyának kitépésénél és a költői én önmagáról adott jellemzésénél használt igeidő is. A vers egésze múltidőben íródik, ugyanakkor az utóbb említett két esetben Chavée olyan francia igeidőt alkalmaz, amely múlton belüli előidejűséget fejez ki. Ebből adódóan egyértelművé válik, hogy a légy kíntása és a „kamaszlét” kronológiailag a költői én megszólalása elé helyeződik. Jelen versben tehát a légy olyan lelkiismereti tényezőként kerül ábrázolásra, amely a bűnbánat megjelenítésével egyfajta személyiségfejlődésen vezet végig a lírai ént, hozzájárulva annak morális integritásához.

Az előbb elemzett két mű szemlélteti, hogy Chavée nemcsak mellőzi költészetében a légy-motívumhoz rendelt negatív képzettársításokat, de erkölcsi értéket is tulajdonít az utóbbi szimbólumnak, amely legtöbbször lelkiismereti tényezőként jelenik meg lírájában.

3.4. A PÓK

Az eddig vizsgált rovar-motívumok alól több szempontból is kivételt képez Chavée lírai műveiben a pók-szimbólum. A pókszabású ragadozó állat már ez utóbbi biológiai tulajdonságok alapján is kilóg az eddig felsorolt rovarok sorából, emellett poétikai szempontból is megfigyelhető az eddig említett ízeltlábúaktól eltérő szerepe Chavée költészetében. A pók, amely már az antikvitásban is leginkább feminin jelképként jelenik meg,³⁶ Chavée műveiben is gyakran a nőhöz kötődik, többek közt a *Dans sa robe d'araignée* vagy a *Ma vie tenait à un fil* kezdetű versekben. Chavée számos alkotásában további egyezést mutat az európai kultúrtörténetben kialakult képzettársításokkal a pók szorongást keltő ábrázolása. A keresztény kultúrkör ez utóbbi lényt az embert törbe csaló gonoszhoz, hálóját pedig az emberi gyarlósághoz társította.³⁷ A fent említett két vers szintén illusztrálja a negatív felhangot a pók-motívum kapcsán. Az utóbbi egyezések a chavée-i pók-szimbólum és a régóta beágyazódott pókokkal kapcsolatos asszociációk között rávilágítanak a szimbólum azon sajátosságára Chavée műveiben, amely abban áll, hogy a légy- vagy pillangó-motívummal szemben nem tér el a köztudatban élő képzettársításoktól. A chavée-i pók-szimbólum továbbá nagy valószínűséggel erősebben kötődik bizonyos élettrajzi tényezőkhöz, mint a többi ízeltlábú-motívum, figyelembe véve a pókot mint szorongást keltő feminin jelképet, és a költő Ödipusz-komplexusát, amely jelentősen megnehezítette az anyától való elszakadást és a költő önállósodását.³⁸ Az ebből eredő teher ilyen módon szintén kapcsolatban állhat Chavée nyomasztó pókábrázolásával.

A pók nőhöz kötődő negatív szerepét jól példázza többek közt a *Dans sa robe d'araignée*³⁹ kezdetű vers:

Dans sa robe d'araignée
la Sainte aux péchés
aux belles rives sexuelles
interdites
la tête prise dans un sac

Sous sa robe d'araignée
le couteau rouge
le serpent bleu
une étoile défigurée
le filigrane des secrets⁴⁰

³⁶ *Szimbólumtár...*, i.m. szerk. PÁL József, ÚJVÁRI Edit, 384.

³⁷ Uo.

³⁸ André MIGUEL, *Achille Chavée*, i.m., 44.

³⁹ Achille CHAVÉE, *De neige rouge*, i.m., 89.

A mű 1948-ban került kiadásra a *De neige rouge* című kötetben. A meglehetősen statikus, leíró jellegű költemény egy allegorikus nőalak portréját jeleníti meg, amelynek a pók-motívum szerves részét képezi. Figyelembe véve a nagy kezdőbetűt, a „Nő” egyetemes fogalomként mint a nőiség allegóriája kerül ábrázolásra, emellett a szentség és a bűn motívumaival együtt oximoront alkot („a szent Nő bűnökkel”). A következő sorok („szép nemi partokkal / tilalom alatt”) szintén kettősséget sugallnak a nemiség kihangsúlyozásával, illetve annak megtagadásával. A nőiség ilyen módon egyszerre jelenik meg idealisztikus és feddhetetlen alakban (szentség), valamint emberibb, esendő formában (bűn, „nemi partok”). Az ambivalenciából adódóan a kép feszültséget közvetít, amelyet a záró sor („zsákba húzott fejfel”) tovább fokoz az általa sugallt erőszakossággal. A „Nő” első versszakban megjelenített ellentmondásos és áldozati alakjához a felütésben („Pók-ruhájában”) rendelt „pók-ruha” az erőszakos záró sor fényében baljós értelmet nyer: a ruha és a zsák a jelen kontextusban leginkább a zsákmányállatot burkoló pókhálót mintázza, ezáltal az első egységben ábrázolt nőiség összefonódik a halál motívumával. A „ruha”, mint hétköznapi tárgy, amelyet az ember önként magára ölt, a félelmet keltő kép ellenére szerves és természetes kapcsolatot feltételez az elmúlás és a „Nő” között. Ezáltal az ábrázolt „Nő” egységet alkot a pókháló által sugallt elmúlással. A második versszak bevezetése („Pók-ruhája alatt”) utal a leírás nézőpontjának változására. A mű első felében ábrázolt szintézis a nő és a halál között a második részben elemzés alá kerül, mintegy betekintést nyújtva a „ruha alá”, vagyis az előzőleg vázolt kép rejtett rétegeibe. Ebből adódóan a felsorolt elemek („a vörös kés / a kék kígyó / egy eltorzult csillag / a titkok vízjele”) az első egység tárgyának (a nőiség és halál összefüggésének) belső, lényegi részét képezik. A kés-szimbólum, különösen a vörös színnel társítva, főként agresszivitásra és vérre, vagyis az élet kioltására tesz utalást. A kígyó motívuma, amely a vörös komplementer színével, a kékkel jelenik meg, ellentétet mutat az előző elemmel, mind az élettelen-élő, mind a piros-kék viszonylatában, viszont ugyanolyan mértékben sugallhat veszélyt. Az emberi léttől idegen vagy nyomasztó képek felsorolása az „eltorzult csillaggal” ér véget, amely a transzcendens értékekhez gyakran társított csillag-motívumnak tulajdonít lefokozott státuszt. Az eddig felsorolt elemek mindennemű logikai kapocs és megragadható, összefüggő jelentés hiányában erős, nyugtalanító benyomást keltenek. A mű záró sora („a titkok vízjele”) nyílt utalást tesz a felsorolás homályos, teljes egészében nem érthető, mégis érzékelhető jellegére. Ennek ellenére a vers bizonyos mértékben eljut egyfajta konklúzióhoz, figyelembe véve a két versszak viszonyát. A második egység, amely az előzőleg megjelenített nőiség és halál relációjába vezeti be az olvasót, az élettelen és intenzív képek összefüggéstelen felsorolásával szorongást kelt, ezáltal tükrözi egyrészt a két ellentmondásos elem rejtélyes kapcsolatát, másrészt az ember képtelenségét a halál teljes mértékben való felfogására, illetve az ebből fakadó nyugtalanságot. Mindemellett a vers allegorikus nőalakjában ábrázolt elmúlás utalást tesz az életadás és az adott élet elkerülhetetlen elmúlása közti összefüggésre is. A pók-motívum ilyen módon az élet és halál kapcsolatának negatív aspektusát a nőiséghez rendelve ábrázolja.

⁴⁰ A szerző fordítása az idézett szöveg (Achille CHAVÉE, *De neige rouge, i.m.*, 89.) alapján: Pók-ruhájában a szent Nő bűnökkel / szép nemi partokkal / tilalom alatt / zsákba húzott fejfel // Pók-ruhája alatt / a vörös kés / a kék kígyó / egy eltorzult csillag / a titkok vízjele

A nőiséghez társított szorongásra további példaként szolgál a *Ma vie tenait à un fil*⁴¹ kezdetű vers:

Ma vie tenait à un fil
à ce fil invisible
et capital
de la grande toile d'araignée maternelle

Et brisé fut le fil
par mon vouloir
et par un temps de tempête morale
et ce fut elle qui mourut
maman
(je n'ose y réfléchir)
en lieu et place de mon désespoir⁴²

Az alkotás 1951-ben jelenik meg az *Éphémérides* című kötetben. A meglehetősen személyes hangvételű mű nőalakja, vagyis az anya jóval emberközelibb az előző vers absztrakt nőábrázolásához képest. A személyes hangvétel az egyes szám első személyű megszólalásban, illetve az anyához való kötődés témájában is megmutatkozik. A költemény ezáltal tükröz bizonyos életrajzi tényezőket, különösen a fentebb tárgyalt Ödipusz-komplexust, illetve annak leküzdését. Ennek megfelelően a mű első egysége rendkívül szoros kötődést ír le: „Egy szálon függött az életem / azon a láthatatlan / és legfőbb szálon / a nagy anyai pókhálóban”. A felütés az „egy szálon függő élet” képében rendkívül bizonytalan létezést sejtet, amely egyetlen elemi („legfőbb”), ugyanakkor megragadhatatlan és szinte természetfeletti („láthatatlan”) tényezőtől függ. A lírai én egy „anyai pókhálóban”, azaz szoros anyai kötelékek közt éli meg a kiszolgáltatottságot. A pókháló motívuma szintén kihangsúlyozza ez utóbbi érzetet; a megszólaló egy csapdába esett zsákmányállat szemszögéből tekint az anyai kötődésre. A szóban forgó kötelék tehát nemcsak erős, de fenyegető is. Ezt követően a második versszak az elszakadás motívumával indul: „És el is szakadt a szál / saját akaratom / és lelki viharok által”. Az utóbbi sorok az anyától való megválás nehezen elért sikerét érzékeltetik, amely a súlyos lelki vívódásból kifolyólag erős akaratot követel a lírai éntől. Mégis, a mű hangneme a lezárásban újra kétségbeesésbe fordul: „és ő halt meg / anyám / (bele sem merek gondolni) / kétségbeesésem helyett”. Az elszakadás az utóbbi sorokban az anya tényleges elvesztésébe torkollik.⁴³ A halott személyének kihangsúlyozása egyrészt súlyos traumát tükröz, másrészt implicit módon utal arra, hogy a fojtóan szoros kötelékek és azok megszűnése egyaránt bizonytalanná teszik a lírai én

⁴¹ Achille CHAVÉE, *Éphémérides*, i.m., 27.

⁴² A szerző fordítása az idézett szöveg (Achille CHAVÉE, *Éphémérides*, i.m. 27.) alapján: Egy szálon függött az életem / azon a láthatatlan / és legfőbb szálon / a nagy anyai pókhálóban // És el is szakadt a szál / saját akaratom / és lelki viharok által / és ő halt meg / anyám / (bele sem merek gondolni) / kétségbeesésem helyett

⁴³ Chavée 1936 és 1937 között, Spanyolországban való tartózkodása alatt szerez tudomást anyja haláláról. A közel egy éves, folyamatos távollét alatt megkapott halálhír feltűnően egybecseng a műben leírtakkal.

helyzetét. A trauma érzetét a zárójeles közbevetés szintén fokozza, utalva a feldolgozásra való képtelenségre. A zárósor végül a kétségbeesést teszi a vershelyzet egyetlen állandójává, amely a kötelek megtartása és azok elvesztése esetén egyaránt a költői én létállapotaként szerepel. A mű ezáltal kifejez egyfajta megoldhatatlan dilemmát a kötöttség okozta szorongás és a feloldásból adódó kilátástalanság között. Így a pókháló motívuma az anyához való erős kötődés negatív aspektusát jeleníti meg.

Az utóbb elemzett két vers példája illusztrálja a pók-motívum nyomasztó, fenyegető felhangját a Chavée-i költészetben, továbbá kimutatható általuk a szimbólum nőiséghez, illetve anyasághoz köthető meglehetősen baljós jelentése, amely gyakran társul az elmúláshoz. A pók fentebb elemzett negatív képét összevetve az európai kultúrtörténetben megjelenő képzettársításokkal megállapítható az is, hogy a többi chavée-i ízeltlábú-motívummal ellentétben egyezés észlelhető a költő értelmezése és a pók jelképének hagyományos interpretációi között.

Összefoglalva a pillangó, a szitakötő, a légy és a pók jelentésárnyalatait Chavée lírájában, három megállapítást tehetünk: Egyfelől a költő egyes rovar-motívumokat (légy és pillangó) megfoszt a hagyományosan hozzájuk rendelt jelentéstől, és azokkal ellentétes értelmezést tulajdonít a szimbólumoknak (gúnyosan ábrázolt, értékét veszített pillangó; lelkiismeretet, bűnbánatot megjelenítő légy). Másfelől a 20. századi európai irodalomban kevésbé beágyazott szitakötő-motívumnak központi szerepet tulajdonít költészetében a különböző szférák közti közvetítést és az ihletettség hordozását illetően. Harmadrészt a hagyományos jelentéseket csak a félelemkeltő pók-szimbólum esetén őrzi meg, amely burkolt utalásként értelmezhető a megszokott értelmezésektől és sémáktól való idegenkedésre. Ez utóbbi megállapítások alapján kijelenthető, hogy a Chavée által használt ízeltlábú-motívumok jól behatárolható funkcióval bírnak a költő lírájában, ami olyan mértékű alkotói tudatosságot feltételez, amely a szürrealisták – különösen a Chavée-t inspiráló, automatikus írást alkalmazó párizsi csoport – körében nem volt gyakori.

4. A CHAVÉE-I ROVAR-SZIMBÓLUM HÁTTERE

4.1. AZ AUTOMATIKUS ÍRÁS ELLENTMONDÁSAI

A chavée-i rovar-szimbólum használatának fent említett újdonságai mellett gyakorisága is szembeötlő. A költő egész munkásságán átívelve 121 alkalommal használja a motívumot,⁴⁴ míg Maeterlinck vagy Kafka csak egy bizonyos írói ciklusukban vagy írásukban jelenítik azt meg. Ilyen számú előfordulás esetén fölmerül az írás során fennálló nagyfokú tudatosság lehetősége, ami nagyban árnyalja Chavée szürrealistaként való besorolását.

Ebből kifolyólag érdemes megvizsgálni Chavée viszonyulását a szürrealizmushoz. Az utóbbi irányzat ugyanis fontos szerepet tulajdonított az öntudatlan alkotásnak, abból a célból, hogy felszínre hozza az emberi tudatalattit. A szürrealizmus főként ettől várta az ember „felszabadítását” a társadalom és annak intézményrendszere által fenntartott zárt, hierarchikus berendezkedés nyomása alól. Ezt a célkitűzést leginkább az első világháború

⁴⁴ Lourdes Terrón BARBOSA, *Un bestiaire surréaliste: Symbole et image de l'animal dans l'œuvre poétique d'Achille Chavée*, Francofonía [online], 17(2008) 220., felkeresve 2018. 09. 23-án URL: <https://rodin.uca.es/xmlui/bitstream/handle/10498/8469/34317387.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

motiválta, amely a kor számos avantgárd alkotójának szemében az utóbbi társadalmi struktúra kudarcát jelentette. A szürrealizmus ennek szellemében tett szert arra a lendületre, amelynek a húszas években fennálló virágkorát köszönhetette.

Chavée viszont 1932-ben ismerkedik meg az irányzattal. Ekkorra már fölmerültek bizonyos ellentmondások ez utóbbival kapcsolatban. Legproblematisabb aspektusa pedig éppen a szürrealizmus módszertani alapvetésének, az automatizmusnak a kérdése volt. A harmincas években ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a teljes mértékben öntudatlan írás lehetetlen, több okból is. Először is azért, mert maga az írás mint cselekvés csak a tudattal összhangban képes olvasható szöveget eredményezni, így a fölmerülő költői kép akkor is tudatosodik, ha annak papírra vetését nem előzi meg gondolkodás.⁴⁵ Másodszor, a hosszú távon gyakorolt automatizmus önkéntelenül is magában hordozza az önmagára irányuló reflexiót, egyszerűen az alkotó emlékezetéből adódóan, hiszen ez utóbbi által mondhatni „felhalmozódnak” a már felszínre került tudatalatti elemek, amelyek a gyakori használat által megszokottá válhatnak. Végül a külső tényezők is befolyásolják a szerző tudatalattijának folyamatát, tehát az ilyen módon alkotott szöveg nem mentes az egyén és környezetének hatásaitól,⁴⁶ amelyek az adott szituációban egy adott képet hoznak felszínre. Az automatizmus akadályairól még a 20-as évekből fennmaradt kéziratok némelyike is tanúskodik: a mozgalom francia vezetőjének, André Bretonnak ebből az időszakból származó számos kéziratában áthúzott vagy javított részeket találtak.⁴⁷ A tisztán tudatalatti folyamatok által tehát csak a legelső szürrealista szövegek jöhettek létre, később azonban egyre több tudatos elem vegyült az alkotásba.⁴⁸

4.2. CHAVÉE ARS POETICÁJA

Bár Chavée kezdetben fenntartások nélkül tette magáévá az automatikus írás elveit, később saját költői attitűdjéhez igazította az automatizmust.⁴⁹ Ennek a váltásnak számos oka lehetett: adódhatott a költő természetéből, amely már gyerekkorától kezdve szembe helyezte őt a többségi véleménnyel, például iskolai éveiben, ahol kisebb botrányt keltett az *Anna Karenina*-ról szóló elemzésével, amelyben a szerelem szabadsága mellett foglalt állást a társadalmi nyomással szemben.⁵⁰ További okként merülhet fel az 1937-ben ellene indított sajtóhadjárat, amely a spanyol polgárháborúból való visszatérésétől kezdve, többek közt a verseire támaszkodva, próbálta Chavée-t nemzetárulóként és kínvallatóként beállítani.⁵¹ A költőnek innentől kezdve egyre komolyabb érdeke fűződött a letisztultabb, kevésbé félreérthető művek létrehozásához. Chavée ekkortájt hagyja el a teljes mértékben automatikus írást.

⁴⁵ Ana GONZALEZ SALVADOR, *Écriture automatique et écriture désautomatisée*, Textyles [online], 8(1991), 212–217., közzétéve 2012. okt. 12-én, felkeresve 2018 nov. 11-én, URL: <http://journals.openedition.org/textyles/1860>

⁴⁶ André MIGUEL, *Achille Chavée*, i.m. 5.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Alain DANTINNE, *Achille Chavée, Le trafiquant de l'invisible*, Textyles [online], 8(1991), 151. közzétéve 2012. 10. 9-én, felkeresve 2018. 10. 28-án, URL: <https://journals.openedition.org/textyles/1852>

⁵⁰ André MIGUEL, *Achille Chavée*, i.m. 15.

⁵¹ Alain DANTINNE, *Achille Chavée, Le trafiquant de l'invisible*, i.m. 152.

Az ő versalkotási módja is tudatalattiból merít, ugyanakkor a felmerülő képeket szigorúan megszűri, és csak a leginkább átélt elemeket rögzíti a versekben. Chavée úgy fogalmazta ezt meg *La question de confiance*⁵² című írásában, hogy abból a valóságból nyer inspirációt, amelyet ő maga is előidézik, és ebből a valóságból ragadja ki azokat az elemeket, amelyek összhangban vannak az ő „belső valóságával”, így létrehozva egyfajta saját mítoszvilágot. Chavée példát is hoz erre: a költő egy kávéház tulajdonosával kérdés-feleleten alapuló szürrealista játékot űzött, amelyet írásban rögzítettek. Chavée és partnere felváltva tettek föl kérdéseket írásban, amelyekre a másik résztvevőnek azok ismerete nélkül kellett azonnali választ adnia, szintén írott formában. Az így létrejött szövegből nyerte inspirációját a *La question de confiance* című vers, amely a költő elmondása szerint a játék későbbi újraolvasása közben, az abból nyert pillanatnyi impulzusok azonnali leírása által keletkezett. Az így létrejött mű a kérdések és feleletek némelyikét változatlanul vagy kisebb változtatásokkal tartalmazza, egyeseket pedig Chavée kihagyott, feltehetően azért, mert nem keltettek benne komolyabb benyomást. A jelen példa nem reprezentálja Chavée összes költeményének keletkezési folyamatát, ugyanakkor rávilágít a költőnek az alkotás során alkalmazott elveire, amelyeknek megfelelően a szerző egy részben önmaga által is befolyásolt valós élményből nyert impulzusok közül szűri ki azokat a költői képeket, amelyeket versbe foglal. Chavée esetében tehát nem beszélhetünk az automatikus írás francia szürrealisták által alkalmazott, teljes mértékben spontán formájáról, sokkal inkább egy olyan alkotásról, amely a pillanatnyi asszociációk tudatos megszűrésének segítségével ötvözi a költő szemével látott világot a költő által megélt világgal.

Egy ilyenfajta tudatossággal létrehozott életmű esetében, amelyben a rovar-szimbólum figyelemreméltó gyakorisággal és beágyazottsággal fordul elő, fölmerül a kérdés, miért kap az utóbbi motívum jelentős szerepet. A kérdés megválaszolásához először is érdemes megvizsgálni a költő természetéből és személyes élményeiből származó motivációkat.

4.3. SZEMÉLYES MOTIVÁCIÓK

Ha megvizsgáljuk Chavée életútját, észlelhető az igazságtalanság minden formájával szembeni érzékenység, amely kiterjed nemcsak saját magára, de jóformán mindenre és mindenre. A költő már egészen fiatalon képes volt felháborodni az amerikai őslakosok elnyomásán, vagy mardosó büntudatot érezni hangyák eltaposása miatt.⁵³ Természetéből adódóan a huszonhat éves, érzékeny lelkületű fiatal megrendül a vallon bányászok 1932-es lázadásától,⁵⁴ átérezve a bányamunkások, és végső soron az egész munkásosztály nehéz helyzetét a gazdasági válság által sújtott harmincas években. Az elnyomott indiánokhoz, eltaposott hangyákhoz vagy szenvedő munkásokhoz való viszonyulásában mutatkozik meg az az attitűd, amely leginkább a háttérbe szorultakkal való empátiával jellemezhető.

Ezt figyelembe véve észlelhető egyfajta párhuzam az elnyomottak helyzete és az irodalmi rovar-szimbólum marginalitása között. Míg az indiánokat a gyarmatosítók, a hangyákat a költő, a munkásokat pedig a gazdasági válság és annak következményei juttatták

⁵² Achille CHAVÉE, *La question de confiance* = *Œuvre 1: 1935–1946*, La Louvière, Les Amis d’Achille Chavée, 1977, 169–199.

⁵³ André MIGUEL, *Achille Chavée*, i.m. 15.

⁵⁴ Alain MIGUEL, *Achille Chavée, le trafiquant de l’invisible*, i.m., 146.

kétségbeesítő helyzetbe, a rovar-motívumot többek közt az irodalmi koncepciók és maguk az alkotók szorították háttérbe. A költő szimbólumhasználata tehát mindenre kiterjedő igazságérzetének és lelkiismeretének nyomására adott reakcióként is felfogható.

4.4. TÖRTÉNELMI HÁTTÉR

A chavée-i rovar-motívum által megjelenített értékek továbbá kapcsolatban állhatnak a tágabb történelmi háttérrel is. A költő élete során mindkét világháborút megélte, sőt, a II. világháború alatt üldözték; szemtanúja volt az 1932-es vallon bányászladásoknak, valamint tudatában volt a náciizmus és fasizmus térnyerésének a harmincas évek Európájában. Ezen felül önkéntesként szolgált a spanyol polgárháborúban a köztársaságiak oldalán. Az utóbb felvázolt események és tendenciák alapján kijelenthető, hogy a költő viharos történelmi időkben élt meg. Ennek fényében tanulmányozva a rovar-szimbólum chavée-i használatát, erős kontrasztot láthatunk a történelmi kor és a rovarnak Chavée költészetében való ábrázolása között. Míg a fent említett időszak komoly egzisztenciális válságot jelentett a költő és egész Európa számára, az ízeltlábú – ahogyan a fent elemzett versekből is látható – egyetemes, zavartalan, biztos létezését jelenít meg Chavée lírájában. A szerző szimbólumhasználata tehát az adott kor történelmi légkörére adott válaszként is értelmezhető, amely által a költő megnyugvást keres. Chavée műveiben is gyakran jelenik meg a rovar egyfajta nyugvópontként (pl. a *Dínom-dánom ország sívatagában*). A kaotikus történelmi időszak és a rovar mint nyugvópont között fennálló éles ellentét megmagyarázza továbbá az ízeltlábúak magasztos és tiszteletteljes megjelenítését is, hiszen egy konfliktusokkal különösen terhelt időszakban – főleg a Chavée-hoz hasonlóan érzékeny ember – nem meglepő módon vonzódik egy békésebb, letisztult léthez, amelynek megnyilvánulásai nemcsak szerethetők, de tiszteletreméltóak is. A rovar tisztelete tehát szintén értelmet nyerhet ez által a költő lírájában.

4.5. A ROVAR MINT SZÜRREALISTA SZIMBÓLUM

Ahogyan az előbbieken kifejtésre került, Chavée szimbólumhasználata tudatosabb szövegalkotásról tanúskodik, mint a szürrealizmus francia képviselőinek alkotási módja, ezzel bizonyos mértékig szembehelyezkedve a teljes mértékben tudatalattira alapozott írással. Ugyanakkor egyfajta párhuzam is észlelhető az automatizmus által felszínre hozott tudatalatti képek és a rovar-szimbólum között. Az automatizmus ugyanis, bár követői forradalmi újításnak tekintették, hordoz erősen archaikus jegyeket is,⁵⁵ mégpedig az értelem elvetésének formájában, hiszen az értelem teljes mellőzése csak egy állati létezésben (mint például a rovar esetében) lehetséges. Egy ilyen létezés következképpen magával vonja az időbeliség elvetését is, hiszen időfelfogásunk is az értelem által jöhetett létre. Hasonló időtlenséget közöl a chavée-i rovar-szimbólum is, mint ahogy azt az *Au désert de Cocagne* vagy az *Un jour viendra sans doute* című versek esetében láthatjuk. Chavée tudatos rovarábrázolása tehát paradox módon ugyanazt az értelmezéstől mentes, időn kívül álló világot jeleníti meg a rovar képében, mint az automatikus írás, ezáltal megragadhatóbb, érzékletesebb formába foglalja ez utóbbi alkotási mód „öntudatlan” jellegét.

⁵⁵ BAJOMI Lázár Endre, *A mai francia irodalom keistűkre*, Budapest, Gondolat, 1962, 59.

5. KONKLÚZIÓ

Jelen dolgozat Chavée rovar-szimbolikáját illetően három megállapítást tesz: elsőként kimutatja, hogy a chavée-i rovar-szimbólum a primordiális lét jelentését hordozza, ami a rovar-motívum 20. századi irodalmi előzményeinek viszonylatában újszerű, mivel a kor rovarábrázolásainak többsége nem tulajdonít hasonló nagyságrendű jelentést a motívumnak. Másodszor az értekezés megállapítja, hogy a Chavée által használt főbb ízeltlábú-szimbólumok újszerűsége tudatos alkotási folyamat eredménye, ugyanis motívumonként egybecsengő és jól behatárolható funkciók figyelhetők meg: a pillangó gúny tárgyaként jelenít meg értékvesztést, a szitakötő mint közvetítő elem tudatalatti és tudat, valamint transzcendens és hétköznapi között az ihletettség megtestesítője, a légy a bűnbánat motívumaként szerepel, a pók pedig a nőiséghez és az anyasághoz kötődő szorongást jelképezi. Végül az irodalomtörténeti, életrajzi és történelmi hátterek vizsgálata alapján megállapíthatjuk, hogy a chavée-i rovarábrázolás szervesen illeszkedik ez utóbbiakba. A Chavée által alkalmazott rovar-szimbólum irodalomtörténeti szempontból az automatizmusnak mint tudatalatti folyamatok szándékos, ezáltal ellentmondásos megjelenítésének alternatíváját nyújtja egy tudatosan alkalmazott, ugyanakkor racionalitást elvető költői kép formájában. Az ízeltlábú motívuma életrajzi szempontból Chavée személyes élményeinek (bűntudat, Ödipusz-komplexus) feldolgozásaként, illetve a költő marginalitásba szorultakkal (például a századeleji munkásokkal) szembeni empátiájának kifejeződéseként értelmezhető. Történelmi szempontból pedig a világháborúkkal és egyéb konfliktusokkal terhelt időszakokkal szembeállított nyugvópontként is értékelhető az utóbbi motívum. A fenti megállapítások alapján levonható a következtetés, miszerint Chavée alapjaiban ártértelemezett rovar-szimbolikája nem a szürrealizmust jellemző automatikus írás eredményének, sokkal inkább egy következetesen felépített, személyes indítatásból és a 20. század első évtizedeinek feszült történelmi légköréből egyaránt következő reakciónak tekinthető.

REZÜMÉ

A modern irodalomban a rovar-szimbólum ritkán, és leginkább mellékes vagy negatív szerepben jelenik meg. Ez alól alkotótársai közül szinte egyedüli kivételt képez a belga szürrealista költő, Achille Chavée (1906–1969), akinek munkásságában a rovar nem csak központi, de metafizikus értékekkel telített státuszt kap. A dolgozat az utóbbi jelenség miértjét vizsgálja. Az értekezés első része a rovar-motívumnak fontos szerepet tulajdonító irodalmi alkotásokkal összehasonlítva Chavée munkásságát megállapítja, hogy a költő szimbólumhasználata a rovarnak tulajdonított fontosság és értékek szempontjából újszerű. A második szakasz megkísérli fölláttatni az ízeltlábú jelentésárnyalatok szerinti tipológiáját Chavée költészetében, hogy világosabb képet adjon annak konkrét szerepéről a költő lírájában. Végül a harmadik egységben a dolgozat a chavée-i rovar-szimbólum által adott lehetséges reakciókat kutatja a kor szürrealista irodalmának ellentmondásaira, a 20. század első felének történelmi légkörére és a költő személyes élményeire. A dolgozat a kutatások alapján megállapítja, hogy a szigetszerűsége miatt önkényesnek vagy véletlenszerűnek tűnő szimbólumhasználat valójában olyan tudatos költészetről tanúskodik, amely gyökeresen újragondolt költői képekkel reflektál az adott kor, valamint a költő személyes problémáira.

The symbolism of the insect in the poetry of Achille Chavée

In modern literature, insects as symbols are rare, and mainly appear in negligible or negative roles. The belgian surrealist poet Achille Chavée (1906–1969) is quasi the only exception to this – in his work, the insect receives not only a central status, but one filled with metaphysical values as well. The essay examines the cause of the latter phenomenon. The first part of the dissertation ascertains, comparing Chavée's work with the literary works that give an important role to the motif of insects, that the poet's usage of symbolism regarding the importance and value of insects is a novelty. The second stage attempts to set the typology of arthropods according to the nuances of meaning in Chavée's poetry to give a clearer picture of its specific role in the poet's work. In the third and final part, the thesis explores the possible reactions of Chavée's insect symbol to the contradictions of the surrealist literature of the period, the historical atmosphere of the first half of the 20th century and the personal experiences of the poet. Based on research, the dissertation concludes that the use of symbolism that seems arbitrary or random because of its insularity actually evince a conscious poetry that reflects on the personal problems of the age and the poet himself with radically redefined poetic images.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- APPOLINAIRE, Guillaume, *Bestiaire, ou Cortège d'Orphée*, in *Alcools*, Párizs, Gallimard, 1984.
- APOLLINAIRE, Guillaume, *Bestiárium, vagy Orpheus kisérete* – Györffy Miklós fordítása, in Magyar Elektronikus Könyvtár – Országos Széchenyi Könyvtár [online], felkeresve 2019. január 7-én, URL: <http://mek.oszk.hu/00300/00310/html/orpheus.htm>
- AUQUIER, Isabelle, *Maurice Maeterlinck, La vie de la nature* [recueil concernant:] *La vie des abeilles. L'intelligence des fleurs. La vie des termites. La vie des fourmis. Préface de Jaques Lacarrière. Postface de Paul Gorceix*, Textyles [online], 15(1999), URL: <https://journals.openedition.org/textyles/1290>
- BAJOMI Lázár Endre, *A mai francia irodalom kistüke*, Budapest, Gondolat, 1962.
- BARBOSA, Lourdes Terrón, *Un bestiaire surréaliste: Symbole et image de l'animal dans l'œuvre poétique d'Achille Chavée*, Francofonía [online], 17(2008) URL: <https://rodin.uca.es/xmlui/bitstream/handle/10498/8469/34317387.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- CHAVÉE, Achille, *Cristal de vivre*, in *Œuvre 3: 1951–1956*, La Louvière, Les Amis d'Achille Chavée, 1984.
- CHAVÉE, Achille, *De neige rouge*, in *Œuvre 2: 1947–1950*, La Louvière, Les Amis d'Achille Chavée, 1978.
- CHAVÉE, Achille, *Entre puce et tigre*, in *Œuvre 3: 1951–1956*, La Louvière, Les Amis d'Achille Chavée, 1984.
- CHAVÉE, Achille, *Éphémérides*, in *Œuvre 3: 1951–1956*, La Louvière, Les Amis d'Achille Chavée, 1984.
- CHAVÉE, Achille, *Kétségtelen eljön a nap* – Lackfi János fordítása, in Magyarul Babelben irodalmi antológia [online], felkeresve 2019. 01. 07-én URL: http://www.magyarulbabelben.net/works/fr/Chav%C3%A9%2C_Achille-1906/Un_jour_viendra_sans_doute%E2%80%A6/hu/39932-K%C3%A9ts%C3%A9gtelen_el%C3%B6n_a_nap%E2%80%A6
- CHAVÉE, Achille, *L'enseignement libre*, in *Œuvre 4: 1957–1961*, La Louvière, Les Amis d'Achille Chavée, 1986.
- CHAVÉE, Achille, *Quatrains pour Hélène*, in *Œuvre 4: 1957–1961*, La Louvière, Les Amis d'Achille Chavée, 1986.
- CHAVÉE, Achille, *Question de confiance*, in *Œuvre 1: 1935–1946*, La Louvière, Les Amis d'Achille Chavée, 1977.
- DANTINNE, Alain, *Achille Chavée, Le trafiquant de l'invisible*, Textyles [online], 8(1991)8, URL: <https://journals.openedition.org/textyles/1852>
- KAFKA, Franz, *Az átváltozás: válogatott elbeszélések*, vál. GYÖRFFY Miklós, Budapest, Európa, 1998, 17–74. – Györffy Miklós fordítása.
- MAETERLINCK, Maurice, *A méhek élete*, Tulsa, Pressure Vessel Handbook, 197?, Binder Jenő fordítása, Budapest, Franklin, 1912., 1923.
- MAETERLINCK, Maurice, *La vie des fourmis*, Párizs, Fasquelle, 1969.
- MAETERLINCK, Maurice, *La vie des termites*, Párizs, Fasquelle, 1969.
- MIGUEL, André, *Achille Chavée*, Párizs, Seghers, 1969.

Szimbólumtár – Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és magyar kultúrából, szerk. PÁL József, ÚJVÁRI Edit, Budapest, Balassi Kiadó, 1997.

SALVADOR, Ana Gonzalez, *Écriture automatique et écriture désautomatisée*, Textyles [online], 8(1991), URL: <http://journals.openedition.org/textyles/1860>

Történelem, emlékezés és identitás a kortárs szárd irodalomban*

BEVEZETÉS

Szardínián nincsen tenger. Ezt a címet adta Marcello Fois, kortárs szárd író 2008-ban megjelent kötetének (*In Sardegna non c'è il mare*). Százharminc oldalnyi elmélkedés, gondolatfolyam, töredékek, emlékek a hazáról, családról, származásról, a hagyományokról és az identitásról. Százharminc oldal, amely megkérdőjelezi mindazt, amit a külső szemlélő tudni vél vagy tudni vélt Szardíniáról. Szardínián nincs tenger... mégis mi egyéb lehet Szardínián a tengeren kívül? Mondhatnánk, hogy persze, a nuorói Fois elsősorban Barbagia¹ sziklás-hegyes vidékét tekinti otthonának. Ugyanakkor már a kötet bevezetőjében szembesülünk a következő gondolatmenettel, amely túlmutat a szigetbelső és a sziget peremvidékének regionális különbségein: „Il sardo barbaricino capisce di essere sardo, cioè di far parte di un territorio definito, solo quando ha varcato il mare. Finché non c'è mare, non c'è Sardegna che tenga. Mi spingerei fino a dire che finché non c'è il mare, non c'è nemmeno Barbagia che tenga.”²

Fois Szardínia rendhagyó meghatározását már ebből az „elvásztó” távolságból, Bolognából alkotja meg, megtéve azt az egyszerre valós és szimbolikus utat a tengeren át, mely a fenti idézet szerint valamiképpen a szárd hovatartozás tudatosításához szükséges. De mégis, miként vélekednek saját identitásukról azok a szárdok, akik sosem lépték át ezt a határvonalat?

Köztudott, hogy az az egységes Olaszország – amelyet csak látszólag köt egybe az államforma és az irodalmi olasz nyelv – valójában nem létezik. A saját identitással, nyelvváltozattal, múlttal bíró régiók és városok között jelentős gazdasági különbségek vannak, ezek közül a legismertebb Észak- és Dél-Olaszország ellentéte. Szardínia egy az ország öt, különleges autonómiával rendelkező régiója közül, mégis, történelmének jelentős részét elnyomásban és szegénységben töltötte különböző megszálló hatalmak uralma alatt. Tépázott-sérült identitásának megőrzése talán ma, a megállíthatatlan globalizáció idején a legnehezebb.³

* Témavezetőimnek, Lukácsi Margit és Radvánszky Anikó tanárnőknek ezúton is szeretném megköszönni azt az emberi és szakmai segítséget, mellyel kutatásomat támogatták.

¹ Szardínia szigetének belsejében található, hegyes-sziklás, elzárt vidék.

² Marcello FOIS, *In Sardegna non c'è il mare*, Bari, Editori Laterza, 2008, 5.

³ Lásd: Simonetta SANNA, *Fra isola e mondo: Letteratura, storia e società nella Sardegna contemporanea*, Cagliari, CUEC, 2008; Amalia Maria AMENDOLA, *L'isola che sorprende: La narrativa sarda in italiano* (1974-2006), Cagliari, CUEC, 2006. – A szárd identitásról továbbá lásd: Massimo MARTINI, *Sardi e siciliani: Stereotipi, pregiudizi e identità regionale*, Carocci, 2005. – A kulturális kisebbségek

Ezzel pedig nem csak a szárdok, de minden olyan kultúra szembesül, amelyet (akár a terület, akár az egyre kevésbé beszélt nyelv, akár az elöregedés miatt) ha nem is az eltűnés, de a beolvadás veszélye fenyeget. Az ezt megelőzendő különböző szárd kulturális kezdeményezések közül kiemelkedik a *Nuova Letteratura Sarda*⁴ elnevezésű mozgalom, amely mindazon kortárs irodalmi tevékenységeket magába foglalja, melynek célja a szárd kultúra megőrzése és tengerentúli bemutatása. Az identitásról való beszéd azonban kétirányú: az önmegmutatás mellett az önmegértés is a célja, legyen szó önmagunk meghatározásáról vagy az évszázadokon át cipelt történelmi traumák feldolgozásáról.

Hogyan és milyen módon jelennek meg ezek a témák a kortárs szárd prózában? Dolgozatomban néhány regény vizsgálatán keresztül szeretném bemutatni a *szárd emlékezet, valamint a történelmi és kulturális identitás* kapcsolatát, s azt, hogy a szárdság újraértelmezése miként valósul meg napjaink irodalmában. A szárd identitás kérdését ugyanakkor kellő óvatossággal szándékozom kezelni, hiszen e dolgozat elődleges célja nem az identitás krízisének átfogó, történelmi vagy társadalomtudományi feldolgozása, sokkal inkább a jelenséghez kötődő irodalmi művek elemzése.

AZ IDENTITÁS VÁLSÁGA

Szardínia elsősorban szigetnek és nem régiónak tekinthető. Földrajzi elhelyezkedése három dolgot is meghatároz: a sokszínű kulturális behatásokat – amely egész történelmét befolyásolta –, a kontinenstől való elhatárolódást, illetve a sajátos identitásérzést. A hovatartozás és önmeghatározás különösen fontos egy olyan nép számára, melynek az évszázadok során minduntalan meg kellett küzdenie autonómiájáért. Uralkodók, gazdasági és politikai rendszerek váltották egymást a pisaiak és genovaiak, aragóniaiak és spanyolok, piemontiak vezetése alatt és végül az egységes Olaszország részeként.⁵

Ennek a történelmi „örökségnek” két különböző szemlélete alakult ki az 1970–80-as években. A „konstans szárd ellenállás” elmélete Giovanni Lilliu történész-régész nevéhez köthető, aki úgy tartotta, a szárdok az elnyomatás évszázadai alatt is megőrizték gyökereik tisztaságát és eredetiségét. Ezzel ellentétben áll az az elképzelés, amely szerint ellenállás helyett sokkal inkább egy „konstans szárd integráció” volt megfigyelhető. Ennek során a helyiek képesek voltak alkalmazkodni a megváltozott életkörülményekhez, sőt mi több, elnyomók különböző, sokszínű kultúrájából, amit tudtak, befogadtak és felhasználtak. A szárd identitás tehát e szokások és hagyományok szembenállásának és dialógusának eredménye.⁶

Az, amire Szardínia sokat várt, s amivel napjainkban mégis nehezen birkózik meg, az a modernizáció hirtelen jött áldásai és kihívásai. Habár a II. világháború során a régiót (elhelyezkedése okán) elkerülték a harcok, de később ugyanezen okból a polgári életbe való felzárkózás is elmaradt. A fasizmus a szigetet Dél-Olaszországnak egy elfeledett, fejletlen

pszichológiájáról lásd: SIMPSON, George EATON, YINGER, J. MILTON, *Racial and Cultural Minorities: An Analysis of Prejudice and Discrimination*, New York, Plenum Press, 1985.

⁴ Más elnevezéssel: *Sardinian Literary Nouvelle Vague* vagy *La primavera letteraria sarda*.

⁵ AMENDOLA, i.m., 17–18.

⁶ *Uo.*, 20.

területeként kezelte, s a gazdasági lemaradás elkerülítő körülményei között hagyta. Az igazi áttörést és megmenekülést a szárd politikusok hosszas küzdelmei után az 1962–74 között megvalósuló *Ujjászületési terv* (Piano di Rinascita) hozta, amely során az olasz állam körülbelül 400 milliárdnyi lírával támogatta a régió felzárkózását.

Ebben a tizenkét évben Szardínia elképesztő gyorsaságú fejlődésbe kezdett egy „kontinentális” életstílus és felfogás szerint. Ennek a hozadéka azonban sok olyan, politikailag helytelen döntés, mely megoldatlan problémák tömegét okozta.⁷ Megoldásukat illetően Szardínia előtt látszólag két lehetőség áll: a neoszárd mozgalmak által népszerűsített gyökekhez való ragaszkodás, az archaikus nyelv, kultúra és a hagyományok éltetése, a „szárd büszkeség” életben tartása. A másik lehetőség az olasz nacionalizmus térhódítása és lépésről lépésre az európaizálódás, amely egyenes utat mutat a globalizáció felé.⁸

A „mi” krízise akarva-akaratlan magában hordozza a közösségbe tartozó „én” krízisét. Az identitás válsághelyzetét pedig mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az elmúlt harminc év kortárs irodalmában kiemelt hangsúlyt kapott: ennek az időszaknak a szerzői szinte kivétel nélkül érintették valamilyen módon ezt a kérdést. Olyan alkotókra gondolok itt, mint Michela Murgia, Milena Agus, Marcello Fois, Salvatore Niffoi, vagy éppen a *Nuova Letteratura Sarda* megszületésért felelő trió: Sergio Atzeni, Giulio Angioni és Salvatore Manuzzu. Ezek a szerzők olyan irodalmi örökséget vittek és visznek tovább, mely Grazia Deledda, Emilio Lussu, Gavino Ledda, Giuseppe Dessì vagy Salvatore Satta munkásságával fémjelvezhető.

Amikor Marcello Foist a téma jelenkori relevanciájáról kérdeztem,⁹ következőképp fogalmazta meg az álláspontját:

„Il tema dell’identità diventa rilevante presso un popolo che si è reso conto di averla persa. Siamo isolani e facciamo una letteratura in cui il peso dell’appartenenza è sostanziale. La differenza tra noi scrittori di Sardegna è solo il grado di folklorismo con cui si affronta questo importante argomento. Perciò la mia risposta è sì, l’identità è un punto saliente del nostro pensiero letterario. Per quanto mi riguarda non è un processo nostalgico, ma oserei dire, filosofico.”¹⁰

Fois válaszából kiderül, hogy irodalmi munkásságukat kikerülhetetlen módon meghatározza az identitásról való gondolkodás, és ez a folyamat nem merül ki valamiféle népies nosztalgiában. Úgy vélem, állítása még inkább alátámasztja a jelenség tanulmányozásának fontosságát.

Az identitás kérdésköre leghangsúlyosabban s leginkább közvetlen módon egy 2007-ben, a fent említett író-antropológus Giulio Angioni szerkesztésében megjelent antológiában, a

⁷ Ilyen volt a petrokémiai ipar betelepítése a helyi erőforrások kihasználása helyett, a mezőgazdaság és a bányászat krízise, a falvak elnéptelenedése, az elvárosiasodás jelenségének megjelenése, a turizmus térhódítása, az emigráció⁷, illetve a sziget belső területein a bűnözés ellenőrizhetetlen terjedése. Ezek a problémák mind a mai napig megmaradtak. (Uo., 22.) A szárd gazdaság 2018-as helyzetéről lásd: http://www.cnasarda.it/media/CS%20-%20Stato%20economia%20Sardegna%2017_05_18.pdf [2019.01.03.]

⁸ Uo., 25.

⁹ 2018.12.15-én emailben kerestem fel Marcello Foist, és abban a megtiszteltetésben volt részem, hogy kérdéseimre válaszolt. E válaszlevélből lesznek a következő, „Fois válaszlevele” jelzéssel ellátott idézetek.

¹⁰ [Fois válaszlevele]

Cartas de Logu-ban teljesezik ki. E kötetben 42 szárd író vall származásáról és a szigethez fűződő kapcsolatáról. A szövegek nemcsak megfogalmazásukban, hanem szemléletükben is sokszínűek és meglepően különbözőek; egységes, széttöredezett, szilánkos, visszaautósított identitásértelmezések váltják egymást. A sokszínűségben és a sokféleségben mégis van valamiféle egység: a hovatarozás problematikájához vagy belülről kifelé, az egyéntől indítva egy személyes történeten keresztül, *narratív módon*; vagy épp fordítva, a közösség nézőpontjából adott *kollektív, általános reflexió eszközeivel* lehet eljutni. Vagyis újfent visszaérkezünk a kollektív és az egyéni identitás különbségeihez, s ezek jelentőségéhez. Mennyiben és milyen módon követeli meg tőlem a hazám, hogy hazafi legyek? Ki vagyok én, *egy a népemből* annak emlékezetével, hagyományaival és történelmével együtt, vagy saját magam vagyok, *egy egyén a népből*? Marcello Fois felismeri az individuum eltörlésének veszélyeit: „Perché adattarsi allo sguardo altrui può diventare una forma di sopravvivenza, ma anche una forma di eutanasia”.¹¹ Bianca Pizorno ennél is tovább megy, egyenesen elutasítja az identitásról szóló diskurzust, és önmagát „olasz nyelvű európai írónőként” definiálja, a gyökerekhez való ragaszkodás helyett pedig a globalizációt választja: „È forse la Sardegna, unica tra le altre regioni italiane, un dio geloso che non permettevano ai suoi nati di averne altri all’infuori di lei?”¹²

Hasonlóan közvetlen célokat tűzött ki maga elé Michela Murgia *Viaggio in Sardegna*¹³ és Fois *In Sardegna non c’è il mare*¹⁴ című művében. A két kötetet a feltételezett célok után szerkezetük miatt is párhuzamba állíthatjuk: mindkét írás különböző címszavakhoz kötődően (mint például a függetlenség, hit, kő, másvilág [Murgia], vagy nyelv, csönd, haza [Fois]) tartalmaz hosszabb-rövidebb esszéket, reflexiókat. A gondolatok célja a fogalomhoz kötődő múlt, jelen, jövő értelmezése és értékelése a szárdság tükrében. Míg Murgia egy neoszárdhoz jobban közelítő, folklorisztikusabb megközelítésben szemlélteti ezeket a fogalmakat, addig Fois szigorúbb, mondhatni ostorozó, sokszor ironikus hangnemben próbálja lefejtetni róluk a rájuk rakódott súlyos sztereotípiákat. Az ő írásaiban hangsúlyos a távolság: két fejezete is az ezzel való küzdelemről szól: *Distanze* (Távolságok) és *Vano tentativo di stabilire una distanza* (Hiábavaló próbálkozás egy bizonyos távolságtartásra). A hazától való elszakadás–nem elszakadás, lelki távolság és közelség kérdése elválaszthatatlan az identitásról szóló diskurzustól.

Olaszországban példa nélküli, hogy egy régió ilyen intenzitással foglalkozzon az irodalom eszközein keresztül az önazonosság krízisével. Angioni antológiája mellett azonban számtalan olyan irodalmi mű született a közelmúltban, amely közvetett módon próbál valamiféle választ találni a jelen és a múlt kérdéseire. Mindemellett az identitás válságának megjelenése és a függő helyzetbe került kisebbségek történelmi traumáinak feldolgozása napjainkban nem csak Olaszországban vagy Európában releváns kérdés. A posztkolonializmus eszméi és irodalmi irányzatának célja többek között az egykor gyarmatosított, mára függetlenné vált népek kulturális önmeghatározásának újraértelmezése.¹⁵

¹¹ SANNA, *i.m.*, 100.

¹² Uo., 101.

¹³ Michela MURGIA, *Viaggio in Sardegna: Undici percorsi nell’isola che non si vede*, Torino, Einaudi, 2010.

¹⁴ Marcello FOIS, *In Sardegna ... i.m.*

¹⁵ A posztkolonializmus irodalmáról bővebben lásd: Saman Abdulqadir Hussein DIZAYI, *The crisis of identity in postcolonial novel*, 2015. https://www.ocrint.org/intcess15_e-publication/papers/575.pdf.

IDŐKAPU AZ ÖNMEGÉRTÉSHEZ: A POSZTMODERN TÖRTÉNELMI REGÉNY

Napjaink történelmi regényei mintha azzal a nem leplezett szándékkal születnének, hogy sajátos műfaji jegyeik segítségével újraírják a történelem történeteit, rávilágítsanak eddig ismeretlen, elhallgatott igazságokra. Céljuk már nem csak a történelem, mint önmagában vizsgálható jelenség leírása, hanem a történetek mögötti emberi sorsok bemutatása. Épp ezért a mai történelmi regényekben a történeti hitelesség helyett az elbeszélés, a történeti hűség helyett a történet játszik kulcsszerepet. Dolgozatom jelen fejezetében szeretném röviden áttekinteni azokat a legjelentősebb történetfilozófiai és irodalomelméleti irányzatokat és téziseket, amelyek relevánsak kutatásom témáját illetően, és amelyek révén talán feloldhatóvá válik az a látszólagos ellentét, mely a klasszikus történelmi regény és a mai történelmi regény¹⁶ között húzódik.

1.1. A TÖRTÉNELMI REGÉNY

„Irodalom és történelem, mint ahogy azt jó ideje megszokhattuk már, egymást kizáró beszédmód gyanánt állnak szembe egymással. Ez a helyzet azonban újabban változóban van.”¹⁷ – olvashatjuk Gyáni Gábor egyik, a témánkhoz kapcsolódó, alapvető tanulmányában. Ismeretes, hogy már Arisztotelész is különbséget tett a történetírói és költői attitűd, és ebből következően a történeti és költői művek között.¹⁸ Ezt a műfaji különbségtételt a 19. századi regényírás fedezte fel újból magának.¹⁹ Ekkor kezdték el a történelmet a természettudományok eszközeivel és módszereivel vizsgálni, és ekkor alakult ki a tudományos igényű történelemszemlélet is. Ez pedig a történelem mint irodalmi téma középpontba kerülésével együtt a regény műfajára is jelentős hatást gyakorolt.²⁰ Ebben az időben forrt össze a történelmi diskurzus és a valóságreferencia szükségessége, mely napjainkban is meghatározza a történelemtudományt. Ugyanakkor a 19. századi történetírás és fikciós beszédmód a modernség irodalmában szétválik, hiszen ott, ahol az elbeszélés magával az írással folytat küzdelmet, a mimézisz eszköze működésképtelenné válik, és az olvasó számára láthatóvá válik a fikció és realitás között húzódó szakadék.²¹

Mindazonáltal a történelmi realizmus a modernségben és posztmodernségben egyaránt befolyásolta és befolyásolja a történelmet feldolgozó irodalmi művek szemléletét. Lukács

[2019.01.03.] – A posztkolonializmusról általában lásd: Leela GANDHI, *Postcolonial Theory: A Critical Introduction*, Columbia University Press, 1998.

¹⁶ A mai történelmi regény terminológiát Hites idézett tanulmánya után használom, ugyanakkor a szakirodalom más megnevezésekkel: ál-/fiktív/posztmodern történelmi regényként is hivatkozik a jelenségre. A történelem elbeszélési lehetőségeiről lásd még: *Narratívák 4.: A történelem poétikája*, THOMKA Beáta vál. és szerk., Budapest, Kijárat, 2000; *Narratívák 8.: Elbeszélés, kultúra, történelem*, KISANTAL Tamás vál. és szerk., Budapest, Kijárat, 2009.

¹⁷ GYÁNI Gábor, *Történelem és regény: A történelmi regény*, Tiszatáj, 58(2004), 78.

¹⁸ Uo., 85.

¹⁹ GYÁNI, i.m., 85.

²⁰ Uo., 79.

²¹ GYÁNI, i.m., 80.

György irodalmi kánonjában (például) kivételesen fontos helyet foglal el az irodalmi realizmus. Lukács szerint „a történelmi regény feladata az, hogy a történelmi körülmények és alakok létét és épp így létét *költői* eszközökkel *bizonyítsa*.”²² Tanítványa, Heller Ágnes meghatározása szerint „bármilyen történetet beszél is el, a történelmi regények főhőse *maga a történelem*. Nem a nagybetűvel írott világtörténelem, hanem az egyes történelmi konfliktusokban mégis mindig jelenvaló történelem.”²³ Mindkét meghatározás valamiképpen a történetírói attitűdöt teszi meg követendő példaként.

Heller a Lukács György által felfedezett, történelmi regényekre jellemző három legfontosabb regénypoétikai sajátosságot a posztmodern történelmi regényekre is igaznak tartja. Ezek közül az első a *középen álló főbős*. Az ő kalandjainak bemutatása valójában a hőst próbára tevő történelmi erők modellezésének szempontjából lényeges. A lukácsi kánon szerint a történelmi regény másik lényeges vonása a *szükség szerű anakronizmus*. A történelmi regény harmadik fontos szerkezeti sajátossága a *népélet ábrázolása*.²⁴ A tömegek reakciója és viselkedése, mivel a konkrét történelmi idő konkrét szituációjában cselekszenek, fontos sajátosságnak tekinthető.

1.2. A POSZTMODERN TÖRTÉNELMI REGÉNY

Míthogy e jegyek Heller szerint többé-kevésbé igaznak bizonyulnak a történelmi regény mindkét fent taglalt változatára, felmerülhet bennünk a kérdés, hogy szükséges-e a különbségtétel a műfaj klasszikus és posztmodern változata között. A probléma létjogosultságát mutatja az, hogy a kortárs történelmi regények kritikai fogadtatásában nem tud nem hangot kapni a *történelmi hitelességre* vonatkozó igény, akár az értő, akár a laikus olvasók részéről. Azért, hogy megérthessük a posztmodern történelmi regényeknek az ábrázolt múlthoz fűződő viszonyát, először a műfajra mindig hatást gyakorló történetírás kérdéseiről, illetve a *fiktív–igaz–valószerű* hármas fogalmáról kell beszélnünk.

A történelem és fikció határmezsgyéinek szorosabb összefonódása az ún. nyelvi fordulattal [linguistic turn] következett be, amelynek alapvetése szerint a valóság megismeréséhez eszközként használt nyelv (és a belőle formált elbeszélői szerkezet) sohasem tekinthető semleges eszköznek. A nyelvhasználat és az elbeszélésmód tehát poetizálja a történetírást.²⁵ Ha a történetírás fikcionalizációjáról, a posztmodern histográfia legismertebb feltevéséről beszélünk, mindenképp meg kell említenünk Hayden White nevét és egyik legjelentősebb, 1973-ban kiadott művét, a *Metatörténelmet*.²⁶ White ebben a múlt történelemmé avatását a történetíró elbeszéléséhez köti, amelyben mind a retorikának, a kompozíciós irodalmi eszközöknek, mind az epikus formáknak jelentős szerepük van, és nem csupán stílári sikon. A történetírás White állítása szerint olyan poétikai-nyelvi eszközökkel létrehozott

²² Uo.

²³ HELLER Ágnes, *A történelmi regény*, Bp., Múlt és jövő, 2010, 23.

²⁴ Uo., 56–57.

²⁵ GYÁNI Gábor, *Miről szól a történelem?*, 2000, 10(1998), 41.

²⁶ Hayden WHITE, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-century Europe*, JHU Press, 1973. Hayden White történetelméleti munkásságáról magyarul átfogóan lásd: KISANTAL Tamás, SZEBERÉNYI Gábor, *Hayden White "hasznáról és káráról": narratológiai kihívás a történetírásban*, Aetas, (17) 1., 116–133. (2001).

mentális konstrukció, amely azért keltheti a valóság benyomását, mert mondanivalóval, azaz jelentéssel látja el a narrációban előadott múltbeli események láncolatát. „Ebben a tekintetben a történetírás nem kevésbé a fikció formája, mint a regény a történelmi ábrázolásé” – írja White.²⁷

Szummer Csaba így összegzi a Louis Mink, Arthur Danto és Braun Róbert történetfilozófiai koncepcióit röviden áttekintő írását: „A történetírás célja nem valamiféle a jelentől elszigetelten létező múlt rekonstruálása. A történelmi múlt inkább olyan médium, amely a jelen erkölcsi, identitásbeli, kulturális és más fontos reflexióinak, diskurzusainak ad sajátos megjelenési formát.”²⁸

Gyáni ehhez hűen egy nagyon fontos lépéssel igyekszik közelebb hozni egymáshoz a klasszikus történelmi regényt és annak posztmodern változatát. Felveti az *igaz* kategóriájának felcserélését a *valószerű* kategóriájára. A fentiekhez hasonlóan ő is a források megkerülhetetlen közvetettségéből indul ki. A források – melyek, minél mélyebbre tekintünk a múlt kútjába, annál ritkábbak – ugyanis csakis a forrás értő *olvasójának* képzeletével kelthetők életre, tehát máris „megfertőződnek” a fikcióval. „Ami egy történetet történetté tesz, az nem vezethető le maradéktalanul a forrásokból: a lehetséges történetek elméletére van szükség ahhoz, hogy a forrásokat egyáltalán szóra bírjuk.”²⁹ – idézi Kosellecket. Sőt, már maguk a források is fikcionalizáltan kerülnek a történészek elé, hiszen a kortársaknak a múltbeli történetekről való híradásai már maguk is interpretációk.³⁰ „A képzelet, a fantázia mint a lehetséges történet kiindulópontja teszi egyáltalán elbeszélhetővé a múlt megannyi elbeszélésre váró potenciális történetét. [...] Valóság és fikció, igazság és lehetőség nem áll tehát élesen szemben egymással, ellenkezőleg, egymást áthatva járul hozzá egy hihető történet megszületéséhez.”³¹ Valóság és fikció keveredése kapcsán szükséges szót ejtenünk az imaginárius Wolfgang Iser által bevezetett fogalmáról.³² A fikcióképzés aktusa, a német teoretikus szerint, egyféle határátlépés, mivel 1) „Amint a valóságok áthelyeződnek egy szövegbe, valami más jelévé változnak. Ezzel együtt arra kényszerülnek, hogy elhagyják eredeti meghatározottságukat.” Továbbá: (2) a fikcióképző aktus „olyan alakkal [ruházza fel] az imagináriust, amely különbözik mindazon fantáziáktól, kivetítésektől, képzelődésektől és egyéb ábrándoktól, amelyek az imagináriust mindennapi tapasztalatainkban kifejezésre juttatják”. Miközben tehát a fikcióképző aktus maga mögött hagyja a valós meghatározottságát, egyúttal olyan „meghatározottságot kölcsönöz az imagináriusnak, amellyel az eredetileg nem rendelkezett.”³³

Ha elfogadjuk, hogy a fikcióképzés aktusa feltétlenül szükséges a múlt elbeszéléséhez,³⁴ akkor a történelmi regények és posztmodern történelmi regények merev szembenállását, a valós és fiktív egymással való szembehelyezését a műfajiság szintjén is fel

²⁷ GYÁNI, *Miről szól...*, i.m., 41.

²⁸ Uo., 75.

²⁹ GYÁNI, *Történelem...*, i.m., 86.

³⁰ GYÁNI, *Miről szól...*, i.m., 40.

³¹ GYÁNI, *Történelem...*, i.m., 87.

³² GYÁNI, *Történelem...*, i.m., 88.

³³ Lásd: Wolfgang ISER: *A fiktív és az imaginárius: Az irodalmi antropológia ösvényein*. Osiris, Bp., 2001. 21. (Gyáni idézésében).

³⁴ GYÁNI, *Miről szól...*, i.m., 39.

kell oldanunk. Ebben Hites Sándor gondolatmenete iránymutató, aki *A műfaji azonosságról*³⁵ írt tanulmányában ugyancsak kétségbe vonja a romantikus történelmi regény és a mai történelmi regény közötti feltételezett ellentétet. Hites egyfajta műfaji revíziónak tartja, hogy a mai történelmi regény állandó párbeszédbe bocsátkozik a romantikával, de nem annak felülmúlásaként (a műfaji ellenállás leküzdéseként), hanem egymás kölcsönös olvasásával tovább fejlődésként működik.” Azt, hogy a romantikus és posztmodern történelmi regény prózapoétikailag milyen lényeges pontokon válik mégis el, Hites is összetett kérdésnek tartja. A következőkben néhány olyan prózapoétikai sajátosságot rögzíték, amelyet Hites a „histográfiai metafikció”³⁶ jellemzőinek tart (és melyek később, a dolgozat további részében a két szárd regény elemzésekor is lényegessé válnak).

Ilyen (1.) *a nézőpont megsokszorozása*, illetve (2.) *az elbeszélőnek az elbeszéltek feletti erőteljes ellenőrzése*, mely sokszor „belebeszélésként” nyilvánul meg. Ezzel a narrátor folyton a maga központi szerepére, illetve az elbeszélte világ fikciós jellegére utal. Ugyancsak jellemző (3.) *a számos apró részlet*, amely révén az egyes részek magyarázzák egymást, ám a cselekmény nem jut előbbre. Ezek a sajátosságok pedig megelőlegezik a (4.) *szükséges csalódást*, amelynél fogva az olvasó ráébred az olvasottak fiktív voltára. A gyakori átmenetek ugyanakkor rendszerint (5.) *megtörlik az elbeszélés folyamatosságát*. Ugyancsak a metafikció tulajdonsága, hogy a (6.) *cselekmény motiválatlanná, határozatlanná válik*, ezzel párhuzamosan (7.) *az allegorikus jelentéslehetőségek egyre gyakoribbá (8.) az időviszonyok egyre bizonytalanabbá válnak*.³⁷

Ugyanakkor ezek a tulajdonságok valamiképpen a romantika olyan örökségéből is származnak, mint a kronológia felbontása, az elbeszélés metaforikussága, a képzeletbeli szerephez jutása, a hiteltelen ábrázolás, a nézőpontok és beszédhelyzetek sokszerűsége és váltakozásuk egyenetlensége.³⁸ Ez is bizonyítéka a két műfaj közötti kapcsolatnak, amely véleményem szerint is inkább a fikcionalitás irányába való elmozdulásként mutatkozik meg. Ez a tendencia garantálja ugyanakkor a múlt olyan megszólítását, amely tágabb helyet enged a történelem újraértelmezésének és a jelenre való vonatkoztatásának is. Ha pedig a következő posztmodern szárd regényeket az identitás tükrében akarjuk elemezni és értelmezni, a műfajt szükséges értő módon szemlélnünk, és a fenti módon, ha nem is szembeállítanunk, de megkülönböztetnünk a történelmi regény klasszikusan ismert műfajától.³⁹

³⁵ HITES, *i.m.*

³⁶ A histográfiai metafikcióról bővebben lásd: Linda HUTCHEON, *“The Pastime of Past Time”: Fiction, History, Historiographical Metafiction = Essentials of the Theory of Fiction*, szerk. Michael J. HOFFMAN, Patrick D. MURPHY, DU Press, 2005.

³⁷ HITES, *i.m.*, 38.

³⁸ *Uo.*, 39.

³⁹ A valóság és fikció olaszországi megjelenéséről szólva mindenképp meg kell említenünk Ecót és Calvinót, és következő műveiket: Umberto ECO, *Hat séta a fikció országában*, ford. SCHÉRY András, GY. HORVÁTH László, Bp., Európa, 2007; Italo CALVINO, *I livelli della realtà = Una pietra sopra: Discorsi di letteratura e società*, Mondadori, 2017. – Valóság és fikció kapcsolatáról az olasz irodalomban lásd még: LUKÁCSI Margit, *Kép, képzelet, Fantasztikum: A fantázia mesterei a XIX–XX. századi olasz irodalomban Colloidtól Calvinóig*, L’Harmattan, Budapest, 2016.

ÖNÉRTELMEZÉS A SZÁRD TÖRTÉNELMI REGÉNYEKBEN

Simonetta Sanna idézett tanulmánykötetének előszavában foglalkozik azzal a kérdéssel, amely dolgozatom számára is központi jelentőségű: vajon milyen módon segíti az identitás krízisének feloldását a regény, egészen pontosan a mai történelmi regény?

Ennek vizsgálatához szükséges egy rövid kitérőt tennünk néhány olyan lényeges irodalmi mű említésével, amely a mai posztmodern történelmi regények előzményének tekinthető. Az egyik első ezek között Gavino Ledda *Apámuram* (*Padre, padrone*, 1977)⁴⁰ című regénye, amely önéletrajziségével együtt nagyon fontos (első) mérföldköve a szárd identitásról szóló irodalomnak: egyszerre kordokumentum, amely betekintést enged a pásztorkodó társadalom kemény, rideg világába, és egyúttal fejlődésregény, amely értékszembesítő párbeszédet teremt múlt és jelen között Gavino felcseperedésén és a tudatlanságból (s ezzel együtt a hallgatásból való) „kitörésén” keresztül.

Egy másik alapműve a szárd irodalomnak Giuseppe Dessì *Arnyak földje* (*Paese d'ombre*, 1972)⁴¹ című regénye, amelyben az egységesülő Olaszország és Szardínia viszonyrendszerébe kaphatunk betekintést a főhős, Angelo Uras élettörténetén keresztül. Az *Arnyak földje* egyben kitűnő példája a klasszikus történelmi regényeknek is, mivel Uras élete csupán csak ürügyként szolgál ahhoz, hogy a társadalom hullámverését megfigyelhessük ebben az ellentétektől és változásoktól zilált korban.

Francesco Masala *A fehérajkúak* (*Quelli dalle labbre bianche*, 1962)⁴² című történelmi regénye már egy modern, a mai történelmi regényekre jellemző elbeszéléstechnikával dolgozik. A kisregény hőse Daniele Mele, a Don-kanyar egyetlen túlélője és a mikrokozmosz-falu, Arasolè harangozója. Daniele visszaemlékezésében, amelyben felsorakoznak elesett társai is, nem a háború borzalmait válnak hangsúlyossá (hiszen a kis szárd különítmény azt sem igen tudja, kiért és mi ellen kell küzdenie), sokkal inkább a gyermekkorában és a hadszíntéren tapasztalt egyenlőtlenség, alá- és fölérendeltség, amely szegényt és gazdagot, parancsnokot és közkatonát, szárdot és északit megkülönböztetett. Ez a tehetetlenséggel vegyes értetlenség és válaszkeresés jelen van a kortárs narratívában is.

A mai szárd történelmi regények változatlanul fontos és állandó témája az elnyomatás és a kisebbségi lét, az a „kollektív élmény”, amely meghatározza a történelmüket. Ez tükröződik Giulio Angioni *Millant'anni* (2002)⁴³ című regényében, amelynek különlegessége, hogy tizenhat fejezeten keresztül, tizenhat sorstörténeten át ábrázolja az elnyomatás kollektív tapasztalatát, felvillantva Szardínia háborúkkal, zsarnoksággal és nehézségekkel terhelt háromezer évét, s azt, hogy a közösség ezt milyen módon volt képes átvészelni. Angioni utolsó művében, a *Sulla faccia della terra* (2015)⁴⁴ című regényében egy kicsiny csapat túlélését jeleníti meg a 13. században, a sziget pisai megszállása alatt. Szárdok, valamint németek, perzsák és zsidók, szolgák és nemesek kényszerülnek bujdosásra, egyetlen

⁴⁰ Gavino LEDDA, *Apámuram*, ford. KARSAI Lucia, Bp., Kozmosz, 1979.

⁴¹ Giuseppe DESSÌ, *Arnyak földje*, ford. MERLE Mária, Bp., Európa, 1989.

⁴² Francesco MASALA, *A fehérajkúak: Quelli dalle labbre bianche*, ford. LUKÁCSI Margit, Bp., Noran, 2000.

⁴³ Giulio ANGIONI, *Millant'anni*, Nuoro, Il Maestrale, 2002.

⁴⁴ Giulio ANGIONI, *Sulla faccia della terra*, Nuoro, Il Maestrale, 2015.

reményük pedig a mocsár mélyén megbúvó kis sziget, az Isola Nostra, ahol megpróbálnak új életet kezdeni; együtt, egyenlőségben és olyan eszmei társadalomban, amelyben mai, multikulturális világunk egyik ideálképét láthatjuk viszont.

Amikor a kortárs szárd narratíva nem az elnyomatás felől közelít, akkor valamilyen mitikus-folklorisztikus témán keresztül próbálja értelmezni a sziget történelmét. Az, hogy ez a folklorizmus milyen mértékben hatja át a művet, szerzőnként és írásonként változó, mint ahogyan azt Fois leveléből is láthatjuk. A *Millant'anni* szerkesztéséhez hasonló, évezredek felölelő mű Sergio Atzeni *Passavamo sulla terra leggera* (1996)⁴⁵ című kultikus regénye, amely az idő és emlékezet ősi órein keresztül [i Custodi del tempo] örökíti át a szárdok mitikus történelmét, mintegy választ adva arra a sok viszontagságra, amit ezen a földön kellett megtapasztalniuk az elhagyott Éden után. Hasonlóképp a szárd népi világból merít ihletet Michela Murgia *Accabadora* (2009)⁴⁶ című műve, amely a szárd falusi társadalomban eutanáziát végző asszonyok, az *accabadorák* sorsán keresztül az anyaság és élet-halál témaköréit dolgozza fel. Míg a szárd férfiak kemény világát számtalan tolmácsolásban láthatjuk viszont, addig Murgia az 1950-es évek Szardíniájának asszonyai közé vezet bennünket, ahol valamiképp megérezhetjük annak a matriarchális hitvilágnak és kultúrának lenyomatait, mely ma a Mária-tiszteletben él tovább.

1.3. A SZÁRD BANDITIZMUS

Hasonlóképp hátborzongató és egyben meghatározó témája a kortárs szárd irodalomnak a szárd banditizmus [*banditismo sardo*]. Ez a jelenség összefonódik a szárdok történelmét meghatározó elnyomatás-tapasztalattal, sőt, fogalmazhatunk úgy is, hogy a történelmi, társadalmi és politikai igazságtalanságok következménye. Eredete egyidős az első „inváziók” korával, de legkésőbb a rómaiak megszállásától datálhatjuk. Ekkor borult fel az az érzékeny egyensúly, amely az idegenekkel való, cserekereskedelmen alapuló békés együttélést addig jellemezte. A jelenséget megteremtő okok azonban jól láthatóan először Olaszország egységesülésekor, II. Viktor Emánuel uralkodása alatt bukkantak felszínre. Ekkor történt az, hogy az egyébként is szegényebb és gazdaságilag ingatag lábakon álló Dél-Olaszország, így Szardínia is végképp elszegényedett és lemaradottá vált.⁴⁷

Pietro Seddio szerint a mezőgazdasági és bányászati krízis volt a banditizmus rohamos elterjedésének legfőbb oka.⁴⁸ Az idegen elnyomók, tengerentúli fosztogatók és falubeli zsarnokok ellen felkelő férfiak gyakran tettelegességgel oldották meg a vitás ügyeiket, s ennek eszköze legtöbbször a *vendetta*, vagyis a vérbosszú volt. Ez űzte őket a bujdoklás, avagy a *latitanza* útjára: barlangokban, elhagyatott házakban húzták meg magukat. Erre az útra lépve felmentették magukat a régió, s a felettes állam törvénykezése alól, és saját szabályrendszerüket, a *Codice Barbaricinó*t követték; az nem az egyén, hanem a közösség általános érdekeit védte.⁴⁹

⁴⁵ Sergio ATZENI, *Passavamo sulla terra leggera*, Nuoro, Ilisso, 2000.

⁴⁶ Michela MURGIA, *Accabadora*, Torino, Eniaudi, 2009.

⁴⁷ Seddio, Pietro, *Banditismo sardo*, Editrice MonteCovello, 2016, EBOOK.

⁴⁸ SEDDIO, *i.m.*

⁴⁹ SEDDIO, *i.m.*

A banditizmus bölcsőjeként Barbagiát tartjuk számon, hullámai is leginkább a sziget belső területein söpörtek végig. Ez az ősi, hagyományaiban erősen folklorizált, hegyes-sziklás elvadult vidék egyrészt roppant szegény volt (az itt élők közül sokan sodródtak a törvényen kívüliség útjára), másrészt remek búvóhelyeket szolgáltatott mindazoknak, akik el akartak tűnni a világ szeme elől. A banditizmus sikertelen felszámolása okának egyrészt a bűnözők kivételes helyismeretét, másrészt az *omertà*t tartották, a közösség cinkos-összetartó hallgatását, amely megnehezítette a csendőrség munkáját. Ez a cinkos hallgatás (ha visszagondolunk a fentebb taglalt kollektív történelemtapasztalatra) a szárdok sajátsága és túlélési feltétele is: a gyorsan és radikálisan változó idegen hatalmakra adott válaszreakció ez, amely lehetővé tette egy „bennszülött szárd társadalom” létrejöttét Szardínia társadalmán belül, függetlenül az államformáktól és politikai rendszerektől.

1.4. A TÖRVÉNYEN KÍVÜLIEK ÉS BANDITÁK TOPOSZA A VILÁGIRODALOMBAN

A törvényen kívüliek megjelenítése a világirodalomban nem példátlan. A népi hős, aki nemeslelkű igazságosztóként kiáll a szegényekért és elesettekért, komoly hagyományra visszatekintő irodalmi toposz. Megfigyelhető, hogy alakja összefonódott a bátor, ravasz és derék férfiideállal. A betyárirodalom széles műfaji skálán mozgó irányzata volt a szép- és ponyvairodalomnak egész Európában, sőt, Észak- (cowboy-történetek) és Dél-Amerikában (gaucho költészet) is. Ennek kiindulópontja a népi költészet volt, melynek hősies rablóvezérei a betyárdal, betyárballada, betyármonda és betyárjáték műfajaiban keltek életre. Az olasz *brigantiköltészet*, és a rablókról szóló történetek is ide tartoznak.⁵⁰ A híres európai betyáralakok közé tartozik az olasz *Rinaldo Rinaldini*, az angol *outlaw-irodalomból* ismert Robin Hood vagy a német rablóköltészetben megénekelt *Schinderhannes*. Ugyanide sorolhatjuk az Európa-szerzte ismert magyar betyárokat, Sobri Jóskát vagy Rózsa Sándort.⁵¹

A betyárköltészetből is ismert nemes, népi hős ideálját a szárd nyelvben a pásztorkodó társadalom szókészletéből eredő *balente* kifejezés jelzi, melynek sajátos összefonódását a *bandito* fogalmával Marcello Fois is tárgyalja az *In Sardegna non c'è il mare*-ban. Milyenek napjaink *balentéi*?

„Sono uomini da niente. E rappresentano quell'inciviltà che fa dimenticare anni, secoli, millenni di civiltà. Sono un incubo che ritorna. Che ci fa ripiombare nel buio della prepotenza. [...]. Non *balenti*, un *balente*, quello vero, ha la dignità, ha un codice. Loro non ci rappresentano, non sono sardi, non sono di nessuno. Hanno rapito uomini inermi, persone oneste che hanno lavorato per tutta la vita, hanno distrutto la pace di mogli e madri, di figli e figlie. Bravi, bravi davvero, proprio un bel coraggio portarsi via la dignità di un uomo, umiliarlo e, con lui, umiliarci tutti. Noi non li riconosciamo.”⁵²

A *balente* szó eredeti jelentése [mely valószínűleg az irodalmi nyelvi ‘valente’ (tehetséges, ügyes, rátermett) változata lehet] átalakult a jelenkorban, s egy olyan férfieszményhez kötődik, amely már csak emlékeztet az ellenálló, igazságosztó alakjára. E kép és szerep

⁵⁰ Lásd: Raffaele NIGRO, *Giustiziateli sul campo: Letteratura e banditismo da Robin Hood ai giorni nostri*, Rizzoli, 2006.

⁵¹ *Világirodalmi lexikon*, I., szerk. KIRÁLY István, Budapest, Akadémiai, 1974, 896–899.

⁵² FOIS, *i.m.*, 58–59.

eltorzulásának egyik oka pedig a *banditismo* többértelmű erkölcsi értelmezése, amihez sokat hozzátekint a köztudottan babonás szárd nép száján terjedő legendák.

Kik voltak ezek a férfiak és nők?⁵³ Vajon mennyiben hű lenyomatai a banditák egy kor társadalmi problémáinak? Ezek a kérdések vezethették Marcello Fois és Salvatore Niffoi tollát, amikor papírra vetették a kortárs szárd irodalom két meghatározó bandita figurájának legendás életét.

ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉS

1.5. A SZERZŐKRŐL ÉS A VÁLASZTOTT REGÉNYEKRŐL

Sem Fois, sem pedig Niffoi nem voltak tanúi a banditizmus fénykorának és főlészámolásának úgy, mint például Giulio Bechi (Firenze 1870 – Gorizia 1917), az Olasz Királyság hadnagya, s nem mellesleg író, aki 1899-ben vett részt a szárd banditizmus leverési kísérletében, és ezt *Caccia grossa*⁵⁴ című regényes krónikájában is megörökítette. Mégis, mindkét kortárs író erős szálakkal kötődik a jelenség tárgyköréhez és emlékezetéhez, hiszen mindketten Nuoro tartományból, azaz Barbagia vidékéről származnak. Az 1950-ben, Oraniban született Salvatore Niffoi minden elbeszélésének helyszínét szülőföldje ihlette. Ő is, akár csak Fois, Murgia vagy Azteni a *Nuova Letteratura Sarda* vagy más néven *La primavera letteraria sarda* írói mozgalom követője. Elemzésre választott *Cristolu* című, 2001-ben megjelent regénye legelső írásai közé tartozik.

Niffoi két párhuzamosan futó szálon, egy extra- és egy intradiegetikus narráción vezeti végig az olvasót. Az extradiegetikus narráció főhőse don Frunza, a békésen szundikáló szárd falvacska, Orotho plébánosa, aki a „halottak vasárnapján” elmegy a falvacska temetőjébe, hogy megemlékezzen az elhunytakról és közelebb kerülhessen saját halála gondolatához. Ekkor fedezi fel azt a kis bádogdobozt, amely Barore Suvergiu, alias Cristolu, a bandita-pap életrajzát rejt. Don Frunza a kézirat olvasása közben ráeszmél, milyen mozgósító erővel hatna a „balente erényű” mártír bandita élete templomkerülő bárányaira, és elhatározza, hogy vasárnapról vasárnapra felolvas egy-egy fejezetet az életrajzából. Így kerülünk bele Cristolu intradiegetikus narrációjába, akit igazságérzete és családja iránti elkötelezettség szeretete sarkall a helyi földesúr elleni bosszúra. A két párhuzamosan futó történet-szál Don Frunza jelenében kapcsolódik össze: Cristolu mártírhalála szép lassan felébreszti Orotho eddig némán tűrő lakosait, és rávilágít azokra a társadalmi igazságtalanságokra, amelyek Cristolu kora óta változatlanul meghatározzák a falvacska életét.

Míg Niffoi átkelve a tengeren megmerítkezett a kontinentális kultúrában, majd pedig visszatért, addig Marcello Fois tanulmányai után Bolognában maradván, Olaszország kontinentális részén írja Szardíniában játszódó történeteit. Fois elsősorban krimiíróként arat közönségsikert, habár a történelmi regény műfaja is jelentős szerepet tölt be életművében. Ennek leghangsúlyosabb és talán legfontosabb darabja, amelyet a szerző maga is egyik legényegesebb alkotásának tart,⁵⁵ az *I Chironi* trilógia, melynek darabjait – *Stirpe* (2009), *Nel*

⁵³ Pietro Seddio tanulmánykötetének jelentős része foglalkozik a banditanők (banditesse) alakjával.

⁵⁴ Giulio BECHI, *Caccia grossa: Scene e Figure del Banditismo Sardo*, Nuoro, Ilisso, 1997. (az első kiadás 1900-ban a La Poligrafica kiadótól).

⁵⁵ [Fois válaszlevele]

tempo di mezzo (2012), *Luce perfetta* (2015) – 2017-ben szerkesztette össze egy kötetvé. Ezzel a nagy történelmi regények vagy családregegyek sorába emelte a három alkotást. Egy 2006-ban készült interjúban Fois a két nagy trilógia, a „tetralogia contemporanea”⁵⁶ és a „tetralogia antica”,⁵⁷ valamint az itt elemzésre kerülő *Memoria del vuoto* (2006) megjelenése után egy újabb trilógiáról beszélt, amelynek alapötlete egy meghatározott helynek (esetünkben egy városnak, Nuorónak) a bemutatása lett volna egy évszázadon keresztül. Ez az ötlet valósult meg évekkel később az *I Chironi*-ban. E nagyívű történethármast előzményei az írásmód és írói gondolatok tekintetében, a szerző bevallása szerint is, a *Memoria del vuoto*-ban gyökereznek.⁵⁸

A történet az arzanai Samuele Stocchino, Ogliastra s vele együtt talán Barbagia egyik leghíresebb banditájának életét eleveníti fel annak felcseperedésétől kezdve katonai szolgálatain, a „Nagy Háborúban”, azaz az első világháborúban szerzett kitüntetésén, hazatérésén, majd bujdoklásán át egyenesen a haláláig. Az elbeszélés, habár számos dokumentált, életrajzi elemet tartalmaz, mégsem életrajz, sőt, regényes életrajznak sem mondható, hiszen a gyakran felbukkanó misztikus-folklorisztikus elemek, a töredezett, közvetett narráció mellett a főhős nevének módosításával is (*Stochino* helyett *Stocchino*) a fikció világába emeli a történetet. Ugyanakkor az elbeszélést számos jellegzetessége a mai történelmi regény műfajához közelíti. Mit gondol a szerző e kérdésről?

„...è un romanzo di Fois e quindi è anche un po' *noir*, anche un po' giallo, anche po' poesia, anche un po' storia orale, anche un po' tutto quello che ci siamo detti finora. È un *pastiche* di cose.”⁵⁹

Ugyanakkor a *Memoria del vuoto* nemcsak műfajilag nehezen besorolható regény, de magába foglalja mindazon témákat is, amelyek Foist kifejezetten foglalkoztatják. Az egyik ilyen a történelem és annak elbeszélési lehetőségei, mely közül leginkább a szóbeliség, a történet szóbeli elmesélése foglalkoztatja. A másik ilyen téma az emlékezés kérdése, legyen szó a kollektív vagy egyéni emlékezetéről.

„Ho vissuto in un posto dove hanno convissuto per molto tempo due istinti: l'istinto di crescere e poi la paura di dimenticare. La memoria per me è un'ossessione. Credo di aver scritto, in definitiva, solo della paura di perdere la memoria, del terrore di cedere all'oblio. L'oblio è una cosa che mi fa paura, perché l'oblio instupidisce. L'oblio entra in quella specie di vuoto totale che sussiste tra che folkloricamente si crede il padrone del mondo e chi si crede l'ultima ruota del carro. In mezzo c'è il dimenticare, una delle cose più orribili che possano capitare.”⁶⁰

Az emlékek elvesztésétől való félelem szorosan összefügg az identitás elvesztése okozta félelemmel is. Ugyanakkor Fois műveiben a hovatarozásnak egy másik olvasata is hangsúlyos, az egyéni identitás szembenállása a kollektívvel, az egyén szembekerülése a közösséggel, amely, ha bekebelez, a felejtéshez hasonlóan megsemmisít. Az emlékezés és a múlt *újraolvasása* (Niffoi esetében szó szerinti értelemben, a kézirat újraolvasása által) mindkét elemzett regényben központi jelentőségű. E lényegi tevékenységből kiindulva kívánom

⁵⁶ *Ferro recente* (1992), *Meglio morti* (1993), *Dura madre* (2001)

⁵⁷ *Sempre caro* (1998), *Sangue dal cielo* (1999), *L'altro mondo* (2002)

⁵⁸ [Fois válaszevele]

⁵⁹ SANNA, *i.m.*, 227.

⁶⁰ *Uo.*, 231.

összehasonlítani a két művet az általam leglényegesebbnek ítélt elemzési szempontok és motívumok alapján.

1.6. PARATEXTUS ÉS SZERKEZET

Mindkét regény valamiképpen szakít a klasszikus történelmi regények hagyományaival. Ennek legszembetűnőbb vizsgálati lehetősége, amely már az első pár oldal után is szinte „készen” adja magát, az elbeszélés szerkezete.

A paratextus vizsgálatával kezdve a Niffoi-regény jóval egyszerűbb felépítéssel dolgozik, és a paratextuális elemek sem fonódnak össze olyan elválaszthatatlanul szorosan, mint a Fois-regényben. A mű címkeszerű címe egyértelműen utal a regény főszereplőjére, Barore Suvergiura, más néven Cristolura. A címlap után két mottót találunk, az egyik Baudelaire *Chacun sa chimère* című prózaverséből egy olasz fordításban közölt idézet, amely a minden ember hátára kapaszkodó kimérát, minden ember nyögve cipelt terhét, elkerülhetetlen sorsát vetíti elénk. Cristolu sorsa is elkerülhetetlennek látszik a regényben, húga meggyilkolását meg kell bosszulni a becsület és a testvéri érzés törvényei szerint: papból banditává, igazat prédikálóból igazságosztóvá kell válnia. A másik idézet egy ősi barbagiai mondás: „Ne pride soe ne missa canto”, azaz „Né prete sono né messa canto.”⁶¹

Ezek után következik a mű szövege, amelynek fejezetei mindenféle jelölés, cím, sorszámozás nélkül követik egymást. Ez azért is lehet az olvasás kezdetén meglepő és elbizonytalanító, mert a történet az extradiegetikus elbeszéléssel, Don Frunza történetével indul, holott mind a fülszöveg, mind a cím alapján egy másik elbeszélést, Cristolu történetét várnánk. Ennek közvetettsége csupán az olvasás folyamán derül ki. A Cristolu hangján megszólaló történetszál nem különül el a Don Frunzáról szóló elbeszéléstől, jelöletlenül váltogatják egymást. Ez az elválaszthatatlanság is eredményezi azt a nagymértékű összefonódást, amely a két történetszálat nem csak párhuzamossá, hanem egymásra hatóvá is teszi (a kézirat felolvasása újra felszítja Orotho lakosainak igazságérzetét a földesurak zsarnokoskodása ellen).

Habár ez a szerkezet is tartogat érdekességeket a mű befogadása szempontjából, azért nem páratlan az irodalom történetében. Ezzel szemben a *Memoria del vuoto* felépítése még a Cristoluénál összetettebb és rendhagyóbb. Elegyedik benne Fois írói, színdarab- és forgatókönyvírói irányultsága, vonzódása a film és a színház világához. A mű huszonöt fejezetre és egy epilógusra oszlik, amelyek arányosan öt nagy részbe rendeződnek, mindegyik előtt egy-egy rövid bevezető. Minden bevezető fejezetben egy-egy idézet szerepel vendégszöveggént. A bevezető fejezetek hol szervesen (például az első utalva Samuele nagy mérszárlására), hol inkább szimbolikusan vagy hangulatilag (a negyedikben a haláltánc erős képeivel) kapcsolódnak az adott történetrészhez. A szerző minden történetrészt különböző, a színházban és a filmkészítésben használatos utasításokkal lát el, amelyek valamiképpen megjelölik a történet sorrendiségét, az uralkodó hangnemet, az elbeszélőket vagy pedig a cselekmény egy fontos elemét.

⁶¹ Jelentése a *Rivista delle Tradizioni Popolari Italiane* első kötete szerint „Non m'intendo quindi, non mi occupo della tal faccenda, oppure, la tal cosa non m'interessa, dunque non me ne occupo”, vagyis „nem értek hozzá, tehát nem foglalkozom az adott dologgal; nem érdekel az adott dolog”; <http://www.poesias.it/poeti/proverbi/proverbi.pdf> [2019.01.03.]

Ezek sorrend, cím és szerzői utasítás szerint:

- I. Prima parte: *Principio del principio* (Invocazione e protasi ~ Invokáció és bevezetés, az eposz műfajára jellemző).
- II. Seconda parte: *Simile a un dolore* (Primo corifeo ~ karvezető [kar, vagy kórus esetén], előénekes, a drámákra jellemző kitétel).
- III. Terza parte: *Atterrii, sporchi di terra, paZZi di terrore... terribile!* (Voce fuori campo ~ a filmgyártásban használatos „képalámondás”, vagy „képen kívüli hang” [ang. *voice-over*] megfelelője).
- IV. Quarta parte: *Trionfo, danza macabra e altre liturgie della morte* (Coro ~ ismét a drámákra jellemző kitétel).
- V. Quinta parte: *...alto compiacimento e vivissimo elogio* (Controfigura ~ megintcsak a filmkészítésben jellemző dublőr említése. Itt csatlakozik Samuele történetébe harcostársa, később a felhajtására Szardíniára küldött északi tisz, Saverio Polito története).

E szerkesztés nemcsak egy kevert műfajiságot, hanem egy olyan sokszínűséget és töredezettséget is képvisel az elbeszélésben, amely a narrációban is nyomon követhető. A paratextusokat illetően: a főszöveg előtt, a címlapon egy rövid, szülőknak szóló ajánlás nyitja meg a kötetet, az epilógus után pedig egy ugyancsak rövid figyelmeztetés, amely nagyban befolyásolja a történet befogadását (jobban mondva utólagos feldolgozását, hiszen Foix rafinált módon a kötet végére helyezte):

„*Avvertenza*

Samuele Stochino è un personaggio storico e al tempo stesso leggendario.

Samuele Stocchino (con due c) è il personaggio doppiamente leggendario raccontato in queste pagine.

Quella che avete letto non è la verità. Nomi reali e nomi falsi servono all’inganno del raccontare fingendo che sia vero quello che non lo è in parte, o non lo è del tutto.

Ringrazio Francesco Fresi e Lina Aresu, senza la verità dei quali non avrei potuto inventare questa storia.

M. F.”⁶²

Ez a figyelmeztetés, amely valójában egy olvasási instrukció is, egyszerre nyújt segítséget és zavarja össze a befogadót. Stochino valódi személy volt, Stocchino azonban már nem az, sőt mi több, maga a történet sem igaz a szerző állítása szerint, hanem kitaláció, amely a feltüntetett Fresi és Aresu „igazságán”⁶³ alapul. Ez a bravúros csavar teszi lehetetlenné a történet életrajzként való olvasását (akkor is, ha számos olyan életrajzi elemet tartalmaz, amely hangsúlyosan Stochinóra utal).

Az idő és térkezelés összetettsége ugyancsak a mai történelmi regényekre jellemző módon mutatkozik meg mindkét regényben. Niffoi művében a helyszín majdhogynem mindvégig ugyanaz, Orotho falvacskája, épp csak pár évtizednyi különbséggel (nem kapunk biztos utalást arra, hogy mennyi idő telt el Cristolu és Don Frunza jelene között). Miután

⁶² Marcello FOIS, *Memoria del vuoto*, Torino, Einaudi, 2006, 213.

⁶³ Talán kutatási segítségként értendően.

Cristolu egy lopott tyúkkal kiszökik a kolostorból, hogy tüdőbeteg öccsét, Coettét meglátogassa, áthelyezik Albuderóba, ahonnan húga, Pauledda halálhíre és a bosszú elhatározása szólítja vissza szülőfalujába. Az orothói mikrokozmoszból nem lehet tartósan kilépni, mint ahogyan Samuele is hazatér atyja halálhírére a frontról. A „külvilág” és a falu zárt, belső világa sohasem keveredhet.

Samuele már többet lát a világból, megjárja Líbiát és a Piave mentét, ám ezekre a helyekre is csak saját szigete vonatkozásában képes tekinteni. Világfelfogását meghatározza Szardínia, tizennyolc évesen, első hajóra szállásakor is csak úgy tudja elképzelni az ismeretlent, mint otthonának messzi-messzi mását:

„Ho ragione io: fuori di casa, pensò Samuele richiuso in una specie di mutismo concentratissimo, fuori della mia terra ci sono solo isole. Sardegne dappertutto, pensò Samuele, Sardegne sparse per gli oceani, gettate nei mari alla rinfusa. A Cipro, a Rodi, a Creta, a Malta. E chissà dove...”⁶⁴

A három helyszín, Líbia, az északi front és Szardínia azonban szétszórtan jelennek meg a szövegben. Hol Samuele Felicének és Gonariónak szóló elbeszéléseiben elevenedik meg a sivatag a szárd szülőház kis szobájában, hol a líbiai szolgálat valós idejében. Az időkezelés ezzel párhuzamosan összetett: a hős gyermekkorát vagy bujdoklását tárgyaló részek bekezdései között évek telnek el, miközben egy jelenet akár oldalakon át húzódhat. A regény *in medias res* kezdetén a hétéves Samuele és apja elindulnak a koma újonnan született gyermekének keresztelőjére, majd egy hirtelen ugrással a főhős fogantatásának és kihordásának körülményeit ismerjük meg. Rengeteg visszaemlékezés, visszarévedés teszi szövevényessé a történekek egymásutániségét, s ugyanakkor nemcsak a múltba való visszatekintésre, hanem a jövő megjóslására is van példa (Luigi Crisponi megálmodja Gonario halálát, akit elsőre Samuelének hisz). Ez a tág időben és térben való mozgás arra indítja a befogadót, hogy Samuele történetét ne részleteiben, sokkal inkább kerek egészében próbálja értelmezni. A paratextusok, a szövegek, a tér és idő tudatos, játékos szerkesztettsége (leghangsúlyosabban Fois szövegében) újra és újra felhívja a figyelmet az elbeszélések megalkotottságára, pontosabban a mai történelmi regényekre olyannyira jellemző metafikcióra. Milyen egyéb tényezők alakítják még a narrációt?

1.7. NARRÁCIÓS SZINTEK ÉS ELBESZÉLŐK

A töredezett, széttartó szerkezet a művek narratív szerkesztésére is igaz. Cristolu történetét kétszeresen is közvetett módon ismerjük meg: egy kézirat révén, amelynek szerzője egyrészt Barore Suvergiu, másrészt a mártírhálát végignéző Filina, aki az utolsó oldalakat lejegyezte és az életrajzhoz csatolta. Ezt a korpuszt, Cristolu naplóját, akit „soha, senki sem látott, és akiről csak kevesen hallottak”,⁶⁵ Don Frunza olvassa fel a híveknek (és mi is az ő tolmácsolásában ismerhetjük meg), a szöveg hitelességéről azonban nincs meggyőző bizonyíték még a történet világában sem (mint ahogyan Alitresi bíboros is erre hivatkozott a levélben, amely a történet félbeszakítására szólította fel Don Frunzát⁶⁶).

⁶⁴ *Uo.*, 58.

⁶⁵ „...nessuno aveva mai visto e pochi avevano sentito nominare” Salvatore NIFFOI, *Cristolu*, Il Maestrale, 2001, 30.

⁶⁶ *Uo.*, 151–152.

Míg az extradiegetikus narráció folyamán egy egyes szám harmadik személyben beszélő, mindent tudó, múltat, jelent, jövőt és gondolatokat narráló elbeszélő meséli el a történet jelenét, addig Cristolu naplóját saját elbeszélésében belülről, egyes szám első személyben hallhatjuk.

A paratextus a *Memoria del vuoto* narrációját is meghatározza. A bevezető fejezetek, melyekben Fois kijelöli az aktuális elbeszélőt (mint például a karvezetőt vagy a kórust), utalnak a történet egyes szám harmadik személyű, mindent tudó külső narrátoraira. Tehát rögtön nem egy, hanem több külső narrátortól halljuk Stocchino történetét. Ehhez társulnak azok az egyes szám első személyű megszólalások, melyben Samuele hangját fedezzük fel. Ezek az egységek, Samuele és a külső narrátor vagy narrátorok (mint a kórus esetében) jelöletlenül váltogatják egymást gyakran egy-két bekezdésként. A negyedik rész ötödik fejezetében például (*Voci e altre voci*) mintha valóban egy kórust hallanánk, a falu embereit, akik egymás szavába vágva taglalják, hol és mikor látták felbukkanni az addigra már legendás, elkaphatatlan, elpusztíthatatlan banditát. A karvezető megszólalása a második részben ugyancsak olyan, mintha egy falubeli mesélne Samueléről, erre a legjobb példa a negyedik fejezet (*Leggende e ancora leggende*) Stocchinóról szóló legendái, amelyek valóban az orális történetmondás hagyományait elevenítik fel. Itt vissza kell térnünk Fois szóbeliséghez való vonzódásához. Mint ahogyan azt a fent említett interjúban is olvashatjuk, számára a történetmondás egyik leglényegesebb és legmeghatározóbb eleme az *elbeszélés* lehetősége.

„Poi c'è un'altra componente, che nella mia idea di scrittura e di narrazione è fondamentale: il rapporto con l'oralità. La radice, la poesia, il tratto e l'oralità: questi sostanzialmente sono i punti cardinali dentro i quali mi muovo. Rendere l'oralità è poi il vero lavoro che io cerco di fare sostanzialmente.”⁶⁷

Habár a *Memoria del vuoto*-ban mind a gyökerekhez való ragaszkodás, mind a líraiság és a történetmondás egyaránt fontos szerepet játszik, a történet megértésének kulcsa a *szóbeliség*. Ez a töredezettség Samuele legendás alakjában olvad egységgé: a rengeteg jelölt és jelöletlen hang egymás szavába vágó megszólalásai csak növelik azt a bizonytalanságot, amit a kötet végén található szerzői figyelmeztetés erősít meg. Mi az igaz és mi képzeletbeli ebben a történetben? Hol ér véget a valóság, és hol kezdődik a legenda?

1.8. TÖRTÉNELEM ÉS FIKCIÓ

A fikció és valóság szerves összefonódása, illetve a közvetett, szóbeli és írásbeli források használata az elbeszélésekben visszavezet a dolgozat első részében tárgyalt szemléletváltáshoz, amely a történetírás fikcióval való elegyedését taglalta. Habár Niffoi és Fois is valós térbe és időbe helyezik történeteiket, valós társadalmi problémák közé, a nép szemszöge meghatározó erővel befolyásolja ezek elbeszélését és befogadását is. Különösen érdekes ez az összefonódás a banditizmus esetében, mely kétélű, megosztó jelensége a szárd kultúrának, épp, mint a nép emlékezetében fennmaradt bandita figurák.

Niffoi Cristolu naplójának a történeten belüli hitelességét több szempontból is alátámasztani igyekszik. Egyrészt írásos forrásként tünteti fel olyan elemekkel (névvel,

⁶⁷ SANNA, *i.m.*, 223.

személyleírással, évszámmal), melyek annak igaz voltát bizonyítják, másrészt olyan filológiai részleteket árul el (mint a két különböző kézírás), amely ugyancsak a valóság látszatát keltik.

A valóságosság problémáját már érintettük Fois művében. Azzal, hogy a név megváltoztatásával fikтивizálja Stochinót, kikerüli a hitelesség feltétlen szükségét, hiszen figyelmeztet: nem életrajzot ír. Így lehetnek Stochino életének részei azok a folklorisztikus, misztikus elemek, melyek még elvontabbá, túlvilágivá teszik a figurát. Ugyanakkor olyan történelmi események közé ékezi a történetet, mint a líbiai háború, az első világháború, a fasizmus térhódítása, melyek a valós személy életét is meghatározták. A fiktív történet sok szempontból következetesen követi az életrajzot: szüleinek és rokonainak neve, Samuele fiatalága, bevonulása, bujdoklása, az ellenfeleknek küldött fenyegető üzenetek, édesanyja bebörtönzése, halálának meghamisított körülményei mind valós eseményeket dolgoznak fel. A legszembevetőbb talán az az idézet, amely a második rész első fejezetében Samuele külső leírását katonai jegyzőkönyv-szerűen adja meg. Az általam felhasznált életrajzban⁶⁸ egy megtévesztően hasonló, bár valamivel rövidebb (feltehetően sorozáskor rögzített) leírás található. Minden jel arra mutat, hogy Fois, amennyire csak lehetett, a valósághoz közelítette főhősének karakterét, akit a mű végén mégis fiktivitással illet.

A történelmi források felkutatásának munkájától tehát nem kímélte meg magát a szerző, mint ahogyan azt a fentebb idézett interjúbán ki is fejté: „La documentazione è stata furiosa, ho raccolto tantissimo materiale, però alla fine non mi importa tanto di costruire il dato storico, quando di far sentire la sapienza storica dentro quello che scrivo.”⁶⁹ Miért választotta mégis a fikcionalizálás eszközét egy történelmi személy bemutatására? Azért, amiért az osztott narráció eszközével is élt, s azért, amiért központi szerepet juttat művében az emlékezésnek és emlékezetnek. Fois nem a történelmet akarta bemutatni, s nem is egy valaha élt személy életét aprólékos részletességgel. A legendás elbeszéléseken, a szóbeli hagyományon, a babonán és vallásosságon átszivárgó népi emlékezetet akarta ábrázolni, s vele mindazt, amit egy bandita alakja jelenthetett abban az időben. Fois nem bemutatja vagy rekonstruálja a történelmet, hanem egy értelmező olvasatot ad róla, és ezt sok különböző tudaton keresztül teszi: Stochinóé, aki, bár alig érti az olasz nyelvet, s akit szárdként az északi tiszték meg sem akarnak érteni, részt vesz két olyan háborúban, melyek során azzal sincs tisztában, hogy miért harcol.⁷⁰ A hovatartozás válságát elevenen ábrázolja Fois a szárd katonák közötti beszélgetésben:

„– Ma a noi, – insiste lui [un sardo], – che eravamo diventati italiani chi cazzo ce l’ha detto, eh?”

– Bella cosa, – conferma Mariani di Orune, – fare i cani da guardia in terra anzena dopo che si è ceduta la propria terra.”⁷¹

Samuele, habár sosem értette igazán, miért is harcol, megtanulta az ölés művészetét és kiváló katonává, igazi ragadozóvá vált Líbiában, és mesterségét aztán a „Nagy Háborúban” is kamatoztathatta. Ezek után kitüntetett hősként hazatérve azzal szembesül, hogy sem az

⁶⁸ Paolo PILLONCA, *Samuele Stochino: Contro storia del bandito di Arzana*, Domus de Janas, 2013, EBOOK.

⁶⁹ SANNA, *i.m.*, 225.

⁷⁰ Ugyanez a tudatlan, naiv önfeláldozás jellemző Francesco Masala *Quelli dalle labbre bianche* című regényének szereplőire is.

⁷¹ FOIS, *Memoria...*, *i.m.*, 71.

érdemrend, sem az olasz hazáért tett szolgálat nem védi meg őt és szeretteit a Manai és Bardi család bosszúhadjárától. A hazáért végzett szolgálat jelentőségét veszti a szárd mikrokozmosz-falu társadalmi egyenlőtlenségei között, mintha valóban két különálló, átjárhatatlan világról lenne szó. A bosszúvágy mellett épp az igazságszolgáltatás vezérli majd, amikor a törvényenkívüliség útjára lép.

Cristolu és Samuele példája nyomán mindkét mű arra mutat rá, hogy csakis az önrendelkezésen keresztül szolgáltatható igazság és tolható helyre a világ kizökkent kereke. A banditizmus az egyetlen lehetőség az igazságszolgáltatásra, a figyelemfelhívásra, mert sem a falu, sem a régió, sem az ország nem hallja meg a szárd falvak megaláztatottainak és megszomorítottainak segélykérését.

1.9. NYELV ÉS EMLÉKEZET

A nyelv kiemelten fontos szerepet kap mindkét elbeszélésben mind szimbolikus módon, mind pedig a szárd és olasz nyelvek kontextusában. A legfőbb itáliai identitást meghatározó tényezőnek az anyanyelvet tekinthetjük. Egy egységes országnak egységes nyelvre van szüksége, az olasz irodalmi és hivatalos nyelv megszilárdulása ugyanakkor felébresztette az anyanyelv elvesztéséből adódó félelmeket is. A neoszárd mozgalmak legelső és leglényegesebb célkitűzése a szardíniai nyelvek újraélesztése és megőrzése. Épp ezért a kortárs szárd irodalomban korántsem szokatlan az anyanyelv használata. Ugyanakkor az identitás közvetítésének lényeges eleme az önmegmutatás, amelynek elengedhetetlen gesztusa az olasz nyelven való alkotás (ez persze nem jelenti a szárd elhagyását, sőt, az anyanyelv jelentősége megnő és tartalommal telítődik aszerint, hogy a szerző mikor és milyen módon használja).

Míg Fois viszonylag kevés szárd (pontosabban nuorói szárd) megszólalást engedélyez hőseinek a *Memoria del vuoto*ban – leginkább a helybeliek dialógusaiban, mely összességében nagyon kevés; a mű nagy része gondolatfolyam és leírás; azt is érdekes megfigyelni, hogy Samuele beszéde nagyobbrészt szárd, ugyanakkor kihangsósított gondolatai és írott üzenetei olaszul szólnak –, addig Niffoi nyelvhasználatához elválaszthatatlanul hozzátartozik a szárd hangsúlyos jelenléte. A visszaemlékezésekben és a párbeszédekben egyaránt egy kevert, olasz-szárd szöveget olvashatunk, mely mégis érthető a csak olaszul tudók számára is. Niffoi teljes megszólalásokat hagy szárdul, ugyanakkor az ezt követő mondatokban utal a megszólalások tartalmára, néha pedig el is ismétli őket, így téve gördülékennyé az olvasást. Ez az írásmód miközben autentikussá teszi az elbeszélést, a szereplők diskurzusainak is súlyt ad, a szövegkörnyezetből kiemelve és nem utolsósorban az élő nyelvhez közelítve őket. Érdekes megfigyelni, hogy Cristolu mint egyes szám első személyű narrátor gyakrabban használja a szárdot, mint az extradiegetikus történet szintén egyes szám, harmadik személyű elbeszélője.

A nyelv kérdése gyakorlati és szimbolikus szinten egyaránt átszövi a történeteket. Foisnál, mint ahogyan azt már megfigyeltük, leginkább a szóbeliségen van a hangsúly: a beszéd, az elbeszélés és a kölcsönös megértésen alapuló kommunikáció akadályai és annak legyőzése állandó dinamikában tartják a művet. A regény egy felszólítással kezdődik: „E ora dammi le parole”,⁷² ezt követően pedig sok, egymásba fonódó történetmondássá alakul.

⁷² Uo., 5.

Samuele kevés valódi megszólalását a regényben a múlt gondolatban való elmesélése egészíti ki. A szárdok társadalmi meg nem értettségét – például a fronton – a szerző ugyancsak a nyelvi különbségeken keresztül példázza:

„Agli ufficiali continentali questo parlare incomprensibile [il sardo] sembra silenzio, ma silenzio non è, è brusio costante, è parlata a fior di labbra che sta sotto, nei gangli delle postazioni offensive, fa bordone al tartagliare della mitraglia... Così quando si degnano di visitare la prima linea, i signori generali fanno sempre la stessa domanda:

– Ma com’è che questi sardi non parlano mai?

– Parlano, parlano, Signor Generale... È che parlano fra di loro.”⁷³

A szárazföldi tisztek és szárd közkatonák közötti kommunikáció teljes megghiúsulását jelenti, hogy a szárd beszéd némaságnak tűnik az olaszok számára. Ez a jelenet, kiemelve a jelenség fontosságát, szinte ugyanezzel a szóhasználatral kétszer is megismétlődik a történet folyamán. A nyelv a létezés, önkifejezés és identitás hordozója, egyszersmind az emlékek eszköze is. Ez Niffoi regényében az írott nyelvet jelenti: Cristolu kézírata visszaemlékezés, napló, amely azzal, hogy felolvassák, vagyis újból élőnyelvi szöveggé válik, hatást gyakorol a jelenre és változást hoz. Beteljesíti Suvergiu bosszúját, hiszen az őt meggyöttrő családok leszármazottai a pásztorok ébredező igazságérzetétől és öntudatától felve öngyilkosságot követnek el (bezárkóznak házaikba és éhen pusztulnak).

A *Memoria del vuoto*ban a szájról-szájra terjedő legendák válnak az emlékezet hordozóivá, így nagyítva Samuele alakját először népi, majd legyőzhetetlen, mitikus hőssé. Különös, hogy itt az írás az erőszak, a bosszú és halál eszköze: Samuele pásztor családjának egyetlen írástudója (Pillonca tanulmánykötete alapján valóban tudott írni⁷⁴) az egyedüli katona, aki nem ír haza a frontról és nem is kap levelet, kivéve azt az alkalmat, mikor Marci atya megüzeni atyja halálhírét. Ugyanakkor a Manai és Bardi családoknak rövid, fenyegető üzeneteket küld, amelyekben újból és újból nyomatékosítja bosszúját. Aligha véletlen, hogy az egyébként ragadozóként ábrázolt, ellenfeleivel kétségkívül kegyetlen és vérszomjas Stocchinót halálakor íróasztal, könyvek és íróeszközök között találják felravatalozva, ami őt egy romantikus értelmiségi-bandita szerepébe emeli.

1.10. LEGENDÁS BANDITÁK: BARORE SUVERGIU ÉS SAMUELE STOCCHINO

Habár mindkét bandita-főhős joggal szolgáltat igazságot, s válnak népi hőökké, Samuele és Cristolu két egészen különböző személyiség, más-más módon működnek a törvényen kívüli szerepében. Cristolu a *balente bandito* megtestesítője. Már gyermekkorában is olyan csodás jelenségek övezik, mint a kígyó legyőzése⁷⁵ vagy a beteg lány megsegítése⁷⁶. Mégis, egyházi hivatását gondolkodás nélkül hátrahagyja, és nővére, a gyermekjátékok során mindig kecskét (áldozati állatot) alakító Pauledda halálának megbosszulása lesz elsődleges kötelessége.

Barore Suvergiu gyermekkorától kezdve magában hordozza azt a vakmerő, bátor, önérzetes magatartást és a jóságot, mely a papi és bandita szerepre is alkalmassá teszi. Mégis, egyik útra sem egyértelműen saját választásából lépett. Jócselekedetei, tisztasága,

⁷³ *Uo.*, 109–110.

⁷⁴ *PILLONCA, i.m.*

⁷⁵ *NIFFOI, i.m.*, 45–47.

⁷⁶ *Uo.*, 51–62.

csodatételei kegyetlen bosszújával éles ellentétben állnak, ami a közösség normái szerint ugyanakkor jogosnak és szükségesnek is tartható.

Samuele alakját egészen különböző anyagokból gyúrták. Életét két dolog mozgatja: az önpusztítás sorsszerűsége és a végtelen magányosság érzete. A születése is sorsszerű, hiszen anyja egy Szűzanya-látomásnak köszönhetően tartotta meg a nem várt magzatot.⁷⁷ Az eleve elrendeltség következő jele Annica Tolu jövedőlése Samuele farkas formájú szívéből, amely a gyilkosok ismertetőjele. A mágikus kő, mely megoltalmazta volna, kettérepedt, így a főszereplő nem kerülhette el sorsát.

Mely események vezették a bosszúállás útjára? Egyrészt Emerenziano Boi, a bognár tette, aki a gyermek Samuelétől és apjától egy hosszú, tikkasztó éjjeli úton megtagadta a segítségadást. Számára a pohár víz megtagadása az „az elemi összetartozás íratlan szabályának elkerülő megsértése”.⁷⁸ Samuele ekkor tapasztalta meg először azt a rémisztő magányt, amely később életének meghatározó érzésévé válik. Ahhoz, hogy ezt a hibát kiköszörülje és beteljesítve apja átkát helyreállítsa az akkor, azon az éjjelen sarkaiból kimozdult világot, 18 év után visszatér, és kiáltja a Boi családot.

„Mi sono ricordato all'improvviso dello sguardo di mio padre e lì ho capito che dovevo fare quello che ho fatto... non sono contento, no, manco per nulla, ma non è che queste cose si possono spiegare. Ogni volta che ci ho pensato mi sono detto che ero proprio scemo, proprio scemo a rovinarmi così la vita. Ma non è che uno se lo fa da solo, uno crede che può scegliere e invece non sceglie un bel niente. Vi credete che io non avrei voluto una vita diversa?”⁷⁹

Ebből a vallomásból is kiderül, hogy Samuele személyisége, habár mintha valóban tartalmazna valamiféle ősi kegyetlenséget, sokkal mélyebb és összetettebb, és ő maga is felismeri sorsának szomorú, megtörhetetlen egyenes vonalát, amely egészen a magányos halálig vezetett. E megrendítő, korai tapasztalat után a magány lesz Samuele másik állandó kísérője. Magány, üresség, a tágas terek és az éjszaka üressége, melynek első tapasztalatát egy szakadék mélyén élte át. A keresztelőről való hazatérésük után, még akkor éjjel, az úttól és az őket ért durvaságtól zaklatottan elszökött a sötét hegyek közé. Egy szakadékba zuhant, ahol egy fa ága mentette meg a szörnyethalástól.

Érdekes, hányszor használja Fois a „simile ad un dolore” (16)⁸⁰ kifejezést Samuele érzéseinek, érzékelésének leírására. Mintha a világ érzékelése minden esetben együtt járna számára a fájdalom érzésével. Mintha nem is nagyon ismerne mást a fájdalom kívül. A szerelem érzése a fájdalomhoz hasonló, az első ölés élménye pedig az öleléshez. Fois hűen ábrázolta azt a kettőséget, mely Samuele személyiségében a kiművelt gyilkost és az elégtételt kereső, kötelességtudó fiatalat egyesítette. A valódi Samueléről a barátok és családtagok visszaemlékezései is ezt a kettőséget árulják el. Nem akármilyen ember az, aki egy kilencéves kislány életét egyetlen késszúrással képes kioltani, ugyanakkor „tizio Stochino”-t ellenségeit kivéve hősöknek kijáró tisztelet övezte.⁸¹ Mint egyenes, becsületes ember és kitűnő harcos maradt fenn az elbeszélésekben. *Balente*, véres bajonettel.

⁷⁷ FOIS, *Memoria...* i.m., 28–29.

⁷⁸ A szárd pásztortársadalomban ez az összetartozás alapvető, íratlan törvény.

⁷⁹ FOIS, *Memoria...* i.m., 133.

⁸⁰ „fájdalomhoz hasonló”

⁸¹ PILLONCA, i.m.

1.11. FOLKLORITÁS ÉS SPIRITUALITÁS

Aligha lehet a szárd kultúráról anélkül beszélni, hogy ki ne térnénk arra a mély, babonával és hiedelmekkel erősen vegyített vallásosságra, amely a szárdok életét minden területen befolyásolta. A kereszténység sajátos módon fonódik össze az ősi, monolitikus vallások istenhitével, varázslataival és átkaival.⁸²

A folkloritás és kereszténység e keveréke mindkét regényben megjelenik. Cristolu alakjában egyértelműen a kicsiny, szárd falu Krisztusára ismerhetünk (mint ahogyan arra neve is rámutat), csodatettei: a kígyó (Sátán) legyőzése, a beteg leány és testvére meggyógyítása, s az állatok megszelídítése mind erre utalnak. Mártírhalála, megfeszítése és a jelenetet lejegyző, a haldoklótól még utoljára búcsút vevő Filina is a Passiót és Mária Magdolnát idézik képzeletünkbe. Don Frunza is apokrif evangéliumként emlegeti a kéziratot, és mintha a csodák nem érnének véget Cristolu életével: maga Orotho plébánosa is érzi azt a karizmatikus erőt, amelynek hatására ő maga is egyre inkább eltávolodik a földi örömeket kereső életétől.

Mindkét regényben fontos szerepet játszik a főhős természethez fűződő kapcsolata. Barore héjaként azonosítja magát kisgyermekkorában, ami egyértelműen szabadságvágyának kifejeződése. A *Memoria del vuoto*ban sokkal hangsúlyosabb a természettel való összeolvadás. Mintha az éjszaka, a kicsi Samuele zuhanását felfogó ág, a köréje gyűlt állatok olyan szereplők lennének, akikkel a főhős az embereknél jobban megérti magát. A természet az egyetlen hely, az egyetlen tiszta tér, ahol önmagára találhat Stocchino, mint ahogyan azt a haldoklásakor olvashatjuk:

„E si accorse, che lo spazio davanti a lui, sopra di lui, sotto di lui, era diventato un'immensità concreta. [...] Lì, per un istante appena, fu tutto chiaro, e fu chiara la distanza, e fu chiara l'attesa, e furono chiari i tempi e luoghi. Lì, dentro a quella *memoria del vuoto*, quando tutto sembra che sarà e invece già è stato, Samuele Stocchino riuscì a piangere.”⁸³

Az ürességben, mondhatnánk, az elmúlásnak azon emlékezetében, amely minden dologban ott van, s amely egyaránt utal a létezés előtti és a létezés utáni állapotra, ismeri fel Samuele a saját magát átjáró hiányt és egyedülletet. Az üresség otthonos számára, ugyanakkor kínozza is.

A vallásosság megjelenése Foisnál erősen kötődik az szóbeliséghez és a legendákhoz. A népet képviselő elbeszélők szájából hallva szinte már mi is elhisszük, hogy Samuele valóban háromszor halt meg és támadt fel, ami ugyancsak bibliai motívumként értelmezhető. A népi hiedelemvilágot a varázslatok, átkok és bűvös praktikák is képviseltetik a regényben, gondoljunk csak Felice átkára és a jelre, amelyet csupán cipőorrával rajzolt a Boi család háza elé a porba, mégis letörölhetetlen marad. Vagy a kőre, mely Samuele farkasszívének növekedését hivatott megakadályozni. Ugyanígy a boszorkányság és mágia világába tartoznak azok a jósló álmok (például Samuele álma a szörnyetegről, Gonario álma gyermek öccséről, vagy Crisponi álma Gonario haláláról), amelyek jövendölnek és utat mutatnak. A nép emlékezetének és tudatának részei ezek a hiedelmek, amelyek magát Samuelét is ebbe a misztikus-folklorisztikus dimenzióba helyezik.

⁸² MURGIA, *Viaggio... i.m.*, 67–84.

⁸³ FOIS, *Memoria... i.m.*, 204–205.

KONKLÚZIÓ

Salvatore Niffoi és Marcello Fois a hasonló témaválasztás ellenére a banditizmus témakörét különböző poétikai eszközökkel dolgozzák fel. Biztosan elmondhatjuk, hogy Fois mind prózapoétikailag, mint pszichológiai szempontból összetettebb módon igyekszik kibontani Samuele Stocchino misztikus életét, ami az értelmezés és erkölcsi megítélés bizonytalanságát eredményezi. Niffoi határozottabb állásfoglalással, erős jelképekkel emeli Barore Suvergiut Orotho megváltójává, és ezzel a bandita figuráját a nép hőisévé.

Mindkét mű sajátos módon viszonyul a történelmi tények és a fikció kettősségéhez, ami a múlt elemző, értékelő, s ezzel együtt mély és érzékeny bemutatását eredményezi. Ebben a lehangsúlyosabb szerepet a szárdok és az idegen hatalmak, illetve a pásztorok és földesurak alá-fölérendeltsége kapja, mely ellentét, mint bemutattuk, végigkíséri a sziget történelmét. Egy olyan tapasztalatról van szó, mely alapvetően és várhatóan még hosszú időre meghatározza e nemzet tudatát. Habár a banditák alakja szorosan összefonódik az elnyomás és identitásvesztés elleni küzdelemmel, melynek fényében hajlamosak vagyunk őket népi hőökként, balenteként látni, Fois és Niffoi a múlt újra-elbeszélésén keresztül képes ennek a képnek az újraértelmezésére. Cristolu és Samuele alakja ezekben a regényekben sok különböző nézőpontra, több tudatra, több idősíkon keresztül jut el hozzánk, így nem esünk abba a hibába, hogy elítéljük őket, mert gyilkosok, vagy felmentsük őket, mert hősök.

Az identitás és a nemzeti történelem újraértelmezésének kérdése talán sohasem volt időszerűbb, mint korunkban, amikor mindenki egyszerre érezheti magát otthon és idegenként a globalizálódó világban. Foist idézve: „A szárdtság egyik legnegatívabb részlete, s ez rám is igaz, ez az állandó, heves ingadozás a vak büszkeség és totális depresszió között.”⁸⁴ Talán nincs olyan közöttünk, aki ne érzett volna már át hasonlót. Történeteink kimondása és újra-elbeszélése azonban elvezethet egy olyan identitás kialakulásához, amely egyszerre óv meg a túlzott önérzettől és a gyökerek elvesztése okozta bénító félelemtől is.

⁸⁴ A dolgozat szerzőjének saját fordítása. Az eredeti idézet: „Il dato più negativo di essere sardi, anche il mio, è questo continuo oscillare violentemente tra un'idea di orgoglio cieco e una depressione totale.” AMENDOLA, *í.m.*, 228.

REZÜMÉ

Dolgozatom központi témája az identitás és a nemzeti történelem feldolgozásának vizsgálata a kortárs szárd irodalomban, különös hangsúlyt fektetve a banditizmus témakörére.

Az identitás kérdése kiemelt helyet foglalt el az elmúlt harminc év kortárs szárd alkotóinak munkásságában, amire kitűnő példa a szárdtság újraértelmezését célzó irodalmi mozgalom, a *Nuova Letteratura Sarda*. A nemzeti önazonosság krízisének egyik legfontosabb kiváltó oka az elmúlt évszázadok negatív történelemtapasztalatában keresendő, hiszen Szardínia szigete szinte egész történelmén keresztül gyorsan változó idegen hatalmak függésében volt. Ennek a tapasztalatnak a feldolgozására számos olyan történelmi regény született, amelyeknek központi kérdése az elnyomás elleni, illetve a nemzeti hovatartozás megőrzéséért vívott küzdelem. Ezek közül néhány fontosabb alkotás rövid bemutatása után a szárd kultúrkör egy izgalmas jelenségének, a szárd banditizmus irodalmi megjelenésének vizsgálatával foglalkozom.

A banditák egyrészt Szardínia gazdasági és társadalmi krízisének reális és szimbolikus alakjai, másrészt az elnyomók ellen lázadó népi hősök. Ezt a kettős szerepüket elemzem Marcello Fois *Memoria del vuoto* (2006), és Salvatore Niffoi *Cristolu* (2001) című regényében, különös hangsúlyt fektetve az identitás és múlt újraértelmezésére prózapoétikai (a mai történelmi regény műfajával kapcsolatos elméletek mentén) és szimbolikus, lelki szinten, Barore Suvergiu és Samuele Stocchino banditák alakján keresztül. Összehasonlító elemzésem során kitérek a szövegek szerkezetének és narrációjának vizsgálatára, illetve a történelem és fikció, a nyelv és emlékezet, a folklór és spiritualitás összefonódására is.

Mindkét irodalmi mű sajátos módon viszonyul a történelmi tények és a fikció kettősségéhez, amelynek eredménye a múlt elemző, értékelő, s ezzel együtt mély és érzékeny bemutatása. Kiemelkedő hangsúlyt kap az egyén önmeghatározása és hovatartozásának kérdése Szardínia zárt világának taszításában és vonzásában. Válaszokat és megoldásokat azonban egyik szerző sem kínál. Kérdéseket vetnek fel, melyek talán közelebb visznek a szárd jelenkori identitás megértéséhez, és talán átmenenek valamit abból a kultúrából s azokból az értékekből, amelyeket a *Nuova Letteratura Sarda* szerzői képviselnek.

History, memory and identity in the contemporary Sardinian literature

The main subject of my academic essay is the research of the elaboration of identity crisis and national history in the contemporary Sardinian literature with special attention to the representation of banditism.

In the past thirty years the issue of identity had particular importance in the works of the Sardinian contemporary writers, an excellent example for this is the *Nuova Letteratura Sarda*, a literary movement the main object of which is the reinterpretation of the Sardinian identity. Why is it needed? The reason of the identity crisis is to be found in the island's negative historical experience: during its long history, Sardinia was oppressed by several invaders. To handle this experience were born numerous historical novels, the main inten-

tion of which is the fight for the preservation of the identity against the oppressors. One of the recurring themes of these novels is banditism. Bandits became the mark of the social and economic crisis of Sardinia and at the same time the symbol of the fight for independence. This double role is what I analyse in the following novels: *Memoria del vuoto* (2006) by Marcello Fois and *Cristolu* (2001) by Salvatore Niffoi, with special care to the elaboration of the past and identity in both psychical and poetical levels.

BIBLIOGRÁFIA

- AMENDOLA, Amalia Maria, *L'isola che sorprende: La narrativa sarda in italiano* (1974–2006), Cagliari, CUEC, 2006.
- ANGIONI, Giulio, *Millant'anni*, Nuoro, Il Maestrale, 2002.
- ANGIONI, Giulio, *Sulla faccia della terra*, Nuoro, Il Maestrale, 2015.
- ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, <http://mek.oszk.hu/00300/00315/00315.htm> [2019.01.03.]
- ATZENI, Sergio, „Una piccola storia”: *Il banditismo sardo nei secoli*, 2018; <http://www.comuni24ore.it/2018/06/30/una-piccola-storia-il-banditismo-sardo-nella-storia/> [2018.11.30.]
- ATZENI, Sergio, *Passavamo sulla terra leggeri*, Nuoro, Ilisso, 2000.
- BECHI, Giulio, *Caccia grossa: Scene e Figure del Banditismo Sardo*, Nuoro, Ilisso, 1997.
- CALVINO, Italo, *I livelli della realtà = Una pietra sopra: Discorsi di letteratura e società*, Milano, Mondadori, 2017.
- Cartas de Logu: Scrittori sardi allo specchio*, szerk. Giulio ANGIONI, CUEC, Cagliari, 2007.
- DESSI, Giuseppe, *Árnyak földje*, Budapest, Európa, 1989.
- DIZAYI, Saman Abdulqadir Hussein, *The crisis of indentity in postcolonial novel*, 2015. https://www.ocrint.org/intcess15_e-publication/papers/575.pdf [2019.01.03.]
- ECO, Umberto, *Hat séta a fikció erdejében*, ford. SCHÉRY András, GY. HORVÁTH László, Budapest, Európa, 2007.
- FOIS, Marcello válaszelevele a dolgozat szerzőjének (2018.10.15.)
- FOIS, Marcello, *In Sardegna non c'è il mare*, Bari, Laterza, 2013.
- FOIS, Marcello, *Memoria del vuoto*, Torino, Einaudi, 2006.
- GANDHI, Leela, *Postcolonial Theory: A Critical Introduction*, Columbia University Press, 1998.
- GYÁNI Gábor, *Miről szól a történelem?*, 2000, 10 (1998).
- GYÁNI Gábor, *Történelem és regény: A történelmi regény*, Tiszatáj, 58 (2004).
- HELLER Ágnes, *A történelmi regény*, Budapest, Múlt és jövő, 2010.
- HITES Sándor, *A műfaji önéazonosságról = Az elbeszélés módszertana: Narratíva és identitás*, szerk. JÓZAN Ildikó, KULCSÁR Szabó Ernő, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Budapest, Osiris, 2003. <http://www.cnasarda.it/media/CS%20-20Stato%20economia%20Sardegna%20170518.pdf> [2019.01.03.]
- HUTCHEON, Linda, „The Pastime of Past Time”: *Fiction, History, Historiographical Metafiction = Essentials of the Theory of Fiction*, szerk. Michael J. HOFFMAN, Patrick D. MURPHY, DU Press, 2005.
- KISANTAL Tamás, SZEBERÉNYI Gábor, Hayden White „hasznáról és káráról”: *narratológiai kihívás a történetírásban*, Aetas, (17) 1., 116–133. (2001).
- LEDDA, Gavino, *Apámuram*, ford. KARSAI Lucia, Budapest, Kozmosz, 1979.
- LUKÁCSI Margit, *Kép, képzelet, Fantasztikum: A fantázia mesterei a XIX–XX. századi olasz irodalomban Collodiól Calvinóig*, L'Harmattan, Budapest, 2016.
- MARTINI, Massimo, *Sardi e siciliani: Stereotipi, pregiudizi e identità regionale*, Roma, Carocci, 2005.
- MASALA, Francesco, *A fehérajúk: Quelli dalle labbre bianche*, ford. Lukácsi Margit, Budapest, Noran, 2000.
- MURGIA, Michela, *Accabadora*, Torino, Eniaudi, 2009.

- MURGIA, Michela, *Viaggio in Sardegna: Undici percorsi nell'isola che non si vede*, Torino, Einaudi, 2010.
- Narratívák 4.: *A történelem poétikája*, THOMKA Beáta vál. és szerk., Budapest, Kijárat, 2000.
- Narratívák 8.: *Elbeszélés, kultúra, történelem*, KISANTAL Tamás vál. és szerk., Budapest, Kijárat, 2009.
- NIFFOI, Salvatore, *Cristolu*, Cagliari, Il Maestrale, 2001.
- NIGRO, Raffaele, *Giustiziateli sul campo: Letteratura e banditismo da Robin Hood ai giorni nostri*, Milano, Rizzoli, 2006.
- ORTU Leopoldo, *Storia della Sardegna dal Medioevo all'Età contemporanea*, Cagliari, CUEC, 2016, EBOOK.
- PILLONCA, Paolo, *Samuele Stochino: Controstoria del bandito di Arzana*, Cagliari, Domus de Janas, 2013, EBOOK.
- Proverbi sardi, <http://www.poesias.it/poeti/proverbi/proverbi.pdf> [2019.01.03.]
- SANNA, Simonetta, *Fra isola e mondo: Letteratura, storia e società nella Sardegna contemporanea*, Cagliari, CUEC, 2008.
- SEDDIO, Pietro, *Banditismo sardo*, Editrice MonteCovello, 2016, EBOOK.
- SIMPSON, George EATON, YINGER, J. MILTON, *Racial and Cultural Minorities: An Analysis of Prejudice and Discrimination*, New York, Plenum Press, 1985.
- SZUMMER Csaba, *A fikcionalizmus kérdése a történetfilozófiában, a posztmodern antropológiában és a pszichoanalízisben*, Századvég, 8 (1998).
- Treccani Enciclopedia Online: *Salvatore Niffoi*, <http://www.treccani.it/enciclopedia/salvatore-niffoi/> [2019.03.01.]
- Világirodalmi lexikon*, I., szerk. KIRÁLY István, Budapest, Akadémiai, 1974.
- WHITE, Hayden, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-century Europe*, JHU Press, 1973.

BARÁTH TIBOR

A török Oidipusz

A kultúra, az identitás és a narráció kiazmusai

*Orhan Pamuk A piros hajú nő című regényében**

1. BEVEZETŐ GONDOLATOK

„What distinguishes Orhan Pamuk from most other Turkish writers is that for him the activity of writing is a mode of existence... [...] His relationship to writing is cool, cerebral, and impassionate. It is an objective predicament that becomes identical with, and directs, personal life, preference, choices” – idézi a *World Literature Today*¹ Murat Belge 1996-ban tett megvilágító jellemzését az Orhan Pamukról készített írói szemlében. A török író számtalan elismerését – beleértve olyan rangos díjakat, mint az irodalmi Nobel-díj, az Orhan Kemal Novel Prize, a Prix France Culture vagy a Budapest Grand Prize – azzal érdemelte ki, hogy prózájában párbeszédbe hozza a keleti és nyugati kultúrát, posztmodern eljárásaival az olvasás (írói részről a megírás) aktusával pedig egyfajta dinamikus szintézishelyzetet teremt. E „szintézisre” hozásnak az egyik legjelentősebb eredménye tizedik regénye, amelynek címe *Kırmızı Saçlı Kadın (A piros hajú nő)*² – ez képezi dolgozatom témáját.

Elemzésemben a regény hangsúlyos kiasztikus szerkezetének kívánok figyelmet szentelni, különös tekintettel annak kulturális és szakrális vonatkozásaira. Narratológiai szerepének feltárásával azt vizsgálom, hogy milyen módon fonódik össze két világszemlélet, azaz két – a regény alapvető komponenseit jelentő – mítosz, és ezek tükrében vizsgálom azt a kérdést, vajon milyen viszonyba kerül egymással a keleti és nyugati világlátás, illetve hogyan lehetséges (ha lehetséges egyáltalán) autentikus személyiséget kimunkálni egy többszörösen összetett világban. A regény egyik fő kérdése meglátásom szerint arra irányul, milyen individuum alkotható meg egy olyan környezetben, amely világlátások metszéspontjában létesült. Dolgozatom továbbá utat szeretne nyitni Orhan Pamuk magyarországi recepciójának, és fel kívánja hívni a figyelmet egy kiemelkedő kortárs író művészetére, fogódzót nyújtva regényeinek jobb megértéséhez.

* Szeretném megköszönni Radvánszky Anikónak a szakmai segítséget és a témavezetést, illetve azt, hogy mindvégig támogatott.

¹ Orhan PAMUK, "Author Profile: Orhan Pamuk." Board of Regents of the University of Oklahoma: *World Literature Today* Vol. 79, No. 1 (2005): 62.

² Orhan PAMUK, *A piros hajú nő*, ford. TASNÁDI Edit, Budapest, Helikon Kiadó, 2016. A tanulmányban a magyar címet fogom használni, illetve a magyar kiadás oldalszámaira főszövegben, szögletes zárójelben hivatkozom.

2. A REGÉNY HÁTTERE ÉS „FORRÁSAI”

2.1. A HÜZÜN ÍRÓJA

Orhan Pamuk világhírű író, a hazai irodalmi életben mégis elvétve találunk róla szóló írásokat, és ezek is szinte kivétel nélkül kimerülnek eseményismertetőkben,³ blogbejegyzésekben vagy recenziókban. Ezért indokoltnak érzem a regény elemzése szempontjából releváns biográfiai adatok ismertetését, illetve az írói világ olyan bemutatását, amelyben a szerző számára központi problémák (például történelempélda, a nyugatiasodás fogalma vagy a vallás kérdése) kerülnek tárgyalásra. Úgy vélem, ezek vázlatos áttekintése elengedhetetlen a regény jobb megértése érdekében, ugyanis Pamuk műveiben az események háttérét és alapját a keleti világkép, a török történelem és a nyugati kultúrával folytatott párbeszéd lehetőségei képezik.

Pamukról ezidáig nem készültek összefoglaló munkák vagy monográfiák, ugyanakkor a viszonylag gazdag külföldi recepció és az író saját honlapja⁴ sokat segít abban, hogy felvázoljam gondolkodásának és művészetének lényeges pontjait. Orhan Pamuk Isztambul gazdag és nyugati kultúrával átitatott Nişantaşı negyedében született 1952-ben. Életét és művészetét máig meghatározza szülővárosa és lokálpatriotizmusa, ahogyan ő maga fogalmaz: „az én sorsomat az határozta meg, hogy ugyanahhoz a házhoz, utcához, környékhez és városhoz ragaszkodtam mindvégig, és soha nem hagytam el ezeket a helyeket”.⁵ Az eredetileg festőnek induló török író első regénye 1982-ben jelent meg (*Cerdet Bey és fiai*), ezzel és későbbi műveivel nemzetközi hírnevet és számos elismerést szerzett. Jelenlegi témánk szempontjából fontos megemlítenünk az általa „első és utolsó politikai regényem”-ként aposztrofált, 2002-ben megjelent *Hó* című regényt, amely az iszlamisták, szekularisták, katonák, török és kurd nacionalisták közötti erőszakról és feszültségről szól. Tapasztalni fogjuk, hogy a társadalmi és a történelmi helyzet *A piros hajú nő* esetében is fontos háttérként szolgál, sőt az identitáskeresés szükségességét is életre hívja. A szerelem visszatérő téma nála, legyen szó a *Fekete könyvről*, *A nevem Piros*-ról vagy *Az ártatlanság múzeumáról*. A vonzalmak és a szenvedélyek gyakran meghatározó erőt gyakorolnak főhősei jellemére és a regények cselekményére – ahogyan ezt *A piros hajú nő* esetén is látni fogjuk.

Törökország jelenlegi társadalmi berendezkedése, történelmi helyzete és öröksége, a vallás kérdésének felértékelődése egyaránt erőteljes hatást gyakorolnak az isztambuli író művészetére. Fogalmazhatunk úgy is, hogy részint e témákból kiindulva elemzi a keleti és a nyugati világlátás különbségét és feszültségét, valamint a köztük kialakítható párbeszéd lehetőségét. A jelenkori török identitást alapvetően meghatározza egy válságérzet, amelyre a

³ Egy rövid, mégis értő cikket találunk például Pamuk könyvheti látogatásáról: SZÖLLŐSY Balázs, „*Azért írok, mert mindenkire haragszom*”. Orhan Pamuk útjai. Magyar Narancs, 29. évfolyam, 16. szám (2017. április 20.), 39–41. Online hozzáférés: <https://magyarnarancs.hu/konyv/azert-irok-mert-mindenkire-haragszom-103650> (Utolsó megtekintés: 2018 december 24.)

⁴ <http://orhanpamuk.com/page.aspx?id=7> A bekezdésben található információkat és adatokat a honlap Biography részéről gyűjtöttem, de ahol szükséges volt, ott az angol helyesírást a törökre módosítottam. A külföldi szakirodalom jelentős része az Interviews & Reviews fül alatt elérhető. (Utolsó megtekintés: 2018. december 28.)

⁵ Orhan PAMUK, *Isztambul. A város és az emlékek*, ford.: NEMES Krisztián, Budapest, Ulpius-ház Könyvkiadó, 2007, 13.

török nyelvben egy sajátos kifejezés is létezik: a *hüzün*, amely csak részlegesen feleltethető meg a melankólia fogalmának. Bár *A piros hajú nőben* maga a szó nem hangzik el, de a regény hangulatának és atmoszférájának szerves elemét adja. A *hüzün* „sajátos mélabú”,⁶ de „nem egy magányos ember betegségeként látja a szomorúságot, hanem egy milliók által megélt kultúrát, egy atmoszférát, egy közös érzést próbál megragadni”.⁷ „A hüzün [...] az isztambuliak saját helyzetükre adott válasza.”⁸ Ez az életérzés az identitás kríziseként írható le, lévén Törökország a keleti és a nyugati régió között őrlődik, egy egykori nagy birodalom, amely napjainkban társadalmilag és politikailag igen megosztott, a modern életszemlélet és a tradíciókhoz való ragaszkodás egymással feszültségben áll, miközben a nemzetiségi kérdés, az ateizmus és az iszlám jelenléte is ellentéteket szít. Pamuk regényei identitáskeresésként, sőt az autentikus identitás kialakításáért folytatott küzdelem állomásaiként is leírhatók – ami alapvető fontosságúnak tűnik a jelenkori török társadalom számára. Szereplői nehezen tudják megragadni, kifejezni azokat az alapokat, amelyekre építve kialakíthatják személyiségüket. A regényeiben megfogalmazódó személyes krízis a nemzeti hangulat lenyomatát is kifejezésre juttatja, így a hüzün egyúttal „egy kultúra atmoszférája”-nak is tekinthető.

Azt, hogy milyen forrásokból táplálkozik ez az elveszettségérzés, és hogyan alakítja az identitásképet, illetve a Kelet–Nyugat párbeszédet, a következő alfejezetben mutatom be. Már itt szeretném azonban jelezni, hogy minden általam említett téma – legyen az kultúra, történelem vagy vallás – természetesen önmagában is összetett kérdést jelent, amelyek egymáshoz is szorosan kapcsolódnak (önkényes választás eredménye például külön beszélni az iszlámról és a török társadalom alakulásairól), és a dolgozatban – már csak a terjedelmi korlátok miatt is – kizárólag az elemzett regény megértéséhez szükséges vonatkozásokra tudok koncentrálni.

2.2. TÁRSADALOM ÉS TÖRTÉNELEM

A török világ nyugatiasodása egyfajta válasz az előbb említett válsághangulatra és próbálkozás annak kezelésére. A török történelemben a 17. század vége és a 19. század között három jelentős, kormányzaton belüli nyugatbarát reformkísérletről tudunk – és ezek a reformok mindig a védelmet és a biztonságot kínálták fel a törököknek (például megelőzték a területek elszakítását vagy a háborús veszteségeket csökkentették).⁹ Fontos időszak Mustafa Kemal Atatürk elnöksége, aki a Török Köztársaság megalapítója.¹⁰ Nyugatbarát politikájának köszönhetően megteremtette a modern török világot a konzervatív és elmaradott berendezkedéssel szemben. Ahogyan Goldschmidt írja: „élete utolsó tizenöt esztendejét annak a célnak szentelte, hogy Törökországot az iszlám bástyájából világi nemzetállammá változtassa. Az iszlám helyébe, mely egy évezreddel korábbi megtérésük óta a törökök életformájának és államszervezetének alapja volt, most a nyugati típusú civilizációnak, jogrendnek és közigazgatásnak kellett lépnie.”¹¹

⁶ PAMUK, *Isztambul*, 113.

⁷ PAMUK, *Isztambul*, 127.

⁸ PAMUK, *Isztambul*, 129.

⁹ ARTHUR GOLDSCHMIDT JR., *A Közel-Kelet rövid története*, ford.: KOMÁROMY Rudolf, Budapest, Maecenas Kiadó, 1997, 178.

¹⁰ GOLDSCHMIDT JR., *i. m.*, 229.

¹¹ GOLDSCHMIDT, *i. m.*, 230.

Ira Marvin Lapidus mutatott rá arra, hogy Atatürk után (1950-től napjainkig) egy újabb korszak kezdődött meg, miközben a társadalmi átalakulások már javában zajlottak. Belpolitikailag zavaros időszakok következtek, aminek következményeképp nőtt a társadalmi osztályok közötti feszültség, és bár gyors gazdasági fejlődést tapasztalunk, újrakezdődtek az ideológiai csatározások is.¹² *A piros hajú nő* című regény ideje az 1980-as évektől a jelenig tartó évtizedeket öleli át, de apróbb kitekintésekkel utal a korábbi évtizedek politikai eseményeire is. Bár ez a mű nem történelmi vagy politikai regény, mégis a történelmi és a társadalmi kontextusban értelmezhető igazán, hiszen a szereplőket mélyen meghatározza saját társadalmi hovatartozásuk és állásfoglalásuk. A mű érzékenyen rámutat arra, hogy az 1980-as évek óta Törökország erősebb és békésebb ország, mint korábban, de a mélyben „a megosztottság indulatai kavarognak.”¹³

Mindazonáltal elmondható, hogy az európai befolyásnak (vagy a modernizációs, nyugatosodási törekvéseknek) köszönhetően a társadalom ma nyitott a tudományos világszemléletre, megbecsülést nyert a nemzeti identitás kérdése¹⁴ és a politikai részvétel, valamint a társadalom tagjai szolidárisabbnak mutatkoznak egymás iránt.¹⁵ *A piros hajú nő* azonban felmutatja a társadalomban továbbélő krízishelyzetet, és kiutat keres belőle, választ arra, hogyan lehet stabil társadalmi alapok keresésével, biztos támaszok hiányában, a *hüzzün* teljes átérzésével létrehozni mindazt, ami egy teljesebb értékű (társadalmi) identitáshoz elengedhetetlen.

2.3. VALLÁS ÉS TÁRSADALOM

Az iszlám (a zsidóság és kereszténység mellett) a három nagy monoteista vallás egyike. Tanítása egy mondatban összefoglalható: „Egy isten van, Allah, és Mohamed az ő prófétája.” Közös vonása a kereszténységgel, hogy a teremtés mozzanatát egyszerinek és megismételhetetlennek látja, és hisz a végítéletben (ezzel összefüggésben a menny és pokol képzete is megtalálható a dogmatikában). Allah az embert földi élete alapján ítéli meg, fontos tehát, hogy a hívő a vallási kötelezettségeinek eleget tegyen. Keleti vonásnak tűnik (mivel a hinduizmusban és a kínai vallásokban tapasztalhatunk még hasonlót), hogy a vallás alapján ítélik meg a jogrendet.¹⁶ Emellett igényt tart arra, hogy az egyedüli „igaz” vallással lépjen elő, ami globális problémák okozója, hiszen szélsőséges csoportok alakultak ki, amelyek a modern nyugati értékrendek ellenében megerősíteni kívánják az iszlám erkölcsi értékeit, és igyekeznek megóvni a világi, anyagi létformáktól szokásaikat és tradícióikat.

¹² Ira M. LAPIDUS, *A History of Islamic Societies*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 501.

¹³ GOLDSCHMIDT, *i. m.*, 235.

¹⁴ Sajnálatos módon a fent említett általánosságok egyik gyengítő eseménye éppen Orhan Pamuk híres perével kapcsolatos; egy nyilatkozatában örmény és kurd holokausztot említett, amiért „a törökség megsértésével” vádolták, Erdoğannak kellett beavatkoznia az eljárásba. Ékes bizonyítéka az eset annak, hogy a felszín alatt lappangó indulatok és különféle feszültségek bújnak meg. A per körül ményeiről Fleisch Istvántól tudunk. FLEISCH István, *A Török Köztársaság története*, Budapest, Corvina Kiadó, 2007, 143.

¹⁵ LAPIDUS, *i. m.*, 455.

¹⁶ Helmuth von GLASENAPP, *Az öt világvallás*, ford.: PÁLVÖLGYI Endre, Budapest, Gondolat Kiadó, 1987, 369–413 és 447.

Fontos kérdés, hogy *A piros hajú nő* című regényben milyen vallási beállítódások jelennek meg, és hogy a mű milyen véleményeknek ad hangot a jelenkori vallási-társadalmi problémákról. A mű az iszlám sokszínűségét emeli ki (van olyan szereplő, akit muzulmánként nevezhetünk /például Envert/, van, akit inkább szúfistának /Mahmutot/) – miközben az ateizmus mint nyugati „vívmány” is megjelenik. Az, hogy a regény szereplői közül ki milyen mértékben tud azonosulni az iszlámmal, a társadalmi hovatartozással is kapcsolatban áll: a felsőbb réteg képviselői (a regénybeli Cem önreflexív utalásával élve a „gazdag értelmiségiek”) kevésbé ragaszkodnak az iszlámhoz.¹⁷ A regényben természetesen egyéniesített szereplőkkel találkozunk, akik elsősorban saját identitásukért felelősek, de mindannyian mintaképei lehetnének a változó világban felvett lehetséges magatartásoknak. De a személyes döntés minden esetben komoly következményeket von maga után – a regény elemzése során megvizsgálom majd, hogyan alakítja Cem és Enver sorsát az, hogy képesek-e az alárendelődésre¹⁸ (önmaguk Allah akaratának való alárendelésére), amely az iszlám legfontosabb elvárása hívőivel szemben.

A személyes krízisre – amely, mint említettem, egyben közösségi krízis is – a vallás, és ezt kiegészítve, a mitologikus gondolkodás adhat választ. Pamuk most elemzett regénye ezért is fordul a hitkérdés, a személyes vallás problémája és a mítoszok parafrázálása felé. A krízis szót azonban nemcsak negatív módon értelmezhetjük, hanem olyan pozitív egzisztenciális kihívásként is, amelyet az individuum önként elfogad annak érdekében, hogy saját személyiségét birtokba vehesse. Az iszlám – mint vallás – felvállalása (vagy elutasítása) a személyiségalkotás és a közösséghez való tartozás egyik szükséges lépése. Emiatt válik hangsúlyossá a regényben a büntudat szerepe, ami a hit kérdéséhez köthető, és a közösségbe tartozás alapelemeként funkcionál, ahogyan erre maga Pamuk is kitér *Isztambul* című művében: „A büntudat személyes ügy volt számomra, és nem abból eredt, hogy távol kerültem Alláhtól, sokkal inkább abból, hogy *távol kerültem a város lakói által megélt közösségi érzéstől*. Ahogy a hit és a valahová tartozás közti metafizikai feszültség helyét átvette a szexualitással kapcsolatos kíváncsiság és büntudat, vallással kapcsolatos szorongásaim is alábbhagytak.”¹⁹ A regényben hasonló utat jár majd be az egyik főszereplő, Cem is, akit hasonló okokból élete java részében a büntudat gyötör.

2.4. KELET ÉS NYUGAT KÉRDÉSE

A török kultúra alapvetően két pilléren nyugszik: a török nemzeti hagyományokon és az iszlám történeti örökségén – de a modern Törökországban kiegészíti ezeket a nyugati gondolkodás is.²⁰ Pamuk irodalmi sikereinek és népszerűségének legfőbb oka, hogy az első között reflektál arra, milyen „fél lábbal egy sajátos kultúrában, fél lábbal pedig egy egészen másfajta világban”²¹ élni. Közismert, hogy a keleti és nyugati világ más istenképpel, világnézettel és társadalmi értékrenddel rendelkezik, ugyanakkor észre kell vennünk, hogy

¹⁷ Ezen a ponton párhuzamot fedezhetünk fel Lapidus következő megállapításával: „and the Turkish urban educated upper classes consider Islam a symbol of backwardness”. LAPIDUS, *i. m.*, 507.

¹⁸ LAPIDUS, *i. m.*, 29.

¹⁹ PAMUK, *Isztambul*, 241. (Kiemelés tőlem: B. T.)

²⁰ FLESCHE, *i. m.*, 112.

²¹ PAMUK, *Isztambul*, 364.

Törökország sok vonatkozásban eltér a tradicionálisabb keleti nemzetektől. Földrajzi elhelyezkedése és politikai, társadalmi hagyományai befogadóvá tették a modern nyugati irányzatok iránt, ami természetesen nem jelent gyökeres szakítást a múlttal, továbbra is erős hatása van az iszlámnak és a hagyomány tiszteletének. Pamuk *A piros hajú nő*ben élesen felveti a török világ legégetőbb kérdéseit: a török embernek nyugatíva lehet-e és kell-e válnia; miként formálja, alakítja át személyiségét a nyugathoz való közeledés; vajon nem helyesebb-e a hagyományok mellett kitartani, és egyáltalán van-e középút és kompromisszum e kérdésben? Kelet és Nyugat közeledésének, és a mindkét kultúrából táplálkozó világnézet lehetőségének problémája jut kifejeződésre a regényben: van-e híd a két világ között, vagy csak választani lehet közülük?²²

Pamukot az teszi eredetivé, hogy Kelet felől látja és jeleníti meg e problémát, ő az első világhírű író, aki ezt a kérdést egy nyugati ember számára ismeretlen perspektívából képes vizsgálni.²³ Kelet és Nyugat párbeszéde az irodalomban a romantika korszakáig ismeretlen volt, és bár azóta felélénkült az érdeklődés a Kelet iránt, az mégis, kevés kivételtől eltekintve, az „egzotikum” átélését és megjelenítését célozta. A keleti ember nyugaton nemigen kapott nyilvánosságot, így a Kelet máig ismeretlen számunkra, a keleti világ elgondolása tulajdonképpen egy rögzült európai Keletképen alapszik (amely sajnos sok esetben előítéletekkel terhelt, rasszista és etnocentrikus képet jelent).²⁴

Mint már említettem, Pamuk művészetében kardinális kérdés a múlthoz fűződő viszony. *A piros hajú nő* érvényesíti Assmann megállapításait, miszerint a társadalmi önmeghatározásnak szüksége van a történelmi tudatra.²⁵ Pamuk hősei nem fordulhatnak úgy a Nyugat felé, hogy „tisztá lapot” kezdenek, meg kell őrizniük valamit a Kelethez való tartozásukból is, másként nem alakíthatják ki hiteles identitásukat. Az természetesen eltérő keretek között valósul meg, hogy melyik karakter mit őriz meg, vagy milyen mértékben ápolja eredendő gyökereit.

A piros hajú nő két mítoszt használ fel, így nyílik lehetősége egy másik alternatíva létrehozására: a fikcionalizálás eredményeképpen, és a mítoszok révén, egy saját mitologikus világot képes megalkotni, ami bizonyos mértékben megfosztja a regény szereplőit a reális örökségektől, és új princípiumként, új „történelemként” egy intenzív képzeleti világot alkot, amelyben egy megalkotott (vagy újjáalkotott) hagyománytudat lép működésbe. Ez a hagyomány,

²² Erdağ Göknar mutatott rá arra, hogy a posztmodern török irodalom milyen erősen koncentrál az utóbbi ötven évre, és azok modelljeit tárja fel és írja újra. Erdağ GÖKNAR, *Orhan Pamuk and the „Ottoman Theme”*, Board of Regents of the University of Oklahoma: *World Literature Today* Vol. 80, No. 6 (2006): 34–38.

²³ Itt szeretném megemlíteni Mathias Énard kortárs francia író, aki mint nyugati ember helyezkedik bele a Kelet megértésébe és a Kelet-Nyugat kapcsolatok tematizálásába. *Zóna* című regénye a Mediterráneum háborúiról szól, az *Iránytű* a nyugati és keleti kultúrák interferenciáján alapszik, míg a témánkhoz leginkább kapcsolódó regény a *Meséli nekik csatákról, királyokról és elefántokról*. Ebben Michelangelo Konstantinápolyba érkezik, hogy egy hidat tervezzen a Boszporusz felé. Ez a regény törekszik arra leginkább, hogy közelebb hozza egymáshoz a két kultúrát. Mathias ÉNARD, *Meséli nekik csatákról, királyokról és elefántokról*, ford. TAKÁCS M. József, Budapest, Jelenkor Kiadó, 2018.

²⁴ Edward W. SAID, *Orientalizmus*, ford. PÉRI Benedek, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2000, 16, 56 és 350–360.

²⁵ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1999, 135.

amelyben a Kelet és a Nyugat egyaránt egy mítosszal van jelen, távolságot tud tartani a reális világtól, és alkalmas arra, hogy újrafogalmazza a kapcsolatot a két kultúra között.

3. A KULTÚRÁK KIAZMUSA

3.1. A KIAZMUS FOGALMA

Mielőtt megkezdeném a regény elemzését, tisztázni szeretném, hogyan és mi alapján értelmezem a „kiazmus” fogalmát. Természetesen az egyes témák taglalása során újra és újra aktualizálom a fogalom jelentését, de akkor már csupán tovább árnyalni kívánom a szó most bemutatott jelentéstartalmát.

Távolságot tartva a szó klasszikus retorikában ismert használatától, a kiazmus fogalmát Maurice Merleau-Ponty elméletéből kiindulva esztétikai-filozófiai értelemben alkalmazom. A kiazmus mint az egymásba fonódás alakzata²⁶ tökéletesen illik a Pamuk által alkalmazott eljárásokra, legyen szó az identitás felépítéséről, a mítoszok vagy a narráció működéséről. A kiindulópont minden esetben (legalább) két összetevő, amelyeket mintha olyan halvány határok választanának el, mint – Merleau-Ponty hasonlatával élve – a vízpartot a tengertől. Ezeknek – például a két mítosznak – „együtt kell létezniük ahhoz, hogy a dolgok legbelsejébe hatolhassanak”,²⁷ vagyis a két mítosz akkor tud kiteljesedni és működésbe lépni, ha egymást korlátozzák (a két mítosz, narráció vagy identitás egymás mellett létezik, de hol az egyik, hol a másik dominál). Azonban nemcsak lehatárolják egymást, mert miközben meghatározódnak az érvényességi körök, a közös pontok és átfedések is előbukkannak. A két mítosz egymást újra és újra átértelmezi, és folyamatosan ki kell alakítaniuk az egymáshoz való viszonyukat. Tehát a kiazmus – jelen esetben – egyfajta interferencia, kölcsönös egymásra hatás két mítosz, két kultúra, (legalább) két narrátor és két identitás között. Azonban nem egyszerűen arról van szó, hogy Pamuk meghatározhatatlanná tenné a határokat, a kiazmus ugyanis a két összetevőt olyan viszonyba hozza egymással, amelyben önmaguktól elidegenednek, és egymással oly módon keverednek össze, hogy ne lehessen minden helyzetben egyértelműen eldönteni, melyik összetevő is került előtérbe.²⁸ Ez a bravúros technika a mű végső értelmezésében játssza majd a legnagyobb szerepet, ezért az elemzés későbbi szakaszában tudom csak bemutatni; miért választja a török író ezt a szerkezetet, és milyen értelmezési többletet nyújt a regény egészének szempontjából.

Miután az egyik összetevő „önvonatkozásai” átjárják a másik összetevőt – és ezzel felszínre hozzák saját lényegüket, sőt, egy addig nem létező aspektusból „megteremtik” a másikat, kérdésessé válik, vajon nem fonódnak-e össze elválaszthatatlanul egymással (ezen azt értem, lényegük és meghatározhatóságuk mennyiben marad hozzáférhető). A válaszom az, hogy nem, ugyanis a kiazmusban nem képes a két összetevő „hézagatlanul egymásra illeszteni a belső és külső perspektívát”.²⁹ Az író célja nem is az, hogy két eltérő hátterű vagy

²⁶ Maurice MERLEAU-PONTY, *A látható és a láthatatlan*, ford.: SZABÓ Zsigmond, Budapest, L'Harmattan Kiadó – Szegedi Tudományegyetem Filozófiai Tanszék, 2006, 148–176.

²⁷ MERLEAU-PONTY, *i. m.*, 153.

²⁸ MERLEAU-PONTY, *i. m.*, 157.

²⁹ MERLEAU-PONTY, *i. m.*, 167. A francia filozófus ismeretelméleti megközelítésben használja a „belső” és „külső” fogalmát, én a dolgozatomban „belső”-nek tekintem az adott összetevő eredendő

szemléletű összetevőt teljes mértékben azonosítson egymással, hanem az, hogy dialektikus mozgásba hozza őket és kölcsönös, hermeneutikai viszonyokat építsen ki közöttük. Így végül felsejlenek az azonosságok, az átjárható pontok, de megmaradnak az eltérések, új szempontból értelmeződnek a tárgyak – például a két mítosz – és megragadhatóvá válik külön-külön is a két komponens (jóllehet gazdagabb tartalommal).

A későbbi elemzések során specifikusan is felfedem a kiasztikus szerkezet belső dialektikáját, azonban az itt elmondottak általános érvénnyel bírnak a regény egész szövegére vonatkozóan. Ugyan máshogy fonódik egymásba két identitás, két mítosz vagy két narráció, de látni fogjuk, hogy a kiazmus bizonyos esetekben hasonlóságot mutat egyéb narratív eljárásokkal (például a mise-en-abyme technikájával) és jól kiegészíti ezek funkcióját.

3.2. MÍTOSZOK ÉS METASZÖVEGEK

A piros hajú nő című regényről az író honlapja a következő bemutatást tette közzé: „Isztambulban, az 1980-as évek közepén Mahmut mester és inasa hagyományos mód-szerekkel kutat ásnak. Ez az elbeszélés fáradságos küzdelmükről szól – a küzdelmükről és egy történeteken, meséken át vezető megismerésről –, amely során lehetséges apa-fiú kapcsolatok mintái, a tekintélyelvűség és egyéniség közötti viszonyok, az állam és szabadság fogalmai bomlanak ki. Ez a rövid regény egyszerre egy realista szöveg egy gyilkosság utáni nyomozásról, mely Isztambul mellett közel harminc éve történt, ugyanakkor feltárási kísérlete a civilizációk irodalmi alapjainak, összehasonlítva két alapvető (egy keleti és egy nyugati) mítoszt, nevesítve: Szophoklész *Oidipusz királyát* (egy apagyilkosság történetét) és Firdauszi elbeszélését a *Rusztam és Szubrábot* (egy utódgyilkosság történetét). Mindezt végigkíséri a címadó Piros Hajú Nő démonikus hangja.”³⁰

Azért idéztem szinte teljes terjedelmében az írói honlap ismertetőjét – amely a magyar kiadás borítójának szövegét is befolyásolhatta –, mert Pamuk esetében (és főként az elemzett regény olvasatában) már a metaszövegek szintjén el kell kezdenünk az interpretációt. A fenti ismertetőben a mítoszokat két mintaképként határozzák meg: az egyikben az apát öli meg saját leszármazottja (vagyis apagyilkosságot követ el), a másikban az apa öli meg saját leszármazottját (vagyis utódgyilkosság történik). *A piros hajú nőben* két világnézet alapvető kulturális eredetei kiasztikus szerkezetben egymásba fonódnak, majd a regény cselekményszövéseinek folyamatában különbségeik és hasonlóságaik is kikristályosodnak. A két mítosz nem csupán a vendégszöveg vagy az „ihlető” funkcióját töltik be, dialektikájuk és a szereplők életére gyakorolt állandó hatásuk azt jelzi, hogy a szöveg termékeny alkotóelemei. Emellett hangsúlyos jelenlétük és folytonos értelmezési, újra-olvasási igényük – hiszen mind a szereplőkből, mind az olvasóból kiváltják a velük való foglalkozás kényszerét – feltételezi számunkra, hogy a regény egy új (?) mítosz születését jelenti – de legalább a két mítosz új interpretációját.

olvasatát (például az Oidipusz-mítoszban az európai kultúra értelmezését), és „külső”-nek az adott összetevő kívülről érkező olvasatát (például az Oidipusz-történet török szempontú értékelését).

³⁰ <http://orhanpamuk.com/book.aspx?id=111&lng=eng> A bekezdés szövegét az itt található ismertetőből fordítottam.

Egyelőre ne bocsátkozzunk annak vizsgálatába, hogy a mítoszok fabulája miként befolyásolja a regény szüzséjét – és ennek tükrében hogyan változik a mítoszok szüzséje –, csupán a mottók regényértelmezést alakító szerepeit vegyük figyelembe. A mottók Pamuk regényeiben az interpretációt segítik elő,³¹ és jelen esetben *A piros hajú nő* világképének összefoglalásaként is olvashatók. A mottók sorrendisége rendhagyó: míg a második két mottó időrendben követi egymást (Szophoklész időszámításunk előtt élt, Firdauszi 1000 körül), addig Nietzsche szövege az első helyre kerül, ami egyértelmű *kiemelés*, ezt erősíti, hogy a Nietzsche-idézet tartalmában is utal a másik két mottóra. A mottó támpontot ad arra nézve, hogyan olvassa Pamuk a görögséget, ugyanis a török író *A tragédia születéséből* azt a részletet helyezte mottói élére, amely Oidipusz „hármasságát” (az apagyilkosság, az anyával hálás és a Szfinx legyőzése) jelentését az ősi perzsa hitvilág felől magyarázza. Az idézet két releváns szempontot ad a regény olvasatához. Elsőként észre kell vennünk, hogy a két kultúra és világnézet a mítoszok révén egy közös eredetből táplálkozik, és bár a két civilizáció eltérő aspektusból tekint saját mítoszaira, az embert (és főként a török embert) a keleti és nyugati világ is kölcsönösen meghatározza. Másodszor arra is felfigyelhetünk, hogy Oidipusz nem vétkezik, „tettei szétzúzhatnak törvényt, természeti rendet, lerombolhatják akár az erkölcs egész világát is, épp e tettekből bontakoznak ki majd azok a mágikus hatóerők, amelyek új világot emelnek a romba dőlt régi helyén”,³² vagyis az Oidipusz-mítosz úgy kell kezelnünk, mint egy új világrend történetét. Ugyanis – amint az a mottóvá emelt idézet folytatásából kiderül – keleti szemmel Oidipusz egy olyan világba született, „ahol jó- és varázserők felforgatják a múltat és jövőt, szétrombolják az individualizáció merev törvényeit, egyáltalán, ahol behatolnak a természet lényegi rejtelseibe”, ám ehhez „ott előbb valami szörnyű természetellenességet kellett elkövetni”.³³ Példának okáért Enver (Cem fia) tette okán elszenvedi a természet felbomlását (mind az apátlanság, mind az apagyilkosság szempontjából), de ez lesz az ára annak, hogy egy új, részben keleti, részben nyugati szemléletű mítosz születhessen.

„Hol lehet föllelni ma a régi bűnnek elmosódott nyomait?” – teszi fel a kérdést a második mottó az *Oidipusz király* azon szöveghelyére utalva, amely a sorstragédia cselekményének kezdetét is jelenti. *A piros hajú nő* a drámával párhuzamos módon a bűn(ök) felfedezésének és a bűnös személy(ek) felderítésének története, amely – bár ez sem Oidipusznak, sem a regény narrátorainak nem világos – az önmegértés és önmeghatározás folyamatát is magába foglalja. Fentebb Oidipuszként aposztrofáltam Envert, ám a kiasztikus szerkezetnek köszönhetően az elemzés során többször kérdésessé válik, hogy Cem vagy Enver azonosítható-e a görög hőssel.

Firdauszi mondata („Ahogy egy apátlan fiút, egy fiútlan apát sem ölel a keblére senki”) gondosan pozicionálja az apa-fiú kapcsolat viszonyrendszerét, és etikai-filozófiai-pszichológiai vetülettel is gazdagítja megközelítésmódunkat. Az eredetkérdés különböző vonatkozásai fejeződnek ki benne, az apa és fiú elsődleges és különleges kapcsolata, az elhagyottság fájdalma, a megtagadás bánata vagy éppen a megtört egység eredménye: a

³¹ *A nevem Piros, Az új élet, a Hó, A fehér kastély* vagy a *Fekete könyv* például ugyancsak mottókkal árnyalja az interpretációt.

³² Friedrich NIETZSCHE, *A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus*, ford. KERTÉSZ Imre, Budapest, Magvető Kiadó, 2007, 91.

³³ NIETZSCHE, *i. m.*, 104.

csonka én tudata. A fiúnak az apjára (és fordítva) van szüksége az önmegértéshez és ahhoz, hogy megtalálja helyét és viszonyulásait a világban. Azonban ha valamelyik személy hiányzik a dichotómiából, akkor az önazonosság megeléje problematikusává válik, ahogy Ricœur kifejti, az apa rendelkezik azokkal a privilégiumokkal, amelyeket a fiúnak meg kell szereznie ahhoz, hogy önmagával azonos lehessen.³⁴

A mítoszok felhasználása felhívja a figyelmet a jelen múltból való megértésére és az önazonosság kialakításának lehetőségeire. Múlthoz való viszony, identitás és kulturális folytonosság között erős összefüggéseket tapasztalhatunk, a kultúra a múltat a jelenhez kapcsolja, oly módon, hogy a jelen idősíkját külön kezelve az emlékezésben és élményekben összekapcsolja azt a hagyomány idősíkjával – a kultúra ezen aspektusa adja az alapját a mítikus és történeti elbeszéléseknek. Így a társadalmaknak is kialakul egyfajta identitástudata, amely minden személyben megjelenik³⁵ – Pamuk arra hívja fel a figyelmet, hogy a törökök (és általában az emberek) identitása nem kategorizálható be keleti vagy nyugati típusokba, mert annak megalkotásához minden nemzet olyan forrásokat használ, amelyek több vonatkozásban egyezhetnek más kultúrák szövegeivel.

3.3. A MŰFAJOK KIAZMUSA

A regény műfaji meghatározását a kiasztikus szerkezet is bonyolítja. A regényben több műfaj is keveredik, és ezek az egymásba fonódás következtében csak bizonyos keretek között maradnak érvényben, gyakran változik a regény aktuális műfaja, de nem iktatódik ki véglegesen egy műfaj jelenléte sem.

Az író honlapja a conte philosophique műfaji hagyományába sorolja a regényt, amely meglátásom szerint helytállóan – de nem elégségesnek – bizonyul. A tézisregényként való meghatározás azért is szerencsés, mert a változatos cselekmény háttérében egy filozófiailag és etikailag terhelt tézis áll – milyen határai vannak az identitás megalkotásának, és milyen lépések tehetők meg ennek érdekében –, miközben a szöveg társadalmi kritikát és bölcséleti-kulturális szálakat is kiépít. Ha visszatekintő módon szeretnénk meghatározni a regényt, akkor úgy tűnik, Enver és Gülcihan szempontjából a vallomás műfajába sorolható, amely egy büntett háttérét, illetve okát rajzolja meg: „a kezetekben lévő könyv valójában nem más, mint a silivri büntetőbíró számára írt védőbeszéd. Nemcsak az elkövetkező oldalak, de az egész könyv egy gyilkossági ügy nyomozati anyagaként, a jogi részletek és bizonyítékok figyelembevételével olvasandó. Akárcsak Szophoklész *Oidipusza*” [211]. Emellett a realista krimi³⁶ és a mítosz műfaja határozzák meg legerőteljesebben a regény műfajiságát. A realista történetvezetésen belül az első rész a fejlődésregény tulajdonságait is felmutatja, míg a lélektani regény pszichológiai érdeklődése a szöveg egészen megfigyelhető.

³⁴ Paul RICŒUR, *Az apaság a látomástól a szimbólumig*, ford. SZÁVAI Dorottya, = *Fejezetek a francia irodalomelmélet történetéből*, szerk. SZÁVAI Dorottya, Budapest, Kijarat Kiadó, 2007, 238.

³⁵ ASSMANN, *i. m.*, 16–18 alapján.

³⁶ A kiasztikus szerkezet miatt nehéz eldönteni, vajon mennyiben krimi és mennyiben bűnregény a szöveg, ugyanis a nyomozás nemcsak egy bűntény felderítése felé tart, hanem a kulturális azonosságok és különbségek irányába is. De az elbeszélői helyzet egyik aspektusa – Enver narrációjának síkja – inkább a bűnregényre mutat rá. Vö.: BENYOVSZKY Krisztián, *Bevezetés a krimi olvasásába*, Dunaszerdahely, Lilum Aurum, 2007, 61–65, 71–72.

Ezek kiazmusa szinte eleve adottként van jelen, ugyanis a fejlődésregény szívesen ábrázol lélektani folyamatokat. A szövegbe ágyazódik a művészregény és az „anti-művészregény” dialektikája is, hiszen Cem eredetileg író akar lenni (ezzel az állítással kezdődik a regény), „de mindazok után, amit itt el fogok beszélni, geológus mérnök és vállalkozó lettem” [11]. Így a mű egyfelől arról szól, miért nem lett Cem író – másfelől annak regénye, miért lett író Enver; a regény egyszerre, egy történetszálon mutatja be a művésszé válás lehetséges megvalósulásait.

A legmeghatározóbb kiazmus a mítoszparafrázis és a realista krimi, avagy „védőbeszéd” műfajai között fedezhető fel. A realista szöveg így egy mély összefüggés feltárójává válik két kultúra viszonyrendszerét illetően, a mítosz pedig általa képzelhető el reálisnak. Ahogyan Gülcihan megfogalmazza: „Az élet megismétli a legendát” [214] és „Igaz legyen, mint egy megélt történet, és ismerős, akár egy legenda” [218]. A két műfaj érvényessége Gülcihantól függ: távolléte a realista szöveget, megjelenése a mítoszt lépteti érvénybe. Gülcihan színre lépéseit figyelembe véve, kétféle alakváltozatban jelenik meg a mítosz, amely két külön eseménysorban bontakozik ki, és mindkettőben más szereplő lesz annak beteljesítője. Az első alakváltozat attól a pillanattól, hogy Cem meglátja Gülcihant, tart addig, ameddig el nem hagyja Öngörent. Ebben az esetben úgy tűnik, hogy Cem egyfajta Oidipusz-szerepben lép elénk. A második alakváltozat az Öngörenbe való visszatéréssel³⁷ kezdődik és a gyilkosságig tart, vagyis, míg Enver nem azonosítódik gyilkossága által Oidipuszként. Ezeken a szöveghelyeken a mítosz mint cselekményszervező erő lép működésbe, míg a regény újraalkotja a két mítosz szűzséjét, és amint egy térbe kerülnek szereplői, megkezdődik a cselekmény kibomlása, és mindenki az alkotához illő létformát és embertípust – sőt, sorsot – vesz magára. Így csak a végrehajtás (azaz újraalkotás és beteljesítés) lehet a cselekmény végeredménye. (Nem véletlen, hogy Cem nem válik igazi Oidipusszá és Mahmut megmenekül: számára a kiazmusok miatt egy másik típus megszemélyesítése jut: „egy olyan ázsiai autokrata apa leszek, mint Rusztem” [185]). Az idő működése különbözik a realista részben tapasztalt időétől: az valóban reálisnak tekinthető, a szereplők végigélik és vele változnak – míg Gülcihan időtlenségbe van ágyazva: „*Harminc év után* először találkoztunk. *Az évek nem ártottak neki*; arcának titokzatosan szép kifejezését, orrát, száját, a jellegzetes telt, kerek ajkait csak még markánsabbá tették. [...] Csodáltam, hogy itt ül velem szemben, kis keze most is olyan fűgén repked, és *ugyanolyan* sötét, éjszínű öltözkéket visel, mint amilyen a szoknyája volt, amikor *harminc évvel korábban* átsétált velem az Istasyon téren” [173; kiemelés tőlem: B. T.]. Gülcihan tehát egy mitikus időben – időtlenségben – él. Miután a mítosz cselekménye beteljesedett, ő is kilép a reális időbe: „Ő is megfogta *hatvankét* éves anyja kezét, és mintha a kedveséé volna, tisztelettel megcsókolta” [217; kiemelés tőlem: B. T.]. Nemcsak az idő, hanem a tér is más jellegzetességekkel rendelkezik: a mitikus szöveghelyeken hagyományos

³⁷ Cem ragaszkodik ahhoz, hogy vonattal menjen Öngörenbe, így a vonat értelmezése a mítoszba való átlépés aktusának tekinthető, és a modern technika ihlette vonat „a legarchaikusabb mitológiai komplexum” a barlang kifejeződésének és „jellemző példája a mitologikus réteg aktivizálódási mechanizmusának a modern művészet világában”, ahogyan erre Lotman is rámutatott. Juriy LOTMAN, *A szűzsé eredete tipológiai aspektusból*, ford. KLAUSZ Ildikó és PÁLFI Ágnes = *Kultúra, szöveg, narráció*, szerk. KOVÁCS Árpád, V. GILBERT Edit, Pécs, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1994, 99–100.

– ámde transzcendens minőséggel bíró – térelemek jutnak szerephez a csillag, a kút vagy a labirintus szimbolikájában.³⁸

A realista krimi érvényességi körét, mint említettem, Gülcihan távolléte határozza meg. A mítosz azonban befolyásolja a realista szöveget is, és mélységesen meghatározza a szereplők életét, de csak mint olvasmányélmény és obszesszió lép színre: „A kútásás után húsz évvel a feleségemmel is elkezdtem megosztani az Oidipusz és Szuhráb iránti érdeklődésemet. Mahmut mesterről nem szóltam, így Szophoklész drámája és Firdauszi legendája iránti érdeklődésemet Ayşe a meg nem született fiunkkal kapcsolatos fantáziának fogta fel, játéknak tekintette, és lelkesen részt is vett benne” [130]. Ugyanakkor kiépül egy intermedialis hálózat, amely – ellentétben a mítosz areferenciális tulajdonságával – referencializáló funkcióval bír, amellyel az eseményeket a regényen kívüli világba szövi bele olyan alkotások említésével, mint Pasolini *Oidipusz király* című filmje, Ilja Rjepin *Rettegett Iván megöli a fiát* című festménye vagy Gustave Moreau *Oidipusz és a szifinx* című festménye. A mítosz interpretációk és képzőművészeti alkotások tárgyaként jelenik meg, a realista szövegrészben úgy van jelen, mint egy kultúra történeti lenyomata – igazi lényege nem jelenik meg, de értelmezési aspektusai rendre problémává válnak. A mítosznak van formáló ereje – ugyan látens módon – a realista szöveg cselekményére, mivel Cem és Ayşe gyermektelenségének okát is ez indokolja (Oidipusz is egyke volt, ráadásul így adódik, hogy egyetlen fiuk a Sührab nevű cég legyen). A realista krimi kronologikus időrenddel írható le, bár van egy-egy retrospektív mozzanat, akár a régmúltig való visszatekintés – például a 150. oldalon –, térelemeit tekintve pedig a modern, fejlődő, technikai vívmányokkal (repülő, autók, cégek, a fejlett Isztambul) telezsúfolt világból építkezik, amelyben: „A repülőből azt kellett látnom, hogy egyre távolabbi helyekig nyújtja karjait a város, és az egyre szélesebb utakon számtalan hangyaként araszolnak az autók, Mahmut mester foglalkozását pedig régen halálra ítélte a technológiai fejlődés” [116].

3.4. GÜLCIHAN ÉS A MÍTOSZOK KIAZMUSA

Az apa- (*Oidipusz király*) és utódgyilkosság (*Rusztém és Szuhráb*) mítoszáat is a Piros Hajú Nő működteti, ezért egymásba fonódásuk is személyében fejeződik ki leginkább. Gülcihan nevében két török szó is megbújik, ami az alakzat érvényességét támasztja alá. A *gül* előtagról – melynek jelentése ‘rózsa’³⁹ – elsődlegesen a nő hajsztínére asszociálhatunk, amely a legfontosabb attribútumaként jelenik meg a regényben: „Számunkra, akik később váltunk piros hajúakká, a hajsztín választott egyéniséget jelentett” [197] és „a piacon a saját kezemmel kimért hennával kezdtem festeni a hajam” [199]. Emellett a mítosz bizonyos

³⁸ Az idő, tér és kozmosz kérdéskörét mélyen érinti Eliade is: Mircea ELIADE, *A szent és a profán*, ford. BERÉNYI Gábor, Budapest, Európa Kiadó, 2009, 5–105.

³⁹ Az antik görögség mitológiájába a rózsza a keleti világból került, amely újabb összeérése a két civilizációnak. A rózsza itt a termékenységhez, ihletettséghez kapcsolódott erősen, de nem elhanyagolható, hogy a heves testi és szellemi szerelem kifejezője is volt. Emellett az életszakaszok határjelzője, az ég-föld szféra határvonalának jelképe is volt. GÉCZI János, *A rózsza és jelképei. Az antik Mediterránium*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2006, 105–106. Továbbá a rózsza isteni eredettel rendelkezik, Mohamed, Gábrriel és egy mitologikus lény verejtékéből született. GÉCZI János, *Allah rózsái*, Budapest, Terebess Kiadó, 2000, 12.

értelemben a nő hajszíne miatt lép működésbe: „Talán Cem se vett volna észre, ha nem a saját kezemmel festem hennával a hajamat” [200]. A piros szín továbbá a szenvedély és vér metaforája, nem beszélve a rózsza erotikus tartalmáról és arról, hogy a nőiség szimbólumának tekinthető. A *cihan* utótag a kozmosz és az univerzum jelentésével rendelkezik, így Gülcihan a mítosz működési terének létrehozója, és az események előmozdítója. Ő a török Moira, aki Cem és Enver életének szálait egybefonja. A sors, a szereplők determináltsága és a mítoszok érvényességi köre erősen tőle függ, a sorsistennők⁴⁰ mindhárom lényegi vonása benne összpontosul, hiszen *kiosztja* a szerepeket (például Mahmut megmentésével Cemet megfosztja attól, hogy Oidipusz legyen, de lehetőséget ad arra, hogy Rusztemmé válhasson). *Elháríthatatlan*, ahogy Cem első leírásából is kitűnik: „Tulajdonképpen nem is láttam jól az arcát. [...] Az egész megjelenése érintett meg. Piros haja furcsán csillogott a fényben. Úgy nézett rám, mintha régóta ismerne, és azt kérdezné, hogy mit keresek itt” [28], és *pusztító* is „[Enver] azért volt ott, mert apátlan gyermekként szerette volna látni, meg akarta ismerni az apját. Én ébresztettem föl benne ezt a vágyat – most már bánom” [210].

A mítosz⁴¹ zárt struktúra, amely kétfelől mégis nyitott, szereplőjének tehát be kell lépnie a mítosz terébe, ahonnan azonban van kijutás: viszont a két pont között személyiségének meg kell változnia.⁴² Pamuk regényében Cem kétszer is belép a mítoszbba, és mindkétszer kilép belőle. Először a szegény, apátlan fiú a Gülcihannal történő szeretkezéssel lép a mítosz terébe, ahol új irányba fordul személyiségének fejlődése, egyfelől konstruktív – „Hiszen szép volt minden, akár a csillagok. Akkor éjjel biztosra vettem azt is, hogy író leszek. Elég, hogy az ember nézzon, lásson, megértse, amit lát, és szavakba öntse” [84] – másfelől destruktív érzelmek születnek benne: „Állandóan bűnösnek éreztem magam” [88]. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy Cem azzal a nővel szeretkezett – tudatlanul – akibe apja is szerelmes volt, így fenntartásokkal ugyan, de oedipuszi tettet hajt végre. Oedipusszal való azonosítását segíti Mahmut mester *vétlen* meggyilkolása. A pótapjaként szeretett kútásó mester azonban nem hal meg, ahogyan évtizedekkel később Cem megtudja, Öngörenből való elmenekülése és hite arról, hogy halált okozott, a mítoszból való kilépés látszatát kelti. Kérdéses azonban, mennyiben sikerült a Piros Hajú Nő hatásköréből szabadulnia, hiszen megrogzottsága is öngöreni élményeiből fejlődik ki. Lotman megvilágító megjegyzése is azt a benyomásunkat erősíti, hogy Cem még a mítosz – igaz, átmenetileg passzív – szereplője: „A halál (vagy a vele ekvivalens jelenségek: az eltávozás, eltűnés az ismeretlenbe, ami után a hős újabb feltűnésének kell következnie [...]) az elbeszélés közepén helyezkedik el, és nem ez lesz a lezáró mozzanat”.⁴³ Valóban, Öngörenben való újabb feltűnése (a második belépés) aktivizálja a mítosz mechanizmusát, a fiával való találkozása pedig a beteljesülésig – azaz halálig és kilépésig vezet. A regény egyetlen tényleges gyilkosságával pedig minden szereplő kilép a realitásba, miután Enver a török Oedipuszként születik újjá. A mítosz azonban csak a regény szereplői számára fejeződik be, mivel befejezhetetlen és időtlen, ciklikus, szüntelenül ismétlődő mechanizmus, amely bármelyik ponton újakezdődhet. Sem kezdete, sem végpontja nincs, így szereplői bármikor kiléphetnek belőle – de ezzel csak saját

⁴⁰ KERÉNYI Károly, *Görög mitológia*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1977, 29–30.

⁴¹ A mítosz más szempontú megközelítéséhez vö. Pierre BRUNEL, *A mítosz és a szöveg struktúrája*, ford. MARTONYI Éva = *Fejezetek a francia irodalomelmélet történetéből*, i. m., 43–53.

⁴² LOTMAN, i. m., 94.

⁴³ LOTMAN, i. m., 95.

szerepük iktatódik ki, a mítosz működése nem függesztődik fel.⁴⁴ „Mert a régi mesékben és legendákban megírtak velünk is megeshetnek. És minél többet olvassuk őket, minél jobban hiszünk bennük, annál inkább megesnek. Éppen azért nevezzük őket legendának, mert meg fognak történni velünk” [203].

A kiasztikus narráció fontos következménye a mítosz metaforikus megismétlése és különböző alternatíváinak egymás mellett való létezése. Az énelbeszélés regény végi lepleződése után újra kell olvasnunk a szöveget olyan szempontból, hogy Cem narratívája valójában Enver fikciója, így a szeretkezés eseményének leírásakor Enver (áttételesen) átlélővé és cselekvővé válik, a narratíva által Enver válik Oidipusszá, mert a pusztá szavak szintjén, Cem karakterébe bújva ő is szeretkezik anyjával. Azonban sem a narratíva, sem a szűzsé, sem a szereplők szintjén nem teljesülnek kifogástalanul az Oidipusz-mítosz elemei, ami arra utal, hogy Pamuk nem újraír, hanem már meglévő mitológémák által teremt meg egy új török identitás kialakításához szükséges irodalmi és kulturális bázist – legalábbis egy olyan alapot, amelyről az individuum krízise orvosolhatóan tűnik.

3.5. A REGÉNY EGZISZTENCIÁLIS VETÜLETE; A KELET-NYUGAT KIAZMUS MÍTOSZBELI MEGJELENÉSEI

A két mítosz a regényben tematikus szempontból is párbeszédbe kerül, az apa-fiú kapcsolat két eltérő maximáját jelenítik meg, kiterjesztve kulturális és társadalmi szférákra annak kérdéseit, hogyan kell apának és fiúnak egymáshoz viszonyulnia, és milyen princípiumoknak kell(ene) meglennie a két személy magatartásában. Metaforikus szinten az apa-fiú kapcsolat kérdése a regényben megfellelthető lesz az Isten és ember közötti viszonyulási forma kidolgozásával. Vagy, ahogyan Gülcihan megfogalmazza: „Találj magadnak egy másik apát. Ebben az országban amúgy is sok apja van az embereknek. Állam apánk, Allah atyánk, maffiavezér keresztapánk... *Apa nélkül nem élhet itt senki?*” [78; kiemelés tőlem: B. T.]. A regény ilyen szempontú értelmezésekor hasznos a görög *paideia* (nevelés) fogalmát felidézünk, ugyanis ez az ember Istenhez való hasonlóságát jelenti, sőt egy olyan *közösség* kialakítását a transzcendenssel, amelyben az alárendelődés mozzanata nem fosztja meg az individuumot attól, hogy individuummá váljon.⁴⁵

A mítosz „úgy alkot meg, hogy a mi világunkban érvényes valóságokat idéz fel és ragad meg”,⁴⁶ írja Kerényi Károly, és ha ezt az állítást a *paideia* fogalmával összeolvassuk, akkor fény derül arra, hogy az individuum – a mítosz és ezáltal *A piros hajú nő* terében – egzisztenciálisan érintett. Pamuk regénye egyének regénye; nem mítoszfeldolgozás, hanem mítoszalkalmazás, amelynek egzisztenciális vonatkozásai vannak,⁴⁷ ugyanis minden egyéb, az individuumot meghatározó szempont – például a kulturális és világnézeti hovatartozás – egzisztenciális aspektusból válik relevánssá. Az egzisztenciális érintettség legelemibb módon pedig a transzcendenshez fűződő viszonyban kristályosodik ki, az Allahban való hit vitája

⁴⁴ LOTMAN, *i. m.*, 83.

⁴⁵ BODOR Mária Anna, *Homo religiosus* = KERÉNYI Károly, *Az örök Antigóné. Vallástörténeti tanulmányok*. vál., szöv. gond. BODOR Mária Anna, Budapest, Paidion Kiadó, 2003, 460–462 és 470–471.

⁴⁶ KERÉNYI Károly, *Prótagonos Koré* = K. K., *Az örök Antigóné, i. m.* 390.

⁴⁷ „a tragikum kérdésének a jelentősége: egzisztenciális” KERÉNYI Károly, *Az örök Antigóné* = K. K., *i. m.*, 171.

ezért kerül a regény egyik legkitüntetőbb pontjára, az egyik gyilkosság előtti dialógusba. A mítosz Pamuk regényében metaforikus módon az identitásalkotás alapjait jelenti, amely szakrális vetülettel is bír. Az, hogy – Frye megállapításaiból kiindulva – Gülcihan egyszerre édeni és démoni alakja a szereplőknek, és az, hogy a mitikus időtlenség valamilyen földön túli szférából építkezik, arra enged következtetni, hogy egzisztenciális értelemben a regény egészében folyamatos élet van, de a mítoszok működésénél az élet folyamata megszakad – az inaskodás éveit például sok fejezetet felölelnek, és nincs különösebb jele az idő múlásának, de Gülcihan távollétében néhány oldalon évtizedek történetét ismerjük meg.⁴⁸

Az egzisztenciális érintettség és a kulturális meghatározottság pólusai között zajlik az apagyilkosság és utódgyilkosság mítoszainak párbeszéde és az a folyamat, amelynek végén az egyik (?) cselekmény érvénybe lép. Többször utalnak arra a regény szereplői, hogy a két mítosz nem egyszerű mese, hanem az életüket és sorsukat meghatározó szűzsé: „Eszembe se jutott, hogy aznap este a sátorban töltött egy óra alatt látottak, akár a futólag olvasott Oidipusz-történet, irányt fog szabni az életemnek” [73], mondja Cem a Gülcihannel való személyes megismerkedése előtt – ezután pedig mind a két mítosz színpadi feldolgozását megtekinti. Ezután első párbeszédükben, amikor Cem arra panaszkodik, hogy mestere haragudott rá az Oidipusz-történet miatt, Gülcihan felhívja figyelmünket ennek okára: „A görög dráma Törökországban nem tudott gyökeret eresztetni” [78]. Ez a tény – amelynek főleg történelmi előzményei vannak, és a regény múltbeli pontján még élő társadalmi előítéletekből táplálkozik – alakul át világnézeti különbséggé, amelynek párbeszédbe hozásával Pamuk a közösségre jutás alapjait igyekszik megtalálni. Mindkét mítosz egy véten gyilkosságot mutat be: a keleti mítoszban az apa hosszú harcban öli meg a fiát: „előhúzta jó élű kardját s vele / heves lelkü sarját hamar döfte le”,⁴⁹ és ezután derül fény rokonságukra: „Ha Rusztem vagy, tudd hát: a te / vak lelkednek ölt meg rossz természete”.⁵⁰ Az Oidipusz-mítoszban ellenben az utód öli meg az apát – ugyancsak tudatlanul (legalábbis abban a mítoszváltozatban, amely Szophoklész darabjából olvasható ki).⁵¹ Mindezek után a szereplők életét a szövegek értelmezése határozza meg: „mintha csak a saját életem titkát akarnám felfedezni, szinte faltam a könyvet” [108]. Nemcsak egyéni, hanem közösségi-kulturális olvasatok is megfogalmazódnak a szövegben, és ebből a szempontból a világnézetek metszéspontjait és kontrasztjait is megfigyelhetjük: „[a régi görögök] nem azt tartották Oidipusz bűnének, hogy megölte az apját, hanem azt, hogy menekülni akart a rá mért sors elől. Hasonlóképpen Rusztemnek sem a fia megölése volt a bűne, hanem az, hogy az egyéjszakás kaland folytán apa lett, de nem vált a fiú apjává” [127]. Oidipusz megbűnhődik, de a narrátor felhívja a figyelmet arra, hogy Rusztem nem: „A keleti apát nem fogja megbüntetni senki?” [128]. A két mítosz közös pontja, hogy a fiú az apától távol nő fel, véletlenül találkozik vele, és harcuk közben nem ismerik fel egymást; a gyilkosság nem nevezhető szándékosnak, tettük mégis az apa elleni lázadásként fogható fel. Ugyanakkor a keleti autokrata apa felett nem győzedelmeskedhet a fia, a nyugati kiegyensúlyozottabb

⁴⁸ Northrop FRYE, *Anatomy of Criticism. Four Essays.*, Princeton, Princeton University Press, 1973, 158.

⁴⁹ Abulkászim Manszúr FIRDAUSZÍ, *Királyok könyve*, ford. DEVECSERI Gábor, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1979, 170.

⁵⁰ FIRDAUSZÍ, *i. m.*, 171

⁵¹ A mítoszok változatairól, amelyek közt van olyan változat is, amelyben Oidipusz kegyetlen bosszút áll Laioszon, bővebben: Kerényi Károly írt. KERÉNYI Károly, *Görög mitológia, i. m.*, 243–253.

világban viszont az apagyilkosság tette végrehajtható. A tettek indítóokául a narrátor egy olyan pillanatot nevez meg, amelyben mintha Allah „egy pillanatra elvette volna az apák és fiúk eszét” [127]. A mítoszok regénybeli működésének jellegzetességeit leginkább úgy figyelhetjük meg, ha megvizsgáljuk a két gyilkosságot.

Mahmut „meggyilkolásának” története a sorssal és a mítosz erejével való szembesülés ideje a regényben, itt tapasztalja meg Cem, hogy a sorsbeteljesülés bármikor bekövetkezhet, és hogy ő nem csupán befogadója, de szereplője is a mítoszoknak. A mitikus történetben megsokszorozódnak a természeti jelenségek, jobban mondva Cem érzékenyebben reagál rájuk. Ezek olyan metaforákká lényegülnek át, amelyek a szöveg belső összefüggéseire mutatnak rá, miközben a *jóslat* fogalmával is rokoníthatók. Az első előrejelzés a hullócsillagok feltűnésekor születik meg, ami annyira fontos alakzat, hogy jelentését a szövegből nyeri: „Mahmut mester számára mindegyike egy-egy élet jele volt. [...] A csillaghullás láttán néha annyira elszomorodott, mintha valóban tanúja lett volna egy ember halálának” [39]. A szeretkezés után Cem két hullócsillagot is lát, de mint a mítosz résztvevője, nem képes jelentésüket és jelentőségüket kiolvasni; kívülről szemlélő marad, éppen ő, aki a legfontosabb résztvevője a cselekménynek. A Mahmut iránti féltékenység, amelyet a narrátor egy ponton kontrollálhatatlanként ír le, csak fokozza alárendeltségéből következő diszkomfortját: „Apámtól sohasem félttem úgy, mint Mahmut mestertől. Nem tudom, hogyan telepedett meg ez a félelem a szívemben, de abban biztos voltam, hogy a Piros Hajú Nő csak fokozza ezt az érzést” [64]. Gülcihan alakjához köthető még Cem másnapi bágyadtsága és kialvatlansága, amely módosított tudatállapotot eredményez: „Minduntalan a Piros Hajú Nő édes nevetése, szép teste és lázas szeretkezésünk képei jutottak eszembe, nagyon jó volt rá gondolni. Vajon elszaladhatok hozzá a déli pihenőben?” [88]. Ezalatt Mahmut szinte mitikus szörnyyé alakul, alakjához egyre inkább a fenyegető jelenlét fogalmát kell kapcsolnunk: „Mintha egy sámánapó vagy egy óriásból és egy dzsinnből gyúrt, föld alatti lény dühös-panaszos kiáltozása hallatszott volna” [88]. A mítosz érvényesülését sokszor egyfajta alászállás jelképezi – jó példa erre az *Isteni színjáték* is – a regényben is egy alászállásnak vagyunk szemtanúi, ugyanis Cem korábban nem ereszkedett a kútba, de most kénytelen megtenni, hogy haladhassanak a munkával. A föld mélyébe való leereszkedés az alvilágba való belépéssel azonosítható, a kút mélye Pamuk regényében többször meghatározódik alvilágként, a menny ellentétéként, de Mahmut a menny szféráival is összemosza, így a kút⁵² transzcendens töltettel rendelkező térré változik: „mintha a mester szerint a kútásás közben éppenséggel Allah és az angyalok lakóhelye felé haladtunk volna” [35]. A kút szimbóluma megteremti tehát a mítosz hátterét adó háromszintű világképet (alvilág-föld-isteni szféra), és belépteti mind a két szereplőt. Miután Cem félelmei miatt visszatér a felszínre, ismét Mahmut ereszkedik le, és a cselekmény ekkor ismét metaforikussá válik – a mester kiabálása jóslattá lényegül, az ügyetlen inas valóban visszaejt a vödört, de halálának bekövetkezése nem bizonyos. Cem csak a hangeffektusokból (furcsa hangok a föld alól, a vonat távoli füttye, a fájdalmas sikoly, a hirtelen beálló csend) és a természeti környezet jeleiből (a fény felé menekülő gyík, a pókhálók, a pillangó és a darázs

⁵² A kút a nőiség szimbóluma is, így Gülcihan alakja metaforikus szinten jelen van az eseményeknél, és így az egész eddigi cselekményt az ő hatalma irányította. *Jelképtár*, szerk. HOPPÁL Mihály, JANKOVICS Marcell, NAGY András, SZEMADÁM György, Budapest, Helikon Kiadó, 2010, 28.

repülési irányai) gondol arra, hogy megölte mesterét, de ez csupán hit – olyan hit, amely egész további életét meghatározza. Az áttételes apagyilkosság mítoszi tettként értelmeződik; úgy tűnik, Cem kilép a mítoszból, és bűnösségének tudatában menekül el Öngörenből.

Cem meggyilkolása felé több regénybeli tényező is mutat, ilyen a mítoszok utáni megrögzött kutatása is. Megpróbálja életének titkát ezekből kiolvasni, később elkezd a férfiakat „apjukra haragvó Oidipusz-típusra” és „fiaikban félelmet keltő Rusztem-típusra” felosztani [130]. Így a reális életre olvassa rá a fikatív jellemeket, egyre inkább összerosva a realitás és mítosz határvonalait. Cem meggyilkolása már a mítosz (és sors) determináló erejét villantja fel, nem véletlen, hogy egy acte gratuit vezet be. Enverről az elutazás előtt már értesült, és vérvizsgálattal bebizonyosodott, hogy a fia, de nem látta őt sosem, így Öngörenben sem ismerheti fel. Mivel fia nem akar vele találkozni, Cemben aggodalom támad, fél a kiszámíthatatlanságtól, ezért egy fegyvert visz magával cége rendezvényére. Mivel Enver egyetlen megnyilatkozása azzal zárult, hogy „Ne félj a fiadtól” [159], a pisztoly eltevése felesleges cselekedetnek látszik – azonban csak a realitás felől acte gratuit, a mítosz arra hívja fel a figyelmet, hogy működése zavartalanul folyt a háttérben, és a két mítosz továbbra is „viaskodik” egymással. A vonattal való utazás már kétséget sem hagy afelől, hogy a mítoszok érvényesülési harcának a végéhez érteztünk. Az utalások a második fejezet záró szakaszában már rendkívül egyértelművé válnak, csupán Cem bizonyul vaknak a jelekkel szemben (például a Serhatként bemutatott Enverről Gülcihan azt állítja: „Arról ábrándozik, hogy egy napon Szophoklész játszik majd Öngörenben” [175]). Párhuzamokat is megfigyelhetünk: a tudatállapot-változás ugyanúgy az alkohol (és Gülcihan jelenléte) miatt következik be. Szinte természetes módon a mitikus kronotoposz központjában zárul le a cselekmény és a gyilkossági tett, mivel Cem és Enver kettesben meglátogatják a kutat, amely érintetlenségben maradt az idővel szemben, ugyanúgy, ahogyan Gülcihan, sőt a szereplők érzelmevilága is mozdulatlan, igaz, a kiazmusnak köszönhetően ezúttal Cem Mahmut elleni lázadása Enverben ölt testet. A mítosz és a realitás a regénynek ezen a szintjén már különeműséget mutat, a kút és Öngören határolta térrész az időnek ezen a kitüntetett pontján egy összesűrűsödött cselekménysort bontakoztat ki.⁵³ A két világ, amely egymás mellett működik a regényben, nem hozható tökéletes fedésbe egymással, sőt, a cselekmény szempontjából a reális eseményszál iktatódik ki a mítosz javára. „A régi könyvek, legendák és képek, a régi civilizációk fénye olyan távol esett a sötét, barátságtalan öngöreni éjszakától, hogy nem értettem feleségem izgalmát” – mondja Cem, felhívva ezzel a figyelmet arra, hogy a két mítosz megszűnik pusztán irodalmi és kulturális lenyomatként létezni, mert a kronotoposz ezen részén szüzsévé lényegülnek át.

Törvényszerűnek tűnik, hogy ha az egyik mítosz érvényességre jut, akkor a másiknak vissza kell szorulnia és teljességgel érvényét kell vesztenie, ugyanis nem válhat egyszerre az Oidipusz- és Rusztem-típus is gyilkossá. Véleményem szerint a regény végső olvasatát a kiazmus alakzata befolyásolja legerősebben, ahol az egymásba fonódás eljut egy olyan maximáig, amelyben az A-B-B-A tükörszerkezet létre tud jönni. Cem, „az európai

⁵³ Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *A szó esztétikája. Válogatott tanulmányok*, ford. Könczöl Csaba, Budapest, Gondolat Kiadó, 1976, 257–258 és 263–274. A kronotoposz érdekessége, hogy bár Cem jár Thébában, de hétköznapiak találja – ez úgy is értelmezhető, hogy a regény megfosztja Thébát mitikus légkörétől, mert átmenetileg az Oidipusz-mítosz (egy variánsa) is Öngörenben, a kút vonzáskörében játszódik.

gondolkodású gazdag török” [191] igazi európeér alkat a regényben – ő személyesíti meg a modern életvitelű, nyugat felé nyitott ember mintaképét. Ugyanakkor ő képviseli a keleti patriarchális tradíciót, ő „egy olyan ázsiai autokrata apa, mint Rusztem” [185]. Ezzel szemben fia, Enver nacionalista, aki „utálja a kurdokat és a balosokat” [163], erősen hisz Allahban, tehát konzervatív személyiség, aki lenézi a nyugatiasodási törekvéseket, legyenek azok államiak vagy személyesek. Azonban „ingerlékeny és összeférhetetlen a természete” [168], „elnyomott és lázadó” [130] személyisége, amelynek „az apátlanság a problémája” [179] a török Oidipusszá avatja őt. Látjuk tehát, hogy amit a szereplők a realista szövegben képviselnek – Cem az európeér alkatot, Enver a konzervatív nacionalizmust – visszájára fordul a mítoszok terében – ahol Cem lesz a keleti elnyomó és Enver az európai lázadó. Így fordulnak át paradoxonná a személyiségjegyek a személyiségen belül (ahol például a nyugati személyiség jele A, míg a keleti személyisége B), ugyanis Cem személyisége AB-ként (a realitásban nyugatias ember, de a mítoszban Rusztem-típus) írható le, míg a kiazmus eredményeként Enver éppen fordítottja lesz: BA (azaz konzervatív keleti, a mítoszban mégis Oidipusz-típus). A kiazmus ilyen funkciójának köszönhetően pedig egyik világnézet sem bukhat el. Cem meggyilkolása nem egyenlő az európeér ember bukásával, csupán a Rusztem-típus „veszített”. De Enver alapvető keleti személyisége sem győzedelmeskedhet teljes egészében, mert a gyilkossággal az Oidipusz-típus „győzedelmeskedett”. Végeredményképpen azt a következtetést vonhatjuk le, hogy sem a keleti, sem a nyugati világnézet nem léphetett a másikat kizáró érvényességre, sokkal inkább a nyugati és keleti „típusok” „személyiségek” és „világnézetek” közössége tapasztalható. Az identitás nem osztható keleti vagy nyugati felíratú dobozokba, mert alapjaiban mindkettőből részesül, ezért egzisztenciális szempontból a két kultúra egymásba fonása és egységre hozása az, amely alapjaiban meghatározhatja a (török) ember önképét.⁵⁴ Nem a választásra hívja fel a regény a figyelmet, hanem kétségbe vonja a választás szükségét és kohézióteremtésre szólítja fel az olvasót.⁵⁵

4. A NARRÁCIÓ ÉS IDENTITÁS KIAZMUSAI

4.1. SORS- ÉS VALLÁSKÉP A REGÉNYBEN

A regény interpretációjakor érdemes megvizsgálnunk, hogy milyen sorsfogalommal dolgozik, mivel a görögség számára a sors predesztináló funkcióval bírt (főként a tragédiákban), ami összeegyeztethetőnek tűnik az Allah akaratába vetett hittel. A kierkegaard-i sorsfogalomra szeretnék emlékeztetni itt, amely individuumközpontú, és rokonítható a műben feltűnő sorsképpel. Az individuum Kierkegaard-nál erősen

⁵⁴ Megvilágító volt számomra a témát és megközelítést illetően Erdağ Göknar tanulmánya: Erdağ GÖKNAR, *Secular Blasphemies: Orhan Pamuk and the Turkish Novel*, Duke University Press, *Novel: A Forum on Fiction*,

Vol. 45, No. 2, *The Contemporary Novel: Imagining the Twenty-First Century* (Summer 2012), 301–326, különösképpen: 306.

⁵⁵ Szeretném újból megemlíteni Énard *Mesélj nekik csatákról, királyokról és elefántokról* című regényét, amelyben Michelangelo feladata egy híd megépítése. Ez a metaforikusan értendő híd sajnos nem maradhat fenn az utókor számára (romboló erővel lép fel, gyilkossági kísérlet, politika és természeti katasztrófa is), de egy későbbi dolgozatomban szeretném összevetni, hogyan látja a kohézióteremtés kérdését egy francia és egy török író napjainkban, ugyanis a párhuzam nagyon éles közöttük.

meghatározott a kor, a társadalom és a család szempontjából, az individuum tehát többféle aspektusból is relatívnak mutatkozik (és nem lehet totális). Az ő sorsfogalma megköveteli a bűnösség mozzanatát (legyen szó Mahmut vagy Cem meggyilkolásáról), de nem kötelezi a szereplőt arra, hogy bűnössé váljon, sőt, ártatlanságban akarja tartani (ezért nem ismeri fel Oidipusz apját, Ruzstem a fiát), mert így megjelenhet a tragédiában (és személyiségében) a bánat.⁵⁶ Így az individuum sorsát egy felsőbb hatalomtól kapja, tudatlanul veszi magára, és bűnt követ el, miközben nem veszíti el ártatlanságát sem. Talán ez az ártatlanságtudat az, amely miatt Enver – Gülcihan számára értelmezhetetlenül – boldognak látszik a börtönben. Bűnt követett el, elítélés alatt áll, de a mítosz legitimálja tettét és feloldozást nyer általa. Érdekes paradoxon rejlik e mögött: „amikor a bűnös már-már összeomlik az általános bűn súlya alatt, melyet magára vett, [...] ebben a pillanatában jelenik meg a vigasz abban, hogy az általános bűnösség az, mely benne is érvényre juttatta magát; de ez a vigasz vallási vigasz”⁵⁷ – írja Kierkegaard,⁵⁸ és ezzel az apa elleni lázadást az isten ellen való lázadással párhuzamosítja. A vallásos, és Allah iránt elkötelezett Enver megnyugvást lel abban, hogy bűne eleve elrendelt volt, és ő nem menekült el a büntetés elől – ezzel pedig az isteni akarat ellen nem követ el sértést. Szakrális értelemben Envernek nincs bűne, mert – Mahmut szavaival élve – Allah akarata teljesedett be rajta, és nem próbált meg elmenekülni sorsa elől [47]. Ha Cem tettét (és itt Mahmut kútban hagyására, illetve a szeretkezésre utalok) úgy értékeljük, mint a természet megbontását, akkor Enver tettét (amelyet most úgy értékelek, mint a természet megbontójának kiiktatása) nemesziszként kell felfognunk, mivel gyilkossága lényegében a természeti törvényeket billenti helyre.⁵⁹ Bár megállapításom elsőre meglepőnek tűnhet, ne feledjük el, hogy a tragédia kijátssza a jó és a rossz leíró kategóriáit, és kitér az erkölcsi felelősség és önkényes sors elől.⁶⁰

A szereplők sorsának alakulásában nagy szerepe van ugyan az egyéni szabadságnak, de valójában ez a szabadság a mítosz szempontjából kevésbé releváns döntésekre igaz, az olyan elemek esetében, amelyeknek mechanizmusa a mítosz működését segíti, inkább a predesztináltság számottevő. Állandóan jóslatokat hallunk: „Az ostoba inas nyomorékká teheti a kútban lévő, az óvatlan meg is ölheti. Legyen mindig lent a fejed, a szemed és a füled” – mondja Mahmut Cemnek [34]; „Mindent elmondok Turgaynak. Megverhet. Akár le is löhet” – említi Cem egy helyen [93]; „Oidipusz is azért ölte meg az apját, mert hiába akart szembeszegülni egy történettel és egy jóslattal” – írja később [109]. A végzet körüllengi a történetet. Annak érdekében, hogy a determinált végkifejlet jelenlétét bizonyítsam, szeretném elemezni alá vetni egy olyan mellékszereplő nevét (az egyetlen, amely Gülcihan neve mellett erőteljes jelentéssel bír), aki a hírvivő mítoszbeli karakterével feleltethető meg –

⁵⁶ Søren KIERKEGAARD, *Vagy-vagy*, ford. DANI Tivadar, utószó: HELLER Ágnes, Budapest, Osiris–Századvég Kiadó, 1994, 114–119.

⁵⁷ KIERKEGAARD, *i. m.*, 114–115.

⁵⁸ Továbbá érdekes, hogy a melankólia Kierkegaard szerint az eredendő bűnből származik, abból, hogy az ember fellázad Isten ellen és birtokolni kívánja az isteni tudást. Ez átfedésben van a hüzn fogalmával, amely erős szakrális hátteret biztosít a regénynak, ugyanis egzisztenciális abúzusként is felfogható – olyan sérülésként, amely „abból a hiányérzetből fakad, hogy az ember nem tud elég közel jutni Allahhoz”. Kierkegaard melankóliája és Pamuk hüzüne tehát közös pontra jut a vallás terén.

⁵⁹ FRYE, *i. m.*, 209.

⁶⁰ FRYE, *i. m.*, 211.

ő Sırrı Sıyyahoglu. A 151. oldalon bemutatkozó férfi az Öngörenbe való visszatérés előtt keresi fel Cemet, metaforikusan jelentős alkalommal, Akın temetése után. A szóban rejlő *sır* jelentése misztérium, titok – azonban a *sırrı çözüme* mint igei szerkezet már a titkot megfejteti vagy feltárni a misztériumot jelentéseknek feleltethető meg. Fontos azonban, hogy a kifejezésből hiányzik az igei kitevő, amely analógiásan Cemre utal, aki érzékeli a misztériumot életében, de nem képes azt feloldani. Ugyanis a név második tagjának eleje – a *sıyah* – feketét, sötétet jelent, de van egy olyan jelentésárnyalata, mely az angol *sable* kifejezéssel rokonítja – a jelentés tartalmában felfedezhető ugyanis a komor, zord, gyászos, titokzatos, fenyegető jelentés is. Ennek fényében más aspektusból tekinthetünk az *oğlu* utótagra is. A törökben az *oğul* szó a férfi leszármazott és fiú(utód) megjelölése, míg az *oğlu* szó a valakinek a fia jelentéssel bír, sőt egy igei kifejezés első tagja: az *oğlu olmak* (angolul: *have a son*) kifejezésből azonban ismét elnyelődik az ige. Kikövetkeztethető lenne a jóslat: „van egy fiad, akit megtagadtál (ezért hiányzik a *have*), de nem tudod feloldani a titkot (ezért hiányzik a *solve*), így gyász és komorság következik el életedben”. Azonban Cem kénytelen alávetni magát a sors önkényének, mert nem tud olvasni a jelekből.

A sorsnak való alávetettség utolsó bizonyítéka Gülcihan műfaji meghatározásához köthető: ő ugyanis nem mítoszként emlegeti a szüzsét, hanem legendaként, így megfosztja a transzcendens perspektívától a szöveget, átlényegíti az emberi szférára jellemző műfajja: „Az élet megismétli a legendát” [214] és „Természetesen te tudod, hogyan kezded majd a regényt, de fontos, hogy akárcsak az én utolsó monológom a színpadon, őszinte, ugyanakkor meseszerű legyen. Igaz legyen, mint egy megélt történet, és ismerős, akár egy legenda. És akkor nemcsak a bíró, de mindenki más is meg fog érteni téged” [218]. Ezzel azonban alátámasztja, hogy a történetek igazi befolyással is lehetnek az életre.

4.2. GÜLCIHAN, AZ ÖSSZEFÜGGÉSTEREMTŐ

A regény narrációjának strukturális feltárásánál külön kell kezelnünk a *Harmadik részt*, ez ugyanis lényegi eltéréseket mutat az első két részhez képest. A legalapvetőbb különbség, hogy ebben a részben Gülcihan lép elő narrátorrá, amit már a cím is jelez (az első két részt Pamuk nem látta el külön címmel). Ez a cím kiemeli a regény kiasztikus narrációjának fontosságát, és ellentéző szerkezetet hoz létre korábbi részeivel (hiszen ezt a részt egy nő, a korábbiakat két férfi beszéli el; a korábbi részek a mítosz hatáskörében voltak érvényesek, ez a rész a mítosz előtti időkről szól és mítosz utáni időkben játszódik; a korábbi megosztott narrációt egy osztatlan elbeszélés váltja fel).

Amikor Gülcihan narrátorrá lép elő, a mítosz legitimálását is elvégzi, sőt, önmagát is mitizálja: a regény cselekményének keretet ad, belső összefüggéseket teremt és ki nem olvasható információkkal árnyalja a regény olvasatát. Gülcihan nemcsak önreflexív, hanem autopoetikus jellegzetességekkel is ellátja a szöveget, de a mű keletkezésének történetét is elbeszéli. A *Harmadik rész* három funkcióval bír, és három alakban tűnik fel benne Gülcihan, így az egyébként fejezetek nélküli szöveg három részre osztható. Az első rész a Cem előtti idők bemutatására és az Akın iránti szerelem ismertetésére összpontosít, ebben a részben Gülcihan mint szerelmes lány van jelen, amint nővé érik, és hajának befestésével egy új személyiséget alakít ki („Önnél Allah adománya, a születésekor elrendelt sors, nálam viszont tudatos választás” [197]). A második rész, a Cem utáni eseményeket hivatott ismertetni és Enver útját, az alakrajzot illetően pedig Gülcihan mint gondoskodó anya

jelenik meg, így az ő fejlődésregénye is – bár csak képekben – de felsejlik: „Húszas éveim közepén még nem a régi mesékből és legendákból tanulságokat levonó vándorszínész, hanem modern előadóművész, haragos, de boldog baloldali voltam” [198]. Nagyon fontos a harmadik egység, amely a mítosz- és regényalkotást végzi el, itt a Piros Hajú Nő egyfajta rezonőrszerepben tűnik elénk. Míg az első két rész a cselekmény teljesebb és árnyaltabb megértését segíti elő, és bemutatja Gülcihan életútjának fontosabb állomásait, addig a harmadik rész a szövegszemantika és a szöveg önreflexivitásának szintjén értelmezhető.

Az elemzés szempontjából a harmadik egység tűnik a legérdekesebbnek. Gülcihan a regény korábbi részein nemcsak az események előmozdítója, de fény derül arra is, hogy befolyása nélkül a szöveg sem született volna meg: „Ezért kértem meg Envert, hogy írja meg, hogyan ölte meg apját” [211]. A regény műfaja – azaz a védőbeszéd és mítosz közötti ingadozás is – Gülcihan tanácsából táplálkozik: „Természetesen te tudod, hogyan kezdted majd a regényt, de fontos, hogy akárcsak az én utolsó monológom a színpadon, őszinte, ugyanakkor meseszerű legyen. Igaz legyen, mint egy megélt történet, és ismerős, akár egy legenda” [218]. E megjegyzés aláhúzza számunkra a kiasztikus szerkezet szükségességét – és betekintést enged a lehetséges okokba. Fontos még a Piros Hajú Nő kérése a borítóval kapcsolatban: „A táskámból elővettem és átadtam neki Dante Rossetti eltépett és újra összeragasztott képét a piros hajú nőről. – Boldog vagyok fiam, hogy meg fogod írni a regényedet. Ha készen lesz, ezt a képet tedd a borítójára, hogy lássák, milyen szép volt az anyád fiatalkorában” [218]. Dante Rossetti képe – amelyre felesége portréját festette – a török kiadás borítóját teljesen kitölti, és szerencsére a magyar borítón is láthatjuk: egy fejét karjaira hajtó fiatal fiút látunk, aki magába roskadva szorítja az említett képet. (Az angol, olasz és német nyelvű kiadásokon egy-egy piros hajú nőalak látható, de nem jelenik meg rajtuk az a kép, amelyet Gülcihan kívánt.) A magyar borító érdekessége, hogy nem lehet eldönteni, melyik fiú van a képen: Enver (akihez elsősorban a fénykép birtoklása köthető lenne), vagy Cem, akinek mezítelen lába és szakadt farmernadrágja a kútásásra utalhatna. Mint látni fogjuk a későbbi elemzésekben, a két fiú identitása és narrációja is az elbeszélői személy eldönthetetlenségének határaiig merészkedik, és szinte teljes egybefonódásuk lesz megtapasztalható. Másrészt Pamuk ezzel a gesztussal referencialitást ad a szövegnek, kiemelve, hogy „igaz mint egy megélt történet, és ismerős akár egy legenda” [218]. De Gülcihan legjelentősebb feladata a keret létrehozása, melynek köszönhetően utolsó megjegyzése és a regény első mondata kölcsönösen megidézi egymást, ezzel körköröséget adva a szövegnek, és metaforikusan létrehozva a mitikus időtlenséget (megalkotva a mítosz kronotoposztát). „Ne felejtse el, hogy *apád is író akart lenni*” [218; kiemelés tőlem: B. T.] – mondja Gülcihan utoljára, vagy, ahogy a regény kezdetén olvashatjuk: „*Eredetileg író akartam lenni*, de mindazok után, amit itt el fogok beszélni, geológus mérnök és vállalkozó lettem” [11; kiemelés tőlem: B. T.]. Az, hogy a regény megírása, és a megírás módja ilyen döntő kérdéssé lép elő a harmadik részben, úgy értelmezhető, mintha maga a szöveg, amelyet az első és második részben olvashatunk, folyamatosan teremődne, hiába van a kezünkben egy kész szöveg (maga a könyv), a regény az olvasással születik meg. Ebből következően a kiazmus alakzatán kívül a mise-en-abyme technikai megoldását látjuk megvalósulni. Gülcihan tehát a mítosz parafrázisának és szövegi megjelenésének is működtetőjévé válik, olvasata, hogy az élet megismétli a legendákat, szervezőelvvé válik a szövegben.

4.3. A KIASZTIKUS NARRÁCIÓ SZERKEZETE

Az egybefonódó narrációs szerkezetet az hozza létre, hogy egyszerre két elbeszélői szólam fut egymás mellett, de egyetlen narrátor személyében összpontosul mindez. Adott tehát egy narrátor – Enver. Ő azonban nem ugyanaz a személy, aki egyes szám első személyben beszél el a történetet, ugyanis a nézőpont Cemé, aki halott az elbeszélés idejében, tehát az ő narratívája megalkotottként vehető számításba. Így a ricœur-i narratív azonosság fogalmára kell utalnunk: Enver az elbeszélői pozícióból tesz szert a Cemmel való azonosságára. De a narratívát nem sikerül tökéletesen Cem aspektusából megalkotnia, újra és újra felbukkannak saját szólamai, amelyek Cem szólamaival párhuzamosan jönnek létre. Az azonosságban rejlő *idem* és *ipse* fogalmának dichotómiája jól megfigyelhető a két interferenciában lévő narrátori szólamban. Enver Cem bőrébe bújva narrál, Cemhez „tökéletesen hasonlóvá” válik, „analóggá”, ami azt eredményezi, hogy Cem szólama látszólag sikeresen megszületik a szövegben. Az *ipse* definíciójából eredően az igazán autentikus elbeszélői szólam azonban Enveré lesz, mivel ez hordozza az „önmaga” és „őmagaság” jegyeit.⁶¹ A kiazmus miatt a két elbeszélői szólam egymásba fonódik, így a kizárólagosan Enverhez vagy Cemhez tartozó szólamok kiiktatódnak a szövegből, és egy olyan narratíva bontakozik ki, amelyben mind a két személyiség nézőpontja érvényesülhet, igaz, eltérő mértékben, vagyis esetenként az egynézőpontú narráció működik. Szeretném most elemzés alá vetni a regény kezdő sorait, hogy gyakorlati módon is megmutassam: hogyan működik a narráció és nézőpontváltás a regényben.

„Eredetileg író akartam lenni, de mindazok után, amit itt el fogok beszélni, geológus mérnök és vállalkozó lettem. Ám ne higgyétek, hogy pusztán azért, mert elkezdem mesélni, már magam mögött hagytam az eseményeket. Az emlékezéssel újra közel kerülök hozzájuk; ugyanakkor érzem, hogy velem együtt sodródtok majd ti is az apai és fiúi lét titkai között.”

Az elbeszélői pozícióban látszólag Cemet találjuk, hiszen az ő beteljesületlen álma az íróvá válás. De a regény végén kiderül, hogy Enver valóra is váltja ezt az álmot, így az első tagmondat még mindkettejükre érvényének tekinthető – a folytatás természetesen már kizárólag Cemre érvényes. A második mondat jobban köthető Enverhez, az olvasók aposztrofálása az első mondat életrajzi jellegét a védőbeszéd stilisztikájába fordítja át, miközben az „életben továbbélő legenda” minősége is létrejön. Az emlékezés – amely Enver szempontjából inkább rekonstrukcióként fogható meg – szó a memoár műfaja felé vinné a történetet, de nem emlékezhet vissza Cem életére valaki, aki nem Cem. Magától értetődő megállapításnak tűnik, de ha nem mondjuk ki, elsikkadhatunk afelett, hogy Enver magát is újrateheríti Cem alakjában. Az emlékezet itt a személyes identitás lényegéhez tartozik, de mivel Cem halott, Envert határozza meg: „Ezek a *narratívák* arra tanítanak bennünket, hogy a múlt eseményeit ezután másként és végül más álláspontonról, más perspektívából beszéljük el. Ennek gyakorlása akár addig is elvezethet, hogy saját történelmünket olyanok emlékezete szerint beszéljük el, akik más csoporthoz, más

⁶¹ Paul RICŒUR, *A narratív azonosság*, ford. SEREGI Tamás, = *Narratívák V. Narratív pszichológia*, szerk. LÁSZLÓ János, THOMKA Beáta, Budapest, Kijarat Kiadó, 2001, 15.

kultúrához tartoznak, mint mi”.⁶² A szövegben való megalkotás, az emlékezés mint újírás – helyesebben rekonstrukció – és teremtés jelenlétét a következő szöveghelyen figyelhetjük meg a legjobban.

„1985-ben Beşiktaş mögött, az Ihlamur palota közelében, egy lakóházban éltünk. Apámnak volt egy kis gyógyszerháza. Ez a Hayat nevű patika hetente egyszer éjjelre is nyitva maradt: apám ügyeletet tartott. Ilyenkor én vittem neki vacsorát. Jó volt beszívni a gyógyszereszagot, miközben magas, vékony, jóképű apám a pénztár mellett ülve evett. Harminc év múltán, negyvenöt évesen még mindig kedvelem a faszekrényes régi patikák illatát.”

Ez a bensőséges részlet Cem emlékeiben élhet, de a rekonstrukció lehetőséget teremt Enver számára, hogy a szövegben megalkothassa azt az apa-fiú kapcsolatot, amelyre mindig is vágyott (jóllehet hű marad az elhagyás mozzanatához és következményeihez, mégis átélheti vágyait). Kirívó, hogy az apa pozitív külső tulajdonságokkal rendelkezik, míg jelleme Enver számára elérhetetlen, így egy korlátozott elbeszélői pozíció alakul ki. A kiasztikus narratíva alapja az, hogy egy narrátorunk van, akinek személye kettős: létrejön egy megalkotott narrátor (amely Cem szólamával egyenlő), és ezzel párhuzamosan a megalkotó narrátor (vagyis Enver szólama) hatásköre is kiépül. Mindazonáltal az olvasó homogén narrációval találkozik és egy narrátort feltételez egészen a regény végéig, így Enver azonosulhat Cemmel és rejtve maradhat annak szólamában. Mégis belekeveredhetnek olyan elemek Cem elbeszélésébe, amelyek feltételezhetően Enver gondolkodásából származnak. A regény első Oidipusz-történetét például Cem meséli el Mahmutnak, de olyan részleteket találhatunk benne, amelyek az iszlám kultúrkörből vagy más mítoszból kerülhettek a szövegbe. Oidipuszt Cem elbeszélésében egy erdőben hagyják elpusztulni,⁶³ ami – elsősorban az Isteni színjáték alapján – egy olyan tér, ahol kialakulhat egy új személyiség, vagy önmagunk elvesztése is bekövetkezhet. A keleti kultúrából származó udvarhölgy⁶⁴ a pásztor szerepébe lépve menti meg a görög hőst. Allah akarátának említése és a hídon történt gyilkosság⁶⁵ a legjelentősebb eltérés Szophoklész darabjához képest, itt a sors szerepét Allah akarata váltja fel, míg a híd transzcendens jelentéssel bír: az Iszlámban egy keskeny híd vezet a mennyországba, amelyről ha valaki leesik, elkárhozásra jut. Pamuk kiasztikus szerkesztése, amint látszik, egyszerre teremt átjárhatóságot a kultúrák, mítoszok és a narrációt tekintve is. E megállapítás csak bizonyos mértékben igaz az identitás kérdésére, ahol a szereplők nem törekszenek átjárhatóságra.

⁶² Paul RICEUR, *Emlékezet – felejtés – történelem*, ford. RÓZSAHEGYI Edit = *Narratívák III. A kultúra narratívái*, szerk. THOMKA Beáta, Budapest, Kijarat Kiadó, 1999, 61.

⁶³ „míg a fiát, ki életével harmadik / napig sem ért el, kitette vad hegyen” SZOPHOKLÉSZ, *Oedipus király*, ford. BABITS Mihály = *Szophoklész drámái*, utószó: FALUS Róbert, jegyz. SZILÁGYI János György, Budapest, Európa Kiadó, 1983, 195.

⁶⁴ SZOPHOKLÉSZ, *Oidipusz király*, i. m., 214–215.

⁶⁵ „rablók ölték őt meg hír szerint, / egy hármass kereszttúton” SZOPHOKLÉSZ, *Oidipusz király*, i. m., 195.

4.4. AZ IDENTITÁS LEHETŐSÉGEI

Több alkalommal szóba került az identitás kérdése a dolgozat eddigi részeiben, különösen igaz ez a narráció vonatkozásában. Láttuk, hogy a történet megírása is identitásbeli kérdéseken alapszik. A narráció és identitás szervesen kapcsolódik egymáshoz a regény első két részében, ennek ellenére bizonyos szöveghelyeken az egyéniség kérdése önmagában is felmerül.

E fejezetben Enverre és Cemre irányítjuk a figyelmünket. Már említettem, hogy identitásuk csonka, mivel mindkettejük apa nélkül nőtt fel, és személyiségüket e viszonyítási pont hiányában kellett felépíteniük. Cemnek ugyan van kapcsolata apjával, de ez esetlegesnek bizonyul, és apjának viselkedése egy meghatározó tulajdonságot alakít ki a fiúban, amely tragikus végkifejletbe vezet: a bizalom hiányát. Két alkalommal is megváltoztatná a cselekményt, ha Cem képes lenne a bizalom kialakítására. Először Mahmut várja el tőle, hogy feltétlenül bízson mesterében, de a gyakori intések ellenére Cem kitart belső lázadása mellett: „Bízz a mesteredben, fogadj szót, és mással ne törődj” – mondja a mester, amire Cem nem is válaszol: „Nem volt erőm nemet mondani neki, s emiatt belül dühös és boldogtalan voltam” [68]. Ebben az esetben a bizalom úgy jelenik meg, mint az apához való viszony alapja, az apátlan Cem azonban nem képes kiépíteni bizalmát Mahmut felé, így a balesetnél szinte közömbösen hagyja hátra mesterét: „Sokszor elismételtem magamnak, hogy a kútnál semmi rossz nem történt. Nem bírtam már a sok munkát, a szidalmakat és az álmatlanságot. Mindent megcsináltam, megkaptam a pénzem, és mint ahogy minden normális ember tette volna, hazatértem” [103–104].

A bizalmat azonban nem csak az apa – és póta – iránt kell kiépítenie Cemnek, hanem fia, Enver iránt is. Az első érintkezésük egy rövid levél, amely lehetőséget adna Cemnek arra, hogy elkerülje saját halálát, ő azonban ismételten foglya marad bizalmatlanságának.

*„Cem Bey,
Tisztelni szeretnék, mert az apám vagy.
A Sührab Öngörenben helytelen lépéseket tesz.
Fiadként figyelmeztetni szeretnék.
Mindent elmondok, ha válaszolsz erre a címre.
Ne félj a fiadtól.
Enver.”* [159]

Az első mondat egy apa iránti viszonyulási formát helyez kilátásba: „tisztelni szeretnék”. Azonban kétélű mondat ez: jelentheti, hogy Enver tisztelni szeretné édesapját, mert ő a nemzője; és jelentheti azt is, hogy „tisztelni szeretnék, de nem vagyok rá képes. Ez olyan kötelesség, amelyet nem tudok teljesíteni veled szemben”. Az utolsó mondat különösebb figyelmet érdemel, hiszen ismét a bizalom lehetségeségének kérdéséhez vezet. Enver dühének és csalódottságának – egyben a gyilkosságnak is – a legfőbb forrása az, hogy „nem válaszoltál a levelemre” [190]. De az apát megmenteni és segíteni igyekvő szándék, amely a levélből kiolvasható, Envert Suhrábbal azonosítaná, ha Cem bizalmatlansága miatt nem az Oidipusz-mítosz lépne működésbe. A bizalom kérdése azért is fontos, mert az apa iránti alárendeltségre való képtelenség, illetve az utóddal történő, bizalommal telt közösségvállalás elmulasztása a gyilkosság okán túl Cem Alláhtól való elszakadására is utalhat.

Enver identitása az apjával való találkozás alkalmával válik kérdésessé. Korábban már volt szó művészi törekvéseiről (vallásos verseket írt), haragvó természetéről, anyjával való különös kapcsolatáról, a konfliktus végén ezek a jellegzetességek felerősödnek, és megjelenik a sikertelenség, mint az árvaság fátuma [174]. Úgy látja, „Ha apa nélkül nősz fel, nem érzed, hogy a világnak középpontja és határa van; azt hiszed, hogy bármit megtehetsz – mondta Serhat. – De egy idő múlva nem tudod, hogy mit tegyél; próbálsz a világban középpontot és értelmet találni, valakit, aki nemet tud neked mondani” [182]. Az apátlanság Enver szemében a teljes szabadság helyzete, ami célkereséssé válik, sőt, a szabadság egy idő után elvesztettség-érzéssé lényegül át, és a középpont nélkülség állapota az identitás felépítésének akadályává válik; így az apa jelenléte a személyiség szempontjából elengedhetetlen. Tovább nehezíti Cem helyzetét, hogy európeér alkata elfogadhatatlan Enver számára: „A valóságban azonban semmiféle kapcsolatuk nincs Allahhal, és a világi államra csak azért van szükségük, hogy a modernsége hivatkozva minden rosszat megtehessenek, ami csak az eszükbe jut” [189]. Enver arra a következtetésre jut, hogy apja elhagyta, így egyedül kell felépítenie identitását, ezért nincs rá a továbbiakban szüksége – és a kiazmusnak köszönhetően a regénynek ezen a részén ő nem képes a bizalomra: „Engem nem érdekelnek mások, én csak önmagam akarok lenni” [189]. A regénynek ezen a pontján Enver apjához hasonlóvá válik, úgy épül ki személyisége, hogy apja tulajdonságait is magára veszi („modern európai egyéniséggé” válik [190–193]), sőt, kétféle módon határozza meg önmagát: vallásossága alapján azt mondja, pontosan olyan, mint mások, de személyes perspektívájából azt, hogy apja tekintete nélkül lehet csak önmaga – az apa megtagadása vezet saját személyiségének eléréséhez, és a mítosz működése miatt az apa tényleges elvesztése is bekövetkezik.

5. ÖSSZEGZÉS

Elemzésem azt kívánta megmutatni, hogy *A pıros hajı nı* újfajta narrációs eljárásaival hogyan alkotja meg Kelet és Nyugat kultúrájának szintézisét, és milyen irodalmi alapot nyújt az identitás kialakításával kapcsolatban. Pamuk műve alkalmas arra, hogy a jelenkori (török) ember útmutatásául szolgáljon, és segítse őt a világ viszonylataiban és ellentmondásaiban eligazodni mind világképek, mind a vallások, mind pedig a személyes életút tekintetében. Dolgozatom meg kívánta mutatni, hogyan működnek az irodalmi hagyományok egy kortárs szövegben, fogódzót nyújtva a törökség aktuális problémáinak megértéséhez. Emellett szerettem volna felfedni a kiazmus újfajta alkalmazását és hatását egy olyan irodalmi jelenség jobb olvasatához, amely élesen fókuszál a kor identitásképét és egzisztenciális helykeresését befolyásoló tényezőkre. Remélem, hogy dolgozatommal újabb utat nyithatok a török irodalom magyarországi recepciójának.

REZÜMÉ

Jelen dolgozat Orhan Pamuk 2016-ban megjelent regényével, *A piros hajú nővel* foglalkozik. Az elemzés fókuszában a kiazmus alakzata áll – azt vizsgálom, hogyan működik a műfajok, a narráció és az identitásfogalom tekintetében. Továbbá a regényt az orientalizmus összefüggésében is bemutatom, figyelemmel kísérve, hogyan kapcsolódik bele a Nyugat–Kelet közötti párbeszédbe. Az interpretáció legfőbb célkitűzése megérteni, hogyan hoz létre egy új mítoszt két antik történet: a *Rusztém és Szuhrah*, illetőleg az *Oidipusz király*. Ilyen módon érthetjük és tapasztalhatjuk meg a török ember világképét (tekintettel az európeér és konzervatív értékrend ütközésére) és kilátásait.

The Turkish Oedipus

This study deals with the literary work titled '*The Red-Haired Woman*' written by a Turkish novelist, Orhan Pamuk in 2016. The chiasmus stands in the focus of analysis – I examined how it works in point of the novel's genres, narration and concept of identity. Furthermore, I correlated '*The Red-Haired Woman*' with orientalism in regard to the dialogue between East and West. The main issue is the interpretation: how two ancient myths, the *Oedipus Rex* and *Rostem and Sohrab* can create a new, unique one. In this way we can understand and experience the 'Turks' world concept (in view of the clash of values rooted in Europeanism and Islam) and expectancies.

BIBLIOGRÁFIA

- ASSMANN Jan, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- BAHTYIN Mihail Mihajlovics, *A szó esztétikája. Válogatott tanulmányok*, ford. KÖNCZÖL Csaba, Budapest, Gondolat Kiadó, 1976.
- BENYOVSZKY Krisztián, *Bevezetés a krimi olvasásába*, Dunaszerdahely, Lilum Aurum, 2007.
- ELIADE Mircea, *A szent és a profán*, ford.: BERÉNYI Gábor, Budapest, Európa Kiadó, 2009.
- ÉNARD Mathias, *Mesélj nekik csatákról, királyokról és elefántokról*, ford.: TAKÁCS M. József, Budapest, Jelenkor Kiadó, 2018.
- Fejezetek a francia irodalomelmélet történetéből*, szerk. SZÁVAI Dorottya, Budapest, Kijárat Kiadó, 2007.
- FIRDAUSZI Abulkászim Manszúr, *Királyok könyve*, ford. DEVECSERI Gábor, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1979.
- FLESCH István, *A Török Köztársaság története*, Budapest, Corvina Kiadó, 2007.
- FRYE Northrop, *Anatomy of Criticism. Four Essays.*, Princeton, Princeton University Press, 1973.
- GÉCZI János, *A rózsza és jelképei. Az antik Mediterránium*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2006.
- GÉCZI János, *Allah rózsái*, Budapest, Terebess Kiadó, 2000.
- GLASENAPP Helmuth von, *Az öt világvallás*, ford.: PÁLVÖLGYI Endre, Budapest, Gondolat Kiadó, 1987.
- GOLDSCHMIDT Jr. Arthur, *A Közel-Kelet rövid története*, ford. KOMÁROMY Rudolf, Budapest, Maecenas Kiadó, 1997.
- GÖKNAR Erdağ, *Secular Blasphemies: Orhan Pamuk and the Turkish Novel*, Duke University Press, *Novel: A Forum on Fiction*, Vol. 45, No. 2, *The Contemporary Novel: Imagining the Twenty-First Century*, 2012.
- GÖKNAR Erdağ, *Orhan Pamuk and the „Ottoman Theme”*, Board of Regents of the University of Oklahoma: *World Literature Today* Vol. 80, No. 6, 2006.
- Jelképtár*, szerk. HOPPÁL Mihály, JANKOVICS Marcell, NAGY András, SZEMADÁM György, Budapest, Helikon Kiadó, 2010.
- KERÉNYI Károly, *Az örök Antigóné. Vallástörténeti tanulmányok*. vál., szöv. gond. BODOR Mária Anna, Budapest, Paidion Kiadó, 2003.
- KERÉNYI Károly, *Görög mitológia*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1977.
- KIERKEGAARD, Søren *Vagy-vagy*, ford. DANI Tivadar, utószó, HELLER Ágnes, Budapest, Osiris-Századvég Kiadó, 1994.
- Kultúra, szöveg, narráció*, szerk. KOVÁCS Árpád, V. GILBERT Edit, Pécs, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1994.
- LAPIDUS, Ira M., *A History of Islamic Societies*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002.
- MERLEAU-PONTY Maurice, *A látható és a láthatatlan*, ford. SZABÓ Zsigmond, Budapest, L'Harmattan Kiadó – Szegedi Tudományegyetem Filozófiai Tanszék, 2006.
- Narratívák III. A kultúra narratívái*, szerk. THOMKA Beáta, Budapest, Kijárat Kiadó, 1999.
- Narratívák V. Narratív pszichológia*, szerk. LÁSZLÓ János, THOMKA Beáta, Budapest, Kijárat Kiadó, 2001.

- NIETZSCHE Friedrich, *A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus*, ford. KERTÉSZ Imre, Budapest, Magvető Kiadó, 2007.
- PAMUK Orhan, "Author Profile: Orhan Pamuk." Board of Regents of the University of Oklahoma: *World Literature Today* Vol. 79, No. 1, 2005.
- PAMUK, Orhan *A piros hajú nő*, ford. TASNÁDI Edit, Budapest, Helikon Kiadó, 2016.
- PAMUK Orhan, *Isztambul. A város és az emlékek*, ford. NEMES Krisztián, Budapest, Ulpiusház Könyvkiadó, 2007.
- SAID Edward W., *Orientalizmus*, ford. Péri Benedek, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2000.
- Szophoklész drámái*, utószó, FALUS Róbert, jegyz. SZILÁGYI János György, Budapest, Európa Kiadó, 1983.
- SZŐLLÓSY Balázs, „Azért írok, mert mindenkire haragszom”. Orhan Pamuk útjai. Magyar Narancs, 29. évfolyam, 16. szám (2017. április 20.).
<https://magyarnarancs.hu/konyv/azert-irok-mert-mindenkire-haragszom-103650>
<http://orhanpamuk.com/page.aspx?id=7>

SÁNTA LÚCIA

A paradigmaváltás lehetősége a gyermekirodalom fordításában*

1. BEVEZETÉS

A gyermekirodalom már önmagában rendkívül izgalmas téma, amely számos kérdést vet fel és még több kihívást rejt, ráadásul a vele járó felelősség is nagy, hiszen a jövő nemzedékét hivatott megszólítani, szórakoztatni és készségeiket fejleszteni. Jómagam egész életemben rajongtam a mesékért, korábbi kutatásomban két fordítást hasonlítottam össze. Ennek során tapasztaltam, milyen nagy eltérés van a gyermekirodalom hagyományos fordítói megközelítése és a felnőtteket célzó fordítások között.

Ezzel a dolgozattal tovább kívánok lépni a fordítások elemzésén, és közelebb a célközönséghez. Korábbi kutatásom azt a benyomást keltette bennem, hogy a magyarra fordított gyermekirodalom általában honosító, azaz az idegen kulturális elemeket elhagyja, elmosza, a művet közelíti a magyar kultúrához. Ezen felül gyakran tovább egyszerűsíti az egyébként is gyermekeket megszólító szövegeket, mintha a gyerekek képességeiben kételkedne.

A kutatás azon feltételezésből indul ki, hogy az általános koncepcióval szemben, a kisgyermekek valójában jóval több benyomást képesek feldolgozni, vagy legalábbis saját maguk megítélni, mire kíváncsiak és mire nem. Azaz, ha a mese keretein belül idegen kulturális elemekkel találkozhatnak, az nem zavarja meg őket, képesek a saját igényeik és tudásuk szerint feldolgozni vagy figyelmen kívül hagyni bármelyiket. Ezek a számukra szokatlan hatások viszont hasznosak is lehetnek a fejlődésük szempontjából. Semmiféle nyitottságot vagy érdeklődést nem várhatunk azonban el tőlük, ha nem kínáljuk fel nekik a lehetőséget: más kultúrák irodalmát is megismerjék.

Az idegen kultúrák meséinek természetesen nem kell, sőt nem szabad a saját nemzeti kultúra rovására menniük. Ugyanakkor, ha sikerül bizonyítani, hogy a gyermekek profitálhatnak a változatosabb felhozatalból, távolabbi népek meséiből, akkor egyértelműen feladatunk lenne több idegen elemet megtartó fordítást készíteni. Ez egyrészt paradigmaváltást eredményezne a magyar gyermekirodalmi fordítás világában, másrészt lehetőséget nyújtana a kiadóknak, óvodáknak és szülőknek, hogy szélesebb skálából válogatva, még több lehetőséget biztosítsanak a jövő nemzedékének.

A kutatás célja tehát azt megvizsgálni, hogy rövidtávon milyen eredményekre vezethet a

* Szeretném megköszönni témavezetőmnek, Somló Ágnes tanárnőnek a rengeteg segítséget, a fáradhatatlan munkát és temérdek biztatást!

kisgyermekeknek szóló irodalom elidegenítő fordítása, volna-e helye egy esetleges paradigmaváltásnak. Ennek részeként fontos megnézni, hogy mik a gyermekirodalom fordításának követelményei, illetve hogy milyen okokból, milyen célokkal lenne érdemes ilyen fordításokat készíteni és publikálni. A kutatás azonban leginkább azt vizsgálja, hogy maga a célközönség, a 4–6 éves korosztály hogyan reagál ezekre a mesékre, mennyire tetszik nekik és hogyan tudják feldolgozni, önmaguk számára reprezentálni az addig ismeretlen elemeket, vonásokat. A visszajelzéseikből pedig olyan következtetéseket vonhatunk le, amelyek pedagógiai és fordítástudományi újításokat is hozhatnak.

A kutatás menetét a későbbiekben részletesen kifejtem, az alapvető felépítése azonban a következő: Egy mese – *Mama Panya's Pancakes* – lefordítása, két változatban. Ezután ezt 4–6 éves gyerekek meghallgatják, amit beszélgetés és rajzoltatás követ, hogy megtudjuk mennyire értették és kedvelték a mesét. Mivel a gyerekek fele az egyik, fele a másik változatot hallja, tapasztalataikat könnyen összehasonlíthatjuk. Mindezt kiegészíti egy rövid szülői kérdőív is. A dolgozat felépítésében a kutatások hagyományos szerkezetét követi, a szakirodalom felől haladva a kutatásig és annak eredményéig.¹ Az eredmények korlátozásokkal ugyan, de alkalmasak megmutatni, hogy milyen lehetséges hatásai vannak az elidegenítő gyermekirodalmi fordításnak, feltérképezik a lehetséges előnyök és hátrányok jelentős részét, kijelölik, hogy milyen irányban és területen lehet érdemes további és precízebb vizsgálatokat végezni. Azaz, felhívják a figyelmet egy lehetséges paradigmaváltásra és egy potenciálisan bővíthető vizsgálati területre – így a kutatás beteljesíti elsődleges feladatát.

2. ELMÉLETI HÁTTÉR

2.1. A GYERMEKIRODALOM

2.1.1. DEFINÍCIÓ

A könyvtárakban, könyvesboltokban külön gyermekirodalmi részlegek várják az olvasókat, ám tudományos szempontból nehéz feladat pontosan definiálni, mit tekintünk gyermekirodalomnak, hol kezdődik és milyen feladatai, feltételei vannak. A gyakori jellemzők között megemlíthetjük, hogy a főszereplők leggyakrabban szintén gyerekek,² bár a legkisebbeket megcélzó mesék gyakran inkább állatokról szólnak. Ezek alapján valószínű, hogy nem a szereplők, sokkal inkább a közönség alapján érdemes meghatározni. Lathey gyermekirodalom-meghatározása éppen erre alapul: minden, ami gyermekeknek íródott, vagy később az ő számukra adaptáltak.³

Egy újabb meghatározás szerint: minden olyan mű gyermekirodalom, amelyet gyerekek számára adtak ki, és vagy felolvassák nekik, vagy ők maguk olvassák.⁴ Ez rávilágít a

¹ A dolgozat jelen, rövid formátumában nem tartalmazza a függelékét, benne a mesékkel és a gyermekek rajzaival.

² Yvonne BERTILLS, *Beyond Identification: Proper Names in Children's Literature*, Åbo Akademi, 2003, 58.

³ Gillian LATHEY, *The Translation of Literature for Children* = *Oxford Handbook of Translation Studies*, eds. K. Malmkjær & K. Windle, Oxford, Oxford UP, 2011, 142.

⁴ Eithne O'CONNELL, *Translating for Children* = *The translation of children's literature: a reader*, ed. G. Lathey, Clevedon, Multilingual Matters, 2006, 16–17.

gyermekirodalom egy fontos aspektusára, amely szerint gyakran kettős közönsége van. Egyfelől a gyerekek, másrészt a felnőttek, akik szerkesztik, kiadják, tanítják, és esetleg felolvassák ezeket a szövegeket.⁵ Előfordulnak olyan szövegek is, amelyek mindkét közönséget megcélazzák és esetleg finomabb, rejtett utalásokkal próbálják szórakoztatni a felnőtt olvasókat. Sousa meglátása szerint azonban kiemelt fontosságú, hogy a gyermekeknek szóló történetek a fiatalok kulturális háttértudását vegyék figyelembe, hiszen ez hozzájárulhat az olvasási élményhez.⁶

Kádár Annamária a meséről úgy ír, mint a világról a gyermekek szemén keresztül. Meghatározásában kulcsfontosságú a párhuzam a gyermeki lélek és a mesék világa között.⁷ Bettelheim szintén hangsúlyozza, hogy a mesék a gyermeki gondolkodáshoz hasonlóan szélsőségesek. Ugyanakkor ő a mese néhány jellemzőjét is megemlíti, például, hogy leegyszerűsít, szereplői típusokat képviselnek, és fontos elemük, hogy a gyermek azonosulhasson valamelyik hősükkel.⁸

A 4–6 évesek vizsgálatánál a kettős közönség gondolata különösen fontos. Ez a korosztály ugyanis jórészt még nem tud írni és olvasni. Így tehát a nekik szánt irodalom abba a kategóriába esik, amelyet a felnőttek olvasnak fel. Ez egyfelől további kritériumokat szabhat a szövegnek, ahogy azt a következő szakaszban láthatjuk. Másfelől új lehetőségeket is megnyit: a felolvasás feltételezi egy magabiztosan olvasó, idősebb személy jelenlétét a mese elhangzásakor. Azaz a kisgyermek nincs „egyedül” a mese világában, a felmerülő kérdéseit, kétségeit könnyen megoszthatja valakivel.

2.1.2. ELVÁRÁSOK, FELTÉTELEK

A dolgozat céljait figyelembe véve elsősorban azokat a feltételeket érdemes megvizsgálni, amelyek egyaránt vonatkoznak a fordított gyermekirodalomra, vagy főleg arra. Shavit a feltételeket két nagy kategóriába sorolja: egyrészt oktatási szempontból hasznosnak kell lennie, másrészt illeszkednie kell a gyermek által ismert társadalmi normákhoz.⁹ A leggyakrabban felmerülő általános feltételek: az elfogadhatóság, az olvashatóság és kimondhatóság, illetve a megfelelő tartalom és a hasznosság.

Puurtinen a célnyelvi normákhoz jobban igazodó szöveget tartja elfogadhatóbbnak.¹⁰ Tehát ez a feltétel nem minőségbeli jelző, sokkal inkább a mese szövegére és annak természetes hangzására vonatkozik. Ehhez szorosan kapcsolódik az olvashatóság és kisgyermekeknek történő felolvasás esetén a kimondhatóság kritériuma. Az olvashatóságot

⁵ O'CONNELL, 17.

⁶ Cristina SOUSA, *TL versus SL Implied Reader: Assessing Receptivity when Translating Children's Literature*, *Meta: Translators' Journal*, 47(2002), 21.

⁷ KÁDÁR Annamária, *Mesepszichológia: az érzelmi intelligencia fejlesztése gyermekkorban*, Budapest, Kulcslyuk, 2012, 43.

⁸ Bruno BETTELHEIM, *A mese buválete és a bontakozó gyermeki lélek*, ford. KÜNOS László, 5. kiadás, Budapest, Corvina, 2004, 14–15.

⁹ Zohar SHAVIT, *Translation of Children's Literature = The translation of children's literature: a reader*, ed. G Lathey, Clevedon, Multilingual Matters, 2006, 26.

¹⁰ Tiina PUURTINEN, *Syntax, Readability and Ideology in Children's Literature*, *Meta: Journal des traducteurs*, 43(1998), 526.

mint „az olvasás és megértés könnyedségét”¹¹ definiálja, és idesorolja a mondatok hosszát, valamint bonyolultságát.¹² Ebből az is látszik, hogy bár szorosan összefügg az elfogadhatósággal, amíg annak inkább a célnyelvhez kell igazodnia, addig az olvashatóságnak a célközönséghez, azaz a mesét hallgató – és esetleg később magának hangosan olvasó – gyerekekhez.

A kulturális elemekre helyezett fókusz a megfelelő tartalom kritériumában jelenik meg, amely kapcsolódik a Shavit által kifejtett elvekhez. Alapvetően a megfelelő tartalom olyan művekre utal, amelyek tetszenek a fiatal közönségnek, figyelembe veszik az ő érzelmeiket és világlátásukat.¹³ Ha abból indulunk ki, hogy a gyermekek világképét főleg, ha nem kizárólag a saját kultúrájuk befolyásolja, akkor a megfelelő tartalom elve arra is utal, hogy a célkultúra normáihoz kell igazodnunk.

A hasznosság Puurtinen meglátásában egyfajta didaktikusság, azaz a mesének ideális esetben tudást, értékeket vagy éppen a helyes magatartást kell közvetítenie, bár úgy érzi, ezt a kritériumot gyakran alá kell rendelni az érthetőségnek.¹⁴ Számunkra ez a kritérium különösen releváns lehet, hiszen az idegen elemek egyfelől új módon adhatnak át olyan hasznos értékeket, amelyeket már ismernek a gyerekeknek, így a mese a megfelelő tartalom kritériumainak is megfelel. Másrészt, a tudás átadása céljából a mesék tartalma a célnyelvi normákkal is szembe mehet – ilyenkor a hasznosságnak továbbra is megfelel, hiszen a gyermek új ismeretekre tesz szert, ugyanakkor a tartalmi kritériumoknak már nem.

2.2. A GYERMEKIRODALOM FORDÍTÁSA

2.2.1. LEHETSÉGES MEGKÖZELÍTÉSEK

A kutatás célja a befogadó közeg lehetőségeihez mért elidegenítő fordítás előnyeinek bizonyítása. Schleiermacher és Venuti meghatározását követve alapvetően kétféle fordítói megközelítést különböztethetünk meg: a honosítót és az elidegenítőt. Vannak azonban vegyes megközelítések és neutrális megoldások is, illetve speciálisan a gyermekirodalomban bevett hagyományok. Venuti könyvében összefoglalja Schleiermacher két megközelítését:

Schleiermacher lehetővé tette, hogy a fordító válasszon a honosító módszer – azaz az idegen szöveg célnyelvi kulturális értékek szerinti etnocentrikus lecsökkentése, az eredeti szerző hazahozása –, és az elidegenítő módszer között, mely az értékekre gyakorolt etnodeviáns nyomással hívja fel a figyelmet a nyelvi és kulturális különbségekre az idegen szövegben, mintegy idegenbe küldve az olvasót.¹⁵

¹¹ „ease of reading and understanding” Jelen, és minden további szó szerinti idézet az angol nyelvű szakirodalomból saját fordításom. Az eredeti szöveget az oldal alján lábjegyzetben közlöm.

¹² Uő, 525.

¹³ Ümmügülüm Albiz TELCI & Fadime ÇOBAN, „Examining the Contribution of the Translations of Children’s Literature and Young Adult Literature to Cultural and Universal Values Education in Terms of Translator Decisions”, *The Journal of International Lingual, Social and Educational Sciences*, 3, 2017, 28.

¹⁴ PUURTINEN 525.

¹⁵ „Schleiermacher allowed the translator to choose between a domesticating method, an ethnocentric reduction of the foreign text to target-language cultural values, bringing the author back home, and a foreignizing method, an ethnodeviant pressure of those values to register the linguistic

Röviden összefoglalva: a honosító módszer elhagyja, míg az elidegenítő módszer megőrzi a mű idegen kulturális elemeit. A kevert módszer ebből következően a két megközelítést vegyíti, különböző szempontok szerint vagy véletlenszerűen, míg a semlegesítés arra törekszik, hogy a szöveg se a célkultúrához, se a forráskultúrához ne álljon túl közel, a kettő közötti és a valóságban nem létező semleges sávban igyekszik dolgozni.

A gyermekirodalom megkívánja a két módszer bizonyos szintű ötvözését. Könnyű belátni, hogy kizárólag a honosító módszer használata a legtöbb mesét és történetet számos fontos elemétől fosztaná meg, de ugyanígy, kizárólag elidegenítéssel a gyerekektől akár nyelviileg is túlságosan távol álló szöveg jöhet létre. Telci és Çoban követi Klingberg elképzelését, aki az idegen elemek megtartását hangsúlyozza és a szövegkörnyezeti adaptáció módszerét javasolja. Ez lényegében azt jelenti, hogy az idegen elemek megmaradnak, elidegenítően fordítjuk őket, míg a nyelvészeti aspektusokat, mint az idiómákat, szólásokat, szófordulatokat honosítjuk.¹⁶

Yamazaki arra is rávilágít, hogy a fordítás során hozott döntések erőviszonyokat tükröznek: a célkultúra kapcsolatát és nézeteit a forráskultúráról.¹⁷ Tapasztalatom szerint az angolszász neveket például nagyobb mértékben őrzik meg a fordítások, mint bármilyen más eredetű nevet. Mindez megnöveli a fordítóra rótt felelősséget, hiszen egy egész nemzedék nézeteit befolyásolhatja egy népről. Stolt az erős honosításban a tisztelet hiányát látja: mind a gyermekekkel szemben, akiknek sokszor alábecsüljük a képességeit, mind a kultúrákkal szemben, amelyeknek kultúrspecifikus elemeit nem tartjuk elég fontosnak a megőrzésre, átültetésre.¹⁸ Lathey úgy véli, hogy a fordítások szerencsére növekvő bizalommal viseltetnek a gyerekek iránt, akik egyébként is napi szinten dolgoznak fel új benyomásokat saját környezetükben.¹⁹ Amennyiben ez a tendencia folytatódna, megtörhetnénk egy ördögi kört, hiszen amíg úgy véljük, hogy az idegen elemek akadályozzák a megértést és előzetes tudást igényelnek, addig semmi ilyesmi nem kerülhet bele a gyermekkönyvekbe – így azonban a kultúra megismerésére sincs lehetőség.²⁰

2.2.2. ELVÁRÁSOK

Isabel Pascua mellett érvel, hogy az elsődleges szempontnak mindig a célközönségnek, az olvasónak kell lennie, míg másodsorban a fordítás célját kell megfontolnunk.²¹ Ez megjelenik Sousa kutatásában is, amikor a feltételezett olvasó és a kulturális háttértudás kapcsolatát vizsgálja.²² A fordítónak tisztában kell lennie a feltételezett közönsége ismereteivel

and cultural difference of the foreign text, sending the reader abroad.” Lawrence VENUTI, *The Translator’s Invisibility*, Routledge, 1995, 20.

¹⁶ TELCI és ÇOBAN, 39.

¹⁷ AKIKO YAMAZAKI, *Why Change Names? On the Translation of Children’s Books, Children’s Literature in Education*, 33(2002), 53.

¹⁸ YAMAZAKI, 59.

¹⁹ LATHEY, 145.

²⁰ YAMAZAKI, 53–62 (58).

²¹ Isabel PASCUA, *Translation and Intercultural Education*, Meta: Journal des traducteurs, 48, 2003, 283.

²² SOUSA, 16.

az idegen kultúra történelmi, kulturális, társadalmi elemeiről, amelyet összefoglalóan repertoárnak nevezhetünk.²³

Meghatározó tehát, hogy milyen kompetenciákkal és repertoárral rendelkezik a fordító által feltételezett olvasó, hiszen a szöveget mindig hozzá kell igazítania – máskülönben az olvasásélmény veszélybe kerül. Ám a mű élvezhetőségét csökkenti az is, ha a fordító alábecsüli az olvasó képességeit, és túlmagyarázza, túlegyszerűsíti a szöveget. Erre vonatkozik Klingberg elmélete is, aki szerint, ha a könyvet eredetileg is gyermekek számára írták, a fordítónak a lehető leghűségesebben kell lefordítania, hiszen a szerzőtől elvárható, hogy már elvégezte az összes szükséges módosítást.²⁴

2.2.3. TERVEZETT MÓDSZER

A lehetséges megközelítések és az elvárások fényében igyekeztem kialakítani két eltérő fordítói hozzáállást, amelyet a mese fordításakor felhasználhatok. A korábban kifejtett szempontok szerint a fordítónak elsősorban a célközönségét – és annak érdekeit – kell figyelembe vennie, meg kell felelnie a gyermekirodalom elvárásainak, így egyszerre alkalmazkodni a társadalmi normákhoz és közben valami újat is nyújtani. A legfőbb kihívást Bertills abban látja, hogy a kultúrák és nyelvek közötti mozgás mellett, a gyermekirodalom fordításakor a fordítónak „több szinten is át kell lépnie a gyerekek és a felnőttek között húzódó határon”.²⁵

A fordításkor feltételezett olvasó óvodás korú gyermek, aki nem ismeri az idegen kultúrákat, azonban kellően kíváncsi és élénk fantáziájú, hogy megbirkózzon az idegen elemekkel. A hagyományos hazai gyermekirodalmi fordításokhoz képest elidegenítőbb fordítást (továbbiakban: elidegenítő fordítás) nagyrészt Klingberg szövegkörnyezeti adaptációs módszerével valósítom meg, azaz a kulturális elemek megmaradnak, és egyedül a nyelvhasználat magyarosodik. Azonban ezen a téren is szeretném az esetleges szófordulatokat és idiómákat lehetőség szerint megőrizni. Az olvasás fontos szerepet játszik a gyermekek nyelvtanulásában, így a nem magyaros mondatszerkezetek használata értelmetlen lenne, azonban a nyelvet színesítő kifejezések kihagyását ez nem indokolja.

A kontrollfordításként elkészített második verzió a hazai hagyományt követő, semlegesítő és honosító lesz (továbbiakban: honosító). Ebben az esetben nemcsak kulturális szinten, hanem a nyelvezetben is a lehető legnagyobb mértékben próbálok majd honosítani. Ez nemcsak a magyar társadalomhoz, hanem az uralkodó fordítói trendekhez való közelítést is jelenti. Ennek következtében a honosított szöveg megfelel majd a jelenkori irodalmi rendszer normáinak, míg az elidegenítő fordítás valami újat kíván nyújtani a gyerekeknek.

²³ SOUSA, 21.

²⁴ Tiina PUURTINEN, *Translating Children's Literature: Theoretical Approaches and Empirical Studies = The translation of children's literature: a reader*, ed. G. Lathey, Clevedon, Multilingual Matters, 2006, 59.

²⁵ „cross the divide between children and adults on more than one level” BERTILLS, 191.

2.3. PSZICHOLÓGIAI HÁTTÉR

2.3.1. A MESE FONTOSSÁGA

A kutatás fókusza ugyan a fordításon van, ám, mivel a célközönség a legifjabb nemzedék, elengedhetetlen, hogy tisztában legyünk a vonatkozó pszichológiai háttérrel. Kádár Annamária pszichológus így foglalja össze a mese jelentőségét:

A mesék szinte észrevétlenül juttatják a gyermeket a szellemi, lelki, érzelmi gazdagodáshoz. Egy jó mese komolyan veszi a nehézségeket, nem ad tanácsot, nem oktat ki, hanem szimbolikus úton nyújt megoldást a gyermek problémáira úgy, hogy az érzelmi fejlettségének szintjén fejtí ki a hatását, megmozgatva a gyermek képzeletét és érzelmeit, segítve őt a félelmei és vágyai megszelídítésében. Az a mese érinti meg a gyermeket, ami kielégíti lelki szükségleteit, és ami választ ad az őt foglalkoztató kérdésekre.²⁶

Az idézetből tisztán látszik, hogy a mesék szerepe nemcsak hatalmas, hanem rendkívül összetett is. Érdekes, és számunkra jelentős gondolat, hogy az is elegendő lehet, ha a gyermek tudatalattija érti meg a mesét, és jelent számára valamit a történet, még ha nem is azt, ami elhangzott.²⁷ Ez a fordítónak egyfelől szabadságot, másfelől még nagyobb feladatot ad: nem feltétlen kell olyan szöveget alkotnia, amelyet a gyermek teljes egészében megért, ám az érzelmi fejlődéshez szükséges elemekre is ügyelnie kell. Ha pedig a mesét az érzelmi fejlődés eszközének tekintjük, míg az idegen kulturális elemek háttérbe szorulnak az érzelmekkel szemben, más kultúrák más tapasztalatai szélesebb skálát is biztosítanak a gyermekeknek.

Meseterápia című művében Boldizsár Ildikó is azt emeli ki, hogy a mesehallgatás segít az olvasóvá nevelésben, és közben „folyamatosan működik a gyermekek fantáziája”.²⁸ Ha a gyermeknek felolvasnak, és közben esetleg nem is látja az illusztrációkat, akkor saját, úgynevezett belső képeket készít, ezek pedig azon túl, hogy örömet okoznak neki, segítenek a képzelőerő és a szimbolikus nyelv megértésének fejlesztésében is.²⁹ Az idegen elemeket pedig belső képeivel mindenképpen reprezentálja magának valahogy – hogy ez mire alapul és mennyire esik közel a valósághoz, azt sok tényező befolyásolhatja és igazán a gyakorlatban fog kiderülni.

Természetesen nincs olyan mese, amely minden gyermeknek, minden helyzetben egyaránt tetszene és javára válna, ám meghatározhatunk néhány alapvető irányelvet. Bettelheim tartalmilag azt tartja fontosnak, hogy a mese gazdagítsa a gyermeket.³⁰ A mese világát illetően azt vallja, hogy csak a nem „valóságghű” mesék segíthetik a gyermekek belső világának fejlődését,³¹ amely álláspont talán kissé szélsőséges, az viszont vitathatatlan, hogy a mindennapok problémáiról szóló mesék között több a didaktikus alkotás, amely éppen a mese lényegét veszi el a gyermektől. Azt is érdemes megnéznünk, hogy mi jellemzi a

²⁶ KÁDÁR Annamária, *Az érzelmi intelligencia fejlesztése mesékkel*, Magiszter, 11, 2013, 56.

²⁷ KÁDÁR, 60.

²⁸ BOLDIZSÁR Ildikó, *Meseterápia: mesék a gyógyításban és a mindennapokban*, 2. kiadás, Budapest, Magvető kiadó, 2011, 321.

²⁹ BOLDIZSÁR, 323.

³⁰ BETTELHEIM, 10.

³¹ BETTELHEIM, 67.

célközönségünket: a négyéves mesehallgatóknak „egyszerű szerkezetű, ismétlődő részeket is tartalmazó láncmesék, valamint rövidebb állat- és novellamesék ajánlottak”, míg a négy-öt éveseknek már összetettebb meséket és tündérmeséket is mondhatunk.³²

A televízióból érkező, gyorsan váltakozó képek egyrészt megakadályozzák a saját belső képek kialakítását, másrészt – ha a gyermek nem tudja megfelelően feldolgozni őket – szorongáshoz, agresszióhoz vezethet.³³ Ezzel szemben, ahogy Csabai Krisztina fejlődépszichológus azt elmagyarázta,³⁴ a felolvasott mesék semmiképp sem hathatnak negatívan a gyerekekre, ha megfelelően vannak előkészítve. Ez jelentheti a mesélés rituáléját, a könyv kinyitását, vagy éppen a jól ismert kezdő és befejező frázisokat. Amennyiben az előkészítés megfelelő, a gyermekek egyfajta távolítással hallgatják a mesét, a fantázia világában. A pszichológus szerint ezért nem árthatnak nekik a különféle idegen, ismeretlen, vagy esetleg erőszakos tartalmak, hiszen éppen úgy reprezentálnak maguknak mindent, ahogy azt a fejlettségük engedi és igényli. Boldizsár szavaival élve, „a mesékben épp az a jó, hogy mindenki csak annyit ért meg belőlük, amennyit a tudata »megenged«”.³⁵

2.3.2. PSZICHOLÓGIAI FOGALMAK

Az óvodás korú gyermekek jellemzésekor Kádár az érzelmeket emeli ki – ekkor teljes mértékben ezek irányítják őket.³⁶ Továbbá ebben a korban a mágikus gondolkodás és az egocentrizmus avagy énközpontúság jellemzi őket. Ez azt jelenti, hogy a gyermek „mindent magához képest lát, az egója szempontjából értelmez”.³⁷ Amíg a kisgyermek túlságosan énközpontú, addig kevésbé vagy egyáltalán nem tud elvonatkoztatni a saját világától. A mesehallgató gyermek azonban együtt érezhet a szereplőkkel, magára vetítheti az érzelmeiket. Az nyilván nem várható el, hogy egy más kultúrában játszódó mese esetén felfogja és el tudja képzelni, hogy az egy másik ország, más valóság. De a világot, amelyet így megismer, saját javára fordíthatja, később pedig más nézőponttal vissza is térhet hozzá.

2.4. KULTURÁLIS OKTATÁS

Somló Ágnes egyetemi előadásán négy szerepet határoz meg a fordító számára, ezek közé tartozik a műfordító mint oktató is.³⁸ Minden, a másik nyelvből, kultúrából érkező benyomást és információt a fordító ad át a célközönségnek, ezzel gazdagítja és műveli őket. Az áthozott értékek nem helyettesítik vagy írják felül a célkultúrát, azonban annak elemeivé válhatnak – gondoljunk csak a nagy klasszikusokra.

³² KÁDÁR, 97.

³³ KÁDÁR, 59–61.

³⁴ CSABAI Krisztina, személyes interjú, 2018. október 13.

³⁵ BOLDIZSÁR, 324.

³⁶ KÁDÁR, 20.

³⁷ KÁDÁR, 30.

³⁸ SOMLÓ Ágnes, *Bevezetés a fordítás elméletébe*, PPKE BTK, 2017.

2.4.1. INTERKULTURÁLIS OKTATÁS ÉS KULTURÁLIS KOMPETENCIÁK

Vitathatatlan, hogy a fordítónak rendelkeznie kell kulturális kompetenciákkal, de ugyanígy az olvasónak is előnyére válik, ha ezeket fejleszteni tudja. Ebben kiemelkedő szerepet játszik a fordított irodalom, akár mint az interkulturális oktatás eleme. Az interkulturális oktatás részeként fontos, hogy a különböző tradíciók, szokások megjelenjenek az iskolai tantervben, főleg a nyelvek, a zene és a művészetek területén,³⁹ így itt jelenik meg a fordítók szerepe, hiszen a gyermekirodalom remek forrása mindennek. Az interkulturális oktatás természetesen egyelőre inkább elméleti koncepció, ahol talán az elidegenítő fordítás jelentheti az első lépést a kulturális kompetenciák és a repertoár fejlesztésében.

A fő üzenet – amelyet én is közvetíteni szeretnék – annak fontossága, hogy a gyerekeket egyaránt segítsük saját kulturális értékeik megőrzésében és más kultúrák értékeinek megismerésében, valamint, hogy mindehhez a fordító nagyban hozzájárulhat.⁴⁰ Kiemelik, hogy a gyerekek elméje fiatal korban állandóan nyitott az új információkra, így a fordítók segíthetik a tanulásukat, ha a fő kulturális elemeket didaktikusság nélkül hangsúlyozzák a gyermek számára ismerős nyelvezettel.⁴¹

2.4.2. KORUNK KIHÍVÁSAI

Azt már láthattuk, hogy a meséknek milyen jótékony hatása van a gyermekek érzelmi fejlődésére, illetve kreativitásuk fejlesztésére. Az pedig, ha a gyermekek világát kinyithatjuk más kultúrák és irodalmak felé, elsöprő erejű lehet. Jung meggyőződése szerint például, a gyermekek afféle mediátorok is, akik képesek a felnőttek felé új attitűdöket sugározni.⁴² A jelenlegi, globalizálódó és egyre multikulturálisabb világban pedig mindez egyértelműen a javukra válna. Egyfelől segítheti őket abban, hogy a „más”, az idegen felé nyitottabbak legyenek, másrészt fontos ismereteket adhat nekik az őket körülvevő világról. Az idegen értékek megismerése kizárólag gazdagíthatja a személyiségüket, és erősítheti a saját nemzeti értékrendjüket.

2.5. KORÁBBI KUTATÁSOK

Végezetül szeretném ismertetni a kapcsolódó korábbi kutatásokat. Az első, amely alapjául szolgálhat saját munkámnak is, Elvira Cámara-Aguilera és Pamela Faber kutatása. Ők egy angol mese három fordítását készítették el spanyolra: elidegenítő, vegyes és honosító fordítói stratégiákat követve. A meséket második osztályos (7–8 éves) iskolás gyerekekkel olvastatták el és dolgoztatták fel, amely során a felidézést és a megértést, valamint a motivációt vizsgálták. Eredményeik azt mutatják, hogy a gyerekek mindhárom szempontból

³⁹ PASCUA, 279.

⁴⁰ TELCI és ÇOBAN, 38.

⁴¹ TELCI és ÇOBAN, 39.

⁴² HABIBIAN és AMERI, 2017, 2.

a honosító fordítást preferálták.⁴³ Módszertanilag ez a kutatás sokat segített saját kutatási tervem kialakításában. Kutatásomban én is hasonló szempontok szerint szeretném felmérni a gyerekek visszajelzéseit, de fiatal korukból adódóan nyilván nem kérdőíves módszerrel.

A felidézést vizsgáló kérdésekre kapott eredmények szinte mindig a honosító stratégia sikerét támasztják alá. Az illusztrációt, illetve magát a könyvet nagyjából egyformán pozitívan értékelték a gyerekek, azonban a motiváció tekintetében a honosító fordítást olvasók mutattak nagyobb hajlandóságot hasonló könyvek olvasására. A szerzők a lehetséges magyarázatot abban látják, hogy a háttértudásba illeszkedő tényeket a gyerekek könnyebben idézték fel. Ugyanakkor volt, hogy a vegyes fordításra emlékeztek jobban – ilyenkor a nevek, amelyeket sikeresen felidéztek, a másik két fordítással ellentétben rímelték. Ez például olyan eszköz, amely megkönnyítheti bizonyos esetekben az idegen elemek befogadását.⁴⁴ Konklúziójukban a szerzők kiemelik, hogy két cél egyensúlyát kell elérni a gyermekirodalom tekintetében: az első az olvasási vágy motiválása, a második pedig a hozzáférés biztosítása más kultúrákhoz, és adott korban a fordítói módszerek megfelelő aránya segíthet a célok elérésében.⁴⁵

A legtöbb kutató egyetért abban, hogy a témában túl kevés kutatás van: Puurtinen vizsgálatai (9 év körüli gyerekekkel) elsősorban a fordítás nyelvészeti jellegével foglalkoztak, míg Smits kutatása 9–12 éves holland és spanyol gyerekeknél a megértést és olvasási élményt vetette össze Cámara-Aguilera és Faber kutatásához hasonló módszerekkel, és ő is kiemeli, hogy további kutatások szükségesek.⁴⁶ Fontos, hogy az általam tervezett kutatásban kisebb gyermekek vennének részt (4–6 év), amely korosztályt eddig még nem vizsgálták, és akik értelemszerűen nem olvasnák, hanem hallgatnák a meséket. Ez számos korábban vizsgált aspektust megváltoztathat, és a jövőre nézve is jelentős lehet, ha a gyermek addigra már tisztában van vele: léteznek idegen kultúrák, mire saját maga is olvasni kezd.

Végezetül Abed és Vahid elemző kutatásából is szeretnék kiemelni egy hasznos megközelítést. A kultúrspecifikus elemek csoportosítására Newmark osztályozását használták, aki a kulturális elemeket öt kategóriába sorolja: anyagi kultúra; társadalmi kultúra; ökológia; szervezetek, tevékenységek, fogalmak, hagyományok; gesztusok és szokások.⁴⁷ A mesefordítások elkészítésekor alapvetően ezeknek az elemeknek a fordítása hangsúlyos.

3. KUTATÁS

3.1. HIPOTÉZISEK

A kutatás célja, hogy kiderítsük, rövidtávon milyen eredményekre vezet a kisgyermekeknek szóló irodalom elidegenítő fordítása. Ehhez, a korábbi kutatásához hasonlóan a motiváció

⁴³ Elvira CÁMARA-AGUILERA és Pamela FABER, *A Children's Comparative Study of Recall, Comprehension and Motivation of One Foreign Book in Three Translation Versions = Anuario de investigación en literatura infantil y juvenil*, eds. B-A Roig RECHOU, VR KENFEL & LL GARCÍA, 2015, XIII, 21.

⁴⁴ CÁMARA-AGUILERA és FABER, XIII, 35–34.

⁴⁵ CÁMARA-AGUILERA és FABER, XIII, 36.

⁴⁶ CÁMARA-AGUILERA és FABER, XIII, 23.

⁴⁷ Matin ABED és Hossein VAHID, *Cultural Elements in the Translation of Children's Literature: Persian translation of Roald Dahl's Matilda in focus*, *International Journal of Foreign Language Teaching & Research*, 6(2018), 47.

és megítélés, a megértés és felidézés szempontjai szerint teszek fel kérdéseket a kisgyermeknek.⁴⁸ Mivel a fantázia, a kreativitás is fontos szempontja kutatásomnak, így a kultúrspecifikus elemek felidézése részben egy új kategóriába esik, az ábrázolásba, ahol a gyerekek rajzolhatnak. A kutatás előtt, korábbi kutatásokra és saját feltételezésekre alapozva az alábbi hipotéziseket állíthatjuk fel:

- 1) Motiváció tekintetében nem lesz jelentős eltérés a honosító és elidegenítő fordítás között.
- 2) A mese és a szereplők megítélése szintén közel azonos lesz a két fordításban.
- 3) A gyerekek mindkét fordítás esetén hasonló mértékű megértést mutatnak majd.
- 4) A honosító fordítást hallgató gyerekek jobban teljesítenek majd a felidézés kategóriájába eső kérdéseknél.
- 5) A honosító fordítást hallgató gyerekek saját kultúrájukból építik majd fel ábráikat (így hasonlóságok is várhatóak), míg az elidegenítő verziót hallgató gyerekek reprezentációja változatosabb lesz, inkább a képzeletre épül.

3.2. MÓDSZEREK

3.2.1. MINTA

A kutatás jelenlegi fázisában harmincegy gyermek vett részt (elidegenítő: 15, honosító: 16), négy és hat és fél év közöttiek. Szakmai mintavétel történt, azaz a pedagógusok az alábbi két szempont alapján választottak. Egyrészt azokat, akik elég bátrak, hogy szóba álljanak velem, másrészt, akiknek a szülei beleegyeztek a részvételbe. Minden egyéb szempontból a legváltozatosabb mintára törekedtünk.

A minta három óvoda több csoportjából állt össze: ide tartozik a Ligeti Cseperedő Német Nemzetiségi Óvoda Pilisvörösváron, a budapesti Magonc Óvoda és a soproni Bánfalvi Óvoda is. Mindhárom óvodában kiemelt fontosságúnak tartják a meséket, ugyanakkor általánosságban elmondhatjuk, hogy inkább népmeséket szoktak mesélni a gyermekeknek. A pilisvörösvári és a bánfalvi óvodában is jelen van a német nyelv, elsősorban mondókák, dalocskák révén foglalkoznak vele. Az egyik óvodában nem volt lehetőség segítő bevonására, így az ott felvett adatokat a statisztikákból a továbbiakban kizárom, csak az esetleges érdekességeket említem majd meg külön.

A statisztikákban így ténylegesen tizenkilenc gyermek adatai és válaszai jelennek meg, tizenhárom lány és hat fiú, átlag életkoruk hat évre tehető. A gyerekekről további információkat a szülői kérdőívből kaptunk.

3.2.2. A MESE

A kiválasztott mese, *Mama Panya's Pancakes*,⁴⁹ egy kenyai faluban játszódik, a főszereplők Mama Panya – a Mama megnevezés a könyvhöz csatolt szöszedet tanúsága szerint azt jelzi, hogy tisztelőben álló női személy –, és a fia, Adika. A főszereplők elindulnak a piacra, hogy bevásároljanak az esti palacsintához, azonban az olvasók számára hamar kiderül, hogy

⁴⁸ CÂMARA-AGUILERA és FABER, XIII, 23.

⁴⁹ Mary CHAMBERLAIN és Rich CHAMBERLAIN, *Mama Panya's Pancakes*, Cambridge, Barefoot Books, 2006.

Mamánál csak két pénzérme van, amiből nem sokra telik. Adika viszont útközben minden ismerősüket meghívja, amitől Mama egyre nyugtalanabb lesz. A történet csattanója, hogy minden meghívott hoz magával valamit a vacsorára, így bőven lesz mit enni.

A könyv további érdekessége, hogy található benne néhány kifejezés szuahéli nyelven, amihez szószeretettel és kiejtési kalauzt is mellékelnek. Az alapvető motívumok, mint a szegénység, a barátság, az összetartás vagy akár a palacsinta, minden kultúrában egyaránt jelen vannak, illetve a történet záró üzenete is pozitív, és nem idegen a magyar kultúrától, a magyar gyermekektől sem, így egyik óvodában sem volt kifogás ellene. Azonban a mesében szereplő nevek és egyéb kultúrspecifikus elemek, továbbá a szuahéli kifejezések várhatóan idegenek lesznek.

A fordítások elsősorban az idegen elemekben, a fordítási stratégiában térnek el. Ezen elemek első csoportját a nevek és a megszólítások jelentik: a Mzee – köztisztelőnek örvendő férfi; Bibi – asszony; Bwana – úr; és Rafiki – barát jelentéssel is bírnak, a többi tulajdonnév. A további kultúrspecifikus elemek, Newmark osztályozása szerint,⁵⁰ a következő kategóriákba sorolhatóak: anyagi kultúra; társadalmi kultúra; ökológia; gesztusok és szokások; míg a szervezetek, tevékenységek, fogalmak, hagyományok kategóriára nem volt példa.

A nevek jelentést is tartalmazó elemeit az elidegenítő fordításban megőriztük szuahéli nyelven, míg a honosító verzióban magyarul adtuk meg őket. Utóbbiban a keresztneveket is honosítottuk, ám a vezetéknevek mindkét verzióban változatlanok. Ezek alól csak Mama Panya neve kivétel, aki Panna mama lett a honosító fordításban. A többi elemnél az elidegenítő fordítás megőrzi az eredeti jelentést, míg a honosító magyarosít vagy neutralizál. A szuahéli nyelven írt kifejezésekhez az elidegenítő fordításban magyar kiegészítést írtunk, míg a honosítóban lefordítottuk őket a könyvben megadott jelentésük szerint.

3.2.3. KÉRDÉSEK, KÉRDŐÍVEK

A kutatás két mérési módszerrel zajlott: az egyik a gyerekek meginterjúvolása, a másik pedig a szülői kérdőívek. A gyerekeknek a mese meghallgatása után tettem fel különböző kérdéseket és megkértem őket egy rajz elkészítésére is. A skálán értékelendő kérdésekhez a pszichológiai kísérletekben bevett vizuális analóg skálát (VAS) használtam, melyen hat fejecske látható, a sírástól egészen a nevetésig, ezeket 0–5-ig váltottam át pontértékre. A gyerekekhez intézett kérdések sorrendben az alábbiak voltak:

1. (VAS): Hogy érezted magad, amikor a mesét hallgattad?
2. Mi tetszett a legjobban?
3. Hallgatnál még ilyen mesét?
4. Hogy hívják a főszereplő kisgyereket?
5. Kisfiú vagy kislány?
6. Mit csinál mindig a történetben?
7. (VAS): Mennyire örülnél, ha a barátod lenne?
8. Ki készíti a palacsintát?
9. Kicsodája ő Adikának/Ádikának?
10. (VAS): Mít szólnál, ha találkoznál vele?

⁵⁰ ABED és VAHID, 47.

11. Szerinted miért nem örül neki, hogy a kisgyerek mindenkit meghív?
12. Miket tesznek a palacsintába?
13. Neked ízlene?
14. Szerinted hol játszódik a történet? Hol laknak a szereplők?
15. A szereplők néha ilyeneket mondanak: *Asante sana*. Mit jelenthet ez?⁵¹
16. Lerajzolnád a fát, amelyik alatt a szereplők ülnek?
17. Milyen banánt ettek a szereplők? A két kép közül melyik lehet az?
18. Milyen hangszeren játszott a kislány? A két kép közül melyik lehet az?⁵²
19. Neked van kedvenc meséd?

A szülők, a beleegyező nyilatkozat mellett, kaptak egy kérdőívet is, amely három témát érintett: a családban előforduló nemzetiségek, a gyermek nyelvtanulása, illetve az otthoni meseolvasási szokások. Mivel a kérdőívben rövidsége törekedtem, és a megbízhatósága is kérdéses, így inkább csak irányadó jellegű. A kérdések célja kideríteni, hogy befolyásolja-e a gyermek megértését vagy megítélését, ha otthon is jelen vannak más kultúrák, vagy ha tanul más nyelveket. Továbbá a gyakori otthoni mesehallgatással a gyermek szert tesz egyfajta edzettségre – Vekerdy Tamás szerint ez iskolakezdésig akár egy–másfél éves gondolkodásbeli előnyt is jelenthet.⁵³ Ez az előny pedig segítheti majd abban, hogy jobban megértse az idegenebb, nehezebb meséket is.

3.2.4. ELJÁRÁS

A kutatás előkészületei magukban foglalják a mese kiválasztását, a fordítások elkészítését, lektorálását; a kérdéssor, a szülői beleegyező nyilatkozatok és kérdőívek összeállítását; a vizuális analóg skála és a felhasznált képek beszerzését. Ezt követően felvettem a kapcsolatot az óvodákkal, akik később szülői papírokkal megkeresték a gyermekek szüleit. Először egy tizenöt fős pilotkutatást bonyolítottunk le, amely után a mérési eszközöket, a módszertant és technikai elemeket is újraértékeltek.

Összességében a pilotkutatás eredményeiből arra következtettünk, hogy a magyar gyermekek alapvetően nem zárkoznak el az elidegenítő módon fordított meséktől, noha az idegen nevek többször is gondot okoztak. Ezen kívül az általános megnyilvánulások és a hozzávalók felidézése arra engedett következtetni, hogy az elidegenítő fordítás nagyobb és fegyelmezettebb koncentrációt idéz elő, ami oktatási céloknál például hasznos lehet.

3.2.5. LIMITÁCIÓK

A legfőbb korlátozó tényező az alacsony elemszám, de a kutatás módszertanában több, a hatékonyságot és az eredményeket esetleg kismértékben befolyásoló tényező is akad, amelyeket fontos felismerni. Az egyik a szülői kérdőív, amelyre, hogy az összefüggéseket felfedhessük, rá kellett írni a gyermek monogramját, így elveszett az anonimitás. A további

⁵¹ Természetesen csak az elidegenítő fordítást hallgató gyerekektől kérdeztem.

⁵² Eredetileg három rajz készült volna, ám idő hiányában az utolsó két kérdésnél két fotó közül választhattak.

⁵³ Dorottea VASS, *Amikor a mesehallgatóból meseolvasó lesz*, Iskolakultúra, 26(2016), 15.

befolyásolás elkerülésére borítékokban kértük vissza a válaszokat. Mindazonáltal a szülői kérdőív így is csak a családi háttér egy kis szeletét mutatja meg, pedig számos egyéb tényező is befolyásolhatja a gyermekek képességeit és véleményét.

Ehhez kapcsolódik az a tényező is, hogy a résztvevők csoportja természetesen nem ad reprezentatív képet. Eleve befolyásolta a mintavételt, hogy melyik óvodák voltak nyitottak a részvételre, és itt azok a gyermekek vettek részt, akiknek a szülei ebbe beleegyeztek, ami feltételezi, hogy az otthoni környezetükre is jellemzőbb ez a nyitottság. Mivel fontos volt, hogy utána meg tudjuk beszélni a gondolataikat, elsősorban idősebb, 5–6 éves gyermekek kerültek kiválasztásra.

Maga a meseválasztás is kezelhető korlátként, több okból is. Egyfelől műmese, másrészt nem egy Magyarországon publikált műről van szó, így a fordítás is sajátunk. A meséhez tartozó probléma, hogy a legegyszerűbben rajzolható elem, a fa, egy fontos szimbólum is, gyakran használják ezt gyermekrajzok elemzésekor. Így nem tudjuk megállapítani, hogy a gyermekek alkotásaiban mennyire jelennek meg különböző, a szimbolikához tartozó tényezők is.

Befolyásolhatja az eredményeket az is, hogy a gyerekek nem közvetlenül a mese meghallgatása után válaszoltak a kérdésekre, azaz nem teljesen egyforma lehetőségekkel indultak. Megnyugtató azonban, hogy a felidőzésben később sorra kerülők általában ugyanúgy vagy jobban teljesítettek, mint a legelső. A legideálisabb természetesen az lenne, ha a mesét egy általuk ismert személy mesélné, így a „mesélővel való személyes kapcsolata [lehetővé tenné azt], hogy érzelmi biztonságban érezze magát, ellazuljon”.⁵⁴ Ez azonban sok más szempontból kompromittálná az eredményeket, hiszen megfelelő kutatási felszereltség és laborok hiányában nem tudnánk felügyelni, hogy valóban azonos módon zajlik-e le a kutatás.

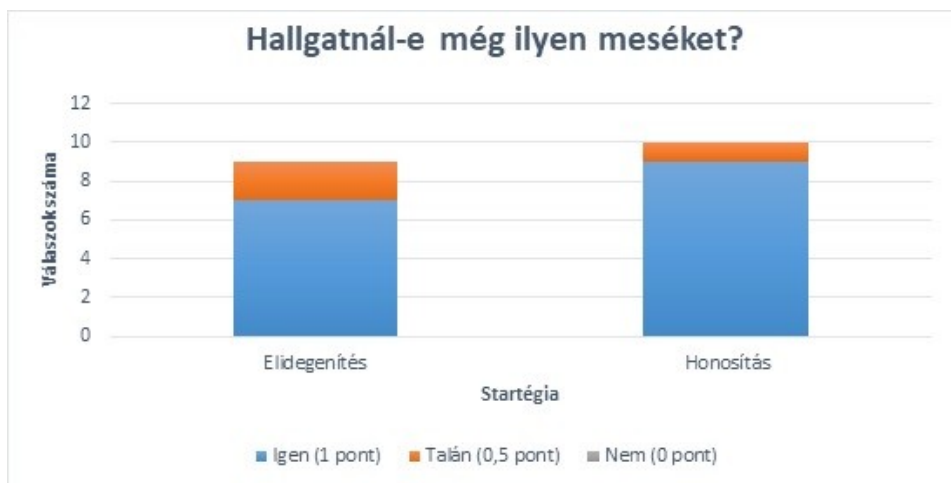
3.4. ADATOK BEMUTATÁSA

3.4.1. MOTIVÁCIÓ ÉS MEGÍTÉLÉS

A motiváció és a megítélés azt jelzik, hogy a gyermekeknek volna-e kedvük még hasonló meséket hallgatni, valamint hogy ez a mese és a szereplői mennyire tetszettek nekik. A gyerekek közvetlen reakcióinak tekintetében nem nagyon volt eltérés a csoportok között, az elidegenítő fordítás kezdő sorai általában picit meglepettették, megneveltették a gyerekeket, de összességében hasonlóan reagáltak mindkét esetben. Illetve az egyik elidegenítéses körben részt vevő gyerekek a mese előtt éppen játszottak, így ők eleinte kevésbé figyeltek oda a mesére, visszavágytak a terembe.

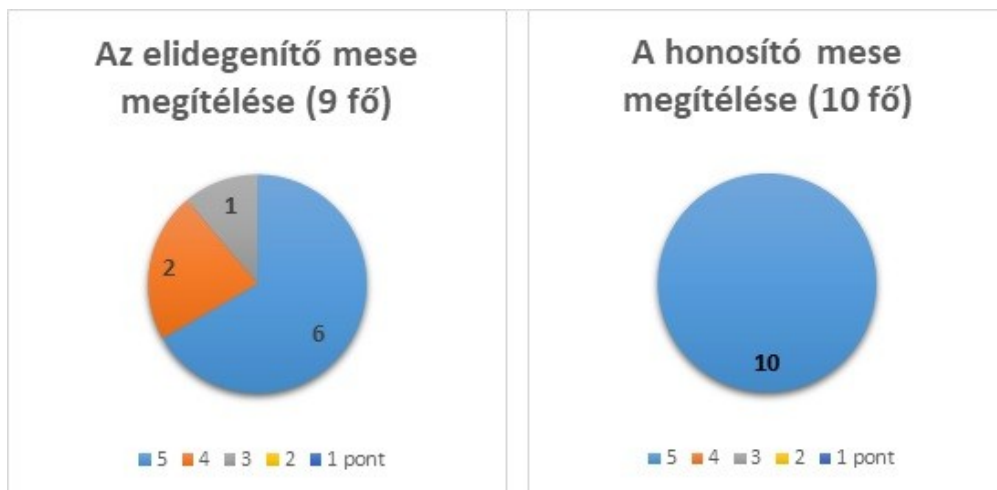
A motiváció tekintetében minimális különbség adódott a gyerekek között. Átlagosan 0,92-re tehetjük a motivációt: az elidegenítés esetén ez az érték 0,89, ez egyébként – ahogy a 3.1. ábrán is látszik – két bizonytalan választ jelent, míg a honosításnál 0,95, egy bizonytalan válaszadóval. Azaz a motiváció kiemelkedően magas, és nemleges választ senki sem adott – ez egyébként a statisztikából kiesett résztvevőkre is igaz.

⁵⁴ KÁDÁR, 51.

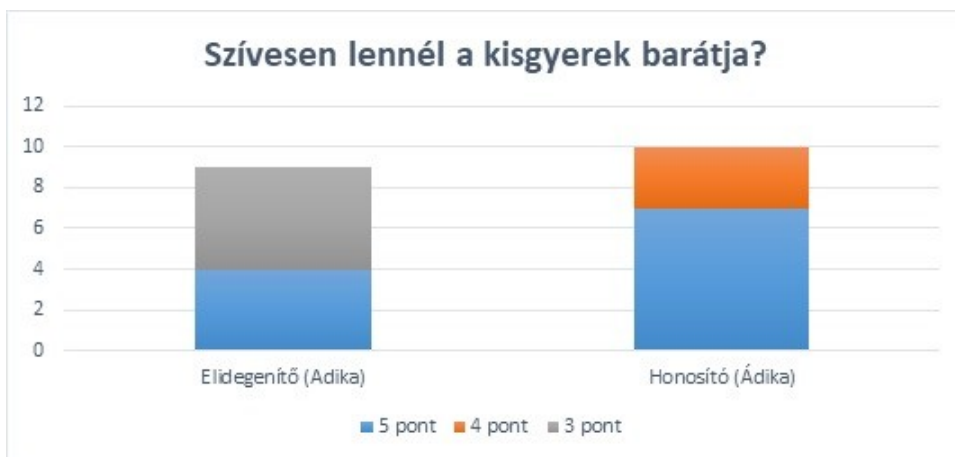
3.1. ábra

A megítélés kérdésében jelentősebb eltérések mutatkoztak, a 3.2. ábra is mutatja, hogy a honosító fordítás jóval pozitívabb értékelést kapott a gyerekektől. Azaz a honosítást minden résztvevő 5 ponttal értékelte, míg az elidegenítőnél változatos visszajelzések érkeztek, noha nem kifejezetten negatívak.

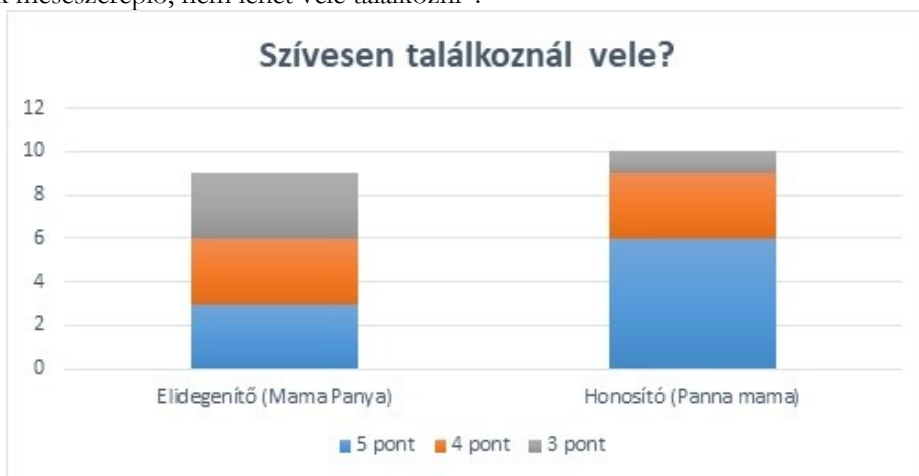
3.2. ábra

A szereplők megítélése is mutat érdekességeket, Adika – avagy Ádika – esetében az eltérések tovább nőttek a két csoport között. Ez azért fontos, mert a főszereplő megítélése nagyban befolyásolhatja azt is, hogy a gyermekek mennyire élvezik a mesét, mennyire tudnak azonosulni vele. Néhányan meg is indokolták válaszaikat, és a nemtetszésüket általában az váltotta ki, hogy Adika folyton előrefut, nem hallgat a Mamára. Az alábbi ábrán láthatjuk a pontos eloszlást.

3.3. ábra

A pilotkutatással szemben, ahol Adika átlagos megítélése magasabb volt, mint Mama Panyáé, ezúttal Mama teljesített jobban, hiszen minden átlaga 4 fölött volt. Ez ugyanakkor azzal is magyarázható, hogy a honosító fordításban akkor még Panya mama névre hallgatott, míg most az ismerősebb Panna mama nevet kapta. A pontszámok megoszlása ezúttal változatosabb volt, amelyet a 3.4. ábra mutat be pontosan. Egy-két alkalommal ismét előrútták a gyerekek, miért nem volt szimpatikus nekik a szereplő: volt, akit az zavart, hogy morcos, míg mások egyszerűen csak a saját mamájukat kedvelik jobban, míg Mama Panya „csak meseszereplő, nem lehet vele találkozni”.

3.4. ábra

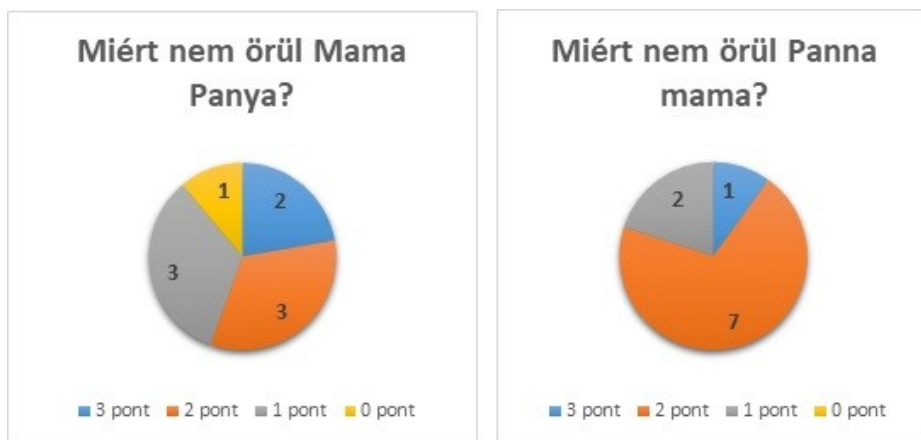
3.4.2. MEGÉRTÉS ÉS FELIDÉZÉS

A megértés és felidézés mérése nyitott kérdésekkel történt, a megértés esetében ezek nagyrészt egyforma eredményeket hoztak. A specifikusan megértést vizsgáló kérdések egyik

csoportja a szereplők személyére vonatkozott: Adika nemét és Mama Panyához fűződő rokoni kapcsolatát kellett megállapítaniuk. A két csoport az előbbiben nagyon hasonlóan teljesített, mindkét esetben csak egy-egy gyermek tévedett, illetve az elidegenítésnél egy gyermek nem válaszolt inkább. A rokonságot ellenőrző kérdésre már kevésbé voltak egyöntetűek a válaszok. Az elidegenítésnél kilencből ketten, míg a honosításnál tízből négyen – tehát mindkét csoportban a felénél kevesebben – válaszoltak úgy, hogy Mama Panya Adika anyukája. A többi gyermek, alighanem a névre alapozva, a nagymama választ adta.

A mélyebb megértést vizsgáló kérdések a szereplők cselekedeteire vonatkoztak: például, mi az, amit a mesében szereplő kisgyerek folyamatosan csinál. Erre a gyerekek többsége, tizenhárman, jellemzően azt válaszolták, hogy folyton elszalad, előreszalad és meghívja a barátait. Öten szintén olyan dolgokat soroltak fel, ami többször előfordul a mesében, például, hogy Adika fut vagy éppen „bohóckodik”, egy résztvevő nem válaszolt. Ez a hat, kevésbé precíz választ adó gyermek fele-fele arányban került ki a két csoportból.

A második, némileg nehezebb kérdés arra vonatkozott, hogy miért nem örül Mama Panya a sok vendégnek. A válaszokat itt is kategóriákba soroltam: az első kategóriába azok tartoztak, akik megemlézték a kevés pénzt; a másodikba, akik azt mondták, Mama fél, hogy nem tud eleget sütni, vagy nem lesz elég palacsinta; a harmadik kategória tagjai egyéb, a meséből kikövetkeztetett okot mondtak; míg az utolsó kategóriába azok tartoznak, akik nem válaszoltak, vagy ezektől teljesen eltérő választ adtak. Az első kategória 3 pontot ért, a második 2 pontot és így tovább.

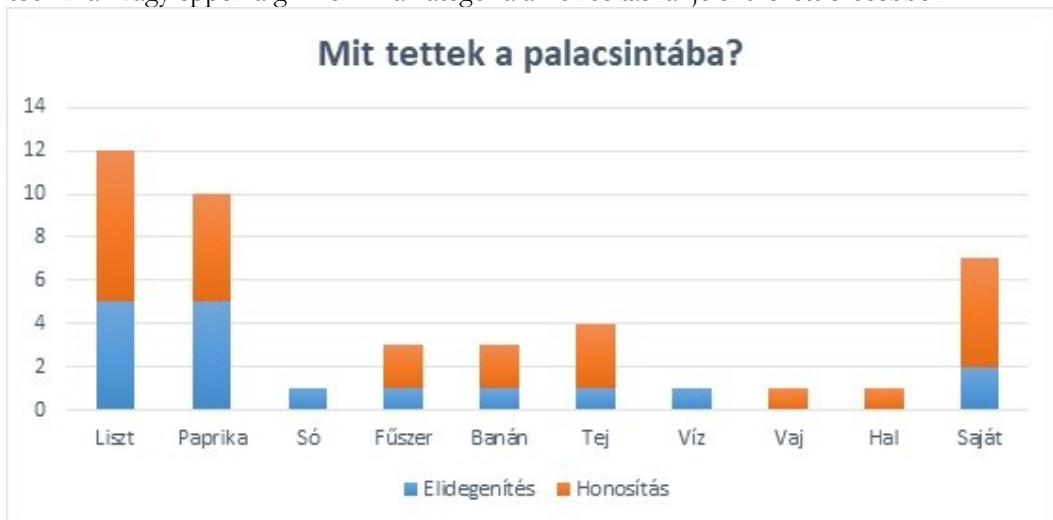
3.5.ábra

Ahogy ez a 3.5. ábra diagramján is látható, a valódi problémát kevesen ismerték fel. Ők egyébként mindhárman hat évesek és érdekes módon ugyanabba az óvodába is járnak. Ahogy az ábrán is láthatjuk, ebben a csoportban az elidegenítést hallgatók voltak csekély túlsúlyban. A még szintén teljesen jogos, 2 pontot érő válaszok közt viszont már a honosított mese hallgatósága vezet, ráadásul nagyobb mértékben is.

Kronológiailag a fenti megértést vizsgáló kérdések sorát megelőzte két felidézést ellenőrző kérdés, méghozzá, hogy mi a szereplők neve. Ez meglepő eredményeket hozott. Ahogy korábban is említettem, a pilotkutatás mindkét fordításában Panya szerepelt, amire értelemszerűen nem emlékeztek. Ezzel szemben akkor Ádika nevét szinte kivétel nélkül fel

tudták idézni a honosítást hallgató gyermekek. Ezúttal Panna mamára emlékeztek a legtöbben, négyen, míg Ádikára összesen ketten, ami mindenképpen érdekes eredmény. Az elidegenítő mesét hallgatók közül pedig, kevésbé váratlan módon, senki sem idézte fel a kisfiú nevét, nem is próbálkoztak vele, míg a Mama Panya és a hasonlóan hangzó Mama Tanya verzióból egy-egy hangzott el. Volt ezen kívül egy gyermek, aki egy mellékszereplőt, Kamillát jegyezte meg és említette többször is.

A felidézést vizsgáló harmadik kérdésben a gyerekeknek a palacsinta hozzávalóit kellett felsorolniuk. A gyerekek a legnagyobb számban, a mesében is sokat emlegetett lisztre emlékeztek, ezt a sorból erősen kilógó paprika követi. Ahogy a 3.6. ábrán is látszik, a honosítás sokkal erőteljesebb felidézést eredményezett. Megjelent azonban egy másik kategória is, a saját hozzávalók, azaz többen felsoroltak olyasmit, ami a mesében nem hangzik el, ám nekik valószínűleg hozzá tartozik a palacsintához, elhangzott többek között a cukor, tojás, csokimáz vagy éppen a gríz is. Ez a kategória a honosításnál jelentkezett erősebben.

3.6. ábra

A hozzávalók felsorolása után következett az a kérdés, hogy ízlene-e nekik ez a palacsinta. Ez a kérdés arra is épül, hogy az a gyermek, aki emlékszik például a chili vagy erős paprikára, esetleg nemmel felel majd, hiszen itthon az ilyesmi szokatlan a palacsintába. A honosításnál tízből nyolcan igennel válaszoltak, noha volt köztük, aki emlékezett a paprikára; az elidegenített változatnál pedig kilencből ötön kóstolnák meg a palacsintát, a maradék négyből ketten is kiemelték, hogy a paprikás palacsinta fura, illetve hogy a chili miatt nem ízlene nekik.

3.4.3. ÁBRÁZOLÁS

A két csoport egyaránt rajzolt hagyományos és meseszerűbb fákat is. Arra a kérdésre, hogy milyen fa alatt ültek a szereplők, mindössze egyszer született meg a helyes, majomkenyérfa válasz. Volt ezen kívül banánfa, majom-banán-kenyérfa, és majomfa is. Az ábrázolás tekintetében természetesen az elidegenítő változatra kapott válaszok és ábrák a legrelevánsabbak.

Számszerűsítve, a majomkenyérfát halló gyerekek közül négyen neveztek meg valamilyen specifikus fafajtát, és ez a rajzaikon is megjelent. A majom-banán-kenyérfa megoldás kiötlője például olyan fát rajzolt, aminek törzsén majomfarkak láthatóak. Ezen kívül két fán is megjelentek a kenyerek, az egyiken önmagukban, a másikon pedig banánok társaságában. A többi fa általában egyszerű lombos fa. A honosító fordításnál mind a válaszok, mind az ábrázolásmód inkább a hagyományos formákhoz igazodott, de akad egy, amelyet macik, szakácsok és nyuszik vesznek körbe, illetve van banán- és szilvafa is.

Mivel több rajzra nem volt lehetőség, így a gyerekek egy hagyományos és egy főzőbanán képe, illetve a hüvelykzongora és a szájharmonika képe közül választhattak. A képek megmutatása előtt megkérdeztem őket, emlékeznek-e milyen fajta volt a banán, illetve milyen hangszeren játszott a kislány. A főzőbanánt senki, a hüvelykzongorát egy, a szájharmonikát négyen idézték fel. A képek közül négyen választották a főzőbanán képét, köztük hárman az elidegenítő fordítást hallgatták. A hangszeres képek közül csak azok választottak, akiknek a szóbeli válaszával ez nem ütközött volna, és mindkét csoportban egyenlő arányban választották mindkét hangszert.

3.4.4. EGYÉB KÉRDÉSEK

Az interjú végén azt is megkérdeztem, szerintük hol laknak a szereplők. Mindkét csoportban érkeztek általános válaszok, mint kunyhóban, házban vagy éppen az erdőben, de voltak ettől jelentősen eltérőek is. Az elidegenítő verziót hallgatók között négyen is kifejezték, hogy szerintük „nem magyarok” a szereplők, hárman az országot is megnevezték: Spanyolország, Argentína vagy Franciaország. Egy gyermek szerint zeneiskolában laknak, egy másik a saját lakhelyét választotta. Az utóbbi típusú válaszra a honosításnál is volt két példa, továbbá itt kétszer megjelent a bolt is.

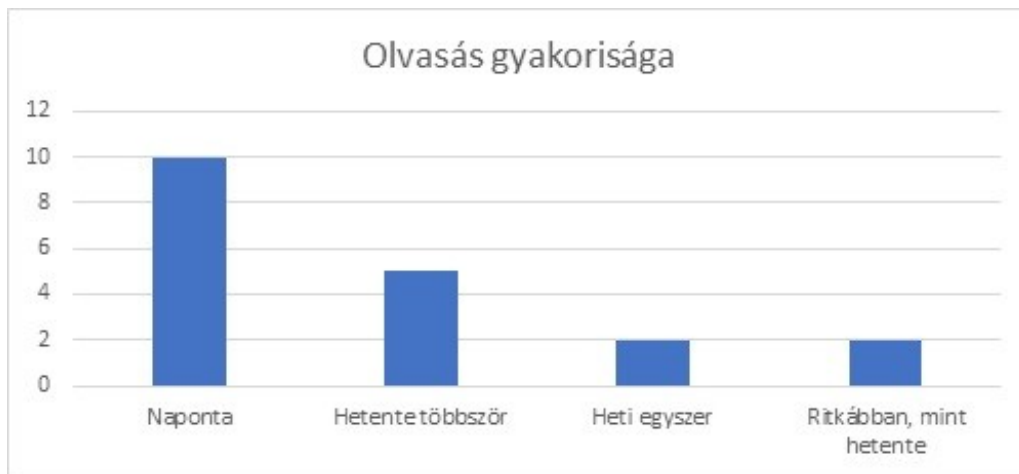
Az elidegenítő változat interjúi végén idéztem egy-két szuahéli kifejezést, és megkérdeztem a gyerekeket, szerintük mit jelenthetnek, mire gondoltak, amikor hallották őket. Egyikük bátran lefordította: „Jöjj el hozzánk, vendég”, valaki szerint mind nevek voltak, „kicsit furák”. Egy valaki megállapította, hogy ez egy másik nyelv, mindenki más pedig egyszerűen *nem tudommal* felelt. Pozitívum ugyanakkor, hogy ez után többen is rákérdeztek, hogy mi lenne a válasz, milyen nyelv is volt ez, ami a mesében elhangzott, ami ismét csak a gyermeki nyitottságot, érdeklődést bizonyította.

Az utolsó kérdés már mintegy átvezetés a szülői kérdőívre, ugyanis ez a gyermekek kedvenc meséjére kérdezett rá. Néhányan nem tudtak választani, de összességében sok cím elhangzott. Ezek közül nyolcan valamilyen rajzfilmet, animációs filmet neveztek meg, többen nemcsak a tévében, de az interneten is nézik ezeket, és csak hárman említettek valamilyen oviban vagy otthon hallgatott mesét vagy mesekönyvet.

3.4.5. SZÜLŐI KÉRDŐÍV

A szülői kérdőívet minden szülő kitöltötte, ez alapján a gyerekek háttéréről az alábbiakat tudtuk meg. Mindössze hármuk közvetlen környezetében vannak más nemzetiségű rokonok, két helyen német, és egy helyen orosz etnikumúak. Idegen nyelvet nemcsak ők hárman, hanem összesen heten tanulnak, a plusz négy fő szintén németet – ez alighanem az óvodai nyelvórákat is takarja.

A meseolvasás gyakorisága nagyon változó volt, ezt a 3.7. ábra mutatja be. Átlagosan hetente többször olvasnak a gyerekeknek otthon, a többségnek naponta. Az utolsó kérdés az olvasott mesék műfajára vonatkozott, a szülők itt átlagosan két kategóriát jelöltek meg. Ez egyrészt azért fontos, mert az 5–6 éves gyermekeknek már többféle műfaj is megfelelhet, másrészt mert minél színesebb a paletta, annál valószínűbb, hogy könnyen megbirkóznak az ismeretlenebb, szokatlanabb szöveggel. A legnépszerűbbek a korosztálynak egyébként is ajánlott nép- és állatmesék voltak, ezeket 11 szülő jelölte be, amelyet szorosan követtek a modern mesék 10 esetben. A heti mesélések száma, és azok változatossága azonban nem függött össze: a ritkábban mesélő szülő nem feltétlen mesél kevesebb fajta mesét.

3.7. ábra

3.5. EREDMÉNYEK ELEMZÉSE

3.5.1. AZ ADATOK ÉRTELMEZÉSE

Ami a motivációt illeti, elmondhatjuk, hogy a hipotézis teljes mértékben teljesült. Ez különösen fontos annak fényében, hogy a fordítások megítélése eltért, ugyanis arra utal, hogy ha nem is nyerte el ugyanannyira a gyermekek tetszését az elidegenítő fordítás, alapvetően negatív érzéseket sem váltott ki. Így a kevésbé jó pontszámokat magyarázhatja például a közeg ismeretlensége is, míg a motiváció a további mesék hallgatására azt mutatja, hogy a gyermekek nyitottak a „más” mesék felé is.

A második hipotézis, amely a megítélésre vonatkozott, több elemből áll, és mivel ezek nem teljesültek mind, a hipotézis maga is legfeljebb részben teljesült. A hipotézis megfogalmazásában utalok arra a lehetőségre, hogy a megítélésben adódnak majd különbségek, azonban mindezt a motivációval hasonló mértékűre jósoltam. Ebben a tekintetben a hipotézis mindenképp megbukott, a motivációhoz képest ugyanis többször is jelentős eltérések mutatkoztak. A mese és a két szereplő megítélése pedig, előzetes várakozásainkkal ellentétben, egymáshoz viszonyítva is eltérést mutat.

Tehát a honosító fordítás jobban tetszett a gyerekeknek, azonban az eltérés nem olyan kiugró. A három komponens közötti eltérés segíthet ezt megmagyarázni. A mese cselekménye, a szereplők viselkedése teljesen azonos a két fordításban, így az eltérő megítélést alighanem az idegen nevek, az ezek okozta távolság magyarázzák. Ezt támasztja alá a változás Panna mama megítélésében is. Az adatok alapján tehát az ismerős név a szereplő teljes megítélését befolyásolhatja, hiszen Adika és Ádika között is közel egy pontnyi eltérés volt.

Az egyik legérdekesebb eredmény azonban ennél a hipotézisnél a statisztikában nem szereplő csoport helyzete, akikre a hipotézis teljes mértékben teljesül, az átlagok összevetését a 3.1. táblázatban közlöm. Látható, hogy náluk egyik komponens esetében sem tér el különösebben a két csoport. A mesét némileg negatívabban, Adikát pozitívabban, míg a Mamát jelentősen negatívabban értékelték összességében. Ahogy ezt a következtetésekben majd bővebben kifejtem, mindennek több oka is lehet; például az egocentrizmus, az erőteljesebb azonosulás a mesével. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a korosztály jelentősen befolyásolhatja a megítélést.

	<i>A mese megítélése</i>			<i>Adika megítélése</i>			<i>Mama Panya megítélése</i>		
	Átlag	Elid.	Hon.	Átlag	Elid.	Hon.	Átlag	Elid.	Hon.
Fő csoport (5-6 évesek)	4,79	4,56	5,00	4,32	3,89	4,70	4,26	4,00	4,50
Kiesett adat (4-5 évesek)	4,58	4,50	4,67	4,50	4,50	4,50	3,42	3,33	3,50

3.1 táblázat

A megértés esetén a hipotézis teljesült, a gyerekek teljesítménye a legtöbb tekintetben szinte egyforma volt. A válaszok közötti különbségek abból is adódhatnak, hogy egyesek inkább a történetre vagy magára a helyzet ismerettségére építettek: az anyukájukkal mennek többször vásárolni, ő főz nekik vacsorát. A többieket pedig egyszerűen a név befolyásolta: mama. Kérdéses ezen kívül az is, hogy ki hogyan szólítja otthon az édesanyját. Mindezek azonban nem állnak összefüggésben a fordítással, azaz az elidegenítés nem gátolta a gyerekek megértését.

A mélyebb, tartalmi megértésre vonatkozó kérdések mutattak egyedül nagyobb eltérést, főleg annak megértése, hogy a Mama miért nem örül a vendégeknek. Az, hogy a kevésbé explicit okot, a pénz hiányát mindkét csoportban felismerték, sőt az elidegenítés során ketten is, bizonyítja, hogy ez a stratégia sem akadályozza a megértést. Azt, hogy a következő kategóriában, azaz a kevés palacsinta magyarázatát választók közt miért maradtak el az elidegenítő verzió hallgatói, nehéz megmondani.

A felidézésre vonatkozó hipotézis volt az első, ahol jelentősebb eltérésekre számítottunk, és ezek teljesültek ugyan, de nem mindig jelentős különbségekkel. A kisfiú nevével meglepő volt, hogy a honosított verzió sem hozott magával kifejezetten jelentős felidézést. Ezzel szemben a kutatás kezdete óta most először emlékeztek Mama Panya nevére, illetve tettek kísérletet a felidezésére, ami mindenképp öröndetes. A Panna mama változat egyértelműen sikeresebbnek bizonyult, nemcsak a megítélés, de a felidezés tekintetében is, a gyerekeknek közel a fele emlékezett rá. Külön kiemelendő még, hogy ketten maguktól idézték fel a mellékszereplők nevét is, amiből az egyik ráadásul egy teljesen idegen név volt, és alig néhányszor hangzott el.

Végezetül a hozzávalók felsorolása hozott érdekes eredményeket. A honosító fordítást hallgató gyerekek itt újra jobban teljesítettek, ugyanakkor több szabadságot is engedtek meg maguknak és saját tapasztalatukból merítettek hozzávalókat. Már nem annyira a mesében szereplő, hanem inkább az általuk ismert palacsinta mentális képével dolgoztak. Ezzel szemben az elidegenítő fordítás esetén a gyerekek nem idéztek fel sok hozzávalót, viszont fegyelmezettebben gondolkoztak, azaz nem merítettek annyira a saját tapasztalataikból. Ezzel összefüggésben pedig a véleményük is jobban megoszlott a palacsintáról.

Az ábrázolásra vonatkozó hipotézis esetén a leghelyesebb azt állítani, hogy csak részben teljesült. Ennek egyik oka eleve az, hogy a tervezettnél kevesebb rajz készülhetett, a fényképek közötti választás pedig nem tudja megmutatni, mire gondolhattak a gyerekek. Ugyanakkor azt elmondhatjuk, hogy a valóságtól elrugaszkodottabb, inkább a hallottakra (majomkenyérfa) épülő rajzok elsősorban az elidegenítő fordítás során készültek. Ennek ellenére, ebben a csoportban is jelen voltak a teljesen hagyományos faábrázolások is.

A szülői kérdőívre és az azzal való összefüggésre nem vonatkozott hipotézis. Érdekesség ugyanakkor, hogy a mintán nem mutatható ki számottevő összefüggés a gyerekek háttére és a megítélés vagy megértés között. A felidézésben legjobban teljesítő gyermekek szinte mind rendelkeznek nemzetiességi háttérrel, vagy tanulnak nyelveket, és az a két résztvevő, akik – legalább nagyjából – felidéztek Mama Panya nevét, szintén ebből a kategóriából kerültek ki. Ugyanakkor az otthoni meseolvasás összefügghet azzal, mennyire tetszik a gyerekeknek a mese. Azok, akiknek naponta olvasnak otthon, mind pozitívan értékelték magát a mesét. Azok, akiknek legalább két féle mesetípust szoktak olvasni, emlékeztek leggyakrabban a Mama névére mindkét csoportban, illetve a fantáziadúsabb ábrázolások is elsősorban hozzájuk köthetők. Mindez arra enged következtetni, hogy a nagyobb mesehallgatói gyakorlottság eredményeképpen mindkét fordítói stratégia esetén magabiztosabban mozognak a gyermekek egy idegenebb világban.

3.5.2. ELMÉLETI ÉS GYAKORLATI KÖVETKEZTETÉSEK

A motivációt illetően fontosnak tűnik az életkor, amely ennek a kutatásnak központi kérdése. Cámara-Aguilera és Faber kutatásában, ahol a kisiskolások önállóan olvastak el egy regényt, a motivációs kérdésnél az elidegenítő olvasók 77,5%-a, míg a honosítót olvasók 95,1%-a válaszolt igennel.⁵⁵ Kutatásomban az első csoport 78%-a, a másodiknak pedig 90%-a válaszolt igennel, amely egy szűkülő különbség, ráadásul a fennmaradó válaszok sem voltak negatívak. A nagyobb egyenlőséget mutató motiváció arra enged következtetni, hogy a fiatalabb gyermekek nyitottabbak az elidegenítő fordításra. Továbbá a rövidebb elidegenítő szövegek alighanem ideálisabbak és alighanem segítséget jelent az is, hogy nem egyedül találkoztak a szöveggel és nem kellett például egyedül kibetűzniük a neveket.

Az életkor szerepe azonban a megítélésnél talán még erősebben megmutatkozik. Összevetve a fő csoportot és a kiesett adatokat (3.1. táblázat), láthattuk, hogy a kisebb korosztályban a két stratégia értékelése közötti különbségek is kisebbek voltak. Ha a hipotézis valóban teljesül a kisebb korosztályokra, azaz náluk a megítélések között kisebb a különbség, akkor egy lehetséges paradigmaváltás helye talán a gyermekirodalom legfiatalabbakat megszólító műveinél kezdődhet.

⁵⁵ CÁMARA-AGUILERA és FABER, XIII, 33.

A kisebb gyermekek általában jobban bevonták saját mindennapjaikat a mese értékelésébe, értelmezésébe. Ez persze az ő korukban még teljesen természetesen, hiszen az egocentrikus gondolkodás jellemzi őket, azaz „megragadnak a saját nézőpontjuknál, és nem képesek arra, hogy a dolgokat más perspektívájából lássák”.⁵⁶ Éppen amiatt, hogy hamar magukévá teszik a történetet, fontos lehet már fiatalon megismertetni őket más kultúrák meséivel. Nem azért, mert ebből sokat fognak tanulni, vagy kifejezetten emlékeznek majd egyes részletekre, hanem mert ekkor még könnyebb közel hozni hozzájuk az egész világot, sokkal kevésbé érzékelik a határokat. Ezáltal pedig, lehetőségük van megtapasztalni, megélni ezt a tágabb teret, így idősebb korukban is sokkal nagyobb nyitottságra számíthatunk majd tőlük, otthonosabban mozognak majd az új, az idegen kultúrák világában.

A kutatás során az is bebizonyosodott, hogy az idegen nevek befolyásolják a mese és a szereplők megítélését is. Mivel a mesék tartalma nem változott, főleg ezekkel indokolható az általánosan rosszabb értékelés, nehezebb felidézés. Talán közrejátszhat az is, hogy a gyermek nem tud annyira ellazulni, illetve frusztrálhatja őket, hogy nem értenek bizonyos szavakat. A nevekkal ellentétben a kultúrspecifikus elemek, mint a majomkenyérfa, vagy az ivótők, mosolyt csaltak a gyerekek arcára és előbbire néha még emlékeztek is. Ez azt jelenti, hogy a nevek esetén érdemes honosítani vagy neutralizálni, esetleg rímelő, beszélő vagy ismerős nevet választani, legalább a főszereplő esetén. Ugyanis úgy tűnik, ez nagyban befolyásolja, mennyire kedvelik meg a főszereplőt és általa mennyire élvezik a mesét.

A megértést illető legfőbb levonható következtetés, hogy a cselekmény megértése nem függ az ismeretlen elemektől. Továbbá mindent, amit nem értenek, vagy amire nem emlékeznek, a gyerekek saját tapasztalataikból töltik ki – például, hogy anyukájukkal járnak boltba, ő készít palacsintát. Továbbá felmerül a környezet, a kultúra hatása is, hiszen a három helyes válaszadó egy csoportba járt. Egyéb válaszaikban kevésbé mutatkoznak párhuzamok, míg háttérüket tekintve azt mondhatjuk el, hogy mindhárman tévéműsorokat soroltak fel kedvenc meseként, egyiküknek sem naponta olvasnak – nem valószínű, hogy a mesehallgatói tapasztalat játszott közre. A megértést illető problémák legfeljebb a rejtettebb utalásoknál, a zavaros helyzeteknél jelentkeztek. Adika és Mama Panya kapcsolata megértésszító lehetett, míg Mama aggodalmának oka nem volt hangosan kimondva, így ezek a tévedések nem jelentenek súlyos akadályt. Mivel a megértésbeli hibák közel azonosak voltak a két csoportnál, így azok nem magyarázhatóak az elidegenítő fordítással.

Visszatérve a felidézésre, az egyik legfőbb tapasztalat az elidegenítéskor mutakozó fegyelmazettebb, kötöttebb felidézés. A honosítás során hajlamosabbak elfeledkezni a különbségről a diskurzus világ és a való világ között. Így lehetett, hogy sok olyan hozzávalót is említettek, ami nem hangzik el a mesében. Az elidegenítő fordítás pedig kiragadja őket ebből a világból, új elképzelésekre, belső képek létrehozására sarkallja őket, amelyben természetesen kevésbé magabiztosak, egyelőre.

Ez a meseszerűség, fantázia mutakozott meg néhány ábrázolásmódban is, hiszen az idegen elemek jobban megmozgatták a gyermekek fantáziáját. Mivel esetünkben a honosított elemek nem mondanak ellent az illusztrációnak, érdekes volna a kutatást ezek megmutatásával is lebonjolítani. Ez azonban egy óvodai közegben kevésbé megvalósítható,

⁵⁶ MICHAEL COLE & SHEILA R COLE, III. *Kisgyermekkor = Fejlődéslélektan*, ford. Bíró Szilvia és mtsai., Budapest, Osiris Kiadó, 2006, 344.

és tovább befolyásolná az eredményeket, hogy ki mennyire látja a könyvet, mennyire van ideje és lehetősége megnézegetni az ábrákat.

A szülői kérdőív alapján az otthoni háttér legfontosabb jellemzőjének az bizonyul, hogy milyen változatos meséket olvasnak a gyermekeknek. Akiknek többféle műfajt is olvasnak, bátrabban rajzoltak elvont képeket és a felidézésben is jól teljesítettek, ezek után pedig elképzelhetjük, milyen sokat adhat a gyerekeknek, ha a műfaji változatosság mellett megjelenne a kulturális változatosság is. Az etnikai háttér elsősorban a felidézéssel mutatott minimális összefüggést, míg az olvasás gyakorisága érdekes módon a megítéléssel. A kutatás bizonyította azt az evidenciát, hogy minél gyakrabban és változatosabban olvasnak egy gyermeknek, annál több útravalót kap vele.

A legfontosabb következtetés, amelyet levonhatunk a tapasztalatokból az, hogy minden gyermek reagált a mesére, ha nem is tetszett nekik egyformán. Kiemelkedően fontosnak tartom, hogy a gyerekek mindkét változat esetén találtak a mesében relevanciát a saját életükre nézve. Ha a mese elindított bennük valamit, az már mindenképpen azt jelzi, hogy jó úton járunk.

A mese fontossága vitathatatlan, és egyes mesék különböző szerepeket tölthetnek be a gyermek életében, és annak különböző korszakaiban. A fenti adatok alapján az elidegenítő fordítás, legalábbis ameddig szokatlan a gyermekek számára, nem tűnik alkalmasnak az ellazult, befelé figyelő és belső konfliktusokat feloldó funkcióra, amelyet elsősorban társítunk a meséléshez.

De milyen szerepet tölthetne be akkor egy elidegenítő módszerrel fordított gyermekirodalmi mű? Multikulturálisabb közegekben segíthetne, hogy a gyermekek jobban megismerjék egymás hátterét, homogénebb környezetben pedig éppen arra nyitná fel a szemüket, hogy valahol „más nyelven” beszélnek. Persze nem tényszerű oktatást jelent, inkább a benyomások, érzelmek szintjén segíthetne.

3.6. A KUTATÁS FOLYTATÁSA

Mivel a kutatás számos érdekes és további bizonyításra szoruló összefüggést vet fel, így jelenleg ennek bővítése és fejlesztése a cél, hogy lássuk, megismételhető-e az eredmények, illetve megerősítsük a következtetéseket, jobban megértsük az eltéréseket. Sokkal nagyobb mintára lenne szükség, lehetőleg különböző típusú és elhelyezkedésű óvodákból. Nagyon fontos lenne valid adatokat szerezni a 4–5 éves korosztályról is.

Természetesen vannak olyan lehetőségek is, amelyekkel a kutatás dimenzióit bővíthetnénk. A repertoárt érdemes volna több mesére bővíteni, érdekes lenne megnézni, miként változnak az eredmények, ha a gyermekek látják az illusztrációt is. Meg lehetne vizsgálni azt is, hogy mennyire emlékeznek a mesére, mi maradt meg bennük egy-két óra vagy nap elteltével, sőt, mivel a kisgyermekek jellemzően szeretnek sokszor meghallgatni egy mesét, azt is vizsgálhatnánk, mekkora a motiváció ennek a mesének az újbóli meghallgatására. Mindezek a lehetőségek azonban tovább apróznák a mintát, így egyelőre inkább a jelenlegi felállásban bővíteném az adatokat nagyobb mintával.

Mindezek után, az alátámasztott vagy újraértékelt következtetések birtokában gondolkodhatunk majd a kutatás folytatásán és gyakorlati alkalmazásán. Hosszú távú feladatommak tűztem ki, hogy megállapítsam: milyen korban a legideálisabb az elidegenítő

fordítást bevezetni a gyermekek életébe, továbbá, hogy az milyen szempontból és milyen mértékben a legelőnyösebb a számukra. Korábbi kutatásokkal összevetve, egyelőre úgy tűnik, a rövidebb és felolvasott, nem pedig egyedül olvasott mesénél a gyerekek könnyebben befogadják az elidegenítő fordítást. A cél egy olyan fordítási stratégia kidolgozása, amely elsősorban élvezetes mesét eredményez, ugyanakkor minél változatosabb fordított gyermekirodalmat tesz lehetővé. Mindezen hatások megállapítására további célnak volna longitudinális vizsgálatokat is végezni, amelyből kiderülne, hogy mikor, hogyan szoknák meg az elidegenítést a gyermekek, illetve, hogy a szociális fejlődésükben milyen szerepet játszanának ezek a mesék.

4. ÖSSZEFOGLALÁS

A kutatás célja az elidegenítő fordítás rövidtávú hatásainak vizsgálata volt. Ugyan a honosító fordítás valamivel jobban tetszett a gyerekeknek, alapvetően élvezték az elidegenítőt is, és egyáltalán nem zárkóztak el tőle. A kreatív, fantáziadús rajzok pedig az elidegenítő fordításnál jelentkeztek, amely így a hagyományos honosításhoz képest plusz értéket képvisel. A gyerekeknek kevesebb dolgot sikerült felidézniük az elidegenítő fordítás kapcsán, ugyanakkor sokkal kevesebb dolgot költöttek hozzá a meséhez, és ez a fegyelmezettség szintén kiaknázható lehetőségnek tűnik, például oktatási célokra.

Így megállapíthatjuk, hogy az elidegenítő fordításnak és vele egy esetleges paradigmaváltásnak van helye a magyarországi gyermekirodalomban. Egyfelől úgy tűnt, hogy elsősorban az idegen nevek tetszettek nekik kevésbé, nem pedig összességében az idegen elemek. Ez talán megszokás kérdése, de az sem kizárt, hogy bizonyos korig érdemes ebben a tekintetben kompromisszumokat kötni.

A jelenlegi kutatás azonban azt már kétségtelenül bizonyította, hogy az elidegenítő fordítás több szempontból is egy új világot jelenthet. Úgy tűnik, más meseélményt nyújt, és így más célokat szolgálhat. A hagyományos mesével szemben, amely a belső feszültségeket oldja, ez a fajta fordítói stratégia olyan meséket eredményezhet, amelyek éppen kifelé oldják a feszültséget, kinyitják a gyermekek gondolatait, képzeletét a világ felé, kiemelik őket a mindennapokból. Ám az is elképzelhető – például egy kultúrspecifikus elemekkel tűzdelt népmese esetén –, hogy az elidegenítő fordítás akár mindkét funkciót el tudná látni egyszerre.

A sok változatos értékelés, válasz és magyarázat, a különböző reakciók és elképzelések, amelyeket a gyermekek megosztottak velem, mind arra emlékeztetnek minket, hogy nincs két egyforma gyermek, adott pillanatban teljesen más szükségleteik lehetnek. Amíg egyikük egy ismerős, megnyugtató mesére vágyhat éppen, addig a másiknak talán pont egy szokatlanabb, ismeretlenebb, elidegenítő fordításban felolvasott mese jelenthet megoldást. Ahhoz, hogy a gyermekeknek rendelkezésére álljon ez a lehetőség is, hogy kipróbálhassák, megtapasztalhassák és eldönthessék, hogy nekik személy szerint tetszik-e az ilyesmi, ahhoz elengedhetetlen, hogy legyenek ilyen mesék, és elérhetőek legyenek a gyermekek számára.

Összességében tehát a kutatás megmutatta az elidegenítő fordítás rövidtávú hatásait, a paradigmaváltásban rejlő lehetőségeket, és kijelölte az utat a kutatás bővítésére, folytatására. Láthattuk, hogy kevés empirikus kutatás vizsgálja a gyermekekre gyakorolt hatást, és ezek is mind a gyermekkel mint önálló olvasóval foglalkoznak, azaz kutatásom célcsoportja

mindeddig feltáratlan terület volt. Az eredmények alapján a gyerekek egyformán nyitottak a honosítás és az elidegenítés felé, noha az előbbit részesítik némi előnyben. Ha választ kapunk arra, hogy mikor és hogyan illeszthető be az elidegenítő fordítás, és mi befolyásolja a megítélést, az nem csak fordítói paradigmaváltást jelenthet majd, de segítene létrehozni egy változatosabb és sokoldalúan felhasználható gyermekirodalmi kínálatot, amelyből a szülők, pedagógusok és gyermekek kedvükre válogathatnak.

REZÜMÉ

Kutatásom a gyermekirodalom elidegenítő fordításának rövidtávú hatásait vizsgálja. A magyar hagyományt ugyanis a honosítás jellemzi, noha a szakirodalomban egyáltalán nincs egyetértés azt illetően, hogy melyik az előnyösebb. Ennek egyik oka alighanem az, hogy nemzetközi szinten is kevés empirikus kutatás vizsgálja a stratégiák gyermekekre gyakorolt hatását. Dolgozatom ezt a hiányt hivatott pótolni, egy mindeddig elhanyagolt korosztályra, a 4–6 éves mesehallgatókra fókuszálva, fejlődépszichológiai szempontok bevonásával.

Egy Kenyában játszódó mese két fordítását készítettem el, az egyik honosító stratégiával készült, a hazánkban hagyományos magyarosító és neutralizáló eszközökkel, míg a második a kurrens fordítói trendhez képest elidegenítő, azaz sokkal többet őriz meg a forrás-kultúrából. A fordításokat három óvodában olvastam fel kisebb csoportokban, majd egyenként interjút készítettem a gyermekekkel, illetve egy rajz készítésére kértem őket. Ez utóbbi egy új elemet, a belső képek reprezentációját vizsgálja, míg a további szempontok korábbi kutatásokhoz hasonlóan, az alábbiak: motiváció, megítélés, megértés és felidézés.

A kutatás eredményei szinte teljesen megegyező motivációt és megértést mutatnak a két megközelítésnél, a megítélésben adódó különbségek pedig összefüggésben állhatnak az életkorral, továbbá azzal, hogy az elidegenítés erősebb hatást gyakorolt a gyermekek fantáziájára. A felidézés tekintetében, a várakozásoknak megfelelően, a honosító fordítást hallgatók szerepeltek jobban, az elidegenítés azonban nagyobb fegyelmezettséget váltott ki. A kultúrspecifikus elemek elidegenítő fordítása rövidtávon előnyösnek mutatkozott, egyértelműen más lehetőségeket és pozitívumokat rejt.

Mindezek alapján, úgy tűnik érdemes folytatni a kutatást: nagyobb mintán pontosítani az eddigi következtetéseket, illetve hosszú távon megállapítani, vajon melyik a legideálisabb kor az elidegenítő fordítás bevezetésére a gyermekek életébe. Egy lehetséges paradigma-váltás bővíthetné a gyermekirodalmi kínálatot, ami mind a szülők és pedagógusok, mind a gyerekek számára változatosabb, sokoldalúbb felhasználást és táguló világképet eredményezhetne.

A Possible Paradigm Shift in the Translation of Children's Literature

My research examines the possible potentials of foreignizing strategy in the translation of children's literature in Hungary. The traditional Hungarian approach is domestication, despite the fact that there is no consensus among scholars concerning the more beneficial approach. This might be due to the lack of empirical research on how the different translation strategies affect children. My paper aims to fill this gap by involving aspects of developmental psychology and focusing on 4–6-year-olds, a so far neglected age group.

I translated a story set in Kenya using two different approaches: one basically domesticating with tools of neutralising and substituting with Hungarian elements, and the other more foreignizing, preserving more elements of the source culture. I read these translations to small groups in three different kindergartens, then I interviewed with the children individually. They were also asked to draw, which studies a new aspect, the

representation of the inner images, while other aspects, such as motivation, judgement, comprehension and recall were similarly used in previous research as well.

Results showed almost identical motivation and comprehension for both approaches; while age may account for the differences in judgement, foreignization seem to have made a bigger impact on children's fantasy. With regard to recall, domestication induced better results (as expected), however, foreignization evoked a more disciplined approach. Thus, foreignization appears to have benefits on short-term as it naturally offers different possibilities and advantages.

In the future we hope to study these results on a bigger sample, while my long term goal is to establish which age is the best to introduced foreignization into the translation of children's literature. A possible paradigm shift could result in a more varied and versatile supply of children's books for the parents and teachers, from which children could benefit to greater extent.

IRODALOMJEGYZÉK

- ABED, Matin, és HOSSEIN Vahid, *Cultural Elements in the Translation of Children's Literature: Persian translation of Roald Dahl's Matilda in focus*, International Journal of Foreign Language Teaching & Research, 6(2018), 41–56.
- BERTILLS, Yvonne, *Beyond Identification: Proper Names in Children's Literature*, Åbo Akademi, 2003.
- BETTELHEIM, Bruno, *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek*, ford. Kúnos László, 5. kiadás, Budapest, Corvina, 2004.
- BOLDIZSÁR, Ildikó, *Meseterápia: mesék a gyógyításban és a mindennapokban*, 2. kiadás, Budapest, Magvető, 2011.
- CÁMARA-AGUILERA, Elvira, és PAMELA Faber, *A Children's Comparative Study of Recall, Comprehension and Motivation of One Foreign Book in Three Translation Versions = Anuario de investigación en literatura infantil y juvenil*, eds. B-A. Roig Rechou, VR. Kenfel & LL. García, 2015, XIII, 21–38.
- COBBAN, Michelle, *Bridging the Two Solitudes: Translated French-Canadian Children's Literature from 1900 to 2004*, Vancouver: University of British Columbia, 2006.
- COLE, Michael, és SHEILA R. Cole, III. *Kisgyermekkor = Fejlődéslélektan* ford. Szilvia Bíró, Ildikó Király, Gergely Csibra, Rita Kéri és Patrícia Medgyesi, Budapest, Osiris, 2006, 300–465.
- HABIBIAN, Nastaran, és Alireza AMERI, *An Inquiry into Intersemiotic Translation of Children's Books: A Case Study of Illustration and Rendition*, Journal of language and translation, 7(2017), 1–19.
- KÁDÁR, Annamária, *Az érzelmi intelligencia fejlesztése mesékkel*, Magiszter, 11, 2013, 55–66, <<http://rmpsz.ro/uploaded/tiny/files/magiszter/2013/tavasz/9.pdf>> [elérés 21 október 2018].
- Uő., *Mesepszichológia: az érzelmi intelligencia fejlesztése gyermekkorban*, Budapest, Kulcslyuk, 2012.
- LATHEY, Gillian, *The Translation of Literature for Children*, = *Oxford Handbook of Translation Studies*, eds. K. Malmkjær & K. Windle, Oxford, Oxford UP, 2011, 198–213.
- O'CONNELL, Eithne, *Translating for Children = The translation of children's literature: a reader* ed. G. Lathey, Clevedon, Multilingual Matters, 2006, 15–24.
- PASCUA, Isabel, *Translation and Intercultural Education*, Meta: Journal des traducteurs, 48(2003), 276–284.
- PUURTINEN, Tiina, *Syntax, Readability and Ideology in Children's Literature*, Meta: Journal des traducteurs, 43(1998), 524–533, <<http://id.erudit.org/iderudit/003879ar>>.
- Uő., *Translating Children's Literature: Theoretical Approaches and Empirical Studies = The translation of children's literature: a reader* ed. G. Lathey, Clevedon, Multilingual Matters, 2006, 54–64.
- SHAVIT, Zohar, *Translation of Children's Literature = The translation of children's literature: a reader*, ed. G. Lathey, Clevedon, Multilingual Matters, 2006, 25–40.
- SOUSA, Cristina, *TL versus SL Implied Reader: Assessing Receptivity when Translating Children's Literature*, Meta: Translators' Journal, 47(2002), 16–29.
- TELÇI, Ümmügülsum Albiz, és Fadime ÇOBAN, *Examining the Contribution of the Translations of Children's Literature and Young Adult Literature to Cultural and Universal Values Education in*

- Terms of Translator Decisions*, The Journal of International Lingual, Social and Educational Sciences, 3(2017), 37–43.
- VASS, Dorottea, *Amikor a mesehallgatóból meseolvasó lesz*, Iskolakultúra, 26(2016), 14–24, <<http://real.mtak.hu/43888/1/02.pdf>> (2018. december 16).
- VENUTI, Lawrence, *The Translator's Invisibility*, Routledge, 1995.
- YAMAZAKI, Akiko, *Why Change Names? On the Translation of Children's Books*, Children's Literature in Education, 33(2002), 53–62.

Művészettörténet

A veszprémvölgyi skandináv csontfaragvány egyháztörténeti előzményei*

1998–2002 között a veszprémvölgyi apáca kolostor épületegyüttesének területén zajlott ásatás során, 2001 őszén egy rozmáragyarból faragott tárgyat találtak (1–4. kép). A lelet, amely egy püspöki vagy apáti méltóságjelző botfej lehetett, funkcióját, alakját, anyagát, megmunkáltságát, stílusát és ezek összefüggésében lelőhelyét illetően is számos kérdést vet fel. Ezen szempontok vizsgálata alapján készítettem el OTDK dolgozatomat, jelen tanulmányban azonban – a terjedelmi korlátok miatt – csupán egyháztörténeti előzményeit járom körül. Eddig egy, a feltáró régészek által írt tanulmány foglalkozott a lelettel,¹ azonban művészettörténeti elemzés még nem készült róla. Ezek alapján időszerűnek tartottam vizsgálatát.

Mivel a tárgy egyértelműen botfejként, mégpedig méltóságjelző botfejként értelmezhető, a kutatást az ilyen típusú alkotások vizsgálatával kezdtem. Történetüket a pásztorbottól az egyházi jelvénné válásukig ismertetem, széles körű elterjedtségük következtében alakí és funkcióbeli szerepüket tanulmányozom. Ezek alapján a botfej ősi hagyományokat követ. Tau alakú, sárkánykígyószerű lényekkel és azokat körülfonó indákkal díszített. Ezt a két jellegzetességét egymással összefüggésben és külön-külön is vizsgáltam. Megállapítható róluk, hogy korábbi pogány kultúrák elemeként is fellelhetők, amelyek aztán a keresztény jelképrendszer részévé váltak.

Lássuk tehát ennek részleteit!

*

A pásztorbot minden területen és minden időben az állatok terelésére szolgált, de olykor önvédelmi fegyverként is funkcionálhatott. Feltehetőleg ilyesfajta, kampós végű botok igen korán hatalmi jelképként is használatba kerültek.²

Az ókori kultúrákban már a közel-keleten egyértelműen léteztek főméltósági jelvényként. Mezopotámiában királyok, istenek³ és rituális szertartásokat végző személyek is használták az ott *gamlunak* nevezett botokat. Ez a típusú bot kifejezetten gonosz démonok távoltartását, egyfajta tisztítást, a bűnök alól feloldozást és bajelhárító szerepet töltött be a korabeli

* Ezúton is szeretném megköszönni témavezetőmnek, Szakács Béla Zsoltnak dolgozatom elkészítésében nyújtott segítségét és támogatását.

¹ FÜLÖP András, KOPPÁNY András, *A crosier from the territory of the Veszprémvölgy convent*, Acta Archaeologica LXV (2004), 115–135.

² PÁL József, ÚJVÁRI Edit, *Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, Balassi, 2001, 310.

³ Mezopotámiában például Amurru és manifesztációja, AN.AN.MAR.TU, babiloni főisten Marduk, az asszíriai főisten Assur, Ištar, vagy az ugariti Hílal.

rituálékban. A királyok ezzel a funkcióval szemben uralkodói jelvényként is használtak egy jogart (*battu*) és egy botot (*šibirru*).⁴

Az ókori Egyiptomban is fontos szerepük volt a méltóságjelző jogaroknak, botoknak. Lényeges királyi jelkép volt, és Ozirisz isten kezében is megtalálhatjuk például a pásztorbot alakú *hekátot*, és gyakori isteni jelkép a hasonlóan görbe fejű *wasz*.⁵

A hettiták *klamuš*nak nevezett hosszú botját a király használhatta fontos rituálék alkalmával, egy rövidebb, de szintén kampóban végződő botot pedig a solymászok alkalmaztak.⁶ A szakirodalom néhol a *klamuš*t az etruszkok szintén görbe végű *lituus* botjának elődjeként értelmezi, bár a Kr. e. 1. évezredben Mezopotámia területén szintén tovább élt a bot, mint a rituális szertartások eszköze, így nem kizárt, hogy más utakon került végül át a nyugati kultúrákba.⁷

A görög királyok Zeusz botjától származtatták saját jelvényüket, és mitológiájukban előfordult, hogy varázserővel rendelkező tárgyként is számon tartották a botokat.⁸

Az etruszkok *lituus*át végződésük szerint r-alakú, langobolon-típusú és egyszerűen ívelt típusokba sorolta Jean-René Jannot. Mindhárom fajtáját ennek a bottípusnak a pásztorok alkalmazták hétköznapijukban, és emellett mindegyik alakzat megjelent különböző rituálék alkalmával, vagy épp bizonyos tisztségek jelvényeként is.

A római papok a *lituus*t a források szerint jövendőmondásnál, mégpedig a madarak röptéből való jóslásnál használták.⁹ Az első római, aki a *lituus*t használta, egyben az első római is volt: Romulus¹⁰ azonban más források szerint¹¹ *baculum regium*ot használt, ami viszont világi hatalmi jelvény volt.

Világi jelvényként a katonai vezetőket is illette bot, Augustus korában pedig a két funkció összekapcsolódott. Talán ez vezetett odáig a későbbiekben, hogy a pogány madárjósok botja a keresztény egyház püspöki és apáti pásztorbotjában éljen tovább.¹²

⁴ AMBOS, Claus, KRAUSKOPF, Ingrid, *The curved staff in the Ancient Near East as a predecessor of the Etruscan lituus* = szerk. BOUKE VAN DER MEER, L., *Material Aspects of Etruscan Religion. Proceedings of the International Colloquium Leiden*, Babesch Suppl., 2010, 129.

⁵ GRAHAM, Geoffrey, *Insignias* = szerk. REDFORD, Donald B., *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, The American University in Cairo Press, Oxford–New York, 2001. vol. 2, 163–167; KAPLONY Peter, *Zepter* = *Lexikon der Ägyptologie*, szerk. HELCK, Wolfgang, EBERHARD, Otto, WESTENDORF, Wolfhardt, Otto HARRASSOWITZ, VI, Wiesbaden, 1986, 1373–1389.

⁶ KRAUSKOPF, Ingrid, *Der Krummstab: Hirten, Priester, Könige und Bischöfe = Früchte vom Baum des Wissens: Eine Festschrift der wissenschaftlichen Mitarbeiter: 100 Jahre Heidelberger Akademie der Wissenschaften*, szerk. BANDINI, Ditte, KRONAUER, Ulrich, Heidelberg 2009, 63.; Ambos 2010, 132–138.

⁷ AMBOS, *i.m.* 2010, 138–139.

⁸ Pallasz Athéné pálcájával Odüsszeuszt idős emberré, majd ismét fiatallá változtatja (Odüsszeia, XI. ének 91, XIV. 31, XVI. 172); Hermész varázsbotta segítségével megigézi az embereket (Odüsszeia V. 47, XXIV. 2, Íliász XXIV. 343); Kírké pálcát tartva a kezében változtatja vissza Odüsszeusz társait disznókból emberekké (Odüsszeia X. 388); Agamemnón uralkodói pálcáját Zeusztól kapta (Íliász IX. 98); Khrüszésznek, Apollón papjának méltóságjelvényként funkcionáló botja van, amelynek védelmező szerepet is tulajdonítanak (Íliász I. 15).

⁹ KRAUSKOPF *i.m.* 2009, 65.

¹⁰ CICERO, Marcus Tullius, *A jóslásról*, Szeged, 2001, 1.30 17.

¹¹ Servius, ad Aen. 7, 187.

¹² KRAUSKOPF *i.m.* 2009, 66.

Az, hogy mikor válhatott a pásztorbot püspöki jelvénné, kérdéses. Liturgikus használatának gyökerei valószínűleg az ötödik századra mennek vissza. I. Celesztin pápa (†432) egy, a vienne-i és a narbonne-i püspökökhöz írt levelében említi.¹³ A 7. században, Hispániában kezdték a püspökök használni, a IV. toledói zsinat (633) alkalmával Sevillai Izidor a huszonhetedik kánonban *baculum* megnevezéssel tesz róla megjegyzést, mint liturgikus tárgyról.¹⁴ Megáldásának és átadásának formulái a 10. század óta ismeretesek,¹⁵ azonban csak a 11. századtól kezdve terjedt el igazán liturgikus alkalmazása, és vált végül a főpásztori hivatal jelévé.

Ma főpapi jelvényként a római katolikus egyház, a keleti keresztény egyházak, az anglikán egyház, olykor a lutheránus, a metodista és a pünkösdista felekezet magas rangú képviselőit illeti a pásztorbot.

Szimbolikus értelemben a keresztény egyházakban a pásztori hivatalra utal Jézus szavain és a jópásztor hasonlaton keresztül (Jn 10; Lk 15,3 – 7).¹⁶ Ezen kívül a Szentírásban más olyan motívum is található, amely mintájára a felsőbb kormányzói hatalom jelképeként értelmezhető. Ilyennek számíthat az a csodás elemet tartalmazó jelenet, amikor az Úr Áron vesszejének kirügyeztetésével jelzi a lázadó nép előtt kiválasztottságát. (Szám 17:6-26).¹⁷ Akár az is ide sorolható, amikor Isten parancsára Áron botja a fáraó előtt kígyóvá változik és elnyeli az egyiptomi jósok szintén kígyóvá váló botjait, majd Áron botját felemelve rácsap a folyó vizére, ennek hatására minden más víz vérré változik (Móz II. 7:9-21).¹⁸

*

A kereszténység térhódítása előtt Európa északi részén a viking kultúrában a látókat *völvának* nevezték. Ennek a szónak a jelentése: a bot hordozója. Főként nők voltak, akik ezt a foglalkozást űzték, az Edda első verse tanúskodik a *völva* szavairól, a *völuspáról*, amely a világ teremtését és pusztulását mutatja be.¹⁹ A *völvák* a *seid(hr)* önkívületi állapotot előidéző technika segítségével nemcsak látnoki és kapcsolatteremtő képességekkel bírtak, hanem fegyvereket tehettek legyőzhetetlenné, vagy az ellenséget nyugtalanná.²⁰ Ennek a szertartásnak a fontos kellékeként szolgáltak botjaik vagy varázserővel bíró pálcáik. Ezekre a rejtelmes eszközökre számos példa akad a viking kor átlagostól eltérő sírjaiból.²¹ Főképp

¹³ MORRISROE, Patrik, *Crosier* = *The Catholic Encyclopedia*. Vol. 4. Robert Appleton Company, New York, <http://www.newadvent.org/cathen/04515c.htm#Origin> (2018.03.18)

¹⁴ *Katolikus lexikon*, szerk. BANGHA Béla, III, Budapest, 1932, 511.; MORRISROE, *i.m.*; FÜLÖP, KOPPÁNY *i.m.* 2004, 125.; TROGMAYER Ottó, *Egy különleges főpapi jelvény Pusztaszerről* = „*Ex invisibilibus visibilia*.”: *Emlékkönyv Dávid Katalin professzorasszony 70. születésnapjára*, szerk. Dankó László, Budapest, 1993, 304.

¹⁵ *Magyar katolikus lexikon*, Szerk. DIÓS István, I, Budapest, 1993, Pásztorbot

¹⁶ PÁL, ÚJVÁRI *i.m.* 2001, 66.

¹⁷ *Keresztény Művészet Lexikona*, szerk. SEIBERT Jutta, Budapest, Corvina, 1986, 40–41.

¹⁸ *Uo.*, 40–41.

¹⁹ MERCATANTE, Anthony S., *The Facts on File Encyclopedia of World Mythology and Legend: Facts On File*, Oxford–New York, 1988, 667.

²⁰ <https://en.natmus.dk/historical-knowledge/denmark/prehistoric-period-until-1050-ad/the-viking-age/religion-magic-death-and-rituals/viking-seeresses/>

²¹ *Uo.*, [GIACON](#), Adrienne: *The Weaver Prophecy*. July 29, 2014.

gazdag női temetkezésekből kerültek elő, tehát feltételezhető, hogy a társadalom felső rétegét érintette ez a foglalkozás. Erre példa egy olyan nő sírja a mai Dánia északi részén található viking-kori Fyrkat területéről, amelyben a gazdag sírmellékleten kívül a *seid*(hr) gyakorlására utaló beléndekmagokat – melyek a révületbe esés folyamatát segítették –, és szék alakú amulettet²² is találtak a fémből készült varázspálca mellett.²³ A pálca részben már szétbomlott a hosszú idő alatt, amit a földben töltött, de alapjaiban vasból készült, bronz tartozékokkal.²⁴

Hasonló, vasból készült, bronz díszítéssel ellátott 82 cm hosszú bot került elő a svéd Öland szigetén található Köpingsvik egy szintén gazdag női sírjából.²⁵ A híres, 834-re datált²⁶ osebergi sírról is feltételezik, hogy völva nyughelye. Az itt talált két női holttest közül az egyik a sírmellékletek alapján egy módosabb, magas rangú személy lehetett. Ugyanúgy amulettek és cannabismagok utalnak a fa bot mellett látó mivoltára.²⁷ A svédországi Gävle, a dániai Ringsted melletti Fuldbý, és a Birka sziget egy-egy sírjából is előkerültek botok (5. kép), ahogyan a svéd Hagebyhögából is, ahol egy nyakláncot is találtak; ez utóbbi, a többek között, jóvendülésről is híres Freya istennőre utalhat.

*

Az egyházi méltóságok pásztorbotjainak fejei számos alakban fordulhatnak elő. Például az Írország területén a kora középkorban és a román korban leggyakrabban elterjedt inzularis bottípus ugyan kampós, de ennek a görbületnek a vége egyenes vonalban zárul.²⁸ A ferulának nevezett pápai pásztorbot abban különbözik a hagyományos, kampós végű püspökbottól, hogy behajtott vég helyett feszülettel van ellátva,²⁹ a bizánci szertartásban patériszának titulált püspöki pásztorbot sajátossága pedig az, hogy keresztben végződik,

<https://theweaverprophecy.wordpress.com/2014/07/29/viking-sorceress-buried-with-weaving-sword/> (2018.03.19)

²² A régészeti leletként előkerült szék alakú amulettek tanúskodnak az Izlandi Sagak mellett, melyek szerint a Völva ülte jóst, kezében a bottal: GIACON *i.m.* 2014; <https://en.natmus.dk/historical-knowledge/denmark/prehistoric-period-until-1050-ad/the-viking-age/religion-magic-death-and-rituals/the-magic-wands-of-the-seeresses/>

²³ Uo., <https://en.natmus.dk/historical-knowledge/denmark/prehistoric-period-until-1050-ad/the-viking-age/religion-magic-death-and-rituals/a-seeress-from-fyrkat/>

²⁴ Uo.

²⁵ SOLEKORU, Tiina, *Völva, Iron Age seeress and her magic wand.*

<https://solekoru.com/en/2017/10/iron-age-seeress-and-magic-wand/> (2017.10.05., 2018.03.22)

²⁶ BATEY, C., CLARKE, H., PAGE, R. I., PRICE, N. S., *A viking világ atlasza.* Bp., Helikon, 1997, 42.; KVILHAUG, Maria, *The Völva – The Norse Witch*, 258.

http://freya.theladyofthelabyrinth.com/?page_id=258 (2018.04.02)

²⁷ <https://en.natmus.dk/historical-knowledge/denmark/prehistoric-period-until-1050-ad/the-viking-age/religion-magic-death-and-rituals/the-magic-wands-of-the-seeresses/>

²⁸ MURRAY, Griffin, *Insular-type croziers: their construction and characteristics = Making and Meaning in Insular Art: proceedings of the fifth international Conference on Insular Art*, szerk. MOSS, R., Dublin, Four Courts Press, 2007, 79.

²⁹ VERBÉNYI István, ARATÓ Miklós Orbán, *Liturgikus lexikon*, Bp., Ecclesia, 1988, 77; DIÓS *i.m.* 1993 (Magyar katolikus lexikon I), – ferula

melyet két egymással szembenéző kígyófej keretez.³⁰ Ez utóbbi kettő a tau típusú botvégződésével mutat rokonságot, ami a veszprémvölgyi apácakolostor 2001-es ásatása alkalmával előkerült botfejre is jellemző.

Az alak elnevezése a görög τ (tau) betű formájából származik és összefüggésben áll az óhéber ábécé utolsó betűjével, a tav-val is, amelyet kereszttel jelöltek. Istenhez kötötték ez utóbbit, és védelmi funkciót tulajdonítottak neki.³¹ A középkorban úgy tartották, hogy annak idején, a tizedik csapás alatt a zsidók ajtaját épp ezért a tav keresztyével jelölték meg.³² Alakja utal a szintén erről a betűről elnevezett tau-keresztre, melynek vertikális szára nem nyúlik a horizontálison túl. Ezt latinul crux commissának,³³ más néven pedig Remete Szent Antal keresztyének is hívják. Remete Szent Antal³⁴ – a sivatagi atyák egyike – egy ilyen tau kereszt motívumban végződő bot birtokosa volt,³⁵ megkísértésekor pedig a kereszt segítségével állt ellen a pokoli hatalomnak. Halála előtt botját tanítványának, Szent Makáriusznak adományozta,³⁶ majd az 1095-ben alapított Antal-rend tagjai ilyen tau alakú, kézománcú jelet kezdtek viseltek ruhájukon.³⁷

A tau-kereszt Krisztus alakjához kapcsolódva először a római katakombák szarkofágjain jelent meg. Ezeken az ábrázolásokon mint jogart, hatalmi jelvényt tartja a kezében.³⁸

Annak eldöntésében, hogy a tau-botot kifejezetten apátok vagy püspökök használták, csak nehezíti a válaszdást az a rengeteg 11–15. századi ábrázolás, amelyeken különböző kontextusban, különböző személyek kezében látható a jelvény. Jézus, Mózes, próféták, ószövetségi királyok, más-más bibliai személyek és egyszerű zarándokok kezében is gyakran megjelenik a tau-bot különböző típusú tárgyakon ábrázolva.³⁹ A későbbi korszakokban, különösen a 14–16. században elterjedtté vált a tau-botok ábrázolása a kódexekben és az oltárképeken, de amik a veszprémvölgyi tárgyat ennél közelebből érinthetik, azok az angolszász és különösen az ír területeken található faragott kőkeresztek, amiken helyenként tau-bottal ábrázolt személyek láthatók. Például a Doorty-kereszt (6. kép), ami a nyugat-írországi Kilfenora településen látható; három olyan faragott emberi alak is kivehető, akik

³⁰ A kígyófejek Krisztus szavaira emlékeztethetnek: „Legyetek okosak, mint a kígyók” (Mt 10:16), lásd: DIÓS *i.m.* 1993, 511 – patérissza.

³¹ Isten szavai Ezekiel 9.4-ben: „Járd be a várost, járd be egész Jeruzsálemet, és jelöld meg kereszttel azoknak az embereknek a homlokát, akik siránkoztak és bántódtak a szörnyűségek miatt, amelyeket művelnek benne.” Majd a város elpusztítására ad parancsot az Úr, azok kivételével, akik a kereszt jelét viselik: „Öreget, ifjút, szüzet, gyereket és asszonyt egyaránt öljetek meg, és irtsatok ki mindenkit! Akinek azonban kereszt van a homlokán, azt ne bántsátok!” DÁVID Katalin, *A kereszt mint jel és ereklje az Árpád-kori Magyarországon* = DÁVID Katalin, *Haza a magasban: Előadások a Szent István Társulatnál*, VIII, Bp., Szent István Társulat, 2003, 4.; TROGMAYER, *i.m.* 1993, 304; FÜLÖP, KOPPÁNY 2004, 125.

³² SEIBERT, *i.m.* 1986, 40–41.

³³ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/crux%20commissa>

³⁴ Élt: 251/2–356. (Egyiptom) <http://www.katolikus.hu/szentek/0117.html>

³⁵ SEIBERT, *i.m.* 1986, 40.; FÜLÖP, KOPPÁNY *i.m.* 2004, 125.

³⁶ https://en.wikipedia.org/wiki/Anthony_the_Great

³⁷ CHAUDOUET, Olivier, *Histoire de Saint-Antoine-Le-Château. À Travers la Vie de Saint-Antoine d'Égyptien*, 11 (<http://www.olivierchaudouet.com/notice-historique.pdf>, 2018.03.15)

³⁸ DÁVID, *i.m.* 2003, 4.

³⁹ TROGMAYER, *i.m.* 1993, 310.

közüli egyikük kezében tauban, a másik kettő kezében pedig görbületben végződő pásztorbot van.⁴⁰ A Man-szigeten, Kirk Michaelen pedig egy olyan viking-kori kőfaragvány került elő, amin egy bő ruhás nőalak egy olyan bottal a kezében jelenik meg, ami fent két volutában, alul pedig négy elágazásban végződik.⁴¹

Területileg vizsgálva a tau végű botok Európa-szerte előfordulnak annak ellenére, hogy a nyugati egyházban a pásztorbot gyakrabban görbe végződést mutat, míg a keleti egyházban gyakrabban alkalmazzák a tau alakzatot.⁴²

Annak, hogy a bizánci liturgiában jellemzően két felfelé kanyarodó kígyófej díszíti a T alakú botokat, több bibliai magyarázatot is kínál a szakirodalom. Egyrészt szintén Áron csodákat tevő botjára alapozzák (Móz II. 7:9-21), másrészt a tau-kereszt és kígyó kapcsolatot az érkígyó történetével hozzák összefüggésbe; Mózes az Úr parancsára egy rézkígyót tett egy póznára, így megmentve azoknak az életét, akik kígyómarás után erre rátekintettek (Móz II. 21:4-21:9).⁴³ A tau alak tekintetében az a szempont sem elhanyagolható ezekenél a keleti példáknál, hogy Remete Szent Antal az egyik alapítója a kopt egyház aszketikus szerzetesi mozgalmának, így a tauban végződő botok hagyományának eredete tőle is származtatható.⁴⁴ Két olyan kopt, illetve örmény eredetre utaló bot is található az Ír Nemzeti Múzeumban, ami a fentiekre példa lehet (8. és 9. kép), és egy harmadik (10. kép), ezekhez nagyon hasonló elrendezésű, felfelé kanyarodó szárú tau bot is látható itt, erről azonban úgy tartják, hogy Írországbán készült a 12. század elején. Az elrendezés hasonlósága ellenére itt a kígyó motívum helyett két foka feje fordul egymással szembe. A két fókafej között egy olyan hézag látható, amiből azt a következtetést vonták le, hogy valószínűleg további csatolmány tartozhatott a bothoz, esetleg egy kereszt vagy egy virágzó bimbó.⁴⁵

Teljesen egyenes végződést mutató tau-botok is készültek a középkor folyamán. Ilyen például az az 1200 körülre datált jelvény, ami ma a kölni dóm kincstárában található meg (11. kép). Középkori kéziratok leírnak olyan kórusvezetőket, akik olykor hosszú botokkal jelezték utasításait az énekeseknek, és a feltételezések szerint ez is egy ilyen eszköz lehetett.⁴⁶ Ennek a feje egy hordó formájúra csiszolt hegyikristályból készült, amelyet ezüst keretbe foglaltak, de például az 1973-ban Pusztaszeren talált tau-botfejnek is teljesen egyenes szárai vannak, még ha annak anyaga és díszítése szerényebb is a Kölnben lévőnél.

A Veszprémvölgyben talált alkotást figyelembe véve azonban számunkra fontosabbak azok a tau alakú botfejek, amelyek két lefelé kanyarodó volutában végződnek. Ez a típus

⁴⁰ MURRAY *i.m.* 2007, 80.

⁴¹ GARDELA, Leszek: *Cross fragment MM 123 from Kirk Michael*.

<http://www.worldtreeproject.org/document/2812> (02/11/2016, 2018.03.11)

⁴² WEADICK, Sharon, *Two Tau Croziers: Coptic or Armenian?* <https://www.museum.ie/The-Collections/Documentation-Discoveries/December-2013/Two-Tau-Croziers-Coptic-or-Armenian> (December 2013, 2018.03.02); LUCAS, A. T., *Treasures of Ireland*, Dublin, 1973.

⁴³ *Uo.*

⁴⁴ *Uo.*

⁴⁵ MURRAY *i.m.* 2007, 80.

⁴⁶ NEU-KOCK, Roswitha, *Vorsängerstab = Ornamenta Ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik in Köln*, szerk. LEGNER, Anton, *Katalog zur Ausstellung des Schnütgens-Museums in der Josef-Haubrich-Kunsthalle*, Köln 1985, Vol. 2. 228–29. (E 23)

Angliában, a normann hódítás előtt és után is elterjedt volt.⁴⁷ A mai Anglia területén lévő Warwickshire-ban került elő ilyen angolszász faragvány, amely most a British Museumban látható (12–13. kép); 1873-ban találták az Alcester plébánia kertjében. Feltételezik, hogy egy püspöké vagy egy apáté lehetett. Az ottani apátságot 1140-ben alapították, és ugyanebben az évben nevezték ki oda Worcesterből egy apátot. A bot származását azonban 1030–60 közötti időkre keltezik, azzal magyarázva ezt, hogy Worcester ebben az időben a kiemelkedő művészeti központok közé tartozott.⁴⁸

Három hasonló típusú tau-botfej tekinthető meg a Victoria and Albert Museumban. Az egyik közülük nagyjából egy évszázaddal később készülhetett, mint az alcesteri tau, 1140 körül,⁴⁹ és feltételezhetően Anglia déli részén, Winchesterben vagy az attól keletre fekvő Canterburyben faragták. A másik két bot is szintén Angliából származik, az egyik a 11. század közepére (16. és 17. kép),⁵⁰ a másik a 12. század első negyedére⁵¹ datált (18. és 19. kép).

A kölni dóm kincstárában tartják azt az Angliában készült 11. század első felében faragott botot, amelyről úgy tartják, hogy Szent Heriberté lehetett (20. és 21. kép).⁵² Ugyan ez nem volutákban végződik, de a 'T' alak szárai enyhén lefelé hajlanak és állatfejekben végződnek, valamint anyagát tekintve is hasonlóságot mutat a veszprémvölgyi darabbal.

A veszprémvölgyi apácakolostor területéről előkerült csontfaragvány a felvetett analógiák nyomán tau alakja, rozmáragyar anyaga, különleges, részletes megmunkáltsága és nem utolsósorban lelőhelyének egykori szerepe miatt egyértelműen méltóságjelző funkcióval bírhatott. A tau formájú botvégződés jellemzően a keresztény egyház ilyen típusú méltóságjelvényein figyelhetők meg, feltételezhetően a motívum eredetileg Istenhez kötött védelmi funkciójának továbbélése miatt. Többek között ez is alátámasztja azt az értelmezést, hogy a Veszprémvölgyben talált botfej egy hasonló rendeltetésű tárgy lehetett, annak ellenére, hogy stílusmotívumai és esetleg kérdéses ikonográfiája is pogány kultúrák felé mutatnak. E szempontokat a 2019-es OTDK-n bemutatott *A veszprémvölgyi skandináv csontfaragvány* című dolgozatomban részletesen is tárgyaltam.

⁴⁷ MURRAY *i.m.* 2007, 81; <http://collections.vam.ac.uk/item/O73082/tau-cross-head-unknown/>

⁴⁸ HESLOP, Sandy, *An Ivory Stuff Terminal from Alcester*, British Art Studies, Issue 6, Summer 2017. <http://dx.doi.org/10.17658/issn.2058-5462/issue-06/crozier> (2018.03.17)

⁴⁹ <http://collections.vam.ac.uk/item/O73082/tau-cross-head-unknown/>

⁵⁰ <http://collections.vam.ac.uk/item/O185100/tau-cross-unknown/>

⁵¹ <http://collections.vam.ac.uk/item/O88345/tau-cross-head-unknown/>

⁵² SEIDLER, Martin, *Stab des hl. Heribert = Ornamenta Ecclesiae: Kunst und Künstler der Romanik in Köln* (Katalog zur Ausstellung des Schnütgens-Museums in der Josef-Haubrich-Kunsthalle), szerk. LEGNER, Anton, Köln, 1985, Vol. 2. 326–328.

REZÜMÉ

OTDK dolgozatomban az 1998–2002 között, a veszprémvölgyi apáca kolostor területén zajlott ásatás egy különleges leletével foglalkoztam. 2001-ben találták a rozmáragyarból készült, viking stílusjegyeket magán viselő leletet, mely egy, a középkor folyamán készült apáti/apátnői botfej lehetett. Jelen tanulmányban ennek egyháztörténeti előzményeit vizsgálom, a pásztorbotok méltóságjelvénné válásától kezdve. A veszprémvölgyi bot Tau alakjának összefüggéseire is kitérek, így próbálom a középkor hasonló típusú jelvényei között funkciója és alakja szerint elhelyezni a tárgyat.

The Scandinavian Ivory of Veszprémvölgy and its antecedents in church history

In my OTDK dissertation I dealt with a special finding of the excavation in 1998–2002 in the area of the nunnery of Veszprémvölgy. This piece was made of walrus ivory in Viking style and it could have been a crozier head of an abbess/abbot in the Middle Ages. In this study, I examine its church history antecedents from the point of view, when shepherds staves had become insignia. The characteristic shape of the crozier head, the Tau-shape is also analysed, so I attempt to place the object among similar mediaeval badges of its type and function.

BIBLIOGRÁFIA

- AMBOS, Claus, KRAUSKOPF, Ingrid, *The curved staff in the Ancient Near East as a predecessor of the Etruscan lituus* = szerk. BOUKE VAN DER MEER, L., *Material Aspects of Etruscan Religion. Proceedings of the International Colloquium Leiden*, Babesch Suppl., 2010, 127–153.
- Katolikus lexikon*, szerk. BANGHA Béla, III, Bp., 1932.
- BATEY, C., CLARKE, H., PAGE, R. I., PRICE, N. S., *A viking világ atlasza*. Bp., Helikon, 1997.
- CHAUDOUET, Olivier, *Histoire de Saint-Antoine-Le-Château*. À Travers la Vie de Saint-Antoine «l'Égyptien». (<http://www.olivierchaudouet.com/notice-historique.pdf>, hozzáférés: 2018.03.15)
- CICERO, Marcus Tullius, *A jóslásról*, Szeged, 2001.
- DÁVID Katalin, *A kereszt mint jel és erekegye az Árpád-kori Magyarországon* = DÁVID Katalin, *Haza a magasban: Előadások a Szent István Társulatnál*, VIII, Bp., Szent István Társulat, 2003, 3–26.
- Magyar katolikus lexikon*, szerk. DIÓS István, I, Bp., 1993.
- FÜLÖP András, KOPPÁNY András, *A crosier from the territory of the Veszprémvölgy convent*, Acta Archaeologica LXV (2004), 115–135.
- GARDELA, Leszek: *Cross fragment MM 123 from Kirk Michael*.
<http://www.worldtreeproject.org/document/2812> (2016.02.11., 2018.03.11)
- GIACON, Adrienne: *The Weaver Prophecy*. July 29, 2014.
<https://theweaverprophecy.wordpress.com/2014/07/29/viking-sorceress-buried-with-weaving-sword/> (2018.03.19)
- GRAHAM, Geoffrey, *Insignias* = szerk. REDFORD, Donald B., *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, The American University in Cairo Press, Oxford–New York, 2001. vol. 2. 163–167.
- HESLOP, Sandy, *An Ivory Staff Terminal from Alcester*, British Art Studies, Issue 6, Summer 2017. <http://dx.doi.org/10.17658/issn.2058-5462/issue-06/crozier> (2018.03.17)
- KAPLONY Peter, *Zepter* = *Lexikon der Ägyptologie*, szerk. HELCK, Wolfgang, EBERHARD, Otto, WESTENDORF, Wolfhardt Otto Harrassowitz, VI, Wiesbaden, 1986, 1373–1389.
- KVILHAUG, Maria, *The Völva – The Norse Witch*.
http://freya.theladyofthelabyrinth.com/?page_id=258 (2018.04.02)
- KRAUSKOPF, Ingrid, *Der Krummstab: Hirten, Priester, Könige und Bischöfe* = *Früchte vom Baum des Wissens: Eine Festschrift der wissenschaftlichen Mitarbeiter: 100 Jahre Heidelberger Akademie der Wissenschaften*, szerk. BANDINI, Ditte, KRONAUER, Ulrich, Heidelberg, 2009, 61–69.
- LUCAS, A. T., *Treasures of Ireland*, Dublin, 1973.
- MERCATANTE, Anthony S., *The Facts on File Encyclopedia of World Mythology and Legend: Facts On File*, Oxford–New York, 1988.
- MORRISROE, Patrik, *Crosier* = *The Catholic Encyclopedia*. Vol. 4. Robert Appleton Company, New York, <http://www.newadvent.org/cathen/04515c.htm#Origin> (2018.03.18)
- MURRAY, Griffin, *Insular-type crosiers: their construction and characteristics* = *Making and Meaning in Insular Art: proceedings of the fifth international Conference on Insular Art*, szerk. MOSS, R., Four Courts Press, Dublin, 2007, 79–94.

- NEU-KOCK, Roswitha, *Vorsängerstab = Ornamenta Ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik in Köln*, szerk. LEGNER, Anton, *Katalog zur Ausstellung des Schnütgens-Museums in der Josef-Haubrich-Kunsthalle*, Köln, 1985, Vol. 2. 228–29. (E 23)
- PÁL József, ÚJVÁRI Edit, *Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, Balassi, 2001.
- Keresztény Művészet Lexikona*, szerk. SEIBERT Jutta, Corvina, Budapest, 1986.
- SEIDLER, Martin, *Stab des hl. Heribert = Ornamenta Ecclesiae: Kunst und Künstler der Romanik in Köln* (*Katalog zur Ausstellung des Schnütgens-Museums in der Josef-Haubrich-Kunsthalle*), szerk. LEGNER, Anton, Köln, 1985, Vol. 2. 326–328.
- SOLEKORU, Tiina, *Völva, Iron Age seeress and her magic wand*. <https://solekoru.com/en/2017/10/iron-age-seeress-and-magic-wand/> (5 oct. 2017. hozzáférés: 2018.03.22)
- TROGMAYER Ottó, *Egy különleges főpapi jelvény Pusztaszerről = „Ex invisibilibus visibilia.”: Emlékkönyv Dávid Katalin professzorasszony 70. születésnapjára*, szerk. Dankó László, Budapest 1993, 303–312.
- VERBÉNYI István, ARATÓ Miklós Orbán, *Liturgikus lexikon*, Ecclesia, Budapest, 1988.
- WEADICK, Sharon, *Two Tau Croziers: Coptic or Armenian?* <https://www.museum.ie/The-Collections/Documentation-Discoveries/December-2013/Two-Tau-Croziers-Coptic-or-Armenian> (December 2013, 2018.03.02)

INTERNETES FORRÁSOK

- <https://en.natmus.dk/historical-knowledge/denmark/prehistoric-period-until-1050-ad/the-viking-age/religion-magic-death-and-rituals/viking-seeresses/> (2018.03.18)
- <https://en.natmus.dk/historical-knowledge/denmark/prehistoric-period-until-1050-ad/the-viking-age/religion-magic-death-and-rituals/the-magic-wands-of-the-seeresses/> (hozzáférés: 2018.03.18)
- <https://www.merriam-webster.com/dictionary/cruc%20commissa> (2018.03.19)
- <http://collections.vam.ac.uk/item/O73082/tau-cross-head-unknown/>
- <http://collections.vam.ac.uk/item/O185100/tau-cross-unknown/>
- <http://collections.vam.ac.uk/item/O88345/tau-cross-head-unknown/>

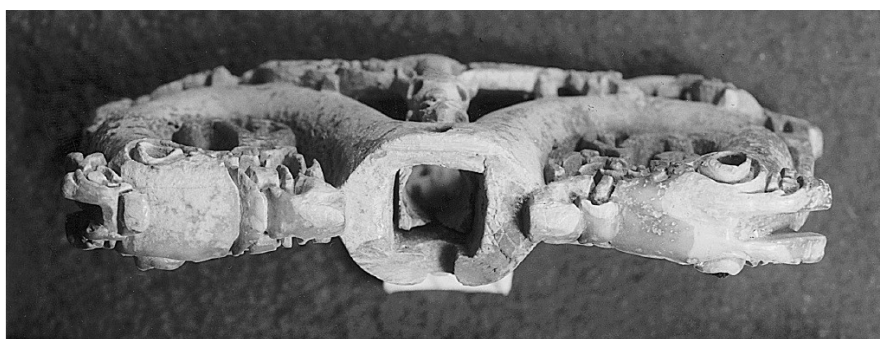
1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

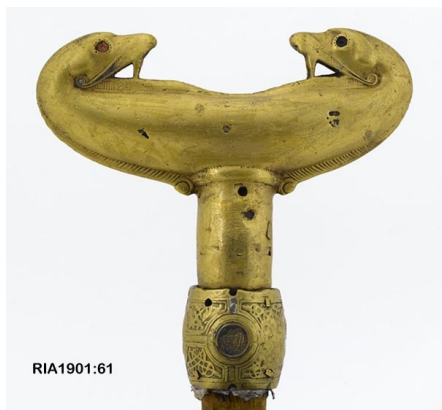
6. kép

7. kép

8. kép
↓

9. kép
↓

10. kép
←

11. kép
→

12. kép

13. kép

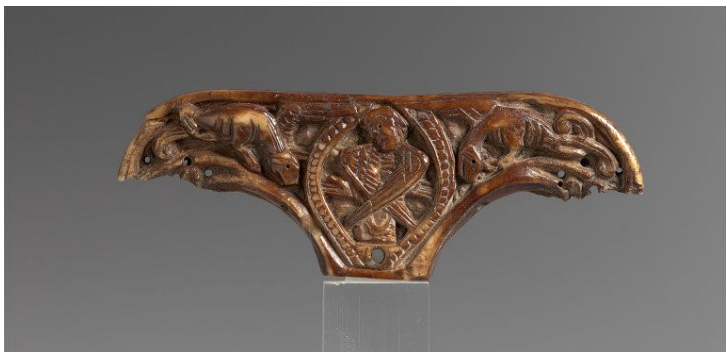
14. kép

15. kép

16. kép

17. kép

18. kép

20. kép

19. kép

21. kép

KÉPEK FORRÁSA ÉS JEGYZÉKE

1. kép: Skandináv csontfaragvány Veszprémvölgyből
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Crosier_head_1050-1100_walrus_ivory_exh._Benedictines_NG_Prague_150722.jpg
2. kép: Skandináv csontfaragvány Veszprémvölgyből
<http://www.ldm.hu/hu/regeszeti-gyujtemeny>
3. kép: Skandináv csontfaragvány Veszprémvölgyből, felülnézet
<http://www.ldm.hu/hu/regeszeti-gyujtemeny>
4. kép: Skandináv csontfaragvány Veszprémvölgyből, alulnézet
(Fotó: Kenéz Pál, 2002) <https://akademiai.com/doi/pdf/10.1556/AArch.55.2004.1-2.6>
5. kép: Rövidebb bot: Svédország, Gävle, sírlelet, hosszabb bot: Dánia, Fuldy, sírlelet
<https://en.natmus.dk/historical-knowledge/denmark/prehistoric-period-until-1050-ad/the-viking-age/religion-magic-death-and-rituals/the-magic-wands-of-the-seeresses/>
6. kép: Írország, Kilfenora, Doorty-kereszt
http://www.clarelibrary.ie/eolas/coclare/archaeology/kilfenora_stone_crosses/doorty_cross.htm
7. kép: Man-sziget, Kirk Michael, nőalak tau-végződésű bottal
<http://www.worldtreeproject.org/files/original/bba114151837ed7a7cc2e0785dbb2e4e.jpg>
8. kép: Kopt aranyozott rézötvözet bot, Ír Nemzeti Múzeum
<https://www.museum.ie/The-Collections/Documentation-Discoveries/December-2013/Two-Tau-Croziers-Coptic-or-Armenian>
9. kép: Elefántcsontból faragott tau végződésű bot, Ír Nemzeti Múzeum
<https://www.museum.ie/The-Collections/Documentation-Discoveries/December-2013/Two-Tau-Croziers-Coptic-or-Armenian>
10. kép: Tau végződésű bot Írországból, a 12. század elejéről, Ír Nemzeti Múzeum
<https://www.museum.ie/The-Collections/Documentation-Discoveries/December-2013/Two-Tau-Croziers-Coptic-or-Armenian>
11. kép: Tau végződésű hegyikristályból és ezüstből készült bot, 1200 körül, Köln, Dóm, Kincstár
NEU-KOCK, Roswitha, *Vorsängerstab = Ornamenta Ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik in Köln*, szerk. LEGNER, Anton, *Katalog zur Ausstellung des Schnütgens-Museums in der Josef-Haubrich-Kunsthalle*, Köln 1985, Vol. 2. 228–29. (E 23)
- 12.kép: Alcesteri tau végződésű bot, 1030-1060 körül, British Museum; 1903.0323.1
http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=756466001&objectid=88459
13. kép: Alcesteri tau végződésű bot, 1030-1060 körül, British Museum; 1903.0323.1
http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=756463001&objectid=88459
14. kép: Rozmáragyar tau botfej, Winchester / Canterbury, 1140 körül, Victoria and Albert Museum; 371-1871
<http://collections.vam.ac.uk/item/O73082/tau-cross-head-unknown/>
15. kép: Rozmáragyar tau botfej, Winchester / Canterbury, 1140 körül, Victoria and Albert Museum; 371-1871

- <http://collections.vam.ac.uk/item/O73082/tau-cross-head-unknown/>
16. kép: Rozmáragyarból faragott tau alakú botfej, Anglia, 11. század közepe, Victoria and Albert Museum; A.1-1914
- <http://collections.vam.ac.uk/item/O185100/tau-cross-unknown/>
17. kép: Rozmáragyarból faragott tau alakú botfej, Anglia, 11. század közepe, Victoria and Albert Museum; A.1-1914
- <http://collections.vam.ac.uk/item/O185100/tau-cross-unknown/>
18. kép: Rozmáragyarból faragott tau alakú botfej, Anglia, 12. század első negyede, Victoria and Albert Museum; 372-1871
- <http://collections.vam.ac.uk/item/O88345/tau-cross-head-unknown/>
19. kép: Rozmáragyarból faragott tau alakú botfej, Anglia, 12. század első negyede, Victoria and Albert Museum; 372-1871
- <http://collections.vam.ac.uk/item/O88345/tau-cross-head-unknown/>
20. kép: Szent Heribert botja, rozmáragyar tau végződésű bot, Anglia, 11. század. első fele, Köln, Dóm, Kincstár
- SEIDLER, Martin, *Stab des hl. Heribert = Ornamenta Ecclesiae: Kunst und Künstler der Romanik in Köln (Katalog zur Ausstellung des Schnütgens-Museums in der Josef-Haubrich-Kunsthalle)*, szerk. LEGNER, Anton, Köln, 1985, Vol. 2. 326–328.
21. kép: Szent Heribert botja, rozmáragyar tau végződésű bot, Anglia, 11. század. első fele, Köln, Dóm, Kincstár
- SEIDLER, Martin, *Stab des hl. Heribert = Ornamenta Ecclesiae: Kunst und Künstler der Romanik in Köln (Katalog zur Ausstellung des Schnütgens-Museums in der Josef-Haubrich-Kunsthalle)*, szerk. LEGNER, Anton, Köln, 1985, Vol. 2. 326–328.

Művészet az emigrációban: Kósza Sipos László szentendrei Kristályvárosa

*Kósza Sipos László németországi periódusának újraértelmezése**

1. BEVEZETÉS

1.1. A CÉLOK MEGFOGALMAZÁSA

Kósza Sipos László festészete egészen egyedi kristályos virágzata a hetvenes és nyolcvanas évek magyar művészetének. Csupán egy csokor mű áll rendelkezésünkre az életmű elemzéséhez, de ha bízunk az azt gondosan kiválogató művészettörténészekben,¹ rá fogunk döbbenni, hogy a ma a szentendrei Ferenczy Múzeumban található hagyatéki anyag gazdag alapot biztosít a további vizsgálódásra.

A kutatás elsősorban szentendrei festőként említi őt, hiszen élete első felében itt élt és alkotott, azonban második felét már Németországban töltötte. Képeinek témáit gyökeresen meghatározta fiatalkori otthona, a szentendrei kisváros, hiszen a német emigrációban számtalanszor újraalkotta pasztelles emlékkép víziójaként. A kutatás ma éppen ezért szentendrei művészként tartja számon, ahogy hasonlóképp a francia emigrációban alkotó Bálint Endrét is. A kutatás amellet érvel ma is, hogy Kósza Sipos művészetete elsősorban a szentendrei gyökerei, motívuma, stílusa alapján határozható meg és válik beilleszthetővé a művészettörténeti kánonba. Dr. Hann Ferenc (1944-2010) művészettörténész, művészeti író, 1994-ben, az elsőként látta és intézte sorsát a hagyatékként hazahozott mintegy 80 műnek.² Az ekkor tett megfigyelései, minthogy az életmű utolsó két évtizede, vagyis a '70-es és '80-as évek munkái, igen egyenletesnek mondhatók, „*mintha megmerevedett volna az idő*”, (de természetesen az oeuvre közben finomodott és gazdagodott), eddig nem találtak ellenvetésre. Szerinte a külföldi tartózkodás sem szakította ki Kósza Sipost a városképhez kötődő szentendrei piktúra egészéből.³

* Köszönettel tartozom Kopócsy Anna Tanárnőnek, akinek az iránymutatása nélkül ez a dolgozat nem készülhetett volna el, és amely nem csak ezen kutatás irányát, hanem további tanulmányaimat is új perspektívába helyezte.

¹ Kósza Sipos László válogatott festői életműve 1995-ben érkezett meg Magyarországra és a Szentendrei Ferenczy Múzeumba került. A hazautazása és annak részletes levélváltása tartalmazza a művek pontos jegyzékét, melynek felmérését dr. Chikán Bálint titkár és dr. Hann Ferenc művészettörténész, akadémikus, tudományos titkár, a művészi ismerői végezték, a hagyatéki eljárást Deim Pál, festőművész és a Szentendre Művészetéért Alapítvány elnöke vezette. (forrás: FMCA: 6161-97/1; paginálatlan)

² Ferenczy Múzeumi Centrum Adattár (továbbiakban FMCA): 6161-97/11; (paginálatlan)

³ HANN Ferenc, *A szentendrei motívumok továbbélése Kósza Sipos László hannoveri periódusában, Gondolatok egy monográfiához* = *Kutatások Pest megyében. Tudományos konferencia I.*, szerk. KORKES Zsuzsa, Szentendre, 1997 (Pest Megyei Múzeumi Füzetek, 4) 159.

Azonban, ha az 1980-as évek második felét, vagyis az utolsó korszak képeit tekintjük át, láthatjuk, hogy egy nagyon is egységes, új és a szó szoros értelmében kikristályosodott képi világgal van dolgunk. A nagyméretű organikus szemléletű, meditatív, pasztellesen világos, kék, zöld és sárga színű alkotásai az életmű érett részét képezik, és túllépnek a szentendrei világ konstruktív zártságán egy egységes transzcendens világkép felé.

A vizsgálódásra a Szentendrei Ferenczy Múzeumi Centrum Képtárában 2017-ben megrendezett kiállítása adott okot. A tárlaton helyet kaptak életművének jelentősebb darabjai, és a művész újra rivaldafénybe kerülhetett a kutatás számára. A kiállítást látogató néző itt válaszokat kaphatott a szentendrei városképhez kötődő festészetének kérdéseiben, és így a németországi művek is ezen piktúra elválaszthatatlan egységében tűntek fel, azonban a nyolcvanas évek nagyméretű impozáns olaj és pasztellképei már csak méretük miatt is kiemelkedtek a sorból. Látható volt, hogy az életmű csúcsművei ezek, és érezhető is, hogy túlmutatnak minden korábbi alkotásán. Ezek közé tartoznak a már említett kristályos kompozíciói is. Valami kiteljesedik és megfogalmazódik ezekben a művekben, ami az előzőekben csupán a látvány transzponálásával nem juthatott érvényre, s olybá tűnik, Kósza Sípósnak, ha rövid idő is állt rendelkezésére, mégis sikerült megfogalmaznia azt a világképet, amely belső otthona iránti vágyódásából született, és egy transzcendens képzetben öltött végül testet képein.

A dolgozat célja tehát először bemutatni művészetének gyökereit, majd pedig feltárni mindazokat a lehetséges hatásokat, amelyek meghatározták a festő késői látásmódját és elszakították a szentendrei piktúrától.

1.2. A KUTATÁS FELTÁRÁSA

A kutatás során a rendkívüli nehézséget az adta, hogy nincs a művésztől olyan kiterjedt írás, amely művészetének természetéről beszélne, így csupán magukról a képekről és az öt méltató szövegekből, újságcikkekből kiállítási katalógusokból és a tárlatainak megnyitószövegeiből tájékozódhatunk. Az életmű teljes, kiterjedt összefoglalására tett kísérlet egyelőre nem született, azonban a festő kutatója volt Szabó Júlia, aki több cikkben és katalógusszövegben foglalta össze a munkásságát, valamint katalogizálta a hazaérkező műveket, ugyanígy Passuth Krisztina és Perneczky Géza is, akik Hann Ferenc mellett több ízben foglalkoztak az életművel.

A Ferenczy Múzeumi Centrum adattára azonban számos forrással egészíti ki a kutatásomat, különös tekintettel a németországi évek kiállításai és azok visszhangja vált elemezhetővé az adattárban talált források által.

Módszerem szerint az életművet bár kronologikusan kívánom áttekinteni, elkerülhetetlen, hogy némiképp ugráljunk az időben, hiszen a tanulmányozott kiállítási anyag inkább tematikusan érthető meg sok szempontból. Hahn Ferenc szerint elvetendő, hogy az életművet pusztán kronológiai szempontok szerint vizsgáljuk. Inkább azt javasolja, hogy egyes képtípusok mentén haladjon a kutató,⁴ így én is a kettő viszonylagos ötvözésére törekedtem.

⁴ HANN Ferenc, *A szentendrei motívumok továbbélése Kósza Sípós László hannoveri periódusában, i. m.*, p. 161.

A felhasznált művészeti anyag a Szentendrei Ferenczy Múzeum tulajdonában lévő hagyaték anyaga, amit özv. Sipos Margit, a festő felesége adományozott a múzeumnak életjáradék fejében. Másodsorban egyéb galériák anyagát használtam fel, nagyrészt a Kakasszéki Galéria nagyszámú, mintegy 80 tételt számláló anyaga állt rendelkezésemre az életmű elemzéséhez.

Kutatásom során már korábban foglalkoztatott Paul Klee és Kósza Sipos László egyes műveinek hasonlósága. A meglepően azonos módon felfogott táj, konstruktív gyökérű látásmód, egy organikus összetartó erőt feltételezett a nyolcvanas évekre műveinek témáiban. Így az impozáns kristályos tematikájú képeken végig haladva jutottunk el Kállai Ernő *A természet rejtett arca* című írásához, amely bioromantikus elméletét tárja fel. Példának hozza Vajdát, Kleet és Kandinszkijt, akiket a kutatás eddig Kósza Sipos előképeként feltételezett. Az összekötő kapocs a Kállai elméletének gyakorlati vonatkozásait feltáró Hornyik Sándor *Avantgárd Tudomány? A modern természettudományos világkép recepciója: Gyarmathy Tihamér, Csiky Tibor és Erdély Miklós munkásságában* című írása Gyarmathy bioromantikájáról, amelyben feltárja Gyarmathy és Kállai esztétikailag termékeny kapcsolatát. Ennek a stádiumai párhuzamba hozhatók Kósza Sipos organikus szemléletének és biomorf absztrakcióinak kialakulásával. Így talán megválaszolhatók lesznek a művészetének eredetiségére irányuló kérdések, és talán ez a tanulmány lehet az összekötő kapocs, hogy feltárjuk Kósza Sipos organikus felfogásának gyökerét és filozófiáját.

Azonban mindezek előtt a szentendrei előzményekkel kell kezdjük a sort, hogy láthatóvá váljék: honnan nőtt ki Kósza Sipos kristályos városa.

2. A SZENTENDREI KEZDET, ELŐKÉPEK

2.1. A MŰVÉSZ JELLEME, HABITUSA

Kósza Sipos Lászlót Szentendre XX. századi festőinek harmadik nemzedékéhez soroljuk. 1943. június 15-én született Budapesten, de Szentendrén nőtt fel. A telek, ahol élete ifjúkorát töltötte, a Bükkös part 27. szám alatt található. Szentendrén élt és dolgozott egészen 1971-ig.⁵ Édesapja és nagyanyja római katolikus vallású magyar polgár volt, azonban édesanyja szerb családból származott.⁶ Szerb származása látható volt a megjelenésén. „[...] *kormos és kevéssé ápolt, majdnem, hogy a tűzhelyen felejtett, de mégsem odakozmált, érdekes egyéniség [...] volt.*” – emlékszik vissza Perneczky Géza,⁷ de nem fél megjegyezni, hogy Kósza igen szerethető karakter volt, talán pont ezért. A nevét az őt elhagyó édesapja és nevelőapja nevével egyesítve alkotta meg, a kettős névvel így válhatott igazán művészi önmagává.

⁵ PASSUTH Krisztina, *Levél Kósza Sipos Lászlóról*, Párizs, 1990. augusztus 28. in: Kósza Sipos László Kiállítása 1991. febr. 20. – márc. 31. Budapesti Galéria Kiállítóháza, kiállítást rendezte: Török Tamás, Dr Szabó Júlia, szerk. Dr. SZABÓ Júlia, 1991, 11.

⁶ SZABÓ Júlia, *Kósza Sipos László festészete*, in: Kósza Sipos László Kiállítása 1991. febr. 20. – márc. 31. Budapesti Galéria Kiállítóháza, szerk. Dr. SZABÓ Júlia, 1991, 17.

⁷ PERNECZKY Géza, *Kósza-Sipos Lászlóról (válaszlevél a róla szakdolgozatot író Holló Szabó Zsófiának)* 2018. (paginátlan)

Minden ismerősében közeli rokonát vagy művészetét eltartó segítőtársát tisztelte.⁸ Fiatal kora ellenére azonban tökéletesen tisztában volt a hatvanas évek társadalmának állapotával, a kommunista légkörrel, és minden jel arra mutat, hogy saját útját már húsz évesen kijelölte. A kapcsolati tőkét így hagyta figyelmen kívül. Mesterei Kondor, Barcsay és sokan mások, akikre felnézett, már akkor elismert és híres művészek voltak, de kereste a kapcsolatot Jancsó Miklóssal és Kassák Lajossal is.⁹

2.2. MŰVÉSZETÉNEK GYÖKEREI ÉS MESTEREI

Kósza Sipos László tizenöt éves elmúlt, amikor első rajz- és képsorozatait festette. Túl volt egy kamaszkori idegösszeroppanáson és egy rendes polgári, kereső pálya elutasításán. Viaskodott családjával és kereste a helyét a hatvanas évek eleji Magyarországon.¹⁰ Auto-didakta módon kezdte tanulmányait. Igazi dilettáns volt a szó legjobb értelmében; a Képzőművészeti Főiskola helyett inkább szentendrei kiválasztott mestereit tanulmányozta.¹¹

A sort Vajda Lajos nyitja, hiszen ő volt Szentendre egyik legkutatottabb művésze, aki Kósza Sipos korában az 1960-as években gyökeresen meghatározta még a szentendrei művészetet. Motívumvilágának olyan leágazásai születtek, ami Kósza Sipos Lászlóhoz is elért. Azonban ő csak később, 1966-ban ismerkedett Vajda Lajos művészetével a festőnek rendezett első Szentendrei emlékkiállításon. A nála jóval összetettebben komponáló Vajda műveiben mintegy késve fedezte fel saját festészetének és rajzainak világát. Mind a pasztellek, kollázsok és grafikák ráébresztették Kósza Sipost arra, hogy az ő és kortársainak művészete ebből a forrásból gyökeredzik.¹² Motívumait – akárcsak Vajda Lajos életművét – formailag a szentendrei tartózkodás határozta meg. Munkásságában a feszületek, a gömbakácok és a jellegzetesen szentendrei házak motívumai váltakoznak (1. kép) és tűnnek fel igen változatos módon. Az élettér és Vajda motívumtára tehát egyaránt meghatározta a művészetének formanyelvét. A Szentendrei rajz (2. kép) 1968-ból egyértelműen ezt sugallja.

A kortársaival és a vajdai hagyománnyal való kapcsolatot már a korban észrevették. 1967-ben Csíkszentmihályi Róberttel állította ki grafikáit. A sajtóban Péterffy András Vajda Lajos kristálytisztá vonalú, szürreális rajzaival és Barcsay konstruktivista kompozícióival látta összefüggésben a fiatal Kósza Sipos munkáit.¹³ A kor fiatal művészettörténészei, Passuth Krisztina és Szabó Júlia ezért már hamar felfigyeltek rá, hiszen vélhetőleg a vajdai hagyomány folytatásának látták a formálódó életművet a hatvanas években. S hogy ez mennyiben teljesül, avagy éppen paralel életművekről van szó, az a nyolcvanas évek törekvéseiben érhető majd tetten.

A rézkarc technikáját Kondor Bélától tanulta. Kósza Sipost a művészhez különös viszony fűzte: „Pályafutása ugyanis *az*szal kezdődött, hogy néhány rajzzal és pasztellképpel felkereste

⁸ Uo.

⁹ FMCA: 6159-97 – KISS JOAKIM Margit, *Kósza Sipos László emlékkiállítása*, Művésztelepi Galéria; Szentendre, 1991. április–május (paginálatlan)

¹⁰ SZABÓ, *Kósza Sipos László Kiállítása...*, i.m., 19.

¹¹ PASSUTH, *Levél Kósza Sipos Lászlóról...*, i.m., 11.

¹² SZABÓ, *Kósza Sipos László Kiállítása...*, i.m., 21.

¹³ PÉTERFFY András, *Képzőművészeti kiállítás (Kósza Sipos László és Csíkszentmihályi Róbert kiállítása az Eötvös Kollégiumban)*. Egyetemi Lapok, IX. 6, 1967. márc. 22. 4.

Kondort – és érdekes módon Kondor, akít meglehetősen direkt, néha egyenesen érdes vagy goromba embernek ismertek (e mögött persze Kondor túlérzékeny, majdnem, hogy kiszolgáltatott természete rejtőzött), ez a Kondor azonnal nagy türelemmel és majdnem, hogy szeretettel kezdett foglalkozni Kószával”¹⁴ – emlékszik vissza Perneczky Géza, a két művész viszonyának kezdeteire. Kósza Sipos közvetlen elődjének tekintette, és művészi világát a legnagyobbbnak vallotta. Kondor jelképeinek egy része kétségtelenül hatott rá, bár dramaturgiája kevésbé ambivalens és bonyolult, kissé naivabbnak mondható Kondorénál.¹⁵

Kósza Sipos az őt körülvevő világot ábrázolta, amelyet álomszerű képein a végletekig széttördelt és újra egyesített. Ha megnézzük két rézkarcát, látható, hogy mind az eredendően nonfiguratív témák és a figuratív kompozíciók is töredékességet mutatnak, merészen áramló vagy darabjaira tördelt struktúrát formálnak. Egy 1972-es rézkarcán (3. kép) lendületes íves és határozott egyenes vonalak egymásra metsző hálójából építette a kompozíciót, míg egy másik cím nélküli rézkarcon 1972-ből (4. kép) a valós látványból indult ki és dekonstruálta az általa ábrázolt pad alakját.

A kristályos struktúrában rejlő kozmikus lehetőségeket innen merítette a művész, mindazonáltal meg kell jegyezni, hogy míg grafikai múltján a technika végigvonult, pasztell-kompozícióban csak a nyolcvanas évekbe építette be, és érdeklődése a háromszögesítés elvén megalkotott kristály felé fordult. A Kondortól elsajátított grafikai tudás és inspiráció a formák kristályosítása felé utat nyitott arra, hogy termékenyen egybe mossa ezt Barcsay konstruktivizmusával és így kialakította stílusát. A konstruktív vázú városképben az organikus formák, mint az élőlények vagy házak, ritmikusan ismétlődő kristályos egységet alkotnak.

2.3. KORAI KRITIKAI REFERENCIÁK ÉS AZ ELSŐ KIÁLLÍTÁSAI

Kósza Sipos László első kiállítása 1963 őszén volt a Bercsényi úti diákkotthon klubjában. A kiállítást Perneczky Géza nyitotta meg.¹⁶ A hallgatóság egy részét a Műgyetem kollégistái és a művészek baráti köre tette ki. „A rendezvények látogatók másike, nagyobbik fele pedig az akkori »avantgárd« fiatalok köréből és legszűkebb ismerőseiből verbuválódott. Ezek azok a művészek voltak, akikből a hatvanas évek második felében lassacskán az Iparterv generáció és tágabb köre is kialakult...” – emlékszik vissza Perneczky Géza az esemény körülményeire.¹⁷

Perneczky már nagyon korán merészen méltatta a festőt: „Fiatal kora ellenére a legszentendrei szentendrei festő” – írja 1969-ben az *Élet és Irodalom* hasábjain. Szabó Júlia megjegyzi, hogy Perneczky minden írása alapvető Kósza Sipossal kapcsolatban, hiszen mind a magyar, később pedig mind a német sajtóban kiterjedten foglalkozik a festővel.¹⁸ Később, mikor már felfedezte őt a kritika, neves műgyűjtők gyűjteményébe kerültek képei. A hatvanas évek végén már minden számottevő kritikus írt róla, és írásaiból komoly figyelem és elismerés olvasható ki.

¹⁴ PERNECZKY, *Kósza Sipos Lászlóról...*, i.m., (paginátlan)

¹⁵ Uo.

¹⁶ SZABÓ, *Kósza Sipos László Kiállítása...*, i.m., 19.

¹⁷ PERNECZKY, *Kósza Sipos Lászlóról...*, i.m., (paginátlan)

¹⁸ SZABÓ, *Kósza Sipos László Kiállítása...*, i.m., 19.

Az egyetlen nagyszabású egyéni kiállítása életében, Magyarországon 1969-ben volt Petényi Katalin rendezésében, a szentendrei Ferenczy Múzeumban. A kiállításon pasztelljei és grafikái egyaránt szerepeltek. A grafikák közül a szerkesztő is kiemeli a furnérlemezre alkotott sorozatot.¹⁹ Az 1969-es kiállítás anyagából ismert két kép, amelyek a Ferenczy Múzeum anyagában lévő *Gömbakác* című (5. kép) és *Kis város* című (6. kép) művek, foltmaratásos eljárással készültek fafurnérlemezre. A *Gömbakác* című kép nagyon hasonló a hatvanas évek papírra készült grafikáihoz, például a *Fekete ablakok* (Kompozíció I.) című darabhoz (7. kép). A házak konstruktívan egymásba épülnek, a klasszikus perspektivikus szabályok teljes mellőzésével, és egy láthatatlan második képrétegen egy gömbakác stilizált formájával egyesülnek. A különlegessége abban rejlik, hogy a furnérlemez erezte a kép része lesz, így homogén háttérrel ad a kompozíciónak. Sőt mi több, talán a formák szerves összetartozásának képzetét segíti hangsúlyozni ezzel.

A *Kis város* című grafika egy hosszúkás furnérlemezre készült. A klasszikus városkép nézőpontjából indul ki, de a konstrukció teljesen álomszerű. A vonalak alkotta házak egymásból nőnek ki, és tükröződnek egymásban. Egységük nem csak egymásutániságukban, hanem az általuk alkotta körgyűrűben is megvalósul. A furnérlemez erezte pedig itt a Kósza Sipostól szokatlan horizontális hangsúlyra erősít rá. Perneczky Géza egy, az *Élet és Irodalom*-ban megjelent cikkében a furnérlemezre készült képeket rendkívül előre mutatónak találta, valamint az ezek mellett szerepeltetett pasztellképek kapcsán írta: „[...] Ez a kiállítás ezért talán a pasztellműfaj pillanatnyilag lehetséges kiteljesedése és összefoglalása, de egyúttal felhívás az újabb konkrét formák megbódítására is.”²⁰

A furnérlemezre készült képek kapcsán hiba lenne azt hinni, hogy a lemez és annak erezetes felülete csupán hordozója egy, a művész által megalkotott képi tartalomnak. Szembetűnő tehát, hogy az erezettel párhuzamosan igyekszik alkotni a művész, és ezzel bevonja a természeti struktúrát a képi tartalomba. Véleményem szerint ezek az alkotások tekinthetőek a *Kristályváros* közvetlen elődjének. A hosszúkás lemezre készített rajz már struktúrájában is igen hasonlít a rácsszerkezetek elvén megalkotott kristályos kompozíciókra, de az elv, ami mögötte rejlik, annál inkább. Kósza Sipos itt először kísérelte meg konkrétan a makroszkopikus világunk elemeit a mikroszkopikus világegyetem szerkezeti struktúrájához hasonlítani. S minthogy igen is foglalkoztatták őt a természeti formák fakturális tulajdonságai, a hordozó választása nem tekinthető véletlennek.

Az biztos, hogy Kósza Sipos 1969-re, pont mielőtt elhagyta hazáját, elindult azon az úton, hogy rátaláljon egyéni hangjára és termékenyen használja fel mestereinek munkásságát, és ne csak kövessen, hanem alkosson is.

¹⁹ FMCA: 6143-97/1 – kiállítási katalógus: *Kósza Sipos László Kiállítása a Szentendrei Ferenczy Károly Múzeumban - 1969. okt. 19. – nov. 30.* – Kiállítást rendezte: Petényi Katalin (paginátlan)

²⁰ PERNECZKY Géza, *Kósza Sipos László és Kovács Albert*. *Élet és Irodalom*, XIII/44. 1969 november 1. (paginátlan)

3. A NÉMETORSZÁGI FORDULAT

3.1. AZ UTAZÁS ÉS AZ EMIGRÁCIÓ

Kósza Sipos László számára az 1970-es év sorsdöntő fordulatot jelentett, ugyanis ebben az évben meghívták a Bréma melletti Wildeshausen városka magángalériájába kiállítani és a rézkarcoló műhely használatára. Ezután szíves örömet elfogadta a felkérést. Nagy nehézségek árán kapták meg kiutazási engedélyüket feleségével, de végül 1971 augusztusában elhagyták az országot. Mindeközben a Magyar Nemzeti Galériában nagyszabású tárlatot szerveztek a Pest megyei művészek számára. Az összefoglaló igényű tárlaton Kósza Sipos képei is helyet kaptak, de miután elért hozzájuk a hír, miszerint a művész a Német Szövetségi Köztársaságban tartózkodik és még abban az évben kiállít Wildeshausenben, értesítették a rendőrséget, és a képeit politikai okokra hivatkozva leszedték.²¹ A Magyar Nemzeti Galéria kiállítása kapcsán a kritikusai Kósza Sipos László képeiről elismerően írtak. Két jeles kritikus, Bojár Iván és Szabó György kiemelték a képek „*elbűvölő színezését és sejtelmes sugárzását*”, azonban mire megjelentek a hírek – Szabó György cikke az *Élet és Irodalomban*, Bojár Iváné a *Magyar Hírlap* hasábjain –, az alkotásokat már leakasztották. Az aktákból kiderül, hogy nem művészeti okokból, hanem mert a művész disszidált.²² A művészt megrendítette a hír, és a korábban rövidebbre tervezett németországi tartózkodását meghosszabbította, tulajdonképpen úgy döntött, végleg letelepszik az NSZK-ban.

Kósza Sipos számára mindig ösztönző volt fiatal magyar művészként a nyugat európai művészélet és annak hangulata. Ezt tapasztalta meg újra a francia ösztöndíj után, amikor meghívták Wildeshausenbe. A német művészeti élet gyümölcsöző kapcsolatokat teremtett számára, de ezekhez sok köze volt a Wildeshauseni Galériának. Itt ismerkedett meg először a német nyomdászat áldásaival és itt tanulhatta meg a galéria tulajdonosától, Hartmut R. Berlinicke-től²³ az eszközök használatát, hogy ötleteit és elképzeléseit könnyedén megvalósíthassa. Nagyszámú rézkarc-anyagot hozott itt létre, hogy minél jobban kiaknázhassa a lehetőségeket, amit a német technika nyújtott számára. Az aquatinta vagy foltmáratás technikáját tanulta meg és fejlesztette tovább. Ennek az időszaknak az eredményeként mutatta be munkáit a Wildeshauseni Galéria kiállításának keretein belül 1971-ben, ahol ezen időszak benyomásait különös érzékenységgel és grafikai virtuozitással ábrázolta.²⁴

3.2. TALÁLKOZÁS A NEMZETKÖZI ELŐZMÉNYEKKEL:

PAUL KLEE VÁROSAI

Németországban, mint azt a kutatás is többször kihangsúlyozza, a szentendrei mintákat használta fel, de Szabó Júlia nem fél kitérni arra a pontra, hogy Kósza Siposra valószínűleg

²¹ SZABÓ, *Kósza Sipos László Kiállítása...*, i.m., 63.

²² SZABÓ, *Kósza Sipos László Kiállítása...*, i.m., 21.

²³ Hartmut R. Berlinicke 2018. márciusában hunyt el, mielőtt felkereshettem volna. A Wildeshauseni gyűjtemény számos darabot őriz Kósza Sipos László munkásságából. A további kutatáshoz övégyének a segítségére számíthat a kutatás a későbbiekben.

²⁴ FMCA: 6144-97/4 – Bremen Nachtrichten – *Művészeti elköteleződés egy kis országból* 1971(?) (paginálatlan)

erősen hatottak az észak-német múzeumok modern képei, főleg az őt megelőző korszakból, ami Szentendrén is megfogta őt, az 1910–40-es évekből. A hamburgi és hannoveri képtárakban valószínűleg először találkozott Marc Chagall és Paul Klee munkáival.²⁵ Ahogy 1966-ban az első összefoglaló Vajda-kiállításon ráismert művészetének hazai forrására, úgy eszmélhetett rá a németországi képtárakban is nemzetközi előzményeire. Kiemelt igazolást kaphatott saját művészetére Paul Klee festészetében és grafikáiban.²⁶ Továbbá egy 1982-es kiállítása kapcsán megjelent újságcikk is rámutat arra, hogy művészetének előképe Paul Kleenél keresendő.²⁷

Felix Klee apja festészetéből, feljegyzéseiből és leveleiből kiadott monográfiájában kiemeli, hogy apja számára mindig fontos volt a városépítészet. Már gyermekkorában készített rajzokat házakról és városokról. Később helyszínen készült természetű rajzai is születtek és több olyan építészeti fantáziakép, amelyeket csak utólag műteremben fejezett be. A legnagyobb hatást az 1914-es tuniszi utazás tette rá.²⁸ Ez meghatározta később mind szín-, mind formavilágát. A képeit felépítő négyzetek és félkörök a tuniszi építészet formavilágát idézik. Hatott építészeti gondolkodására továbbá a weimari Bauhaus, hiszen egy időben az építészek mellett dolgozhatott.

Klee geometrikus városképei a lírai konstruktivizmus hagyományában születtek, amely a szentendreiek képalkotási módszerétől egyáltalán nem állt távol. Ilyen Klee 1919-ben készült *Holdfény* című akvarellje vagy a sokkal későbbi *Kastély és Nap* című 1928-as híres képe (9. kép). A színek és a formák felfűzhetők egymás után, ritmikus rendjük a zenei hangokhoz hasonló.²⁹ Azonban Kósza Sipos műveivel összevetve az egységre való törekvés hiányzik ezekről a képekről, a hasonlóság a témában és a konstruktív szerkesztésben van. A házak geometrikus absztrakciója is kísértetiesen hasonló, ha Klee *Hideg város* című képét (10. kép) és Kósza Sipos *Éjszaka* című képét (11. kép) vetjük össze. Érdekes megemlíteni még Klee *Kristály* című akvarellkompozícióját (12. kép), hiszen Kósza Siposnál a kristály szintén fontos szerkesztési elv, de amíg Kósza Sipos az organikus egységre való törekvésben, addig Klee egyfajta prizmareakció lefestése érdekében használta a kristályt, hogy a színeknek a különbözően szaturálható karakterét bemutassa.

Nem egyértelmű, hogy Kósza Sipos merített-e valamit Kleetől, de tény és való, hogy amiből Klee táplálkozott az ő korában, az ugyanúgy megvan Kósza Sipos szentendrei elődjénél, Barcsaynál és Kondornál is. A hasonlóság abból is adódhat, hogy a két művész médiuma sok ponton megegyezett (grafikai eljárások, akvarell, pasztell). Továbbá Kósza Sipos minden munkája síkba nyomott maradt, és talán ez is hozzásegítette őt ahhoz, hogy utólag egy kicsit Klee-re is emlékeztesse a nézőt – emeli ki Perneczky Géza.³⁰

²⁵ SZABÓ, *Kósza Sipos László Kiállítása...*, i.m., 63.

²⁶ Nem állítható, hogy konkrétan merített Kleetől bármit is. Perneczky Géza szerint Kósza Sipos egyáltalán nem is érintkezett ezzel a fajta művészettel, de Szabó Júlia soraiból kiindulva, és a saját józan logikámra hagyatkozva gondolom, hogy Kósza Sipos, ha már ilyen közel jutott a német művészethez, minden bizonnyal 20 év alatt eljuthatott egy-egy kiállításra.

²⁷ FMCA: 6156-97 – német újságcikk: Francheville Galéria, Hannover, 1982. (paginálatlan)

²⁸ KLEE, Felix, *Paul Klee, Élete és munkássága, hátrahagyott feljegyzések és kiadatlan levelek alapján*, Corvina, Budapest, 1975, 128–129.

²⁹ DÜCHTING, Hajo, *Paul Klee, Painting Music*, Prestel Publishing, 2012, 48–50.

³⁰ PERNECZKY, *Kósza Sipos Lászlóról...*, i.m., (paginálatlan)

3.3. TUDOMÁNYOS LÁTÁSMÓD ÉS BIOROMANTIKUS FILOZÓFIA: KÁLLAI, KLEE, KANDINSZKIJ, GYARMATHY, KÓSSA SIPOS

3.3.1. ESZMETÖRTÉNETI BEVEZETŐ

A Klee művészetével alkotott párhuzam új perspektívák felé nyitotta meg számomra a kutatást, hiszen – ha azt magyar vonatkozások felé integráljuk vissza – talán választ kaphatunk arra, hogy Kóssa Sipos pályájának végéhez közeledve miért pont a kristályos struktúrát találta a legkifejezőbbnek, és miért vált ismételt rendező elvévé nagyméretű kompozícióinak.

A magyar vonatkozást esetünkben Kállai Ernő írásai jelentik. Kállai teóriájának bevonása azért vált elsősorban szükségessé, mert magától a művésztől nem maradt ránk saját írás, amelyben festészetének az „ut pictura poesis” elven értelmezését találnánk. Feltehető a kérdés persze, hogy egy ennyire direkten meditatív jellegű, avagy egyenesen meditatív szándékú festészethez szükséges-e teóriát csatolni. A kérdésre igenlő választ azért adhatunk, mert bár Kóssa Sipos művészete figuratív jellegű, de szerkesztésmódjában konzekvensen absztrakt. S hogy közelebb jussunk a vizuális tapasztaláson túl a művész felfogásához, az absztrakt tulajdonságnak szükségessé válik egy elméleti magyarázó megközelítést adni. Miként kapcsolódik ide tehát Kállai teóriája?

Kállai Ernő az 1930-as és 40-es években dolgozta ki bioromantikus teóriáját, s az írás számos kiegészítést kapott, miután hazaköltözött Németországból és szövegeit különböző újságcikkekben konzekvens módon népszerűsítette és kiegészítette kortárs magyar szürrealista, illetve nonfiguratív-absztrakt munkák bevonásával. A végső szöveg 1944-ben készült el, és csak 1947-ben *A természet rejtett arca* címmel látott napvilágot kiadásban. Kállai elméleti írása a modern művészet és a modern természettudomány közelítésére vállalkozott, amit hazánkban a marxista kultúrpolitika esztétikája nem legitimált a korban. Kállai motívációja azonban túlmutatott a korlátokon, hiszen maga az elmélet a konstruktivizmus társadalmi-művészeti illúzióin kívánt túllépni és kozmikus rendszerbe helyezni a művészet ábrázolás-problematikáját. Ugyanis Kállai megmutatta, hogy az elvont művészet sokkal mélyebb összhangban áll az univerzummal, mint a felszínes realizmus.³¹ „*A tanulmányomban szereplő festmények és szobrok hajszálpontos megfelelői annak a képnek, amelyet az új fizikai, élettani és lélektani ismeretek rajzolnak a világról és az emberről. A realizmus és impresszionizmus a múlt század anyagelvű természettudományával alkotott szellemi párhuzamot. Az elvont és szürrealista művészet pedig a jelenkori tudománynak megfelelő szellemi távlatokat követ.*”³² – írta a kötet bevezetőjében. Persze maga Kállai sem állította, hogy a képzőművészek elméleti fizikát tanulmányozva jutnak el az alkotásig, hanem olyan intuitív úton mennek végig a természet valódi képéig, amelyre mindenki hivatott; hiszen mindnyájunkban ugyanaz a lelkes teremtetőerő munkálkodik, amely az élő és az élettelen világot létrehozta. A tanulmány elején olyan, a 20. század elején népszerű tudományfilozófiai tendenciákat kapcsolt össze, amelyeknek alapmotívuma a makro- és mikrokozmosz párhuzamos működése, amire a bizonyíték azoknak strukturális

³¹ HORNYIK Sándor, *Avantgárd Tudomány? A modern természettudományos világkép recepciója: Gyarmathy Tihamér, Csiky Tibor és Erdély Miklós munkásságában*, Művészettörténeti füzetek 30, Akadémiai, Budapest, 2008, 59

³² KÁLLAI Ernő, *A természet rejtett arca*, 1947, 9.

egyezésében tapasztalható; „Minden szerves tényészet már pontszerű, csírázó állapotában is magában viseli a maga kiteljesedett alakjának és életrendjének alapképletét.”³³ És tovább megy, hiszen a logika azt diktálja, hogy így mindenben, a kristályoktól a sejteken át a bolygókig, az életnek egyazon rendező elve tapasztalható. Kállai elsősorban a biológia és a kozmológia felől közelített a modern természettudomány világképéhez, s már Németországban tervezett kiállítást a bioromantika tematikájában, ahol biológiai és csillagászati felvételekkel kívánta legitimálni az absztrakt és szürrealista művészet legfrissebb hajtásait. De az *Új világkép* című kiállításon ez maximálisan teljesült. Arp, Moholy-Nagy, Klee, Kandinszkij és magyar társaik művészetének természettudományos analógiájaként mikro- és makroszkópikus felvételeket mutatott be. A fotók csírázó növényeket, csillagködöket, kagylók és teknősök röntgenfelvételeit, vagy épp bogarakat ábrázoltak, és adtak igazolást Kállai elméletéről és romantikus panteisztikus felfogásáról.

3.3.2. ÉLETMŰ-ANALÓGIÁK: GYARMATHY ÉS KÓSSA SIPOS

Az előző fejezetben idézett Hornyik-szöveg nem csupán a bioromantika elméletének elemzéséhez szolgál számunkra segítségül, hanem írásának alapvető motivációja is közelebb visz minket Kóssa Sipos festészetéhez. A tanulmány ugyanis arra tesz kísérletet, hogy Gyarmathy Tihamér és Kállai Ernő művész-esztéta kapcsolatát oly módon taglalja, hogy abból leszűrhetővé váljon, mennyiben hatottak egymásra elméleti szinten. Így közelebb kerül az olvasó Gyarmathy valódi tudományos motivációihoz, nem elsősorban képei, hanem az általa megfogalmazott teoretikus írások által is. Kóssa Sipos László nem hagyott maga után ilyen jellegű írásos forrásokat és elméleti munkákat, így nem tudhatjuk biztosan, hogy hatott-e rá Kállai elméleti munkássága. Azonban előttünk áll az a lehetőség, hogy a két életművet analógiák szempontjából vizsgáljuk, hiszen meglepően sok ponton egyeznek művészi motivációik. Az analógiákat pedig a képi értelmezésre koncentrálva lesz lehetőség feltárni.

A két életmű összeolvasásához az első lehetőséget egy olyan láncszem adja, akire Kállai többször is hivatkozik elméletének alátámasztására, vagyis Paul Klee. *A természet rejtett arca* számos ihletett műleírást tartalmaz, ezek közül Kandinszkij *Néhány kör* című bolygó-rendszerekre emlékeztető és Klee *Kristályos táj* című ásványi rendszereket felidéző alkotása valószínűleg Hornyik logikáját követve hatással lehetett Gyarmathy kozmikus tájakat megfogalmazó festészetére.³⁴ Gyarmathy Tihamér maga is hivatkozott Kleere egy 1949-es szövegében, s Hornyik úgy véli, szükség volt számára a nemzetközi párhuzamra, hiszen Gyarmathy saját festészetének legitimítását a kleei modor és minőség elérésével kapta meg. A kapcsolat a szerkesztésmódjára is rányomta bélyegét. Nem véletlen, hogy Kállai elsősorban a koloristát értékelte nagyra Gyarmathyban, hiszen a picasso kubizmus formabontása, dekonstrukciója távol állt szerkesztésmódjától.³⁵ Gyarmathy konstrukciói így tehát rácsszerkezetekben fogalmazódtak meg. Meglepő módon Kóssa Siposnál is ezt tapasztaljuk. Kóssánál több kísérlet is született arra, hogy egy többdimenziós térben a látványt dekonstruálja, mint a padot ábrázoló 1972-es rézkarcán, de ahogy arra Pernecky Géza is

³³ Uo.

³⁴ HORNYIK, *Avantgárd Tudomány...*, i.m., 64.

³⁵ HORNYIK, *Avantgárd Tudomány...*, i.m., 65.

rámutatott, Kósza Sipos művészete mindig síkban marad,³⁶ tehát a dekonstrukció nem valósulhat meg másként, mint rácsszerkezetben. Gyarmathy modorától eltérően Kósza Sipos nem négyszög alapú, hanem háromszög alapú rácsszerkezeteket használ, de a metódus egyezik: mindkét alapforma a kristályos szerkezetek mértani modellje a természetben. Dekonstrukció-e ez? Valójában nem, hiszen inkább építkezésnek tűnik az, ahogy megfogja a szerkezet alapegységét és sokszorozza, majd egész tájakat alkot belőle minhárom festő. Alárendelve a képi tartalmat egy szerves egységvágy gondolatának. Hovatovább Klee ilyen elvű konstrukciós törekvései már házacska képein is megvalósulnak, ahol tetőidomok és oromfalak mértani alakjai alkotják a kompozíció szerkezeti vázát, architektonikus asszociációkat keltve, hasonlóképpen a félszázaddal később alkotó Kósza Siposhoz. Elképzelhető, hogy mindkét festő a német művész útján találta meg saját művészetének igazolását, de az analógiák sorát követve más teoretikus hasonlóságot is felfedezhetünk.

A makro- és mikrokozmosz egységét bemutató teória is a bioromantikához köthető. Hornyik a tanulmányában kiemelten foglalkozik Gyarmathy Tihamér címadási kísérleteivel a negyvenes évektől a hatvanas évekig. Kimutatja, hogy bár a biomorfikus absztrakció³⁷ gondolata a negyvenes években felütötte a fejét Gyarmathynál (*Növényi ritmusok*, 1946, 13. kép), de a bioromantikus gondolkodás csak az ötvenes évektől számottevő. A gondolatmenetet igazolni látszik a *Makrovilág* című 1960-as alkotás, amelyen: „[...] felfedezhetünk egységtű, amőbaszerű lényeket, de a központi motívumot értelmezhetjük egyetlen bonyolult organizmusként is. A Sarjadás fent és lent (1962), illetve az egy évvel későbbi Szerves élet már kifejezetten Kállai teóriáját vizualizálja. A természet rejtett arcának kifejezései jelennek meg markánsan, hanem egyik alapgondolata is, a mikro- és a makrokozmosz szerves egysége.”³⁸ Kósza Sipos növényi formái burjánzó sejtcsoportosulásokat idéznek, ahogy Gyarmathynál is a címekből kimutatható a szerves élet ábrázolására tett kísérlet. A *Levélhegy kék háttérrel* c. 1985-ös alkotás vagy a *Levélhullám* 1986-ból a sejtyszerű levélmotívum sokszorosításával tesz kísérletet az organikus mozgás ábrázolására, legmonumentálisabb példája ennek a háttérrel nélkülöző sejtyszerű levélformákkal az egész képfelületet kitöltő *Levélbőség* 1987-ből. Ezen kompozíciók sajátjai a konzekvensen rácsszerkezetbe helyezett elemek. A rácsszerkezet azonban itt sokkal szerveesebb, és sejttársulásokra engedi emlékeztetni a nézőt. Gyarmathy ennél bonyolultabban komponál: „A Sarjadáson levélerezet hálózra be a képmezőt, de ha a kép apróbb részleteire koncentrálunk, mintegy növelve a látott kép nagyságát, akkor előtűnik a geometrikus rácsszerkezet, ami ez esetben már az organikus struktúra biokémiai, molekuláris alapjait sejteti. A Szerves élet szintén erre a logikára épül: itt a növényi rostokra emlékeztető sűrű fonalszövedék alól sejlenek fel egy erőteljes rácsszerkezet színes mezői.”³⁹

Kósza Sipos bioromantikája tovább megy a konstrukció organikus felfogásánál. A nyolcvanas évek végére már konkretizálódnak biomorfikusnak tűnő absztrakciók. Ennek

³⁶ PERNECZKY, *Kósza Sipos Lászlóról...*, i.m. (paginálatlan)

³⁷ A biomorfikus absztrakció fogalma tulajdonképpen A. H. Baritól ered, aki 1936-ban felvázolta az absztrakt művészet családfáját. Barr kora absztrakt törekvéseit két nagy csoportra osztotta: geometrikusra, valamint organikus és biomorf formákkal operáló nem geometrikusra. Forrás: HORNYIK, 2008, 66

³⁸ HORNYIK, 2008, 68.

³⁹ Uo.

legjobb példája pedig a *Vegetatio* sorozat. Ennek a legmarkánsabban biomorfikus képzetet keltő darabja a *Vegetatio III.* elnevezésű 1986-os pasztell (14. kép). A kép témája egy rétegesen felépülő tükrözött cseppforma, ami egy növényi sejt képzetét rejt. A pasztelltechnikából eredő, már fent említett elmosódottság itt csupán azt húzza alá, hogy amit látunk, nem tudományos illusztráció, mint inkább szürreális képzet.

Immár ne csak a pasztell képeit vegyük ilyen vizsgálódás alá, hanem a nyolcvanas években alkalmazott összes technikával foglalkozzunk; görcső alá kell venni rézkarcait, grafikáit is. A *Fa ház* 1982-ből (15. kép) az évtized korai darabja, alapvetően szürreális kompozíció. Mélyebben vizsgálva a képet egy sokszögű alakzatba, kristályformára emlékeztető testbe ágyazott ház és azzal egységbe fonódó fa alakja látszik. A fa gyökereinek mintázata a háztető mintázatára rím, az ágak elhelyezkedéséből vélhető csupán, hogy hol lehet a fent és a lent. Itt az organikus szemlélet hatja át az eredendő geometrikus absztrakciót.

Párhuzamként tekintettünk Gyarmathy törekvéseire, akivel közel azonos szemléletben dolgoztak. A két művészt technikai felkészültsége mégis elválasztja őket egymástól. Kósza Sipos számára túl egzakt lehetett volna Gyarmathy kolorista formaredukciója, ezért ennél egyszerűbb utat választott. S így – míg Gyarmathy Tihamér térkonstrukciónak a fény vált éltetőjévé, és túllépett a bioromantikus teórián – Kósza Siposnak maradt a forma, maga az anyag, és egyfajta romantikus materializmus bontakozott ki pályájának végére. Feltehetjük a kérdést: mi volt ennek a kifejezésmódnak a motivációja? Miért pont ezt az utat választotta?

3.3.3. KIÁLLÍTÁSOK NÉMETORSZÁGBAN: A HONTALAN FESTŐ KRITIKÁJA

A választ német recepciói közt lelhetjük meg. Nem hiába figyelték meg már korán a vele foglalkozó kutatók, így Szabó Júlia⁴⁰ is azt a jelenséget, hogy stílusa nem sokat változott szentendrei éveitől képest, hiszen tematikailag számtalanszor felbukkan a szentendrei stílusokhoz kötődő városi táj újrendezése. Az első kiállításáról⁴¹ született újságcikk is azt emeli ki, hogy pasztelljei a szentendrei vidék motívumaiból építkeznek, de fantáziaképeknek hatnak. ⁴² Magam sem állítom, hogy művei egyértelműen elkülöníthetően a szentendrei évek alatt tisztán síkkonstruktivista, a németországi évek során pedig az organikus szerkesztés égisze alatt születtek, hanem természetesen volt köztük átmenet. S talán az átmenetet jelentő szemléletváltás épp a honvágyából fakadt, vagyis a szentendrei motívumvilág következetes megtartása. 1973. március 7-én Berlin-Neuköllnben a Rathaus-Galerie-ben nyílt kiállítás. A kiállítási katalógusban Rudolf Pfefferkorn, egy berlini művészeti biztos írt pozitív méltatást a művészről. Pfefferkorn elsőként emelte ki, hogy a városi táj és ember egységét érezteti a nézővel, és minden, ami ezen a felületen kékbé hajlik, az az irreális és az álmvilág kifejezését teszi még intenzívebbé.⁴³

⁴⁰ SZABÓ, *Kósza Sipos László Kiállítása...*, i.m., 23.

⁴¹ Az első kiállítása 1971-ben volt, abban a wildeshauseni galériában, amelynek a rézkarcoló műhelyébe hívták. Képeivel az új szezon nyitotta meg. 1972-ben, miután a wolfburgi műhelyben is dolgozott, jó néhány képe bekerült a wolfburgi állandó gyűjteménybe. Forrás: FMCA: 6163-97 – német újságcikk, Művészet a Járasi hivatalban, 1973. júl. (paginátlan)

⁴² FMCA: 6144-97/5 – német újságcikk, *Ausstellung in Wildeshausen*, 1971. (paginátlan)

⁴³ FMCA: 6148-97/1 – kiállítási katalógus, Rudolf Pfefferkorn, *Kunstamt Neukölln Rathaus-Galerie*, 1973. márc 7. – ápr 5., 1973 (paginátlan)

Az álomvilág és a szürrealitás talaján járva közelebb kerülünk ahhoz is, hogy mi adja Kósza Sipos képeinek a meditatív jelleget. 1973-ban Göttingenben tartott kiállítását Pernecky Géza nyitotta meg, aki ekkor szintén Kölnben élt emigrációban. A művész barátja elismerő szavakkal méltatta a kiállítást. Beszédében a képek nézőre tett hatását emelte ki első sorban. Szerinte Kósza Sipos képei önmagunk, vagyis egónk működésének szüneteltetésére szólítanak fel, vagyis, hogy a képek nézésekor ne előzetes ismereteinkre támaszkodjunk, hanem művészetének meditatív jellegét próbáljuk megragadni. Ezt Pernecky ekként nevezte: „*a művészet által kompromisszummentesen létezni*”. A képek maguk is felszólítanak a valóság szüneteltetésére, általuk elmerülhetünk az érzelmi szférákban. Továbbá kiemelte, hogy a konstrukciók reális optikai részletekből építkeznek, de a rendező elv irreális, így válnak olyasformán álomképszerűvé, mint egy régi vers. A képek nem gyakorlati igényt elégítenek ki, kár rögtön témájukat keresni, szerinte azok az optimális egység érdekében születnek meg. A művek az ember érzéseiben régi mediterrán tereket idéznek meg és az otthonosság valóságával szolgálnak. Kvázi egy valós álomvilágot tár elénk, ahonnan saját gyökerei fakadnak; Szentendréről, a magyar avantgárd szülőhelyéről. Összegzésül azt emelte ki, hogy amit Kósza Sipos elődei elméleti szempontból dolgoztak ki a konstruktivista szürrealista tematikában, azt ő nagyon lírikusan fogalmazza meg – költői szintézist teremtett –, és ez a szintézis már nem ismeri az elméleti problémákat, csak azok gyümölcseit, amelyeket a tiszta formában talált meg, amely a metafizikai önvaló küszöbe.⁴⁴

Tehát Kósza Sipos művészete a kritikában ilyen jelszavakkal jelent meg minduntalan: szentendrei, álomszerű, emlékképszerű, meditatív, konstruktivista. Feltehetjük a kérdést: mennyire időszerű ez a művészet? Avagy ez túlságosan szubjektív művészet? Annyira az, hogy anakronisztikusságot feltételezzünk?

A választ az igen eseménydús 1975-ös év kritikája adja. 1975 januárjában Quickborn városka galériájában mutatták be a művész pasztelljeit és rézkarait. Helga Brandt, a galéria tulajdonosa a *Hamburger Abendblatt*-nak azt nyilatkozta, hogy különösen szerencsésnek gondolja magát, amiért megnyerte Kósza Sipost a galériának, ahol harminc új grafikát és pasztellt mutatott be a nagyközönségnek.⁴⁵ Még ebben az évben Brémában és Hamburgban is kiállított, majd 1975-ben fontos tárlata nyílt a kölni Axiom Galériában. A kiállítás katalógusának bevezetőjében Manfred Müller magyar avantgardistának nevezte Kósza Sipost. Úgy vélte, képeiben egyértelmű újdonság és egyszeri megismételhetetlen kapcsolat van a tradíció és az új között. Ez rendkívül újszerű szempontnak bizonyult Kósza Sipos kritikai megítélésében, mert itt kapunk bizonyosságot egyfajta átmenetről tradíció és újítás, szentendrei és a német területeken felvett modor és gondolkodás között. Rudolf Pfefferkorn, a katalógus másik szerzője kiemelte grafikái erős vertikálisát, ami a kompozíciók organikus jellegéből fakad, hiszen a természeti összefüggések alapja a növekedés, ezért jellemző téma nála nem csak a város és házai, hanem a fák is.⁴⁶ Úgy tűnik, az organikus szerkesztésmód kiemelése az új szempont Pfefferkornnál, amivel város és ember kapcsolatán túlmenve, egy új, a képet összetartó erőt feltételez. Ugyanis a nyolcvanas évek munkáit

⁴⁴ FMCA: 6192-97 – Pernecky Géza, *A göttingeni kiállítás megnyitó beszéde*, 1973 (paginátlan)

⁴⁵ FMCA: 6163-97 – *Eine sehenswerte Ausstellung*, *Hamburger Abendblatt*, 1975. (paginátlan)

⁴⁶ FMCA: 6149-97 – kiállítási katalógus, AXIOM Galerie, 1975. október 17. – november 5. (paginátlan)

áttekintve (a végponthoz közelítve) olybá tűnik, hogy az emlékképeiben élő táj valami magasabbnak rendelődik alá: egy organikus szervezőelvnek.

Bár a bioromantikus teóriát nem említi a német kritika, a szentendrei vonatkozásait annál inkább. Már végigtekintettük analógiák mentén Gyarmathy és Kósza Sipos kapcsolatát, de a szentendrei őstémákban bővelkedő és konstruktív szürrealista felfogásban alkotó Vajdáról nem tettünk említést az organikus absztrakció kapcsán.

3.3.4. ÉLETMŰ-ANALÓGIÁK: VAJDA ÉS KÓSSA SIPOS

Az analóg megközelítés alapját itt most nem Vajda konstruktív-szürrealista kompozíciói adják, hanem azon utolsó nagyméretű csomagolópapírra megalkotott tus- és szénrajzai, melyek 1939 és 1940 között születtek. A sűrűn rovátkolt és pettyegtetett struktúrák Vajda „vásznain” szinte már nonfiguratív konstrukciók. Ezek talán az utolsó, de eddigi legnagyobb hatású művei. Az utolsó munkái ennek a korszaknak a leginkább organikus karakterű rajzok. Növényi rostokat, algákat, gombafonalakat idéznek. S bár Szántó Piroska megjegyezte, Vajdát a szétpukkadtt pöffeteg gomba foszlányai egy ízben nagyon is megihlették, s erre az ihletettségre talán több példát is találhatunk, mégsem érdemes azt feltételezni, hogy csupán lemásolta ezeket a természeti jelenségeket. „*Vajda az élet lehetséges őseredetét és a teremtés lehetőségét kutatta.*” – olvashatjuk egy ízben Pataki Gábortól,⁴⁷ aki ezután Kállai Ernőre hivatkozik. Ugyanis a fent részletezett bioromantikus teória egyik igazoló alapja Kállai számára maga Vajda volt, akinek szinte elsőként ismerte fel munkásságában a kivételes lehetőséget. Kállai nem csupán ezen rajzok sejtyszerű biomorfikus struktúrájára hívta fel a figyelmet, hanem Vajda sorsában példát talált arra, hogy a legérzékenyebb művészek mintha műszerként jeleznék előre a világrend változásait és a civilizációra leselkedő veszélyeket. Ezért fordulnak el a szigorú szerkesztési elveket követő konstruktivizmustól egy expresszívebb, szenvedélyesebb, organikusabb, titokzatosabb formavilág felé.⁴⁸ Kósza Sipos László életében nem történt világrendi változás, azonban mindkettejüket egy igen nehéz betegség sújtotta életük vége felé közeledve. S mi is indíthatná a művészt nagyobb, elemibb keresésre a világ rendjét és eredetét illetően, mint a közelgő elmúlás árnya?

Az 1980-as években az egészsége rohamos romlásnak indult, már csak székben vagy a neki készített járógéppel tudott dolgozni egy a gerincét sújtó betegség miatt. Mielőtt majdnem teljesen mozgásképtelenné vált volna, még többször utazott, egy ízben Londonba, de Velencében is megfordult, valamint még egyszer megnézte Párizst. 1984-ben költözött végleg a Hannover melletti Ronnenberg város Empelde nevű városrészébe. Kósza Sipos Lászlónak itt már egy nagy műterem állt rendelkezésére.⁴⁹ Betegsége alatt is rengeteget alkotott. A legfájdalmasabb pillanatokban ágyban fekvő rajzolt. Többnyire inkább az elhatalmasodó szenvedését sugározhatják azok a kompozíciók, amelyek egy-két évvel halála előtt készültek. A tájrészletek belső struktúrája az izmok szerkezetére, organikus struktúrákra vagy épp faktúrára utalnak. Az 1986-ban készült *Hullámzó faktúra* című grafika (16. kép) ezeket a műveket nyitja meg. Vajda Lajos biológiai formákat idéző munkáival (17. kép) ezek könnyen párba állíthatók, és Kállai teóriája is érvényt nyer mindkét műcsoport esetében.

⁴⁷ PATAKI Gábor, *Vajda Lajos, A Magyar Festészet Mesterei*, Kossuth, 2009, 72.

⁴⁸ PATAKI, *Vajda Lajos...*, i.m., 74.

⁴⁹ SZABÓ, *Kósza Sipos László Kiállítása...*, i.m., 63.

3.4. A KRISTÁLYTEMATIKA

A kristályossá váló formavilágot már a hetvenes évektől ki lehet mutatni, ahogyan arra Passuth Krisztina is rámutatott Kósza Sípósról írt tanulmányában. Megfigyelhető, hogy háttérbe szorulnak a konkrét motívumok, a vonalhálózatai finomodnak, és a formák egyre tisztábbá és kristályosabbá válnak.⁵⁰ A grafikák közül a *Figura* (18. kép) és a *Hajtogatott formák* című (19. kép) kompozíciókon szinte a semmiben lebegő összetett kristályos formák láthatók. Gazdag geometrikus kiképzésű formák ezek, amelyekben feszültséget érzékelhet a néző. Ha pasztellmunkáit tekintjük, kevés a hetvenes évekbeli példa, ám annál szignifikánsabbak. Az 1977-es *Kristályfigura* című művön (20. kép) egyenesen egy antropomorfizált kristálytömbbel találkozhat a néző.

A kristályos tematika a nyolcvanas évekre érelődött ki Kósza Sípósnál. Ekkorra a pasztelljeinek színvilága egészen kifehéredett, Szabó Júlia ezt az időt *fehér korszak*nak nevezte el.⁵¹ Képei a végletekig halványított sárgás, kékes-zöldes színekben, szinte monokrómnak tetszenek. Ez a hatás tömörszerűvé, szilárd egységgé kovácsolja a kristályosan széttördelt kompozíciót. A képek főszereplője a város, néhol egy emberalakokkal, de jellemzően a kompozíciót a házak és a beléjük ágyazódó gömbök adják.

3.4.1. AZ ÉLETMŰ CSÚCSA: A KRISTÁLYVÁROS

A választ a Kósza Sípó László fő művének tekinthető *Nagy Kristályváros* című kép (21. kép) adja. Közvetlen előzményének vagy párdarabjának mondható az 1985-ben befejezett *Kristályhegyek* című alkotás (22. kép). A képen hegyvonulatok sűrű láncára emlékeztető kétdimenziós alapba ágyazta téglalap és háromszög alapformákat felhasználó szabálytalan rácsszerkezetét, kristálystruktúráját. A képen a vertikális hangsúlyok erőteljesebbek, ezzel a kristály legkülönlegesebb tulajdonságára mutat rá, a folyamatos növekedésére. A kristály eredendően élettelen anyagként van számon tartva a tudomány által, de az emberi történelem során többen különleges rezgéseiről és gyógyító hatásáról tettek már említést. Az antropozófia például egyenesen a megvilágosodás eszközének tartja. Úgy vélik, az alapvetően vágyak és ösztönök nélkül sarjadó kristály növekedését szemlélő megszabadul vágyaitól és szellemi látási szervek fejlődnek bennünk.⁵² Rudolf Steiner írásai között találunk továbbá olyan gondolatokat, amelyek szintén az antropozófia égisze alatt születtek, miszerint minden – beleértve az emberi testet – kristályos alapú. A kristály a lebomlott test után is őrzi annak rezgéseit, s ezen rezgések együtt mozgatják világunkat. Rudolf Steiner 1890-ben Weimarban a Goethe–Schiller–Archívum állandó munkatársa volt. Itt találkozott többek között Ernst Haeckellel, akinek a monizmus-teóriája⁵³ erős összhangban áll Steiner filozófiájával: a világot egységesen működtető energiák vannak, melyek kicsiben és nagyban egyaránt tapasztalhatók, molekuláris szinttől a kristályos szerkezeten át egészen kozmikus

⁵⁰ PASSUTH, *Levél Kósza Sípó Lászlóról...*, i.m., 11.

⁵¹ SZABÓ, *Kósza Sípó László Kiállítása...*, i.m., 64.

⁵² Rudolf STEINER, *Hogyan jutunk magasabb világok megismeréséhez?*, Budapest, Jáspis, 1995, 43–44.

⁵³ „A monizmus [...] az univerzumban egyetlen szubsztanciát ismer el, mely egyszerre »isten és természet«; test és lélek (vagy anyag és energia) elválaszthatatlanul kapcsolódnak össze.” Forrás: Ernst HAECKEL: *A világrejtélyek helyzete*. = *Biológia és természetfilozófia*. Bukarest, Kriterion, 1989, 164.

távlatokig. Ez a gondolat Kállai Ernő bioromantikus teóriájának alapja. Mindazt, amit ma a kutatás, a tudomány és művészet kapcsolatát tekintve a biocentrikusságról és az organikus szerkesztésről vél, Hornyik mellett Botár Olivérnek köszönhetjük. Doktori dolgozatában⁵⁴ megfogalmazott kategóriái az organikus szemléletű esztétikáról nem találtak még ellenvetésre, sőt, a biocentrikusság fogalma alatt a környezettudatosságra is kitér.

A huszadik századi biocentrikus gondolkodás és esztétika fejlődését Botár Olivér foglalta össze: kronologikusan járja végig, hogyan alakult a század elejétől a biomorf fogalma, hogyan gazdagodott teoretikusan. Botár ebben a fejezetben megkísérli bemutatni azt a vitát, amely az absztrakció természetéről bontakozott ki a 20. században a biomorfikus modernizmusban. Hiszen nem volt olyan egyértelmű, hogy a geometrikus absztrakció hogyan válhat a természet leképezésére alkalmassá: az „egyenes vonalai” által, avagy az organikus és eredendően szabálytalanul burjánzó íves formák tükrözik-e a természet valódi arcát. Az egyik oldalon egészen a század közepéig igyekeztek egymással tökéletes ellentétbe állítani a kétfajta absztrakciót. A vita nem teoretikusok jegyzeteiben élt csupán, létjogosultságát pont festői életművek sokszor ambivalens formavilágot mutató képe adta. Ide kapcsolható Klee is, akinek egyik levelében a következőket olvashatjuk: „*Olaszországból értettem meg – miközben szilárdan az absztrakt művészet mellett álltam – a képzőművészet architektonikáját, ma úgy mondanám: konstruktivitását. A legközelebbi és egyben legtávolabbi célnak kell lennie, hogy az architektonikus és a költői festészet összhangba, de legalább is összefüggésbe hozzuk egymással.*”⁵⁵ Klee konstruktív képépítésének a lírai kohéziót az általa használt zeneiséghez köthető szín-ritmus egysége adta.

A tudományos fejlődésének köszönhetően azonban lezárulhatott a vita. Új képalkotási módszerek a tudományban lehetővé tették, hogy még jobban beleássuk magunkat a mikrovilágba. Az egyik érvet nem meglepően a már Haeckel által is erősen magasztalt kristálystruktúrák adták a természetben, hiszen azok eredendően geometrikusak, ám folyamatos növekedésüknek köszönhetően organikus karakterűek. A vitának a hetvenes-nyolcvanas években az utolsó koporsószeget – ahogy Botár fogalmaz – a fraktálgeometria elterjedése adta, amely bebizonyította, hogy a természetben fokozottabb matematikai-geometriai szerkesztettség tapasztalható, mint azt gondolnánk. Mi sem kevésbé meglepő, mint hogy az analóg életműben, Gyarmathy Tihamérnál is számtalanszor felüti a fejét a fraktálgeometria elvén való szerkesztés az organikus kompozíciókban.

Kósza Sipos bármilyen úton jutott is el ezekhez az elképzelésekhez (nem kizárt az intuíció egyetlen útja sem), de festészetében egy nagyon is ősi gyökerű, ám néhol rendkívül tudományos vagy tudományos-fantasztikus (nem kizárt egyfajta általános hatása a kortárs sci-fi műfaj előretörésének) jellegű vizuális szemlélet tükröződik kristályos és a fent már említett növényi formákat organikus módon absztraháló műveiben. A kristályos művek és ezen belül a *Nagy Kristályváros* azért emelkedik ki ezek közül, mert a művész a város és ezzel együtt a civilizáció képzetét is belerejtette a kompozícióba.

A *Nagy Kristályváros* egy burjánzó, szilárd térbeli struktúra. A kristály háromszöges alapformái akár egy megsokszorozott tetőrendszer is lehetnek, mint a még korábbi előképének tekinthető sokkal színesebb *Kisváros* című képen (8. kép). Ott azonban inkább az egymásra

⁵⁴ BOTÁR Olivér, *Prolegomena to the Study of Biomorph Modernism: Biocentrism, Laszlo Moholy-Nagy's „New Vision” and Ernő Kállai's Bioromantik.*, University of Toronto, National Library of Canada, 1998.

⁵⁵ KLEE, Felix, *Paul Klee, Élete és munkássága, bátrahagyott feljegyzések és kiadatlan levelek alapján*, Budapest, Corvina, 1975, 128–129.

épülés kap hangsúlyt, a konstruktivitás és a szó szerinti sokszínűség. Kósza Sipos a *Nagy Kristályváros* esetében organikusan rendezte újra a tájat az üres térben repülő városról. Képén a folyamatos növekedés, a szervesség és az épített környezet transzcendens képe tűnik fel.

A festő korábbi furnérlemezre készült városkompozíciójának gyűrűs alakját mutatja, s ha megfigyeljük a *Nagy Kristályváros*on, olyan, mintha az hasonló gyűrűként lebegne, de a furnérlemezre készült előképénél sokkal szűkebb kivágatot kapott. Ez a kép tehát Kószát hosszú ideig kísérte pályáján. Talán saját városát is egy ilyen lebegő struktúráként látta. Azonban az 1986-ban készült művön a kristály többletjelentést adott a képi tartalomnak és egy univerzális, mikro- és makrovilágot egyszerre a képtérbe vonó képzetet hozott létre a civilizációról. Ez esetben a kristály lehetne egyszerűen metafora? S ha ez így van, a steineri értelemben közvetített rezgések és civilizációnkat meghatározó teremtmény áramlások közegeként is felfogható.

Mi tesz minket bizonyossá afelől, hogy a képen látható kristály nem csupán metaforája vagy szürreális képe a városnak, hanem egy biomorf képzet, egy bioromantikus látásmód tükrö? A válasz a kristály kémiai-fizikai felépítésében keresendő. Ha jobban megnézzük, a kristály háromszögformákból épül fel és egy monumentális gyűrűt formál. A szerkezet kísértetiesen hasonlít a háromszög alapú gyűrűs szilikátok, vagyis éppenséggel a kvarcok kémiai felépítésére. A *Nagy Kristályváros* kristálytömbje pontos megfogalmazásban pedig egy úgynevezett törikus poliéder, ami egy kristályos alapegység. Tehát a művész egy valódi természeti formára válaszolt. A háromszög-alapforma jelentősége nem csak geometriai alapformaként jelentkezik. Sőt, a korszakban a háromszög lett újra a geometrikus szerkesztés sztárja. A fraktálgeometria is a háromszögből indul ki, az egyik alappélda a Sierpiński-háromszög fraktálja, amely önmagának három felére kicsinyített példányából áll.

Végül és nem utolsósorban elmondható, hogy Kósza Sipos László nyolcvanas években megalkotott kristályos kompozíciói – így a *Nagy Kristályváros* stílusa is – „teljes egészében szinkronban van azzal a ma uralkodó design trenddel, amely a sokszög alapú testek iránti vonzalmon alapul. A képein megjelenő különös formarendszer, a *háromszögesítés* ugyanazt a kristályszerkezet-hatást mutatja, mint az úgynevezett számítógépes *low poly* generátorok alkotta kép” – ahogyan arra Muladi Brigitta éleslátóan rávilágított a Kósza Sipos anyagból rendezett szentendrei kiállításon 2017-ben.

4. ÖSSZEFOGLALÁS

Kósza Sipos László vásznain az élesen megtörő és ívesen görbülő formák találkoznak, amivel a század absztrakciós vitájának i-jére tesz pontot, és mindez végül a *Nagy Kristályváros* című kompozícióban teljesedik ki; itt a kristály egy fájdalmasan erős univerzális egységvágy szimbólumaként tűnik fel a régen vágyott szentendrei város képével egyesülve, ahova a művész szeretett volna visszatérni, de már halála előtt erre képtelen volt.

Kósza Sipos az 1960-as évek szentendrei érájában nőtt fel autodidaktaként. Grafikai és pasztellművészete párhuzamosan halad harminc év termékeny munkássága alatt. Szentendrei mestereinek tudását és szemléletét magába szívva indult meg pályáján, amelyet hamar megakaszt, de nem sokkal utána termékenyen előrelendített német emigrációja. Számos kutató egyöntetűen ragaszkodik a tényhez, hogy Németországban Kósza Sipos folytatta a szentendrei gyökerű motívumvilágát és témavilágát, azonban amit figyelmen kívül hagytak

eddig, az az, hogy egyre inkább az organikus szemlélet vette át az irányítást szerkesztésében. Ennek betetőzése a biomorfikus absztrakció elvén megalkotott filozófiai töltetű és a civilizáció egységét hangsúlyozni kívánó művek lettek. Nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy erre intuitív úton jutott el, így felmerülnek művek és gondolkodók Kállaival egyetemben. Keresgélhetünk az antropológia talaján, de Haeckel és kortársainak tudományos-filozofikus műveiben is.

Az 1970-es években kezdődő gerincbetegsége miatt több műtétet is végre kellett hajtani rajta. Az 1980-as évekre pedig már csak az orvos barátai által speciálisan neki készített, gerincét támasztó szerkezettel tudott járni, de legtöbbit inkább ült – ahogy Passuth Krisztina visszaemlékszik a Kósza Sipos házaspárnál tett egy-egy látogatására.⁵⁶ Az orvos barátoknál talált végül legfontosabb vevőire, és garanciaközösséget alapított számukra. Az is feltételezhető, hogy ezeknek a barátoknak lehetett összekötő szerepe abban, hogy Kósza Siposhoz eljutottak ezek a művek.

Távlati feladatként az tűzhető ki, hogy a művésznek a Németországban maradt munkáit felkutassák, és ezek egy oeuvre katalógus formájában a nagyközönség számára is láthatóvá váljanak, ezzel gazdagítva Kósza Sipos László művészi emlékezetét.

⁵⁶ PASSUTH, 2018 (paginálatlan)

REZÜMÉ

Kósza Sipos László az 1960-as évek szentendrei érájában nőtt fel autodidaktaként. Grafikai és pasztellművészete párhuzamosan fejlődött harminc év termékeny munkássága alatt. Szentendrei mestereinek tudását és szemléletét magába szívva indult meg pályáján, melyet hamar megakasztott, de nem sokkal utána termékenyen előrelendített német emigrációja. Számos kutató egyöntetűen ragaszkodik a tényhez, hogy Németországban Kósza Sipos folytatja a szentendrei gyökerű motívumvilágát és témavilágát, azonban azt eddig figyelmen kívül hagyták, hogy egyre inkább az organikus szemlélet veszi át az irányítást szerkesztésében. Ennek betetőzései a biomorfikus absztrakció elvén megalkotott filozófiai töltetű és a civilizáció egységét hangsúlyozni kívánó művek. Dolgozatomban a *Nagy Kristályváros* című munkával foglalkozom, melyet az életmű egyik főművének tekinthetünk, körüljárva annak lehetséges előzményeit és igyekezve minél közelebb jutni a festői gondolatvilághoz, hogy az életmű második fele beilleszthetővé váljon a hetvenes-nyolcvanas évek absztrakt, biomorf képiségébe.

Art in the emigration: László Kósza Sipos's 'Crystal City' from Szentendre

The reinterpretation László Kósza Sipos's period in Germany

László Kósza Sipos grew up as an autodidact in the 1960's Szentendre. During thirty years of productive work his graphic and pastel art progressed parallel. He embarked on the knowledge and attitude of his masters in Szentendre, which he soon stopped, but shortly afterwards, his German emigration was fruitfully advanced. Many researchers unanimously insist on the fact that in Germany Sipos Kósza continues the motif world and theme world of Szentendre, however, it has been ignored so far that the organic approach is increasingly taking the lead in his compositions. The culmination of this are his philosophically composed works expressing the unity of civilization based on the principle of biomorphic abstraction. In my thesis I deal with the work of the *Great Crystal City*, which can be considered as one of the masterpieces of his oeuvre. I will walk around its potential antecedents and try to get closer to the scenic world so that the second half of his oeuvre can be integrated into the abstract, biomorphic image of the seventies and eighties.

BIBLIOGRÁFIA

- BOTÁR Olivér, *Prolegomena to the Study of Biomorphie Modernism: Biocentrism, Laszlo Moholy-Nagy's „New Vision” and Ernő Kállai's Bioromantika*, University of Toronto, National Library of Canada, 1998.
- DÜCHTING, Hajo, *Paul Klee, Painting Music*, Prestel Publishing, 2012.
- HANN Ferenc, *A szentendrei motívumok továbbélése Kósza Sipos László hannoveri periódusában, Gondolatok egy monográfiához*, Korkes Zsuzsa szerk. Kutatások Pest megyében. Tudományos konferencia I., Szentendre, 1997 (Pest Megyei Múzeumi Füzetek 4).
- HORNYIK Sándor, *Avantgárd Tudomány? A modern természettudományos világkép recepciója, Gyarmathy Tibamér, Csiky Tibor és Erdély Miklós munkásságában*, Budapest, Akadémiai, 2008 (Művészettörténeti füzetek 30).
- KÁLLAI Ernő, *A természet rejtett arca*, 1947.
- KLEE, Felix, *Paul Klee, Élete és munkássága, hátrahagyott feljegyzések és kiadatlan levelek alapján*, Budapest, Corvina, 1975.
- PASSUTH Krisztina, *Új törekvések a Szentendrei művészetben. Új Symposium*, 1965, 45. 9.
- PASSUTH Krisztina, *Levél Kósza Sipos Lászlóról, Párizs, 1990. augusztus 28.* = Kósza Sipos László Kiállítása 1991. febr. 20. – márc. 31. Budapesti Galéria Kiállítóháza, a kiállítást rendezte: Török Tamás, Dr. Szabó Júlia, szerk. Dr. SZABÓ Júlia, 1991.
- PERNECZKY Géza, *Kósza Sipos László és Kovács Albert. Élet és Irodalom*, XIII/44. 1969. november 1.
- PERNECZKY Géza, *Kósza Sipos Lászlóról (válaszlevél a róla szakdolgozatot író Holló Szabó Zsófiának)* 2018.
- PÉTERFFY András, *Képzőművészeti kiállítás (Kósza Sipos László és Csíksszentmihályi Róbert kiállítása az Eötvös Kollégiumban)*. Egyetemi Lapok, IX. 6., 1967. márc. 22. 4.
- SZABÓ Júlia, *Kósza Sipos László Kiállítása 1991. febr. 20. – márc. 31.* Budapesti Galéria Kiállítóháza, kiállítást rendezte: Török Tamás, Dr. Szabó Júlia, 1991.

ADATTÁRI FORRÁSOK:

- FMCA: 6159-97 – KISS JOAKIM Margit, *Kósza Sipos László emlékkiállítása*, Művésztelepi Galéria; Szentendre, 1991. április-május
- FMCA: 6148-97/1 – kiállítási katalógus, Rudolf Pfefferkorn, Kunstamt Neukölln Rathaus-Galerie, 1973. márc. 7 – ápr. 5, 1973.
- FMCA: 6153-97 – Kiállítás-megnyitó szövege, Prof. Dr. K. E. Bungenstab, NDR Funkhaus, Hannover, 1977. április 18.
- FMCA: 6143-97/1 – kiállítási katalógus: Kósza Sipos László Kiállítása a Szentendrei Ferenczy Károly Múzeumban – 1969. okt. 19. – nov. 30. – Kiállítást rendezte: Petényi Katalin
- FMCA: 6144-97/4 – Bremen Nachtrichten - *Művészeti elköteleződés egy kis országból* 1971(?)
- FMCA: 6163-97 – német újságcikk, címe: „Látogatás Bernhard Höke mesternél - Wolfsburgban televíziós galériát szeretett volna nyitni” 1972.
- FMCA: 6156-97 – német újságcikk: Francheville Galéria, Hannover, 1982.
- FMCA: 6144-97/5 – német újságcikk, *Ausstellung in Wildeshausen*, 1971.

FMCA: 6148-97/1 – kiállítási katalógus, Rudolf Pfefferkorn, Kunstamt Neukölln Rathaus-Galerie, 1973. márc 7. – ápr 5., 1973

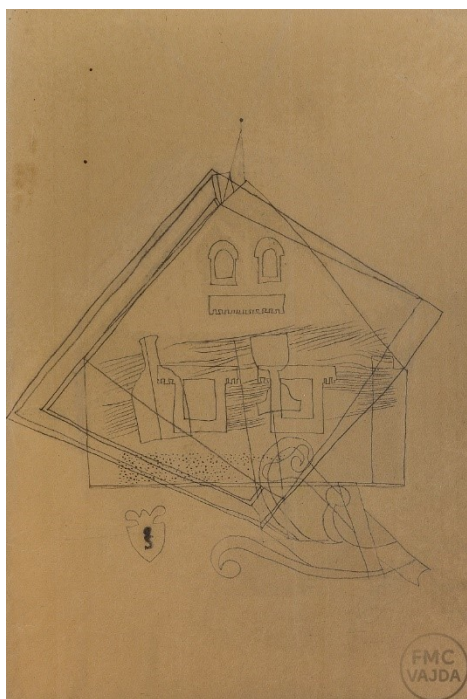
FMCA: 6192-97 – Perneckzy Géza, A göttingeni kiállítás megnyitó beszéde, 1973 (paginátatlan)

FMCA: 6146-97 – Perneckzy Géza nyilatkozata a Deutsche Welle egy műsorában, 1973. (paginátatlan)

FMCA: 6163-97 – *Eine sehenswerte Ausstellung* - Hamburger Abendblatt, 1975. (paginátatlan)

FMCA: 6149-97 – kiállítási katalógus, AXIOM Galerie, 1975. október 17. – november 5. (paginátatlan)

KÉPMELLÉKLET

1. kép
Vajda Lajos
Architektúra csendélettel, 1937,
ceruza, papír, 450×315 mm,
jelzés nélkül, magántulajdon

2. kép
Kósza Sipos László
Szentendrei rajz, 1968,
tus, papír, 32 x 24 cm,
Ferenczy Múzeumi Centrum,
Szentendre

3. kép
Kósza Sipos László
Rézkarc, 1972,
Ferenczy Múzeumi Centrum,
Szentendre, 85.334.

5. kép
Kósza Sipos László
Gömbakác, (?),
tus, tinta, falemez, 24 x 18,5 cm,
Ferenczy Múzeumi Centrum,
Szentendre

4. kép
Kósza Sipos László
Rézkarc, 1972,
Ferenczy Múzeumi Centrum,
Szentendre, 85.335.

6. kép
Kósza Sipos László
Kisváros, tus, falemez, 14 x 45 cm,
Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre

7. kép
Kósza Sipos László
Fekete ablakok (Kompozíció I.), 1968,
tus, papír, 33,2 x 23,7 cm,
Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre

8. kép
Kósza Sipos László
„Kisváros”, 1971, pasztell, velúr, papír, 101 x 146,5 cm,
Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre

9. kép
Paul Klee
Kastély és nap, 1928,
magángyűjtemény

10. kép ↑
Paul Klee
Hideg város, 1921,
papír vízfesték, 27 × 36.5 cm,
Metropolitan Museum of Art, New York

11. kép →
Kósza Sipos László
Éjszaka, 1979,
pasztell, papír, 45 x 29 cm,
Ferenczy Múzeumi Centrum,
Szentendre

12. kép
Paul Klee
Kristály, 1921,
papír, akvarell, 24 cm x 32 cm,
magángyűjtemény

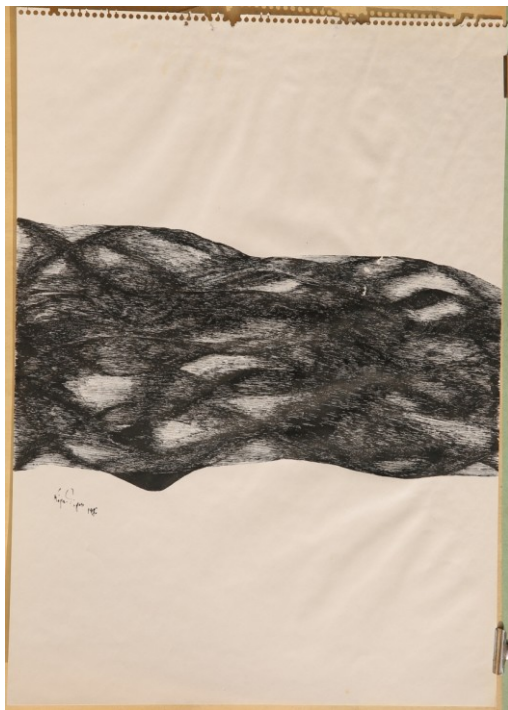
13. kép
Gyarmathy Tihamér
Növényi ritmusok, 1946,
olaj, farost, 63 x 75

14. kép →
 Kósza Sipos László
 Vegetatio III., 1986,
 pasztell, papír, 17,5×13 cm,
 Kakasszéki Galéria, Székkutas

↓ 15. kép
 Kósza Sipos László
 Fa házzal, 1982,
 tus, papír, 28×21 cm,
 Kakasszéki Galéria, Székkutas

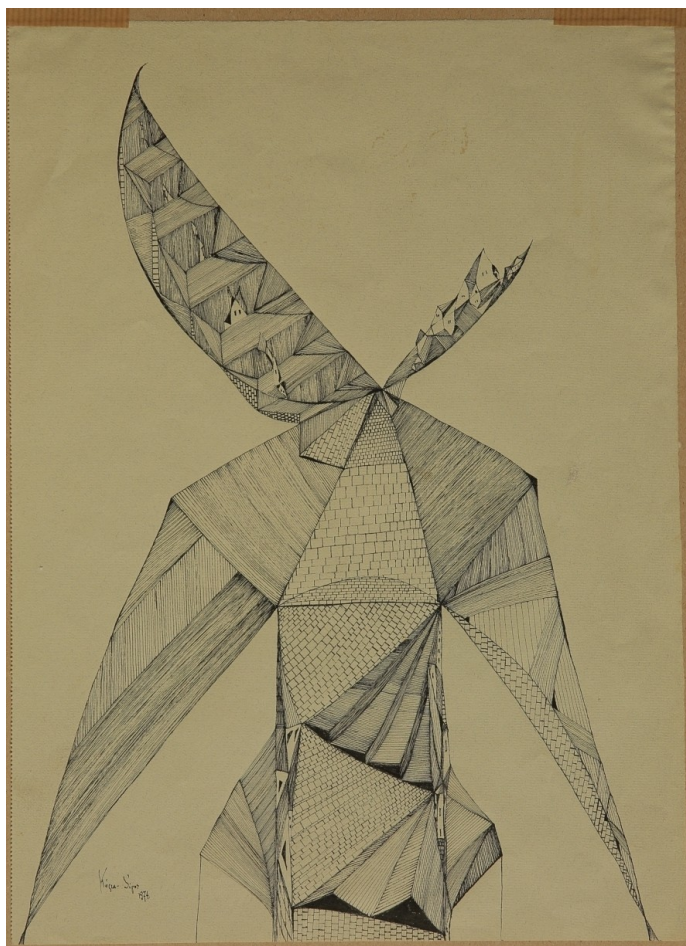
16. kép ↘
 Kósza Sipos László
 Hullámzó faktúra, 1986,
 tus, papír, 47 x 34 cm,
 Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre

17. kép
Vajda Lajos
Biológiai formák, 1940 k.,
Ferenczy Múzeumi
Centrum,
Szentendre

18. kép
Kósza Sipos László
Figura, 1974,
tus, színes papír
40,5 x 29,5 cm, Ferenczy
Múzeumi Centrum,
Szentendre

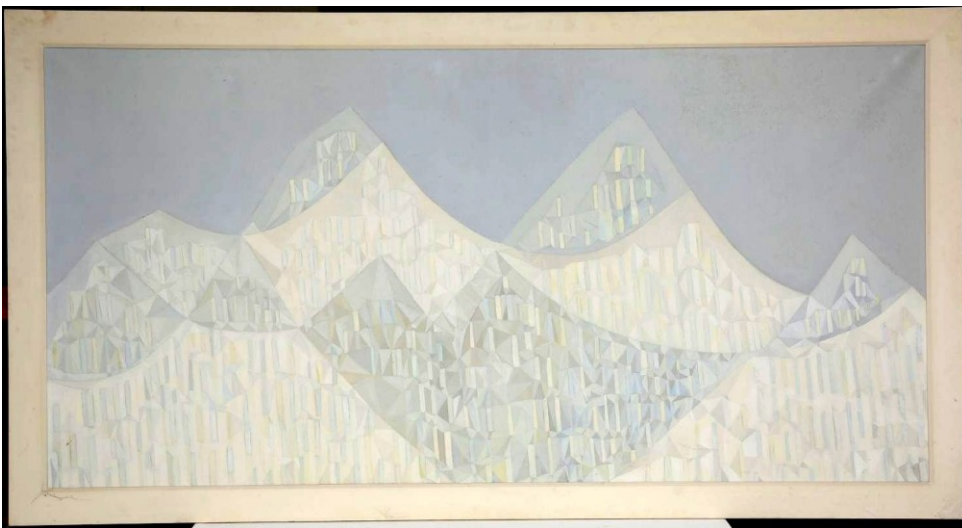
19. kép
Kósza Sipos László
Hajtogatott formák, 1975,
tus, papír, 64 x 49,5 cm,
Ferenczy Múzeumi Centrum,
Szentendre

20. kép
Kósza Sipos László
Kristályfigura, 1977,
olaj, vászon, 90 x 60,5 cm,
Ferenczy Múzeumi Centrum,
Szentendre

21. kép
Kósza Sipos László
Nagy Kristályváros, 1986,
faroston kasírozott papír, 174 x 278 cm
Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre

22. kép
Kósza Sipos László
Kristályhegyek, 1985
olaj, vászon, 100 x 200 cm
Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre

Nyelvészet

A befejezett és befejezetlen múlt idő változása az ómagyar kor végétől a középmagyar kor végéig*

Számítógépes korpuszvizsgálat alapján

1. BEVEZETÉS

A jelen dolgozat azt a folyamatot vizsgálja nagy terjedelmű korpuszok számítógépes elemzésével, amelynek során a kései ómagyar korban a $-t(t)$ igei toldalék, amely eredetileg egy befejezettséget jelölő aspektusjel volt, kezdte átvenni az $-á/é$ múltidő-jel szerepét¹. Ez a folyamat hatással volt a befejezett múlt idő szerkezetére (pl.: *ment vala* → *ment volt*) és a befejezetlen múlt idő összetett alakjaira (pl.: *megy vala* → *?megy volt*) egyaránt. A bemutatandó számítógépes elemzés azt bizonyítja, hogy a $-t(t)$ ezen szerepátvétele merőben másképpen hatott a két fent említett összetett múlt időre. Kijelenthető, hogy a befejezett múlt idő megváltozott alakjában életképes maradt, meg tudott újulni, és még az 1700-as évek második felében is használatban volt. Ezzel szemben a befejezetlen múlt idő új alakjában nem tudott elterjedni, ezért jóval előbb elkezdődött a nyelvből való kikopása.

Az ómagyar korban (896–1526) még gyakoriak voltak az olyan komplex múlt idejű alakok, mint a már említett $-t(t)$ + *vala* típusú befejezett múlt (pl.: *mondott vala*) és a $\emptyset$ + *vala* típusú befejezetlen múlt (pl.: *mond vala*). Az ómagyar kor végétől kezdve és a középmagyar korban (1526–1772) ezek aránya folyamatosan csökkent, és párhuzamosan felbukkantak olyan módosult alakjaik is, amelyek változatlanul ugyanazt az aspektust és időt jelölték, de a *vala* helyét átvette a *volt*: $-t(t)$ + *volt* (befejezett), pl.: *mondott volt*, és $\emptyset$ + *volt* (befejezetlen), pl.: *mond volt*. E dolgozat témája ennek a tendenciának a feltérképezése informális és formális szövegeket egyaránt feldolgozva. Célja, hogy:

1. megválaszolja, miképpen változott meg a befejezett, illetve a befejezetlen összetett múlt idő az ómagyar kor végétől egészen a közép-magyar kor végéig, valamint, hogy az ebből adódó alábbi kérdéseket is bemutassa és választ adjon rájuk:

2. Vajon a két igeidőben egyformán szorította-e ki a $-t(t)$ - vagy $\emptyset$ + *vala* összetett alakot a $-t(t)$ - vagy $\emptyset$ + *volt* összetett alak? A programkódnak ehhez a ponthoz írt szakasza mindkét múlt idő mindkét lehetséges megjelenését keresi egy adott évben külön-külön számlálva és elraktározva őket az adott év szerint. Az ezek alapján szűrt előfordulások arányait a végén

* Köszönöm szépen a mindig lelkes támogatását, türelmét és a felbecsülhetetlen tanácsait É. Kiss Katalin Tanárnőnek. Nélküle aligha jött volna létre jelen dolgozat és a dolgozatban bemutatott eredmények.

¹ É. KISS Katalin, *Az ómagyar igeidőrendszer = Magyar generatív történeti mondattan*, szerk. É. KISS Katalin, Budapest., Akadémiai Kiadó, 2013, 71.

egy diagramon ábrázolom, ahol láthatóvá válik, hogy melyik évben mennyire volt gyakori a keresett múlt idő *vala* vagy *volt* változata, hogy milyen ütemben szorította ki utóbbi típus az előbbi. Ezáltal nyomon lehet követni a kétfajta múlt idő eltérő viselkedését, illetve fel lehet állítani egy hipotézist ennek miértjéről, amit meg is teszek.

3. A pusztá *vala* és *volt* előfordulások hogyan változtak ez idő alatt egyenként és egymáshoz viszonyítva? Ahhoz, hogy pontosabb képet kapjunk a $-t(t)$ szerepátvételének időbeli lefolyásáról, érdemes nem csak az összetett alakokban megvizsgálni ezen jelenséget, hanem megnézni a pusztá *vala* és *volt* használatában bekövetkező változásokat gyakoriságukat tekintetbe véve. A kutatás ezen része azért is fontos, hogy még inkább kontextusba helyezze a fő állítást, és akár további olyan eredményt közöljön, amely hasznos lehet egyes jövőbeli nyelvtörténeti vizsgálatok számára.

4. Azonos ütemben követik-e a formális szövegek az informális szövegek változásait? A negyedik pont azt a hipotézist kívánja alátámasztani, hogy a nem az élőbeszédet lejegyző írásos emlékek, tehát a formális dokumentumok mindig a nyelv egy korábbi állapotát tükrözik. Ezt az állítást csupán abban az időintervallumban lehetett ellenőrizni, amely a kétfajta korpusz közös időszakának tekinthető, ami jelen esetben az 1508-1626-ig tartó időszakot jelenti.

2. A DOLGOZAT FELÉPÍTÉSE

A *Bevézetés* és *A dolgozat felépítése* alfejezeteket követően a dolgozat témájának feldolgozása öt nagyobb egységbe zárul:

- *A vizsgált anyag bemutatása*
- *Igeidők az ómagyar korban*
- *A módszertan bemutatása*
- *Az eredmények bemutatása*
- *Összefoglalás*

A *vizsgált anyag bemutatása* című alfejezetben áttekintem mindkét fajta (informális és formális) korpusztípust, amellyel dolgoztam. Ismertetem a feldolgozott korpuszok terjedelmét és a bennük lévő szövegek jellegét, valamint a korpuszok egyéb jellemzőit.

Ezután következik az *Igeidők az ómagyar korban* címet viselő alfejezet, benne a dolgozat vizsgálati tárgyához szorosan kötődő elméleti háttér bemutatása. Az itt megjelenített elméleti háttér az É. Kiss² által kifejtett elméletre támaszkodik. Ezen rész először az igeidők szerkezetét, majd funkciójukat szemlélteti példákon keresztül. Végül azon változásokat tárgyalom, amelyeket dolgozatom alátámaszt és újabb eredményekkel egészít ki.

A *módszertan bemutatása* című alfejezetben leírom azokat a fontos lépéseket – beszúrva a kódsorok releváns részleteit –, amelyek automatizálták a vizsgálódási folyamat erre alkalmas szakaszát. Bemutatásra kerülnek a szövegek könnyebb kereshetőségéhez alkalmazott egyszerűsítések módoszatai, valamint az általam használt keresőkifejezések, amelyek segítségével kikerestem a múlt idők változatait, továbbá leírom, milyen módszert alkalmaztam a találati eredmények automatikus ellenőrzésénél és pontosításánál.

² É. KISS, *i.m.*, 2013.

Az *eredmények bemutatása* alfejezetben diagramokon szemléltetem külön-külön és egymással összehasonlítva az informális és formális korpuszból kiemelt, megszámlált összetett múlt idő típusokat: 1. a *-t(t) + vala* és a *-t(t) + volt* alakokat; 2. a *Ø + vala* és a *Ø + volt* alakokat; 3. végül a pusztán *vala* és *volt* előfordulásait. Az egyes eredmények ábrázolásánál térek ki azok szöveges elemzésére és a hipotézisek megfogalmazására.

Dolgozatom lezárásaként az *Összefoglalás* alfejezetében összegzem az adatokat és következtetéseket, amelyekkel ezen dolgozat hozzá kíván járulni a történeti nyelvészet ó-, középmagyar kori eredményeihez.

3. A VIZSGÁLT ANYAG BEMUTATÁSA

Kétfajta szövegtípusból nyertem ki az adatokat: informális és formális korpuszokból. Erre azért volt szükség, mert mind a két dokumentumtípus különböző aspektusából láttatja az aktuális nyelvi állapotokat. Az informális korpusz közelebb visz minket a nyelv akkori beszélt formájához, míg a formális párja a hivatalos nyelvhasználatba enged betekintést nyerni. A következő két pontban a felhasznált korpuszok jellemzői kerülnek bemutatásra.

3.1. INFORMÁLIS KORPUSZ

Ha a köznapi beszédhez közelebb álló szövegeket szeretnénk elemezni, jó kiindulási pont a korabeli informális dokumentumokat átnézni. A forrásom ezen a téren az MTA Nyelvtudományi Intézetének Ó- és középmagyar történeti magánéleti korpusza (TMK)³ volt.

A TMK egy olyan ó- és középmagyar, nyilvánosan elérhető adatbázis, amelynek szövegei teljes terjedelmükben normalizálva és morfológiailag annotálva vannak, emellett felhasználóbarát keresőrendszer segítségével kutathatóak a hivatalos honlapon. Adatbázisa mintegy 850 ezer szövegszónyi emlékből – magánlevelekből és peres eljárások jegyzőkönyveiből – épül fel kereshető formában, és 1492-től egészen 1767-ig datálható dokumentumokat tárol, metaadatolva.⁴ A tárolt adatok közül mindet felhasználtam a befejezett, illetve a befejezetlen múlt idő változásának vizsgálata során.

3.2. FORMÁLIS KORPUSZ

Formális korpuszként az MTA Nyelvtudományi Intézete Ómagyar korpuszának szövegeit használtam fel.⁵ A nyilvánosan elérhető Ómagyar korpusz az összes ómagyar korból (896–1526) fennmaradt és néhány középmagyar kori (1526–1772) szövegemléket tartalmaz: 47 kódexet, 24 rövidebb szövegemléket és 244 misszilit, illetve 5 középmagyar bibliafordítást,

³ <http://tmk.nytud.hu>

⁴ NOVÁK Attila, GUGÁN Katalin, VARGA Mónika, DÖMÖTÖR Adrienne, *Creation of an annotated Corpus of Old and Middle Hungarian Court Records and Private Correspondence = Language Resources and Evaluation*, 2018, LII, 1–28.; DÖMÖTÖR Adrienne, GUGÁN Katalin, NOVÁK Attila, VARGA Mónika, *Kiűtkeresés a morfológiai labirintusból: korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből*, 2017 (*Nyelvtudományi Közlemények*, 113), 85–110.

⁵ <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/>

összesen 3,2 millió szövegszót kereshető formában, metaadatolva.⁶ Minden szövegemlék megvan betűhű formában, jó részük normalizált változatban is olvasható, és kisebb részük morfológiailag is elemezve lett. Az oldalon fellelhető összes kódexet⁷ és középmagyar bibliafordítást⁸ felhasználtam; ez így összesen 52 nagyobb szövegemlék elemzését jelenti 1440-től egészen a középmagyar kor derekáig, 1626-ig.

4. IGEIDŐK AZ ÓMAGYAR KORBAN

4.1. AZ IGEIDŐK SZERKEZETI FELÉPÍTÉSE

Az igeidők bemutatásánál a dolgozat É. Kiss elméletére⁹ támaszkodik, amely több szempontból különbözik Abaffy korábbi igeidő-rendszerétől.¹⁰

Az ómagyar korban még öt különböző igeidő volt használatos. Ebből kettő egyszerű igeidő, három pedig komplex, összetett igeidőként jelenik meg, amely kifejezi mind a referenciaidőt, mind pedig az eseményidőt, tehát az aspektust és az időt egyaránt. A komplex igeidőknél az aspektus jelölhet befejezett és befejezetlen/folyamatos nézőpontot, viszont eseményidőként csak jelen és múlt idő jelenhet meg.

A külső és a belső idő elméleti meghatározását eltérő viszonyítási rendszerrel lehet megadni. A külső időt az esemény idejének a beszédidőhöz való viszonya határozza meg, míg a belső időt a referenciaidőnek az eseményidőhöz való viszonya írja le. Ha az eseményidő megelőzi a beszédidőt, akkor múlt időről beszélünk, ha egybeesik vele, jelenről, ha követi, úgy jövő időről van szó. A belső idő befejezett nézőpontot fejez ki, amennyiben a referenciaidő az eseményidő egészét magában foglalja. Másképpen megfogalmazva: ha az elbeszélte időszakasznak a végpontja megelőz egy másik ige által kifejezett eseményidőt, akkor a belső idő befejezettként – más néven: perfektumként – jelenik meg, és egy már lezárt eseményt közvetít. A folyamatos vagy befejezetlen aspektus egy olyan időszakaszt jelöl, amelynek nem lehet kijelölni az eseményidő előtti nincs megjelölve a végpontja, így egy lezártatlan történést közvetít. Ekkor az eseményidő foglalja magában a referenciaidőt, amely így az eseményidőnek csak egy részére terjed ki.

É. Kiss a következő példákkal szemlélteti az öt eltérő igeidőt a *mond* igeen keresztül:¹¹

– jelen	<i>mond</i>
– egyszerű múlt	<i>monda</i>
– befejezett jelen	<i>mondott</i>
– befejezetlen múlt	<i>mond vala</i>
– befejezett múlt	<i>mondott vala</i>

⁶ SIMON Eszter, SASS Bálint, *Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből = Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2012, XXIV, 243–264.; SIMON Eszter, *Corpus building from Old Hungarian Codices = The Evolution of Functional Left Peripheries in Hungarian Syntax*, ed. É. KISS, Katalin, Oxford University Press, 2014, 224–236.

⁷ <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-codices.html>

⁸ http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-bible_translations.html

⁹ É. KISS, *i.m.*, 2013.

¹⁰ E. ABAFFY Erzsébet, *Az igemód- és igeidőrendszer = A magyar nyelv történeti nyelvtana*, szerk. BENKŐ Loránd, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992, II/1, 120–183.

¹¹ É. KISS, *i.m.*, 60.

E felfogásban az ómagyar nem különböztet meg jövő időt (az *-and/end* feltételes jelentésű modális toldalék). Az egyszerű jelennek a ragja zérus, az egyszerű múlt idő pedig az *-á/é* jelet hordozza. A befejezett jelen az egyetlen olyan komplex igeidő, amely az idő és a perspektíva jelölését is a főigén belül fejezi ki, azaz egy igealakon belül jelenik meg a zérus és a *-t(t)* rag, amely utóbbi a befejezettség jelölését adja. Az összetett múlt idejű alakokban az aspektust a főige hordozza, míg az időt temporális létige fejezi ki. A személyrag minden esetben a főigén jelenik meg, nem a létigéhez csatlakozik. A régmúlt/befejezett múlt idő esetében *-t(t)*, azaz a befejezettség jele kapcsolódik a főigéhez, amelyet a *vala* létige követ: *-t(t) + vala*. A folyamatos múlt időnél a főige befejezetlen alakot vesz fel, zérus raggal, amelyet úgyszintén a *vala* követ: $\emptyset + vala$.

4.2. AZ IGEIDŐK FUNKCIÓJA

4.2.1. JELEN IDŐ

Jelen időben az esemény ideje magában foglalja a beszédidőt. Ugyanolyan szerepet töltött be az ómagyar korban, mint a mai magyarban:

- (1) ***Latiatuc feleym zumtuchel mic vogmuc*** (Halotti Beszéd)

4.2.2. EGYSZERŰ MÚLT IDŐ

Az egyszerű múlt – más néven: elbeszélő múlt – időben olyan események, eseménysorozatok jelennek meg, amelyeknek nincs közvetlen hatása a jelenre:

- (2) *...es týzen egy cýllagok ýmadnanak enghemeth kýth mýkoron hw attýanak es attýaffýaýnak megh ýellentet vona, **megh feddee** hwétet az hw attýa , es **monda** Mýt akar ez alom kýth lattal.* (JordK. 14)

4.2.3. BEFEJEZETT JELEN IDŐ

A befejezett jelen időnek az eseményideje megelőzi a beszédidőt, ugyanakkor a múltbeli, lezárt esemény következményét mint jelen állapotot közvetíti:

- (3a) *oh Azonnyom Efmerze Engemet, ki mōda nem efmerlek, ef ez ven monda. En vagyok attýad. ki tegedet iftenhez **fordeýttotalak**. es mynden regulay erkelchre tegedet **thaneitotalak**.* (PeldK. 85)

Az *iftenhez fordeýttotalak* egy jelen állapotot ír le, amelyben egy ember már istenhez van fordulva, azaz hisz istenben. Csakugyan igaz ez a követő részre, ahol az általános erkölcs már egy megtanított tulajdonságként fogalmazódik meg: *mynden regulay erkelchre tegedet thaneitotalak*.

- (3b) *...mert èn **attam** gnèki gabonat bort 7 olait 7 ézüftot 7 arañhat **megfokafeitottam** nèki mellèkèt **tottènèc** Baalnac Azert megfordoloc 7 èluezem èn gabonamat o idèiebèn.* (BécsiK. 182)

A (3b) példában látszik, hogy az *attam* és a *megfokafeitottam* is befejezett jelen állapotokat szemléltetnek. A két ige következményeként van gabonája – van mit ennie – a parázna

anyának, mivel az Úr adott neki, éppen ezért vissza is lehet tőle venni azt, ha eljön az ideje: *èluezem èn gabonamat q idèiebèn*.

É. Kiss felhívja rá a figyelmet, hogy a Bécsi kódex alábbi soraiban előforduló befejezett jelen és elbeszélő múlt kapcsolata élesen megvilágítja funkcióbeli különbségeiket:

- (3c) *Oʒpha megapola q napat 7 mégfoʒdola Rvt éggəʃl è q napaua! Kinç m òda*
Noemi lme te rokonod mégfoʒdolt q népéhez 7 q iftènihéz (BécsiK. 2)¹²

Az elbeszélés során egyszerű múltat használ a szerző Orpha megfordulásánál: *mégfoʒdola*. Azonban közvetlenül miután megtörtént, hogy Orpha megfordult, Noémi befejezett jelennel írja le Orpha állapotát Rutnak: *mégfoʒdolt*.

4.2.4 BEFEJEZETT MÚLT IDŐ

A múlt idő kiegészülve a perfektum aspektusával egy másik ige eseményidejéhez viszonyítva egy már korábban lezárult eseményt tár elénk, mely egy korábbi referenciapontig terjed:

- (4a) *Megh emlekəʒwen azerth az alomrol kýt neha latot vala, mōda hŵ.* (JordK. 14)
(4b) *mig nem el iqne az magzat kinek igert vala ·* (DobrK. 184v)
(4c) *es qneki a palma agat es a ruhat meg mutata : mellet az angal iftennec*
kezebql hozot vala (TelK. 177-178)

Mindhárom példában megfigyelhető, hogy a *-t(t) + vala* egy egyszerű múlt idejű történés előtti eseményre utal. A (4a) mondatban a *mōda*, a (4b)-ben az *el iqne*, a (4c) alatti példában pedig a *meg mutata* és az *ada* igékhez viszonyul a példákban szereplő elbeszélés aspektusa előidejűséget formálva.

4.2.5. BEFEJEZETLEN MÚLT IDŐ

A múltban huzamosabb, meghatározatlan ideig zajló, esetleg ismétlődő folyamatok a befejezetlen múlt idő/imperfectum praeteritum szerkezetében jelennek meg.

- (5a) *Sufāna bəmegē uala 7 iar uala q ferienec giməʒč kərtəbèn Es lat't'ac vala*
q̄tèt a uenec egmenden napon bəmenette 7 te f toua iaratta 7 geriēdenec q
keuanfagara Es èl fordeitac q èrtèlmekèt 7 lehaitac q zèmekèt hog ne latnac
meñnèt ʃe èmlèkeznenec meg igaz itelètekrəl (BécsiK. 168)

Az (5a) példa soraiban, amikor Zsuzsannát férje, Joakim gyümölcsöskertjében meglátják a vénék, a történések azon részei, amelyek határozatlan folyamatként jelennek meg: *bəmegē uala; iar uala; lat't'ac vala*, következetesen befejezetlen múlt alakot öltenek, míg a pillanatnyi események: *geriēdenec; èl fordeitac; lehaitac*, elbeszélő múltban íródnak.

- (5b) *Es ki mēgen vala eyiechèn Betulianac vəlgəb è 7 meğmofdik uala a viznç*
foʒʒafā[bā] (BécsiK. 36)

¹² Idézi: É. KISS, *i.m.*, 62.

Az ismétlődés kifejezésére a folyamatos múlt gyakran társul igekötős igékhez. Az (5b) példájában is ez figyelhető meg. Judit három napig vendégeskedik Holofernésznél – mielőtt kegyeibe férkőzne, és levágná a fejét. Éjjelente (*eyiechèn*), azaz háromszori ismétlődéssel ki megy (*ki mēgen vala*) Betuliának völgyébe, és ott megfürdik: *mēgmofdik uala*.

- (5c) *De kananeos lakozyk vala kedegh az ydōben az felden Yeleneek kedeegh wr yften Abramnak ees monda hŵneky*. (JordK. 14)

Az (5c) mondatban a határozatlan időnek egy hosszabb megnyilvánulása látható: *lakozyk vala*.

A befejezetlen múlt eredményigékhez való társulása néha olyan folyamatokat jelöl, amelyek nem mennek végbe, csupán elkezdődnek:

- (5d) *Ki megfoguan m̄g foit'a uala ȳtet monduan Ad meg miuēl ta ʔtoʒol*¹³ (MünchK. 24)

- (5e) *Akar meely erōssen mwkalkodyk vala . meeg ees megh haal vala ehel ... Es hozya meene mondwan . yay yo tyztōlendew atyam . bator meeg ees eggyŵt mwkalkoggywnk . mynt annak elette*.¹⁴ (ÉrdyK. 464a)

Nem lehetséges valakit megfojtani és utána követelni tőle a tartozását, így az (5d) példában a *m̄g foit'a uala*-hoz inkább a *fojtoʒatni* értelem társul, mintsem eredeti inherens végponttal bíró jelentése. Ahogyan az (5e) példában sem hal meg a mondat alanya, hanem haldoklik, hiszen a bekezdés későbbi részében még mindig életben van, és újra megszólal.

4.3. A PERFEKTUM ALAKVÁLTOZÁSAI ÉS ENNEK HATÁSAI

Az igekötőrendszer kiépülése az ómagyar kor kezdetétől datálható, és az ómagyar kor végén már előrehaladott állapotot mutat.¹⁵ Funkciójukat tekintve az igekötők alkalmasnak bizonyultak rá, hogy helyettesítsék a befejezettség perspektíváját és inherens végponttal bíró igealakokat formáljanak az igékhez járulva. Így az igekötők elterjedésével együtt a befejezett aspektus *-t(t)*-vel való jelölése redundánssá vált – lévén a már elterjedt igekötők is lezárttá tették a nézőpontot –, és funkciója kezdett elhomályosulni. Mivel a befejezettség csírájában hordozza a múlt idő fogalmát, így a *-t(t)* aspektusjelölő funkciójának elkopásával a benne lévő múlt idő fogalmának kifejezése vált hangsúlyossá, és kezdte felvenni az egyszerű múlt időben lévő események jelölését, átvéve az *-á/é* egyszerű múlt idő szerepét. Az *-á/é* szerepének átvétele egyúttal annak kizorítását is eredményezte. Jól nyomon lehet követni a nyelv ezen változásait a komplex szerkezettel bíró múlt időket vizsgálva. A kódexekben is megfigyelhető, hogy egyre gyakoribbá váltak az olyan összetett alakjai a befejezett múltnak, ahol az eredeti *-á/é* jeles *volna* segédige helyett megjelent a *volt*:

¹³ Idézi: GERŐCS Mátyás, *Aspektus és igekötő. A mondat belső szerkezete a kései ómagyarban* = Nyelvelmélet és diakrónia, szerk. É. KISS Katalin, HEGEDŰS Attila, Budapest, Piliscsaba, Szent István Társulat, 2011, I, 167.

¹⁴ Idézi: É. KISS, *i.m.*, 64.

¹⁵ *Uo.*, 71.

- (6a) *Es mendenec kic **megmarattac volt** mendē nēmzètecþ [n]l kic **iþttèc volt** Ihřlm èllèn fèlmennèc èztèndþ [b]řl èztèndþ [c]bè hog imaggac fèrègèc vranac kiralat* (BécsiK. 317)
- (6b) *... O halalatlan neepeþ / mi gonozt **tóttèc volt** ti ellentók hogi enghemet . ezenkeppen meg wtaltatok .* (ErðyK. 12b)

Bár még nem volt gyakori, azonban már a 15–16. században is váltakozott a *vala* és a *volt* használata a kódexekben, például a fent látható (6a) és (6b) példákban – ami jól mutatja a *-t(t)* funkciójának módosulását, és egyben az *-á/é* pozíciójának megrendülését.

Nem kizárólag az összetett alakokban figyelhető meg a szerepátvétel. Jól látszik ez a fajta harc azon pusztá létigéknél is, amelyek nem összetett szerkezetben fordultak elő segédigeiként. A *vala* helyét ezen esetekben is átvehette a *volt*, mi több, az ilyen példák egyáltalán nem számítanak ritkának:

- (7a) *Es be mene isrl' egiptomba : es iacob zolga **volt** cam-nak földében /* (AporK. 112)
- (7b) *EZ Amos **p**pheta nē **uolt** lfayafnac at't'a iollèhèt az es · **p**pheta volt* (BécsiK. 213)
- (7c) *hogi az istennek Annýa mĩndþn bĩntþl Artatlan **volt** /* (DebrK. 23)

Előfordult, hogy a folyamatos múlt időben is lecserélte a *volt* a *valá*-t, ámbar minden jel arra utal, hogy ezen példák csupán elvéve fordulnak elő:

- (8a) *Es monda ewnekik : mi dologh hogi enghemet kerestek volt / Nem **twggiatok volt ee** ?* (ErðyK. 123a)
- (8b) *...es thalalek egy azzonyalatot mondhatatlan draga rwhakba þltþztetwen , Jay en nekem nyawalyas feregnek , merth meg sem **thwdom wolt** þrdþgneþ alnakfagath* (TelK. 299)

Az eddigiekben bemutatott példák mind a nyelv formális használatához kötődtek. Azonban, míg a *-t(t)* szerepátvételének elterjedése az ómagyar kor végi kódexekben még csak kezdeti fázisában volt jelen, addig, ha megnézzük az Úriszék 1582–84 közötti peres szövegeiben előforduló múltidő-fajták gyakorisági listáját,¹⁶ akkor látható, hogy a mindennapi nyelvhasználatban ugyanezen változás elterjedése már majdnem befejeződött:

- (9) Múltidő-típusok száma 1582–84 között az Úriszék peres szövegeiben:

-t(t) jeles múlt idő: 85.2%
-t(t) + *volt* típusú: 9.6%
-á/é jeles múlt idő: 2.9%
Ø + *volt* típusú: 2.4%

Ugyanerre utal, ha megnézzük a Németh által összeszámolt *-t(t)* jeles és *-á/é* jeles múltidő-típusok megjelenéseit a kora középmagyar kori levelekben:¹⁷

¹⁶ HORVÁTH Laura, *Aspektusjelölés kései ómagyar és középmagyar kori szövegekben* = *Nyelvelmélet és diakronia*, szerk. É. KISS Katalin, HEGEDŰS Attila, Budapest, Piliscsaba, Szent István Társulat, 2011, I, 210.

¹⁷ NÉMETH Renáta, *Múlt idejű ígerendszerünk a korai középmagyar korban* = *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei: Magyar és finnugor alaktan*, szerk. BÜKY László, FORGÁCS Tamás, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2001, II, 135.

- (10) kora középmagyar kori levelekben a $-t(t)$ jeles és az $-á/é$ jeles múlt idő típusok száma:
- $á/é$ jeles múlt idő: 6.8%
- $t(t)$ jeles múlt idő: 93.2%

Az $-á/é$ jeles múlt időnek a gyakorisága egyre csökkent, mert használatát mindinkább felváltotta a $-t(t)$ toldalék. Ezzel egyidejűleg és ennek következményeként az összetett múlt idejű alakokban az esemény idejét kifejező *valá-t* fokozatosan kiszorította a *volt* segédige, ahogyan a pusztá múlt idejű létigéknél is megtörtént az alakváltozás. A befejezett múlt idő alakjaiban a *volt* segédige teljesen felváltotta a *valá-t* (a folyamatos múlt időben ez nem történt meg, lásd: 6.1.2. alfejezet), így az, ha csak rövid időre is, de meg tudott újulni, és eszköze maradt a nyelvnek. Viszont a folyamat nem állt meg ezen a ponton. A $-t(t)$ új szerepének rögzülésével a $-t(t) + -t(t)$ alak (pl.: *mondott volt*) is óhatatlanul redundánssá vált, hiszen a befejezettséget ekkor már igekötők jelölték.

A dolgozat 6. alfejezetében ezt a folyamatot mutatom be részletesen az összetett igeidők és a pusztá múlt idejű létigék változásával szemléltetve, mind informális és formális szövegből kinyert statisztikákat közölve.

5. A MÓDSZERTAN BEMUTATÁSA

A scriptet, amellyel a korpuszok szövegbányászata megvalósult, Python programnyelven írtam. Technikai okokból ketté kellett bontani az informális, illetve formális szövegek elemzését, mivel az Ómagyar korpusz szövegeit nyers formában volt érdemes letölteni, viszont a TMK-ról inkább a beépített keresőmotorja által szűrt eredménnyel volt érdemes dolgozni. Míg a TMK rendszerében minden szöveg annotálva van, tehát a bennük lévő szavak szófaji címkével vannak ellátva, addig az Ómagyar korpusz esetében a szövegek nagy része morfológiailag nem elemzett. Ennek az a következménye, hogy míg a TMK keresőmotorja által a találati eredményeket le lehet szűrni olyan mondatokra, amelyekben van legalább egy olyan szópár, amelynek mindkét tagja igei állítmány, addig az Ómagyar korpusz szövegeit nem lehet ilyen módon előkészíteni a kereső script számára. Mivel az Ómagyar korpusz nagy részét felhasználtam, amelyek közül a többségét nem lehetett volna előszűrni, így ki kellett alakítani egy nyers szövegeket is feldolgozó algoritmust a TMK-ról letöltött, már fent említett módon előkészített szövegeket feldolgozó algoritmus mellett.

Mindennek ellenére a módszertan bemutatásánál együtt kezelem mindkét esetet, mert nem különbözik a két elemzés relevánsan egymástól. A következő pontokban felvázolom a korpuszok feldolgozásának lépéseit, amelyek normalizálásból, kereső kifejezések megírásából, automatikus, majd végül kézi ellenőrzésből álltak.

A másik fontos különbség az informális és formális szövegek feldolgozása között az eredmények arányosításánál és megjelenítésénél mutatkozik. Előbbinél a számlált eredményeket az adott évből való összes ígéhez viszonyítottam, utóbbinál pedig az összes szó számához. Ez a kissé eltérő viszonyítási alap abból az okból alakult így, hogy a TMK felhasználók számára létrehozott felületen nem lehet megnézni, hogy egy adott évben hány lejegyzett szó szerepel az adatbázisban, viszont az ígéket mégis meg lehetett számlálni. Az Ómagyar korpusz felhasználói felületén keresztül ezzel ellentétben a szavak számát lehet lekérdezni, illetve megtalálni, viszont az összes ígék számát nem, a már említett oknál fogva: a legtöbb szöveg nincs morfológiailag elemezve.

5.1. NORMALIZÁLÁS

Az úgynevezett normalizálás eredetileg azt jelenti, amikor egy betűhű – azaz egy eredeti – szövegben a szóalakokat a mai magyar helyesírás szerint alakítják át. A szöveg ezen átalakítása, standardizálása azért fontos, mert ezáltal kereshetővé válik egységesített alakjában, és ez lehetővé teszi az automatikus morfológiai és egyéb nyelvi elemzését.¹⁸

A dolgozatban a normalizálás korlátozott értelemben szerepel. Nem terjed ki egész szóalakok mai magyar helyesírás szerinti formára hozására, csupán karakterszinten jelenik meg. A letöltött szövegállományban szerepeltek olyan betűk, amelyeket modernizálni kellett. Jó példa erre az *q*, amelyben a vonalkát nem szóalkotó tagként értékeli a Python beépített reguláris keresőrendszere, így pl.: az *embqrt* szót *embo rt* alakban látja a program, ha szóalkotó karakter-sorozatokra, tehát bármilyen szóra keresünk rá. Magyarán a betű alatt/fölött lévő vonal mentén space-szel ketté lesz vágva az eredetileg egy egységet alkotó szó. Viszont ha az *q* betűt előzőlegesen átalakítjuk, mondjuk, *ö* betűre, úgy felhasználhatóak maradnak az ilyen karaktert tartalmazó szavak a keresés során, mert a nem szóalkotó karakterek eltűnnek mint zavaró tényezők a korpuszból. Ezért elengedhetetlen őket lecserélni modern karakterekre. Így hatékonyabban lehet kinyerni a keresett összetett múlt időket, és csökken a lehetséges hibák száma.

5.2. REGULÁRIS KIFEJEZÉSEL VALÓ KERESÉS

Az ún. reguláris kifejezések (regex) rendszere egy kisebb programnyelv, jelen esetben a Python egy beépített modulja, amellyel rendkívül hatékonyan lehet mintázatokot keresni karakterek sorozataiban.¹⁹ Segítségével szinte bármit meg lehet találni egy szöveges dokumentumban, és relatíve könnyű megtanulni a szabályrendszerét. Az általam keresett mintázatoknál érdemes volt igénybe venni a használatát, hogy megfelelően és átláthatóbban lehessen kivitelezni a feladatot.

A múlt idők azonosítása során arra törekedtem, hogy a reguláris kifejezések – amelyeket alább be is mutatok – fedjenek le minden lehetséges keresett összetett múlt időt. Azaz, fontosabbnak tartottam a fedést a pontosságnál, így a kimenetből biztosan nem maradt ki semmilyen potenciális keresett alak, és a nagyobb halmazból utólag automatikus módszerekkel és manuálisan egyaránt pontosítottam az eredményeket.

5.2.1. BEFEJEZETT MÚLT IDŐ

A befejezett múlt idő esetében a kereső-kifejezéseket kellően specifikálni lehetett ahhoz, hogy az ellenőrzés fázisát megelőzően egy viszonylagosan pontos kimenettel szolgáljanak. A kereső-kifejezések alább láthatóak:

Befejezett múlt + vala:

```
\w+?th?(?:em|am|elek|alak|él|ed|ad|[[áa]]|a|e|ünk|unk|uk|ük|etek|étek|átok|atok|ek|ék|ák|ak)?\s+[vuw]al+a\b
```

¹⁸ SIMON, *i.m.*, 229.

¹⁹<https://docs.python.org/3.6/howto/regex.html#introduction>

Befejezett múlt + volt:

`\w+?th?(?:em|am|elek|alak|él|ed|ad|[[áa]]|a|e|ünk|unk|uk|ük|etek|étek|átok|atok|ek|ék|ák|ak)?\s+[vuw][oó]l*t+h?\b`

A fent leírt mindkét keresőkifejezés két szót keres egymás mellett. Az első szónak a leírása, amely az összetett időszerkezet aspektusát adja, és amely a keresés nehezebben megfogható részét képezi, az első, `\s` jellel jelölt whitespace-ig tart: `\w+?th?(?:...|ák|ak)?`. A keresőkifejezés első whitespace-ig tartó szakasza egy olyan szót keres, amely végén mindenképpen van egy `-t(h)`, amelyet esetlegesen követhet személyrag. Tehát az első szónak vagy `t(h)`-re kell végződnie vagy `t(h)` + személyragra. A whitespace-től kezdődő résznél: `[vuw]al+a\b` vagy `[vuw][oó]l*t+h?\b`, azaz a második szónál azt veszi a program szemügyre, hogy vajon ez a szó megfeleltethető-e a *vala* vagy a *volt* bármely alakjának. Elsőre úgy tűnhet, hogy a létigéket – amelyek az esemény időbeli elhelyezését felelősek – egyszerűen meg lehet határozni, de a valóság ezzel szemben az, hogy sok különböző alakban fordulnak elő, ami megnehezíti a keresést. Ezért a létige leírása arra törekszik, hogy a *vala* és a *volt* lehető legtöbb előfordulási alakját lefedje, pl.: *vala, uala, wala* vagy *volt, uolt, wolt* és így tovább. A létige keresésénél az is fontos szempont volt, hogy ne fedjen olyan szavakat, ahol a *valá*-t vagy a *volt*-ot követhetik még karakterek, pl.: *valamelyik, valahol, voltam*. A kifejezés végén található `\b` felelős ezért, a szóvéget meghatározva. Amennyiben mindkét szó megfelel a feltételeknek, úgy a program elmenti mint egy lehetséges befejezett múlt időt későbbi ellenőrzésre.

5.2.2. BEFEJEZETLEN MÚLT IDŐ

A befejezetlen múlt idő keresése során az alakját tekintve tágabb értelmezési tartományt lehetett csupán definiálni, lévén az aspektus kifejezéséért szolgáló első igealakban, amely jelen időben van, nincsen legalább egy olyan megfogható általános jellemző, mint a befejezett múlt idő bizonyosan előforduló *t*-je a személyragok előtt. Így nem maradt más lehetőség, mint kiragadni az olyan kétszavas kifejezéseket, amelyekben a második szó azonosítható vagy a *vala* vagy a *volt* bármely variációjával. A kereső-kifejezések ekképpen néznek ki:

befejezetlen + *vala*: `\w+\s+[vuw]al+a\b`

befejezetlen + *volt*: `\w+\s+[vuw][oó]l*t+h?\b`

A fent látható regex kifejezés csak annyiban tér el a befejezett múlt időt kereső kifejezéstől, hogy jóval tágabb tartományban adja meg az első szóhelyen lévő alak definícióját, és tulajdonképpen bármilyen szóra illeszkedik. Ennek velejárója, hogy a manuális ellenőrzésre továbbított kimenetben igen gyakori lesz a nem kívánatos szópárok száma, azonban még így is összehasonlíthatatlanul lerövidül a befejezetlen múlt idők megtalálásának és számolásának a folyamata, mintha nem alkalmaztam volna a számítógépes előszűrést.

5.2.3 PUSZTA VALA ÉS VOLT KERESÉSE

Ennél a keresésnél a szóvégi múlt idejű létigét határoztam meg mint megtalálandó karakterláncot az alábbi, már ismerős módon:

vala: `[vuw]al+a\b`

volt: `[vuw][oó]l*t+h?\b`

Az ebből származó outputot – kimenetet – nem volt szükséges sem automatikusan, sem manuálisan külön ellenőrizni, mivel tökéletesen körülírható volt reguláris kifejezéssel a meghatározandó alakja.

5.3. AUTOMATIKUS ELLENŐRZÉS

Az automatikus ellenőrző a talált szópárok első tagját vette szemügyre minden esetben. A második tag, amely vagy a *vala* vagy pedig a *volt* valamilyen formája lehetett, nem szorult további revízióra, ugyanis ezen alakokat már az első körben pontosan meg lehetett határozni a reguláris kifejezéssel, sőt azt is mondhatjuk, hogy mindvégig ezen két alak definíciója jelentette a fő kapaszkodót a keresések során.

5.3.1. BEFEJEZETT MÚLT IDŐ

Amennyiben a program talált egy lehetséges keresett múlt időt, beletette egy még ellenőrizendő listába. A lista tartalmát azután kétfajta módon vizsgálta felül a Python script: stopword lista és stopending lista alkalmazásával.

A stopword lista olyan gyakori szavakat tartalmaz, amelyek nem befejezett aspektusú igék, mégis megfeleltek az előzőlegesen felállított szűrő feltételeknek, amelyek a szópárok első tagját azonosították. Ilyen szavak például a *miként*, *mint*, *között*, *előtt*, *itt*. Ekképpen a *között volt*, *miként volt* és *mint volt*, *stb.* szópárok, amennyiben előfordultak a tanulmányozott korpuszban, belekerültek a lehetséges, még ellenőrizendő múlt idők tároló-listájába. Ezt a problémát nem lehetett kiküszöbölni, mivel, ahogy látható, *-t* betűre végződnek, csakúgy, mint a ténylegesen megcélózni kívánt komplex múlt idők aspektust jelölő tagja. A program azt nézte meg, hogy az elraktározott szópárok első tagja benne van-e a stopword listában. Ha igen, akkor nem vette fel abba a szótárba, amelyben már csak azok a szópárok voltak jelen, amelyeket kézzel ellenőriztem.

A stopending lista a szópárok első tagjának végződései alapján szűkítette tovább a bemeneti listát. Olyan végzések mentén szelektálta ki a nem megfelelő szópárokat, amelyek *mgh+t*-re végződnek, pl.: *ét*, *et*, *it*, *ít*, *ot*, *ót*, *stb.*, mivel ezekben az esetekben biztosra vehető, hogy nem múlt idővel állunk szemben. Természetesen a betűhű textusokon ezt az eljárást nem lehetett alkalmazni, ugyanis a tanulmányozott korszakok egy részében nem voltak jellemzőek a *-t* helyesírású végzések a befejezett aspektus jelölőiként.

Az alábbi illusztráció a fent bemutatott stopword listákat és stopending listákat (normalizált szövegekre) mutatja. Itt Consolas betűtípussal jelenítem meg őket, az átláthatóság kedvéért a futatókörnyezet default megkülönböztető színeit alkalmazva:

```
stopwords = ['miként', 'mint', 'között', 'előtt', 'itt', ...]
stopendings = ['ét', 'et', 'it', 'ít', 'ot', 'ót', ...]
first_word = possible_perf_past.split()[első szó indexe]
vala_or_volt = possible_perf_past.split()[második szó indexe]
if first_word not in stopwords and first_word[-2:] not in stopendings:
    dict_perf_past[date][vala_or_volt].append(possible_perf_past)
```

Az itt látható kódrészletben egészen az *if first_word not in*-ig külön-külön változókat határozok meg. Ebben a szakaszban hozom létre a *stopwords* nevű listát, amely segítségével eltávolítja a program a bizonyosan nem megfelelő kétszavas kifejezéseket, összehasonlítva a lista elemeit az éppen ellenőrzött szópár első szavával. Ezen kívül a *stopendings* lista is itt jön létre, amellyel végződések szerint szűröm az eredményeket.

A *first_word* = ... nem más, mint a lehetséges keresett múlt idő első szava, amelyet ebbe a változóba mentek el. Például a *mondott vala* esetén a *mondott* szó lesz az aktuális *first_word*, amely átesik a szelekción.

A *vala_or_volt*, ahogyan a nevében is benne van, a *vala* vagy a *volt* már előre egységesített formáját menti el, amelyet a program arra használ majd fel, hogy meghatározza, melyik kategóriába kerüljön tárolásra a múlt idő.

Ezután következik egy *if* feltétel, amely az ellenőrző kifejezést adja a programnak: ha az első szó nincsen benne a stopword listában és az első szó utolsó két karaktere nincsen benne a stopending listában, akkor: adja hozzá (*append*) az aktuálisan vizsgált komplex szerkezetet (*possible_perf_past*) egy olyan tárolóhoz (*dict_perf_past*), ahol évek szerint (*[date]*), azon belül *vala* vagy *volt*(*vala_or_volt*) kategóriák szerint raktározódnak el a talált összetételek, azaz:

```
dict_perf_past[date][vala_or_volt].append(possible_perf_past)
```

5.3.2. BEFEJEZETLEN MÚLT IDŐ

E múltidő-típus keresésénél csak a stopword lista használatára hagyatkozhattam az auto szűrés során a fent leírt módszerrel. Ez abból adódik, hogy sajnos a szópár első tagjának az utolsó két karakteréből nem lehet azonos módon kizárni olyan szekvenciákat, mint a befejezett múlt stopending listájánál. Míg a befejezett alakoknál viszonylag sok fals eredményt lehetett kiszűrni az utolsó két karakter azonosításával, addig a befejezetlen alakoknál szinte bármilyen karakter-összetétel előfordulhat az utolsó két pozícióban. Nem meglepő módon a kézi ellenőrzés legnagyobb részét a befejezetlen múlt idők kiválogatása jelentette.

5.4. KÉZI ELLENŐRZÉS

A manuális ellenőrzés az utolsó fázisa az ellenőrzés menetének. A script hat külön dokumentumba írta ki a lehetséges keresett múlt idők már automatikusan leszűkített eredményeit. Mind a hat dokumentum tartalmazta az adott lehetséges múlt időnek a *vala*, illetve a *volt* típusú változatait is. Az így kapott hat szöveges fájlt (informális befejezett és befejezetlen múlt külön-külön, illetve *vala* és *volt* egy fájlban; formális befejezett és befejezetlen múlt külön-külön, illetve *vala* és *volt* egy fájlban) böngésztem át, kiszortírozva manuálisan a maradék nem odaillő szópárokat. Ennek végeztével a dokumentumokban lévő alakokat számlálta meg a program és arányosította őket a megfelelő módon.

6. A VIZSGÁLATI EREDMÉNYEK BEMUTATÁSA

A számítógépes korpuszvizsgálat eredményeinek bemutatását három nagyobb egységre tagolom: 1. informális korpusz; 2. formális korpusz; 3. informális és formális korpuszok

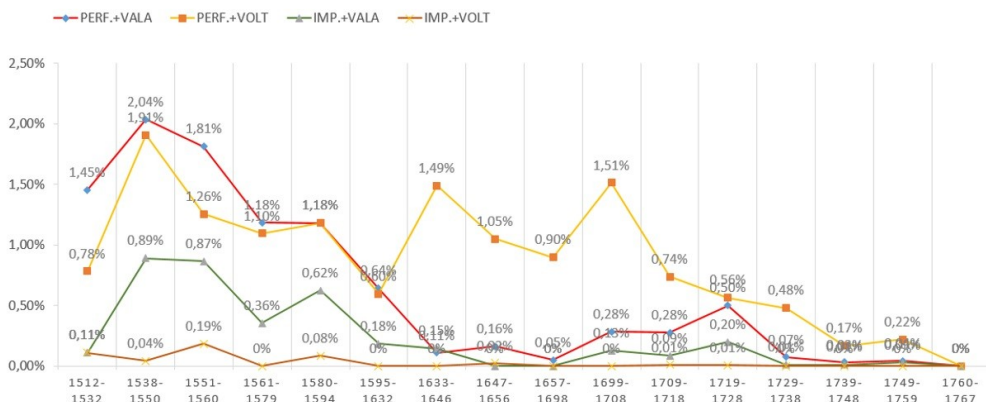
eredményeinek összevetése. Az eredményeket grafikonos ábrával szemléltetem. Az első két egységnél a befejezett, illetve befejezetlen múlt idők összesen 4 lehetséges szerkezeti megjelenítését egy grafikonon ábrázolom, és külön mutatom be a pusztá *vala/volt* segédigék számszerűsített grafikonját. A harmadik nagyobb egységnél, ahol a két korpusz összehasonlításra kerül, csak a befejezett alakokat vittem grafikonra – mert a befejezetlen alakok összevetése kis számuk miatt feleslegesnek bizonyult – és külön a pusztá létigéket. Az összehasonlítások grafikonjain nem jelentettem meg a százalékos arányokat, lévén a viszonyításuk nem egységes, hiszen az informális korpuszok adatait az igék számához mérten kalkuláltam, míg a formális korpuszok adatait a szavak számához viszonyítottam. Ilyen módon a százalékos arányuk nem összehasonlítható, viszont az egymásra vetített ábrák képet adnak a kétféle korpusz hasonlóságairól és különbségeiről (lásd 5. alfejezet, 3. bekezdés).

Ha az összes évben egyenként arányosítottam volna az összes keresett alak számszerűségét, úgy kevésbé lennének reprezentatívak a grafikonok, mert dokumentumonként nagy eltérések figyelhetők meg hosszukat illetően. Ezt kiküszöbölendő nagyobb csoportokra bontottam az eredményeket annak érdekében, hogy minden csoportban meglegyen egy minimális ige-szám, amelyhez viszonyítottam később a keresett múlt idők azonos csoporton belüli találati számát. Minden grafikon létrehozásánál ezt az elvet követtem.

6.1. EREDMÉNYEK: INFORMÁLIS KORPUZ

6.1.1. A BEFEJEZETT MÚLT ÉS BEFEJEZETLEN MÚLT

Az 1. ábrán 1512–1767 közötti adatok vannak feltüntetve. Négy különböző színnel jelölöm a négy különböző múlt idő alakokat: 1, pirossal a *befejezett + vala*; 2, sárgával a *befejezett + volt*; 3, zölddel a *befejezetlen + vala*; 4, barnával a *befejezetlen + volt* vonalai láthatóak néhány évtizedenként följük írva az adott időintervallumban számlált alakok számát elosztva ugyanabban az időszakban található összes igék számával:

1. ábra

Informális korpusz: *befejezett/befejezetlen + vala/volt* százalékos aránya az igék számához mérten

A mindennapos nyelvhasználathoz közelebb álló korpuszok vizsgálata, ahogy az 1. ábrán látható, megmutatta, hogy a *vala* típusú befejezett múlt a beszélt nyelvben már 1550 környékén elkezdett kikopni, használata egyre kevésbé domináns. 1650 környékétől gyakorisága stagnált, elszórta még megjelent az 1750-es évekig, de 1760-tól kezdődően már nem látni nyomát.

A *volt* típusú befejezett múlt ehhez képest fordított arányban jelenik meg. 1510 körül kezdi átvenni a *vala* pozícióját, azonban egészen 1630-ig egy vonalban halad vele. Ez az 1630-as években változik meg, ekkortól a *volt* válik uralkodóvá, míg 1710 tájékán használata el nem kezd visszaesni. Jól szemlélteti a ma is használatos múlt idő akkorra kialakult dominanciáját a *volt* alakos összetett múlt idő hirtelen zuhanása a grafikonon. Ennek következtében körülbelül egy időben veszítette el végleg létjogosultságát *vala* párjával együtt, annak ellenére, hogy utóbbi jóval előbb kezdett el a zéró pont felé közelíteni.

Ámbár a *valá*-val alkotott praeteritum imperfectum használata követi a *valá*-val alkotott befejezett múlt előfordulásának negatív dinamikáját, ennek ellenére a *volt*-tal alkotott befejezetlen múlt az időtengely semelyik pontján nem közelítette meg a *volt*-tal alkotott befejezett múltat, sőt: habár többször is felbukkant 1510 és 1630 között minimális számban, 1630-tól kezdve nem szerepelt egyetlen szövegben sem. Azaz a *volt* típusú befejezetlen múltnak semmilyen kapcsolatát nem lehet kimutatni befejezett párjával.

Erre a jelenségre magyarázatként szolgál, ha szemügyre vesszük, milyen következménnyel járt a *-t(t)* befejezettséget jelölő szerepének eltűnése: immáron nem volt akadálya annak, hogy a *-t(t)* jeles igék olyan múltbeli eseményt írjanak le, amelyet határozatlan ideig tartó folyamatként lehetett érzékelni. Ráadásul a szerkezete már korábban kialakult befejezett jelen funkciójában, így minden adott volt gyors elterjedéséhez:

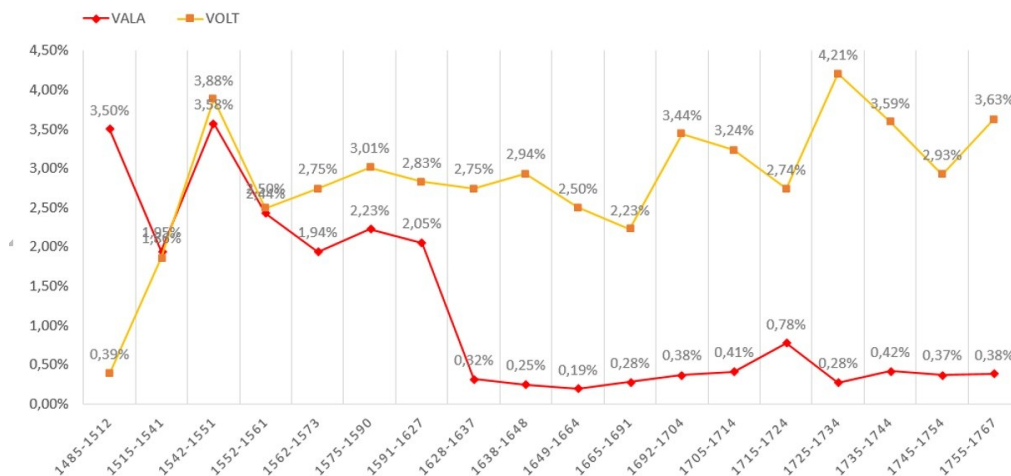
- (11a) *Mafo[d]z[or] . hog[ye] Chehes helien lakot, . es tanult, . es iambor nem[z]et, . es iamborul élt...* (JLev. MNy. 52: 227–228 1592-04-07)
- (11b) *A Szegény Saltzburgumiak még ki nem takarodhattak egészen a magok heljeből, . szüntelen jőnek, hol 200zan, hol többen, . most ment itt két száz s egy nehány keresztül.* (Peregr1. 120. 1732-08-04)
- (11c) *...Udvariban lakozo Furián Jánostul hallotta, . hogy . midőn a kanászat hozta . látta . hogy egy Aszon Urastul harmatot szedet.* (Bosz. 362. 1744/1747.)

Sok példát lehet találni, ahol *-t(t)* jel egy múltban lévő folyamatot ábrázol, ahogy a (11a), (11b) és (11c) példákban is látni lehet. Ekképpen ki lehet következtetni, hogy a $\emptyset + valá$ -t miért nem váltotta fel a $\emptyset + volt$ alakja: a folyamatos múlt szerepet felvevő igekötő nélküli *-t(t)* jeles alak elvette a teret a $\emptyset + vala$ jellegű struktúrától és nem hagyta kibontakozni a $\emptyset + volt$ összetételét sem.

Visszatérve a befejezett múltra: amennyiben érdemes volt megválaszolni, hogy a folyamatos múltnál miért nem alakult ki *volt*-os változat, úgy arra is érdemes kitérni, hogy a praeteritum perfectum esetében ez miért történhetett meg. Amikor a *-t(t)* múlt idő jellé vált, és mind a *-t(t)* jeles alapige, mind a *-t(t)* jeles segédige a múlt idő jelét hordozta, így a kétszeres múltat feltehetőleg régmúltként, a múltnál is régebbi múltat jelölő igeidőként értelmezték.

6.1.2. A PUSZTA *VALA*/*VOLT*

A 2. ábrán két különböző színnel jelölöm a két különböző alakját a múlt idejű létigének: 1, pirossal a *vala*; 2, sárgával a *volt* vonalai láthatóak:

2. ábra

Informális korpusz:

puszta *vala* és *volt* százalékos aránya az igék számához mérten

Lényeges különbség a puszta *vala* és *volt* egyedi előfordulásait mutató grafikonon az 1. ábrához képest, hogy egyénileg a *volt* mintegy 70 évvel előbb, 1560 körül vált uralkodóvá a puszta *vala*-val szemben, mint a *volt*-ot tartalmazó befejezett múlt az alternatívájához képest. Ezen tény egyértelműen megmutatja, hogy a *-t(t)* jele egyénileg előbb vette át az *-á/é* jeles múlt idő szerepét, mint az összetett alakokban. Továbbá lényeges különbség az is, hogy jóllehet, az önmagában álló *vala*-t előbb szorította ki a *volt*, a *vala* mégis tovább fennmaradt az összetett múlt idők részeként.

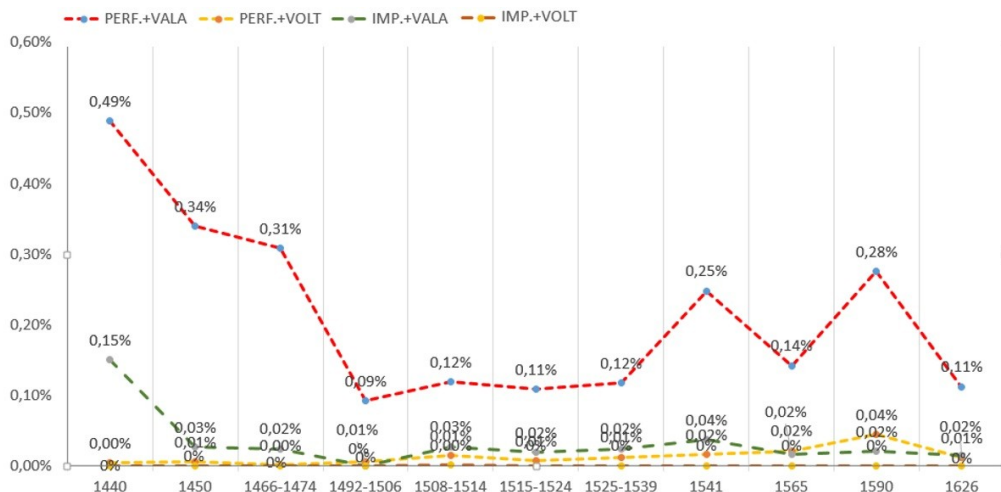
Amikor nem egy szerkezet részeként jelent meg a *vala*, a *-t(t)* szerepváltozása korábban gyakorolható hatást a formájára. Hiszen egy konstruktumot – esetünkben az összetett múlt időt –, amely szilárd egységként funkcionál, és elemei kölcsönösen kötik egymást, nehezebb megváltoztatni, mint egy ilyen fajta egységhez nem tartozó, független elemet. Nagyobb függetlenségének tulajdonítható, hogy előbb lecserélődött. Ugyanakkor éppen ennek révén maradt fenn tovább a komplex múlt idő részeként. Egy már megváltozott független elemet ugyanúgy könnyebben felvált időnként egy archaikus alakja, mint egy megváltozott összetett formát egy korábbi változata.

6.2. EREDMÉNYEK: FORMÁLIS KORPUSZ

6.2.1. A BEFEJEZETT MÚLT ÉS BEFEJEZETLEN MÚLT

A 3. ábrán az 1440 és 1626 közötti adatok vannak szemléltetve. Összesen mintegy 100 évvel kevesebbet fed le a vizsgált korpusz időbeli terjedelme, mint az informális korpusz esetében. Mindazonáltal így is megfelelően pontos képet nyújt a formális nyelvezet tulajdonságairól, és rávilágít a kétfajta korpusz, illetve a kétfajta nyelvi reprezentáció különbségeire.

Négy különböző színű szaggatott vonallal jelölöm a két különböző múlt idő négy különböző alakját: 1. pirossal a *befejezett + vala*; 2. sárgával a *befejezett + volt*; 3. zölddel a *befejezetlen + vala*; 4. barnával a *befejezetlen + volt* vonalai láthatóak:

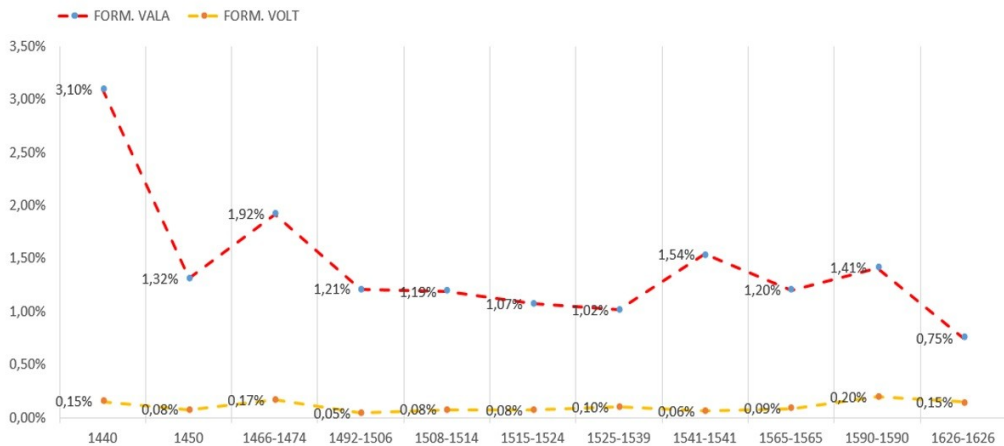
3. ábra

Formális korpusz:

befejezett/ befejezetlen + vala/volt százalékos aránya a szavak számához mérten

Rögtön szembetűnik a piros szaggatott vonal meghatározó jelenléte a 3. ábrán. Nem látszik semmilyen fokú konfrontáció sem a befejezett alakoknál, sem pedig – ahogy számítani lehetett rá az informális grafikonok bemutatása után – a befejezetlen típusú múlt időknél. Kijelenthető, hogy a kódexekben, illetve bibliákban egyaránt töretlenül uralkodó maradt az -á/é jeles segédigével használt praeteritum perfectum alakja 1626-ig, az 1525-től megmutatózó csökkenő dinamikája ellenére is. Külön érdekesség, hogy a formális korpusz szövegei között a keresőkifejezés egyszer sem talált *Ø + volt* változatot a folyamatos múlt időknél.

6.2.2. A PUSZTA *VALA*/*VOLT*

4. ábra

Formális korpusz:

puszta *vala* és *volt* százalékos aránya a szavak számához mérten

A 4. ábra illusztrálja leginkább az ómagyar kor vége és a középmagyar kor formális szövegeinek konzervativizmusát, ahol megfigyelhető, hogy még a puszta *volt* keresésével sem mutatható ki a kezdeti állapot minimálisnál nagyobb pozitív irányú elmozdulása. Ezzel szemben az is észrevehető, hogy a *-t(t)* szerepváltozásának apró jelei már 1440-től konstansan fellelhetők, azaz a 13. század közepére bizonyosan elkezdődött funkciójának módosulása:

(12a) *mert az ky meg zomorojtott uala **volt** ewrdewg* (JokK. 55)

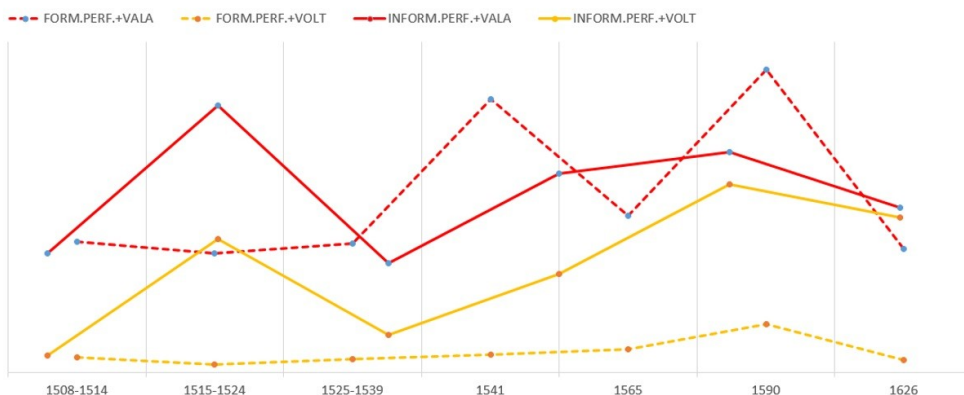
(12b) *...Nabudonô Babillonianac kiŕala èluŕt vala lh ŕlmbol lekoniaffal Iuda
kiŕalaul 7èz **volt** o alma /* (BécsiK. 73)

Elmondható, hogy a mutató névmások, helyhatározók utáni múlt idejű létige alakja a *volt* alakjában rögzült, úgymond bevett szokássá vált, ugyanis a fent látható példák – (12a) és (12b) – a *volt* ezen használatát illetően általános képet tükröznek.

6.3. ÖSSZEHASONLÍTÁS: INFORMÁLIS ÉS FORMÁLIS KORPUSZ

6.3.1. A BEFEJEZETT MÚLT

Az 5. ábrán az informális és formális korpuszok eredményeinek – 1. ábra és a 3. ábra – grafikonjai vannak egymásra vetítve a befejezetlen alakok eltávolításával. Sima vonallal az informális, szaggatott vonallal a formális szövegek eredményei láthatóak. A piros vonallal jelölt *befejezett* + *vala*, és a sárga vonallal jelölt *befejezett* + *volt* alakok nagyságrendi különbségeit lehet megfigyelni a kétfajta – hétköznapi és hivatalos – nyelvmélek összevetésével:

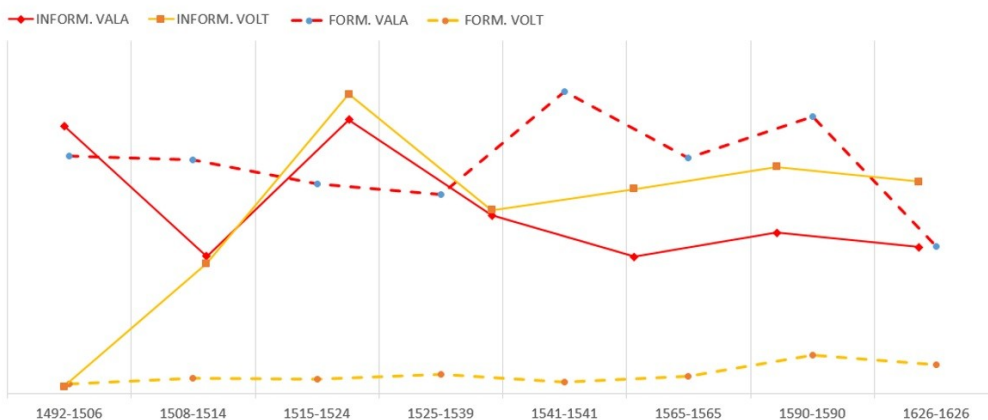
5. ábra

Informális és formális korpusz összehasonlítása: *befejezett + vala/volt* tekintetében

Egymásra vetítve a két grafikont egyértelművé válik, hogy a formális korpusz szövegei egy korábbi nyelvi állapotot tükröznek az informális korpusz szövegeihez képest, így kijelenthető, hogy a formális nyelv lassabban változik, mint az informális. 1630-ban, amikor a beszélt nyelvben a *-t(t)* egyszerű múlt idő uralkodóvá vált átveve az *-á/é* jeles egyszerű múlt idő szerepét, a hivatalos nyelvben még el sem kezdődött ezen folyamat.

6.3.2. A PUSZTA *VALA/VOLT*

A 6. ábrán a 2. ábra és a 4. ábra grafikonnai vannak egymásra vetítve. Az 5. ábrához hasonlóan itt is sima vonallal jelennek meg az informális korpusz görbéi, a formális szövegek eredményeit pedig szaggatott vonallal vizualizáltam. Piros vonallal a pusztai *vala*, sárga vonallal a pusztai *volt* alakok elterjedtségét mutatom.

6. ábra

Informális és formális korpusz összehasonlítása: pusztai *vala* és *volt* tekintetében

A 6. ábra közel ugyanazt mutatja, mint az 5. ábra, azzal a különbséggel, hogy időben előbb mutatkozik meg az $-t(t)$ toldalék funkcióbeli változásának hatása az informális görbéken, még inkább kihangsúlyozva az informális szövegek újító voltát a formálisokhoz viszonyítva.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

A dolgozat bemutatta, hogy az ómagyar kor végén az a folyamat, melynek során a $-t(t)$ igei toldalék kezdte átvenni az $-á/é$ jeles múlt idő szerepét az igeikötőrendszer kiépülésének hatására, milyen változásokat eredményezett a befejezett, illetve a befejezetlen összetett múlt időkben. A számítógépes korpuszvizsgálat eredményeképpen a statisztikák kimutatták, hogy a befejezett alakoknál a *volt* milyen ütemben szorította ki a *valá*-t, ugyanakkor az is kiderült, hogy a *valá*-val alkotott befejezetlen múlt idő szerkezetében, noha egy-kétszer felbukkan a *volt*, ez a folyamat nem zajlott le.

Mikor a $-t(t)$ múltidő-jellé vált, a befejezett múlt időt a két múltidő-jelet tartalmazó $-t(t) + -t(t)$ szerkezetben feltehetőleg régmúltként, a múltnál is régebbi eseményt kifejező igeidőként értelmezték, így képes volt megújulni, míg redundánssá nem vált az igeikötők kiépülése következtében. A befejezetlen múlt idős szerkezet ritkulása követte a *vala* létige kikopásának ütemét, és a szerkezet a *valá*-val azonos időben veszett ki a nyelvből. Azonban funkciója tovább élt, és a korábbi befejezett jelen alakjában öltött testet. Mikor a $-t(t)$ elvesztette a befejezettséget jelölő szerepét, és múltidő-jellé vált, az igeikötő vette át a befejezettség jelölését. Ennek következtében az igeikötő nélküli $-t(t)$ toldalékos alakokat határozatlan ideig tartó folyamatok megjelenítőiként kezdték értelmezni. Ilyen módon a $-t(t)$ toldalék vált a praeteritum imperfectum kifejezőjévé is.

A pusztai *vala* és *volt* gyakoriságának vizsgálata valószínűsítette, hogy 1560 környékére a $-t(t)$ toldalék új szerepében már elterjedt és dominánssá vált, előbb, mint ahogyan az összetett alakok változása alapján megállapítható lenne. Ebből fakadóan a pusztai *vala* és *volt* alakjainak keresésével és számlálásával pontosabb kép bontakozott ki a $-t(t)$ szerepátvételének időbeli lefolyásáról.

Végezetül az informális és formális korpuszok szövegeinek összevetésével újfent bebizonyosodott, hogy jellegében a hivatalos nyelvhasználatot tükröző formális szövegek mindig egy korábbi nyelvállapotot jelenítenek meg, és lassabban változnak, mint a mindennapi nyelvhasználathoz közelebb álló informális nyelvezet.

REZÜMÉ

Az ómagyar kor vége felé a *-t(t)* igei toldalék, amely eredetileg egy befejezettséget jelölő aspektusjel volt, kezdte átvenni az *-a/e* múltidő-jel szerepét. Az *-t(t)* toldalék szerepátvételének következtében az összetett múlt idejű alakoknál megfigyelhető, hogy a *valá*-t, mint temporális létigét, néhol felváltotta a *volt* (pl.: *ment vala* → *ment volt*). A dolgozat nagy terjedelmű korpuszok számítógépes elemzésével vizsgálja a befejezett, illetve befejezetlen múlt idő ezen változását az ómagyar kor végétől egészen középmagyar kor végéig bezárólag.

Changes of past perfect and past imperfect from the end of Old Hungarian Age through Middle Hungarian Age

At the end of Old Hungarian Age the *-t(t)* affix – which originally was used to express the perfect tense – started to take over the role of the *a/e* affix, which was used to denote the past tense. After the *-t(t)* affix changed its denotation, it is observable, that in some cases the auxiliary verbs in past perfect and past imperfect were changed as well from *vala* to *volt* (eg.: *ment vala* → *ment volt*). This paper shows the results of a computational analysis made on Hungarian corpuses to observe the above mentioned *vala* to *volt* process from the end of Old Hungarian Age through the Middle Hungarian Age.

BIBLIOGRÁFIA

- DÖMÖTÖR Adrienne, GUGÁN Katalin, NOVÁK Attila, VARGA Mónika, *Kiutkeresés a morfológiai labirintusból: korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből*, 2017 (*Nyelvtudományi Közlemények*, 113), 85–110.
- E. ABAFFY Erzsébet, *Az igemód- és igeidőrendszer = A magyar nyelv történeti nyelvtana*, szerk. BENKŐ Loránd, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992, II/1, 120–183.
- É. KISS Katalin, *Az ómagyar igeidőrendszer = Magyar generatív történeti mondattan*, szerk. É. KISS Katalin, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2013, 59–74.
- GERŐCS Mátyás, *Aspektus és igeekötő. A mondat belső szerkezete a kései ómagyarban = Nyelvelmélet és diakrónia*, szerk. É. KISS Katalin, HEGEDŰS Attila, Budapest, Piliscsaba, Szent István Társulat, 2011, I, 153–170.
- HORVÁTH Laura, *Aspektusjelölés kései ómagyar és középmagyar kori szövegekben = Nyelvelmélet és diakrónia*, szerk. É. KISS Katalin, HEGEDŰS Attila, Budapest, Piliscsaba, Szent István Társulat, 2011, I, 205–224.
- NÉMETH Renáta, *Múlt idejű igerendszereink a korai középmagyar korban = A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei: Magyar és finnugor alaktan*, szerk. BÜKY László, FORGÁCS Tamás, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2001, II, 131–139.
- NOVÁK Attila, GUGÁN Katalin, VARGA Mónika, DÖMÖTÖR Adrienne, *Creation of an annotated Corpus of Old and Middle Hungarian Court Records and Private Correspondence = Language Resources and Evaluation*, 2018, LII, 1–28.
- SIMON Eszter, *Corpus building from Old Hungarian Codices = The Evolution of Functional Left Peripheries in Hungarian Syntax*, ed. É. KISS, Katalin, Oxford University Press, 2014, 224–236.
- SIMON Eszter, SASS Bálint, *Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből = Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2012, XXIV, 243–264.

Történettudomány

KRISTON DOROTTYA

Mátyás király halálhírének története a milánói, a modenai és a Flórenczi Okmánytár forrásainak tükrében*

1. BEVEZETŐ

Jelen dolgozat azt kívánja bemutatni, hogy Mátyás király (1458–1490) halálának híre miként és mikor érkezett Itáliába. Elsődleges célom a kérdéskörben fellelhető forrásanyag összegyűjtése és rendszerezése volt. Az alább ismertetendő korpusz elemzése során először a hír terjedésének sajátosságait vizsgálom meg, vagyis azt, hogy melyik itáliai állam körülbelül mikor értesült az uralkodó elhunytáról, kitől vagy kin keresztül és honnan érkezett az információ, valamint mennyi idő kellett ahhoz, hogy a hír valóságtartalmáról megbizonyosodjanak; végül a mellékletben az összesen 44 levélből álló forrásanyagot közlöm. A kutatás során a Milánói és a Modenai Állami Levéltár Vestigia Adatbázisban őrzött,¹ 1490. április 4. és 1492. december 31. között keletkezett, Hunyadi Mátyást megemléző tételeit vizsgáltam meg és dolgoztam föl, majd a kutatást az MTA Kézirattárában található, Simonyi Ernő által összeállított Flórenczi Okmánytár témával kapcsolatos forrásainak átírásával és értelmezésével folytattam.²

Jelen dolgozatban – terjedelmi okokból – sajnos nincs lehetőségem a forrásanyag részletes elemzésére; ezt a Vestigia Kutatócsoport 2019 folyamán megjelenő tanulmánykötetében közlöm a témában azóta feltárt forrásokkal együtt. Ugyanemiatt a korábban már kiadott leveleket nem közlöm újra, viszont mivel ezek és az általam feltártak a téma miatt szerves egészet alkotnak, rövid regesztájukat a Mellékletben meghagytam, a főszövegben az ottani számuk szerint hivatkozom rájuk.

2. MÁTYÁS HALÁLÁNAK KÖRÜLMÉNYEI

Mátyás halálának körülményeivel kapcsolatban a legfontosabb elbeszélő forrásunk Bonfini krónikája. Ő számol be arról, hogy az uralkodó a virágvasárnapi (1490. április 4.) misén jelen volt, és semmilyen betegség tünetei nem látszottak rajta, pedig a szertartás hat órán át

* Ezúton is szeretném megköszönni a témavezetést és a rengeteg segítséget Mátyus Norbert és C. Tóth Norbert Tanár Uraknak.

¹ www.vestigia.hu

² MTAK Ms 4994.

tartott. Ennek végén lovaggá ütötte a távozó velencei követet. Ezután a királynak pihenésre volt szüksége, már csak azért is, mert gyomorbántalmakra panaszkodva egész nap semmit nem evett. Ekkor fügét hozatott, ami azonban nem ízlett neki, és emiatt annyira dühös lett, hogy a Bécs templomainak meglátogatásából éppen hazaérkező királyné próbálta lecsillapítani, aki ételeket hozatott, ám Mátyás elkezdett szédülni, és visszavonult a hálószobájába. Ekkor hirtelen szélütés érte. A főurak közül többen, így például törvénytelen fia, Corvin János herceg, az uralkodó unokatestvérei, Geréb Mátyás és Péter és Bakóc Tamás győri püspök, azonnal a királyhoz siettek, akinek az állapota ekkorra már válságosra fordult. Beatrix királyné kétségbeesetten gyógyszerrel adott férjének és mindent megtett, hogy jobban legyen, de másnap az uralkodó már beszélni sem tudott. Április 6-án reggel 7 és 8 óra között, utolsó perceit hányással töltve hunyt el.³

A haláleset több itáliai államot közvetlenül is érintett. Közismert, Aragóniai Beatrix királyné I. Ferdinánd nápolyi király lánya volt, húga, Eleonóra pedig I. Estei Hercules ferrarai herceghez ment férjhez, kisebbik fiuk, Hippolit pedig esztergomi érsekként ekkor Magyarországon tartózkodott. Milánó Corvin János öröklésében volt érdekelt, ugyanis 1487-ben írták alá Sforza Mária Blanka és a Mátyás által örökösének szánt herceg házassági szerződését.

3. A HALÁLHÍR TERJEDÉSE

Mátyás haláláról a Bécsben tartózkodó követek természetesen azonnal, még aznap beszámoltak, ugyanakkor Beatrix királyné már április 5-én írt Nápolyba Mátyás rosszulletéről és várhatóan a napokban bekövetkező haláláról, ez azonban nem maradt fenn, tartalmát Erasmo Brasca Innsbruckból Milánóba (M. 7.) és Paolo Antonio Soderini Nápolyból Firenzébe küldött jelentéseiből (M. 28.) ismerjük.

Maffeo Treviglio milánói követ április 6-án írott levele maradt fenn. A követ minden bizonnyal, amint értesült az eseményről, már a reggeli órákban elküldött egy pársoros jelentést urának, délután-kora este pedig, amikor bővebb információhoz jutott, megírta a haláleset részleteit, illetve a nap további eseményeit (M.1). Angelo Pecchinoli pápai legátus Rómába küldött aznapi jelentése szintén fennmaradt (M.3.), azonban mint Trevigliónál, úgy ebben az esetben is feltételezhetjük, hogy ez sem az első értesítés, hanem a reggeli, a gyorsan megfogalmazott és azonnal elküldött jelentést követő, immár a részletekre és a nap további eseményeire is kitérő levél.

Bizonyosak lehetünk abban, hogy a halálesetről Velencét, Ferrarát és természetesen Nápolyt is azonnal értesítették követeik, de erre vonatkozó forrásaink nem ismertek. Az Este-udvar tájékoztatásával kapcsolatos legkorábbi nyomok Jacopo de Parma április 9-i jelentésében (M.4.) maradtak fenn, a követ ugyanis már tényként kezeli, hogy Mátyás sógora értesült a hírről, vagyis tudja, hogy mások, akiknek ez a feladatuk, már beszámoltak a halálesetről.⁴

A hírek megérkezésével kapcsolatos dátumok első látásra megtévesztőek lehetnek, mivel az egyes uralkodók nem azonnal cselekedtek, amikor először – gyakran egyáltalán nem

³ Antonio BONFINI, *A magyar történelem tízedei*, ford. Kulcsár Péter. Budapest, Balassi, 1995, 893–895.

⁴ M.4; 2–3.

megbízható forrásból – értesültek az esetről, és aminek valóságtartalmáról csak hetekkel később győződhetek meg, ezért azok fenntartásokkal kezelendők.

Milánóba a 8. számú forrás szerint a hír április 16-a, Firenzébe pedig április 17-e előtt megérkezett, ugyanis a firenzei Nyolcak Tanácsa 17-én válaszolt Francesco Valori milánói követnek, aki eszerint előző levelében számolt be Mátyás halálhíréről – erről viszont a Signoria vezetése már korábban is értesült. Ezt a jelentést Valori legkésőbb 16-án küldhette el.

Ferrarával kapcsolatban a hír hivatalos megérkezésének pontos dátumát egy elbeszélő forrásból, a Caleffini-krónikából ismerjük. Innen tudjuk, hogy az Este-udvarban április 16-án értesültek Mátyás király haláláról.⁵ Nápollyal kapcsolatban nem rendelkezünk közvetlen forrásokkal, kizárólag Firenze nápolyi követe, Paolo Antonio Soderini és a Nyolcak Tanácsa levelezéséből juthatunk adatokhoz. Az első ismert forrás április 27-én kelt (M. 28.), bár már csak a szoros rokon kapcsolat miatt is, kizártnak tartom, hogy csak ekkor értesültek a magyar király haláláról. Ami a hír Rómába való megérkezését illeti, szintén csak Firenzén keresztül, közvetett adatot találtam. (M.14.)

A korabeli hírterjedés nehézségeit mutatja a következő tény: annak ellenére, hogy Maffeo Treviglio, Milánó bécsi követe azonnal, a király halála napján megírta részletes jelentését, az uralkodócsalád mégse tőle értesült Mátyás elhunytáról, hanem Velencéből, Stefano de Castione követől és „Alemaniából”, ami III. Frigyes (1440–1493) udvarát, Innsbruckot jelenti, ahol a Sforzák követe Erasmo Brasca volt.⁶

4. A RÉSZVÉTNYLIVÁNÍTÁSOK

A forrásbázis tanúsága szerint a kondoleálás a korban nem csak a diplomáciai protokoll kötelező részét képezte, hanem Milánó esetében azt láthatjuk, hogy az információterjedésben is sajátos szerepet játszott; Ludovico Maria Sforza régens ugyanis titkárával, Bartolomeo Calcóval és Francesco Fontanával, a magyar király követével levelek útján és személyesen is megtárgyalta a kerülőúton, vagy szóbeszédből már ismert halálhírt, amivel kapcsolatban április 20-án még mindig nem érkezett meg a magyar udvarból a hivatalos tájékoztatás. Ezért a milánói kancellária aznap elküldte részvétnyilvánítását szinte szó szerint ugyanazzal a szöveggel Corvin Jánosnak, Beatrix királynénak és az általuk legfontosabbnak tartott udvari méltóságoknak: Bakóc Tamásnak, Báthori Istvánnak, Filipec Jánosnak, Geréb Mátyásnak és Péternek, Kinizsi Pálnak, Nagylucsei Orbánnak, Szapolyai Istvánnak és Ráskai Baláznak. Ezekben megírják, hogy eljutott hozzájuk a király halálhíre, de mivel még hivatalos forrásból nem kaptak megerősítést, ezért bíznak abban, hogy álhírről van szó. Abban az esetben viszont, ha Mátyás valóban meghalt, akkor – a korban használatos formulákat használva – részvétüket fejezik ki, és méltatják az elhunytat.⁷ Erre a címzetetteknek válaszolniuk kellett, ez pedig értelemszerűen vagy a kondoleálás megköszönése, ezáltal a hír megerősítése, vagy pedig a cáfolata lehetett. Firenze hivatalos,

⁵ SZOVÁK Márton, *I rapporti magiari nello sguardo di Bernardino Zambotti*, *Verbum Analecta Neolatina* 17. (2016) 129–146.

⁶ Lásd M.13–15. és 16–18.

⁷ M. 16–18.

május 22-én kelt részvétnyilvánítása a 39. számú forrás. A kondoleálásra történő válaszok közül Estei Herculesnek április 27-én keltezett levele a milánói herceghez maradt fenn.⁸

5. A HALÁLHÍR TARTALMA ÉS A PLETYKÁK

Ahogy láthattuk, a hivatalos értesítések csak rendkívül lassan érkeztek meg, ezért a külpolitika szempontjából érdektelen információ közlésére nem volt lehetőség, ezért mind a halálhír részletei, amik a sürgető lépések szempontjából egyáltalán nem voltak lényegesek, csak hat levélben jelennek meg: az 1–3., a 7., a 19. és a 37. levélben. Az utóbbi háromban azonban kizárólag a virágvasárnapi rosszullét kerül megemlítésre, valamint a 37. forrásban a füge-téma is megjelenik. Maffeo Treviglio milánói követ április 6-i jelentéseiben (M. 1–2.) részletesen beszámol a nap eseményeiről, viszont, ahogy már a hírterjedésnél láthattuk, biztosak lehetünk abban, hogy ez nem az első levele volt aznap, hanem valamikor délután, kora este írhatta. Megemlítendő az is, hogy a forrásbázisban a magyar udvarban tartózkodók közül ő az egyetlen, aki megnevezi kútfit, beszámol ugyanis arról, hogy a nap folyamán egyeztetett Nagylucei Orbán kincstartóval, Geréb László erdélyi püspökkel, valamint Geréb Mátyással és Péterrel, a király unokatestvéréivel.

A halálhír körülményeinél is mellékesebb téma a pletykák kérdésköre. Erre csupán négy példát találunk; a 15., a 37. és a 44. forrásban jelenik meg a szóbeszéd Mátyás esetleges megmérgezésével kapcsolatban, de ez csupán rövid megjegyzés, a levélíró nem tulajdonít neki különösebb jelentőséget. Az viszont érdekes, hogy a legkorábbi fennmaradt hír az eset kapcsán nem a királyról, hanem Beatrixról szól. Beltrame Costabili ugyanis április 11-én azt írja urának, a ferrarai hercegnek, hogy az udvarban már elindultak a találgatások a királyné új férje személyéről, azonban az özvegy váltig állítja, hogy soha többet nem hajlandó férjhez menni.⁹

6. INFORMÁCIÓTÖRTÉNETI ADALÉKOK

A korpusz némileg hozzátesz a hírek terjedésével kapcsolatos eddigi ismereteinkhez is. A forrásokban gyakran megjelenik a rejtjelezés, mint formai jegy, illetve Ludovico Maria Sforza április 19-én kelt követutasításában erre vonatkozóan is közöl parancsokat.¹⁰ A műfajok szempontjából a már tárgyalt módon maga a részvétnyilvánítás is az információhoz jutás eszköze volt. A korabeli hírközlés nehézségeit önmagában is jól mutatja Milánó esete, ahol Treviglio bécsi követ április 6-án írott jelentéseit hatalmas késéssel kapták csak meg, jóval azután, hogy a hírről más forrásokból értesültek.

Az infrastruktúra hiányosságairól, a közbiztonság helyzetéről, illetve arról, hogy a leveleket gyakran több példányban írták meg, a 6., a 29., a 30., a 35. és a 38. levélben találunk részleteket.

⁸ M. 27.

⁹ M. 5.

¹⁰ M. 12, 13.

7. ÖSSZEGZÉS

Megállapíthatjuk tehát, hogy Mátyás halálhíre 1490. április 18-a előtt biztosan eljutott Itáliába, ám az értesülés hivatalos megerősítésére egészen a hónap végéig várni kellett. Az egyes uralkodók legtöbbször hamarabb értesültek más forrásból, mint a saját követek jelentéseiből, amelyek rendszeresen késtek, ennek hátterében pedig az utak veszélyessége állt. Az információhoz jutás, vagyis a halálhír valóságtartalmáról való meggyőződés sebessége az itáliai uralkodók számára különösen fontos volt, mivel Mátyás rokoni kapcsolatai révén az örökösödés kérdése Milánót, Ferrarát és Nápolyt is közelebről érintette.

OTDK-pályamunkám lezárásakor Mátyás király halálhírének itáliai történetével kapcsolatban 44 forrást tártam föl, ez a szám azonban a kutatás előrehaladtával folyamatosan nő, és bízom abban, hogy az olasz levéltárakban történő munka folytatásával számos további forrás fogja árnyalni a képet az uralkodó halálhírével kapcsolatban, és sikerül az itt nem tárgyalt olasz államokról is adatot találni, valamint a jelenleg dokumentált, de valószerűtlenül kései dátumok pontosítására is lehetőségem lesz.

REZÜMÉ

OTDK-pályamunkámban a Mátyás király halálhírével történetével kapcsolatos, Milánói és Modenai Állami Levéltárakban őrzött és a Vestigia Kutatócsoport által digitalizált, valamint az MTA Kézirattárában található, Simonyi Ernő által összeállított *Flórenczi Okmánytár* forrásait közlöm. A 44 diplomáciai levél közül a legkorábbi 1490. szeptember 1-jén, a legkésőbbi pedig 1491. szeptember 6-án kelt, és a Firenzéről, Rómáról, Ferraráról, Milánóról és Nápolyról szolgál adatokkal. Célom elsősorban a forrásbázis magyar történészek számára könnyen elérhetővé és kutathatóvá tétele volt. A feldolgozott anyagból kirajzolódik, hogy az 1490. április 6-án elhunyt uralkodó halálhíre valamilyen módon kb. 1 hét–10 nap alatt jutott el a trónharcokban egyébként fokozottan érintett itáliai udvarokba, azonban ekkor az uralkodók vagy városvezetések még nem tudtak meggyőződni a hír valóságtartalmáról, ugyanis az utak veszélyessége miatt a hivatalos követjelentések jelentős késéssel érkeztek, a halálhír megerősítésére kb. két hetet kellett várni. Mátyás halála a forrásokban mint kiindulópont jelenik meg, ennek ténye lényeges egyedül a diplomácia számára, a haláleset körülményei és a pletykák csak nagyon ritkán jelennek meg.

The announcement of Matthias Corvinus' death in the sources of the archives of Milan and Modena and in the *Flórenczi Okmánytár*

In this paper I publish the sources concerning the announcement of Matthias Corvinus' death, the ones preserved in the Milano and Modena State Archive and digitalized by the Vestigia Research Group, and in the *Flórenczi okmánytár* put together by Ernő Simonyi, preserved in the Archives of the Hungarian Academy of Sciences. The earliest of the 44 diplomatic letters dates back to 1 September 1490, while the latest is from 6 September 1491, offering information about Florence, Rome, Ferrara, Milan and Naples. My main goal was to help Hungarian historians access and research the corpus more easily. The examined material shows that the news of the monarch's death on 6 April 1490 reached the Italian states—deeply involved in the question of the inheritance—within a week or 10 days in some form. However, at that point the monarchs and local governments could not verify the authenticity of the information, so it took about two weeks for the information to be confirmed, as official reports arrived with significant delays due to dangerous roads. The death of Matthias appears as a base of the coming events in the sources: with regard to diplomacy the only important element is the fact of the death itself, so the circumstances and the gossips are very infrequent topics in the corpus.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Antonio BONFINI, *A magyar történelem tízedei*, Ford. Kulcsár Péter, Budapest, Balassi, 1995.
- C. TÓTH Norbert – HORVÁTH Richárd – NEUMANN Tibor – PÁLOSFALVI Tamás, *Magyarország világi archontológiája 1458–1526, I. Főpapok és bárók*, Budapest, MTA BTK TTI, 2016. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak).
- Fernand BRAUDEL, *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrája*. Budapest, Gondolat, 1985.
- C. TÓTH Norbert, *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusai és jövedelmezőik az 1440-es évektől 1526-ig*. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2017. (Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, forrásfeldolgozások 27).
- C. TÓTH Norbert, *Mátyás király első felesége*. S. a.
- Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából 1458–1490*, szerk. NAGY Iván – NYÁRY Albert, Budapest, MTA, 1878.
- KOVÁCS Péter, *A Szentszék, a török és Magyarország a Hunyadiak alatt = Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*, szerk. ZOMBORI István, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédiai Munkaközösség, 1996, (METEM könyvek).
- E. KOVÁCS Péter, *Egy középkori utazás emlékei (Estei Hippolit utolsó utazása Magyarországon)*, Történelmi Szemle 32(1990), 101–127.
- E. KOVÁCS Péter, *Zsigmond király és Velence (1387–1437). I. Az oroszlán ugrani készül (1387–1411)*. Budapest, Tarsoly, 2017.
- Flórenczi okmánytár I–II*, SIMONYI Ernő (szerk.), *őrzőbetyar*: MTA Kt. é.n.
- FRAKNÓI Vilmos, *Hunyadi Mátyás király 1440–1490*. Budapest, MTA – Magyar Történelmi Társulat, 1890.
- FRAKNÓI Vilmos, *Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez*. Budapest, MTA, 1899.
- GALLA Ferenc, *Mátyás király és a Szentszék. = Mátyás király emlékkönyv I*, szerk. LUKINICH Imre. Budapest, Franklin, 1940.
- Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*, szerk. GEREVICH Tibor – JAKUBOVICS Emil–BERZEVICZY Albert, Budapest, MTA, 1914. (MHHD XXXIX.)
- Enrica GUERRA, *Il carteggio tra Beatrice d'Aragona e gli Estensi (1476–1508)*, Róma, Aracne, 2010.
- Mario INFELISE, *From merchants's letters to handwritten political avvisi = Correspondence and Cultural Exchange in Europe 1400–1700*, szerk. Francisco BETHENCOURT–Florike EGMOND, Cambridge, 2007.
- Miklós JANKOVICH, *Pferde, Reiter, Völkerstürme*, München–Basel–Bécs, Verlag, 1975.
- JÁSZAY Magda, *Párhuzamok és kereszteződések az olasz-magyar kapcsolatok történetéből*, Budapest, Gondolat, 2000.
- JÁSZAY Magda, *Velence és Magyarország. Egy szomszédság küzdelmes története*, Budapest, Gondolat, 1990.
- KUBINYI András, *Két sorsdöntő esztendő*, Történelmi Szemle 33(1991), 1–54.
- KUBINYI András, *Mátyás király*, Budapest, Vince, 2001. (Tudomány – Egyetem)

- LAKATOS Bálint, *Hírek Magyarországról. Külföldi értesülések 1514-ben a parasztháború eseményeiről = Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról*, szerk. C. TÓTH Norbert – NEUMANN Tibor, Budapest, 2015. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések).
- SCHÖNHERR Gyula, *Hunyadi Corvin János 1473–1504*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1894.
- SLÍZ Mariann, *A pletyka mint történeti forrás. = Információáramlás a kora újkorban*, szerk. Z. KARVALICS László, Kiss Károly, Budapest, Gondolat – Infonia, 2004.
- SZOVÁK Márton, *I rapporti magiari nello sguardo di Bernardino Zambotti*, Verbum Analecta Neolatina 17. (2016).
- TEKE Zsuzsa, *A velencei külpolitika főbb vonásai a XV. században*, Történelmi Szemle 11(1968), 209–225.
- TEKE Zsuzsa, *Mátyás és Firenze*, Magyar Tudomány 12. (2008)
(<http://epa.oszk.hu/00600/00691/00060/08.html>)
- Ludovicus TUBERO, *Commentaria suorum temporum*, Ragusa, 1774.
- Vestigia Adatbázis: www.vestigia.hu (utolsó megnyitás: 2018. december 31.)
- Z. KARVALICS László, *Bevezetés az információtörténelembe*, Budapest, Gondolat–Infonia, 2004.

MELLÉKLET

AZ ÁTÍRÁS ELVEI

A szöveget hallgatólagosan modern központoszással láttam el, a rövidítéseket feloldottam. A kis- és nagybetűhasználatot a modern helyesírási szabályoknak megfelelően átírtam. A scriptio continuát feloldottam, és a szöveget a modern helyesírásnak megfelelő hangsúlyjelekkel láttam el. A könnyebb idézhetőség kedvéért az egyes gondolati egységeket számokkal jelöltem. A firenzei források esetében kizárólag az MTA Kt. jelzetet közlöm. Az eredetiben áthúzott részeket én is áthúzással jelöltem. A nem eredeti dokumentumok esetében is hallgatólagosan a források szövegét a mai ékezésnek és központoszással javítottam.

Az őrzőhelyekre vonatkozó rövidítések:

ASF: Archivio di Stato di Firenze

ASM: Archivio di Stato di Milano

ASMo: Archivio di Stato di Modena

MTA Kt: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattára

1.

Maffeo Treviglio jelentése Ludovico Maria Sforza régenshez.

Bécs, 1490. április 6.

ASM: Sf. 642/4,12 (Vestigia 274.)

Kiadása: DEM IV. p. 161–162.

2.

Maffeo Treviglio jelentése Ludovico Maria Sforza régenshez.

Bécs, 1490. április 6.

ASM, Sf. 642/4,13 (Vestigia) – sifírozott;

ASM, Sf. 642/4,14 (Vestigia 277.) – desifírozott

Kiadva: DEM IV. p. 162–163.

3.

Angelo Pecchinoli jelentése Rodrigo Borjának

Bécs, 1490. április 6.

ASM, Sf. 642/4,11 (Vestigia 293.)

Antonín Kalous átírása¹¹

¹¹Exemplum litterarum legati in Hungaria ad reverendissimum vicecancellarium.

¹¹ Az átíratot Antonín Kaolus bocsátotta rendelkezésemre, akinek szíves segítségét ezúton köszönöm meg.

Reverendissime monsignore, post humilem commendationem. ²De treugis, quae ultimo loco conclusae sunt satis devotio vestra reverendissima ex litteris, quas Alonsus detulit, intelligere potuit. Superest nunc nihil aliud, nisi quod hodie post mediam noctem preter omnium spem et expectationem dominus rex in fatum concessit, finemque et treugis et paci fecit, fuerat quarta huius, hoc est in Palmarum solemnibus letus et rubore perfusus, subito morbo correptus expiravit, magno de se relicto desiderio, novi nihil adhuc videtur, omnia timore, et pavore plena sunt. ³Nihil nunc agitur, nisi ut qui possent tumultus exoriri, compescantur, disponuntur presidia, et copiae undique accersuntur. ⁴Acceditque pridie, quam rex concessisset rumor frequens ortus est, quod Turcus maximas copias adiuvantibus Moldavis et Valacchis in Transilvaniam destinasset, et hodie longe magis rumore ipse increbescit. Mittitur in Silvaniam ad hos Turcorum motus compescendos comes Stephanus Bathor, waywoda transilvanus, de quo, ut mihi ex multis et variis argumentis coniectare licet, video magnam haberi spem eius in gubernatorem regni sufficiens. Est certe vir probus, integer, omni sanctitate plenus, strenuus in militia et multum pecuniosus ac omnibus generaliter dilectus et apud omnes in magno precie magnaeque veneratione. ⁵Ex Vienna Austriae VI. Aprilis 1490.

Episcopus Hortanus

4.

Jacopo da Parma jelentése Eleonora d'Aragonához.

Bécs, 1490. április 9.

ASMo, Amb.Ung. b.2/18 (Vestigia 2656.)

Az eredeti dokumentum szövegét közlöm.

¹Illustrissima ac Excellentissima Domina Duchessa mea Colendissima. ²Non dirò altro del dolendo caso per la morte del serenissimo principe e re de Hungaria, perché ve sarà noto per altre, se non che fin qua le cosse della Maestà della Regina volente, e cum la sua prudentia passano asai bene per essere amata da molti de questi baroni tuti se reducono ad epsa e senza suo volere e consiglio non se tracta o delibera cossa alchuna.

³Ceterum: ho confessato Monsignor Vostro Figliolo e per il suo bono intellecto e discreto cognoscimento, se cominucará a questa Pasca ha una naturale inclinatione a religiosi costumi et alle lettere che non dubito, darà consolatione asai a chi l'ama la Maestà della Regina ogni giorno più e più de lui se riscalda. Misser Beltrando cum ogni fallicitudine e dilligentia lo governa. Lo persuaso per ogni respecto gli faza comiciare dire l'offitio divino.

⁴Me pare che seria al vostro proposito e suo commodo che gli italici fosseno al suo servitio più che ungari no spagnoli – pochi delli boni più vi restano, uno de quale, non poco necessario al suo servitio, volendosse partire, l'ò facto restare ⁵et tuto quello bene posso e porò fare non me troverò mai stracho al suo profecto utile e honore per ogni respecto, maxime per contento de la Eccellenzia Vostra ala Quale asai me ricommando e pregho che Quella me scriverà le drize cum quelle [] ⁶Ex Vostra Eccellenzia Ex loco foti Binardini apud Vienaz 8 aprilis 1490 Credo se partirà lunedì per andare a Buda brevitatis cum omicto plurema.

Servitor et filius Jacobi de Parma etc.

5.

Beltrame Costabili jelentése Estei I. Hercules herceghez.

Bécs, 1490. április 11.

ASMo, Amb.Ung. b.2/19/5/10 (Vestigia 2908) – siffrírozott;
ASMo, Amb.Ung. b.2/19/5/10 (Vestigia 2909.) – desiffrírozott
Kiadása: DEM IV. p. 425–426.

6.

Maffeo Treviglio levele Bartolomeo Calcónak.

Bécs, 1490. április 12.

ASMi, Sf. 642/4,21 (Vestigia 284.)
Kiadása: DEM IV. p. 171–172.

7.

Erasmus Brasca jelentése Giovanni Galeazzo Maria Sforza herceghez.

Innsbruck, 1490. április 17.

ASMi (DEM alapján, jelzete nincs azonosítva)
Kiadása: DEM IV. p. 174–175.

8.

A Nyolcak Tanácsa követutasítása Francesco Valorihoz.

Firenze, 1490. április 17.

ASFi (FO alapján, jelzete nincs azonosítva)
MTA Kt, MS 4994/2. p. 40–41.
A FO szövegét közlöm.

¹Ancora ne dai adviso della morte del Re di Ungheria che lo habbiamo da altre parti, et lo intendiamo con grandissimo dispiacere, per la gran perdita la riputiamo a tucta la Christianità. ²Servata occasione, vogliamo te ne contristi con cotesto Illustrissimo Signore in nome nostro;¹² dismostrando tale adviso havered dato grandissima molestia a tucta la città nostra: ³benché stimiamo per te medesimo harai forse satisfacto a questa parte secondo la tua solita diligentia.

9.

Giacomo Trotti jelentése Ludovico Maria Sforza régenshez.

1490. április 18.

ASMi, Sf. 642/4,23 (Vestigia 290.)
A Vestigia 290. szövegét közlöm.

¹² Simonyi megjegyzése: „il Duca di Milano ove il Valori era Ambasciatore per la Republica”

¹Illustrissimo Signore Mio Observandissimo. ²Vostra Eccellenza vederà per linclusa del mio Illustrissimo signore la morte del serenissimo re d'Ongaria, la quale li mando volando apostata. ³Ex a Vostra Eccellenza sempre me ricomando. Milano XX hora 18 aprilis 1490

Servus Ja. Trotti

10.

Bartolomeo Calco jelentése Ludovico Maria Sforza régenshez.

Milánó, 1490. április 18.

ASMi, Sf. 642. (szálas anyag)

Az eredeti dokumentum szövegét közlöm.

¹Illustrissimo Signore Mio, ²In questa hora circa XXII e meza è arrivato Philippo cavallaro cum lettere de Herasmo ne le quale facendosi mentione de la nova la quale era sparsa de la morte del Signor Re de Hungaria che Dio no'l voglia, mi è parso senza intermissione di tempo epso medesimo cavallaro cum dicte lettere inviarlo da la Signoria Vostra alla quale mi ricomando. ³Ho facto intendere ad epso Philippo che tenga questa cosa secreta ne cum alchuno ne faccia moto, perché potria essere, che Dio el voglia, che questa nova seria vana como anchora altre volte è accaduto essere divulgato senza fundamento. Milano die XVIII aprilis 1490

servitor Bartholomeus Chalcus

11.

Ludovico Maria Sforza utasítása Bartolomeo Calcóhoz.

Vigevano, 1490. április 19.

ASMi Sf. 642. (szálas anyag)

Az eredeti dokumentum szövegét közlöm.

¹Messer Bartholomeo, ²havemo veduto la lettera de Herasmo portate heri sera per Philippo cavallaro et lecto le altre scripture da messer Zoanne Stephano, quale sono arrivate questa matina in ante di. ³Scripte l'une et l'autre per la nova inexpectata del caso del Serenissimo Re de Ungaria quale quando sii vero, como pare se habia dubitare per conformata de quello che messer Ioanne Stephano scrive de più lochi essere seguito a quella Illustrissima Signoria, a noi porta dolosa et molestia fin alena. ⁴Essendo la cosa in questi tempi anchora ambigui per non haverne noi anchora cosa alcuna da Mapheo, quello che ne occorre che sabato vi troviati col Magnifico messer Francesco Fontana e li percipiati questo che habiamo cum monstrarli le lettere demonstrandoli l'amaritudine, quale ne siamo per sentire quando sii confermato per cosa vera. ⁵Cerca farli intendere como accada ciò si vogli. Noi non siamo per manchare dela coniuntione et avenirà contracta cum quello Serenissimo re et che finché non habiamo cosa più certa a noi, non pare dovere reusare a demonstratione paleste de questa nova. ⁶Poi sarea cum li armi de la Serenissima Lega nostra et in nome del Signore et nostro li dieta che per tacendo al office de la comunctione nostra cun li signori loro fargli [XX] cosa vostra per pera è adversa che habiamo li significate como questa nocte per via de Herasmo Brasca apresso el Serenissimo Re De Romani; et de messer Zoanni

Stephano de Castione ambasciatore nostro in Venetia habiamo aviso che'l Serenissimo Re de Ungaria alli 5 de questo passò e de la presente vita, la quale cosa havemo cun lei cossi iucta singulare molestia per la giunsta et Reverendissime yicaj la Sua Maestà et per la cumunectiōne quale havemo cun lei cossi estimemo sarà molte molestia et irane alli Signori suoi; et che se ben a noi havendone anche nova alcuna de Ungaria del nostro, non pare de farne anche demonstratiōne. ⁷Tamen havemo voluto tal quale e questo aviso farglielo come el medesimo fareti cun lettere vero et cum l'ambasciatore del papa.

⁸Ad Herasmo ce è parso resumere quello che vederea per questo caso ultre le lettere facte heri, quale sarano et alli quale le quale mandariti cento ducati, quali vi serano dati da deputati, alli quali scrivemo per le alligate et lo cavallaro ad Herasmo. Madareti cun tale celerità che intencio de questio guastro di et giunga da lui, dicendo che'l non habia respecto a scortegare cavalli perché se alcuno ne guastarà li sia pagato costeria.

⁹Messer Bartholomeo, Magnifico Bartholomeo,

¹⁰Il presso vui mandareti volando un altro cavallaro a Mapheo in Ungaria cun le alligate lettere mettendola ancora lui freza mandare.

¹¹Ala Illustrissima Madona Duchessa Bona comunicareti questo aviso, secondo che'l se ha, ma l'advertirai a non farne altra demonstratiōne finché non se habia più certo aviso et in speme a non lassarne intendone cosa alcuna ala Illustrissima Madona Blanca. Medesima cominçatione farete ancora cun la Illustrissima Duchessa Isabella advistendola medesimamente. ¹²Vigili 19 aprilis 1490

¹³Advistereti al cavallaro che scrive messer Zoanni Stephano che mandarse per Mapheo de Ungaria adciò che gurancto non perdetes tempo a deszeffrare le lettere et mandarle a nui volando como siano desziferate et le nostre le invierete qua essendo inziterà aciò che ancora nui le possiamo fare sziferare.

¹⁴Ludovicus Maria Sfortia

¹⁵Cum messer Francesco Fontana ne pare che debiati consultare quello che a lui partria che dovessimo fare quando el caso sia vero, cioè de scrivere in Ungaria ali principali perché et che'l caso non fusse, sarà pure bene fare questo effecto, attento che andando le lettere in mane de Mapheo seno secure che non bisognando non le usarà siché secondo el partenze suo. ¹⁶Advisiterete Mapheo comoe se havere a governare et oltre l'altra che farete ala Regina condolendola del caso et ricomandandoli efiolo.¹³ ¹⁷Vui porterete mandate qualche fogli signati cun li capelleti sillati¹⁴ aciò che Mapheo habia facultà de potersi faroe le lettere, bisogñarano in questo caso secondo li parerà expediente et de la expeditione quale farea a Mapheo. ¹⁸Secondo el ricordo de messer Francesco ne daretì particolare aviso > a nui <, non restando però de inviare in Ungaria el cavallaro et perché pare per quello scrive messer Zoanne Stephano che quelle cose del Re de Ungaria siano gran in qualche agitatione et per questo el cavallaro non poria passare dove fusse Mapheo, vui farete el spazamento a Mapheo duplicato, dando al cavallaro el quale non è dubio andarà securo fare a Segna et li da bene veda de mandare uno de li spazamente per qualche persona de quello reame al quale non sarà tanto guardato et lui manche deportare el suo. ¹⁹Se possibile, sarà a ciò che se ben a lui, fussimo tolte le sue lettere ovvero potessi passare quelle altre capitano oltra questo perché Mapheo non manchi in ogni modo de havere lettera. Ne pare che debrete

¹³ Gyűrődés miatt nem teljesen olvasható ki.

¹⁴ Gyűrődés miatt nem teljesen olvasható ki.

mandare ad Mapheo Erasmo un altro spazamento de quanto el che scrive, cioè solamente l'altra che vi mandamo alligata che'l voglia per la via de la darne noticia ad epsò Mapheo aciò per qualche via el sia avisato et habia nostre lettere.²⁰

A presso ne pare ancora che mandati un'altra a Mapheo secondo che sta la alligata minuta drizandola in mane de Erasmo et mandarglila aperte aciò la monstri al Re de romani et lo preghi ad essere contento che la si mandi per la via sua che credemo li doverà consentire non essendo deshonesto che per ogni via cerchamo de intendere la verità del caso et quanto occorre essendone parente nostro. ²¹Datum []

12.

Bartolomeo Calco jelentése Ludovico Maria Sforza régenshez.

Milánó, 1490. április 19.

ASMi, Sf. 642/4,25 (Vestigia 287.)

Az eredeti dokumentum szövegét közlöm.

¹Illustrissimo Signore Mio. ²Hogi circa le 18 hore ricevete le littere de la Signoria Vostra per le quale mi commette, quanto haveva ad fare per la nova sopragionta de la morte del Signor Re de Hungaria et cusì per mi si è exequito circa le communicatione facte di questo case alle Illustrissime Madame duchesse Bona et Isabella cum advertirle ad non divulgare la cosa perché non penetrasse ad la Illustrissima Madama Bianca. ³Poi mi sono trovato col Magnifico Messer Francesco et et comunicatogli questa nova et partecipatoli el tenore de le lettere così de Herasmo, como de Messer Zoastiphano da Castilione. Mi sono poi conduloto in nome et del Signore et de la Eccellenzia Vostra secundo che Quella mi ha admonito per dicte Sue lettere et factoli intendere che per non havere la cosa più certa di quello che se habia per non essere venute lettere da Mapheo, non pare ad la Signoria Vostra de farne altra demonstratione. ⁴Epsò messer Francesco prima ringratiata la Vostra Excellentia de la communicatione, poi dixè essere di questa opinione che questa nova non sia vera; existimando che da Mapheo ne seria venuto qualche aviso computando el tempo è intervenuto da poi la giornata, la quale se dice essere morto perduto Re che commodamente potria essere venuto. ⁵Né Mapheo se debe presumere fosse mancato avisarne al mano Herasmo, como se voglia Messer Francesco lauda che la Signoria Vostra non facià altra più aperta demonstratione finché la cosa non sia bene intesa che non debe stare troppo, essendo vera la nova, et in questo caso dice che venerà da la Signoria Vostra per essere seco alle consultatione bisognarano. ⁶Dilche dice darne aviso per l'alligata alla Signoria Vostra lauda che se stemano bone lettere, como ha commesso la Signoria Vostra alla Regina et al Duca Zoanne et così alli principali del Regno, el nome de li quali mi ha dato in nota et così si attende cum ogni studio alla expeditione per modo che domatina se metterano li cavallari ad camino cun il modo de accelerase quanto più sia possibile. ⁷La forma de la quale expeditione domane per mise mandarà alla Signoria Vostra como la ricerca per non esserli tempo di presente de satisfare ad questo, ne sarà omissò cosa alchuna de quanto orca questa expeditione.

13.

Francesco Fontana jelentése Ludovico Maria Sforza régenshez.

Milánó, 1490. április 19.

ASMi, Sf. 642/4,28

A Vestigia 304. szövegét közlöm.

¹Illustrissimo Signore Mio. ²El Magnifico messer Bartholomeo Chalco è stato qua da me tutto lacrimoso et mi have dacto una mestissima nova per lettere che se hanno da Herasmo et da Venetia et quantuche il caso sia possibile, non lo posso bene credere. ³Poche molte siate sono state facte de simile nove et scrisse molte lettere et più considero, poche li sono lettere de dui di de questo che fanno mentione che lo Signor Re mio sta benissimo, et quanto mi fosse accaduto questo cossì damnoso caso, son certo che Messer Mafeo, quale è sollicito haveria subito spazato uno cavallaro, el quale commodissimamente in dece giorni saria potuto venire da Vienna ala Excellentia Vostra. ⁴Pur non posso se non laudare Vostra Excellentia la quale prudentissimamente se move a volere intendere a chi se deve scrivere. ⁵Io ne ho facto uno memoriale al prefato Messer Batholomeo. ⁶Se pur per disgratia la nova sarà vera, credo non sarà dimane questa hora che se haverà la certeza et havuta, io venirò a la Excellentia Vostra subito ⁷in gratia de la quale mo et semper humelmente mi riccomando Ex Mediolano 18 aprilis 1490 hora 21

Eiusdem Vestrae Excellentie

Servitor humilis Franciscus Fontana

regius orator

14.

Pierfilippo Pandolfini jelentése a Nyolcak Tanácsához.

Róma, 1490. április 20.

ASFi (FO alapján, jelzete nincs azonosítva)

MTA Kt. MS 4994/1. p. 891–892.

A FO szövegét közlöm.

¹In questo punto che siamo ad hore 24, il Papa ha havuto lettere da Vienna de dì VII dal suo Imbasciadore residente là, et lo avisa che il Re di Ungheria essere morto, quasi di morte repentina, et che il figliulo s'era ritornato nel Castello, et haveva a torno a sua dispositione circa a XVI mila cavalli. ²Qui è riputato per la crispianila mala nuova.

15.

Stefano da Cremona jelentése Giovanni Galeazzo Maria Sforza herceghez.

Pesaro, 1490. április 20.

ASMi (DEM alapján, jelzete nincs azonosítva)

Kiadása: DEM IV. p. 175–176.

16.

Ludovico Maria Sforza részvétnyilvánítása Nagylucsei Orbánnak.

Vigevano, 1490. április 20.

ASMi (DEM alapján, jelzete nincs azonosítva)
Kiadása: DEM IV. p. 177–179.

17.

Ludovico Maria Sforza részvétnyilvánítása Aragóniai Beatrix királynénak.
Vigevano, 1490. április 20.
ASMi, Sf. 642/4,31 (Vestigia 299.)
Kiadása: DEM IV. p. 172–173.

18.

aláírás nélkül, valószínűleg Ludovico Maria Sforza részvétnyilvánítása Corvin
Jánosnak.
Vigevano, 1490. április 20.
ASMi, Sf. 642.
Az eredeti szöveget közlöm.

¹Vigli 20 aprilis 1490

Domino Duci Corvino

²Ex Germania Venetiisque nuperrime intelleximus Serenissimum Dominum Regem Parentem Vostrum nature debitum persolverisse cuius infelicissimi nuncii cum [] a dominatione vostra vel a Mafeo Triviliensi oratore nostro nihil omnio ad nos per latum fuerit et si sperare debere videmur id [] omnium maxime optamus vanum [] futurum.

³Tamen hoc tristissima fama negare non possumus nos tantopere affectos ut nulla oratione doloris magnitudo [] exprimi queat non solum quia in eo si ita favens fortuna voluisset ereptus nobis esset quem et propter arectissimam affinitatem amiciciam que et ob Reverendissimam eius dignitatem, ceu optimum par entera colebamus verum et Dominum Vostrum, causa cui nihil adversi evenire potest quin, ob mutuam necessitudinem et caritatem in eius parte, nos esse non arbitremur verum et si in adversa [] iacture adversa.

⁴Ipsi consolatione indigeamus cun [] prudente casum quem inimica fata tulissent ferendum, esse videamus quoniam quidem mutari nequeat. Ad officium nostrum pertinere putavimus Dominum Vostrum hortari et rogare, ut abstersis lachrymis ac merore deposito fortem et virilem dignumque prudentia sua agenda studium omne convertat, que necessaria videbuntur, non solum ad populos in officio ac fide continendos verum et ut Dominus Vostros in patrio Regno constituatur, stabiliatur, que nisi id iam partum factum esset, quem ad modum confidemus pro divina clementia. ⁵Ad viventibus Serenissime ... vestra ac Regni proceribus, quos non minus ad hoc [] futuros, haud dubitamus et credimus que ingentia patris vestri in ipsos merita ac [] eximia fides exigant, id quod et natura ipsa ac iura omnia fieri debere suadent iubentque et si genus fieri posse videbitur persuadere. ⁶Sibi Domino Vostro debet nihil in nobis omissum, ivi quod ex eius re honoreque esse cognoverimus.

19.

A Nyolcak Tanácsa utasítása Pierfilippo Pandolfinihez.

Firenze, 1490. április 21.

ASFi (-FO alapján, jelzete nincs azonosítva)

MS 4994/1. p. 906-907. MS 4994/1. p. 917-918.

A FO szövegét közlöm.

¹Due di sono che furono lettere dalla Excellentia di Ferrara in Messer Mafredi, suo imbasciatore qui, che significano come il Re di Ungheria era morto insino Martedì Santo, addì VI del presente, di morte quasi repentina, perché, secondo si vede per decete lettere la domenica dello ulivo era suto fuori in chiesa al divino uffictio, et così in altro luogo, et stava bene. ²Da Pesero ancora ci è il simile adviso altro particular non sappiamo, né intendiamo ce ne sie dipoi rinfreschato altro et da Milano havemo hiersera lettere da Francesco Valori de' 17, le quali non ne fanno alcuna mentione. Costi ne dovrebbe essere qualche aviso: benché il Duca di Ferrara lo scriva per cosa molto certa. ³Altro non habbiamo degno di tua notitia.

20.

A Nyolcak Tanácsa Paolo Antonio Soderinihez.

Firenze, 1490. április 21.

ASFi (FO alapján, jelzete nincs azonosítva)

MTA Kt., MS 4994/1. p. 919.

A FO szövegét közlöm.

¹Scrivemoti a dì XXI, rispondendo alla tua de dì XIII et dandoti notitia havamo della notitia insino a quello dì della morte del Re di Ungheria. ²Dipoi è verificata la morte da più bande, benché ancora non s'intendino i successi del Regno et a chi quelli populi si adirizono per la electione del nuovo Re. ³Dio permetta che segua quello debba essere il meglio per la Christianità et per la conservatione di quello Reame che veramente questa morte è suta molto contraria al bisogno de' cristiani per respecto de' Turchi, et anchora, perché è da dubitare di qualche viluppo et perturbatione da quelle parte. ⁴Costi doveranno essere venuti più e particolari che qui per li ultimi advisi s'intendeva il figliuolo rismasto del Re essersi ridotto nella rocca di Vienna con XV mila cavalli che erano alla sua devotione.

21.

A Nyolcak Tanácsa Paolo Antonio Soderinihez.

Firenze, 1490. április 21.

ASFi (FO alapján, jelzete nincs azonosítva)

MTA Kt., MS 4994/1. p. 857-858.

A FO szövegét közlöm.

¹Due dì sono ci furono lettere dalla Eccellenza del Duca di Ferrara in Messer Manfredi suo ambasciatore qui, che significano come il Re di Ungheria era morto infino martedì sancto a dì VI del presente, di morte quasi repentina perché la domenica dello ulivo era suto fuori

in chiesa a udire il divino ufficio; et da Pesero ancora ci è simile adviso. ²Altro particolare non sappiamo, né intendiamo ce ne sia dipoi riconfrescato altro.

22.

Pierfilippo Pandolfini jelentése a Nyolcak Tanácsához.

Firenze, 1490. április 22.

ASFi (FO alapján, jelzete nincs azonosítva)

MTA Kt., MS 4994/1. p. 892–893.

A FO szövegét közlöm.

¹Addi XX scripsi a Vostre Signorie et advisai della morte del Re di Ungheria. ²Hier mattina la Santità del Papa in consistorio ha notificato a tutto il Collegio dolendosi del danno, che per la morte di tanto Principe riceveva la religione cristiana, et che si consigliassi quello fussi da fare. ³Fu ricordato, che per memoria di quello Re, ante omnia si facessi in cappella uno uffictio, come in altri tempi è stato osservato nella morte de' gran Principi, et così fu ordinato che si facessi martedì proximo. ⁴Dipoi si praticò di mandare uno legato in quelle parti, et concluseno, chefussi da mandare ogni volta che da' Baroni del regno ne fussino richiesti: ma che in questo mezzo si pensassi della persona che fussi da mandare, accioché essendone richiesti, o seguissi caso, che bisognassi mandarlo fusse ad ordine a potere andare et per quanto intenda, questi Signori Cardinali et ancora il Papa sono inclinati al Cardinal di Siena, o di Santa Hanastasia. ⁵Quello che hora seguirà Signorie Vostre alla giornata intenderanno.

23.

Ludovico Maria Sforza herceg utasítása Bartolomeo Calcóhoz.

Vigevano, 1490. április 24.

ASMi, Sf. 642/4,38 (Vestigia 306.)

Az eredeti szöveget közlöm.

¹Messer Bartholomeo. ²Questa mattina è stato con noi el Magnifico Messer Francesco Fontana col quale habiamo parlato questa: ne occorre in questo caso del Serenissimo Re suo et havemo deliberato che'l cavallaro ungaro venuto cun le lettere de Mapheo, ritornai et porta le lettere de inviata de le quale vi mandassemo heri sera et alcune altre facte da epso Messer Francesco, ³permettendo al cavallaro de donarli quaranta ducati se'l va ad salvamento et ritorna ultra le spese suo, per le quale volemò che noi Re presunto li inante dieci ducati quali lui ha richiesto per poterse più accomodare ne le spese et fare cun più celerità quello che la necessità del camino desiderà et perché lui nel andare et ritornare l'opera sua multo promptamente, purché in Ungaria el sii presto expedito per uno post scripta a zonzere a Mapheo che salito lo vegli ~~facio~~ e predice anche nel retorno suo possiamo havere certezza de la cosa et stato de quello Regno. ⁴Vigli 24 aprilis 1490⁸

24.

A Nyolcak Tanácsa utasítása Pierfilippo Pandolfinihez.

Firenze, 1490. április 26.

ASFi (FO alapján, jelzete nincs azonosítva)

MTA Kt., MS 4994/1. p. 907–908.

A FO szövegét közlöm.

¹Doppo il primo et secondo aviso habbiamo la morte del Re di Ungheria, non intendiamo molto altro né quello sia seguito et dove quello Regnio si adirizi per havere il nuovo Re. Dio permetta che succeda che sia a salute di quello Reame et della crispana Repubblica, ²et di nuovo non habbiamo che scriverti perché da nessuna banda habbiamo cosa che sia di momento alchuno.

25.

A Nyolcak Tanácsa utasítása Paolo Antonio Soderinihez.

Firenze, 1490. április 26

ASFi (FO alapján, jelzete nincs azonosítva)

MTA Kt., MS 4994/1, p. 858–859.

A FO szövegét közlöm.

¹Scrivemoti a di XXI, rispondendo alla tua de di XIII et dandoti avviso havamo della notitia infino a quello di della morte del Re di Ungheria. ²Dipoi è verificata la morte da più bande, benché ancora non s'intendino i successi del Regno, et a chi quelli populi si adirizziano per la electione del nuovo Re. ³Dio permetta che sequa quello debba essere il meglio per la cristianità, et per la conservatione di quello Reame che veramente questa morte è suta molto contraria al bisogno de' crispani per rispetto de' Turchi, et anchora, perché è da dubitare di qualche viluppo et perturbatione da quelle parti. ⁴Costi doverranno essere venuti più e particolari che qui per li ultimi advisi il figliuolo rismaso del Re essersi ritoccto nella rocca di Vienna con XV mila cavalli che erano alla sua divotione.

26.

A Nyolcak Tanácsa utasítása Francesco Valorihoz.

Firenze, 1490. április 27.

ASFi (FO alapján, jelzete nincs azonosítva)

MTA Kt., MS 4994/1. p. 929.

A FO szövegét közlöm.

¹Ancora ne dai adviso della morte del Re di Ungheria che lo habbiamo da altre parti, et lo intendiamo con grandissimo dispiacere, per la gran perdita la riputiamo a tucta la Christianità. ²Servata occasione, vogliamo te ne contristi con cotesto Illustrissimo Signore in nome nostro; ³dimostrando tale adviso havere dato grandissima molestia a tucta la città nostra, benché stimiamo per te medesimo harai forse satisfacto a questa parte secondo la tua solita diligentia et prudentia.

27.

Estei I. Hercules és Eleonora d'Aragona levele Giovanni Galeazzo Maria Sforza hercegnek.

Ferrara, 1490. április 27.

ASMi (DEM alapján, jelzete nincs azonosítva)

Kiadása: DEM IV, p. 183.

28.

Paolo Antonio Soderini jelentése a Nyolcak Tanácsához

Nápoly, 1490. április 27.

MTA Kt., MS 4994/1. p. 864–865.

ASFi (FO alapján, jelzete nincs azonosítva)

A FO szövegét közlöm.

¹Della trovata del Re et sopravvedere del Duca allo andare è causa una lettera de' V del presente ha havuta la Maestà del Re dalla Reina di Ungheria sua figliuola, per la quale gli da notitia che al Re di Ungheria suo consorte è caduto la gocciola et sta in termine che non ha speranza possa più vivere. ²Dipoi messer Branda scrive qui allo Oratore Ducale che Vostre Signorie da Ferrara hanno lo avviso certo della morte del prefato Re, il che quando sia vero, costoro la reputano dolorosa nuova maxime per la religione cristiana. ³La Maestà del Re, subito che hebbe il soprascripto avviso, secondo mi è referito, spacciò quello Giuliano di Buccino, quale per altra scripsi che Sua Maestà haveva disegnato mandare allo Imperadore et Re de' Romani et hallo mandato in Ungheria, et similmente mandò per Messer Cammillo Pandoni. La causa non ho potuto intendere, ma è da presumere in qualche legatione.

29.

A Nyolcak Tanácsa Paolo Antonio Soderinihez.

Firenze, 1490. április 30.

ASFi (FO alapján, jelzete nincs azonosítva)

MTA Kt., MS 4994/1, 859–860.

A FO szövegét közlöm.

¹Delle cose di Ungheria non si intende qui alcuno particolare di quanto sia seguito doppo la morte del Re, che pare una maraviglia, havendo noi in quello Regno pure de' nostri della natione et mercatanti et però stimiamo che le strade sieno ropte, et che li passi sieno guardati. ²È vero che per lettere ci sono di Roma de XXVI de Pierphilippo, intendiamo che vi sono lettere molto fresche nello Imbasciatore del Re Maximiano, le quali pare contenghino che il prefato Re intesa la morte dello Ungaro era subito partito per andare a trovare uno Duca Giorgio suo parente, per invitarlo ad essere mezzo di accordarlo col Re di Boemia con offerire al Reame di Boemia tucto quello che teneva il Re di Ungheria, appartenente a quello Regno, se lui vuole prestarli favore per lo acquisto di Ungheria; et che

di già alcuni Baroni di Ungheria havevano mandato per intendere lo animo di Maximiano; et per questo sperava che quelle cose dovessino succedere alla intentione di Sua Maestà etc.

30.

A Nyolcak Tanácsa utasítása Pierfilippo Pandolfinihez.

Firenze, 1490. április 30.

ASFi (FO alapján, jelzete nincs azonosítva)

MTA Kt., MS 4994/1. p. 920.

A FO szövegét közlöm.

¹Se non ti scriviamo alchuna cosa di momento, persuponi che ne sia cagione il non havere da bana alcuna che dirti. ²Tanto pare ogni chosa in quiete et tranquillità, solamente al presente atorno il successo di Ungheria. ³Di' che qui ono s'intende quel sia seguito dopo il primo adviso della morte del Re et credesi ne sia causa perché le strade non sieno sicure, ma più presto cocte. che ci pare una maraviglia non havere alcuna particolare notitia, havendo pure un quel Regno molti dela natione.

31.

A Nyolcak Tanácsa utasítása Francesco Valorihoz.

Firenze, 1490. április 30.

ASFi (FO alapján, jelzete nincs azonosítva)

MTA Kt., MS 4994/1, p. 930.

A FO szövegét közlöm.

¹Mandianti ancora copia di lettera hauta da Roma da Pierfilippo tochante le cose di Ungheria ancora, che per quanto lui scriva ad Roma, non si prestassi molto fede a detta lettera, rispetto alla qualità dello scriptore; ²et a noi ancora pare quasi impossibile che sendo dato la lettera a dì VIII d'aprile, et il Re di Ungheria morto a dì VI detto che in sì breve spatio di tre dì fussino potute succedere tante chose et diverse et essersene hauta si presto notitia.

32.

Pierfilippo Pandolfini levele a Nyolcak Tanácsának.

Firenze, 1490. április

ASFi (FO alapján, jelzete nincs azonosítva)

MTA Kt., MS 4994/1. p. 906–907.

A FO szövegét közlöm.

Az első bekezdés szó szerint megegyezik a 25. számú forrással, a második pedig a 22, 6–8. szakaszával, ezért nem tekinthető önálló levélnek.

¹Addi XX scripsi a Vostre Signorie et advisai della morte del Re di Ungheria. ²Hier mattina la Santità del Papa in consistorio ha notificho a tutto il Collegio dolendosi del danno, che per la morte di tanto Principe riceveva la religione crispiana, et che si consigliassi quello

fussi da fare. ³Fu ricordato, che per memoria di quello Re, ante omnia facessi in cappella uno uffictio, come in altri tempi è stato observato nella morte de' gran Principi, et così fu ordinato che si facessi martedì proximo. ⁴Dipoi si praticò di mandare uno legato in quelle parti, et concluseno, che fussi da mandare ogni volta che da' Baroni del regno ne fussino richiesti, ma che in questo mezzo si pensassi della persona che fussi da mandare, accioché essendone richiesti, o seguissi caso, che bisognassi mandarlo fusse ad ordine a potere andare. Et per quanto intenda, questi Signori Cardinali et ancora il Papa sono inclinati al Cardinal di Siena, o di Santa Hanastasia. ⁵Quello che hora seguirà Signorie Vostre alla giornata intenderanno.

⁶Et da Milano havemo hiersera lettere da Francesco Valori de'17, le quali non ne fanno alchuna mentione. Costi' ne dovrebbe essere qualche aviso: benché il Duca di Ferrara lo scriva per cosa molto certa. ⁷Altro non habbiamo degno di tua notitia.

33.

Paolo Antonio Soderini jelentése a Nyolcak Tanácsához.

Nápoly, 1490. május 2.

ASFi-FO alapján – jelzete nincs azonosítva

MTA Kt., MS 4994/1. p. 866.

A FO szövegét közlöm.

¹Costoro (di Napoli) hanno ordinato fare le exequie della morte del Re d'Ungheria martedì proximo, che farenò a IIII°, la quale comprehendo dia pure loro da pensare maxime per respecto della Reina.

34.

Paolo Antonio Soderini jelentése a Nyolcak Tanácsához.

Nápoly, 1490. május 4.

ASFi-FO alapján – jelzete nincs azonosítva

MTA Kt., MS 4994/1. p. 866–867.

A FO szövegét közlöm.

¹Eisdem Dominis Octoviris

²Per la vostra de XXVI el passato intendo che le Signorie Vostre havevano da diverse tande la verificatione della morte del Re di Ungheria. ³Qui costoro non ne hanno haltro che quello ne scripsi alle Signorie Vostre al' II et stimano procedere che i mandati et lettere sieno stati intercepti. Io, secondo l'ordine, me ne danno Vostre Signorie, farò diligentia d'intendere più mi sarà de' particolari di quelle cose et alla giornata ne raguaglierò Vostre Signorie, ⁴et non obstante costoro come dico di sopra della morte, non ne habbino certezza, questa mattina ne hanno facto in Sancto Domenico assai pomposamente le exequie, dove Messer Francesco di Cosimo Pucei nostro cittadino, in presentia della Maestà del Re, di tucti questi Reali, delli imbasciatori, baroni, et primi prlati recitò una degna oratione funebre. Haveva fatta con buona audacia assai promtezza, et con una grandissima gratia che certamente a se', et apresso alla patria ha facto grande honore.

35.

Maffeo Treviglio jelentése Giovanni Galeazzo Maria Sforza herceghez
Buda, 1490. május 7.

ASMi, Sf. 642/5,3 (Vestigia 242.) – részben sifírozott;
ASMi, Sf. 642/5,4 (Vestigia 243.) – sifírozott rész egykorú átirata
Kiadása: DEM IV, p. 188–190.

36.

Paolo Antonio Soderini jelentése a Nyolcak tanácsához.

Nápoly, 1490. május 9.

ASFi-FO alapján – jelzete nincs azonosítva

MTA Kt., MS 4994/1. p. 867–869.

A FO szövegét közlöm.

¹Per quella de' XXX del passato resto advisato di quello havete per via di Roma delle cose di Ungheria, di che medesimamente ringratio Vostre Signorie et apresso per satisfare al debito et ordine me ne hanno dato di raguagliarle di ogni particolare di quelle cose intendo, vi significo che la Maestà del Re (poi scripsi a Vostre Signorie autem) ha havute lettere dal Vescovo di Nocera imbasciadore di Sua Maestà appresso la Reina per le queali dà adviso che il Re di Ungheria morì a' VI del passato et che hanno mandato il corpo suo a uno luogho decto Alba Regia dove si sepeliscono tucti quelli Re; et che la Reina col Duca Giovanni figliuolo naturale del Re morto et primi Baroni sono tornati a Buda, et a che tucto il paese sta sollevato, ma per anchora scandalo o disordine alcuno non c'era seguito; et apresso come la Maestà del Re ha lettere da Messer Francesco de Montibus de XIII, il quale fu mandato imbasciatore a quello Re nella giunta mia qui, et dipoi per commissione della Maestà del Re era andato a visitare il Re de' Romani cioè per rispondere et iustificarsi alle lettere scripte il prefato Re Maximiano delle quali fu apportatore lo Araldo ne' mesi passati qui a costoro et alle altre potentie di Italia per le quali lettere il prefato Messer Francesco advisa che quivi era stata portata la nuova della morte del Re di Ungheria, essendo il Re de' Romani a cammino per andare a comporre differentie exorte in alcune sue terre et haveva decti che il Re di Ungheria si apparteneva a lui. ²Né però dà notitia che decto Re Maximiano per alhora si armassi o facessi provisione alcuna per andare allo acquisto di epso regno. ³Ma intendo costoro da altra parte che il prefato Re Maximiano ha voluto in consistorio, si leghino privilegii che quello Regno, di ragione è suo tucta la Magna habbi ad essere commotione, et grandissima atteratione. ⁴Di quello che più oltre alla giornata intenderò con sollecitudine ne raguaglierò Vostre Signorie.

37.

Stefano de Cremona jelentése Giovanni Galeazzo Maria Sforza herceghez.

Bologna, 1490. május 12.

ASMi (DEM alapján, jelzete nincs azonosítva)

Kiadása: DEM IV, p. 198–199.

38.

Firenze, 1490. május 14.

A Nyolcak Tanácsa utasítása Paolo Antonio Soderinihez (levélrészlet).

ASFi (FO alapján, jelzete nincs azonosítva)

MTA Kt., MS 4994/1. 860–861.

A FO szövegét közlöm.

¹Delle cose in Ungheria non possiamo intendere altro, che ci maravigliamo che in tanto tempo doppo la morte di quello Re non vengha qualche adviso. ²Il che ne persuade che li passi sieno guardati et le vie non sicure.

39.

A Nyolcak Tanácsa részvétnyilvánítása Aragóniai Beatrix királynénak.

Firenze, 1490. május 22.

ASFi (FO alapján, jelzete nincs azonosítva)

MTA Kt., MS 4994/1. p. 851–854.

A FO szövegét közlöm.

¹Beatrici Ungarie Reginae.

²Nisi insitum esset animis nostris, natura nihil esse in morte mali accusaremus nos modo mortem multis modis. Adeo vehemens est dolor quem ex obitu Mathiae Ungarorum Regis coniugis tui Excellentissimi Principis et gloriosissimi suscepimus. Amisimus enim nos Amicum et Patronum et defensorem nostrae dignitatis et tornatorem nationis praecipuum, Christiana respublica certissimum propugnatorem, propulsatorem iniuriarum. Quae causa est ut non nos modo qui seorsum privatam quodammodo causam quamdam habemus ex illius morte doloris, sed Christianis quoque omnibus desiderandus lugendusque veniat. In tanto ergo moerore una tamen habemus consolandi nosmet ipsos rationem, quod intelleximus, quod plerumque in rebus talibus, tantique momenti evenire contra consuevit, nihil omnino subortum turbationis in universo Regno Ungarorum. ³Omnia quieta fuisse: perdurasse omnia consueto ordine et modo, ut spes iam facta sit, futuram istius inclyti Regni administrationem eandem Mathia defuncto vita sortituram felicitatem, quod etiam multi mercatores nostri nobiles cives, qui in isto gloriosissimo Regno negotiantur, significaverunt litteris, simulque reddiderunt nos certiores, quanta eos humanitas post Regis mortem prosecuta sit. Quantum omnia illis salva extitere, quam benignis atque hospitalibus sermonibus eorum quoque dolor delinitus fuerit: iussumque non minus sperare bene, quam si Mathias ipse benignissimus Rex superviveret, quare vel primum officium esse nostrum putamus, ut agamus tibi immortales gratias, quod vix mortuum esse tam beneficum Regem, tam indulgentem nostris mercatoribus senserint. ⁴Quantum ad mercaturam pertinet, nam animus ob desiderium Regis tam clementis, tam indulgentis vehementer sunt consternati non putamus autem, quae tua in eos benignitas hactenus fuit, necesse esse, ut in hisque in futurum accident, tibi nostros commendemus. Sed cogimur imperio naturae, ut etiam nulla causa mercatores et cives nostros tibi commendemus, rogemusque ut si quid commendatione nostra addi ad nativam beneficentiam potest, sint illi tibi commendatiores.

⁵Dederis in Rempubicam, et nationem omnem Florentinam, et reddideris tibi magis obnoxios nos et populum omnem nostrum, quod in paucos, qui versantur in tuo Regno contuleris. Nos certe, non modo ob istud recentissimum beneficium quod in presentia contulisti, et quod collaturam esse speramus, magis magisque in dies, debere Regibus Ungharorum, et tibi omnia putamus, it ut nihil evenire jam possit tam arduum, in quo non simus in tuam salutem et gloriam, quicquid habet iurium, Florentina civitas promptissime collaturi, sed ut supra diximus, spes est virtute, sapientiaque tua fore, ut prospere omnia succedant, et nos ita ut eveniat rogamus omnipotentem Deum, cui profecto necesse est ut Reges et magni Principes curae sint. ⁶Nam illi vicariatum gerere videntur in terris Deorum, similitudine administrationis Regnorum et gentium. ⁷Vale

XXII Máj 1490

40.

Paolo Antonio Soderini jelentése a Nyolcak Tanácsához (levélrészlet).

Nápoly, 1490. május 22.

ASFi-FO alapján

MTA Kt., MS 4994/1. p. 871–873.

A FO szövegét közlöm.

¹Costoro per conforto solo delle Reina, per al presente mandamo in Ungheria M. Andrea de Gennaro et partirà tra IIII giorni. Dipoi sono d'animo mandarvi due altri imbasciatori a condolarsi della morte del Re.

²Delle cose di Ungheria, poichè scripsi a Vostre Signorie a XVI, costoro dicono havere per via di uno Unghero taliano, che viene da una terra di Croatia, il quale narra che quivi s'intendeva che la Reina era in Buda, et haveva la obedientia, et che il Duca Giovanni con le genti d'arme si era messo fuori alla campagna, per essere all'opposito di chi volessi contraviare, et che il Conte Bernardino da Signa, si era mosso con genti per recuperare due sue casella li haveva occupati da uno altro Barone suo inimico, et che il Bani cioè il governatore et Capitano della Croacia, il quale sta a obedientia della Reina, li haveva comandato che non si movessi, et così si era posato. ³Ma di queste cose per aventura ne harete più vera notita per altre vie, et io non ho da dirne a Vostre Signorie altro che quello me ne dicono costoro, i quali stimano che il non havere lettere dalla Reina proceda perché i suoi mandati non sieno lasciati passare. ⁴Conciò sia che hanno adviso, che uno suo cavallaro a' confini fra Ungheri et Vinitiani sia stato trovato scannato.

41.

Giovanni Galeazzo Maria Sforza követutasítása Jacopo Trottihoz (?) és

Stephano titkárhoz.

Pavia, 1490. május 29.

ASMí, Sf. 642 (szálas anyag)

Az eredeti szöveget közlöm.

¹Ambaxatori. ²Havemo de presente ricevuto lettere dal Ambaxatore nostro residente, le quale per essere scripture fin a XI de aprile, ne contenendo altro cha l'avisio della morte del Re Mathia et che li baroni insieme convenuti per dar forma con la Serenissima Regina et con lo Illustrissimo Duca Zoanne alle provisione necessarie per conservatione de quello stato. ³A noi non accade scriverme per altro cha significarme solum che pur habiamo tandem havuto aviso che'l oratore nostro non è malcapitato et quello Regno pare in assai bon termini per el caso. ⁴Papie die 29 may 1490

42.

Ludovico Maria Sforza? követutasítása Antonio Stangához.

Pavia, 1490. május 29.

ASMi, Sf. 642.

Az eredeti szöveget közlöm.

Papie 29 maii 1490

Domino Antonio Stange

¹Messer Antonio. ²Havemo de presente ricevuto lettere del ambasciatore nostro de residente Ungaria, le quale per [] fin scripture de a XI de aprile, ne contenendo altro che l'avisio de la morte del re Mathia et che li baroni insieme erano convenuti per dare forma cun la Serenissima Regina et con lo Illustrissimo Duca Zoanne alle permissione necessarie per conservatione de quello stato. ³Anoi non accade scrivere vine per altro che per [] per solum che per pur habiamo. Tandem havuto aviso che'l ordine nostro non è malcapitato et che quello regno pare è assai ben [] per el caso.

43.

Aragóniai Beatrix válaszlevele Estei I. Herculesnek.

Buda, 1490. május 31.

ASMo, Carteggio Principi Esteri 1623, b.2/3,2,14 (Vestigia 2100.)

Másolata: MTA, Ms4999/3,45 (ASMo) (Vestigia 88.)

Kiadásai: Guerra, 117. és DEM IV. p. 207.

44.

Taddeo Vicemercati jelentése Ludovico Maria Sforza herceghez.

Velence, 1491. szeptember 6.

ASMi, 378. Venezia (szálas anyag)

Az eredeti dokumentum szövegét közlöm.

¹Illustrissimo et Excellentissimo Signore mio. ²Perché qua si continua pur in opinione che'l Signore Re d'Hungaria ha rehavto Albaregale, como questi giorni scripsi allo Illustrissimo Signore Ludovico Barba et patre colendissimo di Vostra Excellentia et anche prima ne haveva tochato una parola ala Excellentia Vostra per le mie de XXVII del passato. ³Questa matina ritrovandome al conspecto di questa Illustrissima Signoria me è parso per maggiore chiareza investigare se cossa alcuna de certo haveveno per questo Illustrissimo. Prima mi fo

resposo che altro de certo non haveveno, se non che questo aviso. ⁴Pare se habia per la via de Roma: questo medesimo me è confirmado per questo messer Tuciano Hungaro et certo zentilhomo de questa terra quale vene da Roma di presente niun est che niuno po' venire da quelle parte d'Hungaria per modo che cossa alcuna se non po' intendere de certo.

⁵Sono anchora più de sei giorni che'l se dice per questa terra publicamente che'l Signore Re d'Hungaria debi essere morto de tosgio; ⁶pur nanche de questo questa Signoria ha cossa alcuna, ma dice essere de le nove del fondego de todeschi, pur non le ho voluto tacere alla Excellentia Vostra acciò alla giornata la sapia tutto quello intendo et se rasona qua.

⁷El Serenissimo Re di Napoli questa matina ha facto comunicare per l'oratore suo con questa Illustrissima Signoria la causa perché in questi giorni spinxe certe gente darne alle confine deschule, poi gli ha facto comunicare como già molti giorni fa el Singore Re d'Hungaria ha confirmado el matrimonio con la Regina, il che era taciuto sin adesso per molti respecti: come credo ne sii avisata la Signoria Vostra da Sua Maestà.¹²

⁸Da sei giorni in qua è stato qua uno secretario del Signore Duca d'Urbino molto secretamente: et per quanto ho inteso era venuto per conzare el prefato Duca alli stipendii di questa Signoria, è partito con quale risposta non l'ho possuto intendere.

⁹Questi giorni el Magnifico Messer Zoanne Bentivolio pare facesse taliare a peze su la piazza de Verona uno Iulio Malevezo. Foreno presi tri de li malefactori et sono squartati vivi et ateniati et me he facto intendere da bono loco che questa Signoria ha hauto tanto a male questo, acto che fo rasonato in pregadi de [] talia dece mili ducati a chi amazava el prefato magnifico messer Zoanne,¹⁶ ma non segite et questo perché epsò magnifico messer Zoanne ha havto ardimento de violare le sue terre quale voleno sieno libere et franche. ¹⁰Altro non intendo digno de saputa di Vostra Excellentia alla quale de continuo humilmente me ricomando. Venetiis die VI septembris 1491

Illustrissime Vestri Domini
Humilis servus Thadeus
vicemercatus

„Sub fide fassi sunt” *Torna vármegye 1582. évi vizsgálata**

1. BEVEZETÉS

Jelen dolgozatomban Torna vármegye állapotát vizsgálom a 16. század második felében a terület 1582. évi összeírása alapján. Szeretném áttekinteni, hogy a török váraktól viszonylag messze, egyúttal Kassához, Felső-Magyarország központjához, a királyi kormányzat egyik fő székhelyéhez közel fekvő terület falvai mikor váltak török adófizetővé; mennyiben sikerült a közeli magyar végváraknak megvédeni ezeket a településeket a török pusztításoktól, illetve foglalásoktól. Az elemzés során a török és magyar fél számára nyújtott adók és szolgáltatások számbavétele után arra a kérdésre keresem a választ, hogy van-e kölcsönhatás a földrajzi távolság és az adó mértéke között, tehát a törököktől való nagyobb távolság eredményezi-e, hogy a falvak ennek a félnek kevesebb adóval és szolgáltatással tartoztak.

2. A FORRÁSOK

Fő forrásom Torna vármegye 1582. évi összeírása, amely egy több vármegyére kiterjedő vizsgálat része. A *Conscriptio contributionis Turcicae* című irat az Országos Levéltár Kamarai Archívumának *Urbaria et Conscriptiones* állagához tartozik. Torna, Gömör, Borsod, Kis-Hont, Nógrád és Zólyom vármegyék adatait tartalmazza településenként, a végén pedig egy megyénkénti összesítés található, amely még kiegészül Abaúj és Zemplén vármegyék adataival is.¹

A vizsgálatot a nemesi vármegyék rendelték el megállapítandó a török hódoltság előrehaladását. Mivel az 1548. évi 24-es törvénycikk értelmében a töröknek hódolt státuszú helységek csak a kiszabott hadiadó összegének felét voltak kötelesek fizetni,² nem volt

* Ezúton is szeretném köszönetemet kifejezni J. Újváry Zsuzsanna Tanárnőnek, akinek a támogatása és segítsége nélkül ez a dolgozat nem jöhetett volna létre.

¹ MNL OL E 156. Fasc. 059. No. 013. *Urbaria et Conscriptiones. Conscriptio contributionis Turcicae ex comitatibus Thornensi, Geomeoriensi, Borsodiensi, Kishontensi, Neogradiensi, Abaujvariensi et Zempleniensi connumeratae anno 1582.*

https://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc059_no013/ (2018. december 19.) Tudomásom szerint kiadásra csak Borsod vármegye anyaga került a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár által BODNÁR Tamás, *Borsod vármegye adózása a török korban*, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 2005 (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltári Füzetek 44.).

² SZ. SIMON Éva, *A hódoltságon kívüli "hódoltság": oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében*. Budapest, MTA, 2014, 54–55.

közömbös a települések állapota sem a nemességnek, sem a két Kamarának.³ Az összeírás a bíró és a hiteles tanúk eskü alatt tett bevallásai alapján készült. A települések által a török kincstárnak és földesúrnak fizetett adókat és szolgáltatásokat veszi számba kiegészítve azt a magyar földesúrnak nyújtottakkal. Tartalmaz ezen kívül adatokat az egyes települések meghódoltatására vonatkozóan is; több esetben a jobbágyság felidéztek, mióta fizetnek adót a töröknek, beszámoltak annak emelkedéséről, illetve a török pusztításairól, ezen kívül említést tettek falvak elhagyásáról és a törökkel való újbóli megegyezésekről is.

A latin nyelvű dokumentum összesen 163 oldalt tesz ki, Torna vármegye anyaga ebből 15 oldal, és 30 településről közöl adatokat. A szakirodalomban a Tornáról 1549-et követően készült magyar összeírásokat részletesen még nem vizsgálták.

Az adatokat kiegészítendő felhasználtam a dikális összeírásokat is. Ezek a dokumentumok az állami adó kivetéséhez készültek, többnyire a dikátor, a szolgabíró és egy helybéli hitelesített nemes közreműködésével. Együttesen járták be a környéket, és a helyszínen vették fel az adatokat, azonban a török által fenyegetett helyekre nem minden esetben mentek ki; volt, hogy bekérették egy helyre a települések képviselőit, vagy megbízottakat küldtek ki az adott településekre. Ezeknek az adatoknak a hitelessége jóval kisebb, mint a helyszínen felvettek.⁴ A török defterekkel összevetve kiderül, hogy a bírók az eskü dacára is esetleg kevesebb portát vallottak be.⁵ A dikális összeírások elkészítése feltehetően Torna vármegyében is a bírák bevallásai alapján vagy kamarai kiküldöttek útján történt, de a török jelenlétét jelzi, hogy több településről nincs is adat. A legkorábbi összeírás a levéltári online adatbázisban 1567-ből származik.⁶

A kiadott török deftereket is megnéztem; sajnos Torna vármegye települései nem szerepeltek a hatvani szandzsákról kiadott összeírásokban,⁷ amelyekben akár előfordulhattak volna egyes községek, mivel lehettek átfedések az egyes szandzsákok területei között, viszont a tornai adatok más területekkel való összevetésére alkalmasak.⁸

Az időbeli összehasonlításhoz felhasználtam Maksay Ferenc *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén* című könyvében kiadott 1549-es dikális jegyzéket Torna vármegyéről.⁹ A portaszámok változásainak követését viszont nehezíti az a tény, hogy ekkoriban a porta fogalma nem volt rögzítve. Hagyományosan ez az egység volt a magyar adók kiszabásának alapja, eredetileg egy egész jobbágytelket jelentett, azonban a telekaprozódás¹⁰

³ Az említett megyék az 1567-ben megalakított Szepesi Kamara joghatósága alá tartoztak.

⁴ SZ. SIMON Éva, *A hódoltságon kívüli "hódoltság", i. m.*, 54–56.

⁵ SZAKÁLY Ferenc, *Magyar adóztatás a török hódoltságban*, Budapest, Akadémiai, 1981, 54.

⁶ Dikális összeírások, Torna <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/dikalis-osszeirasok>

⁷ BAYERLE Gusztáv, *A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből*, Hatvan, Hatvany Lajos Múzeum, 1998 (Hatvany Lajos Múzeumi Füzetek, 14); FEKETE Lajos, *A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása*. Jászberény, Jász Múzeum, 1968 (Jászági Füzetek).

⁸ KÁLDY-NAGY Gyula, *Magyarországi török adóösszeírások*, Budapest, Akadémiai, 1970 (Értekezések a történeti tudományok köréből 52.), 13–18.

⁹ MAKSAJ Ferenc, *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*, Budapest, Akadémiai, 1990 (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 16.) II, 783–789.

¹⁰ A 16. században egy paraszti háztartás már többnyire a kiscsaládot jelentette, amely egész- vagy féltelken gazdálkodott. A nagycsalád vagy a testvérek egy telken maradása és együtt gazdálkodása a félreeső, elszigetelt helyeken maradt esetleg jellemző. A paraszti árutermelés fokozódása viszont vezethetett nagyobb vagyoni differenciálódáshoz elsősorban a kereskedelmi utakhoz közelebb fekvő

következtében már a 16. század elején több telket jelentett egy porta. A lassanként egészen különböző alapra vonatkoztatott porta fogalmának egységes országgyűlési meghatározására a század közepén I. Ferdinánd király (1526–1564), majd később II. Miksa (1564–1576) is tett kísérletet, de nem sikerült keresztülvinni.¹¹ A változó portafogalom mellett a hiányzó adatok miatt sem lehet minden tekintetben teljes körű elemzést végezni.

3. A TÖRÖK ÉSZAKKELETI HÓDÍTÁSA

A török hódoltatás hatósugarába Torna vármegye 1554 után került, amikor a törökök elfoglalták Füleket. A Buda megszállása utáni években a törökök kialakítottak körülötte egy védőgyűrűt; 1544-ben már nem indult szultáni hadjárat, de a helyi erők folytatták a megkezdett hódításokat, ekkor esett el Hatvan,¹² ahonnan a terjeszkedés az északkeleti vármegyék, így többek között Torna felé folytatódott.¹³

A hadi események mellett párhuzamosan épült ki a közigazgatás is, felállt a Budai és a Temesvári *vilajet*. A vilajeteket *szandzsákok*ra osztották, amelyek bégiei alá tartozott a közigazgatási egység katonai és polgári igazgatása is. A kisebb meghódított várakból a szandzsákon belül *nahijéket* szerveztek. Az adminisztráció a terjeszkedés egyik eszköze is lett, a török felfogás szerint az összeírásokba felvett terület egyszerűen a hódoltság, azaz az Oszmán Birodalom részévé vált,¹⁴ a *defterek*¹⁵ pedig tovább nyúltak a ténylegesen meghódított területeknél, és a török így olyan várakból is *nahijéket* szervezett, amelyek még magyar kézen voltak, ezzel kijelölve a hódítás irányát. Ezeket a várakat lakatlannak, a körülöttük fekvő falvakat pedig pusztának nyilvánították. Az ilyen *nahijéket* nevezi a modern történeti kutatás Hegyi Klára nyomán *fantomnahijéknek*.¹⁶ Ugyanakkor már ezekben az

helyeken, de a fokozott robotoltatás és a török pusztítások is hozzájárulhattak ilyen irányú folyamatokhoz. A 17. századra már többségbe jutottak a félteleknél kisebb földön gazdálkodó paraszti családok, miközben maga a telek is jelenthetett egyre kevesebb holdat. MAKSAJ Ferenc, *Urbáriumok: XVI – XVII. század*, Budapest, Akadémiai, 1959, 43–45.

¹¹ SZ. SIMON Éva, *A hódoltságon kívüli "hódoltság" i. m.*, 54–55. A tizenötéves háború időszakában (1591–1606) próbálkoztak új adóalapként a domus, azaz a ház bevezetésével, de mivel értéke éppúgy devalválódott, mint a portáé, 1609-től ismét a portát vezették be, de ekkor már csak mint egy-egy település fizetőképességét mutató számot. *Uo.*, 54–55.

¹² SINKOVICS István, *Az ország megszerzettségének állandósulása = Magyarország története 1526–1686*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, 3/I, Budapest, Akadémiai, 1985, 224–230.

¹³ 1570-ben, a Hatvani szandzsákban, azon belül a Tokaji nahijében Tokaj város lakatlannak van minősítve 500 akce adóval és jövedelemmel. Tolcsvát hasonlóképpen minősítették 250 akce jövedelemmel. Ugyanígy szerepel a magyar végvár, Szerencs is. BAYERLE Gusztáv, *A Hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből i. m.*, 251–252.

¹⁴ SZ. SIMON Éva, *A hódoltságon kívüli "hódoltság" i. m.*, 88.

¹⁵ Török összeírás, különböző fajtái az egyes települések adózóit és a fizetett adókat vagy a birtokosokat és birtokokat tartották számon. HEGYI Klára: *Török berendezkedés Magyarországon i. m.*, 203.

¹⁶ Vö. HEGYI Klára, *Török berendezkedés Magyarországon*, História-MTA Történettudományi Intézete, 1995 (História Könyvtár - Monográfiák), 43., HEGYI Klára, *"Aranyásó" szpábik a királyi Magyarországon = A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*, szerk. Glatz Ferenc, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1993, 103–111., legújabbán: SZ. SIMON Éva, *A hódoltságon kívüli "hódoltság" i. m.*

ügynevezett *fantomnahijékben* is osztottak ki javadalombirtokokat, habár az összeírásokba gyakran csak becsült jövedelemmel tudták őket beírni. A települések tényleges meghódoltatását így az ezeket megélhetésül kapó szpáhikra bízta. Általában keverten osztottak ki már meghódolt és még nem alávetett falvakat, tehát a szpáhinak „csak” jövedelemforrásának egy részéért kellett külön megküzdenie.¹⁷ Ez a gyakorlat nem csak rákényszerítette a szpáhit a falvak adófizetésre kötelezésére, hanem csökkentett a kincstár terhein is, ugyanis az ilyen módon *tímár*-birtokkal¹⁸ kielégített katonáknak nem kellett pénzben zsoldot fizetni.¹⁹ Északkeleten Eger, Tokaj és Ónod jelentek meg *fantomnahijékként*²⁰ kijelölve az irányt: elérni kívánt célként egyfelől a felső-magyarországi bányavárosok, másfelől Hegyalja gazdag borvidéke kínálkozott.²¹ A drinápolyi békét követően először a katonai vezetőknek utaltak ki birtokokat a magyar végvárak mögött, hogy ők nagyobb katonai erejükkel adófizetésre kényszerítsék azokat, és később, az 1580-as évektől adták át a szpáhinak ezt a feladatot.²² A török előrenyomulás előtt akadályt csak a hegyek és a túl nagy földrajzi távolság képezhettek.²³ A Sajó, a Hernád, a Bodrog és a Tisza mentén haladtak előre a hatvani szandzsákból is. Védőbástyaként Eger állt a magyar földek előtt, ennek ellenére az 1570-es években a török portyák akár Kassát is elérték.²⁴

A területi növekedés és az adóztatás kiterjesztése, valamint a *mukátaa*-jövedelmek²⁵ növekedése mellett az így bevezetett tímár-rendszer is hozzájárult ahhoz, hogy az 1560–70-es években sikerült a törököknek a kezdetben deficitese budai vilajetet önellátóvá tenni.²⁶

A drinápolyi békét előkészítő tárgyalásokon nyújtotta be a török igényét arra, hogy megvonjanak egy szilárd határvonalat, ez a terv többször azonban nem került elő, mivel függetlenül a határvonal kiépíttetésétől és a várak sűrűségétől, a határt nem lehetett

¹⁷ HEGYI Klára, „Aranyásó” szpáhik a királyi Magyarországon i. m., 103–111.

¹⁸ Török szolgálati birtok 20.000 akce jövedelemig. HEGYI Klára, *Török berendezkedés Magyarországon i. m.*, 204.

¹⁹ HEGYI Klára, *Török berendezkedés Magyarországon i. m.*, 39–46.

²⁰ 1570-ben, a Hatvani szandzsákból, azon belül a Tokaji nahijében Tokaj város lakatlannak van minősítve 500 akce adóval és jövedelemmel. Tolcsvát hasonlóképpen minősítették 250 akce jövedelemmel. Ugyanígy szerepel a magyar végvár, Szerencs is. Bayerle Gusztáv, *A Hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből i. m.*, 251–252.

²¹ HEGYI Klára, „Aranyásó” szpáhik a királyi Magyarországon i. m., 107.

²² *Uo.*, 106.

²³ HEGYI Klára, *A füleki szandzsák a hódoltság és a királyság határán*. MTA BTK TTI. Elhangzott: 2015. május 26. <http://mtabtk.videotorium.hu/hu/recordings/10732/a-fuleki-szandzsak-a-hodoltság-es-a-kiralysag-hataran> (2018. november 08.)

²⁴ HEGYI Klára, *A török hódoltság várai és várkatonasága*, Budapest, História–MTA Történettudományi Intézete, 2007 (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak, 9.), I., 88–90.

²⁵ A 8–9. században az iszlám klasszikus korszakában még egy-egy terület jövedelmeinek bérbe adását jelentette, később az Oszmán Birodalomban a vámokból, illetékekből és monopóliumokból származó jövedelemre értették, a budai vilajet jövedelmeinek több mint felét tették ki az 1560–70-es években. ÁGOSTON Gábor, *Európa és az oszmán hódítás*, Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2014, 368., KÁLDY-NAGY Gyula, *Magyarországi török adóösszeírások, i. m.*, 10–11.

²⁶ ÁGOSTON Gábor, *Európa és az oszmán hódítás i. m.*, 366–369. Különösen jelentős teljesítmény volt ez, tekintve, hogy a másik oldalon a magyar végvárak mindvégig rászorultak a Habsburgok és a német birodalmi rendek támogatására, de az Oszmán Birodalom más végvidékein is hiánnyal működtek a szandzsákok. *Uo.*, 323.

átjárhatatlanná tenni, hiába élt még ennek az igénye mind a török, mind a magyar fél részéről a 16. század folyamán, ezt a vágyat végleg csak a századfordulón temették el.²⁷ Így maradt az átjárhatóság, és vele együtt a másik fél végvárai mögötti adóbehajtás lehetősége. Míg a törökök előszeretettel összeírták és kiosztották tímár-birtokként a szandzsákok határain túlnyúló településeket, addig a magyar fél részéről sem az egyház, sem az állam, sem pedig a földesúr nem mondott le az őt megillető adókról és szolgáltatásokról. Viszont, mivel ezt behajtani fegyveres erejével csak a végvári katonaság tudta, mindhárom félnek el kellett tűrnie, hogy a jövedelmek nagy része az ő kezükbe megy át, de ez biztosította a magyar adóztatás folytonosságát a törökök által elfoglalt területeken is.²⁸

3.1. A TORNAI TELEPÜLÉSEK HÓDOLTATÁSA

Torna kicsi vármegyének számított, Gömör, Borsod, Abaúj és Szepes vármegyék között helyezkedett el, területe ma a magyar–szlovák határon fekszik, déli részei Magyarországhoz tartoznak Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, északi fele Szlovákiába esik.

A vármegyében Hegyi Klára mindössze 43 települést számolt össze,²⁹ Maksay Ferenc 42-t vett számba, illetve megjegyezte, hogy két idetartozó településről – Barakonyról és Horvátúrról – nem közöltek adatokat,³⁰ az 1582. április 24-re datált dikális összeírásban 44-et soroltak fel, a május végére dátumozott listában még ide vették az egyébként Abaújhoz tartozó Zsadányt (*Zadany*) is, ellenben Barakonynak nincs nyoma, Horvát pedig 1567-ben jelenik meg utoljára itt.³¹ Az általam vizsgált összeírásban csak 30 helység szerepel. Két településről – Teresztenyéről és Szádelőről – Maksay Ferenc nem közölt adatokat, de a dikális jegyzékekben megtalálhatók.

Az 1582. évi vizsgálatban szereplő települések nevei			
1582-es vizsgálatban	Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai ³²	Település mai magyar neve	Település mai szlovák neve
Almasch	Almás	Szádalmás	Jablonov nad Turnou
Barka	Barka	Barka	Bôrka
Berkowa	Perkupa	Perkupa	—
Borsowan	Borzova	Borzova/Szádvárborosa	Silická Brezová
Egerseg	Egerszög	Égerszög	—
Gergew	Görgő	Tornagörgő	Hrhov

²⁷ HEGYI Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága 1. i. m.*, 91–92.; Szakály Ferenc, *Magyar adóztatás a török hódoltságban i. m.*, 38–39.; Sz. Simon Éva: *A hódoltságon kívüli "hódoltság" i. m.*, 87.

²⁸ SINKOVICS István: *A három országrész igazgatása = Magyarország története 1526–1686. 1–2*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Budapest, Akadémiai, 1985, 468–469.

²⁹ HEGYI Klára, *A füléki szandzsák a hódoltság és a királyság határán*. MTA BTK TTI. Elhangzott: 2015. május 26. <http://mtabtk.videotorium.hu/hu/recordings/10732/a-fuleki-szandzsak-a-hodoltság-es-a-kiralysag-hataran> (utolsó megtekintés: 2018. november 08.)

³⁰ MAKSAJ Ferenc, *Urbáriumok: XVI-XVII. század i. m.*, 783–789.

³¹ Dikális összeírások. Torna. 1567–1582. <http://adatbazisonline.hu/adatbazis/dikalis-osszeirasok>

³² MAKSAJ Ferenc, *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén II, i. m.* 783–789.

Hydwegardo	Hídvégardó	Hídvégardó	—
Jabloncza	Jablonca	Jablonca	Silická Jablonica
Jozzuafeo	Jósvafő	Jósvafő	—
Kapolna	Kápolna	Tornakápolna	—
Keortveöleos	Körtvélyes	Körtvélyes	Hrušov
Komjath	Komjáti	Komjáti	—
Lenkhe	Lenke	Bódvalenke	—
Luchka	Lucska	Ájfalucska	Hačava
Nadasd	Nádasd	Tornanádaska	—
Pettri	Petri	Szinpetri	—
Rako	Rákó	Bódvarákó	—
Terrestemen	-	Teresztenye	—
Thorna	Torna	Torna	Turna nad Bodvou
Udwarnak	Udvarnok	(Szád)udvarnokméhész	Dvorníky-Včeláre
Vendegh	Vendégi	Bódvavendégi	Host'ovce
Warbocz	Varbóc	Varbóc	—
Wyfalw	Újfalu	Tornaújfalu	Turnianska Nová Ves
Zaldalei	-	Szádelő	Zádiel
Zeglegeod	Szögliget	Szögliget	—
Zent Andras	Szentandrás	Tornaszentandrás	—
Zőleosardo	Szőlőszárdó	Szőlőszárdó	—
Zylas	Szilas	Bódvaszilas	—
Zylicze	Szelice	Szilice	Silica
Zyn	Szin	Szin	—

Úgy tűnik, nem minden töröknek adót fizető településről jelentek meg tanúk a vizsgálat készítésénél, hiszen nem csak az abban benne foglalt 30 község volt alávetett a dikális adatbázis szerint. Az összesen 44 helység közül tizenkét településről nincs adat, ebből hat szerepel a vármegyei vizsgálatban, tehát tudjuk, hogy fizetett adót a töröknek, így csak a fennmaradó hat település állapota ismeretlen. Ez alapján 1582-ben a vármegye 65,9%-a volt egészen biztosan hódolt státuszú. Viszont, mivel az összeírásban szerepelő 30 település mind fizetett adót, illetve még hat hódolt státuszú falu hozzáadható, tehát összesen 36 helység, azaz a vármegyének minimum 81,8%-a volt alávetett.³³

Tornában az 1582-es vizsgálat során a jobbágyok tizenkét faluból közölték, hogy emlékeztük szerint mikor hódoltak meg, ebből Szin lakói csak annyit mondtak, hogy sok éve adóznak a töröknek. Azt, hogy nem emlékeznek arra, hogy mióta alávetettek, egyedül Tereszténye esetében írták fel. A legkorábbi adatot a vármegye északi felén lévő Almás és

³³ A dikális összeírásban Torna hódolatlan státuszú ugyan, de fizetett adót a töröknek, hódolatlan még Áj és Zsarnó. Kőszeg, Kovácsi, Korotnokardó, Kornalipa, Feketefűz, Derenk helységekről nincs adat, ahogyan Szádelőről, Szentandrásról, Nádasdról, Lenkéről, Komjátiról és Egerszöggről sem, de ezek a helységek a vizsgálat szerint adófizetők voltak. Dikális összeírások. Torna. 1582. 04. 04. <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/dikalis-osszeirasok>; MNL OL E 156. Fasc. 059. No. 013. Urbaria et Conscriptiones. Conscriptio contributionis Turcicae... 1582.

Jablonca lakói vallották: 40, illetve 35 éve alávetettek, azaz 1542 és 1547 óta. A görögöiek is azt mondták, hogy harmincegynéhány éve hódoltak. A tőlük még északabbra eső Barka 24 éve volt alávetett, a vármegye délkeleti csücskében elhelyezkedő Perkupa 32 éve, tehát 1550-től, a keleti szélén lévő, de délre eső Vendégi 18 éve, azaz 1564-től, kicsit keletebbre Rákó szintén. A kettő között elhelyezkedő Hídvégardó, az északabbra fekvő Udvarnok és a legtávolabbi csücsökben lévő Lucska állításuk szerint mintegy 20 éve voltak hódoltak, tehát 1562 körülre tették a török adófizetővé válásukat.³⁴ A dikális összeírásokból viszont az látszik, hogy Rákó, Udvarnok, Hídvégardó és Lucska 1567-ben és 1570-ben is hódolatlan státuszúak.³⁵ Mivel a hódolt státuszú falvaknak csak fele hadiadót kellett fizetniük, a jobbágyoknak érdekükben állhatott, hogy alávetettnek nyilvánítsák falujukat. Az is előfordult, hogy a nemesség igyekezett hódoltnak nyilvánítani saját településüket, hogy a maradék hadiadót ők szedhessék be.³⁶ Ilyen mesterkedésnek viszont nem volt értelme visszamenőleg, ellenben a jobbágyok emlékezete tévedhetett. Talán Almás esetében is így volt, hiszen 1542-ben még Hatvan sem volt török kézen.

³⁴ MNL OL E 156 Fasc. 059. No. 013. Urbaria et Conscriptiones. Conscriptio contributionis Turcicae... 1582.

³⁵ Dikális összeírások. Torna: 1567. 11. 06., 1570. 02. 09.

<http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/dikalis-osszeirasok>

³⁶ HEGYI Klára, *A füleki szandzsák a hódoltság és a királyság határán*, MTA BTK TTI, 2015.

<http://mtabtk.videotorium.hu/hu/recordings/10732/a-fuleki-szandzsak-a-hodoltság-es-a-királyság-hataran>

A dikális adatbázisban az első összeírás 1567-ből származik, ekkor még a települések közül 22, tehát több mint fele hódolatlan. Mindössze négy helyről nincsen adat. A változás 1572-re állt be, míg 1570-ben még érvényes az 1567-es helyzet, habár már több településről nincs adat, 1572-re már nincs hódolatlan státuszú község összeírva, ellenben 19 helységről nincs adat, Horváti mellett pedig Derenk is eltűnik egy időre a lajstromból. Az 1576-os dikális összeírás szerint már csak két mezőváros státusza hódolatlan: Torna és Újfalu, az utóbbi csak 1578 és 1582 között hódolt be.³⁷ Ez összhangban van Hegyi Klára kutatásaival, ő a füleki szandzsákról tartott előadásában török források alapján azt állapította meg, hogy 1558-ban adták ki itt az első birtokokat, 1570-ben a települések fele hódolt, 1578-ban 88%, 1588-ban pedig már a vármegye központja, Torna is. Az 1582-es vizsgálat szerint egyedül Szádelő vált török adófizetővé az 1570-es években, a falut az esküdtek vallomása szerint csak 1574–75 folyamán érték el a török adószedők.³⁸

A falvak egy része tehát már a drinápolyi béke megkötését követően vált alávetett státuszúvá, amikor a falvak hódoltatása már papíron tiltva volt. A szerződésben foglaltak viszont nem tarthatták vissza a törököket a portyáktól és az újabb hódoltatásoktól. Másfél évtizeddel a békét követően még mindig problémát jelentett a falvak török adófizetővé válása; 1574-ben az országgyűlésen törvényt is hoztak a falvak „önkéntes” behódolása ellen, azonban feltehetően nem sok eredménnyel,³⁹ ahogyan azt Szádelő esete is bizonyítja.⁴⁰

Ha ugyanis valahová megérkezett a török fenyegető-ígérgető üzenete, hogy az adott helység onnantól kezdve valamelyik szpáhi tulajdona, akkor a falvakkal dönteniük kellett; önként behódolnak-e, vagy megvárják, míg erőszakkal arra kényszerítik őket, vagy esetleg a magyar végváriak vagy földesuruk védelmében bízzanak-e. Az adót csak ott tudták sikerrel megtagadni, ahol a végváriak megfelelő védelmet nyújtottak. A magyar félnek ugyanakkor nem volt egyszerű fegyverrel oltalmaznia jobbágyait, mivel Bécsben mindenáron fent szerették volna tartani a békét,⁴¹ és így a törökön való rajtaütéseket tiltó levelek érkeztek a magyar kapitányoknak, ill. földesuraknak.⁴²

³⁷ Dikális összeírások. Torna 1567-1582. <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/dikalis-osszeirasok>

³⁸ MNL OL E 156 Fasc. 059. No. 013. Urbaria et Conscriptioes. Conscriptio contributionis Turcicae... 1582.

³⁹ Batthyány Boldizsárt még 1577-ben is arra utasították, hogy akadályozza meg a falvak behódolását, és a hódoltató levelek hordozóit fogja el és büntesse meg. Ez azonban nem járhatott sok eredménnyel, mert a következő országgyűlésen is napirenden volt a téma. SZ. SIMON Éva, *A hódoltságon kívüli "hódoltság" i. m.*, 92–93.

⁴⁰ *Uo.*, 92–93. Más vármegyékben, Győr, Moson, Sopron, Vas és Zala területén mindenütt megfigyelhető a portaszámok csökkenése 1546 és 1576 között, igaz az előbbi három területen volt időről időre növekedés is, ám Zalában és Vasban jelentős a visszaesés. ILLIK Péter, *Török dúlás a Dunántúlon: török kártételek a nyugat-dunántúli hódoltsági peremvidéken a 17. század első felében*, Budapest, WZ Könyvek, 2010. 13. Zalában éppen a béke 1575-ös megújítását követően történt egy erősebb hódoltatási hullám. SZ. SIMON Éva, *A hódoltságon kívüli "hódoltság" i. m.*, 93.

⁴¹ 1575-ben megújították a drinápolyi békét, 1577-ben Bécsben tartottak egy nagy hadügyi tanácskozást a törökkel szembeni stratégiáról, ahol a különböző álláspontok ütköztetése után végül továbbra is a béke fenntartása mellett döntöttek. *Magyarország története 1526-1686. 3/1. i. m.*, 607–610.

⁴² J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *"Csak az nevét viseljük az békeességnek..." Oszmán hódoltatás és hódító levelek a Dunántúlon a XVII. században = Mindennapi élet a török árnyékában*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2008, 15–34. Stephan Gerlach naplójában leírta, hogy a szigetvári szandzsákban hogyan ment a falvak

Torna vármegyében török pusztításokról (*depopulatio*) öt falu vallott: Barkán ezek miatt jó időre elengedte a török földesúr az adót, Perkupán elhalasztották az adófizetést szintén a gyakori rablások miatt, Szinen pedig ugyanebből az okból csökkentették az adót; Jósvafőn a török dúlásai miatt a lakosok el is hagyták; Szőlősdót szintén gyakran pusztították, így időről-időre elmenekültek. További hat faluból az adók túlságos felemelése miatt a lakók elmentek, (*coloni affugerunt*), így esetleg a falu pusztán maradt: Egerszögön csökkentették az adót, miután pár jobbágy elmenekült; Lucskáról elbujdostak a jobbágyok, és a falu pusztán maradt; Petriből szintén elmenekültek a családok, amikor az adót felemelték, ám egy kisebb összeget mégis fizettek török földesuruknak; a teresztényeiek nem tudtak fizetni, inkább elmenekültek, akárcsak Szilas lakói, de ők visszatértek, amikor sikerült megegyezniük török földesurukkal; Almás jobbágysai szintén így tettek; Jabloncát is elhagyták egy időben, de itt emelkedett az adó később is. Borzváról annyit mondtak, hogy a falu egészen elhagyott, de nem részletezték, hogy pusztítások vagy adóemelések miatt menekültek-e el; Nádasdon ugyancsak ez volt a helyzet. Ha Borzova és Nádasd pusztá voltát is a törökök rovására írjuk – ami nem biztos, de feltételezhető –, akkor a megye lajstromba vett 30 községének majdnem a fele, 13 a török pusztítások vagy adók miatt nyomorodott el. Azonban akadtak más magatartást tanúsító községek is: a barkaiak elmondták, hogy a környező falvakkal együtt őrköt (*rigiles*) tartanak a törökök ellen, Lucskán ugyancsak erről számoltak be.⁴³ Ez azért is kuriózum, mert ilyen esetet keveset jegyeztek fel. Ráadásul a földesúr adóelengedéssel segítette a község lakóit.

Torna vármegye esetében a visszaesés a portaszámok tekintetében az 1549. évihez képest enyhe. Azokat a helységeket nézve, amelyekről 1582-ből is származik adat, elmondható, hogy a portaszámok csupán körülbelül 92%-ra csökkentek vissza. Mindenesetre az adat nem egészen reprezentatív, mivel a Maksay által vizsgált 42 településből csak harmincról van adat az 1582. évi dikális összeírásban.⁴⁴ Kilenc településen nőtt a porták száma, tizenhat esetben pedig kisebb-nagyobb mértékben csökkent. A puszták és zsellérek száma kicsit nagyobb mértékben esett: 86, illetve 88%-ra ment vissza.

A portaszámok változása 1549 és 1582 között						
Település neve	egésztelek		zsellértelkek		pusztatelek	
	1549 ⁴⁵	1582 ⁴⁶	1549	1582	1549	1582
Almás	20	28	2	20	—	—
Barka	10	10	20	22	17	5
Borzova	7	6	5	7	2	10

alávetése: „A törökök megígérik a szegény parasztoknak, hogy többé nem gyűjtogatnak, rabolnak, ha megadják magukat. Azok engedik rábeszélni magukat, hogy császáruk [I. Rudolf] tudta nélkül, akinek földjén, országában alattvalók – a töröknek sarcot fizessenek. A törökök az egész fennhatóságot magukhoz ragadják, és teljhatalmú urak akarnak lenni. Ezért a parasztok császáruk tudta nélkül kényszerből, vagy azért, hogy a nagyobb erőszaktól kissé biztosítva legyenek, a török adókönyvbe is beíratják magukat.” Idézetet átvettem: SZ. SIMON Éva, *A bódoltságban kívüli "bódoltság" i. m.*, 89.

⁴³ Lucska, Barka MNL OL E 156 Fasc 059. No. 013. Urbaria et Conscriptioes. Conscriptio contributionis Turcicae... 1582.

⁴⁴ Torna megye 1582. 04. 04. <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/dikalis-osszeirasok>

⁴⁵ MAKSAY Ferenc, *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepéig. m.*

⁴⁶ Dikális összeírások 1582. 04. 04. <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/dikalis-osszeirasok>

Egerszög	3,5	n. a. ⁴⁷	4	n. a.	4	n. a.
Görgő	20	26	13	22	13	—
Hídvégardó	20	1	7	—	6	20
Jablonca	17,5	20	12	20	17	1
Jósvafő	10	4	7	—	6	10
Kápolna	3	1,5	3	4	—	2
Komjáthi	1	n. a.	5	n. a.	—	n. a.
Körtvélyes	15	22	13	5	6	—
Lenke	1	n. a.	1	n. a.	—	n. a.
Lucska	11	9,5	15	8	2	7
Nádasd	1	n. a.	1	n. a.	—	n. a.
Perkupa	5	9	5	1	6	5
Pettri	5	3,5	4	13	6	7
Rákó	5	2,5	-	5	—	3
Szádelő	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Szentandrás	4	n. a.	4	n. a.	—	n. a.
Szilas	12	5	13	20	5	—
Szilice	5	3	2	2	2	5
Szin	5	9	5	5	6	6
Szögliget	20	12	12	6	6	10
Szőlősd	12	12	13	7	5	—
Teresztenye	n. a.	3	n. a.	5	†.	—
Torna	25	12	26	—	10	5
Udvarnok	10	27	17	—	6	—
Újfalu	12	3,5	14	8	—	3
Varbóc	1,5	4,5	2	4	3	2
Vendégi	7,5	6	7	—	5	5
Összesen:	269+n.a.	240+n.a.	232+n.a.	184+n.a.	133+n.a.	106+n.a.
Az 1582. évi vizsgálatból kimaradt települések						
Áj	5,5	5,5	2	—	—	—
Becskeháza	2	1	3	—	—	—
Derenk	2	n. a.	4	n. a.	2	n. a.
Dernő	3,5	5	3	—	6	—
Feketefűz	2	n. a.	—	n. a.	7	n. a.
Hárskút	11	11	5	14	6	-
Kornalippa	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Korotnokardo	4	n. a.	3	n. a.	7	n. a.
Kovácsi	5	9	4	1	—	4
Kovácsvágása	4	n. a.	6	n. a.	8	n. a.
Kőszeg	1	n. a.	1	n. a.	—	n. a.

⁴⁷n. a.: nincs adat

Laszó	3	3	3	—	2	—
Méhész	1	1	1	—	2	—
Zsarnó	12,5	4,5	6	—	—	—
Összesen:	325,5+n.a.	275+n.a.	273+n.a.	215+n.a.	173+n.a.	121+n.a.

4. TORNA VÁRMEGYE BIRTOKOSAI

IV. Béla király (1235–1270) korában a terület királyi birtokként szolgált. V. István (1270–1272) és IV. László (1272–1290) viszont több földet eladományoztak itt, ennek következtében a várszerkezet felbomlott.⁴⁸ Az őshonos Tornai család kihalásával 1406-ban uradalmuk a koronára visszaszállt, Luxemburgi Zsigmond király (1387–1437) azonban Özdögei Bessenyő Pálnak adományozta Kőrös megyei birtokért cserébe. Utódai szintén felvették a Tornai nevet, azonban 1476-ban kihalt a család, ekkor a Szapolyaiak szerezték meg a birtokaikat.⁴⁹

Torna hegyvidéki részei kiestek a nagy országos kereskedelmi útvonalakból, ezeket a területeket a birtokosok cserélődése kevésbé jellemezte, és Mohács után is a régi birtokosság itt maradt.⁵⁰ Az egyik legtöbb birtokkal rendelkező Bebekek a 14–15. század folyamán váltak nagybirtokossá,⁵¹ és 1549-ben is ők – egészen pontosan Bebek Ferenc⁵² – bírtak a legtöbb portával, majd őt özvegy Horváth Gáspárné követte a porták körülbelül 30%-ának tulajdonlásával.⁵³ Az őshonos Tornai nemzetségből származtak a Szinyek és a Chetnekyek, akik szintén a birtokosok között voltak 1549-ben és maradtak 1582-ben is. A Nádasdyak és a gombaszögi pálosok birtoklása is visszavezethető a 15. századra.⁵⁴ A török megjelenése viszont a régi birtokosfamíliák megmaradása ellenére hozott változást a birtokos-rendszerben.

Buda eleste után I. Ferdinánd kezdte megszervezni megmaradt királyságát, és annak török elleni védelmét megszilárdítani, végvárakat építeni és azok fenntartásának anyagi feltételeit is megteremteni. Ezzel a céllal igyekezett minél több határmenti birtokot királyi kézbe venni, amely történhetett magszakadás útján, de fontos várak esetleg csere vagy vásárlás révén is kerülhettek az uralkodó kezébe, mint például Eger, Gyula és Kanizsa. Esetenként viszont az uralkodó fegyverrel szerzett várakat; így került 1565–66 folyamán a korona birtokába Schwendi Lázár⁵⁵ hadjáratával több vár, köztük a tornai falvakat uradalmukba fogó Szádvár és Krasznahorka is, mivel az ezeket birtokoló Bebek Györgynél

⁴⁸ KEMÉNY Lajos, CSOMA József, *Abauj-Tornavármegye történelmi monográfiája*, II, Kassa, Kassai Kiadó, 1912, 153–156.

⁴⁹ *Uo.*, 156–157.

⁵⁰ MAKSAJ Ferenc, *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén i. m.*, 9.

⁵¹ *Uo.*, 10.

⁵² Gömör vármegye örökös főispánja, 1528-tól felső-magyarországi főkapitány, többek között Krasznahorka és Szádvár birtokosa. Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János, illetve Izabella királyné pártján is állt, 1558-ban meggyilkolták. NAGY Iván, *Magyarország családai*. I, Pest, Friebeisz István, 1857, 301.

⁵³ MAKSAJ Ferenc, *Urbáriumok: XVI - XVII. század i. m.*, 789.

⁵⁴ CSÁNKI Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, Budapest, MTA, 1890, I, 235–236.

⁵⁵ 1565-től Felső-Magyarország főkapitánya. BOROVSKY Samu, *Magyarország vármegyéi és városai. Abauj-Torna vármegye és Kassa*, I, Budapest, Apollo, 1896, 491.

felmerült a hűtlenség gyanúja.⁵⁶ 1582-ben a legnagyobb birtokos így a Szepesi Kamara⁵⁷ lett, mivel az bírta a Bebekektől elfoglalt krasznahorkai és szádvári uradalmakat, 289 adózó portával az összes porta 56,7%-át. Mágóchy Gáspár⁵⁸ a Kamara tulajdonából szerezte meg *donatio mixta*⁵⁹ formájában a tornai uradalmat⁶⁰ – amelyet korábban özv. Horváth Gáspárné birtokolt –, és így ő bírt a megyében a második legnagyobb birtokkal, összesen 138 portával, az összes porta 27%-ával.⁶¹ A maradék birtokokon különböző nemesek osztoztak, köztük a Csetnekyek és a Szinyek.

5. ADÓK ÉS SZOLGÁLTATÁSOK

Magának a hódoltságnak a fogalma problémákat vet fel, mert szilárd meghúzott határok nélkül nem egyértelmű, hogy milyen földrajzi kiterjedést jelöl, illetve azon belül is elkülöníthetők különböző állapotú részek. Szakály Ferenc hívta fel arra a figyelmet, hogy a hódoltság szó egyaránt jelöli a török végvárak mögötti területet, a magyar és török végvárak közé szorult zónát és a török által a magyar végvári rendszer mögött adóztatott településeket is, valamint még ezek a sávok is elkülönítendőek aszerint, hogy a királyi országrész vagy Erdély határán fekszenek-e.⁶² Míg a kortársak hódoltságnak mondtak minden területet, ahol a török adóztatott, Szakály Ferenc a modern szakirodalomban elkülöníteni javasolta a török végvárak mögötti hódoltságot és a két végvársor közötti részt, valamint a magyar végvárak mögötti, de törökök által is adóztatott területet; erre az utóbbira pedig a *hódoltsági peremvidék* terminust javasolta.⁶³

Legújabban Sz. Simon Éva foglalkozott ezzel a kérdéssel *A hódoltságon kívüli „hódoltság”* című könyvében, már a címben is utalva a terminológiai problémára. Török és magyar összeírások alapján azt állapította meg, hogy a csak magyar félre adózó települések ritkán

⁵⁶ Uo. 521-522.

⁵⁷ A felvidéki végvár vonal kezelésére és fenntartására állította fel I. Miksa 1567-ben, ennek feladata lett a várak megerősítése, karban tartása, esetleg újak építése. KENYERES István, *XVI. századi uradalmi utasítások: utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére*, Budapest, Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2002 (Fons Könyvek, 2), 21–35.

⁵⁸ Eredetileg a Baranya vármegyében birtokos Mágóchy család sarja gyulai főkapitány volt 1556-tól. 1560-ban szerezte meg Tornát, és költözött oda. 1562-ben török fogságba került, ahonnan kiváltották, 1564-től egri főkapitány lett, később megszerezte Munkács uradalmát, majd a beregi és végül a tornai főispánságot is. NAGY Iván, *Magyarország családai*, VII, Pest, Ráth Mór, 1860, 238–239.

⁵⁹ A birtokadományozás olyan módja, amikor a megadományozott nem pusztán érdemeiért kapott egy birtokot, hanem fizetnie is kellett érte. Mivel az 1580-as évekre már egészen biztos volt, hogy a korona nem fogja tudni visszaváltani ezeket a birtokokat, rendre meghosszabbították a zálogszerződések, vagy akár véglegesen el is adományozták őket. KENYERES István, *XVI. századi uradalmi utasítások: utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére i. m.*, 21–35.

⁶⁰ Uo., 34.

⁶¹ Torna, 1582. 04. 04. Dikális összeírások. <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/dikalis-osszeirasok> ; MNL OL E 156 Fasc. 059. No. 013. Urbaria et Conscriptiones. Conscriptio contributionis Turcicae... 1582. 11 településről (Dernő, Feketefűz, Komjáti, Kornalipa, Korotnokardó, Kőszeg, Lenke, Nádasd, Szentandrás, Szádelő) nincs adat a portaszámokra vonatkozóan.

⁶² SZAKÁLY Ferenc, *Magyar adóztatás a török hódoltságban i. m.*, 28–29.

⁶³ SZ. SIMON Éva, *A hódoltságon kívüli „hódoltság” i. m.*, 86–87.

szerepelnek a török összeírásokban, a magyar összeírásokban pedig felsorolták birtokosaikat és az adózó portáikat. A töröknek és magyarnak is adózó települések szerepelnek mindkét fél összeírásaiban, a magyar dikális jegyzékekben jelölték alávetett (*subjectus*) státuszukat, míg a törököknek éves összegben átalányt fizettek. Ezen kívül még különböző terminusokkal jelölték azokat a településeket is, amelyek az összeírás pillanatában nem tudtak adót fizetni. A magyar összeírásokban ezek sosem hódoltak; felégetett (*combusta*) vagy elhagyott (*deserta*) helységekként jelezték őket, a törökök pedig alacsony tizedekkel vagy becsült összegekkel, esetleg *ráják*⁶⁴ nélküliként írták össze.⁶⁵ A ráják nélküli viszont jelölhetett lakott településeket is, amelyre még nem ért el a török adószedők keze, de az igény már megfogalmazódott. Ezeket az *oszmán igénytelepüléseket* Sz. Simon Éva elkülöníteni javasolta a hódoltsági peremvidéktől, amely már adózott a törököknek.⁶⁶

A különféle török és magyar félre fizetendő adók és nyújtandó szolgáltatások mértéke és milyensége változott a települések „hódoltságon” belül való elhelyezkedése szempontjából, valamint a török végváraktól való távolság függvényében is. A katonai határon belül, tehát a ténylegesen elfoglalt, török kézen levő végvári sávon belüli településeken számba vették a jobbágyság által nyújtandó pénz- és terményszolgáltatásokat, míg a katonai határ másik felén lévő települések kötelezettségét általában átalányban állapították meg valamilyen meg-egyeztetés alapján, a még távolabb fekvő falvakat pedig csoportosították, együttesen vetettek ki rájuk adót, de ezen a részen sok a pusztának minősített falu, tehát igénytelepülés.⁶⁷

5.1. ADÓZÁS A TÖRÖK FÉLNEK

A törökök, amikor kialakították adózási rendszerüket az újonnan meghódított magyar területeken, igyekeztek igazodni a helyi szokásokhoz. Nem kívánták megbontani az itt talált rendet, amíg a ráják fizetik az adót. Az állami adót is egészen hozzászabták a magyar kapuadóhoz. A magyar törvények szerint azoknak kellett 1 Ft-ot fizetnie, akik házukon és földjükön kívül 6 Ft-nyi vagyonnal rendelkeztek, a törökök 300 akcsés vagyoni cenzustól 50 akcse dzsizjét írtak elő, tehát éppen ugyanannyit.⁶⁸

A tornai falvak nagy valószínűséggel Fülekre adóztak, Barka, Komjáti, Szin jobbágysai említették ezt külön. A Fülektől való távolság⁶⁹ indokoltá tette volna a summás adózást, azaz, hogy a falu egy meghatározott átalányt fizet a töröknek, és abba beleértének minden szolgáltatást, nem jegyeznek fel különböző jogcímenek egyéb összegeket. Itt azonban mégsem ez történt; a falvak minden esetben felsorolták a török földesúrnak fizetendő summát, de ezen kívül feljegyezték még a császár adóját,⁷⁰ szablyapénzt, vajból és mézből

⁶⁴ A rája szóval jelölték az adófizető alattvalókat az Oszmán Birodalomban hitüktől függetlenül. HEGYI Klára, *Török berendezkedés Magyarországon i. m.*, 204.

⁶⁵ Sz. SIMON Éva, *A hódoltságon kívüli „hódoltság” i. m.*, 96–97.

⁶⁶ *Uo.*, 98–99.

⁶⁷ *Uo.*, 86–87.

⁶⁸ KÁLDY-NAGY Gyula, *Magyarországi török adóösszeírások i. m.* 22–24.

⁶⁹ [google.com/maps](https://www.google.com/maps) segítségével mérve légvonalban Egerszög, Torna legdélnyugatibb települése Fülektől 56,69 km, Kassától 57,87 km; a vármegye keleti szélén fekvő Torna Fülektől 86,64 km, Kassától 31,12 km.

⁷⁰ A török dzsizje (haradz) kincstári adó korabeli magyar elnevezése.

járadékot, illetve a községek fele tartozott még egyéb különféle szolgáltatásokkal, ajándékokkal. Robottal nem tartoztak, egyedül Szilice lakóinak kellett fát, szénát vagy ahhoz hasonlókat szállítaniuk, Jabloncának pedig gyümölcszel megrakott szekereket kellett adniuk. Csak Udvarnokról és Perkupáról vallották, hogy a robotot pénzben váltották meg. Lenke jobbágysai úgy magyarázták, hogy azért nem szolgálnak, mert távol laknak.⁷¹

Az összeírás az értékeket mindig magyar forintban – illetve váltópénzében, dénárban – adja meg, ez viszont egy eszmei értéket jelent. 1467-ben rögzítették, hogy egy magyar forint 100 dénárnak felel meg. Mivel azonban a 16. században folyamatosan változott a nemesfémek aránya, ez vert pénzből számítási értékke változott.⁷²

A török földesúrnak fizetendő summa mértéke egyedi megállapodás volt a falu és földesura között, így mértéke is igen különböző lehetett. Esetenként azonos portaszámú települések eltérő összegű summát voltak kötelesek fizetni, vagy éppen azonos átalányt eltérő portaszámok mellett, így az egy portára jutó summa összege igen változó. Hat település⁷³ esetében nem tudni a pontos portaszámot. A summa összegéről minden település elmondta, hogy az mennyivel növekedett az évek során, amióta hódoltak. Előfordult egészen nagymértékű növekedés is, az eredeti összeg hétszerese, de átlagosan csak a duplájára emelkedett. A legtöbb településen csak 125–200%-ára emelkedett a kezdetinek. Hat faluból nem számoltak be növekedésről, Jósavfőn pedig a kezdeti 20 Ft-os summából 1582-ben nem fizettek semmit, ahogyan Szilason sem, mivel elmenekültek az adófizetés elől. Időlegesen nem fizetett adókat jegyezték föl Barka, Perkupa, Szőlősdárdó és Teresztenye esetében is. Barkán a pusztítások miatt a török engedte el az adót, ahogyan Perkupán is emiatt egyezett bele a török földesúr 100 Ft megfizetésének elhalasztásába, Szőlősdárdón a dúlások miatt elmenekültek a jobbágysai az adófizetés elől, Teresztenyén pedig nem bírták fizetni az összeget, és inkább elhagyták a falut.

A török földesúrnak fizetett summa és változásai				
Település neve	Porták száma ⁷⁴	Földesúrnak járó summa emelkedése	Summa összege 1582-ben	Summa egy portára jutó összege
Almás	48	32 → 100 → 200 → 400 → 250 Ft	250 Ft	5,2 Ft
Barka	32	35 → 0 → 100 Ft	100 Ft	3,1 Ft
Borzova	13	nem emlékeznek	16 Ft	1,2 Ft
Egerszög	—	15 → 30 → 20 Ft	20 Ft	—
Görgő	48	70 → 100 Ft	100 Ft	2,1 Ft
Hídvégárdó	1	20 → 25 Ft	25 Ft	25,0 Ft
Jablonca	40	40 → 150 Ft	150 Ft	3,75 Ft

⁷¹ MNL OL E 156 Fasc. 059. No. 013. Urbaria et Conscriptiones. Conscripção contributionis Turciae... 1582.

⁷² DÁNYI Dezső – ZIMÁNYI Vera, *Soproni árak és bérek a Középkortól 1750-ig*, Budapest, Akadémiai, 1989, 49.

⁷³ Egerszög, Komjáti, Lenke, Nádasd, Szentandrás és Szádelő esetében nincs adat erről a dikális adatbázisban az 1582. 04. 04-re datált összeírásban.

⁷⁴ Zsellérportákkal együtt, 1582. 04. 04. dikális összeírás, Torna
<http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/dikalis-osszeirasok>

Jósvafő	4	20 → 0 Ft	0 Ft	0,0 Ft
Kápolna	6	0 → 10 Ft	10 Ft	1,8 Ft
Komjáthi	—	20 → 30 Ft	30 Ft	—
Körtvélyes	27	33 → 60 → 100 Ft	100 Ft	3,7 Ft
Lenke	—	—	2 Ft	—
Lucska	18	30 → 50 → 60 → 105 Ft	105 Ft	6,0 Ft
Nádasd	—	—	10 Ft	—
Perkupa	10	32 → 100 → 60 Ft	60 Ft	6,0 Ft
Pettri	17	15 → 20 → 50 → 20 Ft	20 Ft	1,2 Ft
Rákó	8	15 → 20 → 32 Ft	32 Ft	4,3 Ft
Szádelő	—	5 → 12 Ft	12 Ft	—
Szentandrás	—	12 → 15 Ft	15 Ft	—
Szilás	25	33 → 0 → 60 → 0 Ft	0 Ft	0,0 Ft
Szilice	5	20 → 35 → 60 Ft	60 Ft	12,0 Ft
Szin	14	30 → 90 → 0 → 63 Ft	63 Ft	4,5 Ft
Szögliget	18	35 → 50 → 100 Ft	100 Ft	5,6 Ft
Szőlősardó	19	32 → 0 → 35 Ft	35 Ft	1,8 Ft
Teresztenye	8	15 → 30 → 40 → 0 → 20 Ft	20 Ft	2,5 Ft
Torna	27	—	50 Ft	1,9 Ft
Udvarnok	27	25 → 30 → 32 Ft	32 Ft	1,2 Ft
Újfalu	12	—	40 Ft	3,5 Ft
Varbóc	9	12 → 100 Ft	100 Ft	11,8 Ft
Vendégi	6	25 → 35 → 40 Ft	40 Ft	6,7 Ft
Összesen:	439		1 597 Ft	
Átlag:	15		53,2 Ft	4,7 Ft

A summa emelkedése nem feltétlenül jelentette azt, hogy a török a terheket egyik évről a másikra megkértszerezte-háromszorozta volna, hiszen a 16. század az árforradalom időszaka, így az emelkedés mértékénél figyelembe kell venni az inflációt is.⁷⁵ Másfelől az Oszmán Birodalom számára az 1580-as évek a pénzügyi regresszió kezdetét jelentették, így az 1582-es esztendő éppen a fordulatra tehető. Ugyanis hiába erősödött meg a török adószedés az előző két évtizedben, és konszolidálódott a tartomány pénzügyi helyzete, hiába tudták a falvak a békés éveknek köszönhetően elviselni a kettős adóztatás terhét, 1581 után ismét anyagi gondok jelentkeztek a budai vilajetben.⁷⁶ Egy-két esetben beszámolnak a

⁷⁵ ZIMÁNYI Vera, *Gazdasági és társadalmi fejlődés Moháctól a 16. század végéig = Magyarország története 1526–1686.* szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, I, Budapest, Akadémiai, 1985, 301–305.

⁷⁶ ÁGOSTON Gábor, *Európa és az oszmán hódítás i. m.*, 366–369. 1580 után az oszmán pénzügyi rendszerben súlyos válság kezdett kibontakozni, az élelmiszerek addigi éves drágulása 1,5%-ról majdnem 10%-ra nőtt, míg az európai drágulás csak évi 1,5% volt. 1585–89 között végrehajtották az akcse súlyos leértékelését, míg egy aranyforintért a század közepén eleinte 50, később 60 akcsét, innentől 110, majd 120 akcsét kellett adni. FODOR Pál, *Az oszmán pénzügyrendszer 16. századi válságáról. Megjegyzések az 1585/89. évi leértékelésről*, Aetas, 1999/4. 29–32.

többi adónem emelkedéséről is, illetve egy faluban a magyar földesúr is megnövelte a cenzust.⁷⁷

A summa után minden település a császár adóját (*tributum caesareum*) és a szablyapénzt (*pecunia gladialis*) diktálta be. A császár adója kapcsán érdekes, hogy több esetben megjegyezték, hány házból vagy telekről adják össze az átalányt. Ezeket a számokat összevetve a dikális összeírásokból származó portaszámokkal korántsem azonos eredmény jön ki. Sok esetben csak kevesebb házból fizették ezt az adót, mint ahány portát összeírtak. Barkán például 32 portáról van adat, de csak négy ház után adták a császár adóját, a 40 portás Jabloncán pedig csak nyolc ház után. Még más helyeken is előfordult, hogy csak a porták fele, harmada vagy negyede adózott.⁷⁸ Ezeknél a helységeknek rendre 1,5–2 Ft körül mozgott az egy házra vagy telekre jutó adó összege. Ahol nem írták le külön, hogy hány helyről adják az adót, ott a portaszámokkal elosztva kisebb összegek jönnek ki, esetenként csak 10 dénár, gyakrabban 30–40 dénár közötti összeg, de van, hogy éppen 1 Ft. E fölé csak Perkupán (1,2 Ft) és Szilicén (1,6 Ft) ment a portánkénti császár adója.

A szablyapénz fizetése kevésbé volt rendszeres, mint a császár adójáé; a falvaknak csak körülbelül fele fizette, a harmincból csupán tizenkét település. Nem tudni, hogy ez az adónem pontosan minek felelt meg, csak az északi területekről származó összeírásokban lehet találkozni vele. Mivel a császár adójával említik együtt, feltételezhetően valamiféle állami hadiadó lehetett.⁷⁹

Így a kincstárba fizetett császár adója és a szablyapénz összege együtt jóval alatta maradt a török földesúrnak fizetett summáénak; az utóbbi átlagosan majdnem ötszöröse volt az előbbinek.

Ezeket felül török részre még minden falu vajból és mézből volt köteles adni. Egyértelműen nem dönthető el, hogy ez a földesúrnak vagy a császárnak járt-e, mivel külön nem jegyezték fel, de az összeírásban mindig a császár adója és a szablyapénz után sorolták fel. A mennyiséget pintben⁸⁰ és iccében⁸¹ adták meg, és minden esetben az értékét pénzben.

⁷⁷ Lucskán a vaj és méz értéke emelkedett, Perkupán a császár adója. Szinen a magyar földesúr emelte a cenzust, miközben a török a jobbágyok szegénysége miatt kénytelen volt enyhíteni a követelt szolgáltatásokon. MNL OL E 156 Fasc. 059. No. 013. Urbaria et Conscriptioes. Conscriptio contributionis Turcicae... 1582.

⁷⁸ Elképzelhető, hogy ezek azok az esetek, amikor csupán az illető falu egy része, esetleg csak a fele volt hódolt, és volt kiosztva szpáhinak; viszont sajnos erre a feltevésre nincs biztos válasz. Mindenesetre ez ellentmond, legalábbis látszólag, a korábban már említett Maksay Ferenc által számított adatoknak; egy portára átlag 3,2 török dzsizje-fizetőt kell számolni. MAKSAJ Ferenc, *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén i. m.*, 60.

⁷⁹ Az Oszmán Birodalomban általánosságban kezdetben terményt adtak a hadsereg ellátására, amely később aváriz néven fokozatosan emelkedő pénzadóvá vált, de ezt a magyar területen nem szedték. A magyar hadiadó mintájára szultáni hadiadó kivetésének terve felmerült ugyan 1572-ben, de nem került megvalósításra. HEGYI Klára, *Török berendezkedés Magyarországon i. m.*, 66–67.

⁸⁰ Az icce kétszerese, egy pint a 16. század második felében a bécsi rendszerben általában 1,41 liternek megfelelő mennyiség, a budaiban a 17. sz. elejétől fogva 1,68 liter. BOGDÁN István, *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Budapest, Akadémiai, 1991 (Magyar Országos Levéltár kiadványai, IV, Levéltártan és történeti forrástudományok, 7), 29–31.

⁸¹ A pint fele, budai rendszerben általában 0,8393 liter a 17. század elején. *Uo.*, 31.

Mértéke igen változó volt a néhány dénáros tételtől egészen a 10 Ft-ot kitevő mennyiségig. Hét településről csak időnként ajándékként adták.⁸²

A már említetteken felül ajándékadásra még nyolc településről van adat. A különböző adókat és szolgáltatásokat az alábbi táblázatban foglaltam össze:

Egyéb szolgáltatások török félre					
Település neve	Porták száma	Császár adója	Szablya-pénz	Vaj és méz értéke	Egyéb szolgáltatások
Almás	48	22,0 Ft	16,0 Ft ⁸³	10,00 Ft	tizedmegváltás: 40 Ft, 3–4 csöbör ⁸⁴ must
Barka	32	8,0 Ft	0,0 Ft	6,00 Ft	-
Borzova	13	1,5 Ft	0,0 Ft	0,80 Ft	-
Egerszög	-	3,0 Ft	3,0 Ft	2,00 Ft	-
Görgő	48	18,0 Ft	12,0 Ft	10,00 Ft	liszt, bárány, fa, 2 Ft, templom után fizetett adó: 1 Ft
Hídvégardó	1	3,0 Ft	2,0 Ft	0,00 Ft	időnként egy pint vaj és méz
Jablonca	40	17,0 Ft	16,0 Ft	16,00 Ft	ajándékok, gyümölcsök szállítása
Jósvafő	4	1,5 Ft	0,0 Ft	0,00 Ft	időnként egy pint vaj és méz
Kápolna	6	1,5 Ft	1,0 Ft	0,80 Ft	-
Komjáthi	-	3,0 Ft	3,0 Ft	3,00 Ft	karók Fülekre
Körtvélyes	27	11,0 Ft	0,0 Ft	10,00 Ft	ajándék
Lenke	-	1,5 Ft	0,0 Ft	0,00 Ft	időnként vaj és méz
Lucska	18	9,5 Ft	9,5 Ft ⁸⁵	6,00 Ft	-
Nádasd	-	1,5 Ft	0,0 Ft ⁸⁶	0,00 Ft	időnként vaj és méz
Perkupa	10	12,0 Ft	0,0 Ft ⁸⁷	3,00 Ft	-
Pettri	17	6,0 Ft	6,0 Ft ⁸⁸	4,00 Ft	karók Fülekre
Rákó	8	6,0 Ft	5,5 Ft	2,00 Ft	-
Szádelő	-	0,0 Ft	0,0 Ft	1,00 Ft	-
Szentandrás	-	3,0 Ft	0,0 Ft	1,00 Ft	-
Szilás	25	12,0 Ft	0,0 Ft	3,60 Ft	-
Szilice	5	8,0 Ft	2,0 Ft	3,20 Ft	fák és széna szállítása
Szin	14	12,0 Ft	12,0 Ft	4,00 Ft	császárnak még bárány (1 Ft),

⁸² MNL OL E 156 Fasc. 059. No. 013. Urbaria et Conscriptiones. Conscriptio contributionis Turcicae...1582.

⁸³Nem adják minden évben.

⁸⁴Űrmérték, a 16. században egy csöbör általában 50 budai icce. 1 budai icce: 0,839 l. BOGDÁN István,*Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig i. m.*, 158.

⁸⁵Időnként kétszerannyit fizetnek.

⁸⁶ 1–2 évenként 1,5 Ft.

⁸⁷ Ritkán adnak ugyanannyit, mint a császár adóját.

⁸⁸Császár adóját és szablyapénzt együtt fizetnek 12 Ft-ot, a számítások könnyebb elvégzése miatt osztottam ketté.

					szénamegváltás, vágómarha, 100 pint bor ⁸⁹ , karók Fülekre
Szögliget	18	18,0 Ft	12,0 Ft	3,20 Ft	-
Szólósdó	19	4,5 Ft	0,0 Ft	0,00 Ft	időnként vaj és méz
Teresztenye	8	3,0 Ft	0,0 Ft	2,00 Ft	-
Torna	27	12,0 Ft	0,0 Ft	1,20 Ft	2 rőf karasia posztó
Udvarnok	27	2,0 Ft	2,0 Ft ⁹⁰	3,00 Ft	-
Újfalu	12	6,0 Ft	összegre nem em- lékeznek	0,00 Ft	-
Varbóc	9	6,5 Ft	1,5 Ft	2,40 Ft	-
Vendégi	6	6,0 Ft	4,0 Ft	0,00 Ft	időnként egy pint vaj és méz
Összesen:	439	219,0 Ft	107,5 Ft	98,2 Ft	
Átlag:	15	7,20 Ft	3,71 Ft	3,3 Ft	

A török félre fizetett összes adóból településenként egy portára jutó összegek átlaga 4,1 Ft, viszont nagyok az eltérések: Hídvégardón 30 Ft, Szilicén 14,6 Ft, Varbócon 14 Ft, azonban a többség 1,5–8 Ft között oszlik el, Szilason csak 60 dénár, Jósvafőn pedig mindössze 40 dénár. Hídvégardón annyira kiugróak az adatok, hogy kizárt, hogy csupán egyetlen portának, illetve egy háztartásnak kellett volna ezt a hatalmas összeget kiállítania. A településen kiugróan magas a magyar földesúrnak fizetendő census is – 13,5 Ft egy portára – míg a többi településen az csak 1 Ft körül volt. A dikális jegyzék szerint a településnek csak egy adózó portája és húsz pusztatelke volt, de vajat és mézet a töröknek két ház után adtak, amit külön olyankor szoktak feljegyezni, ha több porta is volt. Mivel nem csak a török, hanem a magyar adó is rendkívül magas volt, valószínű, hogy mindezt nem az egyetlen összeírt porta fizette. Így joggal feltételezhető; a feljegyzett 20 pusztatelek nem volt pusztatelek, hanem bár lakott, de adózásra képtelen, illetve minimális adóval volt terhelhető.

Más területeken előfordult a jelen dokumentumban összeírtnál jóval többféle adónem is a törökök részére: menyasszonyadó, örökösödési illeték vagy gyertyaöntés után járó összeg, büntetéspénzek, vámok és mindenféle ajándékok, mint nyest, tűzifa, széna stb.⁹¹ Itt nincs hír külön a gabonára kivetett adóról, állatok után követelt tizedekről, legelő- vagy erdőhasználati díjról, bírságpénzekről, amelyek például Hont megyében előfordultak.⁹² A hatvani szandzsákról készült Fekete Lajos által közre adott defterben többnyire nyolc-tíz tétel szerepelt egy-egy település neve alatt, köztük búza, must, méhkastized, sertés-adó,

⁸⁹ A 100 pint bort végül elengedték.

⁹⁰ Császár adóját és szablyapénzt együtt fizetnek 4 Ft-ot, a számítások könnyebb elvégzése miatt osztottam ketté.

⁹¹ J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *A Magyar Királyság élet-halál barca az Oszmán Birodalom ellen a XVI–XVII. században = Szent György Lovagrend a Felvidéken: Szent György Lovagrend XVIII. Nyári Egyeteme összegyűjtött előadások, Alsóbodok, 2011. szerk. CSÁMPAI Ottó, TELLÉR Tivadarné, Budapest, Szent György Lovagrend, 2014, 160.*

⁹² J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *A barsi református falvak a török uralom alatt és az 1599. évi tatárpusztítás = Viszály és együttélés: Vallások és felekezetek a török hódoltság korában, Szerk. ITTÉS Gábor, Budapest, 2017, 326.*

malom után fizetendő adó, hetivásár és híd vámja, bárány-tized, rét, szőlő és erdő után fizetendő adó, káposztatized, vereshagymatized és makkoltatás.⁹³ Az összeírás ráadásul nem sokkal a terület török uralom alá vonása után készült, Fekete Lajos 1550-re datálja, Bayerle Gusztáv 1546-ra.⁹⁴ 1570-re még sűrűsödtek ezek az adónemek, akkor egy településhez már a legtöbb esetben mintegy húsz tétel tartozott.⁹⁵ Másutt is megfigyelhető az adónemek szaporodása az idő múlásával. A dunántúli simontornyai szandzsákban 1546-ban általában még csak nyolc-tíz adófajta volt, 1552-ben már tíz-tizennégy, 1565-ben tizennégy-tizenhat, míg 1570-ben már tizenkilenc feletti a számuk.⁹⁶

A szomszédos Borsod vármegyében az 1582. évi vizsgálat tanúsága szerint viszont ugyanezek az adónemek figyelhetők meg, mint Tornában. Általában ott sincs többféle szolgáltatás a török földesúrnak fizetendő summánál, császár adójánál, szablyapénznél, vaj- és méz adójánál, ill. annak pénzbeli értékénél.⁹⁷ Robottal itt sem tartoztak a töröknek, néhány településről meg is indokolták, hogy a távolság miatt.⁹⁸ Valószínűleg a tornai falvak esetében is a töröktől való nagyobb távolságnak köszönhető, hogy mindenféle külön kivetett adók helyett inkább magas átalányt követelt a török földesúr, ha nem is történt az adóztatás egészen summásan.

5.2. ADÓZÁS A MAGYAR FÉLNEK

A jobbágyság magyar földesuruknak cenzust voltak kötelesek fizetni, de a harmincból tizenegy falu nem adott. A törvény a 16. században 1 Ft cenzust határozott meg telkenként,⁹⁹ és bár a cenzust általában így is szedték, 1566 után kezdett elterjedni a *communiter*, azaz egy összegben történő beszedési mód is;¹⁰⁰ a tornai falvak közül sok helyen így fizették. Máshol viszont jobbágygazdaként vagy telkenként volt kiszabva. Sok helyen egyáltalán nem fizettek; Egerszögön, Tornán és Újfalun fel voltak oldozva a cenzus alól a földesúr által. Lucskán és Barkán – ahogy már fentebb olvasható – öröket tartottak, és cserében a földesúr elengedte a cenzust. Kápolnán ajándékokkal váltották meg.

⁹³ FEKETE Lajos, *A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása i. m.*, 11–82.

⁹⁴ BAYERLE Gusztáv, *A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből i. m.*, 9. Hegyi Klára is amellett teszi le voksát, hogy ez Halil bég 1546-os összeírása. HEGYI Klára, *Birtokok, birtokosok, életutak = Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*, szerk. GECSÉNYI Lajos – IZSÁK Lajos. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, MTA Társadalomkutató Központ, 2011, 323.

⁹⁵ BAYERLE Gusztáv, *A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből i. m.*, 21–256.

⁹⁶ DÁVID Géza, *A Simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest, Akadémiai, 1982, 91.

⁹⁷ BODNÁR Tamás, *Borsod vármegye adózása a török korban i. m.*, 11–46.

⁹⁸ Például Damak, Meszes. BODNÁR Tamás, *Borsod vármegye adózása a török korban i. m.*, 16., 19.

⁹⁹ MAKSAJ Ferenc, *Urbáriumok: XVI - XVII. század i. m.*, 39.

¹⁰⁰ SZAKÁLY Ferenc, *Magyar adóztatás a török hódoltságban i. m.* 110.

Cenzus a magyar földesúrnak			
Település neve (uradalom, amelyikhez tartozik)	Portaszám	Cenzus ¹⁰¹	Egy portára jutó cenzus az átalányt fizető falvaknál
Almás (Szádvár)	48	47,00 Ft	0,98 Ft
Barka (Torna)	32	helyette öröket tartanak	—
Borzova (Szádvár)	13	7,20 Ft	0,55 Ft
Egerszög	—	elengedve	—
Görgő (Szádvár)	48	32,00 Ft	0,67 Ft
Hídvégardó (Szádvár)	1	13,50 Ft	13,50 Ft
Jablonca (Szádvár)	40	28,00 Ft	0,70 Ft
Jósvafő	4	1 Ft/telek; 0,33/féltelek	—
Kápolna (Szádvár)	6	helyette ajándékok	—
Komjáthi	—	0,00 Ft	—
Körtvélyes (Szádvár)	27	22,00 Ft	0,81 Ft
Lenke	-	0,00 Ft	—
Lucska (Torna)	18	helyette öröket tartanak	—
Nádasd	—	0,00 Ft	—
Perkupa (Szádvár)	10	0,25–0,20 Ft/jobbág	—
Petri	17	0,00 Ft	—
Rákó (Torna)	8	0,00 Ft	—
Szádelő	—	0,00 Ft	—
Szentandrás (Szádvár)	—	4,00 Ft	—
Szilás (Szádvár)	25	4,00 Ft	0,16 Ft
Szilice	5	1 Ft/jobbág	—
Szin (Szádvár)	14	0,50 Ft/telek	—
Szögliget (Szádvár)	18	1 Ft/telek; 0,5/féltelek; 32 Ft	—
Szőlősardó (Szádvár)	19	25,00 Ft	1,32 Ft
Teresztenye	8	0,00 Ft	—
Torna	27	elengedve	—
Udvarnok (Torna)	27	fizetnek	—
Újfalu (Torna)	12	elengedve	—
Varbóc	9	0,50 Ft/ jobbág	—
Vendégi (Szádvár)	6	21,00 Ft	3,50 Ft
Összesen:	439	235,7 Ft + n.a. ¹⁰²	—

Ahol a cenzust átalányban fizették, ott az összeg ritkán emelkedett 1 Ft fölé; Szőlősardón 1,32 Ft és Vendégin 3,50 Ft volt. A legkiugróbb adat a már fent említett Hídvégardóé.

¹⁰¹ Egyes falvaknál átalányban.

¹⁰² Csak az átalányt fizető településeknél tudható a pontos összeg, ahol jobbágyonként, illetve telkenként fizettek, ott nem lehet megmondani, mennyi lehetett az egész falura a cenzus, mivel nem tudni, a telek, a jobbág és a porta száma hogyan aránylott egymáshoz. Lásd 10. és 11. jegyzetek.

Majdnem minden település robotolt magyar földesurának. Borzova és Szilas lakói mentesek voltak a robotkötelezettségtől, illetve Egerszögön csak a szabadosok szolgáltak. Almáson és Petrin az esküdtek nem mondtak erről semmit. Hét helyen is azt írták fel, hogy a jobbágyság mindenféle (*omnis generis servitium*)¹⁰³ vagy szükség szerinti munkákkal (*servitium pro necessitate, servitium necessaria*)¹⁰⁴ tartoznak. Ezek a formák alighanem a korban egyre terjedő *omnes labores* formával egyenlők. Ez azt jelentette, hogy a földesúr nem határozta meg előre: milyen szolgáltatást és mikor vár el, hanem akármikor elvonhatta a jobbágyot saját földjének művelésétől.¹⁰⁵ Habár általában kevesebb munkát igényeltek a földesurak a hódoltságához közel eső területekről, hiszen itt nem voltak kiterjedt majorok, a békeidőben – amilyenek az 1570–80-as évek is voltak – ismét megnövekedett a robotigény. A szolgáltatások pénzen való megváltása ritka volt – ahogyan azt a jelen összeírás adatai is igazolják –, azonban a török felé eső területekről kérhették így a távolság miatt.¹⁰⁶

Az összeírásokban általában nem minden esetben egyértelműen elkülöníthető a földesúrnak járó kilenced az egyháznak járó tizedtől, mert több esetben egyaránt a *decima* szóval utaltak rá,¹⁰⁷ és így van ez a jelen vizsgált iratban is. Sok helyen mindkettőt feljegyezték, esetenként egyértelműen a *nona* szóval jelölték, vagyis kilencedről és nem egyházi tizedről van szó, viszont négy település esetében nem lehet biztosan megállapítani, hogy a *decima* szó melyik szolgáltatásra utal. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a tizedet esetleg kibérelhette a földesúr, de a korszakban leggyakrabban a Kamara szedte be. Különösen így volt ez az északi, északkeleti területeken, mivel a végvárak fenntartásához a Kamara igyekezett minél több jövedelmet kisajátítani, és ezt annál inkább is meg tudta tenni olyan jövedelmekkel, amelyek behajtása a végvári katonasággal volt csak lehetséges.¹⁰⁸ Időről-időre kisebb egyházi javak is átmentek a Kamara kezelésébe vagy éppen az egyházi méltóságok betöltését hozzákötötték a török elleni védelem költségeihez való hozzájáruláshoz.¹⁰⁹

Ezenkívül a falvak több egyéb szolgáltatással is tartozhattak; hét település fizetett szántópénzt (*pecunia arabilis*), öt malacok adóját (*pecunia porcoris*), ezeket is általában szedték be. A szántópénz felszabadította a jobbágyokat a szántáskor nyújtandó szolgáltatás alól, egy portára jutó összege általában kevéssel 1 Ft alatt maradt, egyedül Körtevényes esetben volt 1,7 Ft. A malacok adója 10 Ft körül mozgott, ami arra utal, hogy sok sertést tartottak,

¹⁰³ Szádelőn, Hídvégardón és Szögligeten. MNL OL E 156 Fasc. 059. No. 013. Urbaria et Conscriptiones. Conscriptio contributionis Turcicae... 1582.

¹⁰⁴ Barkán, Lucskán, Szőlősdárdon és Lenkén. MNL OL E 156 Fasc. 059. No. 013. Urbaria et Conscriptiones. Conscriptio contributionis Turcicae... 1582.

¹⁰⁵ MAKSAI Ferenc, *Urbáriumok: XVI - XVII. század i. m.*, 33.

¹⁰⁶ *Uo.*, 33–39.

¹⁰⁷ SZAKÁLY Ferenc, *Magyar adóztatás a török hódoltságban i. m.*, 123.

¹⁰⁸ *Uo.*, 80.

¹⁰⁹ Az egyház ugyan csak a legszükségesebb esetekben volt hajlandó lemondani birtokairól, de például az egri püspök kénytelen volt megegyezni az uralkodóval már 1548-ban; innentől kezdve jövedelmeinek kétharmada a végvári katonák zsoldját fedezte, és csak egyharmadot tarthatott meg, 1563-tól aztán évjáradékért cserében lemondott minden püspöki birtokaiból adódó jövedelméről. Ugyanígy az esztergomi érseki javak is kamarai kezelésbe kerültek többször is 1573–1596 között. KENYERES István, *XVI. századi uradalmi utasítások: utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére i. m.*, 22–40.

ahogyan a korábbi századokban is.¹¹⁰ Az újabb történeti kutatások azonban azt feltételezik, hogy a disznók fokozódó tartása nagyban összefügg a törökök előrenyomulásával, hiszen a muszlimok ugyan azt is megadóztatták, de legalább nem rabolták el.

Csak három településen számoltak be még egyéb szolgáltatásról, illetve – ahogy már fent is említettem – Barkán és Lucskán öröket tartottak. Különleges eset volt Teresztenye; a helység lakosai ugyanis szőlőt műveltek, szolgáltatásokkal és cenzussal így nem tartoztak.

Egyéb szolgáltatások a magyar földesúrnak						
Település neve	Robot	Szántó-pénz	Malacok adója	Egyéb szolgáltatások	Kilenced	Tized
Almás	n. a.	35,00 Ft	10,50 Ft	—	n. a.	n. a.
Barka	szolgálnak	—	—	öröket tartanak	n. a.	n. a.
Borzova	mentesek	—	—	—	n. a.	n. a.
Egerszög	csak szabadosok	—	—	—	szabadosok adnak	n. a.
Görgő	szolgálnak	45,00 Ft	12,50 Ft	60 köből zab	adnak	adnak
Hídvégárdó	szolgálnak	—	—	1 köből zab	adnak	n. a.
Jablonca	szolgálnak	16,00 Ft	11,50 Ft	—	<i>decima</i> ¹¹¹	
Jósvafő	szolgálnak	—	—	—	adnak	n. a.
Kápolna	szolgálnak	—	—	—	adnak	adnak
Komjáthi	szolgálnak	—	—	—	n. a.	n. a.
Körtvélyes	szolgálnak	46,00 Ft	9,00 Ft	—	<i>decima</i>	
Lenke	szolgálnak	—	—	—	adnak	adnak
Lucska	szolgálnak	—	—	öröket tartanak	n. a.	n. a.
Nádasd	szolgálnak	—	—	—	<i>decima</i>	
Perkupa	szolgálnak	—	—	—	adnak	n. a.
Pettri	nem szolgálnak	—	—	egy szarvas	n. a.	n. a.
Rákó	szolgálnak	—	—	—	n. a.	n. a.
Szádelő	szolgálnak	—	—	—	adnak	n. a.
Szentandrás	szolgálnak	3,00 Ft	—	—	n. a.	n. a.
Szilás	mentesek	4,00 Ft	4,00 Ft	—	n. a.	n. a.
Szilice	szolgálnak	—	—	—	adnak	
Szin	szolgálnak	—	—	—	n. a.	n. a.
Szögliget	szolgálnak	18,84 Ft	—	—	adnak	adnak
Szőlőszárdó	szolgálnak	—	—	—	n. a.	n. a.
Teresztenye	nem szolgálnak	—	—	szőlőt művelnek	n. a.	n. a.
Torna	szolgálnak	—	—	—	n. a.	n. a.

¹¹⁰ CSOMA József, KEMÉNY Lajos, *Abauj-Tornavármegye történelmi monográfiája i. m.*, 153.

¹¹¹ A falvak esküdtjei csak annyit közöltek, hogy tizedet (*decima*) adnak, a földesúri szolgáltatások között közlik, tehát utalhat akár a kilencedre is.

Udvarnok	szolgálnak	—	—	—	n. a.	n. a.
Újfalu	szolgálnak	—	—	—	n. a.	n. a.
Varbóc	szolgálnak	—	—	—	n. a.	n. a.
Vendégi	szolgálnak	—	—	—	<i>decima</i>	
Összesen:		167,8 Ft	47,50 Ft			

6. ÉRTÉKELÉS

Egymás mellé rakva a két részre fizetett összegeket, egyértelmű a török félre fizetett adók túlsúlya. A jobbágyportákra eső összegekben nagy az eltérés; általában 1,5–8,6 Ft között oszlanak el, amelyben a legnagyobb tétel a török földesúrnak fizetett summa volt. Ehhez képest a magyar földesúrnak járó pénzbeli adók portánkénti összege általában csak 0,5–2 Ft között volt, sok helyütt pedig nem is fizettek a jobbágyok cenzust. A települések egyharmada magyar földesúrnak csak robotolt, míg török félre minden település fizetett adót, két esetben azonban csak egy egészen minimális összeget. Összességében a pénzbeli földesúri adóknak alig több, mint ötöde jutott csak a magyar földesúrnak. Ezt a képet azonban módosíthatja a magyar földesúr számára járó robot; ugyanis az uraság csak hat falu esetében engedte el a munkakötelezettséget – igaz, hogy voltak olyan települések, ahol csupán ez volt a kötelező szolgáltatás –, míg a török felé nem volt kiszabott robot.

A magyar fél részére a falvaknak mintegy fele adott terményjáradékot, és még egyéb ajándékokról két esetben tettek említést. Török részre ugyancsak a falvaknak körülbelül fele adott valamennyi ajándékot, különböző termények után járadékot.

Az összeírásban nem jegyezték fel a magyar félre fizetett hadiadót. Ha azt esetleg sikerült is minden dikális jegyzékben szereplő porta után beszédni, az még akkor is csak 439 Ft-tal¹¹² növelte meg a magyar bevételeket, amely összeg ugyan nagyobb, mint a török kincstárba befolyó császár adója és szablyapénz összege (326,5 Ft), viszont a török földesúrnak és császárnak fizetett adó (2064,7 Ft) még akkor is több, mint kétszeresét teszi ki a magyar részre fizetetténél (a feltételezett hadiadóval együtt: 890,04 Ft). Ráadásul a török adó folyamatosan emelkedett, míg a magyar félre fizetendő cenzus csak egyetlen település esetében nőtt. A török adószedés háttérbe szorította a magyart annak ellenére, hogy a távolság a török váraktól jóval nagyobb volt, mint a magyar végektől vagy a magyar földesúrtól. Torna vármegye nyugati széle a Kassa–Fülek távolság felénél feküdt, keleti határa majdnem háromszor olyan messze volt Fülektől, mint Kassától, Szendrő¹¹³ pedig egészen közel vigyázta a déli határt, ám mégsem tudták megakadályozni, hogy a törökök pusztítsák és adóztassák a tornai falvakat. A vármegye déli részén fekvő Szádvár ugyancsak

¹¹² Az 1582. évi országgyűlés 2 Ft subsidiumot szavazott meg. 1582. február 19. *A pozsonyi országgyűlés törvénykezései*. = *Magyar országgyűlési emlékek 1582–1587*, VII, szerk. FRAKNÓI Vilmos, Budapest, 1881, 111–116. ¹¹³ https://library.hungaricana.hu/hu/view/MonHunHist_3_Comitalia_A_Mo_07_1582-1587/?pg=118&layout=s

Mivel a hódolt falvak a megszavazott adónak csupán a felét fizették, így az összeírt 439 porta után 439 Ft adó jöhetett számításba.

¹¹³ A várat a Bebekek birtokából hódította el 1566-ban Schwendi Lázár, és került a Kamara birtokába, hogy a török elleni védőbástyaként szolgáljon, de csak 1578-ban kezdték meg kiépítését. BOROVSKY Samu, *Szendrő vára*. MTA, 1908, 6.

nem tudott hatékony védelmet nyújtani a körülötte fekvő falvaknak, hiába került 1566-ban az uralkodó kezére,¹¹⁴ 1572-re pedig már egész Torna vármegye adót fizetett a töröknek. Az biztos, hogy a várnak 1578-ban elkezdődött kiépítése szükséges volt, ha eredménye nem is látszik az adók 1582-es összeírásán.

Földesúri és állami adók török, illetve magyar részre					
	összesen (100%)	török részre	magyar részre	török részre	magyar részre
földesúri	2091,04 Ft	1640,00 Ft	451,04 Ft ¹¹⁵	78,43 %	21,57 %
állami	863,70 Ft	424,70 Ft ¹¹⁶	439,00 Ft	49,17 %	50,83 %
összesen	2954,74 Ft	2064,70 Ft	890,04 Ft	69,88 %	30,12 %

7. TIZENÖTÉVES HÁBORÚ – A FALVAK FELSZABADULÁSA?

A tizenötéves háború kitörését sokan örömmel fogadták abban a reményben, hogy sikerül a falvakat felszabadítani a török végvárak általi adóztatás alól a végvárak visszafoglalásával.¹¹⁷ Torna vármegye sorsa szerencsésen alakult, hiszen Pálffy Miklós kerületi és végvidéki főkapitány vezetésével a magyar csapatok 1593. november végén sikeresen szállták meg Füleket,¹¹⁸ és azt a háború, sőt a török uralom végéig meg is tartották; az oda adózó falvak felszabadultak a töröknek való adófizetés kötelezettsége alól. A zsitvatoroki béke (1606) ezt a status quót rögzítette. Viszont Fülek visszafoglalása mégsem számított túl sokat, mivel Eger elveszett 1596-ban, és a továbbiakban ez szolgált a török portyák kiindulópontjaként.¹¹⁹ Megindult a falvak újbóli hódoltatása. Akárcsak a drinápolyi békét követően, most sem számított, hogy a békeokmány ezt tiltja.

A dikális összeírásokban a tizenötéves háború végén, az 1606-os összeírásban a 44 helység közül 13 településnek maradt hódolt a státusza, és ez így maradt 1614-ben és 1630-ban is. A vármegye Egerhez közelebb eső délnyugati és nyugati felén maradtak a falvak török adófizetők, így a terület felszabadulása csak részleges volt. Ám mégis számottevő, hogy az 1582-ben összeírt 30 községből 17 megmenekült a török iga alól. Esterházy Miklós nádor 1628-ban Szécsényben tárgyalta a törökökkel többek között a Fülekhez tartozó falvak

¹¹⁴ BOROVSZKY Samu, *Magyarország vármegyéi és városai. Abaúj-Torna vármegye és Kassa i. m.*, 491., 521–522.

¹¹⁵ Valójában valamennyivel több volt, mert hét település esetében nem lehet tudni a pontos összeget, mivel jobbagyonként vagy telkenként fizették, ami nem azonos a portaszámmal, Udvarnokon pedig csak annyit mondtak, hogy fizetik a cenzust, de azt nem, hogy mennyit. Ez a nyolc település 76 portát jelent, ha ezt megszorozom az átalányt fizető települések egy portára jutó cenzusának átlagával (0,92 Ft), akkor 70,84 Ft-tal nőne a magyar földesúri bevétel, de százalékosan ez is csak 2,57 % növekedést jelentene a magyar földesúr javára.

¹¹⁶ A vajból és mézből adott járadékot is a török állami adókhoz sorolva.

¹¹⁷ J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *A barsi református falvak a török uralom alatt és az 1599. évi tatárpusztítás i. m.*, 328.

¹¹⁸ SINKOVICS István, *A tizenötéves háború. Erdély sorsfordulatai = Magyarország története 1526-1686.* 3/1. szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Budapest, Akadémiai, 1985, 655.

¹¹⁹ *Uo.*, 754–755.

visszaadásáról, azonban eredménytelenül. Mivel a magyar végvárok őrsége kisebb volt a törökökéénél, a portyákat az előző századhoz hasonlóan most sem tudták megakadályozni; a hódítóknak nem okozott gondot saját elvüket érvényesíteni, miszerint ha egy falut már egyszer összeírtak, az török adófizető maradt onnantól kezdve.¹²⁰

A települések státuszának változása 1567–1630 között ¹²¹					
Település neve	1567	1572	1582	1606	1630
Almás (1542) ¹²²	hódolt	hódolt	hódolt	hódolatlan	hódolatlan
Barka (1558)	hódolatlan	hódolt	hódolt	hódolatlan	hódolatlan
Borzova	hódolt	hódolt	hódolt	hódolt	hódolt
Egerszög	hódolt	hódolt	n. a. ¹²³	hódolt	hódolt
Görgő (1550 körül)	hódolt	hódolt	hódolt	hódolatlan	hódolatlan
Hídvégardó (1562)	hódolatlan	n. a.	hódolt	hódolatlan	hódolatlan
Jablonca (1547)	hódolt	hódolt	hódolt	hódolt	hódolt
Jósvafő	hódolt	hódolt	hódolt	hódolt	hódolt
Kápolna	hódolt	hódolt	hódolt	— ¹²⁴	hódolt
Komjáthi	hódolatlan	n. a.	n. a.	hódolatlan	hódolatlan
Körtvélyes	hódolt	hódolt	hódolt	hódolt	hódolt
Lenke	hódolatlan	n. a.	n. a.	hódolatlan	—
Lucska (1562)	hódolatlan	hódolt	hódolt	hódolatlan	hódolatlan
Nádasd	hódolatlan	n. a.	n. a.	hódolatlan	—
Perkupa (1550)	hódolt	hódolt	hódolt	hódolt	hódolt
Pettri	hódolt	hódolt	hódolt	hódolt	hódolt
Rákó (1564)	hódolatlan	n. a.	hódolt	hódolatlan	hódolatlan
Szádelő (1574–75)	hódolatlan	n. a.	n. a.	hódolatlan	—
Szentandrás	hódolatlan	n. a.	n. a.	hódolatlan	hódolatlan
Szilás	hódolt	n. a.	hódolt	hódolatlan	hódolatlan
Szilice	hódolt	hódolt	hódolt	hódolt	hódolt
Szin (sok éve)	hódolt	hódolt	hódolt	hódolt	hódolt
Szőgliget	hódolt	hódolt	hódolt	hódolatlan	hódolatlan
Szőlősárdó	hódolt	hódolt	hódolt	hódolt	hódolt
Teresztenye	hódolt	hódolt	hódolt	hódolt	hódolt
Torna	hódolatlan	n. a.	hódolatlan ¹²⁵	hódolatlan	hódolatlan
Udvarnok (1562)	hódolatlan	n. a.	hódolt	hódolatlan	hódolatlan

¹²⁰ J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, „Csak az nevét viseljük az békeségnek...” *Oszmán hódolat és hódító levelek a Dunántúlon a XVII. században i. m.*, 16–19.

¹²¹ Dikális összeírások, Torna. 1567. 11. 06., 1572. 07. 09., 1582. 04. 04., 1606., 1630. 12. 11. <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/dikalis-osszeirasok>

¹²² A zárójelben azokat a dátumokat adtam meg, amióta a települések a jobbágyság 1582. évi bevallása szerint hódoltak.

¹²³ n. a.: nincs adat

¹²⁴ Nem szerepel a jegyzékben.

¹²⁵ Habár itt hódolatlanként szerepel, a vizsgálat alapján fizetett adót a törököknek.

Újfalu	hódolatlan	n. a.	hódolt	hódolatlan	hódolatlan
Varbóc	hódolt	hódolt	hódolt	hódolt	hódolt
Vendégi (1564)	hódolatlan	n. a.	hódolt	hódolatlan	hódolatlan
Az 1582. évi összeírásban nem szerepelő települések					
Áj	hódolatlan	n. a.	hódolatlan	hódolatlan	hódolatlan
Becskeháza	hódolatlan	n. a.	hódolt	hódolatlan	-
Derenk	n. a.	nincs	n. a.	hódolt	hódolt
Dernő	hódolatlan	hódolt	hódolt	hódolatlan	hódolatlan
Feketefűz	n. a.	hódolt	n. a.	-	-
Hárskút	hódolt	hódolt	hódolt	hódolatlan	hódolatlan
Kornalippa	hódolatlan	n. a.	n. a.	-	-
Korotnokardó	n. a.	hódolt	n. a.	-	-
Kovácsi	hódolatlan	n. a.	n. a.	hódolatlan	-
Kovácsvágása	hódolatlan	n. a.	hódolt	hódolatlan	hódolatlan
Kőszegh	hódolatlan	n. a.	n. a.	-	-
Laszó	hódolt	hódolt	hódolt	-	-
Méhész	hódolatlan	hódolt	hódolt	hódolatlan	hódolatlan
Zsarnó	hódolatlan	n. a.	hódolatlan	hódolatlan	hódolatlan

REZÜMÉ

Dolgozatomban Torna vármegye állapotát vizsgálom a 16. század második felében a terület 1582. évi latin nyelvű összeírása alapján. Habár a vármegye a török váraktól viszonylag távol, ellenben Kassához, Felső-Magyarország központjához, a királyi kormányzat egyik fő székhelyéhez közel feküdt, települései Fülek 1554-es elfoglalását követően fokozatosan török adófizetővé váltak, 1582-re pedig már a vármegye minimum 81,8%-át érték el az oszmán adószedők. Egymás mellé rakva a török és magyar félre fizetett összegeket, egyértelmű a török félre fizetett adók túlsúlya a magyar félre adotthoz viszonyítva. A portákra eső összegekben a török félen nagy az eltérés a falvak között, az összegek általában 1,5-8,6 Ft között oszlanak el, amelyben a legnagyobb tétel a török földesúrnak fizetett *summa*. Ehhez képest a magyar földesúrnak fizetett pénzbeli adók portánkénti összege általában csak 0,5-2 Ft között mozog. Az összes befizetett adóból 2064,7 Ft jut török félre, míg magyar részre csupán 890,04 Ft, alig több mind az összesen befizetett adók ötöde. Habár a települések magyar félre még tartoztak robottal és terményjáradékkal, helyenként ajándékokkal, még ez sem változtat a török adók túlsúlyán. Ráadásul a török adó folyamatosan emelkedett, míg a magyar félre fizetendő census csak egy esetben változott. Így a török adószedés háttérbe szorította a magyart, annak ellenére, hogy a távolság a török váraktól nagyobb volt, mint a magyar végektől vagy a magyar földesúrtól.

„Sub fide fassi sunt” *The Inquisition of Torna County in 1582*

In this paper I examine the state of county Torna in the second half of the 16th century based on a latin written tax census from 1582. Although the territory lay quite far from Turkish fortresses, but close to Kassa, the center of Upper Hungary's royal administration, the settlements became Turkish taxpayers after the occupation of Fülek by Ottoman troops in 1554. Minimum 81,8 % of the county paid tributary to the Turks by 1582. Examining the amounts of tax payed to the Turkish and Hungarian party, the dominance of Turkish tributary is explicit. On Turkish half, there is a great difference in the amount payed by each village, the greatest part of it is the *summa* to the Turkish landlord. From the whole amount of payed tributary 2064,7 Ft went to the Ottomans, while approximately only 890,04 Ft to the Hungarian landlord and state. Though the settlements owed to their Hungarian landlord service and crop annuity, it cannot change the overbalance of Turkish taxes. Moreover, the amount of tributary by Turks was rased year by year, while the *census* to the Hungarian landlord did not change. This way, the Turkish taxing overshadowed the Hungarian, while the distance of the county was greater from the Turkish castles than from the Hungarian ones.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Dikális összeírások, Torna vármegye <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/dikalis-osszeirasok>
MNL OL Magyar Kamara Archivuma, E 156 Urbaria et Conscriptioes. Fasc. 059. - No. 013. Conscriptio contributionis Turcicae ex comitatibus Thornensi, Geomeoriensi, Borsodiensi, Kishontensi, Neogradiensi, Abaujvariensi et Zempleniensi connumeratae anno 1582. (https://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc059_no013/)

BIBLIOGRÁFIA

- ÁGOSTON Gábor, *Európa és az oszmán bódítás*, Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2014.
- A pozsonyi országgyűlés törvénykezései. = Magyar országgyűlési emlékek 1582–1587, VII, szerk. FRAKNÓI Vilmos, Budapest, 1881, 111–116. 113.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/MonHunHist_3_Comitalia_A_Mo_07_1582-1587/?pg=118&layout=s
- BAYERLE Gusztáv, *A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből*, Hatvan, Hatvany Lajos Múzeum, 1998 (Hatvany Lajos Múzeumi Füzetek, 14).
- BODNÁR Tamás, *Borsod vármegye adózása a török korban*, Borsod - Abaúj - Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 2005 (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltári Füzetek, 44).
- BOGDÁN István, *Magyarországi úr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Budapest, Akadémiai, 1991 (Magyar Országos Levéltár kiadványai, IV, Levéltartan és történeti forrástudományok, 7).
- BOROVSKY Samu, *Magyarország vármegyéi és városai. Abaúj-Torna vármegye és Kassa*, I, Budapest, Apollo, 1896.
- BOROVSKY Samu, *Szendró vára*. Budapest, MTA, 1908.
- CSÁNKI Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, Budapest, MTA, 1890, I.
- DÁNYI Dezső – ZIMÁNYI Vera, *Soproni árak és bérek a Középkortól 1750-ig*, Budapest, Akadémiai, 1989.
- DÁVID Géza, *A Simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest, Akadémiai, 1982.
- FODOR Pál, *Az oszmán pénzügyrendszer 16. századi válságáról. Megjegyzések az 1585/89. évi leértékelésről*, Aetas, 1999/4. 27–40.
- HEGYI Klára, *“Aranyás” szpábik a királyi Magyarországon = A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*, szerk. Glatz Ferenc, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1993, 103–111.
- HEGYI Klára, *Török berendezkedés Magyarországon*, Budapest, 1995.
- HEGYI Klára, *A török bódultság várai és várkatonasága*, Budapest, História-MTA Történettudományi Intézete, 2007 (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak, 9), I–II.
- HEGYI Klára, *Birtokok, birtokosok, életutak = Magyar történettudomány az ezredfordulón*. Glatz Ferenc 70. születésnapjára, szerk. GECSÉNYI Lajos – IZSÁK Lajos, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, MTA Társadalomkutató Központ, 2011.

- HEGYI Klára, *A füleki szandzsák a bódoltság és a királyság határán*, MTA BTK TTI, 2015.
<http://mtabtk.videotorium.hu/hu/recordings/10732/a-fuleki-szandzsak-a-hodoltság-es-a-királyság-hatarán>
- ILLIK Péter, *Török dúlás a Dunántúlon: török kártételek a nyugat-dunántúli bódoltsági peremvidéken a 17. század első felében*, Budapest, WZ Könyvek, 2010.
- J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, „Csak az nevét viseljük az békességnek...” *Oszmán bódoltatás és bódító levelek a Dunántúlon a XVII. században* = *Mindennapi élet a török árnyékában*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2008, 15–34.
- J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *A barsi református falvak a török uralom alatt és az 1599. évi tatárpusztítás* = *Viszály és együttélés: Vallások és felekezetek a török bódoltság korában*, Szerk. ITTÉS Gábor, Budapest, 2017, 315–362.
- J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *A Magyar Királyság élet-halál harca az Oszmán Birodalom ellen a XVI–XVII. században* = *Szent György Lovagrend a Felvidéken: Szent György Lovagrend XVIII. Nyári Egyeteme összegyűjtött előadások, Alsóbodok, 2011. szerk. CSÁMPAI Ottó, TELLÉR Tivadarné*, Budapest, Szent György Lovagrend, 2014, 145–182.
- KÁLDY-NAGY Gyula, *Magyarországi török adóösszeírások*, Budapest, Akadémiai, 1970 (Értekezések a történeti tudományok köréből 52).
- KÁLDY-NAGY Gyula, *Harács-szedők és rájáék*, Budapest, Akadémiai, 1970 (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 9).
- KEMÉNY Lajos, CSOMA József, *Abauj–Tornavármegye történelmi monográfiája*, II, Kassa, Kassai Kiadó, 1912.
- KENYERES István, *XVI. századi uradalmi utasítások: utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére*, Budapest, Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2002 (Fons Könyvek, 2).
- Magyarország története 1526–1686. I–II*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Budapest, Akadémiai, 1985.
- MAKSAY Ferenc, *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*, Budapest, Akadémiai, 1990 (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 16).
- MAKSAY Ferenc, *Urbáriumok: XVI – XVII. század*, Budapest, Akadémiai, 1959.
- NAGY Iván, *Magyarország családai*. I, Pest, Friebeisz István, 1857.
- NAGY Iván, *Magyarország családai*, VII, Pest, Ráth Mór, 1860, 238–239.
- SINKOVICS István, *Az ország megosztottságának állandósulása* = *Magyarország története 1526–1686*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, 3/I, Budapest, Akadémiai, 1985, 223–283.
- SINKOVICS István, *A három országrész igazgatása* = *Magyarország története 1526–1686*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, 3/I, Budapest, Akadémiai, 1985, 393–473.
- SINKOVICS István, *Útkeresés Mohács után. Az ország három részre szakadása (1526–1541)* = *Magyarország története 1526–1686*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, 3/I, Budapest, Akadémiai, 1985, 147–221.
- SINKOVICS István: *A tizenöt éves háború. Erdély sorsfordulatai* = *Magyarország története 1526–1686*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, 3/I, Budapest, Akadémiai, 1985, 653–707.
- SZAKÁLY Ferenc, *Magyar adóztatás a török bódoltságban*, Budapest, Akadémiai, 1981.
- SZAKÁLY Ferenc, *Magyar intézmények a török bódoltságban*, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1997 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 21).
- SZ. SIMON Éva, *A bódoltságon kívüli “bódoltság”: oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében*, Budapest, MTA, 2014.

ZIMÁNYI Vera, *Gazdasági és társadalmi fejlődés Moháctól a 16. század végéig = Magyarország története 1526-1686*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, 3/I, Budapest, Akadémiai, 1985, 285–391.

Világosító Szent Gergely szerepe az örmény identitás megőrzésében Erdélyben¹

1. CÉLKITŰZÉS, MÓDSZEREK

Dolgozatom célja, hogy két, eddig tudományosan még nem elemzett magyar nyelvű, nyomtatásban kiadott vallástörténeti szöveg összehasonlításával Világosító Szent Gergely 19. századi erdélyi tiszteletébe és az erdélyi örménység vallási életébe betekintést nyújtson. Kézírtos és levéltári források tekintetében egy eddig ismeretlen és kiadatlan, Erdélyben keletkezett, közel 600 oldalas 19. századi magyar nyelvű kézíratra – Dondoni Wártán József örmény krónikája² –, valamint a szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár levéltári állományára támaszkodom.

Munkám módszertanát így a két szöveg összehasonlítása jelenti, a tudományos paradigmák közül pedig a kulturális transzferre és az emlékezetkutatásra támaszkodom.³ Elsősorban szeretnék választ találni azokra a kérdésekre, hogy Világosító Szent Gergely erdélyi tiszteletében – a klasszikus szenttiszteleti kérdésfeltevéseken túl – mi a befogadó közeg, hogyan történik meg a kulturális értékek közvetítése, és kik a közvetítők? Vagyis hogyan valósul meg tiszteletén keresztül a kulturális értékek transzfere? Másodsorban az ő tiszteletén keresztül Pierre Nora-i értelemben az emlékezeti hely fogalma mennyiben alkalmazható,⁴ beszélhetünk-e akár egy évszázad időszaka alatt is ennek változásáról?

Dolgozatom alapvetően három fő szerkezeti egységre bomlik. Az első egységben főként Világosító Szent Gergely alakját mutatom be a hagiográfia szempontjából. Szinte közhelynek számít és nyilvánvaló, hogy Világosító Szent Gergely fontos szerepet tölt be mind az Örmény Apostoli Egyház, mind az Örmény Katolikus Egyház szenttiszteletében. Mivel ökumenikus szentről van szó, így nem okoz problémát, sőt a kulturális közeledést szolgálja, hogy mindkét egyház a szentjeinek sorában tartja nyilván. A szenttisztelet azonban a vallási szerepen túl ebben az esetben a nemzeti összetartozás instrumentalizálása is, Világosító Szent Gergely tisztelete kikristályosodási pontot jelent az adott társadalmi csoport identitása számára; ez Pierre Nora *emlékezeti hely* koncepciója. Vagyis, aki Világosító Szent Gergelyt tiszteli, annak a személynek kapcsolata van az örmény társadalommal, a vallási cselekedetein túl a tiszteletben megéli az örmény identitást is.

¹ Ezúton is szeretném megköszönni témavezetőmnek, dr. Kovács Bálintnak a tanácsait és segítségét.

² DONDONI VÁRTÁN JÓZSEF, *Örmény nemzet története. Kezdetől egészen az 18. század végéig. Több írás előadása szerint, Le irattatott Nemzeti nyelven. Nemes Magyar hazának egy új Polgára, Dondony Wártán Joseff által, Tusnádon [...] 1800, kézirat.*

³ KELLER Márkus, *A megértés lehetősége – az összehasonlító történetírás hasznáról*, Aetas, 20(2005), 102–111.

⁴ Vö. Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között, Válogatott tanulmányok*, szerk., elő- és utószó, K. HORVÁTH Zsolt, Budapest, 2009.

A dolgozat második része alapvetően történeti rész, a 17. század végétől a 20. század elejéig ad betekintést az erdélyi örmények történelmébe. Az elsősorban kereskedelemmel foglalkozó örmény népcsoport a vizsgált korszak elején érkezett Moldva irányából Erdélybe, korábban régióról régióra vándoroltak, nem egyszer nyelvcsere is keresztülestek, és más-más államokba tagozódva éltek.⁵ Vallásilag különböztek Erdély más etnikumaitól, mivel az örmény apostoli hitet vallották, amelyet a Római Katolikus Egyház (legalábbis a 17. században) monofizitának, azaz eretnek vallásnak tartott. Erdélyben nagy részük biztonságos otthonra lelt, de a letelepedésük nem ment zökkenőmentesen. Az együttélés kezdetén folyamatosan összetűzésbe kerültek a szászokkal és a székelyekkel. Ezek a konfliktusok néha nagyon hevesek voltak; például a besztercei konfliktus, amikor 24 óra leforgása alatt kellett a város határozata következtében elköltöznüik.⁶

A 19. századra az erdélyi örmények elvesztették anyanyelvüket, betagozódtak a magyar társadalomba, sőt igen nagy számban vettek részt a magyar politikai életben.⁷ Egy emlékezeti hely azonban továbbra is fennmaradt, amelyen keresztül kifejezték örmény identitásukat: Világosító Szent Gergely alakja. Azért is érdekes Világosító Szent Gergely alakja a 19. századi Erdélyben, mert egy elmagyarosodott társadalmi csoportról van szó, amely a Római Katolikus Egyházhoz tartozik. A kultúrtranszfer vizsgálatával próbálok választ adni azon kérdésekre, mint hogyan és miért maradt fenn ez az emlékezeti hely abban az új kulturális közegben, ami a Római Katolikus Egyházzal létrejött unió hozott létre és milyen hatást fejtett ki az erdélyi, nem örmény kulturális közegre.

Dolgozatom harmadik része az, amelyik kutatásom lényegi eredményeit mutatja: két egymástól eltérő történeti háttérrel létrejövő művet elemzek, amelyek eddig elkerülték a kutatók figyelmét, vagy csak említés szintjén jelentek meg.

Mindkét mű az erdélyi örmény közösséghez kötődik:

- *Világosító Szent Gergely Officiuma*. Kolozsvár, 1834. (A továbbiakban: [Officium])
- *Johannes Chrysostomus: Dicsőítő beszéd*. Fordította Ávedik Lukács. Erzsébetváros, 1900 körül. (A továbbiakban: [Dicsőítő beszéd])

Az Officium, amelyet Világosító Szent Gergely napjához kapcsolódóan imádkoztak, a szent püspök életéről ad információkat imádságokba ágyazva. A másik mű a Kr. u. 404. évben keletkezett, és Aranyszájú Szent János Gergely ünnepnapján elmondott beszéde. A mű előszavát Ávedik Lukács írta, amely az Officiumtól eltérő eszmetörténeti háttérrel rendelkezik.

⁵ A nyelvcsere a legjobb példa az armeno-kipcsak nyelv, amely örményül írt tatár nyelvű szövegeket jelent. A magyar armenológus, Schütz Ödön fő kutatási területét az armeno-kipcsak szövegek jelentették. Vö. Edmond SCHÜTZ, *Armeno-Kiptchakisch und die Krim = Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*, ed. KÁLDY-NAGY Gyula, Budapest, 1976, 185–205, valamint Edmond SCHÜTZ, *Eine armenische Chronik von Kaffa aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Acta Orientalia Hungarica, 29(1975), 133–186.

⁶ Martin BARTELMÄSS, *Die Ausweisung der Armenier aus Bistritz in Folge der Pest im Jahre 1712. = Programm des evangelischen Obergymnasiums [...] dann der evangelischen Mädchenschule A. B. zu Bistritz. Bistritz*, 1897.

⁷ Vö. Ifj. BERTÉNYI Iván, *Örmény származású politikusok a dualizmus kori Magyarországon. = Távol Az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében. Kiállítási katalógus*, szerk. KOVÁCS Bálint, PÁL Emese, Budapest, Nalors Grafikai Kft, 2015, 85–104.

Bár a téma szinte azonos, mégis a két kiadás közötti közel 70 éves különbség kiváló lehetőséget ad a két szöveg összehasonlítására. Annak során az alábbi kérdésekre szeretnék választ kapni: a 19. századi erdélyi örmény kulturális megújulásnak, az armenizmusnak az eszmei háttere megtalálható-e mindkét műben; amennyiben igen, hogyan? A két mű összehasonlításával a szerzőség kérdése is nagyon izgalmas: míg az [*Officium*] szerzőjét a címlap szerint nem ismerjük, addig a [*Dicsőítő beszéd*]-nek mind a szerzőjét, mind a fordítóját ismerjük. Miért nem ismerjük az *Officium* szerzőjét, és miért hangsúlyozza ki Ávedik Lukács nemcsak Aranyszájú Szent Jánosnak, hanem saját magának, a fordítónak is a jelentőségét? Milyen forrásból táplálkozik az *Officium*? Egyfajta erdélyi kompilációról van-e szó, vagy esetleg egy szöveg fordításáról?

A két szöveg vizsgálatához a közeget, elsősorban a megszületésüket és használatukat övező erdélyi örmény társadalmat vettem alapul, ugyanis a szöveg ebben született, így a szöveg és társadalom közötti kapcsolat, kölcsönhatás, azaz transzfer már a kiadás során is megvalósulhatott. A kultúrtranszfernek a kultúrák közötti különbség helyett sokkal inkább az interakció a fontos eleme, amely a kultúrák, közegek, paradigmák, anyagi javak egyfajta belső átalakulásban fejeződik ki. Ha a kapcsolatokra, a kölcsönhatásokra helyezünk a hangsúlyt, felszínre tudjuk hozni a befogadó kultúrában az idegent. A két szöveg vizsgálatával tehát szeretném elkülöníteni a katolikus (magyar) és az örmény apostoli (örmény) elemeket. Majd ezek összehasonlításával választ kapni arra, hogy 70 év elteltével lehet-e az integrációnak esetleges újabb szakaszáról beszélni?

A magyar nyelvű szövegek elemzése remélhetőleg választ tud adni arra, hogy az idegen kultúra hogyan találja meg a helyét a befogadó közegben? Az idegen eszmék – így a szenttisztelet rituáléi – hogyan integrálódnak egy új társadalmi közegben? Melyik a kiinduló kultúra, és melyik a recepciókultúra a szövegek esetében?

A szerzőség – véleményünk szerint végtelenül izgalmas kérdésköre – arra ad választ, hogy hogyan történik meg a transzfer? Egyéni közvetítőkön keresztül, akik mindkét kultúrában jól kiismerik magukat és mindkét kultúrában otthonosan mozognak; vagy sokkal inkább magán a társadalmi csoporton keresztül, és a szövegek egy bevett szokásnak pusztán lenyomatai?

2. ADATOK VILÁGOSÍTÓ SZENT GERGELY HAGIOGRÁFIÁJÁHOZ

Az örmények Világosító Szent Gergelyben (örm. Գրիգոր Լուսավորիչ, *Grigor Lousavoriĉ*) tisztelik tértitőjüket. Azonban a kereszténység története már jóval Gergely tevékenysége előtt elkezdődött Örményországban, amelyről elsősorban Chorenáci Mózes (örm. Մովսես Խորենացի *Movses Xorenac'i*) Nagy-Örményország története című munkájából kapunk tudósítást.⁸

Világosító Szent Gergely később, a 3. század végétől a 4. század közepéig tevékenykedett. Történetét Agathangelosz (örm. Ագաթանգեղոս, *Agat'angelos*) krónikájából ismerjük. Az irodalmi hagyomány sokáig kortárs (3–4. századi) írónak tartotta, aki a király

⁸ Magyar nyelvű kiadása: CHORENEI Mózes, *Nagy-Örményország története. Eredeti örményből ford. és magyarázó jegyzetekkel ellátta Szongott Kristóf*, Szamosújvár, Aurora Ny., 1892.

megbízásából írta le a történetet. A legújabb szakirodalom azonban őt fiktív személynek tartja.⁹

A legenda szerint Gergelyt, III. Trdat király (*Tiridatesz* örm. Տրդատ Գ, *Trdat III.*), keresztény hitéért megkínóztatta és Khor Virapba (örm. Խոր Վիրապ, *Xor Virap*, azaz „Mély gödör”) záratta. Ezek után az uralkodó „vaddisznóvá változott” – ma ezt egy idegbetegséggel azonosítják – és Gergely megszabadította ettől a betegségtől. Gyógyulása után Trdat nemcsak megtért, hanem államvallássá tette a kereszténységet. Ezzel a cselekedettel a hagyomány szerint Örményország 301-ben, a világon elsőként a keresztény országok sorába lépett.¹⁰

Gergely – a közigazgatási reform alapján – elkezdte az Egyház hierarchikus elemeit megszervezni, iskolákat alapított. Személyében tiszteljük az Örmény Apostoli Egyház első katolikoszát.¹¹ Szepe az évszázadok során felértékelődött, amikor az örmények idegen uralom alatt vagy diaszpórákban éltek, ahol a vallás maradt az egyetlen kapcsolódási pont az őshazával és az identitással.

3. AZ ERDÉLYI ÖRMÉNYEK TÖRTÉNETE

Az örmény diaszpóra története igen hosszú időkre nyúlik vissza, már a kora-középkortól találunk adatokat az örmények elvándorlására a történeti Örményország területeiről. Kezdetben a kivándorlásuk egyik elsődleges célpontja a Krím-félsziget volt, ahonnan a török hódítás következtében Lengyelországba menekültek.¹² Moldvában a 14. században már fontos szerepet játszottak az örmények, akik elsősorban fűszerkereskedelemmel foglalkoztak.¹³ Erdélyben az 1672. évhez kötjük a moldvai örmények nagyobb csoportjának a letelepedését, akik elsősorban a gazdasági helyzet, illetve a török hadjáratok miatt hagyták el Moldvát. Jóllehet a történeti migráció nem egy évben következett be, Szongott Kristóf (1843–1907) az erdélyi örmények letelepedési narratívájánál még Moldvánál is távolabbra megy vissza, amikor az erdélyi örmények eredetéről ír. Szongott szerint az erdélyi örmények „szakadár”¹⁴ ősei az „ezeregy templomot számláló” Ániból származnak¹⁵ – ezzel

⁹Hajk és Bél barca. *A régi örmény irodalom kincsestára. I. Ókor – középkor*, szerk, SCHÜTZ Ödön, Szombathely, 1995, 69., valamint AGATHANGELOS, *History of the Armenians. Translation and Commentary by Robert W. Thomson*, Albany, 1976.

¹⁰Serovbé Vardapet ISAKHANYAN, *Armenisch-Apostolische Orthodoxe Kirche*, Jerewan, 2012, 15., Azat BOZOYAN, *Zur Geschichte und gegenwärtigen Situation der Armenisch-Apostolischen Kirche*, = *Armenische Liturgien*, Hrsg, Erich RENHART, Jasmine DUM-TRAGUT, Graz, 2001, 15.

¹¹AVANESIAN Alex, DR. SZÁM László, *Az örmény egyház története*, Budapest, 2010, 19–17.

¹²Az utolsó örmény királyság bukása után (kilikiai örmény királyság 1375) a diaszpórába vándorlás, illetve a szülőföld elhagyása még inkább felgyorsult. NAGY Kornél, *Az erdélyi örmények katolizációja, 1685–1715*, Budapest, 2012, 80.; PÁL Judit, *Az örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig. = Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében. Kiállítási katalógus*, szerk, KOVÁCS Bálint, PÁL Emese, Budapest, Nalors Grafikai Kft, 2015, 9.

¹³Uo., 9.

¹⁴Az örményeket sokáig a monofizita egyházakhoz sorolták, bővebben: TIMKÓ, 1971, 212., ISAKHYAN, *i. m.*, 48–51.

¹⁵SZONGOTT Kristóf, *Szamosújvár Szabad Királyi Város monográfiája 1700–1900*, Szamosújvár, Todorán Ny., 1901, III, 2–3.

kapcsolódik a Simeon Lehaç'i útirajzában is megjelenő Áni-eredethez. A zamosci-i származású Simeon Lehaç'i (vagyis Lengyelországi Simeon, aki a kora újkor egyik legfontosabb örmény útirajzát írta meg az Oszmán Birodalomról és részben a lembergi örményekről), a lembergi örmények eredetét Áni-örményként jelölte meg, akik az egykori örmény fővárosból Kaffába és Akkermanba, majd onnan Galíciába telepedtek.¹⁶ Kovács Bálint az erdélyi örmények Áni-eredetével kapcsolatosan kifejtette, hogy az minden bizonnyal csak egy emlékezeti hely, inkább szimbólum, mint valós narratíva.¹⁷ Emellett a hosszabb letelepedési folyamat konkrét évszámmal való megjelölése is megállapítható, mivel először nem 1672-ben jelentek meg az örmények Erdélyben, hanem sokkal korábban. Tény, hogy első említésük a 14. századból való,¹⁸ de az 1630-as évektől fogva folyamatosan vándorolnak be a szomszédos területekről. Az újonnan betelepült örmények elsősorban Besztercebén, Ebesfalván, Marosfelfalun, Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvízen, Görgény-szentimrén és Petelén telepedtek le.¹⁹

A betelepült örmények igyekeztek integrálódni, amely folyamatban az egyik legfontosabb kérdés a vallás volt, mivel az Örmény Apostoli Egyházhoz tartoztak. Mind a Habsburg-udvar, mind a pápa jónak látta az „eltévedt nyájat” mielőbb visszatéríteni a katolicizmusba: az erdélyi örmények vallási uniójának tehát nemcsak vallási, hanem fontos valláspolitikai, politikai okai is voltak.

Az erdélyi örmények unióját (amely a szakirodalomban sokszor katolizációként szerepel) a lembergi örmény katolikus érsekség is támogatta,²⁰ amelynek megvalósítója Oxendio Virziresco (számos helyen: Oxendius Verzerescul, vagy Verzár püspök)²¹ lett, aki élvezte Róma támogatását is. Oxendio ugyanis – bár Botoşanban született – Rómában tanult a Sacra Congregatio de Propaganda Fidei szemináriumában, a katolicizmus elkötelezett híve volt, mindemellett számos nyelven – többek között latinul, magyarul, törökül és örményül – beszélt.²² Legfontosabb feladatának az erdélyi örményeknek a katolikus egyházba való „visszavezetését” tartotta – legalábbis az erdélyi 19. század végi magyar nyelvű örmény szakirodalom ezt írta róla. Az unióval kapcsolatos egyik fontos kérdés volt az is, hogy elődje

¹⁶ *The Travel Accounts of Simeon of Poland*, szerk., George BORNUTIAN, Costa Mesa, 2007, 286–287.

¹⁷ KOVÁCS Bálint, *Az elképzelt őshaza. Az örmény főváros, Ani mint emlékezeti hely*, Világtörténet, 36(2014) 509–518.

¹⁸ PÁL Judit, *Az erdélyi örmények és beilleszkedésük a magyar társadalomba*, Limes, 1996, III, 45. NAGY, *Az erdélyi örmények katolizációja*, i.m., 80.

¹⁹ PÁL, *Az örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig*, i.m., 10., PÁL, *Az erdélyi örmények...*, i.m., 45., PÁL, *Örmények a Székelyföldön a 19. század közepéig*, Acta 1995, 161., Bálint KOVÁCS, *Die kulturelle Vermittlungsrolle der Literatur und Religion bei der Integration der Armenier in Siebenbürgen (18. Jahrhundert)*, PhD Dissertation. Piliscsaba, 2010, 66., NAGY, *Az erdélyi örmények katolizációja*, i.m., 84.

²⁰ A lembergi örmény katolikus érsekség saját, szuffraganeus püspökségként tekintett Erdélyre. NAGY Kornél, *Az erdélyi örmények vallási uniója. Oxendio Virziresco unitus püspök portréja. = Távol az Ararattól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében. Kiállítási katalógus*, szerk. KOVÁCS Bálint, PÁL Emese, Budapest, Nalors Grafikai Kft, 2015, 18.

²¹ Oxendio Virziresco (1654–1715) püspökről bővebben: KOVÁCS, *Die kulturelle Vermittlungsrolle...*, i.m., 40–48.; NAGY, *Az erdélyi örmények katolizációja*, i.m., 80–194.; NAGY, *Az erdélyi örmények uniója...*, i.m., 17–29.; BÁRÁNY Lukács, *Verzerescul Oxendius (Auxentius) aladi felszentelt örm. kath. püspök I. Armenia*, 2(1888) 65–71., 101–106., 137–142.

²² KOVÁCS, *Die kulturelle Vermittlungsrolle...*, i.m., 40.

hogyan viszonyult az unióhoz. Az utóbbi kutatások azt igazolják, hogy legnagyobb ellenfele a missziós tevékenységben Erdély apostoli örmény püspöke, Minas püspök volt, akit Oxendio Hunanean lemergi püspökkel együtt megpróbált a katolicizmusnak megnyerni, azonban Minas püspököt nem tudták rábeszélni a vallási unióra.²³ Minas püspök halála (1686) után látszólag minden akadály elgördült az unió elfogadása elől; 1689-ben megérkezett Lembergbe az örmény küldöttség, amely letette Hunanean előtt az apostoli hitvallást.²⁴ 1690-ben VIII. Sándor pápa Oxendiót Aladia címzetes püspökévé és az erdélyi örmények vikáriusává nevezte ki.²⁵ Az unió kérdése azonban nem került le a napirendi pontok közül. Habár hivatalosan az erdélyi örménység elkötelezte magát az unió mellett, ez a valóságban nem így történt. Oxendio római katolikus pap révén, elkötelezett híve volt a latinizációnak. Ő maga latin nyelven és rítus szerint mutatta be a szentmisét.²⁶ Állítása szerint csak az az örmény uniált örmény, aki a katolikus szokásokat és szertartásokat betartja.²⁷ Nagy Kornél kutatásaiból ismerjük az Elia Mendrul-ügyet, amely lényege, hogy az erőteljes latinizációval nem értettek egyet az uniált papok, emiatt vita keletkezett a püspök és papjai között.²⁸ A nehézségek ellenére – melyekkel Oxendiónak meg kellett küzdenie – a 18. század elejére sikerült az erdélyi örményeket véglegesen megnyerni a katolicizmusnak.

Az integráció másik fontos lépcsőfoka a politikai és társadalmi integráció volt. Az erdélyi örmények számos kiváltságban részesültek. Már I. Apafi Mihály fejedelem (1661–1690) és fia kiváltságokat adományoztak az Ebesfalvára költözött örményeknek.²⁹ Ezzel szemben

²³ NAGY, *Az erdélyi örmények vallási uniója...*, i.m., 19.; NAGY, *Az erdélyi örmények katolizációja*, i.m., 116. és 252.

²⁴ NAGY, *Az erdélyi örmények vallási uniója...*, i.m., 20.; NAGY Kornél, *Mártonffy György püspök és az erdélyi örmények*, Erdélyi Múzeum, 78(2016), I, 71.

²⁵ A címzetes püspökké való kinevezés hátterében az állt, hogy mind a Habsburg udvar, mind az Apostoli Szentszék vissza akarta állítani az erdélyi római katolikus püspökséget. Azonban Oxendiónak mint – római katolikus papnak – meghagyták, hogy a római katolikus lelkekkel is foglalkoznia kell. Ugyanakkor az erdélyi örményeket közvetlenül a *Propaganda Fidei* alá rendelték. NAGY, *Az erdélyi örmények katolizációja*, i.m., 142.; NAGY, *Az erdélyi örmények vallási uniója...*, i.m., 21.; NAGY, *Mártonffy György püspök...*, i.m., 71.

²⁶ A fiatal Oxendio kérvényezte, hogy örmény rítus szerint szenteljék pappá, azonban a Szentszék nem teljesítette ezt a kérését, így latin rítusú papként szentelték fel. NAGY, *Az erdélyi örmények katolizációja*, i.m., 107–108.

²⁷ NAGY, *Az erdélyi örmények katolizációja*, i.m., 159.; NAGY, *Az erdélyi örmények vallási uniója...*, i.m., 21.

²⁸ 1697-ben Oxendio négy örmény papot arra akart kényszeríteni, hogy hagyják el családjukat és feleségüket (ugyanis ez az eretnek szokás veszélyt jelenthet). A papok között Elia Mendrult tartotta a vezetőjüknek. A papok viszont a Szentszékhez fordultak, ahol Oxendiót korrupcióval gyanúsították. A Szentszék egy vizsgálóbizottságot állított fel, amely végül megállapította Oxendio ártatlanságát. Válaszul az örmények közül többen felmondták az uniót és visszaköltöztek Moldvába. Bővebben lásd.: NAGY, *Az erdélyi örmények katolizációja*, i.m.158–176. NAGY, *Az erdélyi örmények vallási uniója...*, i.m., 21–23.; NAGY Kornél, *Az Elia Mendrul-ügy. A besztencei örmény egyház vizsály története (1697–1700)*, Századok, 143(2009) 946–974. és KOVÁCS, *Die kulturelle Vermittlungsrolle...*, i.m., 44–46.

²⁹ Egy 1692-ben kitört hitvita következményeként több örmény család költözött át Besztenceből Ebesfalvára, ahol II. Apafi a szabad vallásgyakorlatot, valamint a szabad bíróválasztás és a szabad kereskedelem jogát biztosította. NAGY, *Az erdélyi örmények vallási uniója...*, i.m., 22.; PÁL, *Az örmények a betelepедéstől a beilleszkedésig*, i.m., 10.

1712-ben a beszercei polgárok kiutasították őket.³⁰ A kiutasított örmények végül Szamosújváron (örm. Հայախաղաք, *Hayak'atake*) telepedtek le. Szamosújvár – amelynek területét egy libalegelőn mérték ki – az olasz építész munkájának köszönhetően sajátos barokk arculatú örmény várossá vált.³¹ A város története összeforrott az erdélyi örményekével, a megalapítása után hamarosan az erdélyi örmények központjává vált. A város II. József (1780–1790) idején nyerte el a szabad királyi város rangot, a szintén örmények által lakott Erzsébetváros (örm. Եղիզաբեթուպոլիս, *Elizabet'opolis*, 1733-ig Ebesfalva) mellett csak Szamosújvárnak sikerült elérnie ezt a címet.³² Első kiváltságait III. Károly (1711–1740) királytól nyerték el, Szamosújvár 1726-ban, míg Erzsébetváros 1733-ban.³³ A két város adminisztrációs felépítése megegyezett, amely szerint a városokban két bíróság működött.³⁴ A két város végül II. Józseftől kapott szabad királyi város rangot.³⁵ Az örmények bíraskodásában is fontos szerepet játszott a két város. 1746-tól Erzsébetváros lett a fellebbezési fórum egészen 1793-ig, amikor a bíróságok függetlenedtek, Gyergyó-szentmiklóst pedig a székely bíró alá rendelték.³⁶ Mindkét városban örmény katolikus templom épült, amelynek fontos szerepe volt abban, hogy ezek a közösségek fenntartsák az örmény nyelvet, örmény identitást. A Székelyföldön másik két település, Gyergyó-szentmiklós és Csíkszépvíz örmény közössége emelkedett ki, jóllehet örmények Erdély számos más településén is éltek.

Mint már fentebb említettem, számos alkalommal (1672, 1714/5) kaptak az örmények különböző gazdasági kiváltságokat, amelyek alátámasztják azt a kijelentést, miszerint az örmények elsősorban kereskedelemmel, valamint bőrfeldolgozással foglalkoztak. A

³⁰ Az örmény elit, köztük Minas püspök is ide telepedik le. 1712-ben egy pestisjárványra hivatkozva utasítják ki az örményeket, mivel őket tartják a betegség okozóinak. PÁL Judit, *Az örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig*, i.m., 10.; KOVÁCS, *Die kulturelle Vermittlungsrolle...*, i.m., 67–68.

³¹ PÁL, *Az örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig*, i.m., 10.; PÁL, *Az erdélyi örmények...*, i.m., 48.; TAMÁSKA Máté, *Kultúrák színtézise Szamosújvár városképében = Távol Az Ararától. Örmény kultúra a Kárpát-medencében Kiállítási katalógus*, szerk. KOVÁCS Bálint, PÁL Emese, Budapest, Nalors Grafikai Kft, 2015, 65–73.

³² Szamosújvárról Szongott Kristóf egykori helyi tanár több kötetes monográfiát írt: SZONGOTT Kristóf, *Szamosújvár Szabad Királyi Város Monográfiája*, Szamosújvár, Todorán Ny., 1901–1903, I–IV., Erzsébetvárosról önálló monográfia: ÁVEDIK Lukács, *Szabad királyi Erzsébetváros Monográfiája*, Szamosújvár, Aurora Ny., 1896.

³³ PÁL, *Az örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig*, i.m., 11.; 1714/1715-ben az erdélyi helytartótól Szamosújvár elnyerte a szabad bíróválasztás és bíraskodás jogát, valamint a 3 országos nagyvásár megrendezésének és a szabad kereskedelem jogát a birodalmon belül. PÁL *Az erdélyi örmények...*, i.m., 47.

³⁴ Az első bíróság büntetőjoggal foglalkozott, 12 esküdttől egy bíróból és egy jegyzőből állt a testület. A második bíróság a közjogi és közigazgatási jogi kérdésekkel foglalkozott. Bővebben lásd: KOVÁCS, *Die kulturelle Vermittlungsrolle...*, i.m., 71.; PÁL *Az erdélyi örmények...*, i.m., 47.

³⁵ Szamosújvár 1785-ben, Erzsébetváros 1786-ban kapta meg a címet, azonban az adományozás által keltett vitákat csak 1839-ben egy újabb kiváltságlevéllel sikerült orvosolni. PÁL, *Az erdélyi örmények...*, i.m., 47.

³⁶ KOVÁCS, *Die kulturelle Vermittlungsrolle...*, i.m., 72.; KOVÁCS Bálint, *Örmény könyvkultúra és örmény irodalmi értékek a Kárpát-medencében. = Távol az Ararától. Örmény kultúra a Kárpát-medencében. Kiállítási katalógus*, szerk. KOVÁCS Bálint, PÁL Emese, Budapest, Nalors Grafikai Kft, 2015, 11.

legelterjedtebb a tímár, illetve a mészáros szakmák voltak.³⁷ Gyakran előfordult, hogy a mesterember egyszerre több szakmában is jártas volt. Kereskedelmi tevékenységük során a 18. században az erdélyi marhakivitel 90%-át az örmények bonyolították le.³⁸ A marhakereskedelem során Moldvából és Havasalföldről vásárolták fel az állatokat, majd az Alföldön felhizlalták, és Buda, valamint Bécs piacaira hajtották őket, ahol rövidlejáratú váltó ellenében eladták az árut. Ezután a kereskedők a váltó ellenében új árut vettek, vagy a csak marhakereskedelemmel foglalkozó kereskedő átadta a váltót egy másik örménynek, aki Bécsben új árut vásárolt, melyet itthon adott el, így nem kellett nagyobb mennyiségű készpénzt magával vinni.³⁹ A 19. századtól kezdve mind a marhakereskedelem, mind a tímár szakma hanyatlani kezdett, ekkor az örmények a deszka- és a tutajkereskedelmet monopolizálták.⁴⁰ Folyamatos monopolizációik miatt az örmények tevékenysége ellen számos alkalommal tiltakoztak a székelyek, akiknek megnehezítették a megélhetésüket.⁴¹ A Habsburg-udvar azonban támogatta az örményeket, hiszen mint „kincstári népek” jelentős hasznot hoztak az udvarnak.⁴²

Az erdélyi örmények lélekszáma a beköltözéstől (1672) a 19. század végig folyamatosan változott. A hagyomány szerint 3000 örmény család telepedett le Erdélyben. Pál Judit kutatásának köszönhetően ma már tudjuk, hogy ezt a számot a betelepedés idejében nem érték el.⁴³ Közvetlen bevándorlásuk után több család is elhagyta Erdélyt, a vallási viszályok végett.⁴⁴ A vallási bizonytalanság mellett a 17. század végén bekövetkezett tatárdúlás (Csíkszépvíz), illetve a Rákóczi-szabadságharc alatt felégetett Ebesfalváról számos család települt vissza Moldvába.⁴⁵ A kitelepülések mellett azonban további, újabb betelepülésről is

³⁷ Mindkét szakma szoros kapcsolatot ápol a marhakereskedelemmel. A mesteremberek céhekbe tömörültek. Az egyik legkorábban megszervezett céh a tímároké volt. PÁL, *Örmények a Székelyföldön*, i.m., 162.

³⁸ PÁL, *Az örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig*, i.m., 13.; PÁL, *Örmények a Székelyföldön*, i.m., 161–163.

³⁹ KOVÁCS, *Die kulturelle Vermittlungsrolle...*, i.m., 68–69.; PÁL, *Az örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig*, i.m., 13.

⁴⁰ KOVÁCS, *Die kulturelle Vermittlungsrolle...*, i.m., 70.; PÁL Judit, *Az erdélyi örmények és beilleszkedésük a magyar társadalomba*, Limes, 1996, III, 64.

⁴¹ Számos rendelkezés született a székely székek területén élő (Gyergyószentmiklós, Csíkszépvíz) örmények ellen. Szabályozták kereskedelmi idejüket: nyáron reggel nyolc, télen kilenc óra előtt nem jelenhettek meg a piacon. Korlátozták a templomépítési jogukat is, valamint 1793-tól Gyergyószentmiklóst a székely bíró alá rendelték. Bővebben lásd: PÁL, *Örmények a Székelyföldön*, i.m., 165.

⁴² Mária Terézia (1740–1780) az 1768–69-es háború kapcsán örmény családokat akart telepíteni a máramarosi városokba, mivel az örmények teljesen megfeleleltek a királynő által szorgalmazott merkantilista gazdaságpolitikának. PÁL Judit, 12. jegyzetben i.m., 11. Az örmények máramarosi jelenlétét támasztja alá a máramarosszigeti Világosító Szent Gergely-oltárkép is. PÁL Emese, *Világosító Szent Gergely ábrázolásai Erdélyben = Liber Discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*, szerk. KOVÁCS Zsolt, SARKADI NAGY Emese, WEISZ Attila, Kolozsvár, 2011, 240.

⁴³ PÁL Judit, *Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században*, Erdélyi Múzeum, 59(1997) I–II, 104–120.

⁴⁴ Az örmények többsége csak mint átmeneti szállásként gondolt az erdélyi tartózkodásra. Maga Minas püspök is vissza akart térni Moldvába. Oxendius püspök tevékenysége nyomán is rengeteg család hagyta el Erdélyt és tért vissza Moldvába, ahol ősi, apostoli hitét gyakorolhatta. Lásd az Elia Mendrul-ügy kapcsán történeteket.

⁴⁵ PÁL, *Az örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig*, i.m., 11.

szólnak a források, elsősorban Gyergyószentmiklósról, ahol 1715 és 1808 között az örmény családok száma több mint ötszörösére nőtt.⁴⁶ A kereskedelemmel összekötött életmódjuk miatt az örmények számos otthonnal rendelkeztek Erdélyen belül és kívül egyaránt.⁴⁷ A 18. században a vagyonos, elsősorban távolsági kereskedelemmel foglalkozó réteg számos tagja elnyerte a nemesi címet, és egyre többen hagyták el Erdélyt, hogy alföldi birtokaikra költözzenek. Ezzel a lépéssel az erdélyi örménység elvesztette az önmagát irányító vezető rétegét. Az Erdélyben maradt kiskereskedők körében elindult az asszimiláció folyamata. A beolvadást segítette vallási uniójuk, valamint, hogy az 1791-es erdélyi diéta a magyar rendi nemzet tagjaiként ismerte el az örményeket.⁴⁸ A nyelvváltás vidéken kezdődött el a 18. század közepén, de a városokban egészen a 19. századik eltartott az időszak.⁴⁹ Erdély nemzetei számára az örmény jelenlét kedvezően hatott. Az örmények felélénkítették a kereskedelmet, meghonosították a pénzforgalmat.⁵⁰ Ezzel együtt azon települések, ahol megjelentek az örmények, felgyorsultak a városiasodás folyamatai.⁵¹ Az asszimiláció sikeréhez köthetjük az 1848–49-es szabadságharc örmény gyökerekkel rendelkező hőseit, akik magyar ügyet támogatták, a legismertebbek: Kiss Ernő altábornagy, Czetz János tábornok és Lázár Vilmos ezredes.⁵²

A dualizmus kori Magyarország politikai életében meghatározó szerepet játszottak az örmények, akik ekkoriban már szinte teljesen beolvadtak a magyarságba.⁵³ Az örmények részaránya a teljes lakosságszámhoz képest 0,1% volt, míg az országgyűlésben a képviselők 3%-át tették ki örmény nemzetiségűek.⁵⁴ A képviselők többsége Erdélyből – természetesen Erzsébetvárosból és Szamosújvárból –, illetve a Bánságból jött. A bánsági örmények közül jutott be az országgyűlésbe a Dániel család, Erdélyből Lukács Béla (kereskedelemügyi

⁴⁶ PÁL, *Örmények a Székelyföldön*, i.m., 161.

⁴⁷ A marhahízaláshoz szükséges mezőket az örmények elsősorban földbérlés útján birtokolták, mivel nem vásárolhattak földet. PÁL, *Örmények a Székelyföldön*, i.m., 164.

⁴⁸ PÁL, *Az örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig*, i.m., 15.

⁴⁹ A nyelvváltás korából származik a *Makula nélkül való tükkör* című vallásos mű, melynek érdekessége, hogy magyar nyelven, de örmény betűkkel íródott. KOVÁCS, *Örmény könyvkultúra...*, i.m., 2015, 53–54.

⁵⁰ PÁL, *Az örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig*, i.m., 165.

⁵¹ ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása*, II, Budapest, 1868, 74. Gyergyószentmiklós már 1763-ban kérvényezte, hogy vegyék fel a városok jegyzékébe, azonban 1907-ig csak mezővárosi rangot viselt. PÁL, *Örmények a Székelyföldön*, i.m., 162.

⁵² Sajnos napjainkra kikopott a köztudatból annak a mindegy 70 örmény tisztnek a neve, akik magyar oldalon részt vettek a '48–49-es szabadságharcban. A fent említett tisztek mellett meg kell még említenünk Lukács Dénes ezredest (1816–1868). 1848 augusztusában ő szervezte meg a magyar honvédsereg tüzérségét, illetve gondoskodott a tüzérképzésről. Világos után őt is halálra ítélték, azonban az ítéletet 16 év várfogságra enyhítették. Lukácsról és az örmény tisztekről lásd bővebben: BONA Gábor, *Az 1848/49-es szabadságharc örmény hősei*, Budapest, 1995.

⁵³ A magyar politika által hangsúlyozott elvet – amely szerint Magyarországon csak a magyar létezik, mint politikai nemzet – az örmények „elfogadták”, így ők is magyarként szóltak fel, a magyar nemzet tagjainak tartották magukat. Ifj. BERTÉNYI, *Örmény származású politikusok...*, i.m., 88. Ezt támasztja alá Szongott Kristóf is: „Egyébaránt pedig nagy dicsőségére szolgál nemzetünknek az, ha kebelében Magyar társaságot tarthat. Nem szükség, a T. Nemes Tanácsot arra emlékeztetni, hogy Magyar hazafiak vagyunk...” lásd SZONGOTT, *Szamosújvár...*, i.m., II, 391.

⁵⁴ Ifj. BERTÉNYI, *Örmény származású politikusok...*, i.m., 88.

miniszter), Lukács György (vallás- és közoktatásügyi miniszter) és Lukács László (pénzügyminiszter, miniszterelnök 1911–12 között).⁵⁵

A 19. század a nacionalizmus megjelenésének a korszaka. Magyarországon a nemzetiségek ekkor ébredtek fel, és ezzel egy időben a nemzetközi politikában előkerült az „örmény kérdés”. Az erdélyi örmények körében is megjelent a nemzeti felébredés. A teljes asszimilációnak a félelmétől vezérelt kolozsvári Merza Gyula 1895-ben hozta létre az armenizmusnak nevezett eszmét, mely kezdetben csak a nyelv védelmét szolgálta. Merza hat területet nevezett meg, ahol az örményeknek ápolni kell hagyományait: a család, a vallás, a kegyelet, a társadalom, a nevelésügy és a közügyek.⁵⁶ Szerinte az örmények nyelvük elvesztésével végleg beolvadnak a magyarok közé.⁵⁷ Merza célja nem az volt, hogy a magyaroktól teljesen elválassza az örményeket, szerinte meg kell találni az arany középutat, mely során „gyermekünket magyar hazafiaknak és magyar honleányoknak, de egyúttal jó örménynek is neveljük”⁵⁸ Az armenizmus kapcsán újra megjelent az erdélyi örmények régi álma: saját püspökség.⁵⁹ Ugyanígy az armenizmus eredménye az ekkoriban létrehozott Örmény Múzeum Szamosújvárott és az *Armenia* folyóirat.⁶⁰

4. VILÁGOSÍTÓ SZENT GERGELY TISZTELETE ERDÉLYBEN

4.1. A SZENTTISZTELET PLURALIZMUSA AZ ERDÉLYI ÖRMÉNYEKNÉL

Mint már az első fejezetben említettük, az örmények Világosító Szent Gergelyben nem csak *térítő apostolukat* látják, hanem azt az emlékezeti helyet is, amely identitásuknak ki-kristályosodási pontja, az a pont, ahol manifesztálódik – a vallási szokásokon keresztül – nemzeti összetartozásuk.

A Gergely-ábrázolások általában az Agat’angelos krónikából ismert keresztelési jelenetet dolgozzák fel. Ugyanakkor a 19. században előkerülnek más események is a krónikából, Szamosújvárott például az egyik kápolnához Világosító Szent Gergely képet szerettek volna rendelni 1899-ben, a képen Világosító Szent Gergely ábrázolását az alábbi módon képelték:

⁵⁵ A Dániel családból először Dániel Pál szerzett mandátumot, amit haláláig őrzött meg. Dániel Pál fia és unokája is képviselő lett. A család másik ágából került ki Dániel Ernő (kereskedelmi miniszter), akinek apja és fia is mandátumot szerzett. Ifj. BERTÉNYI, *Örmény származású politikusok...*, i.m., 91–92.

⁵⁶ MERZA Gyula, *A magyar-örmények ethnografiai hanyatlásának okairól és azok orvoslásáról*, Armenia, 9(1895), 356.

⁵⁷ *Uo.*, 318.

⁵⁸ *Uo.*, 359.

⁵⁹ Oxendius püspök 1715-ös halála után Görgényszentimrén összegyűltek az örmények, hogy új püspököt válasszanak maguknak, azonban a különböző vélemények miatt nem jutottak konszenzusra, így a Propaganda Fideire bízta a választást. 20 évvel később született meg a megoldás (amely napjainkig is érvényes), ami szerint a gyulafehérvári püspök az erdélyi örmények egyházi vezetője. KOVÁCS, *Die kulturelle Vermittlungsrolle...*, i.m., 47–48. Az új püspökség érdekében Simay Gergely örmény képviselő 1889-ben felszólalt az országgyűlésen is, beszédét az Armenia 3. évfolyamában közölték. *Simay Gergely országgyűlési beszéde az erdélyi örmény katolikus egyház ügyében*, Armenia, 3(1889), 12–15.

⁶⁰ Az Armenia 1887–1907 között, Szamosújváron kiadott és szerkesztett magyar nyelvű havilap, amelyben örmény témájú cikkek jelentek meg az ismeretterjesztő és tudományos cikkektől az egyszerű híradásokig. 1907-ben a szerkesztő (Szongott Kristóf) halála vetett véget a havilap kiadásának.

„Most, hogy a századvégi hódolat emlékére a Szent Gergely kápolnát építettjük Szent Gergely életéről, az oltárképen egy más mozzanatot akarunk megörökíteni. Azt midőn a veremben több évig szenved, Isten különös kegyelméből életben marad és Isten angyala által megvigasztaltatik. [...] Ami az oltárképet illeti. Az oltárképen azon jelenetet akarjuk megörökíteni, midőn Szent Gergelynek egy barlangban az úr angyala megjelenik és őt bátorítja. A szent rubája barna legyen és fedetlen fővel letérdelve és kezét összetéve feltekint a megjelent angyalra, ki egyik kezével égre mutat a szentnek bátorításául[...] A szent kora 40–50 éves.”⁶¹

A levél írója a jezsuita Nilles forráskiadására⁶² és az Agat’angelos-krónika velencei 1833-i évi kiadására hivatkozott. Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök engedélyét kérték a szamosújváriak, hogy Világosító Szent Gergely szenvedésének e jelenete kerülhessen a képre, a püspök beleegyezését adta.⁶³ Ez amiatt is érdekes, mert nem a tipikus ábrázolása Világosító Szent Gergelynek. Pál Emese kutatásaiból tudjuk, hogy a szentet ábrázoló erdélyi oltárképek általában két nagyobb ikonográfiai típust jelentettek meg. Az egyik, egyszerűbb típusba a Trdat király megkeresztelését ábrázoló oltárképek tartoznak (szamosújvári örmény nagytemplom; erzsébetvárosi örmény nagytemplom; szépvízi örmény katolikus templom; dési ferences templom; nagyszebeni ferences templom; székelyudvarhelyi ferences templom; apanagyfalusi római katolikus templom), míg a második típus esetében a keresztelés-jelenetet Szent Gergely kínzásait magába foglaló narratív keret övezi (a szamosújvári örmény nagytemplom gyűjteményében található olajkép; gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom). Ezek az úgynevezett medalionos ábrázolások, ahol a szent élet-történetének és szenvedésének jelenetei vannak ábrázolva.⁶⁴

Az idézet szerint tehát egy teljesen más típusú ikonográfiát szeretett volna a megrendelő, mint egyébként az Erdélyben szokásos volt. Tehát a szentisztelet pluralizmusa fedezhető fel: nem uniformizált szentisztelettel van dolgunk, hanem olyannal, amely egy gazdag irodalmi környezetből táplálkozik és ezáltal sokszínűvé válik, vagyis Világosító Szent Gergely tiszteletében a szent életéhez kötődő több dolog is megfogalmazódik a különböző helyeken és különböző korszakokban. Ez a pluralitás adja meg dolgozatunknak a háttérét is, mivel két szöveget vizsgálunk meg, amelyek mögött a különbözőséget és a hasonlóságot szeretnénk megragadni.

Gergely tisztelete mellett másik két örmény szent tisztelete mutatható ki az erdélyi katolikus örmények között, azonban kevésbé hangsúlyos módon: Szent Hripszime mártírnőnek (örm. Սուրբ Հրիշիմիմէ, *Sourb Hřipsime*) és Szent Meszrop Mastocnak (örm. Սուրբ Մեսրոպ Մաժոց, *Sourb Mesrop Mařtoř*) a tisztelete, aki létrehozta az örmény ábécét.⁶⁵

⁶¹ SZÖKGYL, Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia Iratai, 339 /B-26., 1899/62. Szent Gergely Kápolna Oltárképe.

⁶² Nikolaus NILLES, *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*, Innsbruck, 1895, I–II.

⁶³ SZÖKGYL, Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia Iratai 339 /B-26. Károlyfehérvárt, 1899. április 24-én kelt levél.

⁶⁴ PÁL Emese, *Örmény katolikus templomi berendezések Erdélyben*, Kolozsvár, 2015, 36.

⁶⁵ V.ö.: KOVÁCS Bálint, *Az erdélyi örmény társadalom szentiszteletének rétegei az újkorban.* = *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 7, szerk. LACKOVITS Emőke – SZŐCSNÉ GAZDA Enikő, Sepsiszentgyörgy, 2007, I, 197–212. Hripszimé társának, Gajanének a tisztelete, már nem élt tovább Erdélyben, annak ellenére, hogy a Krím-félszigeten még tisztelték.

A kultusz és annak hangsúlya az erdélyi fennmaradt ábrázolásokban is érzékelhető: míg Hripsziméről és Meszrop Mastocról csak egy-egy ábrázolás maradt fenn, addig Gergelynek 13 oltárképét ismerjük és emellett számos szobor és falkép. Pál Emese kutatásaiból tudjuk, hogy a Gergelynek szentelt oltárok és oltárképek jelzik Erdélyben (Szamosújvár, Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós, Máramarossziget, Dés, Nagyszeben), illetve Erdélyen kívül (Délvidék), hol éltek örmény családok. Sok esetben a Szent Gergelyt ábrázoló oltárképek, illetve neki szentelt oltárok egy-egy római katolikus templomban – általában ferences rendi – találhatóak (Dés, Nagyszeben, Máramarossziget, Apanagyfalu és Fogaras), azonban ezen alkotások is örmény megrendelőre utalnak.⁶⁶ Világosító Szent Gergely mellett az erdélyi örményeknél megjelenik az erős Mária tisztelet, illetve a Szentháromság, a Szent Család (Szűz Mária, Szent Anna, Szent József és Szent Joachim) és a Szent Kereszt tisztelet. Kiemelt jelentősége volt Szent Anna és Joachim tiszteletének, mivel Szent Anna – többek között – a kereskedők védőszentje. Ezen szentek (Gergely, Anna és Joachim) tekinthetők a legelterjedtebb szenteknek az erdélyi örmények körében, de részben kimutatható a tipikusan a Habsburg-házhoz kötődő szenteknek is a tisztelete.⁶⁷

Fontos megemlítenünk a Világosító Szent Gergely és a Szent Család (elsősorban Szent Anna) patrocíniumához kapcsolódó társaságokat, amelyek még tovább mélyítették a szentnek a tiszteletét. Ennek a dolgozatnak a keretében csak a szamosújvári Világosító Szent Gergely Társaságot szeretném közelebből megemlíteni, amelyet 1729-ben alapított a stanislawowi apostoli vizitátor, Stephano Sthephanowicz Roska. A tagjai nők férfiak lehettek, feladata a Salamon-templom (később a Szentháromság-templom) Világosító Szent Gergely-oltár gondozása, az elhunyt lelkek üdvéért imádkozni, illetve „*minden szegény örmény férfinak és minden nyomorult özvegy örmény asszonynak –mert ezek szegénynek alamizsnát kérni – a provisorok (előljárók) a társulat ládájából alamizsnát osszának.*”⁶⁸

Az oltárképek, oltárok, szobrok és társaságok mellett a tisztelet újabb mélységét tükrözik a Világosító Szent Gergellyel foglalkozó példabeszédek és a közbenjárását kérő imádságok, amelyekből kettőt szeretnék kiemelni. Ezek eddig többnyire elkerülték a kutatók figyelmét; *Világosító Szent Gergely Officiuma* és *Aranyhajú Szent János: Dicsőítő Beszéd* című munkája.

4.2. AZ ÖRMÉNYEK TŰZOSZLOPA ÉS A MESSIANIZMUS-TUDAT: VILÁGOSÍTÓ SZENT GERGELY OFFÍCIUMA

Az *Officiumot* (teljes címén: *Kis Officium, Világosító Szent Gergely püspökről, az örmény országok megtérítőjéről*) 1834-ben Kolozsvárott nyomtatták magyar nyelven. Szerzőjének kiléte kétséges, legalábbis a címoldalon nem szerepel. A mű fedőlapján Gábrus Zachár neve szerepel mint szerző, azonban a címoldalon a következő mondat van feltüntetve: „*Készíttetett a szent püspököknek különös tisztelőjüktől ... nyomtattatott a Szamosújvár várossa kereskedő*

⁶⁶ PÁL Emese: *Az erdélyi örmények szakerális művészeti emlékei = Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében. Kiállítási katalógus*, szerk. KOVÁCS Bálint, PÁL Emese, Budapest, Nalors Grafikai Kft, 2015, 79. KOVÁCS, *Die kulturelle Vermittlungsrolle, i.m.*, 173–175.

⁶⁷ Az örmény kolóniák városaiban kivétel nélkül találunk olyan oltárt, melyet Gergelynek, Annának és Joachimnak vagy a Szentháromságnak szenteltek fel. KOVÁCS, *Die kulturelle Vermittlungsrolle, i.m.*, 154.

⁶⁸ SZONGOTT Kristóf, *Vallási társulatainkról III. Világosító-Szent-Gergely társulat szabályai*, Armenia, 5(1891), 119–122.

társasága költségével”. Vagyis a mű szerzője nem vállalta a szerzőséget – nem igényelte azt, hogy szerzőként megjelenhessen a Világosító Szent Gergely kultuszával kapcsolatos kiadványban. Ennek ellenére – más forrásokból – mégis megtudjuk, hogy feltételezhetően ki volt az *Officium* szerzője; Szongott Kristóf ugyanis az Arméniában Gábrus Zachárt nevezi meg.⁶⁹

Gábrus Zakhariás (Zachar) 1794. augusztus 18-án született egy szamosújvári örmény családban. Iskoláit szülővárosában, Kolozsvárott, majd a Gyulafehérvári szemináriumban végezte, azonban pappá szentelése előtt otthagyta az intézményt, a püspök nem akarta felszentelni, mert túl alacsony volt.

Szamosújvárott adó-bírói tisztséget töltött be, 1818-tól tanított a város iskolájában és otthonában egyaránt. Szegény gyermekeket támogatott. Tanári pályafutása alatt számos tanulmányt írt, heraldikai kézikönyvet („*Scuta heraldica totius mundi*” azaz az „*Egész világ címei*” címmel) rajzolt, örmény–magyar–latin szótárt szerkesztett. Igazi polihisztor volt, tudósként, költőként, festőként, gépészként is tevékenykedett. 1870. április 27-én halt meg.⁷⁰

Sajnos az *Officium* kiadására vonatkozó levéltári adat nem található, ugyanakkor utóéletére vonatkozóan fennmaradt egy érdekes levél. 1911-ben Kapatán Márton szamosújvári lelkész szeretne volna ismét kiadni az *Officium*-ot és ehhez engedélyt kért a gyulafehérvári püspöktől. A püspök helyettese nem igazán nyilatkozott pozitívan az *Officium* kiadásával kapcsolatban:

„Nincs a kéziratokban semmi hit és erkölcs ellenes, ami akadály lehetne a kiadásnak. Világosító Szent Gergely életrajza elég röviden és jól van megírva. De már az *Officium* újra nyomtatását ilyen ósdi alakban, olyan régi elavult szövegezéssel, annyi sok nyelvtani és mondattani hibával –, nem ajánlom. Az eféle régiségek a múzeumba valók és nem az élő ajkakra, melyen nem egy helyen fognak mosolyogni a szöveg oszidóságán. Az egész *Officium*-ot eredetiből kellene újra lefordítani egyszerű, szép magyar nyelvre a hívek lelki épülése végett.”⁷¹

Ebből a levéltári adatból következtetni tudunk arra, hogy a 20. század elején igény volt az *Officium*-ra, amely egy mű fordítása, tehát nem kompiláció volt. A fordítás elavult lehetett, ugyanakkor igény volt Világosító Szent Gergely tiszteletére az örmény közösségek részéről.

Az *Officium* énekeit három részre tudjuk osztani. A 6. oldaltól a 10. oldalig (laudes, prima, tertia) tart az első egység, amely Gergely kiválasztásával, térítésével és az ehhez kapcsolódó hitbeli kérdésekkel foglalkozik. A második egység a 10. oldaltól a 13. oldalig tart, és az Agaʿangelos krónikájából ismert Khor Virap-i szenvedést és Tridat megkeresztelését mutatja be. A harmadik egységet a mű elején található „kezdő” és a mű végén található „befejezés” az ajánlással alkotja, amelyek mintegy keretbe foglalják a művet. Tartalmilag fohászokat fogalmaznak meg Istenhez és Világosító Szent Gergely közbenjárásáért, Gergely pedig példaképpé válik nemcsak az örmények, hanem az olvasók számára is. A szövegben

⁶⁹ Világosító Szent Gergely *Officiuma*, Armenia 10(1896), 221.

⁷⁰ Ioan CHINDRIS, Anca Elisabeta TATAY, *An Armenian man of culture and artist from Transylvania: Zacharias Gábrus (Zacharija Gabrusjan) and his heraldic manuscript*, Series Byzantina: Studies on Byzantine and Post-Byzantine Arts, 9(2011), 139 - 143.

CZÉZÁR Nikolett, *Armenológiai kutatások a XIX-XX. századi Magyarországon. = Keleti keresztény kultúra határainkon innen és túl*, szerk., BOJTOS Anita, Piliscsaba-Budapest, 2015, 21–32.

⁷¹ SZÖKGYL Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia Iratai, 339/B-36, Bárány Lukácsnak címzett levél 1911 június 30-án.

az olvasók megszólítottá válnak, individuális kapcsolatba kerülnek Gergellyel és az örmény néppel is.

Szoros kapcsolat figyelhető meg az egyes énekek és az antiphonák között, amelyek mögött motívumokat lehet felfedezni. A „kezdet” éneke Istent dicsőíti, az antiphonában folytatódik. A matutinum éneke és antiphonája között egy ellentét áll fenn. Az ének egy fohász, amelynek a végén Szent Gergely buzdítását kéri Isten szeretetéhez és dicsőítéséhez. Ezzel szemben az antiphona a pogányok bálványimádata istenei ellen, és ezzel együtt kijelenti, hogy az Úr a teremtő. A laudes éneke és antiphonája Gergely kiválasztásával foglalkozik. Az ének elmondja Gergely származását és megtérését, valamint azt, hogy miért Gergelyt választotta ki Isten („*Követted Jézus’ szavát, ’s azért megkenetje levél nagy Szentje*”⁷²). Az antiphona – az éneket követve – tovább folytatja Szent Gergely tulajdonságainak kiemelését („*Szeretted az igazságot, és gyűlölted a’ hamisságot...*”⁷³), amelyekért Isten kiválasztotta őt. A prima éneke és antiphonája között átvitt értelemben van kapcsolat. Az ének Gergely tiszta, büntelen és Istenhez hű jellemét tárja elénk. Ezzel szemben az antiphona nem Gergellyel, hanem velünk, halandó emberekkel foglalkozik és figyelmeztet minket arra, hogy ne térjünk le a helyes útról. A két egység közötti kapocs a bűn motívuma, illetve az Isten iránti hűség. A szerző Szent Gergely példáján keresztül világít rá arra, milyen életet kell élnünk ahhoz, hogy eljussunk az örök életre. A tertia hitünk kinyilvánításával és a megtérés motívumával foglalkozik.

Tehát az *Officium* szerint az örmények számára Gergely az a tűzoszlop, amely kivezeti a népet a sötétségből, mint a tűzoszlop a zsidókat Egyiptomból. A Mózes könyvéből vett hasonlattal⁷⁴ Gergely alakját tehát egyenesen bibliai szintre helyezi, az örmény népet pedig a kiválasztott nép rangjára emeli.

Az antiphona az olvasókat szólítja meg és a hit terjesztését bízta ránk. Gergely tevékenységét a szerző újfent példaként említi.

A sexta és a nona éneke történetileg azonos eseményt, Gergely kinszenvedését dolgozza fel, azonban a mögöttük rejlő motívum a két esetben más és más. A sexta éneke Gergely kínzását mondja el. Az antiphona itt is az embernek Isten iránti hűségére utal, azonban a prima antiphonájával ellentétben itt nem csak az ördög és a bűn téveszméivel szemben, hanem a fegyveres üldözéssel szemben is ki kell mutatni az Isten iránti hűséget. A példát itt is Gergely története adja, mivel Trdat király parancsára sem tagadta meg keresztény hitét és vállalta a kinszenvedést. A nona éneke a kinszenvedés utolsó részével, Khor Virappal foglalkozik. Gergely 13 évig raboskodott ebben a veremben. A szenvedés alatt Gergely nem hagyta el Istent és szelíden tűrte a büntetést. Az antiphona ismét Gergellyel foglalkozik, és újabb részleteket tár fel a veremben töltött időről. Az itt megjelenő motívum a mártíromság.

A vecsernye énekében Trdat király felveszi a kereszténységet. Az antiphonában ismét Gergely szólal meg, amelyben kijelenti, hogy népét megszabadítja „...*minden fertelmességekből, és minden bálványitoktól...*” A motívum a keresztelezés. A „*béfejezés*” éneke Gergelyt dicséri és égi közbenjárást kér. Kihangsúlyozza az ének, hogy Gergely az örmények „megvilágosítója”. Az antiphona, amely egyértelműen kapcsolódik az előtte álló énekhez,

⁷² *Világosító Szent Gergely Officiuma*, Kolozsvár, 1834, 7.

⁷³ Uo., 7.

⁷⁴ „Az Úr pedig előttük ment nappal felhőoszlopban, hogy vezesse őket az úton, éjjel meg tűzoszlopban, hogy világítson nekik, és éjjel-nappal mehessenek.” Móz. II. 13,21–22

kiemeli Gergely segítőkészségét a megkísértettek között. Az utolsó egység, az „ajánlás” fejezi ki az örmények legnagyobb kérését Gergely felé – mivel „... *nintsen erőnk, 's tehetőségünk az erős ellenállásra;...*”⁷⁵ – könyörögjön az örménységért, és égi közbenjárását kéri, hogy megmaradjanak hitükben.

Összességében megállapítható a szövegről, hogy Világosító Szent Gergely mint vallásos és mint nemzeti motívum jelenik meg számos attribútummal és megnevezéssel. A prima énekében Gergelyt „*batbatós Gyámolunk*”-nak illetve „*erős oszlopunk*”-nak nevezik, míg a tertia éneke bibliai motívumhoz hasonlítja Gergely térítőtevékenységét. Az örmények számára Gergely a tűzoszlop, az erős támasz. Gergely az örmény Mózes, aki kivette őket a pogányság homályából és egy néppé forrasztotta őket, ez amiatt is érdekes, mert Gergely pártus eredetű dinasztia tagja volt, a Római Birodalomban ismerkedett meg a kereszténységgel, majd ezek után került az örmények közé téríteni. Tehát a Mózessel, a legnagyobb prófétával való analógia sok szempontból nem igazán helytálló. A sexta antiphonája a hit védelméről szól, úgy mint a matutinumé. A különbség a motívumban keresendő, ugyanis a sexta motívuma a mártírság. Az örmény történelemben számos olyan korszak van, amelyben az örményeknek fegyverrel kellett megvédeniük hitüket. A kereszténység felvétele után (301) néhány évvel Maximianus császár 312–13-ban megtámadta Armeniát azzal a céllal, hogy visszavezesse az örményeket a pogányságba, azonban a császár kudarcot vallott. 337-ben II. Shapur sah (310–379) megpróbálta meghódítani Örményországot, hogy birodalmába olvassza a területet, a keresztényég helyett pedig a zoroasztrizmust terjessze el az országban. Kísérlete kudarcot vallott, mivel Vacse Mamikonjan vezetésével visszaverték a perzsákat, azonban a következő évben az idősebbik Mamikonjan elesett a perzsák elleni harcban. 451-ben Vardan Mamikonjan (örm. Վարդան Մամիկոնյան, *Vardan Mamikonyan*) vezetésével az örmények megpróbálták egy újabb perzsa sereget feltartóztatni. Habár az avarajri csatában vereséget szenvedtek, mégis lelki erőt merítettek, hogy folytassák a harcot, míg végül 484-ben a perzsák engedélyezték az örményeknek a szabad vallásgyakorlatot.⁷⁶ Szent Gergely tiszteletével ezekre a küzdelmekre is emlékeznek az örmények, mivel a messiás-tudatuk ezekben a küzdelmekben jelenik meg, ugyanakkor komplex módon Gergelyben öltött példát. Boghos Levon Zekian ezt egyenes „*örmény messianizmus*”-nak nevezi – amely szoros kapcsolatban áll az örmények mártíromságával –, ugyanakkor céloz arra is, hogy mindig a Nyugattól várták a megváltást az oszmánokkal, perzsákkal szembeni küzdelmeikben⁷⁷

A messianisztikus, vallási és teológiai motívumok mellett egyértelmű utalásokat találunk a szövegben a Gergely és az örmények közötti kapcsolatról. Ezen utalások a prima énekében („Hathatós gyámolunk, erős oszlopunk”), a tertia énekében („...Örmény ország népének, azt fényre vezetvén, és megtérítvén”) és a vecsernye énekében találhatók. A „béfejezés” éneke és az „imádság” teljes egészében összefoglalja az örmények és Gergely

⁷⁵ *Világosító Szent Gergely Officiuma*, Kolozsvár, 1834. 15.

⁷⁶ Az Örmény Apostoli Egyház a perzsák elleni harc emlékére Vacse Mamikonjan halálának a napját a vértanúk napjává tette, míg az avarajri mártírokat szentként tiszteli. AVANESIAN, DR. SZÁM, *Az örmény egyház története, i.m.*, 31.

⁷⁷ Az örmény messianizmusról bővebben Levon Boghos ZEKIYAN, *Christianity to modernity. = The Armenians Past and present in the making of national identity*, eds., Edmund HERZIG, Marina KURKCHIYAN. Oxon – New York, 2005, 62–63.

közötti kapcsolatot („*Te Pásztor, 's Világosítója, valál örömnységnek*”). A vallásnak és a nemzeti gondolatnak sajátos összekapcsolódásáról van szó, ha csak a nemzeti attribútumokat nézzük, úgy a Pierre Nora-i értelemben vett emlékezeti helynek a koncepcióját is ráilleszthetjük az *Officiumra*.

Bár a mű szerzője ismert, sajnos levéltári kutatásokkal a mű keletkezéstörténetével kapcsolatosan mégsem sikerült információkhoz jutni. Nem tudni, hogy a 19. század első felében miért volt szükséges egy ilyen *Officium* kiadása. Hiányt kellett vele pótolni, esetleg egy meglévő vallási gyakorlatnak az írásba foglalása történt meg? Nem tudjuk, hogy milyen rituálék, milyen napi vagy heti rendszerességű népi vallásossági gyakorlatok voltak, amelyekhez ennek a kiadványnak fontos volt a kiadása. A szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltárban azonban vannak a már megjelent mű utóéletére dokumentumok.

4.3. ÓSZÖVETSÉGI PÁRHUZAMOK ÉS A KERESZTÉNY ERKÖLCS TANÍTÓJA: DICSŐÍTŐ BESZÉD VILÁGOSÍTÓ SZENT GERGELYRŐL

A dolgozatban vizsgált másik szövegnek biztosan ismerjük a szerzőjét, és fordítóját is. Szerzője Aranyuszájú Szent János (Johannes Chrysostomos) konstantinápolyi püspök. Aranyuszájú Szent János az örmény teológiában is fontos helyet foglal el (Սբ. Հովհաննիս Բարձրաբարձր, *Sonrb Hovhan Voskeberan*), száműzetésében ugyanis először az örmény határhoz közeli Cocussus városában, majd Komában élt, műveit még életében lefordították örmény nyelvre.⁷⁸

A Dicsőítő Beszéd fordítója és kiadója Ávedik Lukács erzsébetvárosi plébános. Ávedik 1847. október 18-án született erzsébetvárosi örmény családban. Iskoláit szülővárosában, Székelyudvarhelyen és Gyulafehérváron végezte el. Papi tanulmányai alatt önképzőkörököt alapított és éneket tanított. 1871-ben Bécsben szentelte pappá Josephus Bosagi mechitarista püspök. Még pappá szentelése előtt szülővárosa gimnáziumi tanárává nevezte ki. 1879-ben megválasztották Erzsébetváros plébánosává. 1880-ban alesperessé, 1891-ben esperessé nevezték ki. Tanári és plébánosi tevékenysége alatt tanügyi kiállításokat szervezett és megalapította a Kabdebó Alapítványt, mely elsősorban szegény örmény diákokat támogatott. Végül 1909. április 5-én adta vissza lelkét Teremtőjének. Hivatalviselése alatt jelentős irodalmi munkát végzett, mint szerző és fordító egyaránt. Az *Armenia* folyóiratban több alkalommal (I, II, III, IV, V, VI, VII, X, XVII évfolyam) publikált. 1876-ban *Az örmény szentmise szertartásai* címmel az első magyar nyelvű örmény szentmisefordítást, 1877-ben *Az örmények történelme, I. részt* adta ki. 1896-ban jelent meg a szülővárosa történetét összefoglaló – és Szongott Kristóf munkájának példát adó – *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*. Műveiben számos alkalommal foglalkozott az örmények vallásával. 1883-ban adta ki *Az örmény tudományos akadémia* című munkáját, majd 1890-ben *A velencei Szent Lázár sziget, vagyis a*

⁷⁸ Aranyuszájú Szent János ökumenikus szent, a négy nagy keleti egyházatya egyike. A 340-es években született Antiochia városában. A város katechétika iskolájában Tarszoszi Diodorosz vezetése alatt folytatta tanulmányait. 386-ban szentelték pappá, majd 398-ban megválasztották Konstantinápoly püspökének. Püspökként sokat tett az egyház jogaiért, a simónia ellen. 403-ban megfosztották hivatalától, mivel Eudoxia császárnét többször figyelmeztette erkölcstelen életmódjáért, azonban a nép akarata a száműzetést visszavonta a császár. 404-ben újra száműzték, ezúttal végérvényesen, 407-ben hunyt el. Lásd: MKL <http://lexikon.katolikus.hu/J/J%C3%A1nos.html> (2019. 01. 08.)

mechitarista szerzet ismertetése jelent meg. 1904-ben publikálta *Az örmény kereszténység eredete* című művét. A dolgozatban vizsgált beszédnek a kiadási évét pontosan nem ismerjük.⁷⁹

A *Dicsőítő beszédet* Aranyszájú Szent János Világosító Szent Gergely ünnepnapjára írta 404 körül. A beszéd előtt Ávedik Lukács erzsébetvárosi plébános által írt előszóban olvashatjuk, hogy a fordító ezzel a munkával Gergely püspök 1600 éves jubileumának akart emléket állítani. A művet eredetileg görög nyelven írták, amelyet egy Ábrahám nevű nyelvész fordított örményre. 1735-ben Villefroy apát latin nyelven jelentette meg.⁸⁰

A fordítás azonban csak Bárány Lukács szamosújvári plébános kritikus vizsgálata után jelenhetett meg, akit Majláth Gusztáv erdélyi püspök kért fel erre a vizsgálatra 1901-ben. Az eredeti felkérőlevelével és a szöveg filológiai bírálata a szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltárban fennmaradt.⁸¹ Az első fordításban számos hibát ejtett Ávedik Lukács, amelyek javítását kérte a lektor, majd öt pontba sorolva Bárány Lukács számos ténybeli tévedést korrigált és stilisztikai megjegyzést is tett:

„*Ami az örmény szövegü dicsbeszédnek magyar nyelvé lefordítását illeti, ez általában elég híven adja vissza az örmény szöveget, csak igénytelen, véleményem szerint mielőtt kinyomatnék szükségesnek tartanám, hogy a fordító még egyszer lekiismeretesen és egyes nem eléggé magyaros kifejezéseket javítson*”⁸²

A szöveget tartalmilag két részre lehet bontani. Az egyik nagy egység minden embert megszólít, míg a másik elsősorban a lelkipásztorokhoz szól. A két szövegrész tartalmilag jól elkülöníthető egymástól, azonban formailag a lelkipásztorokhoz szóló rész bele van ágyazva a másik részbe. A szöveg elsősorban Gergely életét és tevékenységét mutatja be, mint követendő példát, amelyet a keresztény híveknek is szemük előtt kell tartani az üdvözüléshez. Az általános rész, amely mindenkire szól, az elsőől a 24. oldalig, majd a 34-től a 43. oldalig tart. A beszéd bevezető részében (1–5. oldal) János püspök az ima fontosságát hangsúlyozza ki.

A következő részben (5–8. oldal) a szerző Gergely meghívását tárja elénk, amelyet Ábrahám meghívásához hasonlít. Mindkét személy hasonló körülmények között kapta a hivatását: Ábrahám a zsidó nép ősatya lett, míg Gergely az örmények térítőjeként szintén „ősatyai” szerepbe került, mivel az örmények az ő tevékenységével kapták meg azt az identitást képző pontot, mely a történelem folyamán megtartotta őket örménységükben. A szerző a Gergely név jelentésének (éber) is fontos szerepet ad beszédében: Aranyszájú János szerint a név jelentése az erényekben is megmutatkozik, és ezeknek köszönheti Gergely, hogy a Szentlélek kiválasztotta a küldetésre.

Szent Gergely mártír szerepe – és nem az örmény nép mártíromsága – kerül elő: az Agat’angelos krónikájában leírt kínzásokat a Szentlélek segítségével élte túl Gergely. Aranyszájú Szent János kiemeli, hogy a korábbi korok mártírjai szintén vértanúságot

⁷⁹ POLYÁK Mariann, *Ávedik Lukács (1847–1909), Erzsébetváros történetírója. = Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, szerk., ÖZE Sándor, KOVÁCS Bálint, Piliscsaba, 2006, 87–116.

⁸⁰ *Uo.*, 102–103. Johannes Chrysostomus, *Dicsőítő beszéd*, ford., ÁVEDIK Lukács, 1900 körül, Erzsébetváros.

⁸¹ SZÖKGYL Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia Iratai, 339 B-27, 1901/9 (1901. január 15.) „*Főtisztelendő Kanonok, Főesperes, Plébános Úr! Ávedik Lukács erzsébetvárosi örm. szert. főesperes, plébános Aranyszájú szent Jánosnak Világosító Szent Gergelyről görög nyelven mondott dicsbeszédét örmény nyelhről magyarra áttévén nekem bemutatta. Ezen dolgozatot beható bírálat czéljából Főtisztelendőségbezz leteszem.*”

⁸² SZÖKGYL Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia Iratai, 339/B-27.

szenvedtek, de haláltusájuk nem tartott sokáig. Ellentétben Gergely szenvedését – amely több évig tartott – oly nagy lélekkel tűrte el, „*mintha idegen testről volna szó*”.

A következő részben (8–11. oldal) a szerző felszólítja az olvasót (minden olvasót, nemcsak az örményeket!), hogy kövessük Gergely példáját. Két követendő erényt emel ki: az önfeláldozás-lemondás és a türelem erényét. Gergely az önfeláldozást gyakorolta, amikor Trdat király akarata ellenére sem tagadta meg keresztény hitét, és vállalta a kínszenvedést. A türelem erényét Gergely a kínszenvedése során a gödörben, a vadállatok között gyakorolta, ezáltal mutatott példát. Mindkét erényt a szerző Világosító Szent Gergely életéből vezeti le és ez alapján a hívó embereknek állítja példaképül.

A következő egység (12–24. oldal) Gergely tevékenységének legfontosabb fejezetével, Trdat király meggyógyításával és megtérítésével foglalkozik. Mint már fentebb említettük, a legenda szerint a király Hripszimé és Gajané vértanúsága után „vaddisznóvá változott”. Aranyszájú János ezt a történetet a bibliai Nabukodonozor király példával hasonlítja össze. Nabukodonozor nem volt más, mint az újbabiloni uralkodó, II. *Nabú-kudurri-uszur* (Kr. e. 605–562), aki az Ószövetségben Dániel könyvében jelenik meg, és súlyos betegsége volt. II. Nabú-kudurri-uszur emellett a zsidók üldözőjeként, a jeruzsálemi templom pusztítójaként is ismert. Az ószövetségi párhuzam tehát itt is adott: a zsidó vallás és az örmény kereszténység üldözőjét egyaránt súlyos betegség gyötörte, az Isten általi büntetés tehát szinte kézzel foghatóan mutatható ki az ószövetségi párhuzam alapján. Gergelyt az isteni gondoskodás tartotta életben a börtönében (mint Dániel prófétát), és a türelem erényét gyakorolva legyőzte a Sátánt és meggyógyította Trdat királyt, majd megkeresztelte a királyt és népét. A keresztség által a nép újjászületett és Isten egyházának tagjává vált. Ez az a cselekedet, amiért az örmények ősatyaként tekintenek Világosító Szent Gergelyre, hiszen ő tette őket kereszténnyé.

A következő ószövetségi párhuzam Mózeshez hasonlítja Gergelyt: Mózes vonakodva fogadta az isteni feladatot, túl gyengének és alkalmatlannak tartotta magát a küldetéshez. Isten hatalmának azonban nem tud halandó ember ellent mondani, így Mózes teljesítette a feladatot. Aranyszájú Szent János kiemeli, hogy Gergely a főpapok összes erényével rendelkezett, amelyekkel Pál apostol szerint egy igaz főpapnak rendelkeznie kell: szent, ártatlan, szeplőtlen, a bűnösöktől elkülönített és magasabb az égnél.

A következő fejezet (24–34. oldal) egy, az eddigitől eltérő tanítást hordoz, és csak lazán kapcsolódik az eddigi szövegrészekhez. Aranyszájú Szent János ebben a részben a „jó” és a „rossz” pap közötti különbséget tárgyalja. János püspök tevékenysége alatt számos alkalommal felszólalt a hamis és a simóniával hivatalukba kerülő papok ellen, így fontosnak tartotta Gergely ünnepén különválasztani a „pásztort” és a „tolvajt”.⁸³ János püspök nagy elődeinek (Péter, Pál, János és Júdás apostolok) tanítását felhasználva figyelmezteti a „pásztorokat” a tévtanítások veszélyére és a tévtanítókra, akik „hozzátok jönnek juhok öltözetében, belülről pedig ragadozó farkasok”.⁸⁴ Aranyszájú Szent János éles kritikát fogalmaz meg a tévtanítókkal szemben, akiket kutyának tart. A simóniával hatalmukhoz juttatott klerikusok ellen a szerző Dávid és Salamon király, valamint Izajás próféta tanítását

⁸³ Bővebben a nesztorianizmusról: Hubert JEDIN, *A zsinatok története*, ford. VIZ László, Budapest, 2009, Gödi Print, 25–30.

⁸⁴ CHRYSOSTOMUS, *Dicsőítő Beszéd*, i.m., 25.

hívja segítségül.⁸⁵ Bátorságra szólítja fel a „pásztorokat”, lépjenek fel a tévtanítókkal szemben, és ha kell, vállalják a vértanúságot, mint Világosító Szent Gergely (igaz ő nem halt mártírhálál). Óva inti a diakónusokat, papokat és főpapokat, hiszen amíg nekünk, laikusoknak csak saját magunkért kell a számot adnunk, addig nekik az egész rájuk bízott népért felelősséggel tartoznak. A fejezet tanításának a végén János püspök Gergely példája alapján erkölcsös életre buzdít: hitben való megmaradás, kapzsiságról való lemondás, csábításnak való ellenállás.

A beszéd utolsó részében (34–43. oldal) János püspök visszatér az eredeti gondolatmenethez, amely Gergely tevékenységével foglalkozik, majd egy összefoglaló tanítást ad az olvasónak Gergely működéséről. Gergely élete során az egyszerűsége törekedett annak ellenére, hogy királyi családból származott. A Szentlélek kiválasztotta őt, és Isten apostolává tették. Számos tulajdonsága közül János püspök kiemeli Gergely hűségét az Úrhoz, illetve a Szentháromság hirdetőjének nevezi. Hangsúlyozza, hogy Gergelyt és tevékenységét rendszerint az örményekhez kapcsolják annak ellenére, hogy örményországi működése előtt a Római Birodalom számos provinciájában járt és hirdette Isten igéjét.

Ebből következően János püspök Gergelyről mint egy új Péter apostolról beszél, aki sziklára építette fel házat. Áldozatvállalását ismét ószövetségi példákkal hasonlítja össze; Gergely életútja Ábel és Ábrahám áldozatához mérhető, amelyek közül mindkettő kedves volt Isten előtt. Gergely azonban nem a legkiválóbb bárányt vagy szeretett fiát ajánlotta az Úrnak; ő maga volt a „hibátlan bárány” és a „szeretett fiú”, aki egész életét istennek ajánlotta fel, és akit ezért Isten kiválasztott és megajándékozott erényekkel. Gergely egy új Noé, mivel az ő bárkájával egy egész népet megmentett, és *új Jákob*, mivel új földet és népet szerzett. Gergelyben az örmények egy *új Mózes* kaptak, aki – mint Mózes Egyiptomból – kivezette népet a pogányság gyűrűjéből.

Emellett a szerző más metaforával földművesnek, építésznek és katonának nevezi, aki megműveli kelet földjét és bőven termő keretet gondoz, aki új házat emelt az Úrnak és ezzel együtt számos templomot és kolostort épített, és aki Krisztus katonájaként bátran kiáll a pogányok és tévtanítók hada ellen, védelmezi Krisztus igéjét. Angyal és hajós, aki imái által Isten kikötőjébe vezette a népet.

A szöveg tanítását két részben kell vizsgálni. Míg az első rész minden hívőt személyesen megérint, addig a második rész (mely a szöveg közepébe van beágyazva) egy teljesen más, eltérő tanítást hordoz; ez elsősorban a klerikusokat, a lekipásztorokat szólítja meg. Az első rész (3–24. oldal) Világosító Szent Gergely életútján keresztül keresztény erkölcsi tanítást ad. Gergelyhez hasonlóan le kell mondani a földi dicsőségről és javakról, gyakorolni kell a béketűrés erényét és vállalni kell áldozatokat, ha szükséges, akár a vértanúságot is, az Úrért. A második rész (24–34. oldal) Gergely tökéletes lekipásztori működésének okán, fontosnak tartja bemutatni a „*jó pásztor*” eszményképét, azonban itt elsősorban nem Gergely életútján keresztül, hanem elsősorban az apostolok és ószövetségi írárok alapján. Ezzel együtt figyelmezteti a pásztorokat, hogy mi alapján ismerik fel a „*farkasokat*”, és hogy életük végén ők nem csak saját magukért fognak számot adni. A mű utolsó oldalain János püspök visszatérve eredeti gondolatmenetéhez, Gergely életútját összefoglalva magyarázza, hogy

⁸⁵A simónia a lelki javak adásvétele. A fogalom Simon mágus nevéből ered, aki először próbálta az apostolok lelki javait megvásárolni. Bővebben: MKL..

<http://lexikon.katolikus.hu/S/sim%C3%B3nia.html> (2019. 01. 08.)

Isten miért őt választotta ki erre a feladatra. Habár a beszéd elején és végén Aranyszájú Szent János megfogalmaz egy könyörgést Szent Gergelyhez, amelyben égi közbenjárást és ajándékait kéri, illetve számos jelzővel ellátja Gergelyt („*Szentháromság hirdetője, a katolikus hit megerősítője, Krisztus nyájának gondozója*”), a szöveg elsősorban erkölcsi tanítást képvisel, és nem Világosító Szent Gergely tiszteletére írt ima vagy épp fohász.

4.4. ÖSSZEHASONLÍTÁS

A szövegek vizsgálata után láthatjuk, hogy eltérő korból (19. és a 5. század) származnak, és bár hasonló módon közelítik meg a szentéletű püspök tevékenységét, mégis igen sokban különböznek, nem egységes szenttiszteleti gyakorlatnak a megjelenéséről van tehát szó.

4.4.1. A SZERZŐ TEKINTÉLYVESZTÉSE

Az egyik kérdés a szerzőség kérdése, míg az *Officium*nál a szerző rejtve marad, 70 évvel később maga a szerző és maga a fordító is ismertté válik. A szerzőség kérdése Michel Foucault „*Mi a szerző?*” gondolatvilágához visznek bennünket közel, amelyet az irodalomelmélet a szerző tekintélyvesztésének a fogalmával ír le.⁸⁶ Míg az *Officium*nál magán az alkotáson van a hangsúly: Gábrus Zachariás mint alkotó feltételezhető, de ő maga nem kívánt sem szerzőként, sem fordítóként megjelenni, helyette egy közösség: „Szamosújvár kereskedőinek közössége” szerepel a címlapon. A *Dicsőítő beszéd* esetében pedig egyenesen két név is a címlapra kerül: az eredeti alkotás helyett és mellett a hangsúly tehát a szerző imitáló, újrendező, újrakombináló tevékenységére utal. Nemcsak Aranyszájú Szent János gondolatai fontosak, hanem az is, ahogy Ávedik Lukács azt közreadja, fordítja, magyarázza, kiadja. Roland Barthes például így ír erről: „*Az írónak nem marad hátra más, mint a variáció és a kombináció tevékenysége: nincsenek alkotók, csak kombinátorok.*”⁸⁷ Ávedik Lukács tehát egyfajta kombinátor, míg az *Officium* esetében Gábrus Zachariás nem vállalta ezt. Az *Officium*ban sokkal inkább Világosító Szent Gergely feltételezhetően mindennapi tisztelete az, ami megnyilvánul: a vallásos diskurzus, a szenttisztelet. A foucault-i beszédmód az, aminek a szerzőséget alárendelték, az egyén, a szerző pusztán ezeknek a végrehajtója. Ezt az irodalomelméletet a szerző tekintélyvesztésének fogalmával írja le.

4.4.2. AZ ARMENIZMUS

Az *Officium* eszmerendszere még az armenizmust megelőző szellemi áramlat. Ugyanakkor Gábrus Zachariás az armenizmus szellemében tevékenykedett, az örmény kultúra láthatóvá tételén dolgozott az akkorra már elmagyarosodott erdélyi örmény társadalomban. Világosító Szent Gergely *Officiuma* az armenizmus szellemének köszönhetően jelent meg ismét az *Armenia* folyóirat hasábjain.⁸⁸ Bár Aranyszájú Szent János munkájában sokkal inkább az

⁸⁶ Michel FOUCAULT, *Mi a szerző?* = Michel Foucault: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok és beszélgetések*, ford., ERŐS Ferenc, KICSÁK Lóránt, Debrecen, 2000, 119–146.

⁸⁷ Gács, Hipertext, hipermédia.

<http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index5ebd.html> (2019.01.04)

⁸⁸ DR. TEMESVÁRY János, *A magyar-örmény nemes családok címérlevelei*, Armenia, 1895, 221–223

egyetemes keresztény értékek – és nem az örmény nemzeti karakter – kihangsúlyozása a fontos, munkáját Ávedik Lukács a kor szellemében fordította le és látta el előszóval.

4.4.3. A SZENTTISZTELET PLURALIZMUSA: NEMZETI VERSUS UNIVERZÁLIS KERESZTÉNY ÉRTÉKEK

Az erkölcsi tanítás aspektusából nézve rendkívül különbözik egymástól a két szöveg. Az *Officium* egy zártabb közösségnek, a magyarországi/erdélyi örménységnek készült mű, ebből következően a nemzeti értékek kihangsúlyozása kap fontos szerepet, a *Dicsőítő Beszéd* pedig általános keresztény tanítást tartalmaz, nemcsak az örményekhez, hanem mindenkihez szól.

Míg az *Officium* tanításait jól el lehet különíteni az imaórák énekei és antiphonái segítségével, addig János püspök erkölcsi tanítása az egész beszéden keresztülível, amelyet megszakít a szöveg közepén elhelyezkedő, teljesen más közönségnek és más célzattal készült tanítás. Az *Officiumban* olvasható Gergely-életrajzi elemek Világosító Szent Gergely az örmények identitásában betöltött rendkívül fontos szerepre utalnak, amely a vizsgált szövegekből is kiolvasható. Az *Officium* szövegében a szerző többször kihangsúlyozza, hogy Gergely az örmények szentje és Örményország térítője, ezzel szemben a *Dicsőítő Beszéd*-ben (Ávedik előszavától eltekintve) nem találkozunk azzal a kijelentéssel, hogy Gergely az örmények apostola lenne, helyette a nép kifejezést használják Noé gyermekeire. Míg az *Officium* egyértelműen csak az örmények körében végzett térítést veszi górcső alá, addig János püspök beszéde beszámol Gergely római látogatásáról, caesareai útjáról. Szent János kiemeli, hogy Isten az egész világ apostolának szánja Gergelyt, mivel ő nem sorshúzás által választotta ki működési területét.

4.4.4. ÁBEL, ÁBRAHÁM, ÚJ NOÉ, ÚJ MÓZES, ÚJ JÁKOB: ÜDVÖSSÉGTÖRTÉNETI TÁVLAT

Mindkét műben megtalálható a *Gergely tevékenysége és az ószövetség közötti párhuzam*: vagyis Világosító Szent Gergely alakja egyenesen a keresztény üdvösségtörténet perspektívájába helyeződik. Ez tehát egy teológiai szempont, amely által Gergely alakja jóval magasabb szintre kerül, mint általában egy szentet szoktak helyezni. Az örmények valóban Gergelyben kapták meg Mózeszt, aki kivezette őket a különböző pogány vallások halójából és a kereszténység felé fordította népét. Aranyszájú Szent János szövege azonban nem csak Mózeshez, hanem más, elsősorban ószövetségi személyekhez – Ábel, Ábrahám, Noé, Dávid, Jákob alakjaihoz – hasonlítja Világosító Szent Gergelyt, de megjelennek újszövetségi alakok is: Keresztelő Szent János, illetve Péter apostol, akikkel szintén párhuzamba állítja Gergelyt. Tehát Gergely egy keresztény-emlékezeti univerzális személlyé válik, akiben egyesül az ószövetség és az újszövetség üdvösségtörténete. A *Dicsőítő Beszéd* még ennél is tovább megy és egyháztörténeti hasonlatokat is használ, hiszen Gergely egyházépítő tevékenységét Péter apostoléhoz hasonlítja; mindkettőjüket szilárd talapzatnak nevezi, amelyre felépülhet az egyházszervezet.

Az egyházszervezet mellett János püspök beszéde egy másik fontos eseményről is megemlékezik, mégpedig Gergelynek Rómában tett látogatásáról I. Szilveszter pápánál (314–335). Az örmények ekkoriban még az egyetemes egyházhoz tartoztak, így az örmény

katolikusoknak ez egy rendkívül fontos esemény, mivel – többek között – egyik legfontosabb céljuk a két egyház közötti egyetértés újbóli megvalósítása volt, amely a két egyházfő pontifikálása alatt fennállt.⁸⁹ Az *Officium* szövege is erős oszlopunknak nevezi Gergelyt, itt azonban már egy átvitt jelentést kell kapcsolni a szóhoz, mivel elsősorban mint a nemzetet tartó oszlopra kell rá gondolni.

Mindkét szövegben fontos szerepet kap Trdat (Dertád) király és népe megkeresztelésének története. A kereszttség szentsége egy a beavatás szentségei közül, amely eltörli az áteredő bűnt és vele együtt minden más bűnt. Ezzel együtt a kereszttség eltörölhetetlen nyomot hagy, és végérvényesen Isten Egyházának tagjaivá tesz minket. Mikor Gergely megkeresztelte a királyt és népét, nem csak az Egyház tagjaivá tette őket, hanem új nemzeti összetartó erőt adott nekik, amely a vallásban keresendő. Ennek a kohéziós erőnek köszönhetően az örmények történelmük során számos katasztrófát átvészelték, és a közös hittel, amely elsősorban az Örmény Apostoli Egyházhoz, illetve az uniós kísérleteknek köszönhetően az Örmény Katolikus Egyházhoz kapcsolta őket, olyan közös pontot kaptak Gergely püspöktől, amelynek segítségével meg tudták őrizni identitásukat.

5. ÖSSZEGZÉS

Világosító Szent Gergely szerepe az örmény identításban a mai napig megingathatatlan. A két szöveg vizsgálatával azonban arra a következtetésre lehet jutni, hogy ez a tisztelet többretegű és többféle, és egyértelműen az Agat'angelos krónikájából táplálkozik. A dolgozat egyik fő kutatási eredményét ebben lehetne leginkább megfogalmazni. Az örmények tényleges megvilágosítójaként az örményeknek egy olyan emlékezeti helyé, „*lieux du memoire*”-rá vált, melynek segítségével a történelem során számos nemzeti tragédiát átvészelték. Azonban az *Officium* alapján Világosító Szent Gergely az örmény nemzeti tudat emlékezeti helye, míg a *Dicsőítő Beszéd* szerint a kereszténység megélésének az emlékezeti helye (a keresztény identitás kikristályosodási pontja), üdvösségtörténeti dimenzióval és egyetem érvényű erkölcsi tanítással.

Nem véletlen, hogy az armenizmus időszakában fordult Ávedik Lukács Aranyszájú Szent Jánosnak ehhez a művéhez, hiszen az erdélyi örménységet a teljes asszimilálódás veszélye fenyegette, mivel nyelvüket már elfelejtették, szokásaikat nem ápták. Még ősi vallásukról is le kellett mondaniuk, régi szentjeik háttérbe szorultak, egyedül Gergely maradt meg, hogy emlékeztesse őket: honnan jöttek és kik ők. Ez a gondolat, amely számunkra érdekes a szövegek keletkezési idejének szempontjából: míg a 19. század első felében a szent tisztelete nemzeti karaktert öltött, míg a közösség inkább vallotta örménynek magát, mint magyarnak; addig a 20. század elején már egy teljes mértékben elmagyarosodott örmény-katolikus közösséggel találkozunk, amelynek lelkipásztora a keresztény értékek hangsúlyozását tartotta fontosnak.

A kultúrtranszferhez kapcsolódóan a befogadó közeg az *Officium* esetében egyértelműen az erdélyi örmény közösség, tehát a Gergelyről szóló tanítás nemzeti közeget céloz, nemzeti és morális értékeket közvetít. A *Dicsőítő Beszéd* feltételezhetően szintén az erdélyi örmény közösségekhez jutott el, ugyanakkor univerzális morális értékekkel magát a keresztény

⁸⁹NAGY, *Az erdélyi örmények vallási uniója...*, i.m., 20.

társadalmat célozta meg. Az *Officium* esetén a közvetítők maguk az örmények, „Szamosújvár kereskedői” finanszírozták és nyomtatták a kiadványt, míg a *Dicsőítő Beszéd* esetében Ávedik Lukács adja át Aranyszájú Szent János gondolatait.

Ávedik Lukács tehát egy közvetítő, olyan személy, aki mindkét kultúrában jól kiismerte magát, mindkettőben otthonosan mozgott. Az *Officium* esetében feltételezhetően a szöveg egy bevett szokásnak pusztán lenyomata, amely kiadványban került a társadalmi csoport tagjai elé. Az idegen kultúra a magyar nyelvű nyomtatott kiadványokban találta meg helyét a befogadó közegben, a művek keletkezéstörténete kapcsán nyilvánvaló, hogy idegen – már máshol, más nyelven megjelent – szövegekből származtak. A magyar nyelvű szövegen, a katolikus közegen keresztül integrálódott a szövegek tanítása az erdélyi társadalmi közegbe, amelyben a kiinduló kultúra (ahonnan a szövegek származtak) az örmény kultúra, a befogadó közeg pedig az elmagyarosodott, katolizálódott erdélyi örmény kultúra volt.

REZÜMÉ

A dolgozat elsősorban Világosító Szent Gergely és az erdélyi örmények kapcsolatával foglalkozik. Rövid hagiográfiai kitekintés után a dolgozat Gergely püspök identitásőrző szerepét vizsgálja (*lieux du memoire*). Dolgozat második része az erdélyi örmények rövid történetével foglalkozik Oxendiu Virziresco uniójától a 20. század hajnaláig. A dolgozat utolsó, harmadik része, két eddig még nem vizsgált szöveget elemez, hasonlít össze (Világosító Szent Gergely *Officiuma*. Kolozsvár, 1834. és Chrysostomus, Johannes: *Dicsőítő beszéd*. Fordította Ávedik Lukács. 1900 körül Erzsébetváros). Mindkét mű a 19. század folyamán jött létre, és mindkettő Világosító Szent Gergelynek állít emléket. Azonban számos különbség figyelhető meg a két munka között, hiszen míg a *Dicsőítő beszéd* a kereszténység megélésének emlékezeti helye, addig az *Officium* az örmény nemzeti tudaté. Ávedik Lukács tudatosan nyúlt Aranyaszájú Szent Jánosnak ehhez a művéhez, hiszen az erdélyi örménységet a teljes asszimilálódás fenyegette, mivel nyelvüket már elfelejtették, szokásaikat nem ápták. Még ősi vallásukról is le kellett mondaniuk, régi szentjeik háttérbe szorultak, egyedül Gergely maradt meg, aki emlékezteti az örményeket arra, honnan jöttek és kik ők. A kultúrtranszferhez kapcsolódóan a befogadó közeg az *Officium* esetében egyértelműen az erdélyi örmény közösség, tehát a Gergelyről szóló tanítás nemzeti közeget céloz, nemzeti és morális értékeket közvetít. A *Dicsőítő beszéd* feltételezhetően szintén az erdélyi örmény közösségekhez jutott el, ugyanakkor univerzális morális értékekkel magát a keresztény társadalmat célozta meg. Az *Officium* esetén a közvetítők maguk az örmények, „Szamosújvár kereskedői” finanszírozták és nyomtatták a kiadványt, míg a *Dicsőítő beszéd* esetében Ávedik Lukács közvetíti Aranyaszájú Szent János gondolatait.

The Role of Saint Gregory the Illuminator in the Preservation of Armenian Identity in Transylvania

The paper focuses on the relationship of Saint Gregory the Illuminator and the Transylvanian Armenians. After a short hagiographical section the paper examines the role of Bishop Gregory in the preservation of the Armenian identity (*lieux du memoire*). The second part of the paper briefly describes the history of Transylvanian Armenians, from the union of Oxendiu Virziresco until the early 20th century. In the third and final part, two so far never examined texts are analysed and compared (Világosító Szent Gergely *Officiuma*. [The Office of Saint Gregory the Illuminator]. Cluj, 1834. and Chrysostomus, Johannes: *Dicsőítő beszéd* [Laudatory Speech]. Translated by Lukács Ávedik. Erzsébetváros, around 1900). Both works were created in the 19th century and both commemorate Saint Gregory the Illuminator. However, many differences can be observed between the works: while the *Dicsőítő beszéd* is a memorial for experiencing Christianity, the *Officium* is a memorial for the Armenian national consciousness. Lukács Ávedik consciously chose this work by Saint John Chrysostom, as Armenian people in Transylvania faced the threat of complete assimilation because they have already forgotten their language and no longer upheld their traditions. They even had to forsake their ancient religion, their old saints were pushed into

the background, Saint Gregory was all they had, the only one who reminded Armenians of where they had come from and who they used to be. Connected to the cultural transfer, in the case of the *Officium* the audience was obviously the Transylvanian Armenian community, so the instruction on Gregory aims at a national audience, broadcasting national and moral values. Presumably the *Dicsőítő beszéd* also reached the Transylvanian Armenian communities, however, with its universal moral values, it was intended for the Christian society in general. As far as the *Officium* is concerned, the Armenian population was the medium itself, the “traders of Gherla” financed and printed the work, while regarding the *Dicsőítő beszéd*, it is Lukács Ávedik who interprets the thoughts of Saint John Chrysostom.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK ÉS KÉZIRATOK

Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár / Szamosújvár(Gherla), (SZÖKGYL):

Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia Iratai, 339 /B-26., 1899/62. Szent Gergely Kápolna Oltárképe

Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia Iratai, 339 /B-26. Károlyfehérvárt, 1899. április 24-én kelt levél.

Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia Iratai, 339/B-36, Bárány Lukácsnak címzett levél.

Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia Iratai, 339 B-27

Örmény Katolikus Lelkészség Gyűjteménye (Levéltár, múzeum és könyvtár), Budapest (Orlay utca):

[jelzet nélkül] DONDONI VÁRTÁN József, *Örmény nemzet históriája. Kezdetől egész az 18dik Század végéig. Több írás elő adása szerint, Le irattatott Nemzeti nyelven. Nemes Magyar hazának egy új Polgára, Dondony Wártán Joseff által, Tusnádon [...]* 1800. Kézirat.

NYOMTATOTT FORRÁSOK

[s.n.]: *Világosító Szent Gergely Officiuma*. Kolozsvár, 1834.

AGATHANGELOS: *History of the Armenians. Translation and Commentary by Robert W. Thomson*, Albany, 1976.

CHORENEI Mózes, *Nagy-Örményország története. Eredeti örményből ford. és magyarázó jegyzetekkel ellátta Szongott Kristóf*. Szamosújvár, Auróra Ny., 1892.

Johannes CHRYSOSTOMUS, *Dicsőítő beszéd*, ford. ÁVEDIK Lukács, Erzsébetváros, Scholtes Ny., 1900 körül

Martin BARTELMÄSS, *Die Ausweisung der Armenier aus Bistritz in Folge der Pest im Jahre 1712. In: Programm des evangelischen Obergymnasiums [...] dann der evangelischen Mädchenschule A.B. zu Bistritz*. Bistritz, 1897.

Nikolaus NILLES, *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*, Innsbruck, 1895, I–II.

The Travel Accounts of Simeon of Poland, szerk. George BORNUTIAN, Costa Mesa, 2007.

FELHASZNÁLT IRODALOM

AVANESIAN Alex, DR. SZÁM László, *Az örmény egyház története*, Budapest, 2010.

ÁVEDIK Lukács, *Szabad királyi Erzsébetváros Monográfiája*, Szamosújvár, Aurora Ny., 1896.

BÁRÁNY Lukács, *Verzereskul Oxendiüs (Auxentius) aladi felszentelt örm. kath. püspök I. Armenia*, 2(1888), 65-71., 101-106., 137-142.

BARNA Gábor, *A szentek tisztelete* = B. G., *A szenttisztelet rétegei és formái Magyarországon és Közép Európában. A magyar szentek tisztelete*, Szeged, EFO Kiadó, 2001, 11-16.

- ifj. BERTÉNYI Iván, *Örmény származású politikusok a dualizmus kori Magyarországon*. In: *Távol Az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében. Kiállítási katalógus*, szerk. KOVÁCS Bálint, PÁL Emese, Budapest, Nalors Grafikai Kft, 2015, 85-104.
- BONA Gábor, *Az 1848/19-es szabadságharc örmény hősei*, Budapest, Reprográf Nyomda 1995.
- Azat BOZOYAN, *Zur Geschichte und gegenwärtigen Situation der Armenisch-Apostolischen Kirche*, = *Armenische Liturgien*, Hrsg. Erich RENHART, Jasmine DUM-TRAGUT, Graz, 2001, 15-25.
- CZÉZÁR Nikolett, *Armenológiai kutatások a XIX–XX: századi Magyarországon*. = *Keleti keresztény kultúra határainkon innen és túl*, szerk. BOJTOS Anita, Piliscsaba – Budapest, 2015, 21-32.
- Ioan CHINDRIȘ, Anca Elisabeta TATAY, *An Armenian man of culture and artist from Transylvania : Zacharias Gabrus (Zacharija Gabrușan) and his heraldic manuscript*, Series Byzantina: Studies on Byzantine and Post-Byzantine Arts, 9(2011), 139–143.
- Michel FOUCAULT, *Mi a szerző?* = *Michel Foucault: Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok és beszélgetések*, ford. ERŐS Ferenc, KICSÁK Lóránt, Debrecen, 2000, 119-146.
- Gács Anna: Hipertext, hipermédia.
<http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/index5ebd.html>
 (utolsó meglejtetés: 2019. január 4.)
- Hajk és Bél harca. *A régi örmény irodalom kincsestára*. I. Ókor – középkor, szerk. SCHÜTZ Ödön, Szombathely, 1995.
- Hubert JEDIN, *A zsinatok története*, ford. VIZ László, Budapest, Gödi Print, 2009.
- KELLER Márkus, *A megértés lehetősége – az összehasonlító történetírás hasznáról*, Aetas, 20(2005), 102-111.
- KOVÁCS Bálint, *Az elképzelt őshaza. Az örmény főváros, Ani mint emlékezteti hely*, Világtörténet, 36(2014), 509-518.
- KOVÁCS Bálint, *Az erdélyi örmény társadalom szenttisztéletének rétegei az újkorban*. = *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 7, szerk. LACKOVITS Emőke, SZŐCSNÉ GAZDA Enikő, Sepsiszentgyörgy, 2007, I, 197-222
- Bálint KOVÁCS, *Die kulturelle Vermittlungsrolle der Literatur und Religion bei der Integration der Armenier in Siebenbürgen (18. Jahrhundert)*, PhD Dissertation. Piliscsaba, 2010.
- KOVÁCS Bálint, *Örmény könyvkultúra és örmény irodalmi értékek a Kárpát-medencében*. = *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében. Kiállítási katalógus*, szerk. KOVÁCS Bálint, PÁL Emese, Budapest, Nalors Grafikai Kft, 2015, 53-64.
- Magyar Katolikus Lexikon:
 János, Aranyszájú, (2019. 01. 08.) <http://lexikon.katolikus.hu/J/J%C3%A1nos.html>
 Simónia, (2019. 01.08.) <http://lexikon.katolikus.hu/S/sim%C3%B3nia.html>
- MERZA Gyula, *A magyar-örmények ethnografiai banyatlásának okairól és azok orvoslásáról*, Armenia, 9(1895), 314-319., 356-363., 387-397.
- NAGY Kornél, *Az Elia Mendrul-ügy. A besztencei örmény egyházi viszály története (1697–1700)*, Századok, 143(2009), 945-974.
- NAGY Kornél, *Az erdélyi örmények katolizációja, 1685–1715*, Budapest, 2012.
- NAGY Kornél, *Az erdélyi örmények vallási uniója. Oxendio Virziresco unitus püspök portréja*. = *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében. Kiállítási katalógus*, szerk. KOVÁCS Bálint, PÁL Emese, Budapest, Nalors Grafikai Kft, 2015, 17-28.
- NAGY Kornél, *Mártonffy György püspök és az erdélyi örmények*, Erdélyi Múzeum, 78(2016), I, 67-84.

- ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása*, II, Budapest, 1868.
- PÁL Emese, *Örmény katolikus templomi berendezések Erdélyben*, Kolozsvár, 2015.
- PÁL Emese, *Világosító Szent Gergely ábrázolásai Erdélyben = Liber Discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*, szerk. KOVÁCS Zsolt, SARKADI NAGY Emese, WEISZ Attila, Kolozsvár, 2011, 239-254.
- PÁL Emese: *Az erdélyi örmények szakrális művészeti emlékei = Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében. Kiállítási katalógus*, szerk. KOVÁCS Bálint, PÁL Emese, Budapest, Nalors Grafikai Kft, 2015, 73-84.
- PÁL Judit, *Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században*, Erdélyi Múzeum, 59(1997) I–II, 104-120.
- PÁL Judit, *Az erdélyi örmények és beilleszkedésük a magyar társadalomba*, Limes, 1996, III, 45-51.
- PÁL Judit, *Az örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig. = Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében. Kiállítási katalógus*, szerk. KOVÁCS Bálint, PÁL Emese, Budapest, Nalors Grafikai Kft, 2015, 9-16.
- PÁL Judit, *Örmények a Székelyföldön a 19. század közepéig*, Acta, 1995, 161-172.
- Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*, szerk., elő- és utószó, K. HORVÁTH Zsolt, Budapest, 2009.
- POLYÁK Mariann, *Ávedik Lukács (1847–1909), Erzsébetváros történetírója. = Örmény diaszpóra Kárpát-medencében*, szerk. ÓZE Sándor, KOVÁCS Bálint, Piliscsaba, 2006, 87-116.
- Serovbé Vardapet ISAKHANYAN, *Armenisch-Apostolische Orthodoxe Kirche*, Jerewan, 2012.
- Simay Gergely *országgyűlési beszéde az erdélyi örmény katolikus egyház ügyében*, Armenia, 3(1889), 12-15.
- Edmond SCHÜTZ, *Armeno-Kiptchakisch und die Krim = Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*, ed. KÁLDY-NAGY Gyula, Budapest, 1976, 185-205.
- Edmond SCHÜTZ, *Eine armenische Chronik von Kaffa aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Acta Orientalia Hungarica, 29(1975), 133-186.
- SZONGOTT Kristóf, *Szamosújvár Szabad Királyi Város monográfiája 1700-1900*, Szamosújvár, Todorán Ny., 1901–1903, I–IV.
- SZONGOTT Kristóf, *Vallási társulatainkról III. Világosító-Szent-Gergely társulat szabályai*, Armenia, 5(1891), 119-122.
- TAMÁSKA Máté, *Kultúrák szintézise Szamosújvár városképében*. In: *Távol Az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében* Kiállítási katalógus, szerk. KOVÁCS Bálint, PÁL Emese, Budapest, 2015, 65-73.
- DR. TEMESVÁRY János, *A magyar-örmény nemes családok czímerlevelei*, Armenia, 9(1895), 221-223.
- TIMKÓ Imre, *Keleti kereszténység, keleti egyházak*, Pécs, Szikra Ny., 1971.
- Világosító Szent Gergely Officiuma*, Armenia, 10(1896), 221-223.
- Levon Boghos ZEKIYAN, *Christianity to modernity. = The Armenians Past and present in the making of national identity*, eds., Edmund HERZIG, Marina KURKCHIYAN. Oxon – New York, 2005, 41-63.

Adalékok az 1809-es inszurrekció Pest vármegyei hadszervezetéhez*

1. HISTORIOGRÁFIA ÉS KÉRDÉSFELVETÉS

Magyarország szerepvállalása a napóleoni háborúkban sok ezer katonára és sok millió forintba tehető.¹ Nagymértékben leterhelte a lakosságot, bővítette népdalkincsünket, új vonulatokat rendelt kultúránkhoz. Bár Hermann Róbert nem részletezi Győr szerepét *Magyarország hadtörténete*² című munkájában, és a Király Béla–Veszprémy László által írt *Magyar hadtörténelem évszázadai*³ sem tér ki a napóleoni háborúknak a magyar honvédelemben betöltött szerepére, mégis a 19. század kezdetén jelentős horderővel bírt az európai háború egyik mellékszínterén elszenvedett osztrák-magyar vereség: leszámolt az inszurrekció évszázados intézményével és elindította a magyar haderő régóta várt modernizálását.

Amíg a régebbi magyar történetírás⁴ hajlamos a „szedett-vedett rendek csúfos kudarcaként” elkönyvelni a kismegyeri eseményeket,⁵ addig az újabb tanulmányok már minden esetben kiemelik a magyar nemeseknek a körülményekhez képest mutatott méltó magaviseletét. Itt kell megemlítenünk R. Kiss István és Veress D. Csaba munkásságát, akik *Az utolsó nemesi felkelés*⁶ és *Napoleon hadai Magyarországon*⁷ című alapvető munkáikkal, a napóleoni Magyarország egy olyan hadiképét festik fel, amely a mai napig alapja minden további, a generális inszurrekciót érintő kutatásnak. Részletesen taglalják az összehívás körülményeit, a háború kitörésének politikai hátterét, levezetik a háború – főleg a magyarországi hadszíntér – alakulását. Míg R. Kiss István alakulatokra lebontott kimutatást készített a nádori hívásra felkelt nemesekből, addig Veress D. Csaba összevetette az egymással szemben álló erők létszám- és fegyverbeli viszonyait is. Kosáry Domonkos *Napoleon és Magyarország*⁸ című összefoglalója ezekkel szemben nem is annyira a hadi eseményeket, mint inkább a francia

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani dr. Medgyesy S. Norbertnek, aki állandó lelkesedéssel és kitartó lendülettel támogatja munkámat.

¹ GERGELY András, *A nemzeti ébredés kora, 1791–1848*, Budapest, Kossuth, 2009.; *Győri Múzeum kulturális magazin jubileumi különnkiadása* (2009/2). szerk. BANA József, Győr, Győr Városi Levéltár, 2009.

² HERMANN Róbert, *Magyarország hadtörténete III: Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718–1919.*, Budapest, Zrínyi, 2015, 214–215.

³ *A magyar hadtörténelem évszázadai*, szerk. KIRÁLY Béla, VESZPRÉMY László, Budapest, 2003, 143–145.

⁴ *Magyar történelmi fogalomtár II.*, szerk. BÁN Péter, Budapest, Gondolat, 1989, 52–53.

⁵ *Magyarország hadtörténete: A honfoglalástól a kiegyezésig*, szerk. TÓTH Sándor, LIPTAI Ervin, BORUS József, Budapest, Zrínyi kiadó, 1985, 213–215.

⁶ R. KISS István, *Az utolsó nemesi felkelés II.*, Budapest, 1911.

⁷ VERESS D. Csaba, *Napoleon hadai Magyarországon 1809.*, Budapest, Zrínyi, 1987.

⁸ KOSÁRY Domonkos, *Napoleon és Magyarország*, Budapest, Magvető, 1977.

forradalmár-császár és a magyar politika, valamint a közélet viszonyát állítja a vizsgálat középpontjába. Bánlaky József *A magyar nemzet hadtörténelme*⁹ című 24 kötetes sorozata szintén feldolgozza az 1809-es háború teljes eseménytörténetét, az egyetemestörténeti háttér teljes ismertetésével.

A kortárs kutatók közül fontos kiemelni Réfi Attila és Nagy-L. István munkáit. Réfi Attila az egyes fegyvernemek Napóleon korabeli történetétől kezdve, a már régóta megírásra váró életrajzokon át, *A császári-királyi buszárság törzstiszti kara a francia forradalmi és a napóleoni háborúk korában (1792–1815)*¹⁰ című összefoglaló művéig, a korszak katonai történetét iránymutató alapossággal ismerteti. Nagy-L. István *A császári-királyi hadsereg 1765–1815*¹¹ szervezettörténetén át mutatja be a Monarchia haderejének létszámviszonyait és magyarországi vonatkozásait. Az 1809-es események kutatásának mégis a 2009-es bicentenárium adott új lendületet. A *Franciák Magyarországon, 1809*¹² győri konferenciasorozat tanulmánygyűjteménye sok új eredményt hozott napvilágra mind a győri csatát, mind a nyugati vármegyéket illetően, amelyek szerepét immár behatóbban vizsgáló munkák is születtek.¹³ Ilyen Bánkiné Molnár Erzsébet a Jászkun kerület¹⁴ szerepét tárgyaló tanulmánya, vagy Vizi László Tamás Székesfehérvár és Fejér vármegye eseménytörténetét¹⁵ és szervező munkáját vizsgáló könyve.

Meglepő úrt képez Pest-Pilis-Solt vármegye háborús szervezésének feltáró munkája, aminek hiányát leginkább a vármegye nagy területi kiterjedésével magyarázhatjuk. Ugyanakkor a vármegye – József nádor szavaival élve – az ország példája, így az itt lefolyó előkészületi és szervezői munkálatok példaként szolgálnak az egész ország számára. Buda nemcsak a vármegyei nemesi hadak, hanem az ország nádori, így az egész ország inszurrekciójának középpontja. Az itt folyó szervező és hadirányító munka ismerete tehát méltán kiált a jelenleginél behatóbb megismerésért.

Jelen írásomban arra törekszem, hogy Pest-Pilis-Solt vármegyének háborús erőfeszítéseibe, a harcok felszíne mögött megbúvó szervező munkába nyerjek betekintést. Dolgozatom célja így elsősorban nem a hadi események Pest vármegyét érintő története vagy a vármegye által kiállított két ezred (egy lovasezred és egy gyalogos zászlóalj) felépítésének vizsgálata, hanem az eddigi forráskutatások hiányában a vármegye hadszervezői munkájának a feltárása az Inszurrekcionális Bizottság felállításától (1809. május 27.) a győrkismegyeri ütközet napjáig, illetve az azt követő ülésnapig (1809. június 15.).

⁹ BÁNLAKY József, *A magyar nemzet hadtörténete*. Budapest, 1929–1942. = <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/tartalomjegyzek.html> [2019.01.07.].

¹⁰ RÉFI Attila, *A császári-királyi buszárság törzstiszti kara a francia forradalmi és a napóleoni háborúk korában (1792–1815)*, Budapest–Sárvár, 2014.

¹¹ NAGY-L. István, *A császári-királyi hadsereg 1765–1815. Szervezettörténeti és létszámviszonyok*, Pápa, 2013.

¹² *Franciák Magyarországon 1809, I–II.*, szerk. BANA József, KATONA Csaba, Győr–Budapest, 2010–2012.

¹³ BALOGH Gyula, *Az 1809. évi insurrectio és franczia megszállás Vas megyében*, Szombathely, 1885. Reprint: Szombathely, 1997.; *Francia emlékek. Napóleon és Vasvármegye. Francia hatások Vasvármegye művelődéstörténetében*, szerk. KÖBÖLKUTI Katalin, NAGY Éva, Szombathely, 2005.

¹⁴ BÁNKINÉ Molnár Erzsébet, *A Jászkun kerület szerepe az 1809. évi napóleoni háborúban és az utolsó nemesi felkelésben = A napóleoni háborúk és a magyar nemesség. Emlékezés az 1809. évi francia háború 180. évfordulójának alkalmából*, szerk. VERESS D. Csaba, Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 1992, 170–183.

¹⁵ VIZI László Tamás, *„Kövess példájokat vitéz eleidnek...” A magyar nemesi felkelés a francia háborúk időszakában, különös tekintettel Székesfehérvár és Fejér vármegye inszurrekciós szerepére*, Székesfehérvár, 2014.

2. ELŐZMÉNYTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Az inszurrekció (nemesi felkelés) Árpád-kori eredetű intézmény, amit elsőként II. András *Aranybullája* (1222:7. cikkely) írt elő: *Ha pedig a király az országon kívül akarna hadakozni, a nemesség ne tartozzék vele menni, hanem ha a király pénzén; és valamikor haza térend, a nemeseken hadi birságot ne vegyen.*

1. § *Ha pedig ellenség támadna haddal az országra, általánfogva mindnyájan tartozzanak elmenni.*

2. § *Azonképen, ha az országon kívül akarnánk hadakozni és mi is a haddal mennénk, minden, valakinek ispánsága vagon, a mi pénzünkön velünk jöni tartozzék.*¹⁶ Ebből következik, hogy a magyar nemes alapjában véve katona, aki lovon vagy gyalogosan köteles hadba vonulni, vérével adózni, ha az országot külső, fegyveres támadás fenyegeti. A nemesség jelentette akkoriban a nemzetet, azaz a Sacra Coronát (Natio Hungaricát),¹⁷ akiknek köre az újkorban a szabad királyi városok polgáraival egészült ki.¹⁸

A 19. században a Habsburg Birodalom kiegészítő csapataiként már működtek az úgynevezett *landwehr* ('területi véderő')¹⁹ alakulatok, amelyek tagjait a városi polgárság általában lőfegyverekhez jól értő emberei közül toborozták. Az ő kiállításukért és felszerelésükért az egyes birodalmi kerületek, illetve tartományok erre kialakított bizottságai feleltek. Ezen alakulatoknak a közös birodalmi hadseregben (Kaiserliche und Königliche Armee; továbbiakban K.u.K.A.) betöltött szerepük többnyire a biztosító feladatokban merült ki, de nem egy alkalommal a harctéren is bizonyítaniuk kellett. A magyar inszurgens hadszerveződés létjogosultságát birodalmi szinten ezek a landwehr-csapatok támasztották alá: szervezetük és feladatuk is hasonló volt. Az egyetlen különbséget a kiállított katonák jelentették, akik az 1810-es években komoly jogvitákat eredményeztek. Az országos nemesi felkelésben résztvevő alakulatok főparancsnoka az ország mindenkori nádora, vezénylési nyelvük pedig a magyar volt.²⁰

Bonaparte Napóleon (1769–1821) az angolokkal megkötendő békéig minden Ausztriával és Poroszországgal kötött megállapodást csak átmeneti fegyverszünetnek tekintett.²¹ Ennek köszönhetően nem érte készületlenül egyik koalíciós támadás sem. Az 1808-ban Erfurtban tartott kongresszuson már 38 fejedelem hódolt a császárnak, és engedték, hogy a spanyol trónt fivére, József számára átadja. Ez Spanyolországban és Portugáliában heves felkelést vont maga után, amely a britek segítségének köszönhetően 1808-tól 1814-ig jelentékeny francia erőket kötött le az Ibériai-félszigeten. Ezt Napóleon soha nem

¹⁶<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=22200007.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyi/%3Fkeyword%3D1222.%2520VII.%2520t%25C3%25B6rv%25C3%25A9nycikk> [2019.01.04.].

¹⁷ *Nemzeti és polgári átalakulás a XIX. századi Magyarországon*, szerk. OROSZ István, PÖLÖSKEI Ferenc, Budapest, 1994.

¹⁸ BENDA Kálmán, *A magyar nemesi mozgalom 1790-ben*, Történelmi Szemle, 1974, 1–2, XVII., 183.; SZABÓ István, *Jobbágyok, parasztok : Értekezések a magyar parasztság történetéből*, S. a. r. és bev. FÜR Lajos, Budapest, Akadémiai, 1976.

¹⁹ NAGY-L., *i. m.*, 32–34.

²⁰ *A Magyar Királyi Nemesi Felkelés 1809. évi szabályzatai: Korabeli katonai szótárral*. S. a. r. LÁZÁR Balázs, Budapest, Nap, 2009, 20–22.

²¹ Napóleon 2018, 121–131.

tudta teljesen levern. ²² Ausztria, kihasználva a kedvezően alakult helyzetet, belépett a negyedik koalícióba és előkészítette intervenciók tervét. A bécsi kormány és Johann Philipp Stadion kancellár (1801–1809) bízott a német népek felkelésében, azonban a tirol ellenállás vezetőjének, Andreas Hofernek a kivégzése végérvényesen lelohasztotta a német fejedelemségek harci kedvét. ²³ A Habsburg Birodalom gyakorlatilag 1792 óta folyamatosan háborúban állt a forradalmi Franciaországgal. ²⁴ Az állandó harci készenlét következményeként a Birodalmi Haditanács kénytelen volt változtatni a birodalom hadszervezetén, amely Raimondo Montecuccoli (1609–1680) óta egyik alternatív kísérlet után a másikon esett át – 1749-es Dann-szabályzat, 1769-es Lacy-szervezet, 1805-ös Mack-szabályzat ²⁵ –, míg nem Károly főherceg 1806-os hadireformja végre modernizálni látszott a közös birodalmi haderőt. A támadáshoz a körülmények nem voltak megfelelőek, de sok lehetőség rejtett bennük. Ezek ismeretében is a Habsburg József magyar nádor (1776–1847) által vezetett bécsi udvari békepárt az utolsó pillanatig próbálta elkerülni a háború kitörését.

Az osztrák hadikészületek hírére Napóleon visszatért Spanyolországból, majd a francia és a rajnai szövetség hadainak élére állva, 1809. április 21–22-én Regensburgnál megállította, sőt visszafordította Habsburg Károly főherceg (1771–1847) Duna menti előretörését. Ezzel az út újra megnyílt előtte Bécs felé, melyet május 10-én másodízben is elfoglalt. Azonban május 21–22-én az alsó-ausztriai Aspern és Esslingen mellett vereséget szenvedett. Napóleon május 15-én kiadott Schönbrunnban egy nyilatkozatot, amelyben felhívta a magyar nemzetet, hogy gyűljön össze Rákos mezején és válasszon magának nem Habsburg-házi királyt. A magyar nemesség ezt az ajánlatot – a keserű lengyel példa (1807) és a spanyol inszurrekció (1808) brutális leverése példáján – elutasította. ²⁶ Az 1808-as országgyűlés által elfogadott inszurrekciós törvény (1808/III. tc.) ²⁷ értelmében Habsburg József nádor 1809 márciusában összehívta a nemesi hadakat, amelyek 1810 januárjáig voltak fegyverben. Hazánkban buzdító verseket írtak. ²⁸ Kisfaludy Sándor, a Zala vármegyei inszurgens lovasság főparancsnoka, József nádor szárnysegédje megírta *A lelkes magyar leány* ²⁹ című serkentő színdarabját, valamint *Hazafiúi szöveget a magyar nemességhez* ³⁰ című iratát és Druschetzky

²² TULARD, Jean: *Napóleon*, Budapest, Osiris, 1997, 115–122.

²³ *A Habsburgok*, szerk. GONDA Imre – NIEDERHAUSER Emil, Budapest, Gondolat, 1978, 153–159.

²⁴ VERESS D., *i. m.*, 7.

²⁵ NAGY-L., *i. m.*, 32–76.

²⁶ KOSÁRY Domonkos, *Napóleon és Magyarország*, Budapest, Magvető, 1977, 80–85.

²⁷ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=80800003.TV> [2019.01.04.].

²⁸ Szövegüket kiadta és elemzi: MEDGYESY S. Norbert, „*Akkor jöbött és örvendbött, hogy Insurgeált!*” *A Napóleon elleni magyar nemesi felkelések indulói, énekei kéziratos gyűjteményekben (1790–1825)* = *Franciák Magyarországon* 1809, II., 123–166.

²⁹ KISFALUDY Sándor, *A lelkes magyar leány* = *Kisfaludy Sándor minden munkái*, kiadja, ANGIAL Dávid, V, Franklin Társulat, Bp. 1892. 399–507.; KISFALUDY Sándor: *A lelkes magyar leány — zenés történeti játék 1809-ből*. Régi Magyar Színpad 3/1–2. Sorozatszerkesztő és a jegyzetek írója: MEDGYESY S. Norbert, a DVD-lemez előadói: PPKE BTK Boldog Özséb Színtársulat, Piliscsaba; LFZE–Zeneakadémia Népzene Tanszék, Budapest. rendező, GODENA Albert, zenei rendező, TARI Lujza, VAKLER Anna, JÁNOSI András, Piliscsaba, 2010.

³⁰ KISFALUDY Sándor, *Hazafiúi szöveget a magyar nemességhez* = *Kisfaludy Sándor minden munkái*, kiadja, ANGIAL Dávid, VII, Budapest, Franklin Társulat, 1893, 7–67.

György zeneszerzővel együtt a *Felülés*³¹ indulóját. Csermák Antal György zeneszerző megkomponálta *Az intézett veszedelem, avagy a Hazza szeretete* című, kilenctételes programvonósnyegését. Ezzel együtt az összeült bizottság elkezdte lefordítani az ugyancsak 1808-ban elfogadott és a bevonuló nemeseknek írt hadi regulát, ill. gyakoroltatási útmutatót.³²

Az Itáliából a Dunántúlra nyomuló Jenő olasz alkirály Győrnél Habsburg János főherceggel 1809. június 14-én kemény csatát vívott, amelyben azonban a nemesi fölkelés helyszínen tartózkodó mintegy 16.000 katonájával megtámogatott császári-királyi IX. hadtest a rossz vezetésnek és az általános felkészületlenségnek köszönhetően vereséget szenvedett, majd Komárom irányába visszavonult. Jenő alkirály ezután egyesült Napóleon csapataival, aki ekként megerősödve másodszor is átkelt a Duna jobb partjára, és július 6-án Bécstől nem messze, Wagramnál az osztrák hadsereg fölött döntő győzelmet aratott. A háború folyamán 1809. május 17-én Napóleon VII. Pius pápát (1800–1823) megfosztván egyházi trónjától, fogolyként Párizsba vitette. A sorozatos győzelmek hatására a napóleoni Franciaország hatalmának tetőpontjára ért. Ekkor kötötte meg a francia császár előnyös házasságát Habsburg Mária Lujzával.

Az egész országra kiterjedő (generális) felkelés során minden vármegye felállította lovas és gyalogos ezredeit, illetve a verbunkos zenét játszó, lelkesen buzdító zenekarát. A felkeléshez csatlakoztak a jászok, a kunok, a hajdúk és a székelyek is.³³ A Dunán inneni kerület inszurgenseit báró Davidovich Pál tábornagy, a dunántúlit báró Mecséry Dániel altábornagy („a legkeményebb fejű magyar”), a Tiszán innenit ifj. gróf Hadik András és a tiszántúlit báró Duka Péter altábornagy vezette.³⁴

A francia seregek néhány nap alatt megszállták Moson, Sopron, Vas, Zala, Veszprém és Győr vármegyék területét, majd nagyjából a Rába vonalánál foglaltak állást. Az első nagyobb összecsapások június 3–4-én a Győrtől nyugatra lévő Öttevény környékén zajlottak, ahol a győri, a nógrádi és a jászkun lovasezred a 6. számú Vas vármegyei gyalogoszászlóalj segítségével Mosonmagyaróvárig verte vissza a francia csapatokat. A következő összecsapások a Marcal-mentén június 9–10-én a Vas, Zala és Veszprém vármegyék határán lévő Karakó, Kamond, Tüskevár és Jánosháza falvakban, ténylegesen azok határában lévő Dabrókai Betyárcsárda környékén történtek.³⁵ Végül június 13-án Győr alatt egyesítették a kiképzett, reguláris IX. hadtest katonáival a kiképzetlen, irreguláris, József nádor bécsi sürgetései ellenére gyenge fegyverzetben meghagyott nemesi hadakat. A közös hadsereg parancsnoka Habsburg János főherceg, a vezérkari főnök pedig Nugent tábornok lett. Ők József nádor tanácsa ellenére sem vonultak vissza a Kismegyer mellett megáradt Pándzsa-patak mocsarából a komáromi erőrendszerbe, továbbá semmiféle haditervvel és katonai felméréssel nem rendelkeztek még a csata reggelén sem.³⁶

³¹ GÁLOS Magda, *Insurrectiós dalok*, ItK, 1935, 1, XLV, 72–73.

³² *A Magyar Királyi Nemesi Felkelés 1809. évi szabályzatai: Korabeli katonai szótárral*. S. a. r. LÁZÁR Balázs, Budapest, Nap, 2009, 23.

³³ BÁNKINÉ Molnár Erzsébet, *A Jászkun kerület szerepe az 1809. évi napóleoni háborúban és az utolsó nemesi felkelésben = A napóleoni háborúk és a magyar nemesség. Emlékezés az 1809. évi francia háború 180. évfordulójának alkalmából*, szerk. VERESS D. Csaba, Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 1992.

³⁴ VERESS D, *i. m.*, 23–26.

³⁵ ZÁKONYI Ferenc, *A Dabrókai csárda*, Ajka, A Kerta és Vidéke Általános Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet, 1978.

³⁶ VERESS D, *i. m.*, 116–127.

A június 14-én zajló ütközetben az inszurgensek egy rég elfeledett harcmódot alkalmaztak: a könnyűlovas és gyalogos vitézi taktikát, amit még a végvári harcok 16–17. századi időszakából és a Rákóczi-szabadságharcból örökölték. Európa ezt a taktikát már évszázadok óta nem ismerte, és 1809 után nem alkalmazta soha többé. Nem véletlenül illette Jókai Mór *Névtelen vár* című regényében a kismegyeri csatateret a „becsület mezeje” kifejezéssel.³⁷ Caffarelli francia hadügyminiszter találóan jegyezte meg az életformát jelentő inszurgens hőseinkről: *Derék vitézek, de nincsenek még idomítva.*³⁸

A csata utáni napokban számos hőstett született,³⁹ amelyek közül ki kell emelni báró Meskó József vezérőrnagy és az ekkor tizennyolc éves gróf Széchenyi István huszárhadnagy tetteit.

Győr bevételét követően a nemesi felkelő hadak Komárom térségében várták a további nádori rendelkezéseket. A felosztatásuk előtti záró díszszemléjüket 1809. november 17–19. között tartották meg az uralkodó jelenlétében a Székesfehérvártól délre eső Börgöndpusztán.⁴⁰

3. AZ INSURRECTIONÁLIS BIZOTTSÁG MUNKÁJA

3.1. A BIZOTTSÁG FELÁLLÍTÁSA

Az 1808-as pozsonyi országgyűlés elfogadta, hogy a vészterhes időkre való tekintettel a törvény elfogadásától számított három éven keresztül a nádor az uralkodó nélkül is összehívhatja az általános nemesi felkelést. Pest-Pilis-Solt vármegye deputációja országos viszonylatban későn állt fel. Míg az ország legtöbb vármegyéjében a generális insurrekcióba küldött nemesek kiállítását – az osztrák landwehrek mintájára – az insurrekcionális bizottságok végezték, addig Pest vármegyében ezt a feladatot a vármegye kisgyűlése látta el. Így az itteni bizottság csak 1809. május 27-én ült össze. A kedvezőtlen hadiesemények következtében Pest-Pilis-Solt törvényesen egyesült vármegyék május 19-én, Pesten tartott Kisgyűlésén, a jelenlévő küldöttek felolvasták a nádor előző nap, 18-án kelt levelét, miszerint a jelenlegi háborús helyzet megkívánja a további nemesek behívását és felkészítését. Mivel a vármegyei gyűlés feladatkörét meghaladta volna egy második nemesi sereg ügyeinek intézése, ezért egy választott tagokból álló testület létrehozásával megalkotották az Insurrekcionális Bizottságot.⁴¹

A Bizottság munkája során szorosan együttműködött Pest vármegye Kis- és Közgyűlésével, már csak azon egyszerű oknál fogva is, hogy a küldöttség tagjai annak soraiból kerültek ki. Így:

1. gr. Szalay Barkóczy Ferenc (főispáni hivatal helytartója), az ülések kirendelt elnöke
2. br. Podmaniczky József

³⁷ JÓKAI Mór, *A Névtelen vár* = <http://mek.oszk.hu/00600/00697/html/> [2019.06.07.]

³⁸ VERESS D, *i. m.*, 165.

³⁹ ÁCS Tibor, *Az ifjú Széchenyi főhadnagy a nemesi insurrectio vezérkarában és a győri csatában (1809. április–november)* = BANA–KATONA, *i. m.*, 9–14.

⁴⁰ VIZI László Tamás, „Kövess példájokat vitéz eleidnek...” *A magyar nemesi felkelés a francia háborúk időszakában, különös tekintettel Székesfehérvár és Fejér vármegye insurrekciós szerepére*, Székesfehérvár, 2014.

⁴¹ Pest Megyei Levéltár IV.3-a/1. 37. kötet.

3. gr. Teleki László
4. gr. Fekete Ferenc
5. gr. Keglevich Ágoston
6. br. Prónay Sándor
7. Tihnyi Tamás (királyi udvari tanácsos) júniustól tag
8. Szillásy József (királyi tanácsos) júniustól ítélőmester
9. Táblabírák (személyük és jelenlétük változó a vizsgált időszakban): Péchy Imre, id. Friebeicz Antal, Kandó József, Glózius Dániel, Rátonyi Gábor, Jankovich Imre, Szeleczky Antal, Dőry László, Tomka László, Novák Antal, Túry Sámuel.
10. Laczkovich (első alispán és királyi tanácsos)
11. Szentkirályi László (második alispán)
12. Ottlik Dániel (elsőnótárius)
13. Friebeisz József (első vizenótárius)
14. Továbbá a főszolgabíró urak Kecskemét, Solt és Pilis járásokból, illetve Pest (Boráros János) és Buda (Kalmárfy Ferenc) városának küldöttjei.⁴²

A Bizottság május 27-én tartotta meg első ülésnapját, amely során elsőként a Közgűléstől átirányított ügyekben döntöttek. Ekkor került sor a nádor kérése nyomán a második nemesi felkelés vármegyei szintű elrendelésére: *[József nádor] kiadatott abbéli kegyelmes levele, melyben az ország határaiiba bérohant ellenség által felháborítható belső bátorságnak fenntartása okáért, 1808. esztendő 3. törvény 15. cikkelyének rendelkezéséhez képest a ki nem kelt és idebaza maradt nemesek a fegyverekben gyakoroltatni, egyéberánt pedig a többi lakosok is felfegyvereztetni rendeltetnek.*⁴³ Emellett határoztak egy önálló lovas futárszolgálat kiépítése mellett, amely elkülönülve a többi katonai és vármegyei hálózattól, csak a Deputációs Bizottságok közötti gyors hírközlést szolgálta, elsősorban a háború által sújtott nyugati vármegyékkel.⁴⁴

3.2. A BIZOTTSÁG ÜGYEI

Az Inszurrekcionális Deputációhoz tartozó ügyeket az általam vizsgált időszakban három nagy csoportba oszthatjuk; elkülöníthetjük egyrészt a vármegye határain belülre tartozó *Rendes katonai iratanyagokat*, másrészt a vármegye lakosságának *Belső bátorságát szolgáló iratanyagokat*, harmadrészt a vármegye megyehatárokon kívüli bizottságokkal történő *Külső levelezéseit*.

3.2.1. RENDES KATONAI IRATANYAGOK

A Bizottság ezen iratai főként a második nemesi összehívás ügyeit rendezik. Az ekkor bevonult nemesek felszerelése és fegyverzete már annyira sem volt elégséges, mint az általános felkelés számára kiállított Gosztonyi János-féle alakulatoké.⁴⁵ Jobbára saját, otthonról

⁴² PML IV. 4-e. 1. JKV 1–80.

⁴³ PML IV. 3-a/1. 37. kötet, 713.

⁴⁴ PML IV. 4-e. 1. JKV 5–6.

⁴⁵ Gosztonyi ezredeskapitány alakulatai alatt azt a két (egy lovas ezredet és egy gyalogos zászlóaljat – körülbelül 1800 főt) csapatot értem, akiket a generális felkelés alkalmával a vármegye kiállított és a rendelkezésre álló fegyverekkel jórészt felszerelt. Gosztonyi csapatai 1809. május 13-án hagyták el

hozott fegyvereikkel és ruházatukkal voltak ellátva, és otthonról háromnapos élelemmel kellett a soroksári táborba bevonulniuk. Feladatuk a megyében lévő rend őrzése és a harcokban megfogvatkozott Gosztonyi-ezred létszámának feltöltése volt (erre egy alkalommal, június 2-án került sor). A vármegyei utasítás alapján abban az esetben, ha az ellenséges mozdulatok ezt megkövetelnék, ez a másodlagos haderő lesz a vármegye határainak védelmére rendelve.⁴⁶

Ebbe az irattömbbe sorolom azokat az anyagokat is, amelyek Gosztonyi hadijelentéseit, Kónya János⁴⁷ vicefiscalis jelentéseit vagy József nádor saját kezű vagy diktált leveleit tartalmazzák; valamint ezeken kívül még minden olyan iratot is, amelyek a vármegyében állomásozó második összehívás során bevonult nemesek hétköznapijait vagy működését szabályozták, illetve befolyásolták.

3.2.2. BELSŐ BÁTORSÁGOT SZOLGÁLÓ IRATANYAGOK

Mínthogy a Deputatio egyik fontos feladata a gyülekező és átvonuló alakulatoktól telített vármegye rendjének megtartása és a lakosság békéjének vigyázása volt, nem hagyhatjuk figyelmen kívül az ez ügyben keletkezett rendeleteket. A második felkelés nemeseinek parancsa és összehívó levele egyértelműen kimondja, *hogy a' mennyiben az ellenségnek hadai, az országban már bérohantak volna, és előbbre való nyomulások esetére, méltán attól lehetne tartani, hogy a lakosság kárt szenved.*⁴⁸ Az Insurrectio Deputatio május 31-én tartott ülésnapján ötödik jegyzőkönyvi szám alatt iktatott rendeletei lépnek érvénybe, gondolva arra, hogy a francia hadsereg két nappal korábban lépte át Magyarország nyugati határát, és megkezdte a dunántúli vármegyék megszállását:

1. A nemesek minden esetben kötelesek családjuk és saját tulajdonuk védelmében vagyoni helyzetüknek megfelelően lovas vagy gyalog szolgálatra jelentkezni.
2. A nagyobb települések kötelesek a városi tanács és a főszolgabírók által kiválasztott lovas- vagy gyalogkatonákat kiállítani. Fontos szempont, hogy a mesterembereket a kiválogatás lehetőleg ne vonja el a hadsereg számára is fontos munkájuk mellől.
3. A falvak négy, öt, hat, maximum tíz embert állítsanak ki a földesúr és a főszolgabíró megegyezése alapján, hogy a mezőgazdasági munkának ne kelljen megállnia.
4. A városi emberek saját fegyvereikkel, a falusiak a vármegye által adott pisztollyal, fokossal, puskával vonuljanak fel.

Soroksárt és indultak el Zala vármegyén keresztül a győri vár irányába. Az ezred részt vett a június első hetében Öttevény és Abda térségében lezajló elővédharcokban. (Bővebben: R. KISS, *i. m.*, 45–57.)

⁴⁶ PML IV. 4-e. 1. JKV 1–7.

⁴⁷ Kónya János vármegyei alügyvédet május 26-án küldte a Bizottság Komárom erődjébe, hogy az ott táborozó Pest–Pilis–Solt vármegye zászlaja alá tartozó nemesek porciójáról számvetést készítsen, hogy azok költségét később, a vármegyei Insurrekcionális Kassza megtérítse Komárom Deputációjának. Ezt a feladatát elvégezve Kónya – Pest követeként – Komáromban maradt, és az oda beérkező hadi jelentéseket hivatali úton (az erre felállított ordonáncok segítségével) Pest insurrekciós gyűlése elé továbbította. (PML IV. 4-e. 1.)

⁴⁸ PML IV. 4-e. 1. JKV 7–11.

5. A kijelöltek mellé rendelt felülvizsgálók (tisztek) száma a behívottak mennyiségétől függ. A községbelieket kiképzés és gyakorlatoztatás alá kell vonni. A falusiakat elegendő csak összeírni és szükség esetén a gyülekezőhelyre behívni. A csapatok minden esetben a főszolgabírónak vannak közvetlenül alárendelve.
6. Mivel ezen csapatok csak a vármegye területén belül használhatóak az ellenség betörése esetén, azon kívül nem rendelhetők, és addig zsoldot és ellátmányt sem kapnak.
7. A felfegyverzett lakosok kötelességei:
 - a. A lovasoknak a határban, csárdákban és pusztákban kell rendszeresen járőrözniük.
 - b. A gyalogosoknak a városokban és azok kocsmáiban, főleg éjjel kell rendet tartaniuk.
8. A járásbeli főszolgabírók az ellenség betörése esetén kötelesek a rendfenntartói feladatok végzéséről rendszeresen számot adni.⁴⁹

3.2.3. KÜLSŐS LEVELEZÉSEK

Ebbe az iratkötegbe leginkább azok az iratok tartoznak, amelyek a szomszédos, esetleg távolabbi vármegyék gyűléseivel, Inszurrekcionális Deputációival folytatott levélváltások és intézkedések nyomán születtek. A vizsgált időszakban ezekből van a legkevesebb, hiszen a háború miatt a ki- és beérkező iratok nagy része katonai jellegű. Ebbe az alkategóriába sorolom be a levelezések intézéséhez szükséges futárszolgálat felállítását célzó rendeleteket is.

3.3. A BIZOTTSÁG EGYES ÜLÉSNAPJAIN HOZOTT FONTOSABB RENDELETEK

3.3.1. PÜNKÖSD HAVÁNAK 27. NAPJA⁵⁰

A nap egyértelműen leglényegesebb rendelete a nádori utasítás alapján elrendelt második nemesi felkelés összehívása és Soroksárra rendelése. A még otthon maradt nemesek behívása jellegzetes tartalékképző minta, szükségessége a tárgyalt vármegye esetében kellően indokolt is, de hogy más vármegyék Inszurrekcionális Bizottsága is tett-e volna hasonló intézkedéseket, az egy újabb kutatás tárgyát képezné. A vármegye helyzete és Pest–Buda központi szerepe megkívánta Pest–Pilis–Solt kiemelt védelmének komolyan vételét: egy ellenséges betörés esetén a Duna bal partjának és vonalának védelme elengedhetetlen pozíció volt az ország keleti területeinek szempontjából. A behívott tartalékos inszurgensek (teljes létszámuk jelenleg még ismeretlen,⁵¹ megközelítőleg további kétezer fegyverbe hívott embert jelenthet) komoly biztosítást adhattak volna a Habsburg birodalmi hadseregnek a folyó gázlóinak védelmekor.

⁴⁹ PML IV. 4-e. 1. JKV 7–15.

⁵⁰ PML IV. 4-e. 1. JKV 1–6.

⁵¹ Teljes névsoruk a PML CC. VI. 15/a-f iratanyagban található meg.

Még ezen a napon megszületik a döntés a különálló futárszolgálat felállításáról, amely elsősorban Vas, Zala, Somogy és Sopron (a háborús helyzetben leginkább érintett) vármegyékkel való közvetlen kapcsolat felvételét szolgálja. Ennek a megalakítására minden vármegye futárokat állít ki, akik a postautakat és állomásokat igénybe véve, közvetlenül a deputációk között szállíthatják a leveleket.

Ezen a napon került még sor néhány a közgyűléstől átvett ügy tárgyalására. Így a Komáromban tartózkodó br. Davidovich Pál kapitány kérésére is, amelyben a behívott nemesek tisztjeinek névsorát kéri továbbítani a nádorhoz ügyintézésre.⁵² A generális felkeléshez csatlakozó inszurgens tisztek nevét tartalmazó lista a Pest megyei források között nem maradt fenn, de a nádor kezébe bizonyosan eljutott, mert jóváhagyta azt, mint Pest vármegye főispánja.⁵³

3.3.2. PÜNKÖSD HAVÁNAK 31. NAPJA⁵⁴

Ezen a napon került sor a már fentebb idézett belső biztonságot támogató nyolc rendeleti pont összeírására, amelyek lefektetik a második összehívás alkalmával összegyűlt kötelezettségeit. A rendelet alapján megállapíthatjuk, hogy a második összehívás, habár nádori utasításra történt, mégsem lehetett országos szintű, mert a fegyverbe hívott nemesek, illetve a városi és falusi lakosok közül csak a szegényebbek kaptak fegyvert a vármegyétől, a módosabbaknak a saját fegyverrel való bevonulás volt előírva. Emellett zsoldjukat és porciójukat is a vármegye fizette a szolgálatba állás pillanatától. Az országos szintű felkelés katonái ezzel ellentétben a király zsoldjában álltak. A fizetségüket és porciójukat a nádor hivatalán keresztül az államtól kapták. Ennek függvényében szolgálataikat is csak a nádor vehette igénybe (kivételt képzett az a két lovasezred, melyeket a nádor, József főherceg, a háború elején átadott János főhercegnek).

Ezeket azonban nem állapíthatjuk meg a szóban forgó Pest vármegyében összehívott tartalék haderőről, amely a vármegyei főszolgabíráknak és a Deputációnak volt alárendelve. Feladatai között a vármegye védelme csak abban az esetben szerepelt, ha az ellenség annak határait már átlépte. Addig az alakulatoknak a belső rend fenntartására kellett összpontosítaniuk. Amint az általános parancsból kiderül; a csárdákat, kocsmákat és a települések határait folyamatos járőrzéssel kellett biztosítaniuk és az esetleges felbújtókat, dezertőröket elfogniuk. Ez utóbbira a háború miatt túlszűfolt vármegye központjában alighanem komoly szükség lehetett, de a szolgabírák hatékony munkájáról tesz tanúbizonyságot Gosztonyi János ezredesfőkapitánynak, a Pest megyei inszurgens lovasezred parancsnokának május 29-én, Szentgrótról (Zala vármegye) írt levele;⁵⁵ aki jelentette, hogy

⁵² PML IV. 4-e. 1. JKV 9.

⁵³ A Gosztonyi-ezredben szolgáló tisztek névsorát megtalálhatjuk: R. KISS, *i. m.*, 49–57; 267–276. Itt R. Kiss a hadtörténeti levéltárban fennmaradt névsorok alapján dolgozik, Pest vármegye iratanyagával neki sincs összehasonlítási alapja.

⁵⁴ PML IV. 4-e. 1. JKV 7–18.

⁵⁵ Gosztonyi ugyanezen levelében értesíti a Bizottságot, hogy seregével útban van Szentgrótról Körmend irányába, azonban a kasszát a nyomorodott lovakkal hátrahagyta. (PML IV. 4-e. 1. JKV 10–11.)

a dezertőröket elfogták, a beazonosíthatatlan személyek iratait pedig beazonosításra az ezredes után megküldték.⁵⁶

Gosztonyi május 29-i levelében elfogatásra kért dezertőrök	A Bizottság május 31-én Gosztonyinak megküldött határozata
Jonas János	vármegyei fogházbüntetésre ítélve
Kis István	vármegyei fogházbüntetésre ítélve
Konya István	beazonosítás végett az iratai visszaküldve
Novák József	beazonosítás végett az iratai visszaküldve
Szakál János	betegsége miatt felmentését kérték ⁵⁷
Tóth János	beazonosítás végett az iratai visszaküldve

Ezen a napon érkeztek még meg Komárom vármegye jelentései a kötelességüket ott teljesítő nemesekről⁵⁸ és Nógrád vármegye jelentése⁵⁹ a lengyel felkelés alakulásáról.

Kötelességteljesítésre Komáromba jelentkezett nemesek	Helyzetük alakulása
Balog Mátyás özvegye	Kötelességeit kiállított katona által teljesítette.
Hervits Ferenc	A komáromi hatóság nem tudta utolérni, ezért helyzete tisztázása okáért a vármegye közgyűlése elé idézte az Insurrectionális Deputatio. Megjelenése után a soroksári tartalék haderőhöz vezényelték.

⁵⁶ PML IV. 4-e. 1. JKV 11.

⁵⁷ Szakál János felmentését az apja kérte a Bizottságtól fia betegségére hivatkozva. A deputáció a május 31-i ülésnapon Szakál Jánost Soroksárra rendelte, hogy orvosi igazolásának bemutatásával ott rendezzék el az ügyét. A június 7-én 37. szám alatti ügyirat már arról számol be, hogy Szakál János Soroksáron bemutatott iratai elégtelennek bizonyultak, ezért a felmentését semmisnek tekintik, ő magát pedig újbóli katonai szolgálatra rendelik, de ezúttal csak a tartalék haderőnél. Ha ennek ellenére sem mutat hajlandóságot a bevonulásra, akkor a szolgabíró engedélyt kap vasra verve Soroksárra vinni. Hasonló ügy Szívós Pál dabasi lakos (június 2-án tárgyalt) esete is, aki betegsége miatt szintén felmentését kéri a nemesihadtól. Kérvényét azonban hanyagsága miatt elutasították és szintén Soroksárra rendelték be katonai szolgálatra. (PML IV. 4-e. 1. JKV 12; 15.)

⁵⁸ Az 1808-as összeírás (PML CC.VI. 15/a-f) alapján kiderül, hogy a Pest-Pilis-Solt vármegyében (különösen igaz ez Pest-Budán lakókra) lakó nemesek birtokaik elhelyezkedésének függvényében kötelességeik teljesítését kérvényezhették más vármegyékben is.

⁵⁹ Nógrád vármegye emellett ebben a levelében kéri a vármegye deputációját, hogy Spányi András nógrádi ügyvéd mellé további ordonánccokat rendeljenek, mert egyedül képtelen a feladatot ellátni. Pest-Pilis-Solt Bizottsága a kérést futárszolgálatának leterheltsége miatt elutasítja, de Spányi Andrást Dunakeszire áthelyezve, a település szolgabírájának gondviselésébe ajánlják. (PML IV. 4-e. 1. JKV 17.)

Miskey Mihály	Kötelességeit teljesítette a generális felkelésben.
gr. Sándor Vince	Kötelességeit teljesítette a komáromi erődben.
Zsompák Gáspár	A hatóságok előtt önmagát nemtelennek titulálta, ezért az Insurrectionális Deputatio határozata alapján Pest vármegye közgyűlése törölte őt a nemesek listájáról.

3.3.3. SZENT IVÁN HAVÁNAK 2. NAPJA⁶⁰

Ezen a napon érkezett jelentés Soroksárról, hogy a Gosztonyi ezredéhez küldendő 25 legény, 8 négylovas társzekérnyi öltözet- és táborszer-utánpótlással, Tessány József alhadnagy vezetésével indulásra kész.⁶¹ Ezzel egy időben döntött a Bizottság arról, hogy bár a nádor kérésének – miszerint a sereg számára utaljanak ki 25.000 forintot – nem tud eleget tenni, egy az ezredes főkapitánynak írt üzenettel⁶² kiutaltak a lovasság számára 13.844 forintot és 5,7/8 krajcárt, a gyalogság számára 5941 forintot és 8,7/8 krajcárt.

Kónya János vicefiskálisnak, aki a hadjárat ideje alatt Komárom várában teljesített jegyzői szolgálatot, megszokott jelentésén, illetve Sopron és Pozsony vármegyék hadi jelentésein túl megérkezett József nádor május 31-én írt levele is, amelyben közli az Insurrekcionális Deputációval, hogy a továbbiakban a hadsereggel tartózkodik, ezért csak az igazán sürgős döntéseket igénylő iratokat küldjék saját kezébe, a többi budai hivatalába továbbítsák.

Az ülésnap fontos vitakérdése volt a Tartománybéli Bizottság főigazgatójának, Végh Istvánnak kérése, miszerint egy Pestet érintő országos haderő-összpontosításra felkészülve a deputációnak feladata lenne a lakosoktól begyűjtött lisztet és zabot raktárakban felhalmozni.⁶³ Az Insurrekcionális Bizottság ezt az elmúlt két év szűk terméshezozamára hivatkozva elvetette. Helyette két megoldás merült föl, de mindkét lehetőség heves ellenállásba

⁶⁰ PML IV. 4-e. 1. JKV 19–31.

⁶¹ A sereghez való csatlakozásukig a deputáció 420 forintnyi zsoldot (egy heti járandóság) utalt ki az Insurrectionális Cassából. (PML IV.4-f.1.)

⁶² A levélben a Bizottság felhívta a főkapitány és a nádor figyelmét arra, hogy a király szolgálatában álló inszurgensek fizetése az udvari pénztár feladata, így az a háború után az összeget köteles visszatörleszteni a beszedett hadiadóból. Az ügy lebonyolításával Friebeicz Antal, Pest vármegyei I. adószedő lett megbízva, de a végleges lefolyása túlmutat jelen dolgozat időkorlátain.

⁶³ A vita annál inkább időszerű volt, mert Végh István jelentése szerint Torontál-Temes-Krassó-Arad vármegyék első lovasosztályainak érkezése június 5-re volt várható. Ennél kisebb számú csapatok (a Tartománybéli Bizottság június 1-jén küldött jelentése alapján) már eddig is tartózkodtak a vármegyében. Így Heves-Borsod-Gömör-Torna vármegyék lovastisztjei Harasztiban, Zemplén-Ungvár-Abaújtör-Sáros-Szepes vármegyék egy lovas alakulata Soroksáron, Abaújtör-Torna-Sáros-Szepes összevont gyalogosi pedig szintén útban voltak Soroksár irányába. Az ő ellátásukat a vármegye Bizottsága és az érdekelt szolgabírók biztosították. (PML IV. 4-e. 1. JKV 22–23.)

ütközött az ülés alatt. Az első lehetőség az volt, hogy a vármegye saját pénztárából vásárol a parasztoktól gabonát; ennek költségeit azonban Pest-Buda városának pénztára – figyelembe véve a háborús áremelkedéseket is – nem bírta volna el, így az ötletet elvetették. Megoldásnak tűnt, hogy az udvari kincstártól kölcsönzött pénzen vásárolja meg a Bizottság a kívánt mennyiséget; azonban egyrészt a Kincstár fizetésének bizonytalan idejű lefutása, másrészt a parasztok hajlandóságának hiánya a katonai jellegű üzletek lebonyolítását illetően, arra a következtetésre vezette az ülésen résztvevőket, hogy megoldásként csak a birodalmi hadsereg transzportjaiból származó kellő mennyiség visszatartása lenne a célravezető. Ezt természetesen az illetékesek azonnal visszautasították azzal az indokkal, hogy a Közös Haderő a háborús helyzet alakulása miatt semmiben nem szenvedhet hiányt. A június 2-i ülés végül a közös megegyezéssel zárult, hogy a nemesek a következő időszakban figyelni fogják a búza és a zab piaci árváltozásait, mert a vármegye hatókörén kívülről érkező alakulatok ellátása csak a vármegyében fellelhető gabonafeleslegből képzelhető el, ezzel a lakosság és a Hadsereg muníciója nem terhelhető. Az ügy rendezésére végül június 4-én a Királyi Kincstár egymillió forintot kölcsönzött Pest-Pilis-Solt vármegyének.⁶⁴

3.3.4. SZENT IVÁN HAVÁNAK 4. NAPJA⁶⁵

Az ülés legfontosabb napirendi pontja a nádorispán beszámolólevele volt a május 22-én lezárult regensburgi ütközetéről. Ebben az utánpótlás azonnali megküldését és az 1807. évi II. törvénycikkre hivatkozva⁶⁶ egy újabb verbunk felállítását kérte.⁶⁷ A Bizottság ennek ismeretében életbe léptette a már korábban ismertetett, a közbiztonságról és az új behívásokról szóló rendeletet (05/31. 5. cikkely). Ennek értelmében ettől a naptól kezdve a vármegyében, a Soroksáron állomásozó inszurgens csapatok feladata lett a béke és a rend védelme.⁶⁸ Napirendre tűzték a tartalék csapatok minél teljesebb és minél gyorsabban végrehajtandó ellátását kellő felszereléssel és kiképzéssel.⁶⁹

Mivel emellett a verbunk felállítása még nem volt lehetséges,⁷⁰ az ügy minél gyorsabb előrehaladását siettetve a szolgabírók elkezdtek összeírni az állami és önköltséges módon behívható lakosokat.⁷¹ Ezzel egy időben meghagyták a papoknak és lelkészeknek; a néphez

⁶⁴ PML IV. 4-e. 1. JKV 42.

⁶⁵ PML IV. 4-e. 1. JKV 32–44.

⁶⁶ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=80800003.TV> [2019.01.06.].

⁶⁷ Ezen feladatok a hivatali rend szerint Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlését illették volna. A nádori seregbe küldendő utánpótlás rendezését az előbb említett szerv magára is vállalta (PML IV.3-a/1. 37. kötet, 807–816.), de a toborzás feladatát, a hivatali rend felülrhatóságát és a két szerv szoros együttműködését igazolva, átadta az Inszurrekcionális Deputációnak.

⁶⁸ Ezeket a rendelkezéseket utólag (június 7.) maga a nádor is jóváhagyta.

⁶⁹ A tartalékcsoportok felszerelése és kiképzése Soroksáron, május 15-e óta, bár akadályokba ütközve, de folyamatosan folytak. Június 4-től kezdve a lovasság kiképzését Modrovits Miklós, a gyalogságét pedig Zlinszky Antal főszolgabíró személyesen irányította.

⁷⁰ A K.u.K.A. sorozóbizottsága ebben az időben még Vas vármegyében toborzott.

⁷¹ A már korábban hivatkozott 1807. évi II. tc. és 1808. évi III. tc. alapján a közös hadsereg számára toborzott lakosok zsoldját az udvari kincstár volt köteles állni, kivéve abban az esetben, ha a lakos képes az önköltség vállalására.

minden alkalommal buzdító és hazafias beszédet intézzenek, hogy a késve megkezdett sorozás minél hamarabb befejeződhessen. Szintén a császári hadsereg toborzásának felgyorsítását szolgálta a sorozóbizottság leendő állomáshelyei közti fuvarozás előre történő leszervezése és kifizetése, mellyel néhány kijelölt szolgabíró lett megbízva.

Külön figyelmet szenteltek a Soroksáron lovassági kiképzést vezető Modrovits Miklós levelének, amelyben az illető jelentést tett arról, hogy Hernádi Nagy Márton, pesti Schterich Henrik és Ujheti Antal nemesek önként ajánlkoztak csatlakozni az inszurgens lovassághoz, de felszerelésük finanszírozását nem tudták vállalni. A kért összeget a Bizottság felajánlásokból szándékozott kifizetni. Ennek kiutalásáról azonban nincsenek adatok. A verbuválás másik komoly jelentőséggel bíró eleme a fegyházak és börtönök átvizsgálása volt. A kisebb vétségek miatt elítélt, de fegyverfogásra alkalmas rabokat átadták a Hadseregnek.⁷²

Kónya János levelében beszámolt Moson vármegye Komáromba, Győrbe és Pozsonyba küldött jelentéséről, miszerint az ellenséges erők már a hónap elején átlépték az ország határát. Ennek folyományaként Kubinyi Károly pesti táblabíró száz forintot adományozott Pest-Pilis-Solt vármegye inszurrekciós pénztárába és további kétszáz forintot ajánlott fel – adott esetben az özvegynek is kijáró, a táblabíró élete végéig kiadott évenkénti kétszáz forintos járandósággal – annak a vármegyei inszurgensnek, aki a harcok során elsőként szerez érdemkeresztet.

Az ülésnap másik legfontosabb eseménye a vármegye élelmezési küldöttségének felállítása volt.⁷³ A bizottság szükségességét a pest-budai mészárosok kérvénye is igazolta, amelyet eredetileg a vármegyei közgyűlésnek kellett volna megvitatnia. Érthetetlen tehát, hogy miként került az Inszurrekcionális Deputáció elé, aminek működésétől az ügy tárgyalása temérdek értékes időt vett el. A kérvény egyébként egyszerű kérdést taglalt: Pest-Buda mészárosai kérvényezték a háborús körülményekre való hivatkozással, hogy a marhahús árát két-három krajcárral megemelhessék. Kérésüket azzal indokolták, hogy a környező vármegyék mészárosai már eddig is magasabb áron árulhatták a húst. A Bizottság megállapította, hogy a háborús körülmények éppen a hús árának csökkentését igényelnék, nem pedig a drágítását (utalva a közelgő seregösszpontosításra is), de engedve a kérésnek, a marhahús fontonkénti árát 1 krajcárral növelték. Új árat határoztak meg még néhány, a hadsereg számára is fontos árucikkre. Ezeket a következő táblázatba foglalva összegzem.⁷⁴

Árucikk	Június 4-én meghatározott ár/1 font
marhahús	15 krajcár
faggyú	30 krajcár
gyertya	45 krajcár
szappan	73 dénár

⁷² Mivel a sorozó bizottság Vas vármegyében is így cselekedett, általánosan látszik kirajzolódni a Monarchia törekvése az érzékeny veszteségek gyors pótlására. (PML IV. 4-e. 1. JKV 39.)

⁷³ Ennek tagjai: Szentkirályi László (II. viceispán); táblabírák: Péchy Imre, Rátonyi Gábor és Jankovich Imre; Friebnitz József (I. alnotárius); valamint Kalmássy Ignác, Buda és Boráros János, Pest követei. (PML IV. 4-e. 1. JKV 36.)

⁷⁴ PML IV. 4-e. 1. JKV 35.

Az árakat a Bizottság a legtöbb esetben növelte, engedve a kereskedők kérésének. Egyedüli kivételt a szappan képezett, amelynek olcsóbbá tétele a megnövekedett lakosság-számú vármegye kifejezett érdeke volt. A Soroksáron állomásozó inszurgens haderő ezred-orvosa is erre és az 1808-ban elfogadott katonai szabályzatra hivatkozva rendelte el a heti egyszeri fürdő vételét minden katona számára.⁷⁵

Az árak emelésénél a Deputáció azonban figyelembe vette a háborús körülményeket és törekedett arra, hogy a lakosságot ne terhelje a szükségesnél nagyobb mértékben.

3.3.5. SZENT IVÁN HAVÁNAK 7. NAPJA⁷⁶

Az ülésnap Kónya János jelentésének felolvasásával vette kezdetét, amelyből a Bizottság arról értesült, hogy az ejtett francia foglyokért cserébe Montbrun francia tábornok a mosoni Insurrekcionális Bizottság két tagját erőszakkal elvitette. Emellett megérkeztek és felolvasásra kerültek Somogy, Fejér, Veszprém és Zala vármegyék jelentései az ellenséges mozgásokról és túlkapásokról. A Bizottság ezekkel egy időben kapta meg a Magyar Királyi Haditanács utasítását arról, hogy az ellenkező értelmű, rendeletig minden külföldre menő hivatalos és polgári levelet le kell állítani, külfölddel minden levelezést be kell szüntetni.

Az események hatására a deputáció Friebricz Antal alszolgabíróat Csabára, Határ Miklós alszolgabíróat pedig Téténybe helyezte előre, hogy onnan az ellenség mozgásáról minden nap jelentést tegyenek, de szükség esetén azonnali hatállyal visszarendelhetők legyenek Pest-Budára.

Ezen a napon tett javaslatot a vármegyei lakosok élelmiszerellátásáról a június 4-én felállított élelmezési deputáció is, de ezeket pontosan nem ismerjük.⁷⁷

3.3.6. SZENT IVÁN HAVÁNAK 13. NAPJA⁷⁸

Az ülésnap legfontosabb rendeletei már mind az ország belső védelmére fókuszáltak. József nádor június 11-én Győrött kelt levelében utasította a vármegye Insurrekcionális Deputációját a Duna-vonal védelmének előkészítésére. Ennek értelmében a bizottság a következő öt rendeleti pontot fogalmazta meg, amely a Duna Pest–Pilis–Solt vármegyét érintő szakaszán értelmezendő, azzal a kitétellel, hogy a császári csapatok átjuttatása minden tekintetben elsőbbséget élvez:

1. A folyón fellelhető összes átkelésre alkalmas vízi szállítóeszköz átvontatása, átvitele a folyam bal partjára. Kivételt csak a mindennapi használat alatt álló eszközök képezhettek, de éjszakára azoknak is a Duna bal partján kellett lenniük.
2. A fenti szabályozás érvényes minden kompra és révre is.
3. Malmok áttelepítése. A lebonyolításra és az abból fakadó jogi nézeteltérések elkerülésére az áttelepítést a deputáció által kijelölt bírók és földmérők végezték.

⁷⁵ LÁZÁR, *i. m.*, 136–181.

⁷⁶ PML IV. 4-e. 1. JKV 45–50.

⁷⁷ PML IV. 4-e. 1. JKV 47.

⁷⁸ PML IV. 4-e. 1. JKV 51–57.

4. A gyűjtőpontok közelébe gyalogos őrséget állítottak, akik ellenőrizték a csónakok használatát és feleltek azért, hogy a folyó megfelelő partján maradjanak éjszaka is.
5. Lovas patroklok figyelték a folyószakasz teljes hosszát, különös tekintettel az átúsztatásra alkalmas részeket. A járőröknek minden lehetséges ellenséges mozgást azonnal jelenteniük kellett az őket irányító notariusnak.⁷⁹

A rendelet Győr eleste után lépett érvénybe, ugyanis ekkortól lehetett számítani a francia portyázók vagy az elővéd betöréseire a vármegye területén.

Szintén ezen a napon olvasták fel Gosztonyi azon jelentését, amelyben beszámolt csapatainak harci cselekményeiről, és kitüntetésre előterjesztette Földváry Gáspár lovasait, akik a Rába menti előcsatározásokban vitézságukkal kitüntették magukat.⁸⁰

3.3.7. SZENT IVÁN HAVÁNAK 15. NAPJA⁸¹

A Győr-Kisgyőr térségében lezajlott ütközetet követő ülésnapon felolvasott hadijelentések közül Zala vármegye francia megszállásának és az ottani lakosság zsarolásának híre a leginkább szembetűnő. Ezen jelentések mellett szinte eltűnik Kónya komáromi jelentése, pedig igazán fontos eseményről, a győri vár pénztárának Komáromba érkezéséről tudósít.

Ettől a naptól kezdve a deputáció legfontosabb tárgya a vármegyébe, de sokkal inkább a Pest-Buda városába érkező szétszéledt inszurgensek ügye. A pesti mézárósnak, Schöfnek Győrben járt fia a városból június 14-én délután négy órakor Pest felé indulva közel 15.000 szétfutott inszurgens nemest látott a postaúton Pest-Buda irányába jönni. Ezzel egy időben elrendelték a tartalékos inszurgensek egy alakulatának a felállítását a két várost összekötő pontonhídnál, hogy a városba özönlő csapategység nélküli gyalogosokat a pesti Károly Kaszárnyába – az Invalidusház ma, mint Budapest önkormányzati hivatala üzemel –, a lovasokat pedig az Új Épületbe – a mai Batthyány-örökmécses helyén állt épület – irányítsák át további intézkedésig.⁸²

Emellett, mivel a befutott jelentésekből az derült ki, hogy a francia hadsereg a lakosságtól prédálja össze az ellátmányhoz szükséges gabonát, a Bizottság elrendelte a vármegye főbb városaiban a gabonaraktárak feltöltését, amely feladat a szolgabírákat terhelte azzal az utasítással, hogy amennyiben valamely család ellenáll vagy terményeit rejtegetni próbálja, tartóztassák le és állítsák a vármegye deputációja elé.

4. AZ ELSŐ ÉS MÁSODIK NEMESI HAD ÖSSZEHASONLÍTÁSA

Bár az országban zajló sorozómustrák még márciusban megkezdődtek a nemesek között, a teljes hadba lépés mégis heteket vett igénybe. Pest-Pilis-Solt vármegyének az általános felkelés részére kiállított hadereje a legtöbb tekintetben megelőzte az ország többi részén felkelő csapatokat. Fegyelme, felszerelése és fegyverzete kielégítő volt. Ez érthető is, hiszen

⁷⁹ PML IV. 4-e. 1. JKV 51–54.

⁸⁰ PML IV. 4-e. 1. JKV 54–56.

⁸¹ PML IV. 4-e. 1. JKV 58–67.

⁸² Pest városa Veres D. monográfiája szerint 1501 lovast és 3922 gyalogost szállásolt el, így Schöf jelentése túlzónak mondható. (Veress D. 1987.)

az ország három fegyverraktára közül (Károlyváros, Temesvár, Óbuda) egy a vármegyében volt.

Egyenruhájuk az 1808-as előírásnak megfelelő búzavirágkék, vitézkötéses nadrágon és mentén kívül a dunántúli vármegyékre jellemző fekete parolival és csákóval egészült ki. Az óbudai fegyverraktárból javarészt 1745M, illetve 1754M típusú kovás lőfegyverekkel szerelték fel őket, amelyek ugyan nehezebbek és pontatlanabbak voltak a sorgyalogságnál rendszeresített 1798M típusnál, de lőserpenyőjük és vesszőkosaruk elérte azok színvonalát.

Élelmezésükben sem voltak komolyabb akadályok, mivel Pest és Buda malmaiban gyakorlatilag állandóan öröltek a hadsereg részére, amelyből azután az inszurgensek részére is vásárolt a vármegye. Az április 27-én kezdődő táborba szállást a május 10–13. között Soroksáron lezajlott mustra követte, miután a kiállított nemesi sereg (1800 fő: 1200 lovas és 600 gyalogos) Gosztonyi János ezredes vezetésével azonnal megindult a nyugati határ irányába.⁸³ Itt részt vettek az elővédharcokban, a június 14-ei győr-kismegyeri ütközetben, valamint a legfegyelmesebb inszurgens alakulatként a június 16-ig tartó utóvédharcokban is.

A második nemesi haderő összehívására Pest vármegyében így az országban egyedülálló módon május 27-én került sor. Táborba szállásuk már május 30-án megkezdődött, amit jelentősen gyorsított a márciusban lezajlott sorozómustrák iratainak használata. A Soroksáron így összegyűlt közel 2000 fő (1200 lovas és 800 gyalogos) vezetését Modrovits Miklós és Zlinszky Antal ezredskapitányok végezték.

Fegyverzetüket és ruhájukat a korábban már részletezett behívójuknak megfelelően otthonról hozták, hiszen a generális felkelők már felélték az amúgy is szűkös országos készleteket. Ennek megfelelően roppant színes öltözkű és vegyes felszereltségű társaságot képzelhetünk magunk elé. Ez azonban nem rontotta a soroksári ezred morálját és harci szellemét. Feladataikat komoly fegyelemmel végezték. Az általános gyakorlatozás mellett (erre a Gosztonyi-ezred esetében kevés idő volt) ők látták el a vármegyei csendőrség szerepét, a Duna-vonalának biztosítását, és ők építették ki a pesti hídfő, valamint a soroksári tábor sáncosítását is.

5. ÖSSZEGZÉS

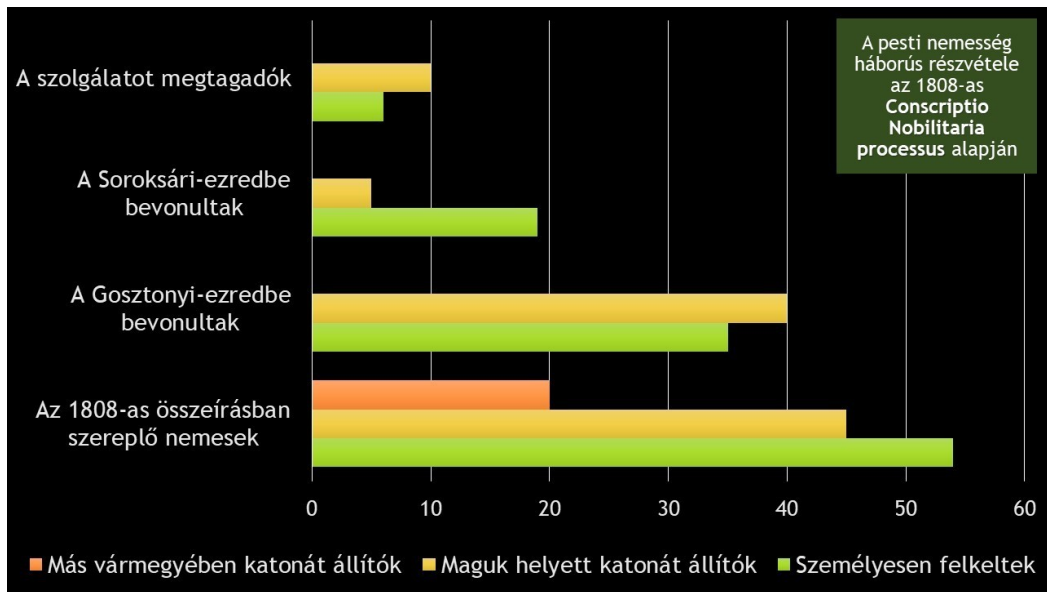
Az 1809-es háborúból Pest-Pilis-Solt vármegye bőségesen kivette a részét. Nemcsak az inszurgensek kiállításával, hanem az azt követő időszakkal (1809. május 27–1809. június 15.) is, hiszen a háború a vármegye számára tulajdonképpen csak ekkor vette kezdetét. Rendfenntartás, új sorozások, új behívások, a Győrtől június 14-től kezdve visszavonuló csapatok bekvártélyozása, valamint a rengeteg ipari termék és mezőgazdasági termény előteremtése megkívánta a vármegye komoly erőfeszítését. Jelen munkámban pusztán a vármegye legfontosabb, hadszervezéssel megbízott szerveinek rendeleteivel foglalkoztam, a területi korlát miatt nem volt módom és célom sem a fentiek miatt felmerülő jogi perekről, sem az egyes rendeleteknek a teljes háborúra vetített hatásairól beszélni.

Munkám révén megállapítható, hogy Pest-Pilis-Solt vármegye hivatali rendszere jól vizsgázott az 1809-es hadjárat június 15-ig tartó időszakában. Amikor a hadi szervezés feladatai túlnőtték a Kis-és Közgyűlés erejét, felállították az Inszurrekcionális Deputációt, és

⁸³ R. KISS, *i. m.*, 45–46.

a továbbiakban szorosan együttműködve a háború ideje alatt működő bizottsággal, az inszurgensek és a vármegye hadügyeinek nagy részét átruházták rá. Csak így volt lehetséges a második összehívás (1809. május 27.) során Soroksáron összegyűlt ezred (közel kétezer fő) felszerelése, ellátása és felkészítése. A Deputáció munkájának eredménye, hogy Győr elestének hírére megkezdődött a soroksári tábor sánctáborrá való átépítése és a Győrtől visszavonuló rendezetlen hadsereg pesti hídnál történő megállítása és beszállásolása. Ezzel párhuzamosan folytak a kocsmáknak és fogadóknak rendszeresen végzett ellenőrzései, valamint a dunai hajók és vízimalmok a folyó bal oldalára való áttelepítésének előkészületei.

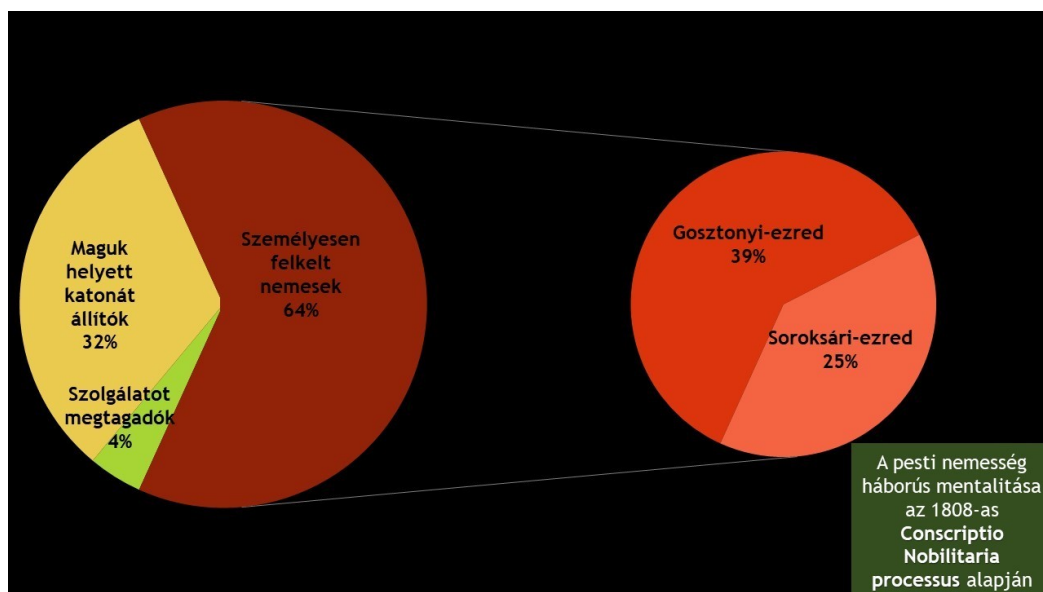
A pozsonyi országgyűlés 1808. III. tc. törvényének értelmében 1808-ban Pest-Pilis-Solt vármegyében is összeírták az inszurrekció összehívásakor kötelességteljesítésére kötelezhető nemeseket. A lista a vármegye mind az öt járásában elkészült (Pest, Pilis, Solt, Kecskemét, Vác), és felsorolja Buda és Pest városainak nemesait is.⁸⁴ A több ezer nevet magába foglaló, hat kötetes lista felépítése tartalmazza az egyes nemesek nevét, életkorát és családi állapotát, valamint feljegyzésre került katonai szolgálatra való alkalmassága és a kötelesség teljesítésének módja is. Ezen lista alapján került sor 1809. márciusában az első sorozómustrákra, valamint a nemesek behívására. A Közgyűlés az első, az Inszurrekcionális Deputáció pedig a második behívás során figyelembe vette, hogy a behívott nemes halála esetén se szakadjon meg a család vérvonala; így tehát igyekeztek csak a több férfitaggal rendelkező családokat behívni.

A grafikon a Pest városából behívott kétszáz nemes katonai szolgálatot önként vállaló és a katonai szolgálatot megtagadók arányát mutatja. Kiemelendő a helyettesállítás szokása, melyhez minden inszurgensnek joga volt. Ennek értelmében, ha a nemes hivatali tisztsége vagy fizikai állapota miatt képtelen volt a személyes szolgálatot elvállalni, maga helyett (birtokainak kiterjedtsége alapján) lovas vagy gyalogos katonát kellett felfegyvereznie. A vármegyei nemesség Napóleon-ellenes mentalitását jól tükrözi, hogy kötelességeiken messze

⁸⁴ Conscriptio Nobilitaria processus, Jelzet: PML CC. VI. 15/a-f.

túlmenően vállalták el országos példamutató szerepüket. Ere kitűnő példa gróf Teleki László esete, aki fontos hivatali tisztje lévén nem tudott személyesen részt venni a felkelésben, de Pesten és erdélyi birtokain is állított katonákat az inszurrekció részére, emellett fiai közül kettő teljesített katonai szolgálatot a Gosztonyi-, valamint a soroksári ezredben is.

A Conscriptio Nobilitaria Processus listája jól bizonyítja a vármegye háborús bürokráciájának szervezett működését és a magyar nemesség helyállását a franciaellenes udvari politika küzdelme mellett foglalva állást.

A Gosztonyi-ezred részére a Soroksári-ezred egy alkalommal küldött utánpótlást (25 fő és 8 társzeker június 2-án), a vármegye mégis folyamatos készülletben állt, hogy ha szükséges, önmagát védje meg a Duna mentén készített védelmi vonalnál. Ezt mutatja a hadsereg számára is fontos árucikkek árainak meghatározása és a behívható nemesek állandó készenlétben tartása. A vármegye hadüggyel és hadszervezéssel foglalkozó hivatalai tehát bebizonyították alkalmasságukat és kiválóságukat.

Bízom abban, hogy ezzel a munkával kezdetét veszi a stratégiailag és politikailag is kulcsfontosságú Pest-Pilis-Solt törvényesen egyesült megyének a háborús erőfeszítéseit hiánypótlóan feltáró kutatása. A következő lépésben szeretném feldolgozni az Inszurrekcionális Deputáció teljes háborút lefedő (az 1810-es feloszlásig tartó) rendeleti listáját; a vármegyei hatósági szervek rendeleteinek kihatását a lakosságra nézve a háború teljes ideje alatt; valamint az 1808-as nemesi összeírás és a már R. Kiss István⁸⁵ által is közreadott „Gosztonyi-lista” összevetéséből a tartalékosként behívott nemesek Soroksári-listáját. Ezek összessége fogja végeredményben kirajzolni Pest-Pilis-Solt vármegyének, az ország katonai és politikai középpontjának teljes háborús bürokráciáját és katonai tevékenységét.

⁸⁵ R. KISS István, *Az utolsó nemesi felkelés II.*, Budapest, 1911.

REZÜMÉ

Magyarország szerepvállalása a napóleoni háborúkban sok ezer katonára és sok millió forintra tehető. Nagymértékben leterhelte a lakosságot, bővítette népdalkincsünket, új vonulatokat rendelt kultúránkhoz. Nem utolsó sorban megpecsételte egy ősi intézmény, a generális insurrekció sorsát. Sokan, sokféleképpen kutatták már a nemesi hadviselés utolsó erőpróbájának időszakát; az insurrekció összehívását, felállítását és megszervezését, de kevesen foglalkoztak a háború alatt működő hivatalokkal.

Jelen munkában a stratégiai és politikai szempontból is kulcsfontosságú Pest-Pilis-Solt vármegyének háborús erőfeszítéseibe, a harcok felszíne mögött megbúvó szervező munkába nyerek betekintést. Az iratanyag nagysága és kiterjedtsége miatt elsősorban a kifejezetten erre a célra összeült Insurrectionális Bizottság és a vármegyei Kis- és Közgyűlés iratait használom az Insurrectionális Bizottság felállításától (1809. május 27.) a győrkismegyeri ütközet napjáig (1809. június 14.), illetve az azt követő ülésnapig (június 15.).

Célom tehát Pest-Pilis-Solt vármegye háborús bürokráciájának a fent említett időszakot lefedő feltárása, egy eddig meg nem vizsgálta és be nem mutatott bizottság: az Insurrectionális Deputatio és a vele együttműködő társhivatalok munkáján át. Munkám nem az 1808 óta tartó előkészületekkel, hanem már a hadjárat alatt zajló háttérmunkákkal foglalkozik (tartalékos haderő felállítása, védelmi vonal kiépítése, csend-és rendőri feladatok megszervezése) a hadibürokrácia rendeleteinek szemléltetésén keresztül.

Additional material on the Pest county military organization of the 1809 insurrection

The cost of the Hungarian participation in the Napoleonic Wars may be estimated at thousands of soldiers and millions of forints. It put a heavy burden on the population, enriched the range of our folk songs, and set a new course for our culture. Last but not least, it sealed the fate of an ancient institution, the “general insurrection”. Many people have researched, in many different ways the period of the last test of noble warfare: the summoning, the set up and the organization of the insurrection; however, only a few people have been occupied with the offices during the war.

In the present paper, I examine the work of the Pest-Pilis-Solt county, which was crucial both from a strategic and a political point of view, and I gain insight into the organizing work underlying the fights. Due to the size and extent of the files, I mainly use the documents of the Insurrectional Committee and the Small and General Assemblies of the county, from the establishment of the Insurrectional Committee (27 May 1809) until the Battle of Győr-Kismegyer (14 June 1809) and the following day in session (15 June).

My aim is to explore the war-time bureaucracy of Pest-Pilis-Solt county in the aforementioned period, through the work of a committee, that has never been examined and demonstrated before: the Insurrectional Deputation and its co-operating agencies. My paper is not concerned with the preparatory work starting in 1808, but rather deals with the background work during the war campaign—such as setting up a reserve military force,

Pest városa

A második összehívás gyülekezőhelye:
Soroksár és a környéken elterülő mezőség

BIBLIOGRÁFIA

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Vármegyei Insurreccionális Bizottság Iratai (Deputatios Iratok) Jelzet: PML IV. 4-e. 1. JKV (Pest-Pilis-Solt 1757-1810.)
Pest-Pilis-Solt VM. Nem. Közgy. ir. Köz-és Kisgy. JKV. Jelzet: PML IV.3-a/1. 37. kötet (mikrofilm adatai: XV.5-c.62. 11729/99 8849 PML)
Conscriptio Nobilitaria processus, Jelzet: PML CC. VI. 15/a-f.
Insurreccionális Bizottmány pénztárának ir. (PML IV.4-f.1.)
Hadtörténeti levéltár 1809. május- júniusi iratai: HM HIM 1809/5-6.

SZAKIRODALOM

DOMANOVSKY Sándor, *József nádor iratai III. 1807–1809.* Budapest, MTT, 1935.
Franciák Magyarországon 1809, I–II. szerk. BANA József és KATONA Csaba, Győr – Budapest, 2010–2012.
A Habsburgok, szerk. GONDA Imre – NIEDERHAUSER Emil, Budapest, Gondolat, 1978.
KOSÁRY Domonkos, *Napóleon és Magyarország, Budapest, Magvető, 1977.*
NAGY-L. István, *A császári-királyi hadsereg 1765–1815. Szervezettörténeti és létszámviszonyok, Pápa, 2013.*
BONAPARTE, Napóleon, *Az uralkodás művészete, Budapest, Helikon, 2018.*
VERESS D. Csaba: *Napóleon badai Magyarországon 1809, Budapest, Zrínyi, 1987.*
A magyar hadtörténelem évszázadai, szerk. KIRÁLY Béla, VESZPRÉMY László. Budapest, 2003.
A Magyar Királyi Nemesi Felkelés 1809. évi szabályzatai: Korabeli katonai szótárral. S. a. r. LÁZÁR Balázs, Budapest, Nap Kiadó, 2009.
A magyar nemzet története VIII, szerk. SZILÁGYI Sándor, Budapest, 1898.
BALOGH Gyula, *Az 1809. évi insurrectio és francia megszállás Vasmegyében, Szombathely, 1885.*
Reprint: Szombathely, 1997.
BÁNKINÉ Molnár Erzsébet: *A Jászkun terület szerepe az 1809. évi napóleoni háborúban és az utolsó nemesi felkelésben = A napóleoni háborúk és a magyar nemesség: Emlékkülés az 1809. évi francia háború 180. évfordulójának alkalmából, szerk. VERESS D. Csaba, Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum 1992.*
BENDA Kálmán, *A magyar nemesi mozgalom 1790-ben = Történelmi Szemle, XVII. (1974), 1–2. szám, 183–210.*
Énekes poézis: Válogatás Pálóczi Horváth Ádám ötödfélszáz énekeiből, szerk. KATONA Tamás, KÜLLŐS Imola, a zenei részt gondozta és a dallamjegyzeteket írta: DOMOKOS Mária, Budapest, Magyar Helikon, 1979.
<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=80800003.TV> [2019.01.04.]
<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=22200007.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1222.%2520VII.%2520t%25C3%25B6rv%25C3%25A9nycikk> [2019.01.04.]
<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=80800003.TV> [2019.01.06.]

- Énekek gyűjteménye*, szerk. JENEI Ferenc, Győr, 1942.
- Francia emlékek: Napóleon és Vasvármegye, Francia hatások Vasvármegye művelődéstörténetében*, szerk. KÖBÖLKUTI Katalin, NAGY Éva, Szombathely, 2005.
- GÁLOS Magda, *Insurrekciós dalok* = ItK, 1 (1935), XLV.
- GERGELY András, *A nemzeti ébredés kora, 1791–1848.*, Budapest, Kossuth, 2009.
- Győri Múzsza kulturális magazin jubileumi különkiadása, szerk. BANA József, Győr, Győri Városi Levéltár, 2 (2009).
- HAHNER Péter, *A régi rend alkonya: Egyetemes történet, 1648–1815.*, Budapest, Panem, 2006.
- HERMANN Róbert, *Magyarország hadtörténete III: Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718–1919*, Budapest, Zrínyi, 2015.
- KISFALUDY Sándor, *A lelkes magyar leány — zenés történeti játék 1809-ből: Régi Magyar Színpad 3/1–2.* szerk. MEDGYESY S. Norbert, a DVD-lemez előadói: PPKE BTK Boldog Özséb Szintársulat, Piliscsaba; LFZE–Zeneakadémia Népzene Tanszék, Budapest. Rendező: GODENA Albert. Zenei rendező: TARI Lujza, VAKLER Anna, JÁNOSI András, Piliscsaba, 2010.
- KISFALUDY Sándor, *A lelkes magyar leány = Kisfaludi Kisfaludy Sándor minden munkái, V. kötet*, szerk. ANGYAL Dávid. Budapest, Franklin Társulat, 1892.
- KISFALUDY Sándor, *Hazafiúi szöveget a magyar nemességhez = Kisfaludi Kisfaludy Sándor minden munkái, VIII. kötet*, szerk. ANGYAL Dávid, Budapest, Franklin Társulat, 1893.
- Magyarország hadtörténete: A honfoglalástól a kiegyezésig*, szerk. TÓTH Sándor, LIPTAI Ervin, BORUS József, Budapest, Zrínyi, 1985.
- Magyar történelmi fogalomtár II.*, szerk. BÁN Péter, Budapest, Gondolat, 1989.
- Nemzeti és polgári átalakulás a XIX. századi Magyarországon*, szerk. OROSZ István, PÖLÖSKEI Ferenc, Budapest, 1994.
- Ötödfélszáz énekek: Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből.* S. a. r. BARTHA Dénes, KISS János, Budapest, Akadémiai, 1953.
- RÉFI Attila, *A császári-királyi buszárság törzstisztje kara a francia forradalmi és a napóleoni háborúk korában (1792-1815)*, Budapest – Sárovar, 2014.
- R. KISS István, *Az utolsó nemesi felkelés I–II.*, Budapest, 1911.
- SZABÓ István, *Jobbágyság, parasztságot: Értékezesek a magyar parasztság történetéből.* S. a. r. és bev. FÜR Lajos, Budapest, Akadémiai, 1976.
- TULARD, Jean, *Napóleon*, Budapest, Osiris, 1997.
- VERESS D. Csaba, *A győri vár*, Budapest, Zrínyi, 1993.
- VIZI László Tamás, „Kövess példájokat vitéz eleidnek...” *A magyar nemesi felkelés a francia háborúk időszakában, különös tekintettel Székesfehérvár és Fejér vármegye insurrekciós szerepére*, Székesfehérvár, 2014.
- ZÁKONYI Ferenc, *A Dabroakai csárda*, Ajka, 1982.

A vallás, mint a diplomácia mozgatórugója
Az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciája
az Oszmán Birodalomban élő uniált katolikus felekezetek
kontextusában*

Az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciája a kutatások kimeríthetetlen forrása. Számtalan összetevő, befolyásoló tényező, ön- és közérdek, és számtalan véletlen határozta meg ezt az amúgy nem túl hosszú történelmi korszakot. Olyan kutatási témát tehát a Monarchia diplomáciáján belül nehéz találni, amely kevésbé feldolgozott, de valamiképpen meghatározó a diplomáciát mozgató¹ tényezők között. A vallások, különösen az Oszmán Birodalmon belüli vallások ilyenek.

Kutatói koncepcióm arra a kérdésfeltevésre alapozom, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia hogyan tekintett az Oszmán Birodalomban élő uniált katolikus felekezetekre a 19. és a 20. században? Milyen különbségek mutathatók ki a diplomáciatörténet szintjén, ha az Oszmán Birodalom görögkatolikus, illetve örmény katolikus felekezeteit vizsgáljuk?

E tanulmány témájaként alapvetően az Oszmán Birodalomban élő görög- és örmény uniált (görögkatolikus, illetve örmény katolikus) felekezeteket választottam. A görögkatolikusokat illetően csak a bizánci rítusú, görög nyelvű uniált katolikusokról lesz szó, így a szír melkiták nem témái ennek a tanulmánynak. A vizsgált korszakok előrevetítik a módszertani megközelítést: három időszak összehasonlító vizsgálata adja tanulmányom keretét. Az érett *tanizmat* reformok, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia megalakulásának időszaka (1850–70-es évek), a Berlini Kongresszus időszaka (1870–80-as évek) és az első világháború időszaka (1914-től).

E kutatás legfontosabb forrásai, az eddig kevésbé kutatott diplomáciai levelezések az Oszmán Birodalmon belüli osztrák–magyar külképviseletek és a bécsi közös külügy-minisztérium között.² Kutatásom újszerűségét e dokumentumok feldolgozatlansága adja, illetve az a tény, hogy ezzel a témával mindeddig sem a magyar, sem a nemzetközi szaktársadalom nem foglalkozott átfogóan. Relevanciája a primer forrásokból ered, amelyek hiteles képet festenek a diplomáciai érdekekről (hiszen a levelezésekből csakis a szándékokról kapunk képet). Ezáltal elkerülhető, hogy a tényleges diplomáciai mozzanatokból kelljen következtetni a kiváltó okokra.

* E tanulmány, illetve kutatásom létrejöttében köszönet illeti Kovács Bálintot, a PPKE-BTK Armenológiai Intézetének vezetőjét, OTDK pályamunkám témavezetőjét.

¹ A címben használt „mozgatórugó” kifejezés nem arra utal, hogy egyedül a vallás határozta meg a diplomáciát. Sokkal inkább a vizsgálat céljára, vallási összefüggések és vallások törekvéseiből eredő érdekek vizsgálatára, a Monarchia diplomáciájának kontextusában.

² Ezek a dokumentumok a bécsi állami levéltárban (*Haus-, Hof- und Staatsarchiv/HHStA*) találhatóak.

1. BEVEZETÉS

A válságban lévő Oszmán Birodalom a 19. század első felében lezajló szerb, algír, görög és egyiptomi függetlenedési törekvések hatására egy új, modernizációs politikába kezdett bele, amelyeknek többek között része volt egy sor, egységesítést célzó rendeletet (*tanżimati harije* = jóindulatú rendelkezések).³ Ezekre azért volt szükség, mert a függetlenedési hullám, mozgatórugója mindegyik esetben, az elhanyagolt nemzetiségi politika volt.⁴ A török kormányzat a nemzetiségek érdekeit nem minden esetben szem előtt tartva politizált, akár épp az érdekekkel ellentétesen, így a multikulturalitás komoly problémává fejlődött a század elejére.⁵ A Birodalmon belüli multikulturalitás egyik legfontosabb oka pedig a vallási megosztottság volt, amelyet elsősorban az Orosz Birodalom igyekezett kihasználni. A század legtöbb, az Oszmán Birodalmat érintő katonai konfliktusában az oroszok érdekeltek voltak, fölhasználva a délszláv etnikumokat tömegbázisként. A cári Oroszország egyik legfontosabb törekvése az időszakban a balkáni térhódítás volt, amit egy igen offenzív politikával kívánt megvalósítani. Az orosz–délszláv kapcsolat alapját kétféleképpen lehet azonosítani. Mindenképpen releváns az a vélekedés, amely szerint a pánszláv eszme volt az okozója a délszlávok oroszbarátságának.⁶ Ettől némiképp eltér ennek a tanulmánynak a felvetése, mely a vallási identitás fontosságát, az etnikumtól való függetlenség lehetőségét hangsúlyozza a korban. A két vélekedés ugyan nem zárja ki egymás, az utóbbi bebizonyosodása mégis más kontextusba helyezné a 19. századi Balkán problémakörét.

Az előbb említett *tanżimat* átalakulásnak, a vallásokat illetően mindeztidáig igen negatív volt a megítélése. A nemzetközi kutatás egy ötven évig tartó töretlen folyamat és érdek részeként értékeli a reformokat, amelyeknek egyik fő célja a kereszténység ellehetetlenítése volt.⁷ E tanulmány keretei között viszont ez a nézőpont nem érvényesül. Ellenkezőleg, alapvetésként megfogalmazható, hogy a vizsgálódás fókuszában olyan (kül)politikai viszonyok és tényezők vannak, amik megmagyarázhatják a *tanżimat* reformok „vallásellenességét”. Az időszak megítélésében ez a fajta hozzáállás mindenképpen újszerűnek tekinthető.

Az Osztrák–Magyar Monarchia, megalakulásától kezdve érdekelt volt egyes balkáni etnikumok helyzetének rendezésében. Az oroszokhoz hasonlóan a dualista Monarchia is erősíteni szerette volna a balkáni tömegbázisát és kisebb lépésekben területeket szerezni a félszigeten. A kínálkozó lehetőség az 1878-as Berlini Kongresszussal jött el, amikor Európa

³ A modernizációs folyamat, közismert nevén a *tanżimat* reform(ok) II. Mehmed (1808–1839) szultán alatt kezdődött, szimbolikus kezdőpontja az 1839-es gülhánei alkotmány. Célja az egyenjogúsítás, és egységesítés. Az 1856-os *Hatt-i Humayun* jogegyenlőséget teremtett a Birodalom alattvalói között. Forrás: Edgar HÖSCH, *Geschichte der Balkanländer*, 1995, 172.

⁴ Sir Edward S. CREASY, *History of the Ottoman Turks, from the beginning of their empire to the present time*. New York, H. Holt and Co., 1878, 523–524.

⁵ Stanford J. SHAW, *The Ottoman Census System and Population, 1831–1914*, *International Journal of Middle East Studies*, 1978, 3. sz., 325–327.

⁶ A kérdéskört összefoglalja: HEKA László, *A délszláv népek nemzetiségi mozgalmai a 19. században*, *Acta Universitatis Szegediensis: acta juridica et politica*, 2010, 1–64. sz., 299–324.

⁷ Bővebben: Ruben SAFRASYAN, *Patterns of Ottoman Politics towards Christians during Tanżimat: From Equal Rights to Ottomanization and to Genocidal Intent*, *Journal of Oriental and African Studies*, 2007, 247–270.

nagyhatalmai mintegy eldöntötték, hogy az orosz, vagy az osztrák–magyar érdekeknek adnak-e teret a Balkáni krízisekben – ez a tanulmány csak a Kongresszus vallásokat érintő rendeleteivel foglalkozik.⁸ A 19. századi háborúk során a Porta területeiből igen sok elszakadt, az oroszok pedig több területet is elfoglaltak; ezeket békeszerződésben rögzítették. Végül soron ezen területek hovatartozásáról is döntöttek a nagyhatalmak, egyértelműen a Monarchiát részesítve előnyben. A Berlini Kongresszus eredményeit emiatt a magyar és nemzetközi szakirodalom jelentős hányada jellemzően lesarkítja: a nyugati nagyhatalmak szemszögéből pozitív, az Orosz Birodalom nézőpontjából visszalépés, ezért negatív.⁹ Ezt az értelmezést biztosan árnyalná, ha bebizonyosodna egyes osztrák–magyar törekvések sikertelensége, az uniált vallások kontextusában.

Az I. világháború (1914–1918) időszakában, illetve az azt megelőző évtizedben teljesen átformálódott az Oszmán Birodalomhoz való európai hozzáállás. „Európa beteg embere” mögül egyre többen, köztük az angolok és a franciák is kihátráltak, egyedüli szövetségesként csak a központi hatalmak maradtak. Az erősödő török nacionalizmus, amit a nemzetiségi krízisek tetéztek, ugyanakkor a két megmaradt szövetséggel való kapcsolatot is megnehezítette. Ennek az egyik legfontosabb következménye, a nemzetközi szerződések elértéktelenedése, azaz a külpolitikai kapcsolatok bonyolódása lett.¹⁰

A világháború időszakára vonatkozólag mindössze egy történeti problémakörbe kapcsolható be e tanulmány kérdésfelvetése: a Monarchia bármínemű kapcsolata a katolikus vallásokkal melyik oldal érdekeit szolgálta, eszköz vagy cél volt a katolicizmus a Habsburgok kezében? A dinasztia évszázados viszonya a katolikusokhoz megalapozhatta az Oszmán Birodalmon belüli vallások elvárásait, reményeit is. A feltevés beigazolódása, miszerint ezeket az érdekeket csak egyes esetekben vették figyelembe a Habsburg-országok, fontos pontja lehetne a császárok utolsó éveiről alkotott narratíváknak.

2. AZ OSMÁN BIRODALOMBAN ÉLŐ UNIÁLT FELEKEZETEK TÖRTÉNETE ÉS HELYZETE A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Bár a tanulmány által vizsgált fő időszak 1878-tól 1918-ig tart, ebben a fejezetben az azt megelőző időszak szemléltetésére kerül sor, 1853-tól. Ennek az az oka, hogy a századforduló vallási képe egy a korábbi események által alkotott kész helyzet. A külpolitikát mozgató vallási érdekek okát így nem itt, hanem az ezt megelőző fél évszázadban kell keresni. E fejezet legfontosabb kérdése a következőhöz kapcsolódik: milyen érdekei voltak a vizsgált felekezeteknek (görög- és örmény katolikus) az Oszmán Birodalmon belül a 19. század végén? Mi az, amit ezek közül az oszmán államtól megkaptak, illetve elvártak?

A Porta által gyakorolt valláspolitiká igen toleránsnak volt tekinthető több felekezet felé is. Az iszlám természetesen mindvégig államvallás volt, de „könyves nép”-ként (*Ahl al-Kitáb*) a Birodalom más vallásait, például a keresztényeket is megtűrt (*dzimmi*) státuszban kezelték.¹¹ Ezek a vallások önálló közigazgatási egységeket alkottak (*millet*), azaz a megtűrt

⁸ A. J. P. TAYLOR, *Harc a hatalomért*, Budapest, Scolar, 2000, 304–316.

⁹ A kérdéskörrel alkotott eddigi nézeteket összefoglalja: *Uo.*, 285–316.

¹⁰ MATUZ József, *Az Oszmán Birodalom története*, Budapest, Akadémiai, 1990. 198–213.

¹¹ Karen BARKEY, *Islam and Toleration*, International Journal of Politics, Culture, and Society, 2005, 1–2 sz., 16.

felekezetek vezetői nemcsak szakrális, hanem világi hatalommal is bírtak. A *millet* rendszer így tartalmazott ortodox keresztény, zsidó, apostoli örmény, és a 19. század elejétől katolikus és protestáns egységeket, amik nagyfokú autonómiát élvezhettek.¹²

Ez a rendszer egészen a *tanzimat* reformidőszakig működött jól, ekkor ugyanis a világi hatalom centralizációja lett az egyik fő célja az oszmán kormánynak, az egyes nemzetiségek autonóm közigazgatása pedig akadályozta ezt.¹³ A *tanzimat* időszak egyik fő célkitűzése ekkor az „egységesítés” lett.¹⁴ A *millet* rendszer a modernizációs időszakban, bár elviekben nem szűnt meg, átadta a helyét a szigorúan csak egyházi közigazgatási egységeknek.¹⁵ Az, hogy olyan fontos identitásformáló tényezők, mint az oktatás, államilag szabályozva lettek,¹⁶ meglátszódott a Birodalom demográfiai adataiban is. A muszlim lakosság aránya a teljes népességhez képest a 19. században ekképpen változott: az 1820-as években, tehát még a *tanzimat* reformok előtt 60%, az 1870-es években viszont már 69%, 1890 után pedig már 76%.¹⁷ Ezek a számadatok ugyanakkor nem számolnak többek között azokkal a keresztényekkel, akik bár keresztények voltak, különböző okokból mégis muszlimnak vallották magukat.¹⁸ Fontos megemlíteni, hogy a kereszténység ellehetetlenítése nem látszódott meg a nagyvárosokban. Az 1885–86-os konstantinápolyi népszámlálás a lakosság kevesebb, mint a felét mutatta muszlimnak (385.000 fő), a másik felét elsősorban ortodox kereszténynek (310.000), de jelentős volt a zsidó, a protestáns és a katolikus népesség is.¹⁹ A városokban ugyanis több keresztényt patronáló intézmény (konzulátusok, iskolák, kereskedelmi szervezetek) is működött külföldi támogatással, amelyek segítségével a keresztények betagozódhattak az értelmiségbe.²⁰ Ehhez persze szükség volt egyfajta keresletre is, azaz hogy a nem muszlim népességnek valamifajta létjogosultsága legyen a nagyvárosokban. Az iszlámmal össze nem egyeztethető, de az állam működéséhez elengedhetetlen szektorok (pl.: bank²¹) működtetéséhez okvetlenül szükség volt a keresztény és zsidó értelmiségre. Tehát az egyes felekezetek híveinek száma bár lecsökkent,²² a megmaradt értelmiségiek ugyanúgy képesek voltak fenntartani a vallásaikat.

Mivel az alsóbb (nem értelmiségi) néprétegek vallási összetételére igen nagy hatással voltak a *tanzimat* reformok, így elsősorban velük támadt az államirányításnak érdekellentéte.

¹² ÁGOSTON Gábor, Bruce MASTERS, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York, Facts On File, 2009, 383.

¹³ Thomas SCHEBEN, *Verealtungsreformen der früher Tanzimatzeit*, Frankfurt am Main–Bern–New York–Párizs, P. Lang, 1991, 13–14.

¹⁴ A fogalom eredetéről és megvalósításáról lásd: SAFRASTYAN, *i. m.*, 247–270.

¹⁵ ÁGOSTON, MASTERS, *i. m.*, 383.

¹⁶ SAFRASTYAN, *i. m.*, 247–270.

¹⁷ Ahmet İÇDUYGU, Şule TOKTAŞ, B. Ali SONER, *The politics of population in a nation-building process: emigration of non-Muslims from Turkey*, *Ethnic and Racial Studies*, 2008, 2. sz., 363.

¹⁸ Bővebben: Stavro SKENDI, *Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomans*, *Slavic Review*, 1967, 2. sz., 227–246.

¹⁹ A számok közelítő értékűek. Forrás: SHAW, *i. m.*, 332–333.

²⁰ Charles A. FRAZEE, *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453–1923*. New York, Cambridge University Press, 1983, 88–92.

²¹ Az oszmán bankokban típusan sok nem-muszlim dolgozott. Forrás: Sevkett PAMUK, *The evolution of financial institutions in the Ottoman Empire*, *Financial History Review*, 2004, 1. sz., 16.

²² Bővebben: Kemal H. KARPAZ, *Ottoman Population 1830–1914: Demographic and Social Characteristics*. Madison, The University of Wisconsin Press, 1985, 72.

A városi értelmiségre nem volt olyan nagy hatással az átalakulás, az ő körükben nem tűntek föl új érdekek. Mindkét társadalmi csoport esetében megfigyelhető azonban a rejtett vallási identitás, ami fönttartotta a vallási heterogenitást, ez pedig a multikulturalitás egyik okozója volt. Az alsó néprétegnek viszont sokkal inkább érdeke volt autonómiájuk visszaszerzése, mint a fölsőnek.

Az egységesítést célzó rendeletek alapvető vallásellenessége²³ nem minden felekezeten érezte a hatását, a katolicizmus gyarapodott mind a Balkánon, mind Anatóliában.²⁴ E növekedés okai pedig jóval túlmutatnak az Oszmán Birodalom vallás- és nemzetiség-politikáján, az Osztrák–Magyar Monarchia és az Orosz Birodalom törekvései ugyanis erőteljesen befolyásolták az oszmán területek vallási képét.

A *tanzimat* reformok érett szakaszában (1850–70-es évek) az ortodox kereszténység híveinek száma, hasonlóan majdnem az összes keresztény felekezethez, csökkent. Az egyedüli kivételt ez alól a görögkatolikusok képezték; ugyanis ez volt az egyetlen felekezet, amely az 1820-as évektől egészen az 1870-es évekig gyarapodott. A Birodalom európai részén a nem muszlimok aránya a teljes népességhez az 1820-as években 68%, az 1840-es években 63,9%, az 1870-es években pedig 57% volt. Mindhárom időpontban a görögkatolikus népesség az európai birodalomrész növekvő össznépességének 4%-át tette ki.²⁵ Feltételezhető, hogy az ortodox kereszténység csökkenése összefügg a katolicizmus gyarapodásával, azaz sokan unióáltak.

Charles A. Frazee, az Oszmán Birodalom alatti katolicizmust vizsgáló művében, szentszéki forrásokra hivatkozva kitér a vallási missziókra, az érett *tanzimat* reformkorban (körülbelül 1856-tól), és több szervezetet is említ (*Congregation of the Most Holy Trinity*, *Congregation of the Holy Family*²⁶), amelyek ekkor tűntek fel, és rendszerszintűen belekezdtek a görögkatolicizmusra való térítésbe az új törvényeket kihasználva.²⁷ Ez bizonyítja azt, hogy a vallásszabadságot célzó reformok – tudniillik az érett *tanzimat* reformok úgy próbálták egységesíteni a társadalmat, hogy a Birodalom minden polgárát egyenlő szabadságjogokkal ruháztak föl, így vallásszabadsággal is²⁸ – a gyakorlatban megvalósulhattak. A térítések megítélése is változott, azelőtt ugyanis a törökök nem nézték jó szemmel a szervezett térítést,²⁹ illetve valószínű, hogy az ortodox keresztények fogékonyak lettek az uniólásra, hiszen különben nem tűntek volna föl épp ekkor a szervezetek.

A szláv nemzetiség körében nem volt ismeretlen a görögkatolikus térítés, hiszen a Habsburg Monarchia a vele határos szláv országokban támogatta a bizánci rítusú térítést, akár a latinnal szemben is.³⁰ A térítések koncepciója ehhez hasonló volt: az ortodoxoknak

²³ SAFRASTYAN, *i. m.*, 247–270.

²⁴ SHAW, *i. m.*, 326, 332.

²⁵ KARPAT, *Ottoman Population...*, *i. m.*, 72.

²⁶ A „*Congregation*” kifejezés félrevezető, ugyanis szentszéki adminisztrációra, de legalábbis támogatásra utal, holott ezek a missziók nélkülöztek mindenfajta külpolitikai támogatást. Forrás: FRAZEE, *i. m.*, 253.

²⁷ *Uo.*, 252–254.

²⁸ Kemal H. KARPAT, *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System*, Princeton, Princeton University Press, 1959, 10–11.

²⁹ A szervezett missziós tevékenység jogát a szultán csak erős nemzetközi szövetségek megkötésekor adta meg külföldieknek, így például a franciáknak 1569-ben. Forrás: FRAZEE, *i. m.*, 67.

³⁰ A 18. század végén a Habsburg-császárok a velük határos szláv területeken támogatták a görög rítusú közösségeket, ugyanis az az ortodoxiához közelebb áll (szertartásrend, hagyományok), mint a

ezek a missziókon keresztül lehetőségük adódott egy több európai nagyhatalom által patronált közösségbe lépni³¹ anélkül, hogy a hagyományaikkal szakítaniuk kellett volna.

Szintén fontos érv lehetett a görögkatolikus felekezet mellett az esetleges belpolitikai támogatottság. Adott volt ugyanis a Balkánon a szláv nemzetiség, amely különböző okokból az Orosz Birodalom felé húzott, s a 19. század során ezt nemegyszer bebizonyította.³² A törököknek valószínűleg érdekük volt ezeket az okokat megszüntetni, azaz elvágni a délszláv nemzetiségeket az oroszokhoz húzó kötelékeket. Ilyen kötelék lehetett a vallás, hiszen a szlávok körében meghatározó felekezeti, az ortodox kereszténység egyházi köz-igazgatásilag intenzív kapcsolatban volt az Orosz Ortodox Egyházzal.³³ Ezt a kapcsolatot elvágván, a törökök egy nagyon fontos köteléket szüntethettek meg. A görögkatolicizmus támogatása tehát geopolitikai érdekük is lehetett. Ezzel a szemmel nézve a Görögkatolikus Millet megalapítása 1848-ban,³⁴ és a Bolgár (görög) Katolikus Milleté 1860-ban³⁵ bizonyítéka lehet a szultáni támogatásnak és az ortodox kereszténység elhidegülésének (1831-től 1870-ig egyébként hat milletalapítás történt, és ezek közül egyik sem ortodox³⁶). A Bolgár Katolikus Millet – amely a pápától is megerősítést nyert 1861-ben³⁷ – vonzhatta az ortodox híveket.³⁸ Míg 1859–72-ig a Bolgár Görögkatolikus Egyház híveinek száma folyamatosan növekedett, és 1872-re eléri a 80.000 embert, addig a Bolgár Exarchátus³⁹ megalapítása után a hívek háromnegyede, 60.000 fő vissza-, vagy áttért az ortodoxiára.⁴⁰ Az át- és visszatértek tehát identitásukban ortodoxok lehettek, ami kizárja az „őszinte” áttérést. Azaz valamilyen tényezőnek, és ehhez nem elég a nagyhatalmak patronációja, olyan előnyöket kellett adnia a görögkatolikusoknak, amik meggyőzték az ortodox híveket. Ez a tényező az Oszmán Birodalom lehetett, ugyanis ennek indítékai (orosz befolyás csökkentése), és tettei (a

latin rítus, így könnyebben rávehette a görögkeleti keresztényeket a pápával való unióra. Forrás: CSELÉNYI István Gábor, *Mária Terézia és a görögkatolikus egyház*, Keresztény Szó, 2017, 1. sz., 11.

³¹ Plamen K. GEORGIEV, *Corruptive Patterns of Patronage in South East Europe*, Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2008, 61–63.

³² Krími háború (1853–1856), orosz–török háború (1806–12). Forrás: Aslı Yiğit GÜLSEVEN, *Rethinking Russian pan-Slavism in the Ottoman Balkans: N. P. Ignatiev and the Slavic Benevolent Committee (1856–77)*, Middle Eastern Studies, 2017, 3. sz., 1–3.

³³ FRAZEE, *i. m.*, 244.

³⁴ Joachim JAKOB, *Ostsyrische Christen und Kurden im Osmanischen Reich des 19. und frühen 20. Jahrhunderts*, Berlin–Münster–Zürich–Bécs–London, LIT, 2014, 62.

³⁵ A bolgár nemzetiség körében különösen nagy volt az unióra való arány. Forrás: R. J. CRAMPTON, *Bulgaria*, New York, Oxford University Press, 2007, 74–77.

³⁶ JAKOB, *i. m.*, 62.

³⁷ Denis VOVCHENKO, *Containing Balkan Nationalism: Imperial Russia and Ottoman Christians, 1856–1914*, New York, Oxford University Press, 2016, 121.

³⁸ Ennek oka az, hogy az egyszeri hívő embernek észrevétlen a különbség a két felekezet között. Szertartásrendben, a legfontosabb dogmatikai kérdésekben, hagyományokban nagyon hasonlóak.

³⁹ A folyamatos orosz diplomáciai nyomás, az ortodox kereszténység autonómiájának visszaállítására végül részleges sikerrel járt, a szultán ugyanis 1872-ben megalapította a Bolgár Exarchátust, ami ugyan ortodox keresztény, de (gyakorlatilag) független (autokefál) volt az Orosz Birodalomtól. A balkáni ortodoxiának ez lesz a központja 1872 után. Forrás: FRAZEE, *i. m.*, 242–247.

⁴⁰ Robert J. TAFT, *Between east and west: the Eastern Catholic ('Uniate') churches = The Cambridge History of Christianity, Volume 8. World Christianities c.1815-c.1914*, ed. Sheridan GILLEY, Brian STANLEY, New York, Cambridge University Press, 2005, 418–419.

katolikus milletek alapítása), valamint a felekezet folyamatos gyarapodása, erre engednek következtetni. A Porta tehát geopolitikai érdekektől vezérelve támogatta a katolicizmust.

Összességében megállapítható, hogy a görögkatolikus felekezet a *tanziimat* reform-időszakban igen jó pozíciót szerzett a Balkánon. Az egységesítő és a többi felekezetnek ártó reformok ellenére is sikerült stabil növekedést végrehajtania, ám ehhez kellett az ortodox kereszténység visszaszorulása is. A görögkatolikusok tehát, bár lendületük az 1870-es években elhalt, az osztrák befolyás növekedésével joggal és realisan számíthattak újbóli sikerekre mind a belpolitikában, mind a nemzetközi szintén, lendületvesztésüket ugyanis nem az állami bizalmatlanság, hanem az orosz befolyás okozta.

A görögkatolikusok helyzetének vizsgálata felvázolta, hogy a nemzetiségeket egységesíteni akaró reformok idejében egy felekezetnek az etnikumtól való függetlensége pozitív változást eredményezhetett. Ezzel szemben az örmény katolikus felekezet vizsgálatán keresztül megfigyelhető, hogy a világi érdekeket hogyan (vagy miért nem) lehetett összeegyeztetni a vallással.

Jóllehet mind származás, mind vallás alapján testvérnek nevezhetők, a katolikusok igen viszontagságos múltat mondhattak magukénak a 19. században, aminek okozói nem kis részben az apostoli örmények voltak.⁴¹ Mivel sokáig ugyanazon adminisztráció alá tartoztak (örmény millet),⁴² így az apostoliaknak lehetőségük volt számbeli fölénységük⁴³ kihasználva irányítani a kisebbségben lévő katolikus és protestáns örményeket is.⁴⁴ Ez a közös adminisztráció a legtöbb esetben nem okozott gondot, hiszen az etnikumot érintő kérdésekben az örmények egységesek voltak, azonban a társadalmi differenciálódás szétválasztotta a felekezeteket.⁴⁵

A tagolódás alapja a lakóhely volt. Az örmény milletben megszűnt az egység, mivel a katolikus hívek száma az ortodox közigazgatású nemzeten belül nem nőhetett, mert ott se katolikus nevelésre, se a vallásgyakorlásra nem volt lehetőség (a katolikusoknak nem volt saját templomuk se).⁴⁶ Ennek okán az örmény katolikusok a nagyvárosokba költöztek, ahol a gyakorlatban működött a vallásszabadság, mert az örmény ortodoxok nem alkottak jelentékeny közösséget.⁴⁷ Itt koncentrálódhattak a katolikusok,⁴⁸ és betagozódhattak városi

⁴¹ FRAZEE, *i. m.*, 256.

⁴² Vrej Nerses NERSESSIAN, *Armenian Christianity = The Blackwell Companion to Eastern Christianity*, ed. Ken PARRY, Malden, Blackwell Publishing Ltd., 2008, 41.

⁴³ Bővebben: SHAW, *i. m.*, 332–336.

⁴⁴ Az apostoli egyház a legtöbb esetben nem vette figyelembe az nem-ortodoxok véleményét, így a katolikusokét és a protestánsokét sem. Forrás: Avedis K. SANJIAN, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Domination*, Cambridge, Harvard University Press, 1965, 61.

⁴⁵ FRAZEE, *i. m.*, 256.

⁴⁶ *Uo.*, 256.

⁴⁷ Több városban az örmények között a katolikusok már a 18. században átvették a többséget. Forrás: Kai MERTEN, *Untereinander, nicht nebeneinander: Das Zusammenleben religiöser und kultureller Gruppen im Osmanischen Reich des 19. Jahrhunderts*, Berlin–Münster–Bécs–Zürich–London, LIT, 2014, 53.

⁴⁸ Az örmény katolikusok száma csak az 1844-es évben, Konstantinápolyban 10.000. ről 13.000-re emelkedett. Forrás: Vartan ARTINIAN, *The Armenian constitutional system in the Ottoman Empire, 1839–1863: a study of its historical development*. Waltham, Brandeis University, 1969, 39.

értelmiségbe,⁴⁹ és amikor a városi életszínvonal elkezdett emelkedni, sokkal jobban részesülhettek belőle, mint a vidéki apostoliak. Az örmény katolikusok legfőbb központja Konstantinápoly, Trabzon, Izmir és Ankara volt, utóbbi kettőben ők adták az értelmiség többségét.⁵⁰ Az már általánosságban amúgy is megállapítható, hogy mind a Balkánon, mind Anatóliában a katolikus vallás magasabb egzisztenciát jelentett, hiszen a görögkatolicizmus gyarapodásának egyik okaként is említettük már az európaias városi kultúrát. Az, hogy az örmény katolikusokat a saját milletük lehetetlenítette el, egyfajta érdekellentétet mutat a vallási és az etnikai hovatartozás között.

Az örmény társadalom a 19. században tehát a következőképp nézett ki: a társadalom felső rétegét a kis létszámú városi katolikusok és protestánsok⁵¹ adták, az alsót pedig a vidéki ortodox örmények. A társadalmi differenciálódás olyan mértékű volt, hogy a városi katolikus közösségek ekkorra már tulajdonképpen diaszpórának számítottak, így nem véletlen, hogy az apostoli egyház hívei irigykedve néztek ezekre.⁵² Ez már a század elején több komoly egységesítési célzatú perzekúcióhoz vezetett,⁵³ majd ezek sikertelensége után az Örmény Katolikus Millet megalapításához (1834).⁵⁴ Az örmény katolikusoknak a következő időszakban ennek a megtartása lehetett a legfontosabb célkitűzése és érdeke.

A *tanzimat* reformok idejében (amikor már külön milletük volt) az egyik legnagyobb kihívást az jelentette az örmény katolikusok számára, hogy sikerüljön egy irányvonalon tartani a világi és az egyházi érdekeiket,⁵⁵ ugyanis – ahogy az már fentebb látszódott – a milleti közigazgatás ekkorra értelmét veszítette, az egyes vallási egységek, így az örmény katolikus is, külön nemzeti⁵⁶ és külön egyházi igazgatással rendelkeztek.⁵⁷ Azt tehát, hogy bármelyik vallás milleti közigazgatást kapott ebben az időben, már nem a millet hagyományos értelmében kell érteni.⁵⁸ Ezen esetekben, így az örmény katolikusoknál is, amikor megkapták a millet státuszt, fennállhatott annak a veszélye, hogy a nemzeti tanács másik irányvonalat képvisel, mint az egyházi, ami esetleges szakadáshoz vezet. Erre tipikus

⁴⁹ A 19. században nem volt ritka, hogy örmény katolikusok töltötték be vezető posztokat. Forrás: Leon ARPEE, *The Armenian awakening: a history of the Armenian Church, 1820–1860*. Charleston, Nabu Press, 2010, 40–41.

⁵⁰ FRAZEE, *i. m.*, 256–271.

⁵¹ Az örmény protestánsokról bővebben Axel MEIBNER, *Martin Rades "Christliche Welt" und Armenien: Bausteine für eine internationale Ethik des Protestantismus*, Berlin, LIT, 2010, 68–81.

⁵² FRAZEE, *i. m.*, 257.

⁵³ Boghos, konstantinápolyi örmény pátriárka az 1820-as években száműzte az örmény katolikus klérust és egy általános hitvallást tett kötelezővé a milletben, amelyben az Örmény Apostoli Egyház felé kellett hűséget fogadni. Mivel ezt a legtöbb katolikus megtagadta, később a niceai hitvallás váltotta föl, az eset mégis a viszály első jelének tekinthető, amely egyben elindította az örmény katolikus egyház függetlenedési törekvéseit. Forrás: ARPEE, *i. m.*, 42.

⁵⁴ NERSESSIAN, *i. m.*, 41.

⁵⁵ FRAZEE, *i. m.*, 261–268.

⁵⁶ A terminus itt csak az angol „National Council” szakkifejezés fordításaként értendő, nem az etnikai csoportok jellegének megjelöléseként.

⁵⁷ SCHEBEN, *i. m.*, 13–14.

⁵⁸ Amíg a 19. sz. előtt a *millet* jogi autonómiát jelentett, tehát a vallási csoportok a saját belső igazgatásuk szerint élhettek (muszlimok=*sharia*, keresztények=kánonjog, zsidók=*halakha*), addig a *tanzimat* után a *milleti* autonómia sokkal komplexebbé vált. Forrás: ÁGOSTON, MASTERS, *i. m.*, 383.

példa lehet az investitúra joga. A centralizációs reformok ugyanis lehetővé tették, hogy a nemzeti tanácsok maguk válasszák a vallási vezetőket.⁵⁹ Ez nyilvánvalóan sértette a Szentszéket, és az örmény katolikusok vallási vezetését is. A világiasabb katolikusokkal szembeni érdekellentét (ők örültek volna az investitúra jogának) szakadást okozott a katolikus millet körében. Kialakult egy nacionalista csoportosulás, akik Róma befolyását nem nézték jó szemmel, az értelmiségi mechtarista rend⁶⁰ vezetésével.⁶¹ És bár a szakadás végül békés megegyezéssel lezárult,⁶² az eset súlyos érdekellentétet jelzett. Az örményeket érintő bármilyen megpróbáltatást az etnikum szempontjából csak egy világi érdekközpontú politikával lehet elhárítani, amire a Rómától függő egyházi közigazgatás nem képes. A vallási vezetés azonban abban látja a szuverenitás és az önfenntartás kulcsát, hogy az eddig megszerzett pozícióihoz és a nemzetközi patronációhoz ragaszkodik. A Porta reformpolitikája és a nemzetiségek ellehetetlenítése ezt az érdekellentétet hozta felszínre, de nem volt okozója ennek. Ugyanakkor az, hogy az örmény katolikus milletet ugyanolyan módon megpróbálta „beolvasztani” a Birodalomba, mint a többi milletet, bizonyítja, hogy az örmény katolicizmussal nem voltak tervei, ellentétben a görögkatolikusokkal.

Az örmény katolikus felekezet politikai látómezeje a 19. század végén tehát a következőképp nézett ki: a Porta reformpolitikája olyan etnikumból fakadó érdekeket hozott előtérbe az örményeknél, amelyek megvalósításához a katolikus egyház eszköztára kevésnek bizonyult, így a millet világi és vallási igazgatása külön utakra kényszerült. Az etnikumból fakadó törekvéseknek az Oszmán Birodalomban nem lehetett táptalaja az egységesítő rendelkezések miatt, azok megvalósításához mindenképpen külső szövetséges kellett. A vallásból fakadó érdek ugyanakkor megkövetelte a birodalmi keretet, mert az örmény etnikumon belül a katolicizmus elnyomásban lett volna, az oszmán társadalom felső rétegébe betagozódva viszont sikereket és növekedést érhettek el.

Mint látható, a görögkatolikusok sikere nem abban rejlett, hogy egy etnikum érdekeit megragadták és azokhoz igazodva szereztek előnyöket. Ezzel épp ellenkezőleg, egy olyan tömbből épültek, akik pont egy vallás (az ortodox kereszténység) érdekmegvalósító képességében csalódtak. Azaz, amíg a görögkatolicizmus jobb világi pozíciókat kínált, mint az ortodoxia, addig ahhoz húztak az emberek, amint viszont ez megfordult, a hívek nagy része visszatért az ortodoxiára (ez történt az 1870-es években⁶³). A görögkatolikusok jó

⁵⁹ M. Şükrü HANIOĞLU, *Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton–Oxford, Princeton University Press, 2008, 176.

⁶⁰ Szebasztei Mechtár által 1701-ben alapított örmény katolikus férfi szerzetesrend. Egyik legfőbb céljuk az örmények szolgálata, amit az oktatáson keresztül kívántak elérni. Nacionalista felfogásúak, így a pápai befolyás ellen ténykedtek a 18–19. században, bár elfogadják a hatalmát. Több, az állammal való összetűzésük után Velencébe menekülnek, majd Bécsben is kolostort hoztak létre. Nemzetközi kapcsolataik és pozícióik igen befolyásossá teszik őket az Örmény Katolikus Egyházban, majd milletben (valamint az Örmény Apostoli Egyházban), ahol a 19. század közepén a nacionalista tömb vezetői lesznek. Forrás: MERTEN, *i. m.*, 53; FRAZEE, *i. m.*, 256.

⁶¹ *Uo.*, 264–268.

⁶² A felek elismerték a pápa főségét és investitúrajogát, de az örmény identitást is. Bővebben: I. D. MANSI, *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio*, Vol. 040, Párizs, H. Welter, 1909, 1039–1041.

⁶³ Az 1840-es években 80.000 hívet számláló Bolgár Görögkatolikus Egyház az 1870-es évek elején már csak 20, a végén pedig csak 1–2 ezer főt tud magáénak. A hívek legtöbbször Konstantinápolyban, vagy a balkáni görögkatolicizmus magterületén, Khiosz szigetén él. Forrás: FRAZEE, *i. m.*, 254–255.

világi pozíciói a Porta geopolitikai érdekeiből is eredhettek: egy etnikumoktól független, egységes világi érdekekkel nem rendelkező vallással fölváltani az orosz befolyás miatt veszélyes ortodoxiát.

Ezzel szemben álltak az örmény katolikusok, akik az etnikumhoz való kötöttségért még az „üldöztetést” és a diaszpórákba tömörülést is vállalták. Náluk a világi és vallási érdek összeegyeztetése okozta a legnagyobb problémát. Így amikor az állam egységesítő törekvései megtámadták az etnikum világi érdekeit, az a vallást is válságba taszította (lásd: a nacionalista törekvések megerősödése, és a Szentszék befolyásának kérdése). Ez azt jelenti, hogy az etnikumhoz kötöttség csak negatív hatással (de nem megkülönböztetéssel) volt a vallásra, aminek mind az állam, mind az etnikum oka volt.

Fontos azt tisztázni, hogy hosszútávon az etnikumhoz kötött örmény katolicizmus ért el nagyobb sikert. A görögkatolicizmus drasztikus visszaesése arra enged következtetni, hogy tagjai csak világi érdekből tartoztak hozzá, identitásukban még mindig ortodoxok voltak. Az örmény katolikusoknak, belső viszályaik ellenére, egységes volt a vallási és világi identitásuk.

A két felekezet érdekeit a 19. század végén így lehetne összefoglalni: a görögkatolikus vallásnak ahhoz, hogy újra fejlődni tudjon, újabb világi előnyöket kellett keresnie. Mivel az Oszmán Birodalomtól belpolitikai okokból⁶⁴ több ilyenre már nem számíthatott, így kénytelen volt nemzetközi szövetségest keresni, olyat, aki a vallás támogatása mellett akár az Orosz Birodalom balkáni befolyása ellenében is föl tud lépni. Az örmény katolikusok szemszögéből ezzel szemben a századvégi belpolitikai események – legfőképpen az 1876-os alkotmány⁶⁵ – pozitív fejlemények voltak, mert enyhült a világi érdekeiket támadó nyomás. Nekik tehát a világi autonómia megtartására a Birodalomban esélyük volt, így a vallás törekvéseit is (az előbb ismertetett indokból, tudniillik hogy a világi érdek támadása a vallásra is negatív hatással lett volna) az autonómia megtartása, kiszélesítése vezérelte.

3. AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA KÜLPOLITIKAI KAPCSOLATA A PORTÁVAL A 19. SZÁZAD VÉGÉN AZ UNIÁLT FELEKEZETEK KONTEXTUSÁBAN

A Monarchia az 1718-as pozsareváci békétől kezdve hivatalos külképviseleti rendszerrel rendelkezett az Oszmán Birodalomban.⁶⁶ Ezek célja elsősorban az osztrák érdekvédelem volt mind gazdasági, mind vallási téren.⁶⁷ Az Osztrák–(Magyar) Monarchia⁶⁸ ugyanis – katolikus országgént – igyekezett mind a bel-, mind a külpolitikában katolikus

⁶⁴ Bővebben: MATUZ, *i. m.*, 179–194.

⁶⁵ II. Abdulhamid szultán 1876-os alkotmánya a *tanzimat* reformidőszak végpontja, amit autokrata visszarendeződés követ, és a milletek tényleges autonómiájának restaurációja. Forrás: Albert Habib HOURANI, *Minorities in the Arab World*, Oxford, Oxford University Press, 1947, 20–24.

⁶⁶ Rudolf AGSTNER, Elmar SAMSIGER, *Österreich in Istanbul: K. (u.) K. Präsenz im Osmanischen Reich*, Wien–Berlin, LIT, 2010, 137.

⁶⁷ Josef Freiherr von Malfatti di Monte Tretto, *Handbuch des österreichisch-ungarischen Konsularwesens, nebst einem Anhang*, Bécs, Manzschke Buchandlung, 1904, 3–4.

⁶⁸ Az „osztrák–magyar” alak a korábbi dunai Habsburg Birodalom (Osztrák Monarchia) és az azt felváltó Osztrák–Magyar Monarchia együttes kifejezésére, az 1867-es kiegyezést megelőző és követő Habsburg-vezetésű állam megjelölésére szolgál. A monarchikus rendszer időbeli folytonosságára utal.

védhatalomként föllépni. Ez jelenthetett missziós tevékenységet, de a katolikusok világi érdekvédelmét is. Ők jelentették ugyanis a Habsburgok fő támogatói bázisát.⁶⁹ Mivel az Oszmán Birodalomban a 19. században az uniált katolikusok helyzete még nem szilárdult meg, így a görög- és örmény katolikusok patronációjával a Habsburgok jelentős tömegbázisra tehettek szert.

A konzulátusok elhelyezkedése – mivel tükrözi a Monarchia gazdasági és vallási érdekeit – fontos következtetésekre ad lehetőséget, mégpedig, hogy hol lépett föl erőteljesebben a Monarchia az Oszmán Birodalmon belül, akár a vallások érdekében. Rudolf Agstner az oszmán területeken lévő osztrák(–magyar) konzulátusokat rendszerező műve az alábbi felsorolást teszi: 1853-ban (a mai Törökország területén) általános konzulátus működött Konstantinápolyban és Izmirben (*Smyrna*), konzulátus Trabzonban, helyetteskonzulátus Drinápolyban, Samsunban és Çeşmeben, négy ügynökség a Dardanellákon és egy Erzerumban.⁷⁰ Az ezen városokat tartalmazó *vilajetek*ben mindenhol erős keresztény kisebbség élt. Az európai részekben (Adrianapolis, Konstantinápoly, Dardanellák) a városokban a keresztények kivétel nélkül erős többségben voltak, az ázsiai részekben pedig a fent említett városokban (Trabzon, Izmir, Samsun, Erzerum, Çeşme) meghatározó volt a keresztény lakosság.⁷¹ Fontos reflektálni két korábbi kijelentésre ezzel kapcsolatban. Az egyik, hogy a katolikus közösségek – főleg az örmények – a nagyvárosokban koncentrálódtak, ott az értelmiségbe tagozódtak, a másik pedig, hogy a katolicizmuson keresztül európai patronációt nyerhettek azok, akik addig más vallásúak voltak. A legfontosabb katolikus központokként Konstantinápoly, Izmir, Ankara, Trabzont és Khiosz szigete volt említve. Konstantinápolyban és Khioszon pont a görög-, Trabzonban és Izmirben pedig az örmény katolikus koncentráció időszakában nyílt konzulátus.⁷² Tehát a konzulátusok alapításának helye és ideje is összefügg a katolikusok akkori helyzetével. Az alapítások okáról szóló iratokban ugyanakkor nincsenek megemlítve a vallási, csak a kereskedelmi és a gazdasági érdekek.⁷³ Ebből arra lehet következtetni, hogy a Monarchia a katolikusokra nemcsak mint vallási, hanem mint kereskedelmi és politikai tényezőre is gondolt. Mivel a katolikusok jelentős szerepet játszottak az oszmán gazdaság működtetésében, leginkább a kereskedelmi tevékenységeik kapcsán, így a keresztény kisebbségek sorsa befolyásolta a nemzetközi kereskedelmet, azaz az osztrák(–magyar) érdekeket is. Tehát amikor a konzulátusok alapításáról szóló iratokban a kereskedelmi érdekek megváltozását említik, jó eséllyel a katolikus felekezetek sorsa változott meg. A konzulátusok alapítása ezek alapján kapcsolatban volt a katolikus vallások érdekvédelmével, mert gazdaságilag segítették az értelmiségi felekezeteket.

⁶⁹ GALÁNTAI József, *Egyház és Politika: 1890–1918*, Budapest, Kossuth, 1960, 113–121.

⁷⁰ AGSTNER, SAMSIGER, *i. m.*, 142–143.

⁷¹ KARPAT, *Ottoman Population...*, *i. m.*, 117.

⁷² Konstantinápoly: 1834; Khiosz: 1831 (ügynökség 1788–); Trabzon: 1845 (helyetteskonzulátus 1829–); Izmir: 1793 (helyetteskonzulátus 1753–). Forrás: AGSTNER, SAMSIGER, *i. m.*, 149–172.

⁷³ Konstantinápoly: Wien, HHStA AR F8 K6 Konstantinopel, Vortrag Metternich vom 8. 9. 1834, Ah. Entschliessung vom 23. 12. 1834; Trabzon: Wien, HHStA AR F8 K6 Trapezunt, Hofkammerprasidium 5519/PP (Kübeck) an Metternich vom 11. 7. 1845; Khiosz: Wien, HHStA Stk K 42, Noten Staatskanzlei an Hofkammer, 1830 III–XII. A levéltári iratokat idézi: AGSTNER, SAMSIGER, *i. m.*, 151–174.

Fontos megvizsgálni, hogy a Habsburg Monarchia akár gazdasági, akár lelkiismereti indokból tett-e különbséget a keresztények között az Oszmán Birodalomban. A Habsburgok nevezhetőek-e itt a kereszténység védnökeinek,⁷⁴ vagy csak a katolikusokénak?

Az Oszmán Birodalom toleráns kisebbségi politikájának, a millet-rendszeren kívül, része volt egy másik fontosabb engedménye is: a 16. századtól kezdve megjelentek az úgynevezett kapitulációk, a külföldi hatalmak jogbiztosítékai, a Birodalom területén élő alattvalóik védelmére.⁷⁵ Ez elsősorban kereskedelmi érdekeket szolgált, amikor tehát a *tanżimat* reformok meggyengítették a nemzetiségeket, a legtöbb európai nagyhatalom kereskedelmi érdekből is féltetni kezdte a támogató bázisát.⁷⁶ Azért, hogy biztosítsák saját bázisukat (és így a kereskedelmi érdekeiket), a 19. században a kapitulációk védelme alá próbálták bevonni az érdekelt kisebbségeket. A franciák a katolikusokat, az oroszok az ortodox keresztényeket, az angolok a zsidókat stb.⁷⁷ Amit tehát az állam felől elvesztettek a kisebbségek a milletek átalakulásával, azt visszakapták az európai nagyhatalmaktól a kapitulációkon keresztül. Azaz a *tanżimat* reformoktól kezdve a kapitulációk garantálták (*de facto*) a legfontosabb jogokat, amit addig a milleti autonómia (jogbiztonság, vallásszabadság).

Látható, hogy nem volt olyan nagyhatalom, amelyik az összes keresztény felekezetet egyszerre védte volna, ezért a kapitulációk tovább fokozták a széthúzást. Az egyes felekezetekhez mind külön támogató ország, és így külön érdek társult. A Habsburgok viszonylag későn, a 19. században lépnek csak föl a Birodalomban vallásvédelmi célokkal,⁷⁸ akkor viszont felmerülhetett a kérdés, hogy megszületik-e az első ökumenikus védhatalom.

Az 1870-es évekig majdnem az összes keresztény felekezet létszámában csökken a Birodalomban. A görögkatolikusok pedig, elsősorban ennek köszönhetően, az egyedüli növekvő vallás (az iszlám mellett). A katolikus Habsburgoknak érdekük lett volna ezt a tendenciát fenntartani, mind gazdasági, mind geopolitikai,⁷⁹ mind lelkiismereti okokból. Ugyanebben az időben viszont a Monarchia külpolitikai elszigetelődése és szűkülő diplomáciai lehetőségei miatt kompromisszumok kötésére kényszerült a cári

⁷⁴ A Habsburgokat mint a kereszténység védnökeit és az iszlám legyőzőit aposztrofálni legelőször V. Károly korában jelenik meg, és ez egészen az I. világháborúig él. Forrás: ÁGOSTON GÁBOR, *Ideológia, propaganda és politikai pragmatizmus: A Habsburg–Oszmán nagyhatalmi vetélkedés és a közép-európai konfrontáció*, Történelmi Szemle, 2003, 1–2 sz., 6–8.

⁷⁵ A kapitulációk az egyes külföldi államok alattvalóinak biztosítottak jogokat, úgymint szabad mozgás az Oszmán Birodalomban, adómentesség, vallásszabadság, az iszlám jogtól való mentesség stb. A kapitulációk a Porta nemzetközi békéinek megkötésekor jöttek létre a 16. századtól. Forrás: ÁGOSTON, MASTERS, *i. m.*, 383.

⁷⁶ Spencer LAVAN, *Four Christian Arab Nationalist: A Comparative Study*. The Muslim World, 1967, 2. sz., 6–9.

⁷⁷ Maguk a kapitulációk már a 16. század óta ugyanezt az érdekvédő, patronáló funkciót látták el, de csak az éppen aktuális érdekek szerint. A 19. századtól ezzel szemben az egyes kapitulációk következetesen egy közösségre irányultak (francia-katolikus; orosz-ortodox; stb.) Forrás: *Uo.*, 6–9.

⁷⁸ A konzulátusok alapításának bár van egy patronáló célja, de azt csak kereskedelmi érdekek kiaknázása, nem a védelme vezérli. A kapitulációk egyértelműen védő funkciót látnak el. Forrás: ÁGOSTON, MASTERS, *i. m.*, 383; Hüner TUNCER, *Das Osmanische Reich und Metternichs Politik*, Berlin, Frank & Time, 2014, 61–63.

⁷⁹ A missziós tevékenység kiszélesítése, a katolicizmusra térítés lett volna az út a balkáni beszívargásra. Forrás: GALÁNTAI, *Egyház és Politika...*, *i. m.*, 113–121.

Oroszországgal.⁸⁰ Mivel az Orosz Birodalom védte a számára tömegbázisként szolgáló balkáni ortodoxiát,⁸¹ ezért a képlet a következőképp nézett ki az 1878-as Berlini Kongresszus⁸² idejében: a Monarchia számára, ha föllép a katolikusok érdekében, az orosz szövetség megnehezül, ha viszont enged, akkor az Oszmán Birodalmon belüli érdekei és pozíciói sérülnek. A kompromisszumos megoldás,⁸³ az általános vallásszabadság az Oszmán Birodalomban tehát nem feltétlenül sikere az osztrák–magyar diplomáciának, sokkal inkább az oroszoknak.⁸⁴ Az oszmán területeken a görögkatolicizmus sorsa gyakorlatilag ekkor pecsételődik meg, ugyanis külpolitikai támogatás hiányában az ortodoxia eljelentéktelenítette a görögkatolikus vallást.⁸⁵ A másik meghatározó uniált katolikus felekezet, az örmény sorsa ugyanekkor viszont észrevehetően fölértékelődött, az 1870-es években megszorodnak az osztrák–magyar diplomáciai levelek az örmények ügyében.

Zichy Ferenc gróf, a konstantinápolyi osztrák–magyar nagykövet (1874–79) a következőképpen fogalmaz az örmények ügyében: „*Armenien wie Bulgarien (ist) gegenwärtig nur mehr als ein historischer Begriff bekannt [...] Schon seit mehreren Jahrhunderten hatte (Armenien) keine bestimmten Grenzen [...] [Armenien wird] lediglich dazu bestimmt sein, den russischen Eroberungsgelüsten als im voraus schon zurecht gelegte Beute zu dienen.*”⁸⁶ A bolgár–örmény hasonlat

⁸⁰ A Monarchia és a Német Császárság kölcsönösen az egymással való jó viszonyra voltak utalva, ugyanakkor ennek Németország érdeke alapján nem lehetett oroszellenes éle. Az 1870-es évek diplomáciai viszonyairól bővebben: GALÁNTAI József, *A Habsburg-Monarchia alkony: Osztrák–Magyar dualizmus 1867–1918*, Budapest, Kossuth, 1985, 227–235; DIÓSZEGI István, *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája: 1867–1918*, Budapest, Vince, 2001, 70–73.

⁸¹ Az Orosz Birodalom expanziós célokra használta az ortodoxiát és a pánszláv eszmét. Forrás: GECSE Géza, *Bizánctól Bizáncig: Epizódok az orosz pánszlávizmus történetéből*. Budapest, Interetnica Alapítvány, 1993, 15–18.

⁸² Az európai nagyhatalmak 1878-as konferenciája Berlinben, a 19. század egyik legmeghatározóbb eseménye. A német, az orosz és az osztrák–magyar érdekekről folytatott tárgyalásnak a Balkán-félsziget az egyik legfontosabb témája volt. Bővebben: Daniel SCHMIDT, *Europäische Friedenssicherung: Der Prozess einer erfolgreichen diplomatischen Konfliktlösung am Beispiel des Berliner Kongresses 1878*, Brühl–Rheinland, Hochschule des Bundes für öffentliche Verwaltung, 2015, 24–34.

⁸³ A Berlini Kongresszus 62. cikkelye rögzítette az Oszmán Birodalmon belüli vallásszabadságot, és a vallások egyenjogúságát, illetve a Balkán-félsziget *status quo* jellegét. Forrás: R. B. MOWAT, *Select Treaties and Documents. To Illustrate the Development of the Modern European States-System*, Oxford, The Calrendon Press, 1916, 82.

⁸⁴ Maga az angol miniszterelnök is, aki a Kongresszuson a leginkább támogatta, belátta utóbb, hogy a *status quo* helyzet csakis az oroszoknak kedvezett: „*We have everything to gain by postponing the catastrophe*”. „*a katasztrófa elbalasztása volt minden nyereségünk*” (szerző ford.). I. m. és forrás: W. N. MEDLICOTT, *The Congress of Berlin and after: A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement, 1878–1880*, London, Methuen & Co, 1938, 345–346. A magyar és nemzetközi szaktársadalom ezzel ellentétes álláspontot képvisel, szerintük az orosz diplomácia részéről nem tekinthető sikeresnek a Kongresszus. Vö. GECSE, *i. m.*, 15–18.; Nachum SAMONSKY, *Bosnien und Herzegovina in den Beziehungen zwischen Oesterreich-Ungarn und Rußland 1882–1908*, Bécs, K. n., 1928, 6, 8.

⁸⁵ A görögkatolikus egyház a hetvenes évek végére alig kétezer főt számol. Forrás: FRAZEE, *i. m.*, 254–255.

⁸⁶ „*Örményország, Bulgáriához hasonlóan, több mint egy történelmi fogalom [...] Már több évszázada nincs [Örményországnak] hivatalos határa [...] [Örményországot] csupán azért kell elismerni, hogy az orosz bódítási vágnak, mint ahogy eddig is beheszen tette, zsákmányává kínálja magát*” (a szerző fordítása). I. m.:

feltehetőleg nem véletlen, azért sem, mert mind a két etnikum körében a legmeghatározóbb vallás az ortodox kereszténység, és a kisebbségben lévő felekezetek katolikusok. Mivel mind az örmény, mind a bolgár (görög-) katolikusok központjai olyan nagyvárosok voltak, amik gyakorlatilag diaszpórának számítottak az etnikum magterülete szempontjából, ezért az önálló ország leválasztotta volna a katolikusokat az ortodoxokról (a nagyvárosok, és így a katolikusok ugyanis maradtak volna az Oszmán Birodalomban). Ez a bolgárok esetében megtörtént, az örményeknél nem.⁸⁷ Az oroszokkal szembeni ütközőállam létrehozásának koncepciója, amit Zichy is támogatott (a „*Beute*” kifejezés így értendő), szemben áll a Habsburgokról kialakult képpel, a kereszténység védnöke titulussal. Az esetlegesen előidézett orosz–örmény interakciók ugyanis két keresztény állam ellentétei lennének. Bár a Berlini Kongresszuson a nagyhatalmak az örmény függetlenséget nem szavazták meg, de a 61. cikkelyben⁸⁸ reformokra kötelezték a Portát.⁸⁹

Azt, hogy ezek a reformok nem fognak végbemenni, tudhatta jól az osztrák vezetés. Carl von Kwiatkowski konzul (Trabzon: 1875–79) 1879-ben kelt levelében arról írt, hogy ahhoz hogy a reformok működjenek, szükség van jól működő rendőrségre, közigazgatási rendszerre, igazságszolgáltatásra, de ezekhez hiányzik a pénz, a befolyt adókat ugyanis a gazdag bankárok egymás közt elosztják.⁹⁰ A reformok működésképtelenségének tehát nemcsak a tényével, de az okaival is tisztában volt a Monarchia. Amikor Kálnoky Gusztáv közös külügyminiszter (1881–95) ekképpen nyilatkozott a reformkérdésben az angoloknak, hogy: „*Wir unsererseits den Sultan, in dieser Frage nicht drängen wollen und England hierfür auf uns nicht zählen könne. Armenien liegt uns viel zu fern, als dass wir dort irgendein besonderes Interesse hätten.*”,⁹¹ a Monarchiának az álláspontja tisztán kirajzolódik. Nevezetesen az, hogy az örmény etnikum sorsa kevésbé fontos, amíg a diaszpórákban élő örménység (akik katolikusok) érdekei védve vannak. A katolikus örményeknek pedig a legfőbb érdekük az 1870-es, 1880-as években a jó világi pozíciók megtartása volt, és azt a jól működő, fejlődő Örményország [földrajzi terület] – apostoli keresztény többséggel – veszélyeztette volna. Azt, hogy ténylegesen a reformok végrehajtása ellen tevékenykedett az osztrák–magyar külügy, az is bizonyítja, hogy 1880-tól (1906-ig) az a Heinrich von Calice vette át az konstantinápolyi nagykövetséget, aki

Bécs, Haus-, Hof- und Staatsarchiv [tovább.: HHStA] Gesandtschafts- und Konsulatsarchive [tovább.: GKA] Konstantinopel Gesandtschaftsarchiv [tovább.: Konstantinopel] 300. Konstantinápoly, 1878. Márc. 22., Nr. 22/A–G.

⁸⁷ A berlini konferencia után megalakult az önálló bolgár állam, amelynek legfőbb vallása az ortodox. Önálló örmény állam, bár volt esély rá, nem alakult. Forrás: Artem OHANDJANIAN, *Armenien 1915: Österreich–Ungarische Botschaftsberichte beweisen das Genozid*, Bécs, Verlag des Verein zur Förderung der armenischen Geschichte und Kultur, 2007, 24–27.

⁸⁸ A 61. cikkelyben foglaltak megvalósíttatása a következő évtizedekben az örmény etnikum fő bel- és külpolitikai törekvése.

⁸⁹ „*A Magas Porta kötelességet vállal, hogy késedelem nélkül az örmények által lakott provinciákban, a helyi igényeket kielégíti, ott javulást és reformokat helyez kilátásba és az örmények biztonságát a kurdoktól és cserkeszekről garantálja.* [...]” (a szerző ford.) I. m.: OHANDJANIAN, *Armenien 1915, i. m.*, 26.

⁹⁰ Bécs, HHStA GKA Konstantinopel 412. Trabzon, 1879. Dec. 12., Nr. 343.

⁹¹ „*Részünkről nem kívánunk a szultánnál föllépni [a reformok ügyében], és nem javasolnánk ezt az angoloknak sem. Örményország túl messze van tőlünk, mintsem hogy ott érdekeink legyenek*” (a szerző ford.) I. m.: Wien, HHStA BA Konstantinopel 412. Wien, 31. Mai 1883. A levéltári iratot idézi: OHANDJANIAN, *Armenien 1915, i. m.*, 30.

személyes ellenszenvvel viseltetett az örmény etnikum irányában,⁹² és aki a reformkérdésekben mindvégig semleges volt. Ennek mind az örmény vezetés,⁹³ mind a szultán felé⁹⁴ tanúságát adta.

Összességében megállapítható, hogy a Berlini Kongresszus rendelkezései, miszerint a Balkán-félsziget vallásilag *status quo* jellegű, és az Oszmán Birodalomban szabad bármilyen vallás gyakorlása, semmiképpen sem voltak kívánatosak a Monarchiának. Ez ugyanis a balkáni görögkatolicizmus végét jelentette. Szintúgy nem voltak kívánatosak számára az örmény reformok, mert az az örmény katolicizmust veszélyeztette. Mindkét felekezet fontos volt a Monarchiának, és az ortodox kereszténység mindkettőt veszélyeztette, ezért a Habsburgoknak nem volt szabad ökumenikus véderőként föllépniük.

Az eddigiek alapján megfigyelhető egy összefüggés az Osztrák–Magyar Monarchia és az Oszmán Birodalom kisebbségi politikája között. A Monarchia 1867-es megalakulása után, amely a legfontosabb (magyar) nemzetiségi kérdést rendezte,⁹⁵ rögtön érdekelt lett egy sor további etnikum sorsában.⁹⁶ Mivel a Monarchia ekkor külpolitikailag erősen elszigetelt volt, és mind a magyar, mind az osztrák közvélemény erősebb balkáni befolyást óhajtott,⁹⁷ egyetlen probléma (a délszláv kérdés⁹⁸) rendezésével mind a kettőre megoldást találhatott volna. A délszláv kérdés tehát Ausztria–Magyarország fókuszába került. Lehetséges, hogy a megoldási koncepciónak része volt egy vallási rendezés is, azaz egyes felekezeteket felhasználva akarta a Monarchia a balkáni befolyását növelni? Galántai József vizsgálata során megállapította, hogy mind a Monarchia vezető klérusa, mind a Szentszék biztatta a császári vezetést a balkáni missziós tevékenység kiszélesítésére a századforduló időszakában. Erre Galántai szerint azért nem került sor, mert a térítések az oszmánokkal való jó viszonyt kockáztatták volna.⁹⁹ Frazee álláspontja alapján, vagyis az ortodox–oszmán elhidegülés feltevéséből azonban egy Galántait kiegészítő¹⁰⁰ állítás fogalmazódott meg fentebb: a

⁹² Calice maga így ír: „Ich gestehe, dass ich mit den Armeniern als Rasse wenig sympathisiere, und dass ich mich nie berufen gefühlt habe, mich zu ihren Anwalt auf Kosten der territorialen Souveränität zu machen.” Ugyanitt azonban azt is közli, hogy emberileg szörnyűnek találja az örmények helyzetét. I. m. és forrás: Bécs, HHStA GKA Konstantinopel 474. Konstantinápoly, 1894. Nov. 29., Nr. 45/A–E.

⁹³ Calice az örmény apostoli pátriárkának: „möchte aber dem Patriarchen raten, an das Eingreifen der Mächte nicht solche Erwartungen zu knüpfen” I. m.: Bécs, HHStA GKA Konstantinopel 524. Konstantinápoly, 1895. Febr. 6., Nr. 6.

⁹⁴ A szultán megjutalmazta Calice-ot a semlegességéért. Forrás: Uo., 1985. Febr. 25. Nr. 8/A–C.

⁹⁵ Bővebben: GONDA Imre, NIEDERHAUSER Emil, *A Habsburgok: Egy európai jelenség*, Budapest, Gondolat, 1977, 229.

⁹⁶ HEKA, i. m., 303–304.

⁹⁷ SZÁSZ Zoltán, *A magyar közvélemény és a Habsburg-monarchia Balkán-politikája a XIX. század 70-es éveiben = Emlékkönyv Imre István születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. KISS András, KOVÁCS KISS Gyöngy, POZSONY Ferenc, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1999, 471.

⁹⁸ A 19. század során a délszláv népek körében felerősödött a nacionalizmus, ami komoly gondokat okozott a Habsburg-országoknak. A kisebbségi törekvések ugyanis bármilyen nem-nemzetállami területmegosztást akadályozták. A délszláv kérdés ezt a problémát jelöli. Forrás: HEKA, i. m., 303–304.

⁹⁹ GALÁNTAI, *Egyház és...*, i. m., 113–121.

¹⁰⁰ Bár az ő vizsgálódása az I. világháborút megelőző időszakra vonatkozik, tesz egy megállapítást, hogy a dualista időszakban, ugyanabból az okból, mint a világháború előtt, nem került sor szervezett térítő célzatú akcióra. Forrás: Uo., 113–121.

Portának igenis érdeke volt az ortodoxia felváltása a katolicizmussal, és egy az Osztrák(–Magyar) Monarchiával összehangolt enyhébb valláspolitikai, amely a kisebbségek körében lehetővé tette a nem-ortodox térítést, ezáltal létrehozva egy, legalább vallásilag homogénebb Balkán-félszigetet, csökkentve az ortodoxia, azaz az Orosz Birodalom befolyását, és nem mellesleg lekötélvezve az Osztrák–Magyar Monarchiát. Az, hogy ez az állítás megállja-e a helyét, a továbbiakban vizsgálendő.

A Monarchia lépésről lépésre folytatott Balkán-politikájának eseményei már részletesen feltártak, így a Berlini Kongresszus által engedélyezett boszniai okkupáció története is.¹⁰¹ Galántai ez utóbbival kapcsolatban így fogalmaz: „[...] a lakosság keresztény szláv eleme nem lebetett az okkupált tartományban a[z új] kormányzat jó bázisa, sokkal inkább a muszlimán elem [...] A Monarchia kormányzó körei kívánatosnak tartották, hogy az addigi muszlimán vezető réteg a helyén maradjon. E tervet segítette volna, ha a török kormány az okkupációhoz hozzájárul, ami azonban nem történt meg.”¹⁰² Tehát hiába a keresztény többség, a Monarchia szeretett volna a muszlimokra támaszkodni. Kállay kormányzó¹⁰³ ezt az egyébként keresztényellenesnek tűnő tervet úgy indokolta, hogy a katolikusok helyzete pozitívan fog változni, mert a muszlim népréteg asszimilálódni fog, de nem az ortodox, hanem a jó pozíciókat kínáló katolikus hitre.¹⁰⁴ Azaz a Monarchia tulajdonképpen célja a Balkánon nem az volt, hogy az ortodoxokat térítse katolikus hitre, ezáltal létrehozva egy tömegbázist.¹⁰⁵ A végső cél a legtöbb esetben a muszlim vezető réteg térítése volt. Mivel ez az iszlám világban igen nehéz – tudniillik halálbüntetés jár az áttérésért –, ezért ennek megkönnyítésére egy olyan közeget kellett létrehozni a Monarchiának (erre szolgálhatott a katolikusoknak a kereskedelembe való beépülése), ahol az ortodox iszlámnak nem nagy a befolyása.¹⁰⁶ Az oszmán vezetésnek, főleg kalifátusként oka volt ez ellen tiltakozni.

Az előbbi állítást tehát a következőképp kell finomítani: az Oszmán Birodalomnak, ugyanúgy az Osztrák–Magyar Monarchiának érdeke volt a délszláv kisebbségek helyzetének rendezése. Mindkét hatalom koncepciójának része lehetett egy vallási átalakítás. Amíg ez az átalakítás a vezető réteget nem érintette, csak az ortodox többségű alsóbb népréteget, addig a Monarchia és a Porta egyetértésben politizált, hiszen a cél a közös ellenségük, az Orosz Birodalom befolyásának csökkentése volt. Amint azonban az osztrák–magyar vezetés kísérletet tett a muszlimok áttérésére, az egyetértés megbomlott.

¹⁰¹ Bővebben: HÖSCH, *i. m.*, 129–139.

¹⁰² I. m.: GALÁNTAI, *A Habsburg...*, *i. m.*, 250.

¹⁰³ Kállay Benjámin 1882–1903-ig volt közös pénzügyminiszterként az annektált Bosznia kormányzója.

¹⁰⁴ Kállay írásait idézi: Robin OKEY, *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia 1878–1914*, Oxford–New York, Oxford University Press, 2007, 60.

¹⁰⁵ Ennek tükrében az oroszok és a délszlávok, az annektáláshoz való viszonya is újraértelmezendő. Vö.: GORECZKY Tamás, *Burián István, egy magyar diplomata az Osztrák–Magyar Monarchia szolgálatában*, Piliscsaba, PPKE-BTK, 2011, 51–52.

¹⁰⁶ A Monarchia igen gyorsan beépítette az egyházszervezetbe az annektált Boszniát, ahol, a többi délszláv területen lévő, a magyar egyházszervezethez tartozó egyházmegyéhez hasonlóan, látványosan megugrott a görögkatolikusok száma. De egyedül a bosnyák görögkatolikusok helyzete vált biztosítottá. Bővebben: FAZEKAS Csaba, *Egyházak, egyházpolitika és politikai eszmék az Osztrák–Magyar Monarchiában*, Miskolc, Miskolci Egyetem Politikatudományi Intézete, 2008, 2–21.

Összefoglalva megállapítható, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia fellépése az Oszmán Birodalomban az 1870-es, 1880-as években, mint vallási védhatalom nem volt olyan sikeres, mint amennyire lehetett volna. Az uniált felekezetek patronálása fontos célja volt a Monarchiának, mind gazdasági, mind lelkiismereti, mind geopolitikai okokból. Ökomenikus védhatalomként nem szabadott ugyanakkor fellépnie a katolikus–ortodox ellentétek miatt. A katolikusokat világi oldalról tudta támogatni, erre is szolgáltak a 18. századtól megjelenő konzulátusok, és a 19. században felértékelődő kapitulációk. A Berlini Kongresszuson azonban nem tudott olyan erősen föllépni a Monarchia sem a balkáni görögkatolicizmus, sem Örményország függetlensége érdekében. Mindkettő esetében volt elég vallási indíték arra, hogy az a diplomáciát meghatározza; a balkáni görögkatolicizmus támogatásának indítéka, a muszlim vezető réteg könnyebb katolicizálódásának elősegítése. Az örményeknél a katolikus és apostoli keresztény örmények szétválasztásának lehetősége adhatta az indokot. A kettő törekvés közül azonban az egyik sem sikerült.

4. AZ UNIÁLT KATOLIKUSOK HELYZETE AZ OSZMÁN BIRODALOMBAN, AZ I. VILÁGHÁBORÚ IDŐSZAKÁBAN, ÉS ÉRINTETTSÉGÜK A PORTA VALLÁSIKISEBBSÉG-ELLENES LÉPÉSEIBEN

A századforduló időszakára kialakult oszmán belpolitikai helyzet tükrözi az azt megelőző ötven év nemzetközi diplomáciáját. Megállapítható, hogy az Oszmán Birodalom ügyei eddigre gyakorlatilag kicsúsztak a szultanátus kezéből, a birodalmi belpolitika a nemzetközi diplomáciától igen erős függésbe került. Ez ugyanúgy igaz az abdulhamidi, és az azt föl váltó ifjútörök rezsimre is.¹⁰⁷ Mivel az I. világháború (1914–18) mind a nemzetközi diplomáciát, mind az oszmán belügyeket felforgatta, és a vallások belpolitikai, valamint a Monarchia diplomáciai törekvéseinek is ez az esemény a végpontja, a két törekvés világháború alatti összefüggéseinek vizsgálata elengedhetetlen.

Az ifjútörök forradalom¹⁰⁸ után mind a nemzetiségek, mind a Monarchia úgy gondolta, hogy az Oszmán Birodalmon belüli etnikumok jogilag biztosítva (ideértve a vallás-szabadságot is) és támogatva vannak.¹⁰⁹ Hamarosan azonban kiderült, hogy a mozgalom nem enged teret a kisebbségeknek, és a várt reformok, valamint a terror megszüntetése nem

¹⁰⁷ II. Abdulhamid 1876-tól 1909-ig az Oszmán Birodalom szultánja. Uralkodása a kortársak szemében igen despotikus volt, a nemzetiségi érdekeket sem vette figyelembe, így uralma igen nagy elégedetlenséget szült a Birodalomban. Bővebben: MATUZ, *i. m.*, 185–195. Az ifjútörök mozgalom egy értelmiségi török nacionalista csoportosulás volt, ami 1908-ban, egy forradalom segítségével magához ragadta a hatalmat. A rezsim történetéről, működéséről és jellegéről bővebben: Eugene ROGAN, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914–1920*, London, Penguin Books, 2015, 1–19.

¹⁰⁸ Bővebben: ROGAN (2015), 1–9.

¹⁰⁹ A szaloniki osztrák–magyar konzul így jelent 1908 novemberében: „*Um die bisherige Eintracht und Brüderlichkeit aller nationalen Gruppen des Landes, die das Zaubermittel darstellen, mit dem es den Jungtürken gelungen war [ist es nun geschehen]*”. Azaz a Monarchia bízott az ifjútörökök nemzetiségekkel együttműködő programjában. Ugyanitt (azaz pár hónappal a forradalom után) azonban a konzul azt is kifejti, hogy ez a program hazugság volt. I. m.: Wien, HHStA PAXXXVIII 410. Saloniki, 13. November 1908., Nr. 279. A levéltári iratot idézi: OHANDJANIAN, *Armenien 1915, i. m.*, 52.

mentek végbe.¹¹⁰ A különböző háborús események (balkáni háborúk, tripoliszi válság stb.) tovább gyengítették nemcsak a Birodalmat, hanem a kisebbségeket is.¹¹¹ Mivel az ifjútörököktől várt javulás nem következett be, a Birodalom kisebbségei, állami támogatás hiányában, külpolitikai védnököket kerestek. A nagyhatalmak támogatását a legtöbb esetben a Berliini Kongresszuson tett ígéretek felemlegetésével próbálták elnyerni. Ezt jól szemléltető példa az ortodox kereszténység (jórészt szláv kisebbség), akik a vallásszabadságuk megsértése miatt nyertek orosz katonai támogatást az 1914-es év elején.¹¹² A legjobb példa erre mégis az örmény etnikum. Ők a Berliini Kongresszus 61. cikkelyére – a Porta kötelezett az örmény reformok véghezvitelére – hivatkozva léptek föl elsősorban az angol és az osztrák–magyar külügynél.¹¹³ A Monarchiának azonban az 1910-es években, csakúgy, mint a Berliini Kongresszus idejében, az örmény etnikum védelme nem volt érdeke. Pallavicini János császári és királyi [továbbiakban: *k. u. k.*] nagykövet (Konstantinápoly: 1906–1918) ekkor úgy nyilatkozik az örményekről, hogy az apostoli örmények forradalmat és nyugtalanságot szítanak, a katolikus örmények viszont igaz török alattvalók.¹¹⁴ Ez a megkülönböztetés nemcsak a Monarchia, hanem az oszmán államigazgatás részéről is megvolt. Az oszmán kormány jó kapcsolatot ápolt az örmény katolikusokkal.¹¹⁵ Ez az örmény katolikus hívek számán és koncentrációján is meglátszott; 1906-ban a legnagyobb központjuk Konstantinápoly, Ankara, Bejrút és Aleppó,¹¹⁶ és az örmény magterülethez közeli területeken a kisebb városokból szinte teljesen eltűntek a katolikusok, a nagyvárosokba költöztek, ahol a nemzetközi védhatalom a gyakorlatban is megvalósult.¹¹⁷ Az örmény katolikusok száma 1904-től 1914-ig 20.000 fővel emelkedett.¹¹⁸

A görögkatolikus felekezet, bár a Berliini Kongresszus után elvesztette az esélyét, hogy a Balkánt meghatározó vallássá váljon, azért nem tűnt el teljesen a Birodalom vallási térképéről. Konstantinápolyban például 1904 és 1914 között emelkedett a létszámuk, bár nem számottevően.¹¹⁹ Az azonban e kis növekedés alapján is kijelenthető, hogy a katolicizmusnak nem volt reménytelen a helyzete.¹²⁰ Mivel addigra a görögkatolikusok már maguk mögött hagyták azokat a híveket, akik a jobb világi pozíciók miatt tértek át a görögkatolicizmusra (ezek az 1870-es években visszatértek az eredeti vallásukhoz, legtöbbször az ortodoxiához), egy kicsi, de homogén közösséggé váltak. Ugyanakkor nem alkottak olyan jelentékeny közösséget, hogy missziókkal megérje támogatni őket nyugatról.

¹¹⁰ Andranik Ozanian: „*Alles was sie sagen und tun is unwahr?*”. I. m.: OHANDJANIAN, *Armenien 1915*, i. m., 56.

¹¹¹ HÖSCH, i. m., 182–187.

¹¹² ROGAN, i. m., 32.

¹¹³ OHANDJANIAN, *Armenien 1915*, i. m., 56–59.

¹¹⁴ Bécs, HHStA Politisches Archiv (1848-1918) [tovább.: PA] XII 463. Jeniköj, 1913, Júni. 28. Nr. 35/B.

¹¹⁵ FRAZEE, i. m., 272–273.

¹¹⁶ KARPAT, *Ottoman Population...*, i. m., 168–169.

¹¹⁷ Erzerumban 1906-ban 2200 katolikus van, 1914-ben viszont csak 1300. Trabzonban 1906-ban 720, 1914-ben 1300 fő katolikus. Forrás: KARPAT, *Ottoman Population...*, i. m., 168–170.

¹¹⁸ *Uo.*, 168, 188.

¹¹⁹ 300-ról 400-ra. Forrás: *Uo.*, 168, 188.

¹²⁰ A római katolikusok is gyarapodtak, és a német és osztrák polgárok száma is nőtt, ami (mivel e két ország a katolikusokat pártolta) szintén kedvező volt a görögkatolikusoknak. *Uo.*, 168, 188.

Mivel az Európából szervezett missziók, fönntartott iskolák, szerzetesrendek jórészt római katolikusok voltak, és az uniált katolikusoknak ezeken keresztül volt egyedül lehetőségük katolikusként szocializálódni, ezért a görögkatolicizmus ekkortól nem az ortodox, hanem a római katolikus vallással került átfedésbe; az életmódjuk, nevelésük, világi helyzetük nagyon hasonló lett.¹²¹ Emiatt érdemes őket egy egységként kezelni, és megalkotni az „európai katolikus” terminust¹²² e tanulmány hátralévő oldalaira vonatkozólag.

Az „európai katolikusok” helyzete az Oszmán Birodalomban, a 20. század elején tehát a következőképp néz ki: bár létszámukban nem jelentős közösség, az állam működésében mégis hasznos munkát végeznek, így a kormány felől a helyzetük biztosított.¹²³ Az európai nagyhatalmak részéről szintűgy pártfogolva vannak gazdasági és lelkiismereti okokból.¹²⁴ Az örmény katolikusok szintén számíthattak a nagyhatalmak védelmére, az etnikumhoz kötöttségük azonban komoly gondot okozott nekik.

Az örmény népirtás az Oszmán Birodalomban lezajló olyan eseménysorozat volt, amely az örmény etnikumot célzó, 1915 és 1917 közötti szervezett támadást jelenti.¹²⁵ Elengedhetetlen megvizsgálni az örmény katolikusok érintettségét ebben az eseménysorozatban. A fókusz az örmény katolikus közösség és az oszmán állam, valamint a katolikus közösség és az Osztrák–Magyar Monarchia kapcsolatán van. Számadatokra és az egyes események külön tanulmányozására ez a vizsgálat nem szentel figyelmet.

Az, hogy az örmény katolikusok mind az állammal, mind a Monarchiával jó kapcsolatot ápoltak, még nem jelentett fizikai védettséget. Bár az örményellenesség célpontjai az örmény apostoli egyház hívei voltak, és nem az örmény katolikusok, idővel azonban a felekezetek egybemosódtak az állam szemében, és mint örmény etnikum jelentek meg.¹²⁶

¹²¹ FRAZEE, *i. m.*, 254–255.

¹²² A kifejezés használata azért indokolt az Oszmán Birodalom 20. századi történetén belül, mert egy azonos kultúrájú, életszínvonalú, érdekű, csak rítusában eltérő két felekezetről beszélünk a római és a görögkatolikus vallás esetében. E két felekezet mind a Porta, mind a Monarchia részéről összemosisódik. Alacsony létszámuk és hasonló történelmük, az eddigre közössé formálódott kultúrájuk miatt nehéz elhatárolni őket egymástól. Az európai jelző a két vallás nyugati patronációjára, európai életszínvonalára és a hívek lakhelyére utal (elsősorban a Birodalom európai része), és kizárja a szír melkitákat, akik nem témái ennek a tanulmánynak. Az örmény katolikusok, mivel többségében Anatóliában élnek, szintén kívül esnek e fogalmon.

¹²³ A kormány még a katolikus, német nyelvű oktatásra is áldását adta, az osztrák St. Georgs-Kolleg esetében. Forrás: Wien, HHStA PA Konstantinople 732. Konstantinopel, 02. 03. 1914. Nr. 686. A levéltári iratot idézi: AGSTNER, SAMSIGER, *i. m.*, 193.

¹²⁴ Pallavicini egyik célja, hogy a katolikus tanárokat az Osztrák–Magyar Közös Külügyminisztérium fizesse. Forrás: Wien, HHStA PA Konstantinople 732. Konstantinopel, 30. 11. 1913. Nr. 76. A levéltári iratot idézi: AGSTNER, SAMSIGER, *i. m.*, 193.

¹²⁵ Az eseménysorozat előzményeiről bővebben: Taner AKÇAM, *Armenien und der Völkermord: Die Istanbul Prozesse und die türkische Nationalbewegung*, Hamburg, Hamburger Edition, 2004, 19–52. Lezajlásáról: Uo., 52–76. Nemzetközi visszhangról bővebben: Jürgen GOTTSCHLICH, *Beihilfe zum Völkermord: Deutschlands Rolle bei der Vernichtung der Armenier*, Berlin, Ch. Links, 2015, 182–192. A népirtás szó használatáról bővebben: William A. SCHABAS, *Genocide in International Law: The Crime of Crimes*, New York, Cambridge University Press, 2009, 24–30.

¹²⁶ FRAZEE, *i. m.*, 272–273.

Tulajdonképpen a külföldi patronáció sem lehetett több szóbeli ígéretnél, ugyanis a kapitulációk a világháború alatt *de facto* föl voltak függesztve.¹²⁷

Szó volt arról, hogy az osztrák–magyar konzulátusok alapításának köze volt a katolikusok érdekvédelméhez. Az is tisztázott, hogy az örmény katolikus népesség körében a 19. század során urbanizációs folyamat játszódott le, amelynek a végén (1910-es évek) a katolikus örmények nagy része részben olyan városokban élt, amelyek az apostoli örményektől viszonylag függetlenek voltak, másrészt olyan városokban, ahol *k. u. k.* konzulátus található. Ez az urbanizáció azonban önkéntes volt. A világháború alatt viszont tanúi lehetünk egy „kimentési” törekvésnek a Monarchia részéről. 1915 decemberében a Monarchia külképviselete megkezdte a mechtaristák evakuálását Erzerumból Konstantinápolyba.¹²⁸ Az erzerumi maradék katolikus menekülteket Trabzonban, az osztrák–magyar konzulátuson fogadták be. Ennek ellenére néhány napon belül a trabzoni apostoli örményekkel együtt a konzuli védetségű örmény katolikusokat, beleértve a helyi mechtaristákat is, ugyanúgy kitiltották a *vilajetből*¹²⁹ (a mechtaristákat később Bécs osztrák–magyar alattvalóknak nyilvánította¹³⁰); azaz a konzuli védelem a gyakorlatban eredménytelennek bizonyult.

Jól mutatja az örmény katolikusok védelmi jogainak káoszát a következő két esemény. 1915 szeptemberében (már a népirtás időszakában) Pallavicini az örmény katolikus klérus nyomására biztosítékot kért Talaat bégától (belügyminiszter) az örmény katolikusok számára. Ezt meg is kapta, jelentésében így ír erről: „*er gab mir immer die Versicherung, dass die katholischen und protestantischen Armenier nichts zu befürchten hätten*”.¹³¹ Ezzel szemben 1915 decemberében Kwiatkowski konzul arról írt Bécsbe, hogy az oszmán kaukázusi hadsereg parancsnoka nem tud sem a katolikusok, sem a mechtaristák miniszteri vagy egyéb védelmi biztosítékairól. A nevezett tábornok úgy nyilatkozott, hogy a kapitulációk felmondásával megszűntek a védbiztosítékok.¹³² Ez a levél két dolgot bizonyíthat; a kaukázusi hadsereg vagy önbíráskodásból nem ismerte el a katolikusok jogait, vagy „jóhiszeműen” nem tudott róluk, azaz a gyakorlatban a hatalom nem ismert a kapitulációkon kívül más védelmi biztosítékot. Mindkét eshetőség a katolikusok meg nem különböztetését eredményezte.¹³³

Az európai katolikusok helyzetét negatívan befolyásolta az, hogy az oszmán kormány 1915-től, nacionalista indíttatásból, már semmilyen katolikus missziót, sem idegen nyelvű

¹²⁷ Ezt azonban a kapitulációval rendelkező nagyhatalmak nem vették figyelembe. Forrás: ÁGOSTON, MASTERS, *i. m.*, 119.

¹²⁸ Jelenti: Pallavicini. Forrás: Bécs, HHStA PA XII 464. Konstantinápoly, 1915. Dec. 1. Nr. 100/P.

¹²⁹ Jelenti: Kwiatkowski. Forrás: Wien, HHStA PA XXXVIII 369. Trapezunt, 20. Juni 1915. Nr. 42/P. A levéltári iratot idézi: (Ed.) Artem OHANDJANIAN, *Österreich–Ungarn und Armenien 1912–1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke*, Jerewan, Institut-Museum für Armenischen Genozid, 2005, 193.

¹³⁰ A rend eddig és ezután is komoly szerepet vállalt az örmény katolikusok védelmében és „kimentésében”. Forrás: Wien, HHStA PA XII 464. Wien, 24. Nov. 1915., Nr. 5327. A levéltári iratot idézi: *Uo.*, 281.

¹³¹ „*biztosított afelől, hogy az örmény katolikusoknak és protestánsoknak nincs mitől tartaniuk*” (szerző ford.). I. m.: Bécs, HHStA PA XII 209. Jenikőj, 1915. Márc. 09. Nr. 71/P.

¹³² Jelenti: Kwiatkowski. Forrás: Bécs, HHStA PA XII 464. Trabzon, 1915. Okt. 12. Nr. 83/P.

¹³³ A védelem esetenként azonban megvalósult, így Ankarában is. Forrás: Wien, DzA Maria Empfängnis Verein II F 8. Wien, 25. Nov. 1915. A levéltári iratot idézi: OHANDJANIAN, *Österreich–Ungarn, i. m.*, 284–289.

oktatást nem tűrt meg a Birodalomban. Mi több, az iskolákat el kellett hagynia az összes nem török tanárnak.¹³⁴ Jó példa erre, hogy a németnyelvű katolikus St. Georgs-Kolleg tannyelve 1917-ben a török lett.¹³⁵ A katolikusok elhidegülésének az oka a következő lehetett: évszázadokon keresztül a franciák voltak a katolikusok védelmezői (francia kapituláció),¹³⁶ és a katolikus missziókat ezért átjárta a franciabarátság. Az I. világháború alatt, mivel a franciák ellenségei voltak az Oszmán Birodalomnak, a missziók egy az ellenséghez húzó tömegbázisnak tűnhettek a Porta szemében. Ezt a feltevést Frazee is megerősíti, hozzátéve, hogy a Monarchia és a Német Birodalom, mivel szövetségesek voltak a Portával, továbbra is védnökei tudtak lenni a katolikusoknak.¹³⁷ A katolikus, németnyelvű iskolák törökké formálása, továbbá egy 1915-ös bécsi katolikus konferencia jegyzőkönyvében¹³⁸ leírt helyzetjelentés alapján viszont a német és az osztrák–magyar védnökség megvalósulását is kizárhatjuk. Az is bizonyítja ezt, hogy az „európai katolikusok” száma Konstantinápolyban az 1914-es 2500 főhöz¹³⁹ képest meredeken csökkent.¹⁴⁰

Az uniált felekezetek iménti, az I. világháború időszakára vonatkozó vizsgálatát emígy lehetne összefoglalni: az 1915–17-es időszakban az örmény katolikus közösség nagy viszontagságokat élt át. Az örményellenes lépések elviekben csak az örmény nemzeti egyházat érintették volna, ugyanis a katolikusokkal jó viszonyt ápolt az oszmán kormány. A gyakorlatban mégsem történt meg az örmény etnikum szétválasztása katolikusokra és apostoliakra. Mivel az államtól kapott biztosítékok nem működtek, az örmény katolikusok a Monarchia külképviseletéhez fordultak, amely a mechtarista rend segítségével támogatta a katolikusok urbanizációját, és újabb védelmi biztosítékokat szerzett ezeknek a közösségeknek. Mind a két törekvés sikerült, azonban a védbiztosítékok a gyakorlatban nem működtek. A deportálást végző alakulatok önkényétől függött a katolikus és az apostoli örmények szétválasztása.

Az „európai katolikusok” helyzete – ugyanúgy, mint az örmény katolikusoké – csak elviekben volt biztosítva az ifjútörök forradalom után. Az új kormány nem nézte ugyanis jó szemmel a külföldi (francia támogatású) közösségeket az Oszmán Birodalom szívében. Az „európai katolikusok” körét az oszmán kormány igyekezett szűkíteni, attól függetlenül, hogy azok nemcsak francia, hanem német és osztrák–magyar patronáltak voltak. Az „európai katolikusok” befolyása ellen a Porta fegyvere az oktatás szabályozása volt (az oktatási törvényeket a nagyhatalmak nem is tudták befolyásolni).

Feltűnő különbség az „európai” és az örmény katolicizmus helyzete között, hogy bár jogilag egyforma volt a helyzetük, a velük szembeni elbánás különbözött. Az örményeket erőszakkal, az „európaiakat” pedig szabályozásokkal támadta Porta. Ennek oka az lehetett, hogy az örmények esetében az etnikumhoz kötöttség miatt a világi támadás sokkal eredményesebb tudott lenni, mint a kulturális. Az „európaiaknál” viszont pont fordítva

¹³⁴ *Uo.*, 284–289.

¹³⁵ AGSTNER, SAMSIGER, *i. m.*, 192–193.

¹³⁶ ÁGOSTON, MASTERS, *i. m.*, 383.

¹³⁷ FRAZEE, *i. m.*, 230–231.

¹³⁸ Wien, DZA Maria Empfängnis Verein II F 8. Wien, 25. Nov. 1915. A levéltári iratot idézi: OHANDJANIAN, *Österreich–Ungarn*, *i. m.*, 284–289.

¹³⁹ SHAW, *i. m.*, 337.

¹⁴⁰ Csak a csökkenés ténye állapítható meg, a mértéke nem. Forrás: FRAZEE, *i. m.*, 230–231.

történt: a kultúra támadása, az asszimiláció támogatása sokkal nagyobb hatást érhetett el, mint az egyszerű fizikai támadás, mert maguk a katolikusok nem voltak sokan, de a kulturális hatásuk erős volt.

A diplomáciai támogatás a Monarchiától szintén ezen az alapon történt, az örményeknél a reformokat, és a világi (elbánásbeli) megkülönböztetést sürgették, az „európaiaknál” a német nyelvű és kultúrájú, katolikus oktatást támogatták.

5. KONKLÚZIÓ: A VALLÁS, MINT A DIPLOMÁCIA MOZGATÓRUGÓJA

Az elmúlt oldalakon föltárt összefüggések összefoglalásakor elsőként megállapítható, hogy a balkáni görögkatolicizmus szerepe a 19. század második felében sokkal nagyobb volt, mint amire a demográfiai adatokból következtethetnénk. Az Oszmán Birodalom, geopolitikai érdekektől vezérelve, fel akarta váltani a számára az orosz befolyás miatt veszélyes ortodox kereszténységet a sokkal veszélytelenebb katolicizmusra. E szándék mögött diplomáciai indok húzódott, nevezetesen az Orosz Birodalom befolyásának csökkentése és az Osztrák(–Magyar) Monarchiához való közeledés megkönnyítése.

A porta reformpolitikája, ami a görögkatolicizmus gyarapodását előidézte, az örmény katolikusok esetében éppen ellenkező hatást váltott ki. Mivel az örmény katolikusok egy etnikumhoz szorosan kötődő felekezet, ezért az etnikumot ért támadások a vallásra is hatással voltak. A milleti közigazgatás vallási vezetése az örmény katolikusok esetében nehezen tudott megbirkózni az etnikumot ért támadásokkal, így különváltak a felekezet világi és vallási érdekei. A világi törekvések megvalósításához külpolitikai szövetséges kellett, így az örmény katolikusok igyekeztek a 19. század második felétől diplomáciát formáló tényezőként föllépni.

A Habsburg Birodalom oszmán területeken lévő konzulátusai gazdaság- és vallásvédelmi tényezők voltak. A konzulátusok alapítási helye és ideje, valamint a katolikus felekezetek koncentrációja között összefüggés van. A Habsburgok védték az uniált katolikusok világi érdekeit, mert szükség volt egy osztrákbarát tömegbázisra a balkáni befolyásuk növeléséhez.

A Berlini Kongresszus idejében a balkáni görögkatolikusok helyzete kritikus volt az erős orosz befolyás miatt, és ahhoz, hogy újra jelentékennyé váljon számuk, szükség lett volna a katolikus nagyhatalmak támogatására. A Monarchiának nem volt szabad azonban föllépni a görögkatolikusok érdekében, mert az az orosz szövetséget nehezítette volna, a Berlini Kongresszus *status quo* rendelkezése pedig nem volt ahhoz elég, hogy a katolicizmus fogyását megakadályozza. A Monarchia döntéshozói szemében tehát a görögkatolikusok érdeke alá volt rendelve a diplomáciának a Berlini Kongresszus idején.

Ugyanez elmondható az örmény katolikusokhoz való hozzáállásról, habár esetükben a Monarchia sokkal ambiciózusabban tudott föllépni, az örmény katolikusok érdekvédelme ugyanis sokkal kevésbé nehezítette volna meg az orosz szövetséget, mint a görögkatolikusoké. Az oszmán területeken lévő osztrák–magyar külképviselek egy önálló örmény állam létrejöttét támogatták. Az örmény magterületen kívül, a nagyvárosokban élő örmény katolikusok helyzetét ez megkönnyítette volna, így a független Örményország koncepciójának elképzelhető, hogy vallásból fakadó indítéka is volt.

A két uniált felekezetet érintő osztrák–magyar diplomáciai lépéseket összehasonlítva megállapítható, hogy a Monarchia két dolgot tartott a leginkább szem előtt: az Oszmán

Birodalom belső nyugalját és a Birodalmon belüli tömegbázisának védelmét. Bosznia annektálásakor a Monarchia a tömegbázisának védelméért lépett föl, megzavarva a belső nyugalmat. A Porta és a Monarchia összhangja ekkor fel is borult.

Az I. világháború kitörésekor a Monarchia szövetségese volt a Portának, így el tudott érni bizonyos engedményeket az oszmán kormánytól a katolikusok érdekében. Az ifjútörök kormány azonban bizalmatlan lett a keresztényekkel, még a katolikusokkal szemben is, ezért igyekezett ellehetetleníteni vagy asszimilálni őket. A görög- és római katolikusokat („európai katolikusok”) kulturális síkon támadta az oszmán kormány, az oktatás szabályozásával. Az örmény katolikusokat kemény fizikai erőszak érte. Az örmény genocídium, amely alapvetően az apostoli örményeket célozta, az örmény katolikusokat is ugyanúgy érte. Tehát a vallási indíték hamarosan etnikai alapúvá vált.

A két felekezet helyzetének közös vonása, hogy a védelmük mind az oszmán állam, mind a Monarchia részéről jogilag biztosítva volt. A Monarchia többször és több módon is föllépett a katolikusok érdekében, azonban az általa szerzett védbizosítékok a gyakorlatban nem működtek. Ezt az örmény katolikusok esetében a népiirtást végrehajtó osztagok önkénye, az „európai katolikusok” esetében az állam bizalmatlansága okozta.

A Berlini Kongresszus és az I. világháború időszakát összehasonlítva megállapítható, hogy az Oszmán Birodalmon belüli érdekeiért, amik mindkét esetben a katolikusok érdekeitől függtek, a Monarchia nem tudott eredményesen föllépni. A Kongresszuson nem tudta megvédeni sem a görögkatolikusok, sem az örmény katolikusok érdekeit. A világháború alatt, bár a Monarchiának voltak jogi sikerei, szintén nem sikerült a gyakorlatban megvédeni az érdekeit. Végző következtetésként levonható: a Berlini Kongresszus időszakában (1870-es, 1880-as évek) a diplomácia határozta meg az Oszmán Birodalmon belüli uniált katolikusok helyzetét. Az I. világháború időszakában (1914–1918) ezek a vallások már befolyásolni tudták a diplomáciát, elérni, hogy a Monarchia politikája a Porta felé az ő aktuális érdekeiktől függjön.

REZÜMÉ

Tanulmányom témája az Osztrák–Magyar Monarchia kapcsolata az Oszmán Birodalomban élő görög- és örmény katolikus felekezetekkel a diplomácia tükrében. A vizsgálat célja olyan felekezeti érdekek és törekvések bemutatása, amelyek új narratívákat vetítenek elő a Monarchia diplomáciájának és az Oszmán Birodalom belpolitikájának kontextusában. Az alapvető kérdésfelvetésem: az Osztrák–Magyar Monarchia hogyan tekintett az Oszmán Birodalomban élő uniált (egyesült) katolikus felekezetekre a 19. és a 20. században? Milyen különbségek és hasonlóságok mutathatóak ki a diplomáciatörténet szintjén az Oszmán Birodalomban élő görögkatolikus, illetve örmény katolikus felekezetek között? Hogyan változtak e felekezetek, illetve a Monarchia érdekei a vizsgált időszakban?

A vizsgált korszakok előrevetítik a módszertani megközelítést: három időszak összehasonlító vizsgálata adja a dolgozat keretét. (1.) Az érett *tanzármat* reformok, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia megalakulásának időszaka (1850–1870-es évek); (2.) a Berlini Kongresszus időszaka (1870–1880-as évek); és (3.) az első világháború időszaka (1914-től).

E kutatás legfontosabb forrásai az eddig kevésbé kutatott diplomáciai levelezések az Oszmán Birodalmon belüli osztrák–magyar külképviseltek és a bécsi közös külügyminisztérium között. E dokumentumok viszonylagos feldolgozatlansága adja a dolgozat újszerűségét és relevanciáját.

Mivel mindeddig sem a magyar, sem a nemzetközi történész közösség nem foglalkozott átfogóan e témával, a kutatás legfontosabb eredménye az újszerűsége. Olyan összefüggéseket tár fel, amelyek kiegészítik az alábbi témákat: a Habsburg-országok viszonya a külföldi keresztényekhez; a Berlini Kongresszus eredményeinek megítélése; a Monarchia visszhangja az örmény genocídium ügyében; a Monarchia eredményeinek és az Oszmán Birodalom 19. és 20. századi politikájának megítélése.

Religion, as the manipulator of the diplomacy

The diplomacy of the Austro-Hungarian Monarchy, in the context of the uniate catholic churches in the Ottoman Empire.

The subject of my study is the relationship between the Austro-Hungarian Monarchy and the Greek and Armenian Catholic denominations in the Ottoman Empire in the light of diplomacy. The purpose of the study is to present denominational interests and aspirations that will convey new narratives to the context of the Monarchy's diplomacy as well as to the internal policies of the Ottoman Empire. My research questions are: How have the Austro-Hungarian Monarchy related to the uniate (united) Catholic denominations of the Ottoman Empire in the 19th and 20th centuries? Which differences and similarities can be identified at the level of diplomacy between the Greek Catholic and Armenian Catholic denominations in the Ottoman Empire? How did the interests of these denominations and the Monarchy change during the period under review?

The examined periods predict my applied methodological approach: A comparative analysis of the three ages provides the framework to the thesis. (1) The era of mature tanzimat reforms and the formation of the Austro-Hungarian Monarchy (1850-1870); (2) the period of the Berlin Congress (1870-1880); and (3) during the First World War (1914).

The most important sources of this research are the less-researched diplomatic correspondences between the Austrian-Hungarian embassies in the Ottoman Empire and the Vienna Foreign Ministry. The relative anonymity of these documents gives the novelty and relevance of the thesis.

Since neither the Hungarian nor the international historical community has dealt profound with this topic so far, the most important result of the research is its novelty. It complements the following topics: The examination of the relationship between the Habsburg countries and foreign Christians; The evaluation of the results of the Berlin Congress; The revelation of the echoes of the Monarchy in the case of the Armenian genocide; The assessment of the policies of the 19th and 20th centuries of the Ottoman Empire.

FORRÁSJEGYZÉK

- Bécs, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Gesandtschafts- und Konsulatsarchive, Konstantinopel
Gesandtschaftsarchiv –
300. Konstantinápoly, 1878. Márc. 22., Nr. 22/A–G
412. Trabzon, 1879. Dec. 12., Nr. 343
474. Konstantinápoly, 1894. Nov. 29., Nr. 45/A–E
524. Konstantinápoly, 1895. Febr. 6., Nr. 6
Bécs, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Politisches Archiv (1848-1918) XII –
463. Jenikőj, 1913. Júni. 28. Nr. 35/B
464. Konstantinápoly, 1915. Dec. 1. Nr. 100/P
209. Jenikőj, 1915. Márc. 09. Nr. 71/P
464. Trabzon, 1915. Okt. 12. Nr. 83/P

BIBLIOGRÁFIA

- ÁGOSTON Gábor, *Ideológia, propaganda és politikai pragmatizmus: A Habsburg–Oszmán nagybatalmi vetélkedés és a közép-európai konfrontáció*, Történelmi Szemle, 2003, 1–2 sz.
ÁGOSTON Gábor, Bruce MASTERS, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York, Facts On File, 2009.
Rudolf AGSTNER, Elmar SAMSIGER, *Österreich in Istanbul: K. (u.) K. Präsenz im Osmanischen Reich*, Wien–Berlin, LIT, 2010.
Taner AKÇAM, *Armenien und der Völkermord: Die Istanbuler Prozesse und die türkische Nationalbewegung*, Hamburg, Hamburger Edition, 2004.
Leon ARPEE, *The Armenian awakening: a history of the Armenian Church, 1820–1860*. Charleston, Nabu Press, 2010.
Vartan ARTINIAN, *The Armenian constitutional system in the Ottoman Empire, 1839–1863: a study of its historical development*. Waltham, Brandeis University, 1969.
A. J. P. TAYLOR, *Harc a hatalomért*, Budapest, Scolar Kiadó, 2000.
Karen BARKEY, *Islam and Toleration*, International Journal of Politics, Culture, and Society, 2005, 1–2 sz.
R. J. CRAMPTON, *Bulgaria*, New York, Oxford University Press, 2007.
S. CREASY, *History of the Ottoman Turks, from the beginning of their empire to the present time*. New York, H. Holt and Co., 1878.
CSELÉNYI István Gábor, *Mária Terézia és a görögkatolikus egyház*, Keresztény Szó, 2017, 1. sz.
DIÓSZEGI István, *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája: 1867–1918*, Budapest, Vince, 2001.
FAZEKAS Csaba, *Egyházak, egyházpolitika és politikai eszmék az Osztrák–Magyar Monarchiában*, Miskolc, Miskolci Egyetem Politikatudományi Intézete, 2008.
Charles A. FRAZEE, *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453–1923*. New York, Cambridge University Press, 1983.
GALÁNTAI József, *A Habsburg-Monarchia alkonya: Osztrák–Magyar dualizmus 1867–1918*, Budapest, Kossuth, 1985.
GALÁNTAI József, *Egyház és Politika: 1890–1918*, Budapest, Kossuth, 1960.

- GECSE Géza, *Bizáncról Bizáncig: Epizódok az orosz pánszlávizmus történetéből*. Budapest, Interetnica Alapítvány, 1993-
- Plamen K. GEORGIEV, *Corruptive Patterns of Patronage in South East Europe*, Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2008.
- GONDA Imre, NIEDERHAUSER Emil, *A Habsburgok: Egy európai jelenség*, Budapest, Gondolat, 1977.
- GORECZKY Tamás, Burián István, *egy magyar diplomata az Osztrák–Magyar Monarchia szolgálatában*, Piliscsaba, PPKE-BTK, 2011.
- Jürgen GOTTSCHLICH, *Beihilfe zum Völkermord: Deutschlands Rolle bei der Vernichtung der Armenier*. Berlin, Ch. Links, 2015.
- Ash Yiğit GÜLSEVEN, *Rethinking Russian pan-Slavism in the Ottoman Balkans: N. P. Ignatiev and the Slavic Benevolent Committee (1856–77)*, Middle Eastern Studies, 2017, 3. sz.
- M. Şükrü HANIOĞLU, *Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton–Oxford, Princeton University Press, 2008.
- HEKA László, *A délszláv népek nemzetiségi mozgalmai a 19. században*, Acta Universitatis Szegediensis: acta juridica et politica, 2010.
- Edgar HÖSCH, *Geschichte der Balkanländer: Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*, München, C. H. Beck, 1995.
- Albert Habib HOURANI, *Minorities in the Arab World*, Oxford, Oxford University Press, 1947.
- Spencer LAVAN, *Four Chritian Arab Nationalist: A Comparative Study*. The Muslim World, 1967, 2. sz.
- Ahmet İÇDUYGU, Şule TOKTAS, B. Ali SONER, *The politics of population in a nation-building process: emigration of non-Muslims from Turkey*, Ethnic and Racial Studies, 2008, 2. sz.
- Joachim JAKOB, *Ostsyrische Christen und Kurden im Osmanischen Reich des 19. und frühen 20. Jahrhunderts*, Berlin–Münster–Zürich–Bécs–London, LIT, 2014.
- Kemal H. KARPAT, *Ottoman Population 1830–1914: Demographic and Social Characteristics*. Madison, The University of Wisconsin Press, 1985.
- Kemal H. KARPAT, *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System*, Princeton, Princeton University Press, 1959, 10–11.
- Josef Freiherr von MALFATTI DI MONTE TRETTO, *Handbuch des österreichisch–ungarischen Konsularwesens, nebst einem Anhang*, Bécs, Manzsché Buchandlung, 1904, 3–4.
- I. D. MANSI, *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio, Vol 040*, Párizs, H. Welter, 1909, 1039–1041.
- MATUZ József, *Az Oszmán Birodalom története*, Budapest, Akadémiai, 1990.
- W. N. MEDLICOTT, *The Congress of Berlin and after: A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement, 1878–1880*, London, Methuen & Co, 1938.
- Axel MEIBNER, *Martin Rades "Christliche Welt" und Armenien: Bausteine für eine internationale Ethik des Protestantismus*, Berlin, LIT, 2010.
- Kai MERTEN, *Untereinander, nicht nebeneinander: Das Zusammenleben religiöser und kultureller Gruppen im Osmanischen Reich des 19. Jahrhunderts*, Berlin–Münster–Bécs–Zürich–London, LIT, 2014.
- R. B. MOWAT, *Select Treaties and Documents. To Illustrate the Development of the Modern European States-System*, Oxford, The Calrendon Press, 1916.

- Vrej Nerses NERSESSIAN, *Armenian Christianity = The Blackwell Companion to Eastern Christianity*, ed. Ken PARRY, Malden, Blackwell Publishing Ltd., 2008.
- Artem OHANDJANIAN, *Armenien 1915: Österreich–Ungarische Botschaftsberichte beweisen das Genozid*, Bécs, Verlag des Verein zur Förderung der armenischen Geschichte und Kultur, 2007.
- (Ed.) Artem OHANDJANIAN, *Österreich–Ungarn und Armenien 1912–1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke*, Jerewan, Institut-Museum für Armenischen Genozid, 2005.
- Robin OKEY, *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia 1878–1914*, Oxford–New York, Oxford University Press, 2007.
- Sevket PAMUK, *The evolution of financial institutions in the Ottoman Empire*, Financial History Review, 2004, 1. sz.
- Eugene ROGAN, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914–1920*, London, Penguin Books, 2015.
- Ruben SAFRASTYAN, *Patterns of Ottoman Politics towards Christians during Tanzimat: From Equal Rights to Ottomanization and to Genocidal Intent*, Journal of Oriental and African Studies, 2007.
- Avedis K. SANJIAN, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Domination*, Cambridge, Harvard University Press, 1965.
- Nachum SAMONSKY, *Bosnien und Herzegovina in den Beziehungen zwischen Oesterreich–Ungarn und Rußland 1882–1908*, Bécs, K.n., 1928.
- William A. SCHABAS, *Genocide in International Law: The Crime of Crimes*, New York, Cambridge University Press, 2009.
- Thomas SCHEBEN, *Vwaltungsreformen der früher Tanzimatzeit*, Frankfurt am Main–Bern–New York–Párizs, P. Lang, 1991.
- Daniel SCHMIDT, *Europäische Friedenssicherung: Der Prozess einer erfolgreichen diplomatischen Konfliktlösung am Beispiel des Berliner Kongresses 1878*, Brühl–Rheinland, Hochschule des Bundes für öffentliche Verwaltung, 2015.
- Stanford J. SHAW, *The Ottoman Census System and Population, 1831–1914*, International Journal of Middle East Studies, 1978, 3. sz.
- Stavro SKENDI, *Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomans*, Slavic Review, 1967, 2. sz.
- SZÁSZ Zoltán, *A magyar közvélemény és a Habsburg-monarchia Balkán-politikája a XIX. század 70-es éveiben*, = *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. KISS András, KOVÁCS KISS Gyöngy, POZSONY Ferenc, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1999.
- Robert J. TAFT, *Between east and west: the Eastern Catholic ('Uniate') churches = The Cambridge History of Christianity, Volume 8. World Christianities c.1815–c.1914*, ed. Sheridan GILLEY, Brian STANLEY, New York, Cambridge University Press, 2005.
- Hüner TUNCER, *Das Osmanische Reich und Metternichs Politik*, Berlin, Frank & Time, 2014.
- Denis VOVCHENKO, *Containing Balkan Nationalism: Imperial Russia and Ottoman Christians, 1856–1914*, New York, Oxford University Press, 2016.

A „könyves ember” Amerikában *Püski Sándor kulturális kapcsolatrendszeré**

1. BEVEZETÉS

Püski Sándor hosszú élete során nagy utat járt be. Életútját maga dokumentálta, az általa létrehozott és részére kézbesített magán- és üzleti levelezéseket, elszámolásokat, számításokat, tervezeteket, felszólalásokat, számára értékes újságcikkeket, írásokat, könyveket, könyvrészleteket, fényképeket megőrizte, dokumentum gyűjteményét haláláig formálta.¹

Tudatos szerkesztését illetően több konkrét jelenséget is megemlíthetünk. Püski levélborítékait feltűnően szépen, esztétikusan bontotta fel, egyes iratait segítő megjegyzésekkel látta el. Bensőségesebb hangvételű leveleiben a címzettet általában keresztnevén, becenevén szólította meg. A majdani félreértések elkerülése érdekében e levelek egy részén utólag a teljes nevet is feltüntette, hiányos dokumentum esetében a hiátusra felhívta a figyelmet, az összegyűjtött írások vonatkozásában a forráshelyet is gyakran megjelölte. Küldeményeit másolati példányban őrizte meg. Szembetűnőek azonban a levelekben olvasható konkrét utalások is, amelyek tanúsítják, Püski levelezőpartnereinek egy része tudta, hogy a fontosabb dokumentumokat megőrzi.

Püski Sándor iratanyagának egy részét tematikus rendben, *Könyves sors, magyar sors* című önéletrajzi könyvében publikálta.² A címválasztás hűen tükrözi személyiségét, az ugyanis egykori szerzője és jó barátja, Veres Péter *Parasztsors – magyar sors* című munkájának parafrázisa.³ A címmel Püski nemcsak munkásságának, egész életét átszövő kiadói programjának gyökereire utal, hanem emléket állít a politikai életben neki fokozatosan hátat fordító Veresnek is.⁴

* Ezúton is hálásan köszönöm témavezetőmnek, Dr. Müller Rolfnak a szakmai segítséget, támogatást, amellyel hozzájárult dolgozatom sikeréhez.

¹ PÜSKI Sándor *emlékkönyv: Egy legendás ember beszédes dokumentumai*, szerk. PÜSKI István, bev. PÜSKI István, Budapest, Püski, 2013, 5. – Püski István véleménye hagyatékról: „Mikor elkezdtem átnézni Édesapám, Püski Sándor rám hagyott levelezését döbbsentem rá, hogy micsoda értékes anyag van a kezemben, hisz a harmincas évektől kezdve találtam levelezést a szerzőivel, nyomdákkal, kiadókkal, hivatalokkal.” *Uo.*, 5.

² PÜSKI Sándor, *Könyves sors – magyar sors*, Budapest, Püski, 2002.

³ Első megjelenés – VERES Péter, *Parasztsors – magyar sors*, Budapest, Magyar Élet [Püski], 1941.

⁴ Püski István édesapja és Veres Péter kapcsolatára kitérve így vélekedett: [...] neki az volt [a filozófiafiája], hogy a néppel akár a pokolba is, és mivel a poklot választotta, hát ment vele, de azt mindig hozzáteszem, hogy ha ő nem lett volna, akkor Édesapám nem éli meg '56-ot, mert nagyon sokszor letartóztatták és mindig ő hozta ki a börtönből.” Püski István közlése alapján. (Az interjú a szerző birtokában.)

Halála után hagyatékát fiai kiegészítették, lezárták. Gyászbeszédék, visszaemlékezések tették teljesebbé az anyagot.⁵ A Püski-hagyaték 2014-ben, Püski Istvánnak köszönhetően került a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum birtokába, alapszintű rendezettség jellemezte.

Fizikai jellemzőit tekintve a hozzávetőlegesen 5,16 iratfolyómétert kitevő 43 dobozból 14 (mintegy 1,68 iratfolyóméter) tartalmazza a jelen téma feltérképezéséhez szükséges dokumentumokat.

Kutatásom célja Püski Sándor kulturális tevékenységének/szerepeinek (kapcsolatépítés, könyvterjesztés és könyvkiadás) vizsgálata az Amerikai Egyesült Államokban és egyéb érintett nyugati országok tekintetében, különös hangsúllyal az egyes szervezetek és Püski között kialakuló kapcsolati, kapcsolódási pontok felderítésére, a szakirodalomból ismert, de gyakorlati példákkal ez idáig nem illusztrált bizományosi értékesítés működésére.

Dolgozatomban e mellett a Püski Sándor körül kiépülő – döntően kulturális jellegű – kapcsolatrendszer szándékozom bemutatni az egyesült államokbeli tartózkodásának idején, kitérve annak sokszínűségére, a személyét érő támadásokra.

2. ÉRTELMISÉG A „MÁGLYÁN” – ZSIGMOND GYULA, PÜSKI SÁNDOR ÉS TÁRSAIK PERE

Kapcsolatrendszerének magyarországi alapjait tekintve három fő szervezetet kell mindenképpen szem előtt tartanunk. Nem avatták a közösség tagjává, ugyanakkor személyes kapcsolatain keresztül gyakorlati szintű, szoros összeköttetésben állt a *Magyar Testvéri Közösséggel*. Szemléletes példa erre Kovách Aladár, aki a közösség tagjaként 1941-ig a *Magyar Élet Kiadó* lektora is volt.⁶

Könyvterjesztői, könyvbarát hálózatának kiépítésére először a Fitos Vilmos névvel fémjelzett *Turul Szövetség* keretein belül tett kísérletet. A létrejövő *Turul Szövetség könyvterjesztő KFT*-t azonban (az 1940-es könyvnap eredményeit leszámítva) nem ítélte túlzottan sikeresnek, ezért ebből már 1941-ben kilépett.

Ezután fordult figyelme a *Soli Deo Gloria Református Ifjúsági Mozgalom* felé, amelynek tagjaival már könyvesboltja megnyitása óta jó kapcsolatban állt, a mozgalom fiataljai könyveit informális úton már terjesztették, a *Turul Szövetséggel* történő szakítás után azonban a kötelék formális viszonyra alakult.

Az így kialakult kapcsolati rendszer túlélte az említett szervezeteket és a későbbiekben emigrációba lépő tagok Püski Sándor amerikai tevékenységének hajnalától aktivizálhatók maradtak, segítették vállalkozását.

Püski Sándor amerikai küldetésének közvetlen előzménye az ellene és a hozzá hasonló nem-író – azonban eszmeileg a népiekhez kapcsolódó – értelmiségiek ellen folytatott per és annak ítélete volt.

⁵ A visszaemlékezések egy része a válogatott szerzők további anyagaival együtt megjelent: PÜSKI István, *i. m.*, 7–222.

⁶ SZEKÉR Nóra, *Tűtő társaság: A Magyar Testvéri Közösség története*, Budapest, Jaffa, 2017 (Modern magyar történelem sorozat), 126–127.

Az 1956-os események során a forradalmi hevületben újjáéledtek az addig szunyadó politikai pártok és ambíciók, az 1949 óta működését beszüntető *Nemzeti Parasztpárt* ekkor *Petőfi Párt* néven igyekezett újra bekerülni a történelem vérkeringésébe.

A politikai változásokra reflektálva Püski Sándor a párt *Szellemi Irányító Testületének* szervezése mellett kísérletet tett a *Magyar Írás Kiadó Szövetkezet* megalapítására, amelynek célja egy önálló, félhavi folyóirat és könyvkiadóvállalat létrehozása volt a népi írók és a mozgalomhoz kötődő fiatalok számára. 1956 augusztusában a szövetkezés szükségességének alátámasztására – közvetetten a népiek nevében is szólva – körlevélben a következő gondolatokat fogalmazta meg: „Nem voltunk, s ma sem vagyunk reakciósak, s nem sírjuk vissza a régi rendszert, de engedjék meg a politikusok, hogy ne örüljünk a diktatúrának, a mezőgazdaság és a kisipar lerontásának és a szövetkezeti mozgalom lejárásának. [...] A nemzet szellemi gazdálkodásában éppen olyan pazarlás folyt és folyik idővel, ideggel és energiával, mint az anyagiéban. [...] Nem vagyunk kommunisták, s csak a magunk módján tudunk ebben a jobbitásban részt venni. A magunk módja pedig: önálló lap- és könyvkiadó”.⁷

A tervezett szövetkezet Németh László, Illyés Gyula és Veres Péter visszalépése miatt végül nem valósult meg.⁸

Felesége, Zoltán Ilona megérezte az eljövendő korszak működési elvét, a forradalom leverését követően az egész család emigrációját szorgalmazta; nem akarta, hogy férjét bűnbakká tegyék.⁹ Reálisan értékelte helyzetét, Püskiéket ugyanis már 1957-ben letartóztatni és internálni tervezték, ám Veres Péter meg tudta még ezt akadályozni.

Püski Sándor és kiépülő baráti köre jelentették a párt irodalompolitikájával szemben álló legsúlyosabb, legegységesebb, legerősebb ellenálló csoportot, ugyanakkor külföldi kapcsolatokkal is rendelkeztek.¹⁰

A népi írók és szimpatizánsaik „egybertartásáért”, a mozgalom megismertetéséért és a magyar kultúra őrzéséért (ezen belül is nagy hangsúlyt kapott Erdély) több kulturális rendezvényt szervezett.

1958-tól a politikai rendőrség csoportdossziét nyitott a népi írókról. Megfigyeléséről Püski szándékosan nem vett tudomást, hiszen tudta, bármikor elvihetik.

A perre 1962-ben kerül sor, a hatalom ekkor látta az időt elérkezettnek mind a népi írók megfélemlítésére,¹¹ mind pedig a nemzeti kommunisták és revizionisták figyelmeztetésére, a rezsim új útirányának kijelölésére, kereteinek megszabására. Mindazonáltal az írók túlzott tekintéllyel rendelkeztek, ezért került sor a nem-író értelmiségiek, a kohéziót nyújtó, „kovászt” jelentő személyek perbe fogására.

A vádak közül kimaradtak az erdélyi vonatkozások és a nyugati kapcsolatok is felszínesen kerültek szóba, valamint nem terjedtek ki a népi írókhoz fűződő kapcsolatokra,

⁷ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 185–186; Lásd STANDEISKY Éva, *Üldözött értelmiségiek a kora Kádár-korszakban – Zsigmond Gyula, Püski Sándor és társaik pere (Esettanulmány)*, Ék, 2002, 178.

⁸ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 192–193.

⁹ PÜSKI István, GULAY István, „Ismerem az írók körüli mágneses teret”. Püski Sándor élete hagyatékaának tükrében I: 1929–1945, Budapest, Püski, 2015, 151.

¹⁰ PÜSKI István, GULAY István, „Ismerem...” *i. m.*, 229.

¹¹ PAPP István, *A magyar népi mozgalom története: 1920–1990*, Budapest, Jaffa, 2012, 244.

ugyanis az évek óta tartó, eredménytelen kutakodások után a politikai rendőrség emberei a lehető leggyorsabban prezentálni akartak valamit.¹² A rendszerellenesség vádját a harmadik út szocialista jellemzőinek félremagyarázásával próbálták alátámasztani.

A vádlottak közül – a Püski belső köréhez tartozó – Zsigmond Gyula három év, Bodor György három és fél év, Püski négy és fél év börtönbüntetést kapott. 1963-ban az amnesztiarendelet okán szabadulhattak.

Püski bűnbakká tétele után¹³ realizálta a kommunista hatalommal való kiegyezés, a kompromisszumos megoldás keresésének lehetetlenségét. Rájött, a könyves szakmába Magyarországon csak egy rendszerváltás következtében kerülhet vissza.¹⁴

3. „MAGYAR-AMERIKAI ÁLOM” SZÖVŐDIK

Püski amerikai kitelepülését valójában hosszantartó tervezés, állapotfelmérés előzte meg.¹⁵ 1966 decemberében egy éves látogatói útlevelel, kettős céllal már nekivágtak az Újvilágnak. A családlátogatás, két kitelepült fiuk, Gábor és Sándor viszontlátása mellett Püski Sándor – a nyilvánosság előtt egyelőre titkolt – szándéka már akkor egy magyar jellegű amerikai kulturális vállalkozás létrehozása volt, amelynek kezdeti ideálja az 1957-ben, részvételével alapított (működési engedélyt azonban nem kapott) *Magyar Írás Irodalmi és Művelődési Szövetkezet* volt.¹⁶

Püski magát az emigráció életébe belevetve reaktiválta és bővítette kapcsolatait. New Yorkban Kiss Sándorral, volt kisközpárti politikussal és Remenyik Zsigmondnéval találkozott, Los Angelesben Trombitás Dezső, a hollywoodi magyar református gyülekezet lelkésze biztosított számára fórumot, és tervezetét Ignácz Rózsa fiának, Makkai Ádámnak és Erdélyi Endrének is felvázolta. Február 15-én San Franciscóba Hites Kristófhhoz, a San Franciscó-i bencés gimnázium igazgatójához ment át, akinek személyén keresztül remélt utat találni a katolikus körökbe.¹⁷ Február utolsó harmadában indult el három hónapos körútjára, amelynek keretében a magyar emigráns politikusok közül a kisközpárti Szabó Pált és a korábbi miniszterelnököt, Nagy Ferencet kereste fel, valamint a parasztpárti Kovács Imrével és az egykori demokrata néppárti politikussal, Varga Lászlóval is kapcsolatba lépett.

A *Magyar Öregdiák Szövetség* tagjai közül a *Hétféle Magyar Iskola* alapításában részt válláló, annak *Bessenyei György körét* vezető, és az *Anyanyelvi Konferenciát* támogató Nagy Károllyal és Fekete Pállal kereste az együttműködést.

¹² STANDEISKY, *i. m.*, 187.

¹³ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 67. – „Nézzé, mi tudjuk, hogy nem maguknak kellene itt lennie, hanem az író barátainknak, de tudja, ez politika, hozzájuk nem nyúlhattunk, s ezért kerültek sorra maguk.” – mondta ki nyíltan a vizsgálótiszt Püskinek. *Uo.* 67.

¹⁴ PÜSKI István, GULAY István, „*Ismertem...*”, *i. m.*, 334.

¹⁵ „[...] a ’67 és ’70 közötti időszakban mindenki meglátogatta édesapámékat szinte, az irodalmi életből. Mit mondhatnánk? Hirtelen-gyorsan mondog nevetek: Nagy László, Juhász Ferenc, Nagy Gáspár, Sánta Ferenc, elment Németh Lászlóhoz, vele is tárgyalt, hogy kimennének-e előadói körútra és más előadókkal is: Jancsó Adrienne, Béres Ferenc és többekkel... Erdélybe is átment, erdélyiekkel tárgyalni [...]” Püski István közlése alapján.

¹⁶ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 195; PÜSKI István, GULAY István, „*Ismertem...*”, *i. m.*, 334; SZEREDI Pál, *Püski Sándor: Politikai életrajz*, Pilisszentkereszt, Barangoló, 2016, 174.

¹⁷ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 204.

A *Kongresszusi Könyvtár* munkatársainak köréből felkereste az 1947-ben, az Egyesült Nemzetek élmezési alkalmazottjaként (1950-ig) Washingtonba települő Kardos Talbot Bélát és a nyelvész Bakó Elemért.

Az egyházi vezetők köréből az Amerika Hangja Rádiójánál dolgozó református lelkészt, Hőgye Mihályt, valamint a református püspökként működő és a *Függetlenség* és a *Testvériség* című lapokat kiadó Béky Zoltánt és baráti körét látogatta meg.

Emellett felkereste régi egyetemi barátját, Megyesi Jenőt, rokonát, az '56-os Nyeste Gábort, az orvos Vajda Benőt, a könyvtáros és könyvkiadó Csicsery-Rónay Istvánt, a radioaktivitást kutató Boros Lajost, a New Brunswick-i magyar könyvkereskedőt, Somody Pált. Az *Amerikai Magyar Könyvtár és Történelmi Társulatban* elnöki szerepet betöltő Szent-Iványi Sándorral történő találkozás után, Füzesi Istvánnal tanácskozott az alapítólevél jogi és politikai tételeiről. Találkozott Wass Alberttel is.

Május közepén feleségével együtt egy busz-utazás alkalmával Tar Mihályt látogatták meg, ezt követően Buffalóban, ifj. Püski Sándornál letelepedtek. A személyes találkozókön kívül világszerte váltott leveleket a magyar emigráció tagjaival.¹⁸

Fontos adalék – a fentebbiekben utaltunk rá – a kapcsolati szálak újrafűzése szem pontjából Püski István meglátása, aki kihangsúlyozta, az Egyesült Államok-béli kapcsolati összefüggések alapjai az 1945 előtt létesülő könyvbarát rendszerig nyúltak vissza, Püski Sándor régi viszonteladóival tudta ismét felvenni a kapcsolatot.¹⁹ A szerveződő kapcsolati rendszer tehát széles spektrumú volt.

Püski elképzeléseit 1967 januárjában, Los Angelesben tartott beszédében tárta első ízben az amerikai magyarság elé.²⁰ Itt foglalta össze először szövetkezeti vagy részvénytársasági alapon elképzelt tervezetét. A személyes hangvételű bevezetőt követően az amerikai magyar könyvkiadás helyzetéről beszélt, megosztva régi jelszavát, ami egyben kiadói programjának is tekinthető: „[...] a könyvet nem veszik, hanem eladják.”²¹ Pár hetes tartózkodása alatt levont következtetései alapján – amelyekhez azonban a szövegből is kitűnő olvasottsága, valamint előzetes tájékozottsága is hozzájárult – előadásában már megjelennek azok a vezérmotívumok, amelyekhez külföldi küldetése során tartani fogja magát. Közvetetten példát mutat a szöveg Püskiné feleségével való harmonikus kapcsolatára. A pártoló tagok toborzásának kérdésében az ifjúság, a lelkesedés, s a pedagógusok mellett nagy hangsúlyt kapnak az emigráció női tagjai is. „S a szervezésnél különösen számítunk az asszonyokra, [...] mert kedvük és energiájuk mindig döntő tényező a család és a társadalom életében.” – jelentette ki.²² A későbbiekben Püskiné segítségének fontosságát szintén kiemelte.

Életrajzírója, Szeredi Pál is hangsúlyozza a beszédből kiszűrődő hiányosságot, az emigrációs gondolkodás és viselkedés nem ismerését.²³ A kiforrott szellemi, ideológiai

¹⁸ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 201, 207–209; PÜSKI István, GULAY István, „*Ismertem...*”, *i. m.*, 341, 343. – Levelezések egyes részei, kapcsolódó dokumentumok – PÜSKI Sándor, *i. m.*, 195–231; GULAY István, „*Ismertem...*”, *i. m.*, 336–340, 342–362.

¹⁹ Püski István közlése alapján.

²⁰ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 196–200; PÜSKI István, GULAY István, „*Ismertem...*”, *i. m.*, 336–340.

²⁵ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 197; PÜSKI István, GULAY István, „*Ismertem...*”, *i. m.*, 337.

²⁶ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 198; PÜSKI István, GULAY István, „*Ismertem...*”, *i. m.*, 338.

²³ SZEREDI, *Püski...*, *i. m.*, 175.

útirány a gyakorlat mezsgyéjén az itt elhangzó társulások formák egyikében sem indulhatott el.

Vízumuk lejártával a Püski-házaspár hazatért. Püski Sándor élményeit négy főbb dokumentumban foglalta össze: *Levél Erdei Sándornak*,²⁴ „*Amerikából jöttem...*”,²⁵ *Feljegyzés egy magyar jellegű amerikai kulturális vállalkozás ügyében*,²⁶ valamint *Magyarok közt Amerikában* címmel.²⁷ Az utóbbiból kirajzolódik a szerző magyarság-fogalmának – a korszak hivatalos retorikájával szembeni – széleskörű mivolta (15 millió magyarban gondolkodik), az amerikai emigráció helyzetének, lelkületének biztosabb (ámde még mindig hézagos) ismerete, kulturális terjesztői vállalkozásának összetett értelmezése. Püski Sándor „felderítő” útja során megbizonyosodott lehetőségeiről, missziójának nehézségeiről. Biztató kezdeti lehetőségnek mutatkozott harmincas évekbeli elvbarátjának, Taliga Miklósnak ajánlata, aki kedvező feltételek mellett berendezett könyvesboltját Püskinek szánta.²⁸ A politika részéről mutatkozó bizonytalanság és az ezzel járó, a tervezetthez képest kései kijutás miatt a lehetőséggel nem élhetett.

3.1. ÚJ IDŐK, ÚJ ERKÖLCSEK? – A „HIVATALOS” MAGYARORSZÁG

Az „első *Anyanyelvi Konferencia* kedvező szelében”,²⁹ 1970-ben nyílt meg Püskiék előtt a kitelepülés lehetősége – Molnár János művelődésügyi miniszterhelyettes tankönyvterjesztési terveibe ugyanis Püski elképzelése beleillett³⁰ –, zsebében konzuli útlevelel,³¹ amelyre az akkori hatályos jogszabályok szerint a külföldre végleges letelepedési céllal távozó, de magyar állampolgárságukat elhagyni nem kívánó személyek voltak jogosultak. Zoltán Ilona váratlan megbetegedése következtében férjét csak decemberben követhette László fiuk kíséretében.³²

A hivatalos állami intézmények közül Püskiék kapcsolatban álltak a *Magyarok Világszövetségével*, és azon belül is szoros összeköttetésben voltak az *Anyanyelvi Konferenciával*, ez a viszony azonban a vizsgált időszakban mindvégig ellentmondásos volt.³³ A pártoktól,

²⁴ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 217–220.

²⁵ PÜSKI István, GULAY István, „*Ismertem...*”, *i. m.*, 394–398.

²⁶ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 220–223.

²⁷ PÜSKI István, GULAY István, „*Ismertem...*”, *i. m.*, 384–393.

²⁸ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 209; SZEREDI, *Püski...*, *i. m.*, 185. (Szeredi Pál feltehetően tévesen Taliga Jánosnak nevezi a könyvesboltját eladni kívánó ismerőst.)

²⁹ SZEREDI Pál, *A népi egységtől a nemzeti egységig: A Püski Kiadó története. Emlékező kiállítás*, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1991, 41.

³⁰ CSÚRI Ákos (szerk.): *Paraván: Dunakorzó az arcvonásban I: Püski Sándor* = Cs. Á. *A 93 éves Püski Sándorral beszélget Csúri Ákos*, Budapest, Püski, 2004, 36; PÜSKI Sándor, *i. m.*, 229.

³¹ FEJÉR Gyula: *Mi magyarul vagyunk emberek: Beszélgetések a magyarságtudatról itthon és a nagyvilágban* = F. Gy., *Püski Sándor: politikus, könyvkiadó, Amerikai Egyesült Államok*, Budapest, Hírnők Média, 1989, 115.

³² PÜSKI István, GULAY István, „*Magyar ügyben mindenkivel szóba állunk*”: *Püski Sándor élete hagyatékának tükrében III: 1970–2009*, Budapest, Püski, 2016, 13.

³³ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 321. – Püski Sándor és a Magyarok Világszövetsége közötti feszültség érzékelhető László fiának küldött levelében: „Úgy tűnik, hogy legalább ezt [a könyvek megérkezését]

kormányoktól függetlenül működő szervezetet 1948-tól a kommunista rendszer a Külügyminisztérium keretébe illesztette, majd 1959-től feladatait az emigrációs-politikára vonatkozó párthatározatok írták elő. Az intézmény eredeti szemléletétől eltérően az új szerv nem törődött a határon túli magyarok kiszolgáltatott helyzetével.³⁴

A hivatalos magyar állam és az emigráció közötti párbeszéd megteremtésének céljával kezdeményezte az anyanyelvi konferenciák létesítését több nyugati értelmiségi, köztük az 1956-ban emigrált szociológus professzor Nagy Károly, a szintén '56-os menekült író és irodalomtörténész Czigány Lóránt és az országot a második világháború utolsó időszakában elhagyó történész, Várdy Béla, akik az anyanyelvi mozgalmat Magyarország nyelvi és kulturális megőrzésre irányuló erőfeszítésnek tekintették.³⁵

Püski könyvterjesztői tevékenységét a *Kultúra Könyvkülforgalmazási Vállalat*on keresztül bonyolította le, amellyel viszonya változatos képet mutat. Kapcsolatuk 1967-ben kezdődött, amikor is – az említett tervezet iránti kezdeti érdeklődés után³⁶ – a vállalat elutasító választ adott, mondván, van elég partnerük.³⁷ Második kijövetelüket követően ideiglenes megállapodást kötöttek: amennyiben a tervezett amerikai vállalat megalakul, Püskié lesz az USA mindazon területeinek képviselője, amelyek korábbi szerződésekkel nincsenek lekötve, ugyanakkor hitelt és bizományi raktárt is kapnak a forgalomnak megfelelően, a szokásos kereskedelmi feltételekkel egyetemben.³⁸ Azonban New Yorkban még nem telepedhettek meg, mert a *Kultúrának* ott más képviselője volt.³⁹ 1972. november 28-i levelében Kárpáti Józsefnek, a *Magyarok Világszövetsége* főtitkárának úgy nyilatkozott, a viszony alakulása jó.⁴⁰ A rá következő év augusztusában azonban a vállalat igazgatóságától a rá jellemző pragmatikus, de erélyes stílusban többszöri megbeszélésre hivatkozva a legnagyobb amerikai vásárlókkal azonos feltételeket szeretett volna a jutalékozást illetően. Kérése támogatásáért fokozatosan növekedő dollár-forgalmat vállalt. Ezt követően a fix és bizományosi hitelkeret, továbbá a fizetési határidő növelését kérte.⁴¹ Szerződéseiket a nyugati viszonteladókra vonatkozó szabályozások szerint kötötték, a szocialista országokra jellemző kölcsönös, cserealapú kereskedelem nem érvényesült.⁴² A nehézségektől függetlenül 1981-ben Püski büszkén hangoztatta: „A mai *Kultúra* illetékesei [...] elismerik, hogy magyar könyvben és újságban az egész nyugati világban a legnagyobb vásárlóink vagyunk.”⁴³

elintézték Kárpátiék; – A feszültségek jelenléte a kapcsolat egészére jellemző lehetett. [...] hol segítettek, hol nem [...]” – összegezte Püski István. Püski István közlése alapján.

³⁴ BAKOS István, *Nemzetépítő kísérlet: A Magyarok Világszövetsége kronológiája 1989–2000*, Lakitelek, Antológia, 2018, 18–19.

³⁵ BORBÁNDI Gyula, *Emigráció és Magyarország: Nyugati magyarok a változások éveiben 1985–1995*, Basel–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1996, 386–387.

³⁶ PÜSKI István, GULAY István, „Ismertem...”, *i. m.*, 402–403.

³⁷ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 226; PÜSKI István, GULAY István, „Magyar ügyben...”, *i. m.*, 12.

³⁸ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 233.

³⁹ FAZEKAS Erzsébet, *Magyar könyvesház New Yorkban*, EgyLa, 1985/14, 6.

⁴⁰ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 290.

⁴¹ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 314–315.

⁴² FAZEKAS, *Magyar...*, *i. m.*, 6.

⁴³ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 390. – A kialakult jó kapcsolat tényét alátámasztja Püski István visszaemlékezése, aki mint a könyvek terjesztésében egyértelműen pozitív szerepet játszó

1971-ben Püski új segítőre talált Simó Jenő művelődési miniszterhelyettes személyében. 1978-ban felvette a kapcsolatot Pozsgay Imrével is, akivel személyesen 1982-ben találkozott először. Születendő könyvescégének (*Magyar Book*) novemberi megbeszélésén pozitívan értékelte saját helyzetét, az eddigi eseményeket: „A Művelődésügyi Minisztérium elfogadja a javaslatomat és nemcsak, hogy támogatja a Külkereskedelmi Minisztériummal együtt az érdekelt export-import vállalatoknál a javaslatom végrehajtását, hanem a maga részéről már ebben az évben komoly programok (anyanyelvi konferencia, külföldön élő magyar művészek kiállításai) végrehajtásával be is bizonyította, hogy hajlandó a nyugati magyarsággal való együttműködésre, anélkül, hogy politikai behódolást kívánna.”⁴⁴

4. A MAGYAR IRODALOM ÜGYNÖKE – TÁMOGATÓK ÉS TÁMADÓK

„[Dr. Püski Sándor] Budapestről [a] napokban „engedéllyel” áttelepült honfitárs, (ki tudja, ez mit jelent?) [...]” – tette fel a „költőinek” – avagy provokatívnak – szánt kérdést a *New Yorki Magyar Élet* publicistája a lap 1971-es januári számában.⁴⁵

Püski eleinte a protestáns magyarság lelki vezetője, Hamza András teljes körű támogatását élvezte (aki valószínűleg már a repülőtéren várta).⁴⁶ Megállapodásuk alapja egy magyar könyvklub létesítésére irányult (fenntartva más üzletágakban további vállalkozások kezdeményezésének lehetőségét), amelynek célja a könyvterjesztés. Püski születendő cégére ruházta a *Kultúrától* kapott és egyúttal a jövőben megszerzett terjesztői jogokat. Hamza tőkebefektetésként biztosított helyiséget s felszerelést a *Magyar Book* számára, továbbá kezességet vállalt a bankgaranciát, hitelkeretet s készpénzforgótőkét illetően. Az induláshoz szükséges kezdőtőke finanszírozásában 2.500 dollárral Nyeste Zoltán, egykori recski elítelt, a *Magyar Öregdiák Szövetség Bessenyei György Körének* tagja és Tar Mihály, lapkiadó nyújtott segítséget, míg az amerikai üzletben jártas Kováts Andrást bízták meg a pénztáros-titkári teendők ellátásával. A cég hivatalos képviselőjét, a vezetéssel kapcsolatos teendőket szülei letelepedési ügyének rendezéséig ifj. Püski Sándor látta el.⁴⁷

A körútszervezéseket, valamint népművészeti alkotások, filmek értékesítését illetően Hamza egy második intézmény kialakítását javasolta, létrehozva ezzel kettejük kettős vállalkozását, amelybe barátai anyagi hozzájárulással és szervezői tevékenységgel kapcsolódhattak volna be. Elképzelése szerint 5.000 dolláros eszmei értékre épülne a Püski–Hamza-tulajdon 50%-os elosztásban, amelyből a külső tagok egyenlő arányban vásárolnának úgy, hogy részvényeik összege nem haladhatja meg az összérték 48%-át.⁴⁸ A javaslatot azonban a kereskedelmi jog szerint nem lehetett kivitelezni, és ettől eltekintve is

személynek, a vállalat vezetőnőjének töretlen segítségnyújtását hangsúlyozza ki, továbbá édesapja kijelentését megerősítve hangsúlyozza: „[...] gyakorlatilag ’80–’81-re a könyvkiadónk, könyvesboltunk [...] lett a világ legnagyobb választékú könyvesboltja, ez szó szerint értendő, mert nálunk nem csak a magyarországi könyveket és folyóiratokat lehetett megkapni, hanem a világ bármely táján megjelent magyar könyveket és folyóiratokat is [...]”. Püski István közlése alapján.

⁴⁴ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 232.

⁴⁵ N. N., *Szerecsenmosdatás New Brunswickon*, NYiMÉ, 1971, 8.

⁴⁶ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 229, 232–233.

⁴⁷ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 232–234; PÜSKI Sándor, *i. m.*, 236.

⁴⁸ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 234.

elfogadhatatlanná vált Püski számára, arra jutott ugyanis, hogy a felvázolt esetben a tőkét az új társaknak kellene adniuk, míg Hamza Andrásé lenne tőkebefektetés nélkül a részvények 1/4-e. Ilyen kondíciók mellett az előadás-sorozat és a művészeti áruk forgalmazásának költségeit nem akarta egybeolvasztani.⁴⁹

Püski Sándor és Hamza viszonya már a közös ötletelés kezdeti szakaszában megromlott. A Hamza-féle javaslatot elutasító *Tények és javaslatok a könyvterjesztés tárgyalásához* című dokumentumban már megjelennek azok a nézetkülönbségek, amelyek a nem sokkal későbbi szakításhoz vezetnek. Az elutasítás magyarázata beszédes: személyes indok. Megfogalmazásából érzékelhető ellenérzésének természete.⁵⁰

Hamza András, ígéretével ellentétben, a megkötött megállapodással szemben csak kezességet kívánt vállalni, ezért a vállalat újraelakítását szorgalmazta, „[...] úgy, hogy a szükséges tőkét azok [barátok és mások] hozzák, de az ő szavazattöbbsége a vállalatnál megmaradjon.” – összegezte saját megfogalmazásában Hamza elképzelését Püski.⁵¹

Püski feleségének helyzetét instabillnak érezte az új feltételek mellett, eredeti meg egyezésük szerint ugyanis az egyéb üzletágak irányítására Püskiné együttműködő, de külön céget alapíthatott volna. Püski Sándor és a Budapesten élő műfordító, Szigyártó László közti levelezés alapján részleteiben nehezen rekonstruálható, de jól érzékelhető Hamza András Zoltán Ilonával szemben alkalmazott kizorító taktikája.⁵² Úgy érezte, felesége kikapcsolásával Hamza vezető pozícióba akart kerülni. Végül 1970. december közepén Hamza András anyagi segítsége nélkül, több barátjának befektetésével indította meg vállalkozását.⁵³ Ennek hatására több közvetett támadás is érte; Hamza még 1974-ben is, negatív színben próbálta feltüntetni volt üzlettársát Lőrincze Lajosnak szóló levelében, a Püski körül kialakult hálózati rendszer bomlását hangoztatva.⁵⁴ Az ellenben igaz volt, hogy a Püski Sándor megjelenésével az őt támogató és bíráló körök összetétele, főképpen a kezdeti időkben, változott.

1972-ben az erdélyi származású (1947-től azonban már Magyarországon élő) előadó-művésznő, Jancsó Adrienne, a magyar dal terjesztését szem előtt tartó énekes, Béres Ferenc és a zeneszerző-lantművész Kecskés András közreműködésével létrejött *Magyar évszázadok dalban és versben* című előadássorozat – amelynek sikere Püski első szervezői áttörése volt – turnéját megelőző vehemens politikai támadások a vállalkozás berkeiben is feszültséget szültek, aminek végkifejleteként Tar Mihály és Kováts András elhagyták azt.⁵⁵ Szabó Pál, egykori parasztpárti politikus, a vállalat támogatója éppen egy bonyodalmas részvénybefizetés és a Vajda Benővel történő együttműködés kapcsán hidegült el.⁵⁶ Tar, Kováts és a *Magyar Baráti Község*ben is tevékenykedő Cseh Tibor még az előadókörút ideje alatt, Püski tudta nélkül, *Horizon Unlimited* néven kezdett új cég alapításába. A *Magyar Book* egyházi és

⁴⁹ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 236.

⁵⁰ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 236–237.

⁵¹ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 245.

⁵² PÜSKI Sándor, *i. m.*, 244–250.

⁵³ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 276. – A cég részvényesei voltak: a Püski család, Nyeste Zoltán, Tar Mihály, Kováts András, Debreceni Ferenc, Köpeczi Deák Sándor

⁵⁴ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 337.

⁵⁵ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 286.

⁵⁶ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 269–271.

társadalmi vezetőinek segítségével szerették volna levenni válláról a rendezés „terhét”. Az ügy természetesen – a vezetők félrevezetésének ellenére – kitudódott, és ilyen formában nem lett belőle semmi.⁵⁷

Azonban – személyiségéhez mérten indulatos – 1974. április 8-i levelében Püski az észak-amerikai kulturális élet szegényes voltára hivatkozva jóhiszemű erőegységesítő szemléletben egy önálló non-profit szervezet alakítását javasolta az előadások megszervezésére.⁵⁸ Az előadók sorából arra következtethetünk, hogy kiválasztásuknál mind a személyes ismeretség (Jancsó Adrienne-t könyves pályafutása kezdeti szakaszától ismerte), mind pedig az előzetes tájékozódás (Püski amerikai működése alatt többször is Magyarországon járt) szerepet játszott.

Püski Sándor visszatekintve a következőképpen summázta az indulás éveinek tapasztalatait: „Végül is be kellett látni, hogy ez csak családi alapon megy. És amikor 1974-ben kinyílt az alkalom, hogy egy kis magyar boltot megvehessek, azt már magamban, társak nélkül szereztem meg. Felszámoltuk a részvénytársaságot, a következő 1–2 évben mindenkinek kifizettem a beadott pénzt és családi üzemként kezdtünk működni. ’76-ban kihívtuk a negyedik fiunkat, aki most itt dolgozik velünk [...]”⁵⁹ Püski István nagyobbik fiával együtt érkezett az Egyesült Államokba, ahol családjával egészen 1998-ig igazgatta a kiadó ügyeit. Az utolsó években idősebbik fia folytatta a könyv-ügyek rendezését, aki véglegesen 2001-ben telepedett haza. „Én gyakorlatilag mindenestől voltam ott, sofőrtől kezdve a tördelő szerkesztőig, szedőig minden munkát elvégeztem [...], előadó körutakon vittem az írókat, előadókat fuvaroztam, ahova kellett, sz[óv]a[ll] minden ilyesmivel foglalkoztam [...]” – emlékezett vissza feladatköreire Püski István.⁶⁰ Sőt 1975-től megkezdte az előadóközutak szervezése és a könyvek terjesztése mellett az önálló kiadást is.⁶¹ Püski Sándor a kis bolt nevét megtartva innentől hívta saját kiadóját *Püski-Corvinnak*.⁶²

Püski a korszerű magyar nyelvű tankönyvkiadást zászlajára tűzve, az *Anyanyelvi Konferencia* (és ezzel a *Magyarok Világsszövetségének*) támogatásával indította meg szolgálatát. E pártfogás azonban táptalajt nyújtott az alaptalan vádaskodásnak. Az egyik legsúlyosabb támadást – saját megítélése szerint – a *Nemzetőr*től kapta.⁶³ A müncheni illetőségű, a „szabadságharcos írók lapjaként” funkcionáló folyóirat kezdetekben jobbára szépirodalmat közölt, a későbbiekben azonban a publicisztikai írások, a nyugati magyar kolóniák élete és a szülőfölddel való viszony került előtérbe. Az ’56-os menekült, Tollas Tibor író és költő volt a lap felelős szerkesztője és kiadója. A lap szemléletét a kommunista rendszer erős kritikája jellemezte.⁶⁴ A lap 1971-es áprilisi számában, az *Anyanyelvi Konferencia* által indított nyelvi mozgalom egyértelmű elítélését követően, Püski Sándor kiadói tevékenységének rövid

⁵⁷ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 290–291.

⁵⁸ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 332.

⁵⁹ FAZEKAS, Magyar..., *i. m.*, 6; FEJÉR, *i. m.*, 113; ERDÉLYI Erzsébet, NOBEL István, „A nemzet ha megmarad csak otthon marad meg”: Beszélgetés Püski Sándorral, Forr, 2001/2, 42.

⁶⁰ Püski István közlése alapján.

⁶¹ PÜSKI István, GULAY István, „Magyar ügyben...”, *i. m.*, 130.

⁶² PÜSKI Sándor, *i. m.*, 358.

⁶³ KONDOR Katalin (szerk.), *Névjegy: Válogatás Kondor Katalin műsorából* = K. K., *A Könyves*, Budapest, Magyar Rádió, Masszi, Püski, 2004, 43.

⁶⁴ BORBÁNDI, *Emigráció... i. m.*, 310.

ismertetése után az általa szétküldött tájékoztató körlevelet vette górcső alá. Szitnyai Zoltán első kritikus megállapítása sokáig stabil fundamentumát képezte az amerikai magyarság Püski-ellenes magatartásának. Nem hitték el, hogy könyvterjesztési tervezetének ötlete az anyanyelvi konferenciák nyitási stratégiájánál korábbra nyúlik vissza, Szitnyaihoz hasonlóan „szabadkozásként” értékelhették az előzmények ismertetésére tett kísérleteket.

A hangsúlyozott függetlenségi direktíva ugyancsak érzékenyen érintette a szerzőt. Mit tekintünk azonban függetlenségnek? A kérdés nem pusztán szószaporító filozofikus elmélkedés, Püski Sándor ugyanis saját politikai helyzetét az egykori Erdélyi Fejedelemség lehetőségeivel állította párhuzamba. „[...] a politika, akármilyen nehéz belenyugodni, mindig és mindenütt kompromisszum. Ahogy az erdélyiek egy időben ezt nagyon jól tudták [...]”⁶⁵ Püski szavaiból a Bethlen Gábor-kori Erdély körvonalai rajzolódnak ki, amely a török megszállás dacára a kortársak szemében függetlennek számíthatott.⁶⁶ Függetlenségét meglévő keretein belül és annak lehetőség szerinti tágításával próbálta elérni. Szitnyai Zoltán ezzel szemben a politikamentes együttműködést mint trójai falovat aposztrofálja, ami becsempészi a kommunista szemléletű tankönyveket és olvasmányokat.⁶⁷

Visszatérő problémapont volt a *Magyar Book* által képviselt irodalmi felfogás, miszerint a magyar kultúra otthon él, az emigráció színezheti, de nem válthatja ki azt. Az emigráció jobboldali szárnyának számára ez az állítás nem volt elfogadható, ahogy a rendszerrel történő bárminemű kapcsolatfelvétel sem. Püski Sándor megítélésének tükrében elmondható, hogy ebbe a csoportba tartozott az '56-os emigránsok egy része, azonban az ő világképük, ahogy a forradalom alatt, úgy az Egyesült Államokban sem volt homogén.⁶⁸ Az anyanyelvi konferenciák irányába tanúsított általános ellenszenvüknek oka volt még az a politikai-ideológiai nézetkülönbség, miszerint hivatalos állami szervként a forradalmat ellenforradalomnak tekintette. Püski a helyi baloldali csoporttal is összetűzésbe keveredett, akik viszont a jobboldali erők megerősítőjét látták benne. Jó kapcsolatot ápolt ellenben a *Szabad Európa Rádióval* és az *Új Látóhatárral*.⁶⁹ A cikk kritizálta ezeken felül a *Magyar Book* könyvjegyzékét, továbbá a könyveket két csoportra osztva a magyar állam megbízásából kiadható és kiadhatatlan könyvekről írt. Ilyen megkötésekről azonban nem volt szó.⁷⁰

A művek szortírozhatóságának gondolatához kapcsolódva vitriolos írás jelent meg a *Magyarságban*, 1971-ben, *Ki hova...* címmel.⁷¹ A folyóirat „társasjáték” felhívásra invitálta olvasóit, amelynek keretében saját lista készítésére buzdították őket. Dr. Pogány András, volt '56-os forradalmár vélhetően a *New Yorki Magyar Élet* 1970 novemberében megjelent számában – a magyarországi tankönyvek túlzott ideologizáltságára utalva a „Lenin bácsi

⁶⁵ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 253.

⁶⁶ Erdély szuverenitását illetően a történettudományban nincs egységes konszenzus – KISTELEKI Károly, *Az európai szuverenitás nézőpontjai és az erdélyi állam = Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene*, szerk. DÁNÉ Veronika, HORN Ildikó, LUPESCU MAKÓ Mária, OBORNI Teréz, RÜSZ-FOGARASI Enikő, SIPOS Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum, 2014. 163–188.

⁶⁷ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 259–260.

⁶⁸ BORBÁNDI Gyula, *A magyar emigráció életrajza: 1945–1985*, Hága–Budapest, Mikes–Széchenyi, 2006, 178.

⁶⁹ CSÚRI, *i. m.*, 36, 41.

⁷⁰ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 272.

⁷¹ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 262–263.

gyermekkoráról szóló ékes és színes leírást” nehezményezte.⁷² Már a címében is áruklódó a *New Yorki Magyar Élet* 1971. áprilisi száma: „*Kommunista könyvek becsempészése Amerikába*”.⁷³ Gereben István, a *Magyar Szabadságharcos Szövetség* egyesült államokbeli társelnöke interjúja konklúziójaként elismerte Püski Sándor múltbeli tevékenységét, azonban a jelenben mint a magyarországi kommunista külkereskedelmi szervek amerikai ügynökével, lehetetlennek látta a vele való közös munkát.⁷⁴

A felmerült vádakra Püski környezete tanácsára hivatalosan nem reagált, az útmutatásokon túl vélhetően átérezte az emigrációs lét nehézségeit. Gereben cikkére Püski régi politikai harcostársa, a nemzeti parasztpárt egykori főtitkára, Kovács Imre válaszolt, kijelentve: „Ha Püski Sándort ügynöknek lehet tartani, akkor csakis a magyar irodalom ügynökének, ami viszont nem is olyan szégyenteljes megbízatás.”⁷⁵

Püski egyébiránt bízott a politikai vezetők racionalitásában, régi lektorának, Kovách Aladárnak írott levelében hangsúlyozta: Lőrincze Lajosnak és munkatársainak a konferencia résztvevői megmondták, a tankönyvekbe politikai anyagot ne tegyenek, különben a nyugati magyarságnak ingyen sem kell majd. „Csak azért nyomtatnák ki, hogy mindjárt küldjék a zúzdába?” – tette fel komikusan a kérdést.

Borbándi Gyulának az *Új Látóhatár*-ban megjelent cikkéből kiderül, bár a kezdeti tankönyvküldemények valóban tartalmaztak felesleges politikai elemeket, az 1973-ban megjelent nyelvkönyvek esetében ez a félelem már alaptalan volt.⁷⁶

A népi mozgalomban betöltött kiadói tevékenysége az emigráció rétegei számára már nem volt széleskörűen ismert.⁷⁷ A negatív hangvételű s téves bemutatások mellett barátai, Kiss Sándor és a *Magyar Közösségi* összeesküvési per kapcsán letartóztatott – Svájcban, az Egyesült Államokban és Párizsban is élő –, a *Szabad Európa Rádió*-ban dolgozó és az *Új Látóhatár* munkatársaként is közreműködő író, irodalomtörténész, Gombos Gyula igyekeztek propagálni tevékenységét, megismertetni hajdani munkásságát és legújabb vállálását a református körökkel.⁷⁸

⁷² PÜSKI István, GULAY István, „*Magyar ügyben...*”, *i. m.*, 15.

⁷³ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 258; PÜSKI István, GULAY István, „*Magyar ügyben...*”, *i. m.*, 33.

⁷⁴ Püski Sándor, ha hivatalos úton nem is, a saját lehetőségeihez mérten segítette a nyugati, „imperialista” könyvek Magyarországra csempészését: „[...] nagyon fontos része volt az amerikai-magyar könyvesboltunknak: bárki bejött látogatóba valamiért, [...] nézegette az emigrációban kiadott könyveinket, és mondta, hogy de jó lenne ez a könyv, meg az a könyv, de hát nincs pénzem, és akkor mindig meg kellett tőle kérdezni, – és tényleg mindig így volt –, hogy: Miért, haza vinné? – és ha asszonta, hogy igen, hogy vállalja a felelősséget, – mert az egy felelősség, mert ha elkapják a vámon, akkor megbüntetik, az biztos, hogy elkobozzák, de lehet, hogy meg is büntetik –, ha vállalta azt, hogy elviszi, akkor ingyen megkapta, tehát így csempésződött be az emigráns magyar irodalom a ’70-es, ’80-as évekbe’ Magyarországra, ez is egy feladat volt, hogy úgy mondjam, másképp nem lehetett bejutni, mi nem tudtunk behozni, mert minket mindig megnéztek, tehát mi nem tudtunk egy szál könyvet behozni, postán se lehetett beküldeni, ezt csak ilyen módon azok a látogatók, akik vállalták a kockázatot, hogy ő már pedig ezt behozza és akkor terjesztette a baráti körében, magát a könyvet egyenként, mindenki külön-külön akkor rongyosra olvasta.” Püski István közlése alapján.

⁷⁵ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 255–257, 264; PÜSKI István, GULAY István, „*Magyar ügyben...*”, *i. m.*, 36.

⁷⁶ BORBÁNDI Gyula, *Hazai tankönyvek külföldi tanulóknak*, ÚL, 1973/6, 555–557.

⁷⁷ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 237.

⁷⁸ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 264–266.

Az Amerikai Egyesült Államokban nagyobb számban voltak jelen a református gyülekezetek, mint a katolikus plébániák, a nyugati magyar reformátusok többsége itt élt.⁷⁹ Püski életét a református vallás már a kezdetektől alapvetően meghatározta s ide kötődtek amerikai kapcsolati hálójának kezdeti szálai. E mellett joggal tekinthette potenciális partnernek a protestáns gyülekezeteket és a katolikus egyházközösségeket, mert ezen intézményeknek a magyarok összefogásának érdekében túl a saját fenntartásukat is különféle kulturális és társadalmi tevékenységek folyamán befolyt összegekből kellett biztosítaniuk.⁸⁰ Mécs László premontrei szerzetes és költő amerikai körútja lett volna az első gyakorlati megmértetés, amelynek célja – a kultúrmisszió megkezdése és kibontakoztatása mellett – a katolikus egyházzal fennálló viszonyrendszer ki-, illetve továbbépítése volt.⁸¹ A Mécs-útból azonban hamarosan Mécs-ügy lett. Kardos T. Béla Püskivel együtt szeretne volna megszervezni a papköltő régóta várt körútját, viszont a heves támadások miatt – Püski rendezését a magyar állam akciójával azonosították⁸² – Kardos elbizonytalanodott, Mécs-et inkább lebeszélte volna az egésztől. A két szervező között fellépő feszültség végül magától elrendeződött, a költő ugyanis rossz egészségügyi állapota miatt kénytelen volt lemondani az utazást.⁸³

A Püski Sándor-ellenes körök képviselői azonban nem csak az újságok hasábjain mutatkoztak, és nem csak a saját közösségükben hallatták a hangjukat. Az amerikai állampolgársággal kapcsolatos vizsgálatok kapcsán kiderült, Püskit az illetékes hatóságnál több ellenlábasa is feljelentette.⁸⁴

5. GONDOLAT-KAPCSOLATOK

Mind a Püski-hagyaték dokumentumai, mind Püski Sándor beszámolója szerint kijelenthető, hogy amerikai tartózkodása idején a *Magyar Öregdiák Szövetség Bessenyei György Körével*, illetve az *Itt-Ott Magyar Baráti Közösséggel* ápolta hosszú távú, tartós viszonyt.⁸⁵ A *Magyar Öregdiák Szövetség* bázisát '56-os diákok alkották, akik tanulmányaik befejezése után is együtt akartak maradni, a magyar nyelv, irodalom és művelődés ügyét támogatva. 1960-ban alakult meg a *Bessenyei-kör*, a *Rutgers egyetem* volt MEFESZ tagjainak alapításában. Fenntartásában működött a *Hévígyi Magyar Iskola* azzal a céllal, hogy az országgal kapcsolatos (nyelvi, irodalmi, történelmi, földrajzi és népművészeti) alapműveltséget biztosítsa a magyar szülők gyermekei részére. A kört Nagy Károly és Fekete Pál vezették, akik szívesen biztosítottak fórumot az Amerikába érkező magyarországi és határon túli, valamint nyugat-európai magyar előadók számára. 1977-ben *Tanúk korukról* – szóbeli történelem című előadássorozat keretében,⁸⁶ valamint 1986-ban, magyarországi

⁷⁹ BORBÁNDI, *A magyar... i. m.*, 229; BORBÁNDI, *Emigráció... i. m.*, 243.

⁸⁰ BORBÁNDI, *Emigráció... i. m.*, 139.

⁸¹ CSÚRI, *i. m.*, 42.

⁸² PÜSKI Sándor, *i. m.*, 271.

⁸³ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 268–269, 271–274.

⁸⁴ Püski István közlése alapján.

⁸⁵ CSÚRI, *i. m.*, 44; ERDÉLYI, NOBEL *i. m.*, 44; PÜSKI Sándor, *i. m.*, 385, SZEREDI, *A népi... i. m.*, 42.

⁸⁶ Az előadás szövege és szórólapja – PÜSKI Sándor, *i. m.*, 404–409; további hirdetések – PÜSKI István, GULAY István, *„Magyar ügyben...”*, *i. m.*, 153.

előadókörútjának kapcsán⁸⁷ Püski előadóként is szerepet kapott, megoszthatta tapasztalatait.⁸⁸

A *Magyar Baráti Közösség* tagjai jórészt a korábbi diákszövetségből kerültek ki. A diploma megszerzése után is igyekeztek egymással kapcsolatot tartani s, ennek hatására jelent meg az *Itt-Ott című körirat*, majd az abból kinövő közlöny, amelynek fesztelen, eszmecserére épülő jellegét folyóiratként is megőrizte. A kapcsolattartás további lehetőségéért szerveződtek meg az éves találkozók *Magyar Hét* néven. Helyszíne az Ohio állambeli Reménység tava (Lake Hope) volt. A *Magyar Baráti Közösség* által rendezett összejövetelek, táborok az *Öregdiák Szövetség* rendezvényeihez hasonlóan mind Püskinek, mind az általa meghívott előadóknak alkalmat kínáltak a felszólalásra.⁸⁹ A közösség munkájának főbb irányítói Bójtós László, Sass Márton, Ludányi András, a már említett Cseh Tibor és Fekete Pál voltak. A szervezetben hangsúlyosan szerepet kapott a kisebbségi magyarok emberi és nemzeti jogainak helyzete.⁹⁰

Püski Sándor már könyves karrierjének kezdetén nagy hangsúlyt fektetett a határon túli magyarságra. Ő volt az első kiadó, aki az erdélyi magyarságnak platformot biztosított, és olyan műveket adott ki, mint Zathureczky Gyula erdélyi újságíró riport gyűjteménye (*Erdély, amióta másképp hívják*).⁹¹ Az 1938-as könyvnapokon ismerkedett meg Szabó Lőrinc mellett Ignác Rózsával is, akikkel baráti kapcsolata a háború után alakult ki.⁹² A későbbiekben fia, Makkai Ádám Püski Gáborral és Lászlóval együtt kezdte meg emigrációs életét.

Püski érdeklődése az elszakított területek magyarsága iránt a későbbiekben sem lankadt. Félreérthetetlenül tanúsítja ezt a hagyaték „Erdély” palliuma,⁹³ amely különböző korabeli tanulmányokat és cikkeket tartalmaz a falurombolás, a bekövetkező demográfiai változások jelenségéről, valamint a határon túli és az emigrációs magyarság színházainak helyzetéről.

Témánk szempontjából jelentős dokumentum az *Amerikai Erdélyi Szövetség* 1988-as negyedévi tájékoztatója,⁹⁴ amely kapcsán láthatjuk, Püski Sándor érdeklődéssel fordult az Egyesült Államokban működő erdélyi szervezetek felé. Magyarországon kapcsolatot a *Bethlen Gábor Alapítvány* egyik kezdeményezőjével és szervezőjével, Bakos Istvánnal ápolt, aki az erdélyi és hazai ügyekben tájékoztatta.⁹⁵

Ugyancsak említésre méltó Püski Erdéllyel foglalkozó írása.⁹⁶ Tanulmányában meglepően nagy ívű tájékoztatást nyújt a területen zajló huszadik századi eseményekről, 1945-től egészen 1968-ig, majd az azt gazdasági, politikai jellegzetességeket mutatja be. A szöveg jól tájékozott, az erdélyi ügyek iránt érdeklődő és fogékony alkotó benyomását kelti, akinek egyes történeti meglátásai – a kellő kritikai hangsúlyok megállapításával – a mai napig

⁸⁷ PÜSKI István, GULAY István, „Magyar ügyben...”, *i. m.*, 258.

⁸⁸ BORBÁNDI, *A magyar... i. m.*, 241–242.

⁸⁹ Püski Sándor 1974. augusztus 28-i előadása – PÜSKI Sándor, *i. m.*, 345–349.

⁹⁰ BORBÁNDI, *A magyar... i. m.*, 240–241.

⁹¹ PETŐVÁRI Ágnes, *A Magyar Élet könyvkiadóról*, BME, 1983.6. PÜSKI Sándor, *i. m.*, 27.

⁹² PÜSKI Sándor, *i. m.*, 27.

⁹³ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 3. doboz 10-24. tétel

⁹⁴ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 3. doboz 10. tétel, Transsylvania Erdélyi tájékoztató 1988.

⁹⁵ PÜSKI István, GULAY István, „Magyar ügyben...”, *i. m.*, 209–210.

⁹⁶ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 3. doboz 12. tétel, Püski Sándor írása.

helytállóak lehetnek. A Bolyai Egyetem beolvasztásával összefüggésben megemlítette Szabédi László öngyilkosságát. Valószínűleg nehezen dolgozta föl volt szerzője ilyen halálát.

Amerikában körútszervezőként segítette az erdélyi magyarok kijutását, az ő segítségével utazhatott ki Ignác Rózsa, a már említett Jancsó Adrienne, s rajta kívül Sütő András, Kányádi Sándor, Farkas Árpád, Ádám Erzsébet, Domokos Géza, Hajdu Győző és László Gyula.⁹⁷

Az olvasmányok tanulmányozása és a szervezői munka mellett Püski jó megfigyelőként érzékelte és értékelte az aktuális eseményeket, az erdélyi magyarság ügye hazatelepedése után is foglalkoztatta. Egy 1989-ben megjelent interjújában a magyar állam és az emigráció kisebbségpolitikai szerepvállalását tárgyalva kiemelte: „Ép ésszel felfoghatatlan ez a [politikai] közöny [...]. Csak a nyugati emigráció vállalta, hogy ráirányítja a világ, elsősorban Amerika figyelmét az erdélyi magyarság szisztematikus megsemmisítésére. Talán az utolsó óra utolsó percében ébredt rá a magyar kormány, hogy a magyar nemzetiség iskoláinak és kulturális életének teljes elsorvasztása, felvainak lerombolása nem lehet Románia belügye.”⁹⁸

Püski Sándor az emigráció hangadó személyiségévé váló Márai Sándor megítélésére is figyelmet fordított. A hagyatékban található Balogh Sándor *A Márai ügy margójára* című cikke, amely mind a Márai megítélésében fellépő különbségeket, mind pedig az emigráció megosztottságát érzékelteti. Balogh Márai Sándor addig publikálatlan naplóbejegyzéseinek a *Kanadai Magyarságban* („Kékújság”) és a *Chicago és Környéke* című folyóiratban történt megjelentetésének az emigrációs társadalomra gyakorolt hatásairól érkezett. Személyes hangvételű írásában, saját elmondása szerint nem Márai irodalmi szerepét kívánta elvitatni – habár bevezetőjében említette a Márai-kultuszt mint a reális megítélést nehezítő körülményt –, hanem az általa magyarellenessnek bélyegzett szövegek negatív külpolitikai hatásától tartott, a határon túli magyarok ellen könnyen használható fegyvert látott bennük. A közölt részleteket egy elkeseredett, a háborús nyomás folytán feldúlt zseni munkájaként összegezte, s ennek nyomatékosságát elkerülhetetlennek tartotta.⁹⁹ Püski a maga részéről szerette volna Márai Sándor műveit kiadni, de az író életében ettől határozottan elzárkózott.¹⁰⁰

Kiadásában jelent meg viszont 1983-ban Duray Miklós *Kutyaszorító* című műve Csoóri Sándor előszavával. Duray a felvidéki magyarság helyzetének feltárásával egyúttal közvetten jelezte a magyar kormány nemzetiségi politikájának, a minden érdemi beavatkozást

⁹⁷ SZEREDI, *A népi... i. m.*, 42.

⁹⁸ FEJÉR, *i. m.*, 115.

⁹⁹ RÉVÉSZ Sándor, *Az Antimindenes*, Besz, 2008/6, 50–68. Révész Sándor – Beke Albert nyomán – a naplójegyzetéről a következőképpen vélekedett: „[...] fölöttébb alkalmas[ak] mindenféle kisajátításra és mindenféle kisajátítás cáfolatára. Részleteiben. Egészében pedig nem nagyon alkalmas[ak] semmire, mert a részek nem állnak össze – mélyebb és tartalmasabb – egésszé. Amilyen jól használhatók a rész-Máraik mindenre, annyira nem használható a teljes Márai semmire.”

KÖRMENTY Zsuzsanna, *Sztornó – Liberális szégyenpadra került az „antimagyar, antinémet és antiszemita” Márai Sándor*, MN, 2008/244, 21–24. – Körmenty Zsuzsanna ekképpen válaszolt: „[A napló, mint műfaj] Nem kontrollál, nem fegyelmez. Leírja, ahogy jön. Ez a szép benne. Hogy nem suvikszolja a mondatokat. Azok ott vannak, tisztán vagy éppen sárosán. Néha félbehagyva, máskor elharapva. Időnként pedig véresen, nyálkásan. Ahogy kicsusszantak az intellektusból, vonszolva még a köldökzsinórt.”

¹⁰⁰ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 443–444; PÜSKI István, GULAY István, *„Magyar ügyben...”*, i. m., 280.

nélkülöző hozzáállásnak kudarcát. Csoóri előszavában e bíráló a kormány tehetetlenségének kimondásával egyben a szocialista berendezkedés bírálóává is vált.¹⁰¹ Megtorlásként Duray Miklóst elmeegógyintézeti kezelés alá vették, Csoóri Sándort szilenciummal sújtották, Püskit pedig – a szárszói konferencia 40. évfordulójának évében – nem engedték hazatérni.¹⁰² Durayt korábban a nagymértékben kibontakozó nemzetközi mozgalom hatására 1983 februárjában már szabadon engedték, tárgyalását felfüggesztették, azonban 1984. május 10-én újra bebörtönözték.¹⁰³

Püski Sándor Pozsgay Imrének írt levelében úgy fogalmazott, korábban sem várta, hogy nyilvánosan megdicsérjék a könyvét, de erre a legrosszabb álmaiban sem gondolt. Püski itt Pozsgayhoz mint a '83-as Szárszó gazdájához is szólt. Az ismertett tények folytán bejelentette, hogy nem lehet jelen a jubileumi összejöveten, valamint felvázolta az 1943-as szárszói konferencia új kiadványa körül kialakult problémákat.¹⁰⁴ Ezeket a már említett 1986-os, a *Magyar Öregdiák Szövetség* berkein belül tartott előadásának bevezetőjében részletezte. Az eredeti megállapodás szerint a *Kossuth Kiadónál* megjelenő jegyzőkönyv teljes terjedelmében, korabeli dokumentumokkal és visszaemlékezésekkel született volna újjá. Az egyhetesre tervezett táborozás első napja szólt volna a megemlékezésről, a továbbiakban az aktuális politikai kihívásokra koncentráltak volna. A terv keretei azonban egyre szűkültek. Gombos Gyula és Marosi Péter nem járult hozzá felszólalásuk közzétételéhez, „helyette” egy elfogult előszót s több oda nem illő dokumentumot helyeztek a műbe. Püski Sándor ekkor elhagyta a szerkesztőbizottságot, de a kiadást útjára bocsátotta.¹⁰⁵ A konferencia időtartama végül egy napra csökkent.¹⁰⁶

Láthatjuk, Püski számára a szárszói gondolat óvása és éltetése létfontosságú volt, Szárszót még Amerikába is el akarta vinni! Az „*Amerikai Szárszó*” ötletét már 1980-ban felvetette.¹⁰⁷ A konferencia az *Itt-Ott nyári táborához* kapcsolódóan létesült volna, azonban az ügynökvád kiújulása miatt¹⁰⁸ erre nem kerülhetett sor. 1980 júniusában, az új, Szárszó szellemiségében megrendezésre kerülő konferenciáról szóló tanácskozáson Püski Sándor kiemelte, a régi Szárszó csak ürügy, jelkép és példa, ami a mai magyar sorskérdésekkel való szembenézésre sarkal. Több konferencia megrendezését is tervbe vette, olyan „veterán” előadókkal, mint Gombos Gyula, Kiss Sándor, Kovács Imre és Vatai László. Ugyanakkor szem előtt tartotta a nyugati magyar irodalmi- és szellemi élet átfogó képviselését, műhelyeinek jelenlétét is, a kölcsönös közeledés jegyében.¹⁰⁹ Az amerikai tanácskozás terve

¹⁰¹ SZEREDI, *Püski...*, i. m., 203–204.

¹⁰² Uo, PÜSKI Sándor, i. m., 403; továbbá Duray Miklós perbe fogásának történetéhez: DURAY Miklós, *Kutyaszorító II*, New York, Püski, 1998.

¹⁰³ N. N., *Duray Miklóst ismét bebörtönözték Pozsonyban – Hungárián Humán [sic!] Rights Foundation*, I-O, 1984/2, 10–11.

¹⁰⁴ PÜSKI István, GULAY István, „*Magyar ügyben...*”, i. m., 214.

¹⁰⁵ Püski a hiányosságok kiegészítésére végül külön könyvet adott ki – PÜSKI Sándor, SALAMON Konrád, *Pótlás a Szárszó 1943 címen a Kossuth Kiadónál Budapesten megjelent könyvhöz*, New York, Püski, 1984.

¹⁰⁶ SZEREDI, *Püski...*, i. m., 204–205.

¹⁰⁷ PÜSKI Sándor, i. m., 370.

¹⁰⁸ PÜSKI Sándor, i. m., 371.

¹⁰⁹ PÜSKI Sándor, i. m., 377–378; SZEREDI, *Püski...*, i. m., 201.

1984-ben valóra vált a *Magyar Baráti Község Keleti Csoportjának* égisze alatt. Bár Püski Sándor nem szervezőként, hanem előadóként vett részt, a konferencia elképzelései szerint zajlott.¹¹⁰

A népi mozgalom iránti múlthatatlan elkötelezettségét jelezte Borbándi Gyula *A magyar népi mozgalom – A harmadik reformnemzedék* című művének kiadása.¹¹¹ Püski kiváló figyelemmel kísérte a könyv születését, meglátásaival formálta, s magyarországi utazása során adatokat is gyűjtött a szerző számára, már-már szerzőtársként is közreműködött, jó érzékkel mérte fel a készülő kiadvány súlyát és kiadói tevékenységén túl is hozzájárult egy történeti alapmű létrejöttéhez.¹¹²

1987-ben jelen volt az első lakiteleki találkozón is, ahol szeptember 27-i felszólalásában a független, saját sajtó jelentőségét hangsúlyozva felajánlotta a tanácskozás jegyzőkönyvének és a *Hitel* című folyóiratnak a kiadását, egy hazai kiadóval kialakítandó közös vállalkozásban.¹¹³ Püskiben a lakiteleki események hatására fogalmazódott meg a hazatelepülés gondolata, amint csak tehette, a hazai könyvkiadáshoz akart csatlakozni: „Azon [az első lakiteleki találkozón] részt vettünk, és akkor határoztuk el, hogy már hazajövünk, hiszen itthon is be lehet kerülni a könyves szakmába. [...] 1989-ben jöttünk haza.” – nyilatkozott később.¹¹⁴

5.1. A KÖNYVTERJESZTŐI HÁLÓZAT

Püski Sándor könyvkiadói, könyvterjesztői politikáját az értékek előítélet nélküli képviselete jellemezte. Legfőbb jellemvonása a nyitottság, a tolerancia, ami nem az „egy egyetemes igazság” keresésére fókuszál, hanem teret ad több, akár egymásnak ellentmondó nézőpont képviseletének is. Ez a befogadó hozzáállás mind kapcsolati rendszerének, mind pedig a boltjában fellelhető kiadványoknak a sokszínűségét eredményezte.

A következőkben Püski könyvterjesztői tevékenységén belül a *Magyar Füzetek*kel és az *Irodalmi Újsággal* fennálló bizományosi viszonyrendszerét rekonstruálom a hagyaték segítségével.

A *Magyar Füzetek* 1978 nyarán Párizsban kezdte meg működését. Megjelenésének ütemét rendszertelenség jellemezte, általában évi két-három szám látott napvilágot.¹¹⁵ Szerkesztője, Kende Péter, az 1990-es búcsúszámban füzetsorozatát a tiszta beszéd és kritikai fórum alternatívájaként írta le a kádári Magyarország hivatalos szellemi-politikai életével szembe állítva. Eszmeiségét tekintve posztmarxista, (polgári) demokrata irányzatú, antitotalitárius politikai gondolkodás határozta meg. A többi emigrációs sajtóterméktől eltérően csak politikai, történet- és társadalomkritikai dolgozatok kaphattak benne helyet, míg más folyóiratokban szépirodalmi vagy zsunalisztikai írások is hangsúlyosan szerepeltek. Az Európában megjelenő újbaloldalisággal rokonítható hangvétele miatt bázisát nem a nemzeti, nemzetépítő demokrata érdekeltségű magyar emigráció soraiban kereste, hivatalos

¹¹⁰ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 382–384; SZEREDI, *Püski...*, *i. m.*, 202.

¹¹¹ BORBÁNDI Gyula, *A magyar népi mozgalom: A harmadik reformnemzedék*, New York, Püski, 1983.

¹¹² SZEREDI Pál, *Egy könyv születése. Borbándi Gyula első magyar nyelven megjelent kötetének története*, *Hit*, 2015/9, 6–18.

¹¹³ PÜSKI Sándor, *i. m.*, 424.

¹¹⁴ KONDOR, *i. m.*, 185.

¹¹⁵ BORBÁNDI, *A magyar...*, *i. m.*, 247.

megjelenési lehetőséget a velük szimpatizáló, gondolataikat Magyarországon szamizdatokban közlétevé fiataloknak nyújtott.¹¹⁶

Püski Sándor széles látókörét, a magyarság iránti feltétlen elkötelezettségét (s vélhetően jó üzleti érzékét) a *Magyar Füzetek*kel kiépített kapcsolata prezentálja, a népi mozgalom fáradhatatlan híveként ráismert az ezzel fokozatosan szembekerülő irányzat fontosságára is.

Püski bizományba küldött könyveit 33%-os levonással kézbesítette a folyóirat részére,¹¹⁷ míg a kölcsönösség jegyében ő az „*Adalékok...*” című sorozatot terjesztette.¹¹⁸ Az új könyvekből általában 30 darabot kérvényezett.¹¹⁹

Gaál Angélna, a *Magyar Füzetek* adminisztrátorán keresztül Püski Sándor kapcsolatot teremthetett a *Balatonnal* és a *Librairie Polonaise könyvtárával*.¹²⁰ A kapcsolati tőke mellett, ennek hatására Püski segítséget is nyújtott, ha kellett. Gaál egykori munkatársát, Huszti Lajost, aki Párizsban nem kapott tartózkodási engedélyt, New Yorkba érkezve alkalmazta, ezzel segítve új egzisztenciájának kiépülését.¹²¹

Püski diplomáciai jellegű utazásai során fejleszthette tovább ismeretségi körét. Az idős férfit irigylésre méltó, fiatalokat megszegyenítő energikusság jellemezte. Jól mutatja ezt Gaál Angéla részére szóló, 1986-ban íródott levele: „Október 27–29-e között a feleségemmel együtt – ha minden jól sikerül – Párizsban leszünk Gombos Gyuláéknál, előtte Pesten és Luganóban. Mihelyt megérkezünk Párizsba, telefonálunk Péternek, hogy találkozhassunk, s ellátogatnánk a lengyelekhez és a *Balatonhoz* is.”¹²²

1984-es útiterve alapján párizsi tartózkodása során két nap alatt olyan jelentős emigránsokkal szándékozott találkozni, mint Méray Tibor, Gombos Gyula, valamint a *Magyar Műhely* elindításában és szerkesztésében szerepet vállaló költő, Papp Tibor, és az irodalomtörténész Sipos Gyula, akinek írásai az *Új Látóhatárban*, az *Irodalmi Újságban* és a *Magyar Műhelyben* jelentek meg, valamint a *Szabad Európa Rádióban* is tudósított.¹²³ Ugyanakkor a kultúraterjesztés külhoni fórumainak sokszínűségét érzékelteti Forrai Eszter költőnő tanácsa, aki egy magyar hentes mint bizományosi értékesítő felkeresését ajánlotta Püski számára.¹²⁴ Útja Párizsból Baselbe, Zürichbe, Münchenbe, Bécsbe, majd Pozsonyba vezetett, s ezután érkezett meg Budapestre.¹²⁵

¹¹⁶ KENDE Péter, *A Magyar Füzetek búcsúja*, Szávég, 1990/3–4, 5–13.

¹¹⁷ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 7. doboz 11. tétel, Gaál Angéla levele Püski Sándor részére 1985.09.26.

¹¹⁸ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 7. doboz 11. tétel, Püski Sándor levele Kende Péter részére 1982.08.16.

¹¹⁹ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 7. doboz 11. tétel, Püski Sándor levele Gaál Angéla részére 1985.08.29.

¹²⁰ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 7. doboz 11. tétel, Gaál Angéla levele Püski Sándor részére 1985.07.09.

¹²¹ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 7. doboz 11. tétel, Gaál Angéla levele Püski Sándor részére 1987.03.07.

¹²² RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 7. doboz 11. tétel, Püski Sándor levele Gaál Angéla részére 1986.08.27.

¹²³ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 7. doboz 11. tétel, Püski Sándor levele Kende Péter részére 1984.04.27.

¹²⁴ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 7. doboz 11. tétel, Püski Sándor levele Gaál Angéla részére 1985.06.11.

¹²⁵ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 7. doboz 11. tétel, Püski Sándor levele Kende Péter részére 1984.04.12.

Püskinek amerikai életének kezdetén akadt konkurenciája, azonban szakértelme, sokrétű kínálata (hangkazetta, szöttes), s annak jobb eladhatósága kiemelte elődei közül. Az emigrációs könyvkiadás „mélységeit” illusztrálja Kende Péternek írt 1987-es levele. Kende kérdésére – Létezik-e Amerikában a „*Kaláka*” könyvkiadó?¹²⁶ – ekképpen válaszolt: „*Kaláka*, mint *folyóirat* már régen megszűnt, mint *Kalaka Village – Resort Hotel* működik Beke Imre kezelésében, címűk: [...]”¹²⁷

Püski szolidaritását, közép-európai érdeklődését mutatja a Magyar Füzetek egyik számlája a Püski–Corvin Kiadó részére. Kiderül ugyanis, hogy Zdeněk Mlynář *Prága, 1968* című könyvéből a megszokott 30 példány helyett, 40 darabot rendelt.¹²⁸ Elgondolkodtató a párizsi lengyel könyvesházba érkező művek listája, ugyanis az elenyésző lektűr irodalom mellett olyan meghatározó könyvek kaptak helyet, mint Duray Miklósnak fentebb említett *Kutyaszorító* című műve.¹²⁹ Számomra a tény, hogy egy idegenbe szakadt lengyel könyvesház érdeklődött a magyar könyvek – s ráadásul az ilyen jelentékeny írások – iránt, egyértelművé tette, hogy a két nép még az emigrációban is közeledett egymáshoz!

Az először Londonban székelő *Irodalmi Újság*ot Párizsba történő átköltözésekor mint szerkesztő, Méray Tibor vette át. A lapot intenzív politikai érdeklődés jellemezte, Méray vezércikkeiben a reformpolitika lassúságát kritizálva próbálta bátorítani azt. Szerkesztői munkáját a jó színvonalra való törekvés, az olvasmányosság célzata és az aktualitás jellemezte. Szerzői az *Új Látóhatárban* és a *Magyar Műhelyben* is publikáltak. Változékony anyagi helyzete miatt megjelenését hektikuság jellemezte, havi megjelenésről kéthavira tért át, s végül negyedévenként jelent meg.¹³⁰

Az *Irodalmi Újság* iratanyagán keresztül Püski Sándornak és feladatkörének személyesebb vonásait ismerhetjük meg. Törökné Hajdú Annával, a kiadóhivatal munkatársával folytatott levelezéséből kitűnik, hogy Püski olykor megkésétt az elszámolással. Törökné 1986. október 21-i erőlyes hangvételű levelében a számvetés elkészítésére ösztökéli őt, jelezve, a január 10-én küldött 1000 dollár óta ígérete ellenére sem készült el a számításokkal, ráadásul azóta a dollár 20%-ot esett.¹³¹

Joggal vetődhet fel a kérdés: miért késlekedett ennyit Püski Sándor? Nemtörődömség, slendriánság vezette? A dokumentumok megadják a választ. Püski késlekedése egy láncreakció eredménye volt, amelynek megindulásáról nem is ő tehetett, sokkal inkább az amerikaiakra (s jelen esetben az ottani magyarokra) jellemző mobilis életforma eredményének tekinthető. Általános jelenség volt ugyanis az előfizetők késedelme. A problémát 1989-ben Méray Tibornak is felvetette, akinek rávilágított arra, hogy az addig megszokott 250-es példányszám nem elegendő, hisz 5–10 példányt csak a címváltozások miatt

¹²⁶ RETÖRKI Archivum, Püski Sándor hagyatéka, 7. doboz 11. tétel, Kende Péter levele Püski Sándor részére 1987.08.24

¹²⁷ RETÖRKI Archivum, Püski Sándor hagyatéka, 7. doboz 11. tétel, Püski Sándor levele Kende Péter részére 1987.09.19.

¹²⁸ RETÖRKI Archivum, Püski Sándor hagyatéka, 7. doboz 12. tétel, Zdeněk Mlynář Prága című könyvének számlája 1988.07.20.

¹²⁹ RETÖRKI Archivum, Püski Sándor hagyatéka, 7. doboz 12. tétel, Könyv elszámolás

¹³⁰ BORBÁNDI, *A magyar... i. m.*, 246–247.

¹³¹ RETÖRKI Archivum, Püski Sándor hagyatéka, 5. doboz 13. tétel, Hajdú Anna levele Püski Sándor részére 1986.11.21.

elvesztenek, s így nem jut elég az egyénenkénti árusításra.¹³² Méray válaszlevelében megígérte, legközelebb 300 darabot küld, előtte azonban meglepetten megjegyezte, hogy míg Európában az újságot nagy érdeklődés övezi és növekszik mind az előfizetők, mind a magyar vásárlók száma, addig az amerikai megrendelők száma a 200 főt sem éri el.¹³³ A nagy távolságok okozta kommunikációs bonyodalmakat az alábbi levél példázza: „Gyakran nehezményezem, hogy leveleimre képtelen vagyok választ kapni Önöktől. Amennyiben erre a levélre se kapok választ, egyenesen azokhoz a lapokhoz fordulok, amelyeket Önöktől megrendeltem és kérem, hogy közvetlenül nekem küldjék a számlát, az Önök kikapcsolásával.”¹³⁴

„Senki címe nem változik annyit, mint az Öné, s nem is jelentette be mindig időben.” – kezdte válaszlevelét Püski, majd ígéretet tett az elmaradt számok pótlására.¹³⁵ Néhány kimért hangvételi levél ellenére voltak, akik megköszönték az adott szám elküldését, és javaslataikat, ötleteiket is írásba foglalták. Ha kellett, Püski Sándor az előfizetők ügyében személyesen is eljár. 1989-ben a két új címet is megküldött az *Irodalmi Újság* részére. „Az első két számot én innen elküldtem nekik, mert itt fizette be egy barátjuk a számukra.” – adta hírül.¹³⁶

Püski látta a mindenkori magyar kormány külföldre irányuló nemzeti propagandájának gyengeségét, hiányosságait. Még 2004-ben is úgy érezte, az amerikai könyvtárakban megjelenő angol nyelvű román, cseh, szlovák és szerb kiadványok mellett a magyar irodalom és történelem nem képviselteti magát. Összegezve tapasztalatait megjegyezte: „[...] amit nagy nehezen bejuttatnak, azt hamar ki is lopják az ellenérdekeltek.”¹³⁷ Az *Irodalmi Újság* azonban – feltehetően közbenjárásának is köszönhetően – olyan nagyírű felsőoktatási intézmények polcaira is eljutott, mint a Harvard, a Columbia és a Kaliforniai Egyetem.¹³⁸

5.2. EGY KÖNYV SZÜLETÉSÉNEK STÁCIÓI

A protestánsok erejét Amerikában elsősorban a pezsgő gyülekezeti élet jelezte, Európában a szervezési munka és a sajtó tevékenység bírt jelentőséggel. A protestáns ihletésű

¹³² RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 5. doboz 13. tétel, Püski Sándor levele Méray Tibor részére 1989.02.09.

¹³³ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 5. doboz 13. tétel, Méray Tibor levele Püski Sándor részére 1989.02.22.

¹³⁴ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 5. doboz 13. tétel, Ö. G. E. levele Püski/Corvin üzletvezetése részére 1989.03.17

¹³⁵ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 5. doboz 13. tétel, Püski Sándor levele Ö. G. E. részére 1989.03.31.

¹³⁶ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 5. doboz 13. tétel, Püski Sándor levele Hajdú Anna részére 1989.06.20.

¹³⁷ CSÚRI, *i. m.*, 34.

¹³⁸ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 5. doboz 14. tétel, A Harvard Egyetem számlája (invoice) az *Irodalmi Újság* 1986-87-es számairól 1987.02.11.; RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 5. doboz 14. tétel, A Columbia Egyetem számlája (invoice) az *Irodalmi Újság* 1986-87-es számairól 1987.02.11.; RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 5. doboz 14. tétel, A Kaliforniai Egyetem számlája (invoice) az *Irodalmi Újság* 1986-87-es számairól 1987.02.11.

vállalkozásokat az '56-osok dinamikussága teremtette meg, így alakulhatott meg az *Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem* is, amely az *Európai Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferenciából* vált ki és a protestáns ifjúság és értelmiség szolgálatát tűzte ki célul. Színvonalas kiadói tevékenységének hatására az 1980-as évekre a legjelentősebb kiadók egyikévé vált. Bibó István összegyűjtött műveinek kiadásáért 1981-ben a *Bibó Díjat* is megkapta.¹³⁹ Eredményeit összetartó vezetőségének köszönhetette, amelynek tagja volt Tóth János, Cs. Szabó László, Szépfalusi István (később kivált), Balla Bálint, Bárczay Gyula, Kovács Andor, valamint Szöllősy Árpád és Szöllősy Pál. Ugyanakkor nem tartozott a népes szervezetek közé, az európai emigráns elit humán tudományok iránt érdeklődő részét igyekezte megnyerni. 1986 nyarán az *EPMSZ Baráti Társaság* 120 tagot számlált. Ettől az évtől kezdték meg a könyvbarátok számának bővítését.¹⁴⁰

Kovács Andor a Ravasz László munkáiból készülő *Válogatott írások 1945–1968* című könyvet illetően Püski Sándort csak szedési munkálatokkal akarta megbízni. Püski tájékoztató jellegű levelében a következőket írta: „Tehát a Konrád: *Cinkos* könyvet véve alapul, 10 pont nagyságú betűkkel szedve 25 pica széles sorokkal, átlagban 43 sorra tördelve oldalanként, vagyis eggyel többre, mint a Konrád könyv, a költség szedett oldalanként \$ 10 – fotózásra kész javított, tördelt állapotban. Egy háromszáz szedett oldalas könyv kézirátát megkapva 1 hónap alatt leszedjük a korrektúra példányt, amit légipostán elküldtünk nektek, s mielőtt megkapjuk a korrektúrát, egy másik hónap alatt elvégezzük a javítást és tördelést. A szedési költség minimum egyharmadát könyvkiadványaitokból levásároljuk.”¹⁴¹

Bárczay Gyula 1987. január 11-i levelében már a további munkálatokat illetően is kérte Püski István segítségét: „Ravasz László válogatott írásait [...] szívesen szedetnénk nálatok, sőt a kiadás egy részét ott is nyomtathatnánk. [...] Ezért arra kérek, írd meg, hogy tudnátok-e ezt a munkát vállalni, és ha igen, mennyibe kerülne az általad már megadott szedési áron kívül a nyomás és kötés [...]”¹⁴² Püski Sándor ezt követően március 12-én tette meg ajánlatát a teljes mennyiség kinyomtatására, kiemelve az ezzel elérhetővé váló pénzügyi előnyöket: „[...] jobban jönnétek ki, ha az egész mennyiséget itt egyszerre nyomtatnánk – az átküldés postaköltségét is beszámítva.”¹⁴³ Kalkulációját néhány hónapos csúszással – a változó valutaérték, az átszámítási kulcsok miatt – július 12-én küldte meg Bárczay részére. A szedés és a nyomás együttes értéket 7000 dollárban állapította meg, majd a pénzügyi előnyöket számszerűen taglalta: „Ha ebből mi csak a fele-mennyiséget nyomnánk, a második tétel [nyomás] 4.000. – \$-ja helyett 2.600. – \$ állna, tehát csak akkor lenne érdemes a második 750 pl.-t Münchenben nyomtatni, ha nem sokkal többért, mint 1.400. – \$-ért megkapnátok, ami nem valószínű, sőt lehetetlen.”¹⁴⁴ Kitért még levelében

¹³⁹ BORBÁNDI, 2006, 229–230, 234, 250–251.

¹⁴⁰ BORBÁNDI, *A magyar... i. m.*, 265–266.

¹⁴¹ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 3. doboz 27. tétel, Püski Sándor levele Kovács Andor részére 1986.10.09.

¹⁴² RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 3. doboz 27. tétel, Bárczay Gyula levele Püski István részére 1987.01.11.

¹⁴³ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 3. doboz 27. tétel, Püski Sándor levele Kovács Andor részére 1987.03.12.

¹⁴⁴ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 3. doboz 27. tétel, Püski Sándor levele Bárczay Gyula részére 1987.07.12.

a vászonkötés kedvező különbözetére, valamint az öt kilogrammos hajóposta csomag alacsony költségére is. Ezenkívül négy hónap alatti elkészülést, a terjedelem változása esetén arányos árváltozást ígért és 2000 dollár előleget kért.

Bárczay válaszlevelében elfogadta a kínált feltételeket és ezek alapján összegezte a kiadási tervet: „300 oldal, 1.500 példány, Konrád: *Cinkos* szedéstükrével, papírával, kötésével, de a mi szokásos burkolónkkal (gondolom, így a fedőlapnak erősebbnek kell lennie a Cinkosénál), összesen \$ 7.000, – Ehhez jön még a 200 vászonkötés különböze, á \$ 1,70, tehát \$ 340, – valamint a hajóposta: $750 \times 0,5 = 375$ kg.: $5 = 75$ csomag á \$ 8,50 = 638. összesen tehát \$ 7.978 [...]” Munkatervét vázolva a lelkeszi hivatásából fakadó elfoglaltságait is megosztotta: „A kézirat első részét július végén küldöm. Remélem, hogy a szöveg legnagyobb része, talán az egész, augusztus folyamán Hozzátok érkezik. De utána baj lesz, főleg a jegyzetek addig el nem készült részével, valamint az elő/utószóval. Augusztus 7-től a hónap végéig Magyarországon vagyok, utána két hétig vizsgáztatok (lelkeszi alap- és államvizsga), majd konfirmandusokkal táborba megyek s közben a gyülekezet is követeli jussát. Nem hiszem, hogy október második fele előtt fogok tudni Ravasszal foglalkozni.”¹⁴⁵

A munkafolyamat gyorsítása végett a szöveggondozói feladatok elvégzésébe Bárczay mellett Huszti-Szabó Júlia is becsatlakozott. A kért 2000 dolláros előleg utalását Szöllősy Árpádra bízta. Bárczay Gyula betartotta ígéretét, következő, augusztus eleji küldeménye a Ravasz-kötet felét tartalmazta, levele pedig azokat az elképzeléseket, amelyek az elkészült műben helyet kaptak.¹⁴⁶ A könyv első lapjának belső címlappal szembeni oldalára Ravasz László fényképe került,¹⁴⁷ a következő oldalon pedig kézzel írott előszava olvasható.¹⁴⁸ 1987. december 8-ára elkészült a szedéssel Püski¹⁴⁹, és a hiányzó jegyzeteket Bárczay is elküldte,¹⁵⁰ így 30-i levelében már az elkövetkező feladatok rendjét szervezte: „A tördelést január közepére megkaphatjátok s január végén személyesen hozhatom vissza. Kb. febr. 10-re a nyomdában van, március végén postázhatjuk.”¹⁵¹

Április végére elkészült a könyv, azonban, Püski Sándor – korábbi lelkesedését veszítve – keserűen összegezte a végső eredményeket. A postázás és a nyomdaköltség előző évi emelkedését figyelembe véve megállapította, hogy a könyv amerikai elkészülése kevesebb haszonnal járt, mint tavaly látszott, s nem tudja megítélni, hozott-e hasznot. „Egyet tudok, hogy mi nem jártunk jól.” – jegyezte meg a szűk határidő és a teljes kézirat megérkezése előtt megkezdett nyomtatás fonákságaira utalva. A nyomtatás során elcsúfult borító

¹⁴⁵ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 3. doboz 27. tétel, Bárczay Gyula levele Püski Sándor részére 1987.07.20.

¹⁴⁶ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 3. doboz 27. tétel, Bárczay Gyula levele Püski Sándor részére 1987.08.03.

¹⁴⁷ RAVASZ László, *Válogatott írások 1945-1968*, Bern, EPMSZ, 1988, 2.

¹⁴⁸ *Ua.*, 5.

¹⁴⁹ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 3. doboz 27. tétel, Püski Sándor levele Kovács Andor részére 1987.12.08.

¹⁵⁰ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 3. doboz 27. tétel, Bárczay Gyula levele Püski Sándor részére 1987.12.18.

¹⁵¹ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 3. doboz 27. tétel, Püski Sándor levele Bárczay Gyula részére 1987.12.30.

ugyancsak nehezen érintette.¹⁵² Megszépítésére az eredeti borítóról készült filmet Bárczay Gyula és Kovács Andor részére továbbította.¹⁵³

Az elkészült 1409 fűzött példányból 495 darab jutott a könyvbarátoknak, 80 került Kovács Andorhoz Bázélbe, 500 jutott az amerikai lelkészeknek, 14 érkezett Kovács amerikai címére, és 280 maradt Püskiék raktárában. A 222 kötött könyvet illetően 78 darab a könyvbarátokhoz ment, 24 került Kovács Andor bázeli címére és 120 került a raktárba. A visszaérkezett köteteket (8 fűzött és egy kötött) a feljegyzés szerint Kovácshoz juttatták el, a lelkészek számára megmaradt 200 példány új borítólapjait cserére Püski Istvánnak adták át.¹⁵⁴ Püski Sándor ajándékként egy példányt a *Református Egyházközösség Könyvtárának* és a *Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárszáma*ra is küldött.¹⁵⁵

Az első alfejezetben érzékeltetni szándékoztam Püski Sándor befogadóképességét, kompromisszumkészségét, a *Magyar Füzetek* és az *Irodalmi Újság* világképének áttekintésekor, utalva rá, hogy ez egyben a kapcsolati rendszer szélesítésének ugyancsak eszközéül szolgált. A harmadik utas népi gondolat húzódott meg a közép-európai érdeklődésének háttérében is. A lengyel könyvesházzal való kapcsolat feltérképezésének részeként Duray *Kutyaszorító* című művének forgalmazása szembeötlő volt.

Püski terjesztői rendszere bár alapvetően családi alapokon nyugodott, vállalkozása mégis az emigrációra nézve kiterjedtnek, globálisnak tekinthető, a fellépő nehézségeket (távolság okozta problémák, anyagi gondok) lehetőségeihez mérten sikeresen kezelte, munkájának eredményeképpen sikeresen meghódította az Egyesült Államok és Magyarország nagyhírű egyetemi könyvtárait.

Dolgozatomban a könyvkészítésre koncentrálna egy konkrét példán keresztül igyekeztem bemutatni a munkafolyamatot, a fellépő komplikációkat is feltárva. Továbbá a hagyaték eddig publikálatlan forrásai alapján kíséreltem meg rekonstruálni, bemutatni a *Püski–Corvin Kiadó* terjesztői és kiadói működésének gyakorlatát, betekintést nyújtva a cég minden napjaiba.

6. ÖSSZEGZÉS

Püski Sándor kapcsolatrendszerének kiépülése és stabilizálódása hosszú folyamat eredménye volt. A „hivatalos Magyarországgal” szemben tanúsított kompromisszum-készségét az emigráció egyes csoportjai, csoportosulásai nem tudták értelmezni.

Könyvkiadói és terjesztői mentalitását figyelembe véve fontos megállapítani, hogy nem az anyagi siker motiválta. Már a Horthy-korszaktól kezdve olyan szerzőknek próbált

¹⁵² RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 3. doboz 27. tétel, Püski Sándor levele Bárczay Gyula részére 1988.04.30.

¹⁵³ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 3. doboz 27. tétel, Püski Sándor levele Bárczay Gyula és Kovács Andor részére 1988.05.20.

¹⁵⁴ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 3. doboz 27. tétel, Ravasz könyvek dispoziíciója 1988.10.26.

¹⁵⁵ RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 3. doboz 27. tétel, a Református Egyházközösség Könyvtárának köszönőlevele Püski Sándor részére 1988.10.27.; RETÖRKI Archívum, Püski Sándor hagyatéka, 3. doboz 28. tétel, a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának köszönőlevele.

megjelenési lehetőséget biztosítani, akiknek a munkáját – még ha nem is értett velük maradéktalanul egyet – fontosnak találta, fantáziát látott benne. Boltjában Duray Miklós és Faludy György művei megfértek egymás mellett.

Az előadói körutak szervezésének köszönhetően élő kapcsolatot alakított ki az emigrációs irodalom és tudományosság képviselőivel és a magyar kultúra élharcosaival. Kapcsolati hálója jelentős szerepet játszott a külhoni magyarság kulturális összetartásában.

A határon túli magyarok ügyét Püski Amerikában töltött évei alatt is képviselte, figyelemmel kísérte, fontosnak tartva az összetartozás hangsúlyozását a magyar politika passzivitásával szemben. 1989-ben úgy látta, a magyar társadalom a kérdés megítélésében egységes, sajnos azonban a trianoni békediktátum értékelése a mai napig élénk vitáknak ad teret.¹⁵⁶

A népi mozgalom és Szárszó mindvégig szerepet játszott életében, erre jó példával szolgál az említett „*Amerikai Szárszó*” és hazatérésének körülményei.

A bizományosi rendszer működését megvizsgálva a fentebb felsorolt főbb eszmei irányelvekre vonatkozóan találhatunk összefüggéseket.

Püski Sándor – bár történeti emlékezetünkben nevéhez az 1943-as szárszói konferencia párosult – amerikai pályafutása alatt a kezdeti nehézségek ellenére „Magyar-Amerikában” szeretetteljes fórumot biztosított az emigrációs magyarság számára.

„A magyar szellemi élet legnagyobb hatókörű központja – talán egyetlen igazán élő-ható »intézménye« – a tengerentúlon ez a szerény kis üzlet.”¹⁵⁷ – összegezte Püski művét amerikai útjára emlékezve Fekete Gyula.

Püski Sándor 2009-ben, 98 éves korában hunyt el. A Krisztina körúti *Püski Kiadót* azonban fia és unokái üzemeltetik tovább.

¹⁵⁶ FEJÉR, *i. m.*, 115.

¹⁵⁷ FEKETE Gyula, *Meditáció Amerikáról*, Budapest, Magvető, 1987, 77.

REZÜMÉ

Püski Sándor hosszú élete során nagy utat járt be. Életútját maga dokumentálta, az általa létrehozott és részére kézbesített magán- és üzleti levelezéseket, elszámolásokat, számításokat, tervezeteket, felszólalásokat, számára értékes újságcikkeket, írásokat, könyveket, könyvrészleteket, fényképeket megőrizte, dokumentumgyűjteményét haláláig formálta.

Halála után hagyatékát fiai kiegészítették, lezárták. A Püski-hagyaték 2014-ben, Püski Istvánnak köszönhetően került a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum birtokába.

Kutatásom célja Püski Sándor kulturális tevékenységének/szerepeinek (kapcsolatépítés, könyvterjesztés és könyvkiadás) vizsgálata volt az Amerikai Egyesült Államokban és az érintett nyugati országok tekintetében, különös hangsúllyal az egyes szervezetek és Püski között kialakuló kapcsolati, kapcsolódási pontok felderítésére, a személyét érő támadásokra, továbbá a szakirodalomból ismert, de gyakorlati példákkal ez idáig nem illusztrált bizonyosi értékesítés működésére.

Püski Sándor könyvterjesztői hálózatának vizsgálata során láthatjuk azokat a fontosabb gondolati csomópontokat, amelyek egész életét, munkásságát meghatározták. Érzékelhetjük kompromisszumkészségét a Magyar Füzetekkel és az *Irodalmi Újsággal* való együttműködése során, a harmadik utas népi gondolat húzódott meg a közép-európai érdeklődésének hátterében is. A lengyel könyvesházzal való kapcsolat feltérképezésének részeként Duray Miklós *Kutyaszorító* című művének forgalmazása szembeötlő volt. Áldozatos kiadói munkájára Ravasz László *Válogatott írások 1945–1968* című könyve kapcsán láthatunk szemléletes példát.

The ‘book man’ in America *Cultural relations of Sándor Püski*

Sándor Püski went a long way in his life. He has documented his life, preserved private and business correspondence, accounts, calculations, drafts, speeches, valuable newspaper articles, writings, books, book pieces, photographs, and formed his collection of documents until his life ended. After his death, his legacy was sealed and supplemented by his sons. In 2014, thanks to István Püski, the Püski legacy was taken over by the Research Institute and Archives for the History of Regime Change. The aim of my research was to examine Sándor Püski's cultural activities/roles (networking, book distribution and book publishing), in the United States and other relevant Western countries, with special emphasis on finding connections between individual organizations and Püski. In my thesis, I also intended to present the relationship around Sándor Püski during his stay in the United States, focusing on its diversity and personal attacks. During the examination of Sándor Püski's book distribution network, we can see the most important nodes of thought, that determined his entire life and work.

BIBLIOGRÁFIA

- BAKOS István, *Nemzetépítő kísérlet: A Magyarok Világszövetsége kronológiája 1989–2000*, Lakitelek, Antológia, 2018.
- BORBÁNDI Gyula, *Hazai tankönyvek külföldi tanulóknak*, ÚL, 1973/6, 555–557.
- BORBÁNDI Gyula, *A magyar népi mozgalom: A harmadik reformnemzedék*, New York, Püski, 1983.
- BORBÁNDI Gyula, *Emigráció és Magyarország: Nyugati magyarok a változások éveiben 1985–1995*, Basel–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1996.
- BORBÁNDI Gyula, *A magyar emigráció életrajza: 1945–1985*, Hága–Budapest, Mikes–Széchenyi, 2006.
- CSÚRI Ákos (szerk.): *Paraván: Dunakorzó az arcvonalban I: Püski Sándor = Cs. Á. A 93 éves Püski Sándorral beszélget Csúri Ákos*, Budapest, Püski, 2004, 17–57.
- DURAY Miklós, *Kutyaszorító II*, New York, Püski, 1998.
- ERDÉLYI Erzsébet, NOBEL István, „A nemzet ha megmarad csak otthon marad meg”: *Beszélgetés Püski Sándorral*, Forr, 2001/2, 37–46.
- FAZEKAS Erzsébet, *Magyar könyvesház New Yorkban*, EgyLa, 1985/14, 6.
- FEJÉR Gyula: *Mi magyarul vagyunk emberek: Beszélgetések a magyarságtudatról itthon és a nagyvilágban* = F. Gy., *Püski Sándor: politikus, könyvkiadó, Amerikai Egyesült Államok*, Budapest, Hírnők Média, 1989. 111–116.
- FEKETE Gyula, *Meditáció Amerikáról*, Budapest, Magvető, 1987.
- PÜSKI István, GULAY István, „Ismertem az írók körüli mágneses teret”. *Püski Sándor élete hagyatékának tükrében I: 1929–1945*, Budapest, Püski, 2015.
- PÜSKI István, GULAY István, „Magyar ügyben mindenkivel szóba állunk”: *Püski Sándor élete hagyatékának tükrében III: 1970–2009*, Budapest, Püski, 2016.
- KENDE Péter, *A Magyar Füzetek búcsúja*, Szávég, 1990/3–4, 5–13.
- KISTELEKI Károly, *Az európai szuverenitás nézőpontjai és az erdélyi állam = Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene*, szerk. DÁNÉ Veronika, HORN Ildikó, LUPESCU MAKÓ Mária, OBORNI Teréz, RÜSZ-FOGARASI Enikő, SIPOS Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum, 2014. 163–188.
- KONDOR Katalin (szerk.), *Névjegy: Válogatás Kondor Katalin műsorából* = K. K., *A Könyves*, Budapest, Magyar Rádió, Masszi, Püski, 2004, 181–186.
- KÖRMENDY Zsuzsanna, *Sztornó – Liberális szégyenpadra került az „antimagyar, antinémet és antiszemita” Márai Sándor*, MN, 2008/244, 21–24.
- N. N., *Duray Miklóst ismét bebörtönözték Pozsonyban – Hungárián Humán [sic!] Rights Foundation*, I-O, 1984/2, 10–11.
- N. N., *Szerecsenmosdatás New Brunswickon*, NYiMÉ, 1971, 8.
- PAPP István, *A magyar népi mozgalom története: 1920–1990*, Budapest, Jaffa, 2012.
- PETŐVÁRI Ágnes, *A Magyar Élet könyvkiadóról*, BME, 1983.
- PÜSKI Sándor *emlékkönyv: Egy legendás ember beszédes dokumentumai*, szerk. PÜSKI István, bev. PÜSKI István, Budapest, Püski, 2013.
- PÜSKI Sándor, SALAMON Konrád, *Pótlás a Szárszó 1943 címen a Kossuth Kiadónál Budapesten megjelent könyvhöz*, New York, Püski, 1984.
- PÜSKI Sándor, *Könyves sors – magyar sors*, Budapest, Püski, 2002.

RAVASZ László, *Válogatott írások 1945-1968*, Bern, EPMSZ, 1988.

RÉVÉSZ Sándor, *Az Antimindenes*, Besz, 2008/6, 50–68.

STANDEISKY Éva, *Üldözött értelmiségiek a kora Kádár-korszakban – Zsigmond Gyula, Püski Sándor és társaik pere (Esettanulmány)*, Ék, 2002, 169–190.

SZEKÉR Nóra, *Titkos társaság: A Magyar Testvéri Közösség története*, Budapest, Jaffa, 2017 (Modern magyar történelem sorozat).

SZEREDI Pál, *A népi egységtől a nemzeti egységig: A Püski Kiadó története. Emlékező kiállítás*, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1991.

SZEREDI Pál, *Egy könyv születése. Borbándi Gyula első magyar nyelven megjelent kötetének története*, Hit, 2015/9, 6–18.

Társadalomtudományi Szekció

Szociológia

„Csak az menjen katonának...”
***A magyar honvéd tisztjelöltek társadalmi háttere és
ennek történelmi változásai****

1. ELŐSZÓ

A következőkben a 2019. évi OTDK Társadalomtudományi szekcióján bemutatott dolgozatom rövidített változata olvasható. A terjedelmi kritériumokhoz alkalmazkodva több helyen szükséges volt némileg „sűríteni” a szöveget, illetve emellett teljesen kimaradt az elméleti kereteket bemutató fejezet, illetve az aktuális adatfelvétel eredményeinek bemutatásánál néhány változó ismertetése.

Fontos megjegyezni, hogy egy nagyobb ívű projektemnek egy fontos mérföldköve, de semmiképpen nem végállomása volt az említett OTDK dolgozat. A szakirodalom-feldolgozás, mérőeszköz-kidolgozás, adatfelvétel és az adatfeldolgozás első lépcsője után a szóban forgó meglehetősen összetett téma lehetőséget ad az egyes területek részletesebb kibontására. Ennek jegyében jelenleg két publikáció elkészítése is folyamatban van. Az egyik esetben a tisztképzés történeti vetülete, a másikkban a jelen helyzetet tükröző adatok részletesebb feldolgozása áll. Mindezekhez képest a jelen írás az OTDK dolgozathoz hűen – az említett szükséges rövidítésekkel együtt – inkább egy áttekintő kép felvázolására törekszik.

2. BEVEZETÉS

Úgy gondolom, nyugodtan kijelenthető, hogy a katonai felsőoktatásban résztvevők társadalmi hátterének feltárása eddig meglehetősen kevés figyelmet kapott a társadalomkutatók részéről. Ezt a vélekedést egyrészt arra alapozom, hogy eddigi, e témában készült, átfogónak mondható kutatások évtizedekben mérhető időközökkel jelentek meg, másrészt ezek jellemzői, hogy többségében katonai állományban lévő kutatók készítették, harmadrészt pedig a szerzők munkái részben vagy egészben valamilyen, a hadsereghez köthető pragmatikus célokat fogalmaztak meg, amikhez ez a fajta empiria mintegy eszközként szolgált. Dolgozatom témaválasztását részben ez a kevéssé kutatott jellege motiválta, másrészt pedig a személyes érintettségemmel járó, szubjektív tapasztalataimból fakadó érdeklődésem.

* Ezúton is szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Pillók Péter Tanár Úrnak, aki a témám formálódásának első lépéseitől kezdve mindvégig mellettem állt. Kitüntetett bizalmával és teret adott elképzeléseimnek, ugyanakkor tanácsaival, iránymutatásával, szakmai tudásával és tapasztalatával felbecsülhetetlen segítséget nyújtott.

Ez a bizonyos érintettség onnan ered, hogy életem egy meghatározó részét a Magyar Honvédség kötelékében, azon belül is a tisztképzéssel végig közvetlen kapcsolatban töltöttem. Először mint a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem (továbbiakban: ZMNE) Hallgatói Tagozatának „tishti hallgatója”, majd a második évfolyamban beadott leszerelési kérelmemet követő nagyjából egy éves civil élet után, szerződéses katonaként tértem vissza ugyanoda. Mármost, ami a helyszínt illeti. Ugyanis ugyanarra, a Hungária Krt. 9–11. alatti címre (sőt, többnyire ugyanabba a 12-es számú épületbe) jártam dolgozni, amit már belülről alaposan megismertem hallgatói éveim alatt. Ugyanakkor, ezúttal már a katonai szocializációért korábban felelős Hallgatói Tagozat helyébe lépő MH Ludovika Zászlóalj részeként, amelynek állományában akkor már nem tiszti hallgatók, hanem honvéd tisztjelöltek¹ voltak, akik felsőoktatási képzésüket már nem a ZMNE-n, hanem a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Karán (továbbiakban: NKE-HHK) folytatták. Azonban nem csak a nevek változtak, hanem azzal összhangban egyre inkább egyértelmű lett számomra a szocializmus előtti történelmi hagyományokhoz való visszanyúlás szándéka is. A változást még érdekesebbé tette az a tény, hogy az oktatói és vezetői állomány túlnyomó többsége éppen abban a szocialista rendszerben járta ki a tisztképzés akkor éppen aktuális intézményeinek valamelyikét és élte meg katonai szocializációját, ahol a jelenben éppen történelmi előképként vállalt korszakot explicit elutasították. Ráadásul annak hadereje, több szempontból is, kifejezetten ellenazonosulási pontként szolgált.

Ezen időszak tapasztalatai a jelenlegi témát tekintve kettő egymással összefüggő lenyomatot hagytak bennem. Az első maga az alapvető érdeklődés megszületése arra vonatkozóan, hogy a „többiek” milyen háttérrel, mennyire hasonló, vagy eltérő életkörülmények közül érkeztek. A második pedig tulajdonképpen az érdeklődésemet a jelen pillanattól tágabb időbeli kontextusba helyezte, hiszen az adott körülmények között lezajló változások egyértelműen érezhetővé tették, hogy egészen különböző értékeket, normákat, szimbólumokat hordozó korszakokon vagyunk túl a haderő tekintetében (is). Ezzel összefüggésben, személyes beszélgetések folyamán is kiderült, hogy erősen megoszlanak a vélemények arról, hogy miben és mennyire mások a jelen tisztjelöltjei más korszakokhoz tartozó elődjeikhez képest. Bár ezen vélemények – nem meglepő módon – gyakran inkább úgymond generációs különbségekre fókuszáltak, az se volt példa nélküli, hogy kifejezetten a társadalmi összetétel eltérései szempontjából fogalmaztak meg szubjektív állításokat.²

Az imént felvázolt érdeklődésnek a társadalomtudományos – jelen esetben természetesen elsősorban szociológiai – értelmezés szerinti továbbgondolása kézenfekvőnek tűnik.

¹ Bár történelmileg számos más megnevezéssel is illették ezt a pozíciót, a továbbiakban, amikor általánosságban, vagy egy konkrét nagyobb időtávot is felölelve utalok a felsőoktatási keretek közötti tisztképzésben résztvevőkre, a jelenleg is érvényes terminust, a „tisztjelölt” kifejezést fogom használni.

² Ennek egy érdekes példája, amikor egy fiatal, pár éve felavatott tiszt arról beszélt, hogy az ő „elsőéves korában” az akkori felsőévesek még teljesen mások voltak, mint az ő évfolyama és – ezzel nagyjából egy kategóriába helyezve – úgy általában a „mostaniak”. A meglehetősen sarkos véleménynyilvánítást úgy tudnám utólagos szociológiai ismereteim alapján értelmezni, hogy a más társadalmi rétegekben és miliőben elfoglalt helyzetükkel indokolta az eltéréseket. A dolog érdekessége, hogy ebben az idő-intervallumban még csak számottevő politikai vagy társadalmi változásról se beszélhetünk.

Ha – egy egészen rövid időre – eltekintünk a korábban vázolt összetett alaphelyzettől, és csak az előzőekben feltett kérdések közül az elsőből indulunk ki, az önmagában is érdekes, hogy milyen társadalmi háttérrel rendelkeznek azok, akik jelenleg élethivatásként választják a katonatiszti pályát. Közelebbről nézve, például milyen anyagi és kulturális közegből kerülnek ki, milyen családi háttérrel rendelkeznek, milyen motivációk vezették ide őket, egyáltalán mennyire homogén vagy heterogén ez a közeg? Azonban, ha mindezeket olyan keretek között próbáljuk meg értelmezni, amiben figyelembe vesszük az imént felvillantott történelmi és politikai változásokból fakadó sokféleséget és változékonyságot, ugyanakkor nem tévesztjük szem elől az úgymond ideáltipikus „katonakép” – az iméntinél akár jóval szélesebbre nyitott időbeli és kulturális horizonton is – bizonyos alapvonásaiban relatív állandóságát és egységességét, akkor ezek a kérdések még sokkal érdekesebbnek mutatkoznak, illetve tovább gyarapodnak. Felmerül, hogy vajon vannak-e általános motívumok, amik a változások ellenére állandó karakterisztikát adnak a tisztjelölteknek a korábban felvetett szempontok mentén? Egyáltalán hogyan és milyen mértékben hatnak a lassabb társadalmi, valamint az olykor rendkívül gyors politikai változások a tisztjelöltek összetételére? Vannak-e megragadható tendenciái ezeknek a változásoknak?

Mint azt a kezdő soroknál említettem, a korábbi kutatások már önmagukban a tisztjelöltek társadalmi hátterének vizsgálatában is meglehetősen hiányosak, a téma ilyen komplexitású megközelítése eddig teljes egészében hiányzott.

3. TÉMA LEHATÁROLÁSA – KUTATÁSI KÉRDÉSEK MEGFOGALMAZÁSA

Bár látható, hogy az előzőekben felsorolt kérdések több tekintetben összefüggenek egymással, ezek egyidejű és kielégítő megválaszolása jelen dolgozatomban nem csak hogy túlzottan elbizakodott, de a valóságtól teljesen elrugaszkodott vállalkozás lenne, ezért a téma további szűkítése szükséges. Ennek során arra törekedtem, hogy azokat a kérdéseket ragadjam meg, amelyek elsődlegesen fontosak a téma szempontjából, megalapozzák a témával kapcsolatos esetleges további kutatásokat, amelyek a mélyebb összefüggések megismerésére és a jelenségekhez fűződő magyarázatok feltárására irányulnak, mindezek mellett azonban jelen keretek között kellőképpen körüljárhatóak.

Ezek a kérdések a következők:

1. Milyen jellemzőket mutatnak a jelenlegi magyar honvéd tisztjelöltek a társadalmi rétegződésvizsgálatok során alkalmazott kemény változók, valamint státusz-helyzetük és lehetőségeik szubjektív megítélése mentén?
2. Az első kérdés alapján leírt jellemzők hogyan viszonyulnak a honvéd tisztképzésben korábban résztvevők hasonló jellemzőihez?
3. Milyen attitűdökkel rendelkeznek a honvéd tisztjelöltek a magyar tisztképzés kezdetétől számított nagyobb történelmi korszakok (Osztrák-Magyar Monarchia, Horthy-korszak, szocializmus) magyar hadseregeihez?

A téma szűkítése kapcsán fontosnak tartom explicit meghatározni, hogy a témámhoz tartozó egyes részterületeket, hogyan és milyen mértékben fogom érinteni a vizsgálódásom során.

Dolgozatom szempontjából meghatározó fontosságú, hogy mit értek „társadalmi háttérén”. Nem véletlen, hogy olyan kifejezést választottam, amihez nem tartozik a szociológián belül egzakt meghatározás. Sőt, más fogalmakkal szemben mint például a (későbbiekben felmerülő) társadalmi struktúra vagy társadalmi rétegződés, nincs is jelentős diskurzus a kifejezés jelentésének meghatározását illetően. A társadalmi háttér szóhasználat további előnye, hogy egyrészt már csak a szavak bevett jelentéstartalma által, bár tágan, de alapvetően kevés helyet hagyva a jelentős félreértéseknek megjelöli a valóság egy bizonyos területét. Másrészt azonban éppen az említett pontos meghatározás – illetve emellett eleve viszonylag ritka használat – ad némi szabadságot a pontos értelmezéshez.

A tisztjelöltek társadalmi háttérét jelen kutatásomban a kiindulópontot a klasszikusnak mondható „kemény változók” (jelen esetben szülőkre vonatkoztatva: foglalkozás, iskolai végzettség, jövedelem) jelentik,³ ebből a jövedelmet egy tágabb értelemben vett anyagi tőke⁴ mentén kibővítem, valamint mindezt a későbbi konkrét összehasonlítás szempontjából kulcsfontosságú momentummal egészítem ki, mégpedig a tisztjelölt szubjektív helyzetértékeléseivel. Ezzel kapcsolatban összefoglalóan elmondható, hogy a társadalmi háttér leginkább a társadalmi rétegződésben elfoglalt hely jelentésével rokonítható, ez azonban annak egy konkrét változócsoport által körülhatárolt értelmezése.

A korábbi tisztképzési rendszerekben tanulók társadalmi háttérének kontextusa értelem-szerűen kitágítja az értelmezés időbeli keretét, aminek határai és jellege, úgy érzem, szintén pontosításra szorulnak. Ez az értelmezés alapvetően egy konkrét folyamatot kíván követni, ez azonban két különböző dimenzióban jelenik meg. Az első, valamelyest inkább elméleti, de mindenképpen kevésbé empirikus dimenziónál még nem merül fel konkrét, számszerű összehasonlítás a jelen kutatás eredményeivel. Ennek oka, hogy a második világháború előtti időszakot tekintve, különösképpen, ahogy egyre távolodunk időben egészen 1808-ig, a magyar tisztképzés kiindulópontjáig, jelenünkhöz képest olyan jelentős eltéréseket találunk az akkori magyar társadalom rétegződését, továbbá az ezt leírni hivatott változórendszereket, illetve az egész történelmi kontextust figyelembe véve, hogy a közvetlen összehasonlítás problémákat vethetne fel. Egyrészt megfelelő alaposság hiányában ez könnyen félrevezető képet festhetne, másrészt az eltérő kontextusok és fogalom-rendszerek szinkronizálásához szükséges interpretációk sokasága miatt mindenképpen megmaradna egy erősen teoretikus szinten. Ezért az említett történelmi távlatot illetően azt a megoldást alkalmazom, hogy csupán néhány nagyobb – és véleményem szerint leglényegesebb – vonás megjelenítésével rajzolom meg a különböző korszakokban tanuló tisztjelöltek társadalmi háttérében bekövetkező változások ívét, ezzel a jelenlegi helyzethez egy történeti bevezetést adva, valamint lehetővé téve a jelen állapot nagyobb történelmi távlatban történő értelmezését. A második világháborút követő időszakban jutunk el az értelmezés másik, ezúttal már empirikus talajon is álló dimenziójához, ahol a korábban felmerülő problémák, ha azonnal meg nem is szűnnek, de mértékük véleményem szerint fokozatosan csökken, így a változás íve itt már több szempontból egzaktabb módon értelmezhető a jelenlegi eredményeim fogalom- és változórendszerében.

³ Peter M BLAU, *Egyenlőtlenség és heterogenitás = A társadalmi rétegződés komponensei*, szerk. ANGELUSZ Róbert, Budapest, Új Mandátum, 2004.

⁴ RÓBERT Péter, *Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban*, Budapest, Replika Kiadó, 2015.

Összefoglalva, dolgozatom célja tehát a magyarországi jelenleg egyetlen alapfokú tisztképzést végző intézmény, az NKE-HHK, egyúttal a Ludovika Zászlóalj honvéd tisztjelöltjei társadalmi hátterének feltárása, a felsorolt kutatási kérdések megválaszolása. A vizsgálódás keresztmetszeti és leíró jellegű, módszertana kvantitatív, konkrétabban: önkitöltős kérdőív segítségével történt az adatfelvétel. Az eredmények értelmezéséhez röviden felvázolom a második világháború előtt katonatiszti képzésben résztvevők társadalmi jellemzőit, illetve a később készült vonatkozó adatfelvételek eredményeivel már konkrét összehasonlításokat is végzek, különös tekintettel a legutóbbi nagyobb, 2002-ben megjelent⁵ kutatásra, amivel képet kapunk az elmúlt bő másfél évtized legfontosabb változásaira a hallgatók társadalmi összetételét illetően.

Dolgozatom kizárólag az alapfokú tisztképzésben⁶ résztvevőkkel foglalkozik. Koronként változó elnevezésekkel és tartalommal, de mindig volt ezzel párhuzamosan magasabb szintű tisztképzés is, amely általában feltétele volt a magasabb (általában főtiszti, tábornoki) állománykategóriába lépésnek. Így, amikor a továbbiakban „tisztképzésről” beszélek, automatikusan az alapfokú tisztképzést értem ezalatt, amennyiben a tisztképzés magasabb szintjét érinteném, azt külön jelzem.

Kiemelném, hogy a kutatás empiriája kifejezetten széleskörű felhasználhatóságra törekedett (erre a vonatkozó fejezetben bővebben kitérek), ugyanakkor a jelenlegi kutatási céloknak megfelelően kizárólag leírásra törekszem. Az összehasonlításból megjelenő különbségek (vagy akár hasonlóságok) okainak részletes magyarázata már nem képezi az OTDK dolgozat tárgyát. Ennek oka, hogy meggyőződésem szerint a jelenlegi célok eléréséhez szükséges, kellő alapossággal elvégzett empirikus, valamint – elsősorban a történeti szál megrajzolásához szükséges – szakirodalom-feldolgozási munka mind terjedelmileg, mind tartalmilag kellőképpen kitölti az OTDK dolgozat kereteit. Ennek fontossága és jelentősége mellett a dolgozat utolsó részében érvelek.

3. 1. A TÉMÁBAN VÉGZETT LEGJELENTŐSEBB KUTATÁSOK ÖSSZEFOGLALÁSA

A következőkben röviden összefoglalom azt a néhány számottevő korábbi kutatást, amelyek legalább részben kapcsolódnak a saját munkámhoz. Az, hogy az általam is felhasznált történettudományi kutatások nem szerepelnek itt, a legkevésbé se jelenti, hogy azok jelentőségét lebecsülném, hiszen máshonnan pótolhatatlan, rendkívül értékes megállapításokat tettek, jelentős kutatómunka eredményeképpen. Az ok, ami miatt itt nem szerepelnek, egyszerűen az, amit az előző alfejezetben már röviden kifejtettem. A túl nagy időtáv miatt az akkori és a mostani társadalom között rendkívül nagy az eltérés, ezért a konkrét változókon nyugvó, jelennel történő összehasonlítás problémás. Továbbá nem az

⁵ KANYÓ LÁSZLÓNÉ, *A honvédtiszti pályát választó, katonai vezető szakos hallgatók rekrutációja*, ZMNE doktori (PhD) értekezés, Budapest, 2002.

⁶ Az alapfokú tisztképzés kifejezés különböző szerzőknél és korokban különböző jelentésekkel bír. Van, ahol alapfokú tisztképző intézmény alatt olyan átmenetileg működő, rövidített képzési idejű helyeket értenek, amelyet tiszti iskolák, majd katonai főiskolák váltanak fel. Máshol az alapfokú tisztképzés kategóriájába tartozik a főiskolai és az akkor ezzel párhuzamosan folyó egyetemi képzés is. Én ez utóbbi értelemben használom.

általam tárgyalt témára irányultak ezek a munkák, a tisztjelöltek társadalmi helyzetére vonatkozó információk néhány helyen, úgymond mellékesen kerültek elő.

Az első számottevő empiriát tartalmazó, immáron szociológiai kutatásnak, Susán Pál és Tarján Imre munkájának történelmi kontextusát az '50-es, '60-as évek tisztthiányát kezelendő „gyorstalpaló” tisztképzésből kikerülő tisztek által vezetett Néphadsereg adja. Ekkoriban a minőséget a mennyiség oltárán feláldozó tisztképzés negatív következmények már láthatóak, ezért '67-től megkezdődött a tisztképzés átszervezése, aminek keretei között három főiskolai rangot kapó intézmény volt hivatott a tisztképzés színvonalát emelni.⁷ Az ezekre a főiskolákra jelentkező fiatalok társadalmi hátterét (korabeli szocialista terminológia szerint: származását) vizsgálja a szerzőpáros. A kor viszonyainak megfelelően a meglévő tiszti állomány – történelmi távlatból általában tragikusnak nevezett⁸⁹ – képzettségét nyíltan nem kritizálják, csupán felvetik a jelentős fejlesztéseken áteső néphadsereg szükségét olyan tisztekre, akik a kor kihívásainak megfelelően: „képesek a személyi állomány és a bonyolult haditechnikai eszközök összehangolt működtetésére és irányítására”.¹⁰ Céljuk, a jelentkezők társadalmi körülményeit, a jelentkezés motivációit feltárva, a kiválasztás módszerének tudományos alapú kidolgozásának megalapozása. A származásnál az apa osztályhelyzetét, munkamegosztásban elfoglalt pozícióját, illetve a területi megoszlást nézik. A vizsgált populáció a katonai főiskolára jelentkezettek összessége, de szerencsére a konkrét kategóriák értelmezésénél külön bontja a felvetteket és a nem felvetteket, amiből az első kategória, ami számomra elsődlegesen fontos. Vizsgálatához felvételi adatlapokat, felvételi bizottsági jegyzőkönyveket használ. A – számomra releváns – következtetések szerint a hallgatók többségének (72,8%) munkás származása van, illetve komoly szerepet játszott a jelentkezésnél a szülőkhöz képest megjelenő presztízsnövekedés lehetősége, illetve, hogy ez a pálya a családnak kisebb anyagi terhet jelent, továbbá, hogy tanulmányi eredményeik miatt kevés esélyük lett volna polgári főiskolára bekerülni.¹¹

Malomsoki és Radványi közösen jegyzett kandidátusi értekezése¹² már jóval tágabb körben vizsgálódik, hiszen nem csak a tisztképző iskolák hallgatóival, hanem az egész tisztikar, illetve általában véve a tiszti pálya társadalmi tényezőivel foglalkozik. Ez hasznos információkkal szolgálhat ugyan, de jelen dolgozatban nem lesz olyan jellegű adatfeldolgozás, amellyel kapcsolatban konkrét összehasonlító elemzést végeznék.

⁷ Dr. SZAKÁCS Lajos: *A Kossuth Lajos Katonai Főiskola története = A magyar katonai vezető- és tisztképzés története*, szerk. Dr. LENGYEL Ferenc, Dr. SZÁNTÓ Mihály, Budapest, HM OTK Főosztály, 1996, 178.

⁸ Dr. FEHÉR József ezredes, *A tisztképzés, mint az uralmi elit képzésének eszköze az 1950-es évtized első felében (1945–1956) = Fejezetek a tisztképzés négy évtizedes történetéből (1945 után)*, szerk. Dr. BALLÓ Szilárd alezredes, Budapest, HVK Tudományos Munkaszervezési Osztály, 1994, 79–88.

⁹ Dr. OSVÁTH Imre, „A BÁSTYA ÓREI” – *magyar tisztikar a hidegháború időszakában (1945–1956) = Fejezetek a tisztképzés négy évtizedes történetéből (1945 után)*, szerk. Dr. BALLÓ Szilárd alezredes, Budapest, HVK Tudományos Munkaszervezési Osztály, 1994, 31–47.

¹⁰ SUSÁN Pál, TARJÁN Imre, *A katonai főiskolára 1968-ban jelentkező fiatalok származásának, regionális megoszlásának és a katonai pályaválasztást befolyásoló egyes motívumok vizsgálata*, Budapest, Honvédelmi Minisztérium, 1969, 4.

¹¹ Uo., 73.

¹² MALOMSOKI József, RADVÁNYI Lajos, *A hivatásos tiszti pálya társadalmi tényezői*, Kandidátusi értekezés, 1986.

Kanyó Lászlóné kutatása¹³ egy újabb jelentősebb szünetet követően készült, bő egy évtizeddel a rendszerváltás és egy évvel a NATO-csatlakozás után. Érdeklődése közép-pontjában többek között az állt, hogy a rendszerváltás óta történt események hatására változott-e az, hogy milyen rétegből érkezők választják a katonai felsőoktatást, milyen indítékkal választják a katonai pályát és milyen előzetes ismereteik vannak. A vizsgált populáció a katonai vezető szakos hallgatók. Módszertana kvantitatív és kvalitatív elemeket is tartalmaz, hiszen a társadalmi háttér feltárásánál (49 kérdéses) kérdőívet, a motivációk és indítékok mélyebb megértésére kiscsoportos interjúkat alkalmaz. Következtetései szerint „számosan” az elhelyezkedési gondoktól mentes, biztos hivatás miatt, illetve a szüleiket érintő (más felsőoktatási intézményekhez képest) kisebb, könnyebb bejutás miatt választják ezt a pályát. Emellett megállapítja, hogy sokuknak a társadalmi mobilitás egyetlen lehetőségeként jelenik meg a tiszti pálya, illetve (utolsó általam idézett összegző megállapítása szerint) a katonacsaládok önreprodukciója csökkent.¹⁴

3.2. A KUTATÁS MÓDSZERTANA

Igaz, hogy a dolgozatomnak van egy számottevő történeti vetülete, amelyet saját empiria nélkül, szakirodalmi feldolgozással építettem fel, mégis úgy gondolom, hogy munkám gerincét és egyértelműen legnagyobb hozzáadott értékét az empirikus kutatásom adja.

A téma jellegéből adódóan nem is volt kérdés, hogy kvantitatív módszerrel fogok hozzá közelíteni. Azzal kapcsolatban is a munkám korai fázisában döntést hoztam, hogy ez egy papír alapú kérdőív formájában fog materializálódni. Ez bár jelentősebb költségesebb megoldást jelentett, mint az online verzió, ugyanakkor véleményem szerint több érv is szól mellette (amelyeket sajnos itt nincs terem kifejtteni).

A kérdőív kidolgozását jelentős előkészítő munka előzte meg, hogy mind tartalmi, mind strukturális, mind formai szempontból a lehető legjobb megoldások születhessenek.

Az volt a cél, hogy az eddigi legszélesebb körű és legtöbb elméleti megközelítésből fakadó elemzést lehetővé tevő eszközt hozzam létre, ami kifejezetten árnyalt módon képes leírni a tisztjelöltek társadalmi háttérét.¹⁵ Olyan változócsoportokat akartam létrehozni, amelyek közvetlenül, vagy előre tervezett átkódolhatóság lehetőségét magában foglalva, minél nagyobb összehasonlíthatóságot biztosítanak a népszámlálásokkal, Mikrocenzussal (KSH 2016), az elsősorban 2012. és 2016. évi Magyar Ifjúság Kutatásokkal (Társadalomkutató 2012, 2016) a bemutatott korábbi, a témát konkrétan érintő kutatásokkal, illetve civil felsőoktatást hasonló szempontból érintő mérésekkel is.

Összességében egy olyan mérőeszköz kidolgozása volt a célom, ami több szempontból és oldalról teszi lehetővé a hallgatók társadalmi háttérének vizsgálatát. Olyannyira több

¹³ KANYÓ LÁSZLÓNÉ, *A honvédtiszti pályát választó, katonai vezető szakos hallgatók rekrutációja*, ZMNE doktori (PhD) értekezés, Budapest, 2002.

¹⁴ KANYÓ LÁSZLÓNÉ, *A honvédtiszti pályát választó, katonai vezető szakos hallgatók rekrutációja*, ZMNE doktori (PhD) értekezés, Budapest, 2002.

¹⁵ Amit tudatosan hagytam ki, az a társadalmi tőke vizsgálata. Ennek oka, hogy korábban személyesen is átélve és ismerve a vizsgált közeget, azt feltételeztem, hogy az ilyen jellegű, kapcsolatrendszerüket firtató kérdések többekben jelentősen fokozhatná a bizalmatlanságot, akár megkérdőjeleznék a valóban tudományos célú felhasználást is, ami összességében negatívan hathatna a kitöltések minőségére.

szempontból, hogy ezek előre tervezett módon nem is kerülnek mind kibontásra, azonban a későbbiekben minél szélesebb tárházát biztosítsák a különböző elemzéseknek. A kérdőív terjedelmének elsősorban az szabott határt, hogy a tisztjelöltek kevés szabadidejükben képesek és hajlandók legyenek kitölteni. Ezt a határt a végül megfogalmazott 57 kérdéssel (ezen belül néhány esetben akár 10 alkérdéssel) mondhatni feszegettem, de ennek szerencsére nem lettek tapasztalható negatív következményei. Az adatfelvétel 2018. áprilisában zajlott le. A cél a teljes honvéd tisztjelölt állomány bevonása volt. Az egészségügyi, sportverseny vagy szakmai gyakorlatok, illetve egyéb okok miatti távollétek, továbbá a kitöltés önkéntessége miatt az állomány 100%-os lefedése szinte kivitelezhetetlen. A vizsgált állomány akkori létszáma 291 fő volt, amiből 230-an töltötték ki a kérdőívet. Ez közel 80%, amihez ha hozzávesszük az imént említett okok miatti távolléteket, akkor nagyságrendileg 5%-ra becsülhető azok száma, akik megtagadták a kitöltést. Ez véleményem szerint rendkívül jó aránynak tekinthető.

4. KATONATISZTEK ÉS TISZTKÉPZÉS MAGYARORSZÁGON

4.1. A TISZTKÉPZÉS FŐBB KORSZAKAI

A tisztképzés a katonatiszti utánpótlás intézményrendszere, amelybe beletartoznak a konkrét tanintézeteken túl az oktatás módszerei is. Ez jellemzően egy kettősségnek kíván megfelelni, azaz olyan emberek képzése a cél, akik egyszerre szakmailag magasan képzett katonák és művelt emberek.¹⁶ Ezen kettős kritériumrendszeren belül a szakmai képzettség, akár az általános műveltség tartalma is változott korszakonként. Az előbbi változása objektívebb, hiszen a szakmai tudás jellegét a haditechnikai fejlődés erősen meghatározza, mind az eszközök kezelését, mind azok karbantartását, javítását illetően, továbbá ez a fejlődés a hadászati és harcászati ismeretek átalakulását is megköveteli. Ezzel szemben a műveltség jellege már jóval szubjektívabb és politika/ideológiavezéreltebb, illetve a szakmai-műveltségi dimenziók tekintetében nem csak külön-külön tartalmi, hanem egymáshoz viszonyított arányeltolódások is megfigyelhetők.

A következő fejezetekben egy rövid áttekintő képet kívánok adni az adott korhoz kapcsolódó tisztekről, tisztképzésről, illetve természetesen a tisztjelöltek társadalmi háttéréről.

4.1.1. A KEZDETEK

A hazai tisztképzés gyökereihez a 19. század elejére kell visszatekinteni, amikor hazánk a Habsburg Birodalom fennhatósága alatt állt. A magyar tisztképzés első önálló intézménye a Ludovika Akadémia története 1808-ra nyúlik vissza, ugyanis ekkor született meg a magyar tisztképzés elindításának gondolata, amire a névadó Mária Ludovika, illetve a magyar nemesség adományai teremtették meg az anyagi alapot. Innentől azonban hosszú volt az út addig, hogy a tisztképzés ténylegesen megkezdődjön. Először az 1808-as, majd a 1827-es évben is törvényt fogadtak el az intézmény felállításáról, amit végül 1836-ban adtak át, de

¹⁶ SZABÓ József, *Hadtudományi lexikon A–L*, Budapest, Magyar Hadtudományi Társaság, 1995, 1330.

végül csak 1872-ben született meg az intézmény működését is szabályozó XVII. törvénycikk és ezen év őszén kezdte meg működését.¹⁷

Ez nem azt jelentette, hogy ezelőtt ne lettek volna magyar katonatisztek az éppen aktuális Habsburg-uralkodó szolgálatában. A Habsburgok uralta birodalom két jelentős katonatisztképző intézménye a – Mária Terézia által alapított – Wiener Neustadt-i (magyarul: bécsújhelyi), illetve a Hadmérnöki Akadémia, ahol azonban a magyarok száma meglehetősen alacsony volt. A Wiener Neustadton tanuló magyar (ekkor még túlnyomóan nemesi származású) fiatalok száma a század első felében 7,3% volt, a hadmérnököknek tanulók még ennél is jóval kisebb arányban képviselték magukat. Összehasonlításképpen, az összlétszámban a magyar népességtől jóval elmaradó grancsárok¹⁸ aránya 13,4% volt Bécsújhelyen. A magyar tanulók csekély száma ellenére később rendkívül jelentős személyiségek tanultak mindkét intézményben.¹⁹ A Bécsújhelyre felvételizőknél sokáig feltétel volt a katolikus vallás, illetve a származás is befolyásoló tényező volt. Területi megoszlás szerint Magyarországról legtöbben Pest-Budáról, illetve Pozsonyból érkeznek, ugyanakkor kifejezetten kevesen az Alföldről és Felvidékről.²⁰

A katonai pályán érvényesülő társadalmi mobilitására kedvezően hatott, hogy a szabadságharc leverése után a császári hadsereg több hadjáratban is megmérte magát, ami lehetőséget biztosított alacsonyabb pozícióban szolgáló, de tehetséges katonáknak altsztté válásra. Ugyanakkor két súlyos vereség, 1959-ben a solferinói ütközet, majd 1866-ban Königrätz rámutatott a hadsereg gyengeségeire is. Ennek okai összetettek és ennek részletezésére most nincs is lehetőségem, viszont a kialakult helyzet eredményeképpen Ferenc József felismeri, hogy reformokra van szükség a hadseregében. Ennek kettő számunkra jelentős eredménye lett. Az egyik a nagyszámú előkelő származású, de kétséges tehetségű parancsnok elküldése, a másik a tisztképzés átalakítása.

4.1.2 AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIÁBAN

A katonai vereségek és az ezzel összefüggő nemzetközi erőviszonyok átalakulása Ferenc Józsefet olyan irányba kényszerítették, hogy egyszerre kellett stabilizálni és modernizálni birodalmát. Ennek a folyamatnak sorába illeszthető be két – természetesen jelentősen eltérő fajsúlyú és jellegű – esemény, a már említett tisztképzés átalakítása, illetve magát az egész államszerkezetet megváltoztató kiegyezés. Bár súlyos politikai csaták árán, de sikerült a magyar politikai vezetésnek elérnie, hogy önálló magyar haderő is felállhasson. Mindeközben lendületet kapott a polgárosodás folyamata, ami a társadalomban és a hadseregben

¹⁷ SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY Klára, B. KALAVSZKY Györgyi, *A Ludovika*, Budapest, Zrínyi Kiadó, 2013, 17–21.

¹⁸ A határőrvidék döntően szerb és horvát katonáskodó rétege.

¹⁹ Bár a jelentőségük előjele érdekes módon intézményenként ellentétes volt. A hadmérnöki akadémián végzett a kiváló Bolyai János és Hollán Ernő. Wiener Neustadtt két leghíresebb egykori tanulója: Benedek Lajos későbbi vezérkari főnök, aki a 48/49-es szabadságharc leverésében vállalt aktív szerepet, illetve közel egy évszázaddal később Szálasi Ferenc.

²⁰ HAJDU Tibor, *Tisztikar és középosztály 1850–1914 (Ferenc József magyar tisztjei)*, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1999, (História Könyvtár Monográfiák).

is megmutatkozott. Az eddig döntően nemesi tisztikar egyre markánsabban polgári jelleget öltött.

Az új tisztképzés lényeges alapelve innentől, hogy minden tisztnek tiszt iskolából kell kikerülnie. A korábban említett két katonai akadémiát (ne feledjük, a kiegyezés idejében, 1867-ben a Ludovika még nem kezdte meg a tisztképzést) főiskolai szintre emelték, azonban az új tiszteknek ezek az intézmények csak a nagyjából egyharmadát adták. A maradék, közel kétharmad pedig két szakosított kadétiskolából került ki. Az akadémiák számítottak elkelőbbnek és ott adták a magasabb szintű oktatást, a kadétiskolákban elsősorban a jó csapatbiztosítók képzése volt a cél. A tiszt társadalmon belül is érezhető volt a két csoport közötti elkülönülés. Az ekkorra már kialakult tisztek közötti tegeződést az akadémián végzetek nem kívánták kiterjeszteni a kadétiskolákból kikerültekre. A felvételnél egyre inkább az esélyegyenlőségre törekedtek. Megszűntek az iskolaszázadok, illetve az ezredtisztképző tanfolyamok, amelyek lehetőséget biztosítottak a „felülről protezsált” előkelő származású fiataloknak, hogy úgymond a könnyebbik utat választva, rövidebb úton legyenek katonatisztek. A magyarok aránya mind a két nagy akadémián emelkedett. 1908-ra Bécsújhelyen meghaladta a 15, a Katonai Műszaki Akadémián a 17%-ot.²¹

Max Weber háromdimenziós elméletében a gazdasági, hatalmi és az úgynevezett rend dimenziója azok, amelyek együtt az egyének társadalmi helyének megállapítására szolgálnak. Ezen megközelítés szerint a korszak magyar katonatisztje a hatalmi dimenzióban volt a legerősebb, hiszen a császári és királyi rend fennmaradásának fő biztosítója volt, emellett a megbecsültsége is újra helyreállt,²² több írott és íratlan előnyt élvezett a társadalmi érintkezésektől kezdve bizonyos hivatalos eljárásokon keresztül.

Több olyan szabályozás is megjelenik ekkoriban, amit a hadsereg fejlesztése érdekében hoztak, mint például a tiszt iskolai kötelezővé tétele, az altisztek tisztté történő kinevezésének tiltása, a hadsereg rendszerének bürokratizálása, ezzel az előrelépés pontos szabályozása. Ugyanakkor ezek jellemzően inkább kedvezőtlenül hatottak ebben a korszakban a vertikális mobilitásra (illetve szintén ebbe az irányba hatott a fegyveres konfliktusok hiánya is). Legalábbis volt egy nagyjából meghatározható társadalmi távolság, amin túl nem, vagy csak nagyon ritkán lehetett tisztté válni. A magyarországi tisztek bő negyed részének ugyan apjuk foglalkozásához képest előrelépést jelentett a tiszt pályára, de ők egyrészt a kispolgárként definiálható réteghez tartoztak (pl. kereskedő, kisiparos, magántisztviselő), másrészt a postások, vasutasok, tanítók, papok fiai. Az első kategória esetében a felfelé mobilitás nem feltétlen jelentett nagyobb fizetést, viszont biztosabbat igen, emellett a nagyobb presztízs és az ezzel járó előnyök, amelyek vonzóan hathattak. A parasztok előtt szűkültek a lehetőségek, a növekvő számú munkásság előtt pedig még nem nyíltak meg. A tisztek további nagyjából kétharmad részénél nem lehet vertikális mobilitásról beszélni, hiszen a középosztály egyik foglalkozási pozíciójából lépnek át egy

²¹ HAJDU Tibor, *Tisztikar és középosztály 1850–1914 (Ferenc József magyar tisztjei)*, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1999, (História Könyvtár Monográfiák).

²² A szabadságharc leverése után Magyarországon a katonatiszti presztízs érthető okok miatt mélyponton volt, ez azonban a kiegyezés után fokozatosan helyreállt, illetve a korábbinál is nagyobb megaslatoakat ért el.

másikba (apjuk pl. földbirtokos, ügyvéd, köztisztviselő), 23–24%-ban pedig a tisztikar saját reprodukcióját adja.²³

4.1.3 A HORTHY-KORSZAKBAN

Vesztes világháború és ennek minden gazdasági és társadalmi következménye, tanács-köztársasági rémuralommá deformálódó polgári forradalom, trianoni országvesztés, ellenforradalom. Talán ezek a legfontosabb tényezők, amelyek gyökeresen új helyzetet teremtettek Magyarországon. Bár a katonatisztek a háború után is jelentős szerepet játszottak a történelmi események alakulásában, elég csak a Vörös Hadsereget jellemzően éppen nemzeti érzelmekkel fűtve, honvédő szándékkal irányító tisztikarra, a (zömmel tengerészekből verbuválódott) „Lenin-fiúk” terrorjára terrorral válaszoló Héjjas- és Prónay-féle tiszti különítményekre, illetve leginkább a katonatisztből kormányzóvá váló Horthy altengernagyra gondolni, viszont most nem ezek a személyek és események állnak vizsgálódásom középpontjában.

Az 1922-ben felállított Magyar Királyi Honvédség vezetése a Monarchia haderejét elődjének tekintette és nagy hangsúlyt fektettek a tisztikar elvesztett presztízsének helyreállítására. A tiszteknek jogszabályban tiltották meg a politizálást, illetve szabályzatok, parancsok, különböző ajánlások formájában próbálták szabványosítani a különböző társadalmi érintkezések legapróbb részleteit is.²⁴ Emellett etikai kódexet is kiadtak, amely egy idézete véleményem szerint közelebb hozza a megoldást, hogy egy a Monarchiához képest – ha nem is radikálisan, de valamennyire kétségtelenül – társadalmi formalitásaiban lazuló közegben, miért volt ennyire prioritás a tiszti életforma ilyen szintű óvása a társadalmi térben. Eszerint a „nemzeti újjászületés gondolata és akarata a magyar nemzeti hadseregben találja meg legbiztosabb támaszát, mely erkölcsi erőforrásait viszont a tisztikarból meríti”.²⁵ Ebben a korszakban, ahol a nemzettudat és revizionizmus utáni vágy központi jelentőségű volt, a katonatiszt olyan szimbólumnak számított, ami túlmutatott önmaga jelentőségén.

A tisztképzés központja a Ludovika Akadémia maradt, amit négy évfolyamos katonai főiskolává alakítottak át.²⁶ Létrehozták szintén a tisztképzés céljából a Bolyai Katonai Akadémiát és a Horthy Miklós Repülő Akadémiát. Ezek mellett három honvéd reáliskolai nevelőintézet is működött, ahol középfokú katonai képzés folyt.²⁷ Itt a hadiapród-iskolákkal

²³ HAJDU Tibor, *Tisztikar és középosztály 1850–1914 (Ferenc József magyar tisztjei)*, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1999, (História Könyvtár Monográfiák).

²⁴ Erre jó példa, hogy a fiatal tisztnek nem csak azt határozták meg, hogy milyen sorrendben kell látogatást tenni az új szolgálati helyén a tiszttársai otthonában, hanem még azt is, hogy ezt 11:30 és 12:45 között ajánlott megtenni, illetve le volt fektetve az ilyenkor ajánlott, illetve a kerülendő beszédtemák listája is (Závodi 2012: 116).

²⁵ SZAKÁLY Sándor, *Honvédség és tisztikar 1919–1947 = Sz.S., Válogatott írások 1984–2002*, Budapest, Ister Kiadó, 2002, 15.

²⁶ PERJÉS Géza, *A magyar tisztképzés történelmi hagyományai*, Budapest, Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok, 1992.

²⁷ SZABÓ József, *Hadtudományi lexikon A–L*, Budapest, Magyar Hadtudományi Társaság, 1995.

ellentétben nem adtak szakképzést, hanem a cél a fizikai és szellemi felkészítés volt az akadémiai képzésre.²⁸

A tisztikar társadalmi hátterében bár radikális változás nem történt, a korábban meginduló folyamatok tovább erősödtek, azaz nőtt a kispolgári családokból érkezők száma, mégpedig annyira, hogy ez a réteg lett a legmeghatározóbb a korszakban.²⁹ Ez olyannyira jellemző volt, hogy Szakály kutatásai³⁰ alapján kijelenthetjük, hogy nem csak a tiszt kar, hanem a katonai felső vezetés nagy része is az ún. alsó-középrétegből került ki.

A társadalmi mobilitás fokozódásának politikai okai is voltak. Még a Monarchia idején nem csak alsó, hanem felső határa is inkább volt a vertikális mobilitásnak, hiszen a felső vezetésnél csak nagyon kivételes esetekben kerülhetett alacsonyabb pozícióba³¹ így viszont a lefelé irányuló mozgás hiánya miatt kevésbé nyílt hely a felfelé mobilitásra, ami általánosan megfigyelhető szabályszerűség.³² Horthy hatalomra kerülése idején a „legitimisták” és a „szabad királyválasztók” közötti ellentét került felszínre, ami katonai szinten a császárhű idősebb tábornokok és a fiatal ambiciózus tisztek ellentétét jelentette,³³ majd a két sikertelen királypuccs okot és lehetőséget adott az előbbi csoport eltávolítására, ezzel helyet adva a tehetséges (és a regnáló hatalomhoz lojális) tisztek felemelkedésének. Ami még említésre méltó, hogy a korszak katonai vezetőinek több mint fele az elcsatolt területekről érkezett, akik közül többeknek a közvetlen családja is határon túli területen élt ekkor.³⁴

4.1.4. A SZOCIALIZMUSBAN

A második világháború utáni időszak, annak ellenére, hogy nem rajzolták át ismét az országhatárokat (csak a korábban kialakultat állították vissza), mégis addig soha nem látott radikális változásokat hozott a magyar politikai struktúra és társadalom egészére, illetve ennek részeként természetesen az ország fegyveres erőire is. Mind a társadalom, mind a hadsereg esetében a politikai vezetés nem tekintette jogfolytonosnak a helyzetet és egy alapjaiban átalakított struktúrát próbált erővel létrehozni, aminek sikeressége erősen kétséges lett volna, ha nem élvezik a hazánkban ekkor a fizikai valójában is megjelenő nagyhatalom, a Szovjetunió támogatását. A katonatiszti pozícióhoz tartozó szerepkészlet is alapvetően megváltozott. Míg az előző rendszerben kifejezetten tilos volt a politizálás, a szocialista katonatiszt esetében elvárás volt a(z) – állampárt politikai és ideológiai nézeteivel megegyező tartalmú – nézeteinek felvállalása és kinyilvánítása. Az átszervezéseket a Magyar

²⁸ PERJÉS Géza, *A magyar tisztképzés történelmi hagyományai*, Budapest, Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok, 1992.

²⁹ HAJDU Tibor, *Tisztikar és középosztály 1850–1914 (Ferenc József magyar tisztjei)*, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1999, (História Könyvtár Monográfiák), 191.

³⁰ SZAKÁLY Sándor, *Honvédség és tisztikar 1919–1947 = Sz.S., Válogatott írások 1984–2002*, Budapest, Ister Kiadó, 2002.

³¹ HAJDU Tibor, *Tisztikar és középosztály 1850–1914 (Ferenc József magyar tisztjei)*, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1999, (História Könyvtár Monográfiák), 194.

³² PITIRIM SOROKIN, *A vertikális mobilitás csatornái = Társadalmi mobilitás: hagyományos és új megközelítések*, szerk. RÓBERT Péter, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 1998, 12–25.

³³ ROMSICS Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Budapest, Osiris Kiadó, 2002, 138.

³⁴ SZAKÁLY Sándor, *Honvédség és tisztikar 1919–1947 = Sz.S., Válogatott írások 1984–2002*, Budapest, Ister Kiadó, 2002, 16.

Kommunista Párt már a koalíciós kormány részeként elkezdte, majd a teljhatalom megszerzése után – ekkor már mint Magyar Dolgozók Pártja – a folyamatokat felgyorsította.

A katonai átalakítások fontos feltétele volt a tisztképzés újjászervezése. A politikailag alkalmatlanná vált korábbi tisztikar jelentős részét leszerelték, ami viszont már az 1940-es évek végére komoly tiszthiányt eredményezett. Erre láthatóan nem találtak kielégítő megoldást, hiszen több különböző képzési rendszert is elindítottak, majd hirtelen befejezték és újat hoztak létre. A Petőfi Akadémia két évig működött, ami alatt 344 tisztet avattak, majd megszüntették és 15(!) új tiszti iskolát hoztak létre hatféle képzési idővel a félévestől a háromévesig.³⁵ A „nagyüzemi”, osztályalapon szervezett, politikai elkötelezettséget közép-pontba helyező tisztképzés korábban elképzelhetetlenül alacsony szinten képzett katonai vezetőket eredményezett. A rendszert látva talán nem túlzó az az elképzelés, ami szerint a helyzet tragikus volt és jellemzően a legalapvetőbb szakmai és emberi kritériumoknak sem tudtak megfelelni.³⁶ A helyzetet a döntéshozók is kénytelenek voltak felismerni és először 1957-ben létrehozták az Egyesített Tiszti Iskolát, ahol rendezettebb keretek között zajlott a tisztképzés, majd bő egy évtizeddel később már három főiskolai szintre emelt tisztképző intézmény működött: a Zalka Máté Katonai Műszaki Főiskola, a Kossuth Lajos Katonai Főiskola és a Kilián György Repülő Műszaki Főiskola, ahol már a katonai mellé civil végzettséget is szerezhettek a hallgatók.³⁷

Ekkoriban bizonyos szempontból újra jelentős mobilitási csatorna volt a tisztképzés, hiszen az imént idézett kutatásból az is kiderül, hogy a felvettek döntő többsége fizikai munkás apával rendelkezett, akinek ez kétségtelenül lehetőség volt a magasabb társadalmi rétegbe jutásra. Ha a szűken értelmezett vertikális mobilitás definíciójából indulunk ki, akkor kétségtelenül megállapítható a mobilitás ténye, azonban az szembevetendő, hogy ez mégis egy jelentősen más természetű mobilitás, mint korábban a tehetséges, alsóbb rétegekből származó fiataloknak lehetőséget biztosító mobilitás, ami lehetővé tette, hogy bizonyos hátrányosabb jellemzőik mellett is azonos lehetőségek között bontakozhassanak ki. Ez a mobilitás új formájában: a hatalmi elit bizonyos rétegeket tehetségtől függetlenül, származási alapon kizár, másokat származási és politikai alapon előnyben részesít.

³⁵ TAKÁCS János alezredes, *A tisztikar újjászervezése, fő vonásai, irányítása és szervezeti változásai (1945–1989)*, = *Fejezetek a tisztképzés négy évtizedes történetéből (1945 után)*, szerk. Dr. BALLÓ Szilárd alezredes, Budapest, HVK Tudományos Munkaszervezési Osztály, 1994.

³⁶ Dr. FEHÉR József ezredes, *A tisztképzés, mint az uralmi elit képzésének eszköze az 1950-es évtized első felében (1945–1956)* = *Fejezetek a tisztképzés négy évtizedes történetéből (1945 után)*, szerk. Dr. BALLÓ Szilárd alezredes, Budapest, HVK Tudományos Munkaszervezési Osztály, 1994, 79–88.; Dr. OSVÁTH Imre, *„A BÁSTYA ŐREI” – magyar tisztikar a hidegháború időszakában (1945–1956)* = *Fejezetek a tisztképzés négy évtizedes történetéből (1945 után)*, szerk. Dr. BALLÓ Szilárd alezredes, Budapest, HVK Tudományos Munkaszervezési Osztály, 1994, 31–47.

³⁷ TAKÁCS János alezredes, *A tisztikar újjászervezése, fő vonásai, irányítása és szervezeti változásai (1945–1989)*, = *Fejezetek a tisztképzés négy évtizedes történetéből (1945 után)*, szerk. Dr. BALLÓ Szilárd alezredes, Budapest, HVK Tudományos Munkaszervezési Osztály, 1994, 9–30.

5. A KUTATÁS EREDMÉNYEI

5.1. MINTAÖSSZETÉTEL

A tisztjelöltek életkora és neme tekintetében nagyjából előrelátható volt a hallgatók eloszlása. Az életkort alulról az érettségi megszerzése, fentről egy jelentkezési korhatár tartja szűk keretek között. Ez alapján nem meglepő, hogy a tisztjelöltek 93 százaléka 20–24 év közötti korosztályhoz tartozik.

A nemek eloszlását a katonai hivatás jellege befolyásolja. A mintába kerültek 85 százaléka férfi és 15 százaléka nő. Erre vonatkozó adatokat nem találtam a korábbi témával foglalkozó tanulmányokban, így sajnos nincs lehetőség összehasonlításra.

A szakonkénti eloszlás visszavezethető az évente meghirdetett keretszámokra, ami pedig a Honvédség különböző területeken megnyilvánuló tiszthiány szakterületenkénti eloszlását kell elméletileg, hogy tükrözze. A válaszadók eloszlása azt tükrözi, hogy a mintából kimaradók nem torzították számottevően a teljes populációhoz képest a mintát, hiszen a zászlóalj hallgatóinak összetétele nagyjából megegyezik a minta eloszlásával. Eszerint a legnagyobb a katonai vezetői szakos hallgatók aránya, akik összesen közel a minta felét adják (48 százalék), míg a másik felét együtt kitevő katonai üzemeltetés és katonai logisztika szakos hallgatók aránya közel megegyező.

5.2. ANYAGI TŐKE

Ebbe a meglehetősen tág fogalomba beletartozik a tisztjelöltek háztartásának jövedelme, vagyontárgyak és tartós fogyasztási cikkek megléte.

5.2.1. JÖVEDELEM

A jövedelem megállapításával kapcsolatban számtalan módszertani nehézség felmerül. Ezek részletes ismertetése helyett egyenesen az ezekre adott válaszaimat ismertetem. A háztartás nettó jövedelmét kívántam mérni, mégpedig zárt kérdés formájában, bizonyos kategóriák (szám szerint 11) megadásával. Ebből a legkisebb kategória „100 ezer forint vagy annál kevesebb”, a legmagasabb pedig a „2 millió forint felett” kategória. Az alsó kategória meghatározásánál a szokásosnál magasabb értéket határoztam meg több, általában használatos érték-kategória összevonásával. Ennek kizárólag pragmatikus okai voltak, ami mögött egy személyes feltételezésem állt. A pragmatikus ok az volt, hogy a kérdőívvel kapcsolatban két nehezen összeegyeztethető szempontot kellett összehangolnom, azaz, hogy minél több kérdés beférjen a maximális terjedelemben, amivel reálisan meg lehet kísérelni a kitöltést az adott közegben (ez 8 oldalban lett megállapítva), ezzel együtt ne legyen átláthatatlanul zsúfolt a végeredmény. Ennek fényében racionalizálni kellett minden egyes kérdést, aminek néhány esetben ilyen rövidítés lett a vége, azonban csak és kizárólag ott, ahol nem láttam ebben a későbbi információvesztés esélyét. Itt a személyes tapasztalataim engedték meg, hogy éljek azzal a prekonceptióval, hogy a hallgatók nem sorolhatóak be számottevő mértékben az említettnél alacsonyabb jövedelmi kategóriába,

holott a régebben végzett kutatások eredményei alapján ennek lehetőségét se lehetett volna kizárni.

Ha csak a legutóbbi adatfelvételt nézzük a témában, azt találjuk, hogy a tisztjelöltek családjából közel egyharmad egyértelműen a létminimum alatt élt.³⁸ Az értékek pontos és közvetlen összehasonlításra sajnos nem alkalmasak, már csak az eltérő módszertan³⁹ miatt sem. Ezzel együtt elmondható, hogyha a létminimum⁴⁰ számításából indulunk ki és megnézzük az egy háztartásban élőket is a háztartások jövedelmével együtt, bár a viszonylag tág kategóriák (ilyen esetben véleményem szerint 50–100 ezer forint annak mondható) pontos számítást nem tesznek lehetővé, nagyságrendileg a családok 13–17 százalékaról feltételezhetjük, hogy a létminimum közeli/alatti szinten él. Ez nagyjából a fele az említett legutóbbi kutatás által megállapítottnak.

Az alsó 3 kategóriába összesen a válaszolók 14 százaléka esik. A legtöbben, azaz mindkét esetben 18 százalék, a 251–300 ezer közötti kategóriába és a 401–500 ezer kategóriába esnek.

5.2.2. VAGYONTÁRGYAK, TARTÓS FOGYASZTÁSI CIKKEK ÉS FELSZERELTSÉG

Az anyagi tőke részét képezik az alfejezet címében felsorolt kategóriák is. Az itt szereplő tárgyi eszközök listája egyrészt nem egzakt módon meghatározott, másrészt, ha pontos viszonyítást szeretnénk, akkor még egy adott ország tekintetében is bizonyos időközönként felülvizsgálatot igényel, hiszen az idő múlásával gyorsan változhat egy adott dolog birtoklásának értelmezése. Továbbá, ha valami teljesen általánossá válik, akkor alapos átgondolást igényel, hogy milyen összefüggésben érdemes használni.⁴¹ Mindenesetre elmondható, hogy esetleges következtetések levonására alkalmas lehet ez a változócsoport is (nem véletlenül meglehetősen bevett az alkalmazása), valamint hogy ezen a területen ismét egy új dimenzióval gazdagodik a tisztjelöltek társadalmi háttérének értelmezési lehetősége.

Az általam használt eszközök közül több szempontból is kétséges volt a plazma/LED/LCD tv-k megléte vagy hiánya. Itt ugyanis nem derül ki, hogy a „nincs” válasz esetén a tv ára, ami gátat szab a beszerzésének, vagy adott esetben egy a televízió nézést alantasabb kultúrafogyasztásnak tekintő értelmiségi attitűd. Mindenesetre érdekesnek találom, hogy a 15 százalék negatív választ adott a szóban forgó kategóriára. Ugyanakkor az említett típusú tévék számosságára vonatkozó kérdésnél kiderül, hogy a válaszolók közel felének kettő vagy még több ilyen készülék is van otthonában.

³⁸ KANYÓ Lászlóné, *A honvédtisztai pályát választó, katonai vezető szakos hallgatók rekrutációja*, ZMNE doktori (PhD) értekezés, Budapest, 2002, 54.

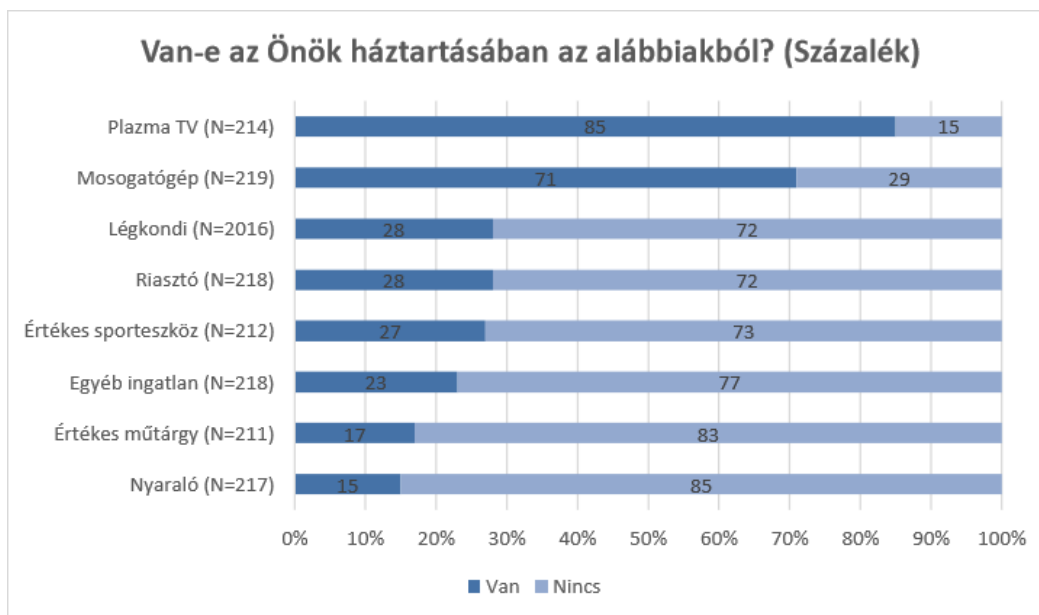
³⁹ Bár mind a ketten nettó értéket kérdeztünk, ez azonban nálam a háztartás jövedelmére, a korábbi kutatásban a szülők jövedelmére vonatkozik.

⁴⁰ Forrás: <https://www.policyagenda.hu/elemzesek/2018/letminimum-es-tarsadalmi-minimum-2017ben/#.XASjp-hKg2w> (letöltés ideje: 2018.11.27. 03:51)

⁴¹ Például a mosógép, internet, számítógép megléte még legitim kifejezője volt társadalmi rétegződésbeli különbségeknek 20–25 évvel ezelőtt. Most már véleményem szerint legfeljebb akkor érdemes ezeket alkalmazni, ha a társadalom ún. „underclass” réteget próbáljuk láthatóvá tenni. Itt azonban (mint általánosságban a felsőoktatásnál) joggal feltételezhető, hogy erről nincs szó.

A személygépkocsi-tulajdonos (vagy céges kocsit használó, amit a kérdés szintén megengedett) háztartások aránya 92 százalék. Közülük 35 százalék kettő, 11 százalék pedig három autót is használ. A mosogatógépek is elterjedtek, 71 százalék rendelkezik vele.

Ehhez képest általában magasabb anyagi színvonalat feltételez például a riasztó- és a klímaberendezés. A két eszköz esetében azonos volt a tulajdonlás aránya, ugyanis valamivel több, mint a válaszolók negyedének háztartásában megtalálhatók (riasztó: 28 százalék, légkondicionáló: 28 százalék). Ami a lakóépületen kívüli ingatlanokra vonatkozó kérdéseket illeti, hétvégi házzal vagy nyaralóval a válaszadók háztartásainak 15 százaléka, míg egyéb lakóingatlan (másik ház vagy lakás) 23 százaléka rendelkezik. Értékes műtárgy 17 százalék, értékes sporteszköz pedig a háztartások 27 százalékában van jelen. (1. ábra)

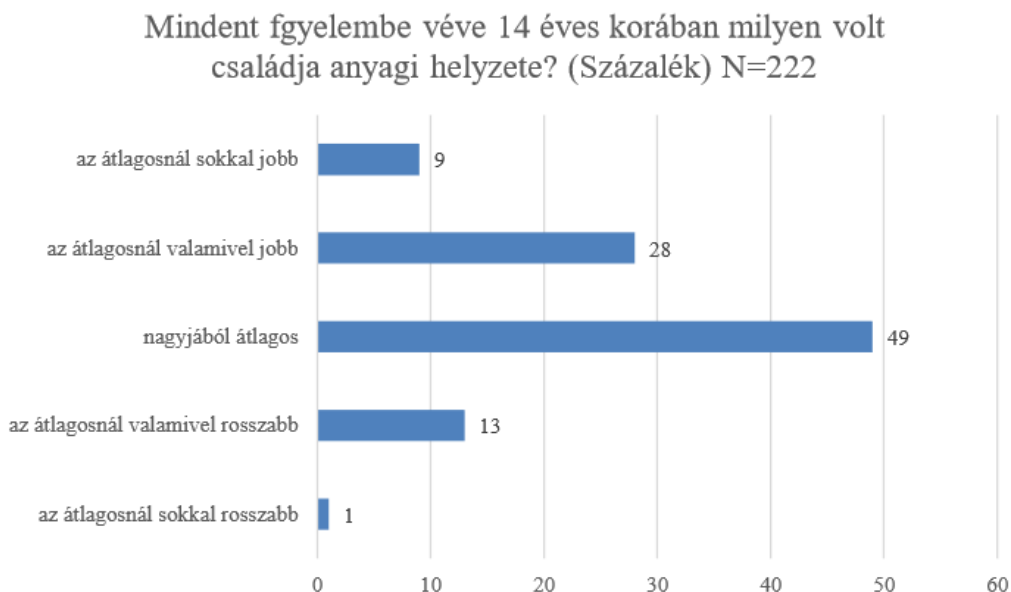
1. ábra: A háztartások vagyontárgyai és tartós fogyasztási cikkei
Forrás: Saját szerkesztés

5.2.3. ANYAGI HELYZET EGYÉNI MEGÍTÉLÉSE

A másokhoz viszonyított anyagi helyzet kevésbé szolgál pontos információval az illető valódi anyagi helyzetéről, hiszen mind a környezetében élők anyagi körülményei, mind a saját egyedi értékítéletei erősen befolyásolják a végeredményt. Ezen „többszörös” szubjektivitása ellenére (vagy bizonyos helyzetekben éppen azért) mégis kifejezetten értékes mutatóként értelmezhető véleményem szerint. Különösképpen egyéb szubjektív mutatókkal együtt, de erre a későbbiekben még visszatérek.

Tehát arra a kérdésre, hogy 14 éves korában, másokhoz viszonyítva, milyen volt a család anyagi helyzete, a következő válaszok születtek. A legtöbben, 49 százalék átlagosnak értékelte az anyagi helyzetüket, az átlagosnál rosszabb helyzetet kifejező két lehetőség összesítve is mindössze 14 százalék. Ez megfeleltethető annak az aránynak, amit a

háztartások jövedelménél a létminimum közeli/alatti szintre becsültem (és hangsúlyozom: nagyjából a fele a legutóbbi hasonló nagyobb kutatásban megállapítottak). Ennél jóval többen voltak, akik az átlagnál jobbnak érezték az anyagi helyzetüket. Nevezetesen 28 százalék „valamivel jobbnak”, további 9 százalék pedig sokkal jobbnak. (2. ábra)

2. ábra: Másokhoz viszonyított anyagi helyzet (14 éves korban)
Forrás: Saját szerkesztés

5.3. A SZÜLŐK FOGLALKOZÁSA

Az anyagi helyzet utáni következő kemény változó, amely a rétegződésben elfoglalt pozíció meghatározásában segíthet. Én a korábbiaknál differenciáltabb kategóriákkal dolgoztam, de átkódolás után ezek összehasonlíthatóvá váltak a korábbi eredményekkel. Mivel korábban (1969-ben) csak az apa foglalkozását tartották meghatározónak, a folyamatos összehasonlíthatóság kedvéért, jelen esetben én is ezt alkalmazom.

Jól látható az értelmiségi és vezető, valamint az egyéb szellemi réteg számottevő növekedése. Ezzel ellentétes utat jár be a két munkás réteg, illetve a nyugdíjasok aránya. Valamelyest nőtt a hivatásos katonák aránya is az apák között, de a különbség szinte elhanyagolható. Összességében elmondható, hogy ebből a szempontból egyértelmű az elmozdulás az iskolai végzettség szempontjából magasabb státuszú szülők között. (1. táblázat)

Bár a táblázatban benne van az 1969-es eredményeket tartalmazó oszlop is, itt az azóta jelentősen megváltozó társadalomszerkezet kellő óvatosságra int az adatok összevetését illetően.

Apa foglalkozása	1969	2000	2018
Mezőgazdasági munkás	13%	3%	1%
Nem mezőgazdasági munkás	42%	30%	25%
Értelmiségi és vezető	11%	10%	21%
Hivatásos katona	11%	8%	9%
Egyéb szellemi	12%	3%	10%
Egyéb	-	15%	9%
Nyugdíjas	4%	12%	3%
Önálló vállalkozó	1%	17%	18%
Nem válaszolt	6%	2%	4%
Összesen:	100,0	100%	100%

1. táblázat: Az apa foglalkozása
 Forrás: Susán – Tarján 1969.; Kanyó 2000. alapján

5.4. SZÜLŐK ISKOLAI VÉGZETTSÉGE

Az iskolai végzettségnél is hasonló a helyzet, mint a szülők foglalkozásánál, ugyanis több kategóriába kódoltam eredetileg, ugyanakkor ebből nem okozott különösebb problémát néhány kategória logikus (és bevett módon történő) összevonása, ami által ezen a téren is előállt az összehasonlíthatóság eredménye.

Legmagasabb iskolai végzettség	Apa	Anya	Apa	Anya
	2000		2018	
Nem járt iskolába	-	-	-	-
Kevesebb, mint 8 osztály	1%	1%	-	-
8 általános iskola	4%	10%	3%	3%
Szaktanulmányképző, szakiskola	30%	15%	28%	17%
Szakközépiskola, középfokú technikum	28%	21%	17%	15%
Gimnázium	5%	22%	17%	17%
Főiskola, felsőfokú technikum	13%	21%	18%	22%
Egyetem	19%	10%	17%	16%

2. táblázat: Szülők iskolai végzettsége 2000–2018
 Forrás: Kanyóné 2000. alapján

Érdekesnek találom, hogy a foglalkozási szerkezetben látható változásokat nem, vagy csak kevésbé követik a szülők iskolai végzettségét mutató adatok. Az apák között még mindig a szakmunkás és szakiskolát végzettek vannak a legnagyobb arányban (bár a korábbi arány 2 százalékat csökkent). A főiskolát végzettek száma ugyan valamelyest emelkedett, de közel ennyivel csökkent az egyetemi diplomával rendelkezők aránya. Az anyáknál figyelhető meg, hogy a felsőfokú képzési szintek tekintetében mindkét kategóriában nagyobb arányban szerepelnek, mint 18 évvel ezelőtt. Különösen szembeötlő az egyetemi diplomával rendelkezők arányának 6 százalékos növekedése. (2. táblázat)

5.5. A TÁRSADALMI POZÍCIÓ ÉS ÉLETESELYEK SZUBJEKTÍV OLDALA

A következő részt, bár kétségesebb mértékben ad képet a tisztjelöltek társadalmi rétegződésben elfoglalt helyéről, mégis nagyon fontosnak értékelem. A tisztképzésben már a kezdetektől megjelent egy olyan motívum, ami a társadalmi előrejutás egyetlen lehetőségként értelmezhető, tehát úgymond kényszerből választotta ezt a pályát. A kényszer alatt jelen esetben azt értem, hogy ha tanulni akart, családjánál magasabb presztízt és biztos megélhetést szeretett volna, akkor nem volt más lehetősége, mint a katonatiszti pálya.

Ennek nagyságrendjét – különösen eleinte – rendkívül nehéz lenne pontosan meghatározni, hiszen a dolgozatban vizsgált első két korszakban még nem végeztek olyan jellegű felméréseket, ahol ilyen motivációkat pontosan dokumentálni tudtak volna. Ennek ellenére a jelenség egyértelműen megjelent, amit több különböző forrásból is tudhatunk. Ilyenek egyebek mellett a levelek, naplók, illetve különböző egyéb írásos visszaemlékezések, vagy éppen művészeti alkotások.⁴²

Később, az első mai értelemben vett szociológiai módszerekkel készített kutatásnál már az egyik központi megállapításaként szerepelt ez a bizonyos „kényszerhelyzet”, vagy inkább egyetlen járható út a felemelkedésre, a lehető legmagasabb presztízs megszerzésére. Ennek oka egyrészt a fiatalok tanulmányi eredménye, ami megszűri a felsőoktatásba bekerülés esélyeit, másrészt az anyagi helyzetük, ami szintén kétséges, hogy lehetővé tenné a továbbtanulást, amennyiben a hadsereg által biztosított szállás és étkezés nem állna rendelkezésre.⁴³

A helyzet a '90-es években, de még az ezredfordulón se változott jelentősen. A többször idézett doktori disszertáció megállapításai szerint, bár valamivel javult a helyzet a '90-es évek óta, jellemzően még mindig az inkább közepes tanulók választják a katonai felsőoktatást, akiknek például nyelvtudásuk se éri el a felsőoktatási átlagot és anyagi helyzetük is korlátozza lehetőségeiket.⁴⁴

Mindezek ismeretében, tudatosan kerültek a bizonyos kemény változók mellé, szubjektív megítélésre alapozó kérdések az anyagi helyzetet, státuszt és presztízt illetően. Az anyagi

⁴² HAJDU Tibor, *Tisztikar és középosztály 1850–1914 (Ferenc József magyar tisztjei)*, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1999, (História Könyvtár Monográfiák,) 106.

⁴³ SUSÁN Pál, TARJÁN Imre, *A katonai főiskolára 1968-ban jelentkezett fiatalok származásának, regionális megoszlásának és a katonai pályaválasztást befolyásoló egyes motívumok vizsgálata*, Budapest, Honvédelmi Minisztérium, 1969, 73.

⁴⁴ KANYÓ Lászlóné, *A honvédtiszti pályát választó, katonai vezető szakos hallgatók rekrutációja*, ZMNE doktori (PhD) értekezés, Budapest, 2002, 105–111.

helyzetre vonatkozó megítélést korábban tárgyaltuk, ezúttal nézzük a státuszhierarchia szempontjából, hogyan ítélik meg a múltjukat, a jelenüket és jövőjüket.

„Különböző társadalmi helyzetű, életvitelű emberek vannak a társadalomban. Képzelden el egy létrát, aminek a felső foka a társadalom felső részét, az alsó foka pedig az alsó részét jelenti. Kérjem, értékelje (bekarikázással) 1-től 10-ig, hogy:

- gyermekkorában (14 éves korában) az Ön családja a létra melyik fokán állt?
- és jelenleg hol helyezné el Önmagát ezen a létrán?
- és mire számít, hol fog Ön elhelyezkedni 5 év múlva?”

Ezt a kérdésstruktúrát a 2016-os Mikrocenzusból (KSH) vettem át. Amilyen értelemben én használom ebben a konkrét kontextusban, az egy olyan feltételezésen nyugszik, hogyha valaki ezt a sok áldozattal, kötöttséggel és nehézséggel járó pályát választotta (különösen nagy a kontraszt a civil egyetemista léttel összehasonlítva) és bizonytalan abban, hogy ezzel valamiféle társadalmi hierarchiában kifejeződő előrelépéssel fog járni, illetve jár a gyerekkorához képest, akkor is a kognitív disszonancia redukciója következtében valamiféle pozitív torzítás jelenik meg a válaszában. Ebből következően, ha nem biztos a dolgában, akkor inkább kismértékű előrelépést fog jelezni vagy legalább minimum stagnálást. A helyzetet megfordítva hordoz nagyobb információ értéket véleményem szerint a kérdés, ugyanis, ha valaki erőfeszítéseit némileg leértékelő módon, alacsonyabb helyzetet képzel el magának, akkor ez feltételezhetően egy erős, negatív irányú attitűdöt takar.

Az eredményeket összesítve látszik, hogy a gyerekkora vonatkozóan a legnépszerűbb érték a 6-os (26 százalék), ettől nem sokkal marad el az 5-ös (23 százalék) és a 7-es (22 százalék). A jelent tekintve a válaszok nagyon kis mértékű pozitív elmozdulást mutatnak, itt legtöbbször a 7-est jelölték (28 százalék). Az 5 évvel későbbi állapotot nézve még mindig a 7-est jelölték a legtöbbször, ekkor már nagyobb arányban (30 százalék). Eközben a kisebb értékekre kevesebb válasz érkezik, a nagyobbakra több. A nagyon kis különbségek miatt, úgy is lehet értelmezni, hogy a tisztjelöltek többsége némi előrehaladásként interpretálja életét a társadalmi hierarchiában, de összességében ez minimálisan több, mint akik stagnálást, vagy akár visszaesést érzékelnek, amely válaszok így összességében szinte kioltják egymást.

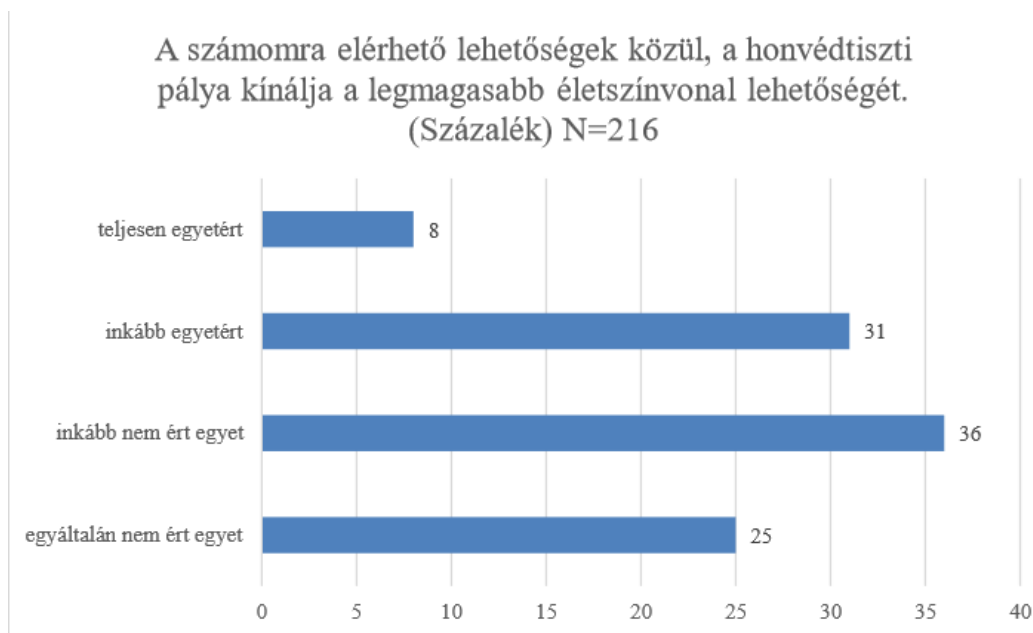
A következő kérdések remélhetőleg árnyaltabb képet fognak mutatni:

1. A számomra elérhető lehetőségek közül a honvédtiszti pálya kínálja a legmagasabb társadalmi presztízs lehetőséget.
2. A számomra elérhető lehetőségek közül a honvédtiszti pálya kínálja a legmagasabb életszínvonal lehetőséget.
3. A szüleimhez viszonyítva a honvédtiszti pálya magasabb társadalmi presztízs elérését teszi lehetővé.

Szándékoltnak 4 választási lehetőség van minden esetben (teljesen egyetért – egyáltalán nem ért egyet végpontokkal) így, aki válaszol, egyúttal valamelyik irányba állást kell foglalnia.

Az elérhető legmagasabb életszínvonal és presztízs esetében nagyon hasonló tendencia mutatkozik meg. A presztízs tekintetében, ha összesítjük a két álláspont 2–2 kategóriáját, 44–56 százaléknyi, viszonylag csekély többségben vannak azok, akiknek elmondásuk szerint nem ez a pálya nyújtja a legnagyobb elérhető presztízst. A szélső értékeket nézve ennél jelentősebb az eltérés: 8 százalék ért teljesen egyet azzal állítással, hogy ez a legjobb presztízsszerzési lehetősége, ugyanakkor 17 százalék ezt teljesen elutasítja.

Az előzőnél valamivel nagyobb az elutasítottsága annak az állításnak, hogy tisztjelölti pálya kínálja az elérhető legmagasabb életszínvonalat. Összességében 39–61 százalék az elutasítók többsége és szintén még jelentősebb a különbség a határozottabban állást foglalók között, ugyanis itt 8–25 százalék a különbség azok javára, akik egyáltalán nem értenek egyet a szóban forgó állítással. (3. ábra)

3. ábra: A tisztjelölti pálya mint elérhető legmagasabb életszínvonal forrása
Forrás: Saját szerkesztés

A szülőkhöz viszonyított presztízs értékelése véleményem szerint összhangban van az szülők iskolai végzettségével és egyúttal jól mutatja, hogy a többség számára a korábbiakhoz hasonlóan most is a szülőkhöz képest nagyobb presztízst jelent, ugyanakkor lényeges eltérés, hogy a hallgatók ezt egyáltalán nem élik meg egyedüli lehetőségnek, sőt, többségük szerint elérhetnék a katonatisztinél magasabb presztízssű állást is. Ebben implicit benne van két korábbi, évtizedekig érvényes állítás cáfolata, mégpedig, hogy tanulmányi eredményeik alapján nem mehetnének más, patinásabb egyetemre, illetve, hogy ezt a szüleik nem tudnák anyagilag biztosítani számukra.

5.6. KORÁBBI RENDSZEREK HADSEREGEIVEL KAPCSOLATOS ATTITÚD

A tisztjelöltektől a három tárgyalt történelmi korszak haderejével kapcsolatban kértem állásfoglalást egy 0-tól 10-ig terjedő skálán, melynek egyik végpontja a „nagyon ellenszenves” és a „nagyon szimpatikus”. A három korszakból kettőnél csak árnyalatnyi különbség mutatkozott, hiszen a Horthy korszak és az Osztrák-Magyar Monarchia idején fennálló haderő szinte azonos, 7,1 és 7,4 átlagpontot kapott. Ettől jelentősen eltér a

szocializmus idején működő Magyar Néphadsereg, amelynek 5,1 pontos átlaga jelentős eltérésnek mondható. (4. ábra)

4. ábra: Különböző történelmi korszakok hadseregeihez való viszonyulás

Forrás: Saját szerkesztés

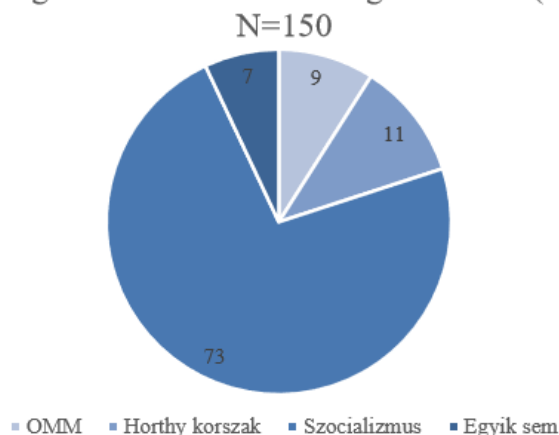
Kíváncsi voltam, hogy jelenleg melyik korszak szellemiségét és értékeit érzik legközelebbinek a tisztjelöltek a jelenlegi Magyar Honvédséghez. Bár a kérdésben az említett szellemiség és érték kifejezések szerepelnek, a következő, indoklásnak helyet adó lehetőség elemzésénél látszik, hogy a hasonlóságot ennél jóval tágabban értelmezték.

Az indoklások elemzésénél kiderült, hogy ez a tágabb értelmezés is hozzájárult ahhoz, hogy ekkora többség említette a Magyar Néphadsereget, mint a legtöbb hasonlóságot mutató fegyveres erőt (73 százalék). (5. ábra) Többször merültek fel a kérdéssel ellentétben kifejezetten materiális érvek, mint a „felszerelés”, „technika”, „ruházat”, „haditechnika”. Ezek rendszerint explicit értékítélet nélkül szerepeltek, ugyanakkor a szervezési, irányítási, gondolkodásmódbeli megjegyzéseket több esetben negatív értékítélet kísérte, mint például az elavult, maradi, dogmatikus. Ezzel szemben, az eleve magasabbra értékelt két korábbi korszaknál jóval ritkábbak a negatív jelzők illetve eleve más tényezőket neveznek meg, amiket hasonlónak éreznek. Visszatérő motívum a „hagyomány”, „hagyományörzés”, illetve szembevetően nagyobb arányban fordulnak elő eleve inkább pozitív töltetű megjegyzések, mint pl. a „fegyelem”, „presztíz”, „ország védelme”, „fejlesztések”, „professzionalitás”. Két válaszadó a Néphadsereg mellé beírta a Horthy korszakot is, majd mindkét indoklásban a hasonló működést kötötte az elsőhöz, a külsőségeket az utóbbihoz.

Összességében elmondható, hogy a tisztjelöltek ritkán tesznek különbséget a Monarchia és a Horthy korszak fegyveres erői között, ugyanakkor mindkettőhöz való viszonyulás markánsan pozitívabb, mint a szocialista korszak Néphadseregéhez, amit viszont a

leggyakrabban kötnek össze a jelenlegi működéssel elsősorban technikai és szervezési/irányítási szempontok alapján, amivel egyúttal többször kritikát is megfogalmaznak.

Véleménye szerint, a Magyar Honvédség szellemisége/értékei jelenleg, a korábban említettek közül, melyik korszak magyar hadseregének szellemiségéhez/értékeihez áll a legközelebb? (Százalék)

5. ábra: A Magyar Honvédség szellemiségének, értékeinek hasonlítása a korábbi korszakokhoz.

Forrás: Saját szerkesztés

1. 6. KONKLÚZIÓ

Dolgozatom zárásaként röviden összefoglalom az eredményeket külön kitérve az első fejezetben meghatározott kutatási kérdések megválaszolására.

A történelmi áttekintés eredményeképpen összességében elmondható, hogy az alapvetően nemesi összetételű tisztikar a 19. században átalakult polgári (vagy középosztályi) tisztikarrá, ami a két világháború között kispolgári (alsó-középrétegi) jelleget öltött, majd a szocializmusban az agresszív politikai beavatkozás következtében munkás többségű lett, amellyel egyes rétegeket kizártak, másokat erősen preferáltak.

A tisztképzés első időszakától kezdve megfigyelhető egy tendencia, hogy a rosszabb anyagi és társadalmi helyzetben lévőknek nyújt olyan lehetőséget a felemelkedésre, ami a társadalom más szegmenseiben nem lenne elérhető számukra.

A konkrét kutatási kérdésekre a történelmi áttekintést követően, a saját empirikus eredményeim ismertetésével adtam választ. A kérdések a következők voltak:

1. *Milyen jellemzőket mutatnak a jelenlegi magyar honvéd tisztjelöltek, a társadalmi rétegződésvizsgálatok során alkalmazott kemény változók, valamint státuszhelyzetük és lehetőségeik szubjektív megítélése mentén?*

2. Az első kérdés alapján leírt jellemzők, hogyan viszonyulnak a honvédtisztképzésben korábban résztvevők hasonló jellemzőihez?

Az első kérdésre adott válasz gyakorlatilag az előző fejezet első részének összes számadata. Ezekből azonban kiemelek néhány fontosabbat, amelyek átvezetnek a második kérdésre adott válaszhoz.

A jövedelmi helyzet mélyebb értelmezése a némileg eltérő módszertan és az eltelt idő változásai miatt nem tesz lehetővé tökéletes összehasonlítást, de a létminimum számításából induló megközelítés elfogadható kiindulópontnak tűnt. Ez alapján a létminimum közelében/alatt élők 13–17 százalékra becsültem. Ez nagyjából a fele annak, amit a legutóbbi nagyobb kutatás során megállapítottak. Bár természetesen nem bizonyító erejű, de a feltételezésemhez illeszkedik a szubjektív megítélés, ami szerint 14 éves korukra visszagondolva, a tisztjelöltek 14 százaléka ítélte meg úgy, hogy rosszabb anyagi helyzetben él az átlagnál. A vagyontárgyak és a tartós fogyasztási eszközök azon kategóriák közé tartoznak, amelyekre eddig még nem volt adatfelvétel ilyen körben tudomásom szerint, ezért összehasonlításra nem alkalmas. Ennek ellenére érdemes megemlíteni, hogy nem találtam olyan motívumot, ami kiugró lett volna az eddig kibontakozó képből, ami az anyagi helyzetet illeti.

Ezt követte a szülők foglalkozási helyzetének és iskolai végzettségének ismertetése. Ebből az első esetben számottevőbb, a másodikban mérsékeltbb felfelé elmozdulás mutatkozott meg. Az apák foglalkozási helyzetében viszonylag markánsan nőtt a vezetőik száma, ugyanakkor ez az iskolai végzettségeken nem tükröződik. Az iskolai végzettség szintjének emelkedése inkább az édesanyáknál mutatkozott meg jelentősebben.

Végül, a korábbi kutatások eredményeire reflektáló puha változók is azt az eredményt sejtetik, hogy változás történt az elmúlt időben (akár a legutóbbi jelentősebb felmérés óta eltelt bő másfél évtizedben is). Illeszkedve az előző, kemény változók eredményeihez, amikor explicit arra vonatkozó kérdéseket tettünk fel, hogy a katonatiszti pályát mennyire élük meg a legjobb elérhető lehetőségnek, többségben voltak, akik nem érezték, hogy a legmagasabb presztízt vagy a legjobb anyagi lehetőségeket innen remélhetnék.

Összességében mindegyik vizsgált területen egy irányba mutatnak a változások, még ha ezek önmagukban egyenként nem is radikálisak. A tisztjelöltek mind anyagi téren, mind a szülők foglalkozása és iskolai végzettsége terén, mind saját szubjektív megítélésük szerint stabilabb, a korábbiakhoz képest több szempontból hierarchikusan magasabbra pozicionálható társadalmi háttérrel rendelkeznek. Véleményem szerint ez fontos újdonság. Eszerint, feltételezhetően már kevésbé jellemző a fiatalokra az a hosszú idő óta kimutatott tendencia, hogy rossz körülményeik miatt, úgymond kényszerből választják a katonatiszti pályát mint vertikális mobilitásuk egyetlen lehetőségét.

3. Milyen attitűdökkel rendelkeznek a honvéd tisztjelöltek a magyar tisztképzés kezdetétől számított nagyobb történelmi korszakok (Osztrák-Magyar Monarchia, Horthy korszak, szocializmus) magyar hadseregeihez?

A harmadik kutatási kérdésre vonatkozóan meglehetősen egyértelmű választ lehet adni. Mint láthattuk, az első két nagyobb történelmi korszakot, a dualizmus időszakát és a Horthy rendszert a hadsereg szempontjából kevésbé differenciálják a tisztjelöltek. Nagyjából hasonló, viszonylag magas (10-ből 7 feletti átlag) szimpátiával rendelkeznek mindkét korszakkal kapcsolatban. Ezzel szemben a szocializmus Magyar Néphadserege egyértelműen kisebb szimpátiát ébresztett a megkérdezettekben (10-ből 5,1 pont).

Ugyanezen attitűd nyilvánult meg akkor is, amikor megkérdeztem, melyik korábbi korszak hadseregéhez érzik a legközelebbinek a jelenlegi Magyar Honvédséget értékek és szimbólumok terén. Markáns többség (73%) a Néphadsereggel vélte felfedezni a legnagyobb hasonlóságot. Rövidesen azonban a válaszok indoklásánál kiderült, hogy többen eltértek a kérdés eredeti tartalmától és kifejezetten materiális tényezők (pl. technika, öltözet), valamint vezetési, szervezési gyakorlatok (vélt vagy valós hasonlósága) alapján vontak párhuzamot. Az említett attitűdtartalom ott lett nyilvánvaló, amikor több esetben egyértelműen negatív jelzők kísérték az imént említett tényezőket. Ezzel szemben a két korábbi korszakkal kapcsolatban szembetűnő volt a hasonlóságok pozitív tartalmak mentén történő hangsúlyozása. Itt jellemzően vagy valóban értékek mentén vontak párhuzamot, vagy a hagyományőrzést emelték ki, illetve néhány esetben olyan jelzőket kötöttek az említett korszakokhoz (és ezáltal hasonlóságok révén a jelenhez is) mint a fejlődés, vagy a professzionális működés. Ezek ellentétjei azonban gyakrabban kerültek elő a Néphadsereggel való párhuzam indoklásánál.

Végezetül, úgy érzem, kutatásom betöltötte hiánypótlónak szánt szerepét. Egy olyan nézőpont mentén közelítettem a katonatisztképzés területéhez és nyitottam benne a korábbiaknál szélesebb történelmi perspektívát, amelyre még ebben a formában nem volt példa. Az adatfelvétel, tudomásom szerint, az eddigi legösszetettebb, ami a tisztjelöltek társadalmi hátterének vizsgálatára irányult. Emellett hasznos támpontja lehet a témával – akár tágabb értelemben véve – kapcsolatos további, akár egészen eltérő irányú vizsgálatoknak is. A társadalmi háttéren túlmenően, a történelemmel kapcsolatos olyan attitűdöket tártam fel (és helyeztem összefüggésbe a Honvédség jelenével), amik szintén új információkat hordoznak. Végül, de nem utolsó sorban megemlíteném azt az előre nem tervezett eredményt, ami a tisztképzésben résztvevők társadalmi hátterében mutatkozó változások feltárását jelenti. Az, hogy ez egy rendkívül régi tendencia megváltozása felé mutató valós elmozdulás, vagy csupán egy átmeneti eltérés a megszokottól, még természetesen nem lehet tudni. Mindenesetre ez is további kutatások kiindulópontja lehet.

REZÜMÉ

Dolgozatom elsősorban a Ludovika Zászlóalj kötelékébe tartozó, egyúttal az NKE-HHK keretein belül felsőfokú tanulmányokat végző honvéd tisztjelöltek társadalmi háttérének vizsgálatára törekszik. Emellett ezt a témát szélesebb történelmi kontextusban kívánom elhelyezni, ezért a katonatisztképzésben korábban résztvevők társadalmi háttérét fókuszba állítva, a tisztképzés kezdetétől induló történelmi áttekintést végzek, amely aztán – részben – az eredmények értelmezési keretét adja. Emellett a tisztjelöltek korábbi korszakok hadseregeire vonatkozó attitűdjét is elemzem. A téma összetettségének létjogosultságára a dolgozatomban külön kitérek. A kutatás empiriáját kérdőíves adatfelvétel alapozta meg, ami eddigi legrészletesebb elemzésre ad lehetőséget a témában. Ez az empiria jelentősen túlmutat a most bemutatott részen, aminek az oka, hogy a dolgozat egy nagyobb szabású projekt egyik mérföldköve ugyan, de semmiképpen nem a végállomása.

A dolgozatban a kutatás kontextusa és a pontos kutatási kérdések tisztázása, majd a módszertan részletes ismertetése után a téma elméleti háttérét⁴⁵ mutatom be. Ezt követi a történeti áttekintés, majd a saját adatok alapján első körben végzett adatelemzés eredményeinek feltárása.

A dolgozat egyik legfontosabb vonása, hogy egy eleve nem túl nagy mértékben kutatott témát a korábbiaknál nagyobb részletességgel és új nézőponttal kiegészítve vizsgál. Az eredmények már most elővetítenek egy képet a tisztjelöltek társadalmi háttérében bekövetkezett változásokról, emellett a mindezt – és a további felmerülő irányvonalakat – kibontó későbbi kutatások fontos alapjául szolgálhatnak a későbbiekben.

„The army is only for those....”

*The social background of the Hungarian military officer cadets,
and its historical changes*

The main goal of my essay is to give an insight into the social background of the Military Office Cadets who serve in the Ludovika Battalion while completing their studies in NKE-HHK. I also wish to look back in time and reflect how the social background of officer cadets changed over time ever since military training started in Hungary while analysing the cadets' attitude towards their army in the past. Carrying out a survey helped me to come to accurate conclusions in this subject and – even though this essay is an important milestone of my research – it is merely a part of a bigger project.

I wish to highlight the context and questions of my research as well as the methodical aspect of it, followed by a historical review and the summary and analysis of my own research.

The most important feature of this essay is that it is looking at a subject that was vaguely explored before doing so with a different, more analytical approach. The result gives us an insight of the changes in the social background of cadets while it can also be an important base for further researches.

⁴⁵ Ez a tanulmánykötetben megjelenő verzióból kimaradt. Erre és további változásokra az előszóban utalok.

BIBLIOGRÁFIA

- ANDORKA Rudolf, *Bevézetés a szociológiába*, Budapest, Osiris Kiadó, 2006.
- Anthony GIDDENS, *Szociológia*, Budapest, Osiris Kiadó, 2008.
- Dr. FEHÉR József ezredes, *A tisztképzés, mint az uralmi elit képzésének eszköze az 1950-es évtized első felében (1945–1956) = Fejezetek a tisztképzés négy évtizedes történetéből (1945 után)*, szerk. Dr. BALLÓ Szilárd alezredes, Budapest, HVK Tudományos Munkaszervezési Osztály, 1994, 79–88.
- Dr. OSVÁTH Imre, „A BÁSTYA ÖREI” – *magyar tisztikar a hidegháború időszakában (1945–1956) = Fejezetek a tisztképzés négy évtizedes történetéből (1945 után)*, szerk. Dr. BALLÓ Szilárd alezredes, Budapest, HVK Tudományos Munkaszervezési Osztály, 1994, 31–47.
- Dr. SZAKÁCS Lajos: *A Kossuth Lajos Katonai Főiskola története = A magyar katonai vezető- és tisztképzés története*. szerk. Dr. LENGYEL Ferenc, Dr. SZÁNTÓ Mihály, Budapest, HM OTK Főosztály, 1996.
- GAZSÓ Ferenc, *Nemzedéki orientációk instabil társadalmi környezetben*, Szociológiai Szemle, 1995/1, 3–24.
- HAJDU Tibor, *Tisztikar és középosztály 1850–1914 (Ferenc József magyar tisztjei)*, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1999, (História Könyvtár Monográfiák).
- https://www.ksh.hu/mikrocenzus2016/kerdoivek/kerdoiv_szubjektiv_jollet.pdf, letöltve: 2018.04.02. 02:44.
- https://www.ksh.hu/mikrocenzus2016/kerdoivek/kerdoiv_tarsadalmi_retegzoedes.pdf, letöltve: 2018.04.02. 02:26.
- Kanyó Lászlóné, *A honvédtiszti pályát választó, katonai vezető szakos hallgatók rekrutációja*, ZMNE doktori (PhD) értekezés, Budapest, 2002.
- KOLOSI Tamás, *Tagolt társadalom, Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1987.
- Központi Statisztikai Hivatal, *Mikrocenzus 2016 – Szubjektív jóllét kiegészítő felvétel*, 2016.
- Központi Statisztikai Hivatal, *Mikrocenzus 2016 – Társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel*, 2016.
- MALOMSOKI József, *A tiszti állomány társadalmi helyzetének néhány mutatója*, Honvédségi szemle, 1987/6.
- MALOMSOKI József, RADVÁNYI Lajos, *A hivatásos tiszti pálya társadalmi tényezői*, Kandidátusi értekezés, 1986.
- MOSONI József, *A főiskolai szintű tisztképzés hazai tapasztalatai*, HM Kollégium előterjesztés melléklete, Budapest, 1992, 1–72.
- PERJÉS Géza, *A magyar tisztképzés történelmi hagyományai*, Budapest, Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok, 1992.
- Peter M BLAU, *Egyenlőtlenség és heterogenitás = A társadalmi rétegződés komponensei*, szerk. ANGELUSZ Róbert, Budapest, Új Mandátum, 2004.
- Pitirim SOROKIN, *A vertikális mobilitás csatornái = Társadalmi mobilitás: hagyományos és új megközelítések*, szerk. RÓBERT Péter, Budapest, Új Mandátum, 1998, 12–25.
- RÉVÉSZ Renáta, Kavasánszki István, *Az aranycsillag felé vezető út*, Budapest, Zrinyi, 2014.
- RÓBERT Péter, Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban, Budapest, Replika, 2015.

- RÓBERT Péter, *Társadalmi mobilitás, hagyományos és új megközelítések*, Budapest, Új Mandátum, 1998.
- ROMSICS Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Budapest, Osiris, 2002.
- SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY Klára, B. KALAVSZKY Györgyi, *A Ludovika*, Budapest, Zrínyi, 2013.
- SUSÁN Pál, TARJÁN Imre, *A katonai főiskolára 1968-ban jelentkezett fiatalok származásának, regionális megoszlásának és a katonai pályaválasztást befolyásoló egyes motívumok vizsgálata*, Budapest, Honvédelmi Minisztérium, 1969.
- SZABÓ János, *Katonaszociológia*, (Egyetemi jegyzet), Budapest, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Társadalomtudományi Intézet, Szociológia Tanszék, 2000.
- SZABÓ József, *Hadtudományi lexikon A-L*, Budapest, Magyar Hadtudományi Társaság, 1995.
- SZAKÁLY Sándor, *Honvédség és tisztikar 1919–1947 = Sz.S., Válogatott írások 1984–2002*, Budapest, Ister, 2002.
- TAKÁCS János alezredes, *A tisztikar újjászervezése, fő vonásai, irányítása és szervezeti változásai (1945–1989)*, = *Fejezetek a tisztképzés négy évtizedes történetéből (1945 után)*, szerk. Dr. BALLÓ Szilárd alezredes, Budapest, HVK Tudományos Munkaszervezési Osztály, 1994, 9–30.
- Társadalomkutató Kft, Magyar Ifjúság 2012.
- Társadalomkutató Kft, Magyar Ifjúság Kutatás 2016.

Zaklatás: ON(line) avagy a középiskolások és az online zaklatás*

1. PROBLÉMAFELVETÉS

A cyberbullying vagy más néven online zaklatás viszonylag új jelenség, ami összefügg azzal, hogy felbukkanása szorosan összekapcsolódik az internet megjelenésével és elterjedésével. Ennek megfelelően még nem annyira kutatott és felderített téma, mindazonáltal az utóbbi időben egyre inkább nő a tudományos érdeklődés a jelenség iránt; egyre több kutatás fókuszában áll az online zaklatás. Emellett a közéletben is egyre nagyobb figyelmet kap ez a téma olyan fenoméneknek „köszönhetően”, mint például a Kék bálna-jelenség¹ vagy egy-egy, a média által felkapott, egy tinédzser tragikus öngyilkosságát érintő hír kapcsán².

A cyberbullying egy interdiszciplináris tudományterület, amivel a pszichológia, szociológia, pedagógia és a jog egyaránt foglalkozik. A pszichológia az egyénre gyakorolt hatását kutatja, a szociológia a társadalmi megjelenését vizsgálja, a pedagógia az iskolában való megjelenéssel és kezeléssel, míg a jog a törvényi szabályozásával foglalkozik.

Érdekes és megosztó kérdés, hogy valóban egy új tudományterületről van-e szó, vagy csak egy már ismert jelenség, nevezetesen a „hagyományos” iskolai zaklatás új megjelenési formájáról. A jogalkotó válasza is várat még magára ezzel a kérdéssel kapcsolatban, ami abban is megjelenik, hogy önálló jogalkotásra ezzel kapcsolatban még nem került sor;³ tanulmányom szintén nem tud erre a kérdésre választ adni.

Az online zaklatás témájának jelentőségére sok minden utal. Mindenekelőtt egy olyan térben történik a támadás, ahol nincsenek „face to face” kapcsolati viszonyok. Ez egyfelől azt jelenti, hogy a bántalmazottnak esélye sincs konkrét helyzetben védelmeznie magát, másfelől az elkövető, nem egyszer, be sem azonosítható vagy nem egykönnyen. Kiemelt specifikuma, hogy a támadás–bántalmazás nem marad szükségszerűen az elkövető–áldozat

* Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Dr. Rosta Andreának, aki bátorított egy új módszer kidolgozására és mind szakmailag, mind emberileg segítette a tanulmány elkészítését.

¹ „A kék bálnáról neveztek el egy jelenséget – egy »játékot«, mozgalmat?, szektát?, amelynek lényege a hírek szerint, hogy egy feladatsoron át, a manipuláció és a megfélemlítés eszközeivel fiatalokat arra vesznek rá, hogy önkéntesül vesznek véget életüknek.” (<https://kek-vonal.hu/index.php/hu/cikkek-informaciok/483-ot-teny-es-ot-valos-veszely-a-kek-balna-kapcsan> Letöltve: 2018. 11. 27.)

² Az egyik leghíresebb ilyen eset Amanda Todd esete, aki a folyamatos zaklatások miatt többször öngyilkosságot kísérelt meg és végül öngyilkosságot követett el. (<https://abcnews.go.com/US/bullying-teen-amanda-todds-death-investigation/story?id=17489034> Letöltve: 2018. 11. 27.)

³ Érdekes párhuzam, hogy a családon belüli erőszak is hasonló kérdésem ment át, miszerint mennyire tekinthető önálló formájának az erőszakos személyközi viszonyoknak. Jó pár évtizedbe került, mire önálló tényállásként, mint kapcsolati erőszak, bekerülhetett a hazai Btk-ba.

kapcsolatán belül, hanem széles körben kap(hat) nyilvánosságot az online felületen. Különös súllyal szerepel a jellegzetességek között a többszörös viktimizáció. Míg a konkrét személyközi kapcsolatokban a bántalmazás többnyire egyszeri (vagy más időpontban más körülmények között ismételt), addig az online zaklatás végeláthatatlanul ismétlődhet például ugyanazon tartalom újra és újra feltöltésével, megosztásával (amíg valamelyik hatóság közbe nem lép). Ráadásul az online tér „nem felejt”, egyes tartalmak kitörlése nagyon komolyan megnehezül. Külön nehézség a fiatalabb korosztály érintettsége, a tinédzserek az egyik legveszélyeztetettebb csoport, mert sok időt töltenek online, a közösségi média használatával, ahova rendszeresen posztolnak és a közzétett tartalmak alapján kapnak pozitív megerősítést,⁴ amennyiben az online csoport elvárásainak megfelel ez a tartalom. A közösségi média azonban csökkenti az önkontrollt⁵, és ha nem felel meg a kipoztolt tartalom a csoport elvárásainak, vagy nem reagálnak rá, nem „lájkolják”, vagy negatív reakciókat fog kiváltani az online közösségből, továbbá az „egyet gondolunk” érzés elég erős ahhoz, hogy felülírja a józan ítélőképességet,⁶ a posztoló könnyen zaklatás áldozatává válhat. Ráadásul további nehézség, hogy az online érintettség kitüntetett célcsoportjaként a fiatalok éppen az identitás kiépítése és megszilárdítása feladatában vannak, amire kevésbé hatnak jól az interneten érkező pozitív vagy negatív visszajelzések, különösen a *selfet* érintő bántalmazások.

Tari Annamária pszichoanalitikus fő kutatási területe a generációk közötti kapcsolat megváltozása az online tér következtében. Munkássága nyomán több anyag született az online zaklatásban leginkább érintett generációkról, elsősorban a médiahasználatához való viszonyuk függvényében.

Az *Y generáció*, vagy más néven *Ezredfordulósok* tagjai az 1976 és 1995 között születettek, azonban fontos megjegyezni, hogy az online zaklatásban leginkább a '90-es évek környékén születettek lehetnek érintettek.

Ennek a generációnak annyira természetes közege már az internet, hogy sokszor ez az egyetlen hiteles információforrás számukra, pedig az internet nem tökéletes biztonságú tudásbázis⁷. Gondoljunk csak a Wikipédia-szócikkekre, amelyeket bárki szerkeszthet vagy átírhat, de mivel „az Y generáció együtt nőtt fel a technológiával, ezért természetes, hogy erre támaszkodik.”⁸

Ezzel kapcsolatban két fontos dolgot kell megjegyezni: az egyik, hogy nagy a veszélye az ilyen mértékű technológiára támaszkodásnak, hiszen nem csak a tudományos vagy tudományos igényű internetes oldalakat, hanem az internetes médiafelületeken megosztott tartalmakat, információkat is igaznak hiszik ennek a generációnak a tagjai. A másik még talán ennél is fontosabb dolog, hogy az információ nem azonos a tudással. A megnövekedett információáramlásnak köszönhetően több témában jól informálnak érezhetjük magunkat, de ez nem azonos a tudással.⁹

⁴ Jean M. TWENGE, *iGeneráció*, Édesvíz Kiadó, 2018.

⁵ TARI Annamária, *#yz Generációk online*, Budapest, Tericum Kiadó, 2015.

⁶ TARI Annamária, *#yz Generációk online, i.m.*, 2015.

⁷ TARI Annamária, *Y generáció*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2010.

⁸ TARI Annamária, *Y generáció, i.m.*, 2010, 47.

⁹ TARI Annamária, *Y generáció, i.m.*, 2010.

Az 1995 után születettek a *Z generáció*hoz, vagy *iGeneráció*hoz tartoznak. Az *iGeneráció* elnevezésben az „i” betű két dolgot jelent: egyfelől az internetet, másfelől pedig az individualizmust, ami az *iGeneráció* tagjainak szilárd egyenlőségérzetét és a hagyományos társadalmi szabályok elutasítását jelenti.¹⁰ Ennek a generációnak már a mindennapjainak alapvető részét képezi az internet: itt tartják a kapcsolatot a barátaikkal, családtagjaikkal, munkatársaikkal, de kutatásra is használják,¹¹ vagy épp vásárolnak rajta. Ha ezt mind egyben nézzük, érthető az *iGeneráció* elnevezés, hiszen ez az első olyan generáció, akik már úgy lépnek be a kamaszkorba, hogy az okostelefonok révén az internetelérés mindig lehetséges számukra, sőt annak köszönhetően, hogy a Facebook 2006-ban megnyílt a 13. életévüket betöltöttek előtt, azok, akik 1993 után születtek, az egész kamaszkorukat közösségi oldalakon tölthették.¹²

Ez a generáció más módon szocializálódott: mást akarnak kihozni az életükből, karrierjükből, „nincs türelmük a nemi, faji vagy szexuális beállítottságból eredő egyenlőtlenségekhez.”¹³ Globálisan kapcsolódnak, mást jelent számukra a magánélet: személyes dolgaikat közszemlére teszik. Vannak azonban olyan szülők, akik mind az internethasználatról, mind a közösségi oldalaktól idegenkednek: szinte sose írnak SMS-t, soha nem chatelnek, míg a *Z generáció*s gyerekeik vagy ott voltak a digitális kor kezdetén (1995–2000 között születettek) vagy már beleszülettek a digitális korba (2005–2010 között születettek). Mindezek miatt „egy középkorúnak számító *X generáció*s ember szülőként olyan helyzetbe kerül, amiben látja a szakadékot, de nem biztos, hogy képesnek érzi magát annak áthidalására.”¹⁴

Ez alapján látható, hogy az *Y* és *Z generáció* médiahasználatja teljesen eltérő a korábbi generációkétól. A rendszeres internethasználók száma 2005 és 2010 között megduplázódott.¹⁵ Ez nagyon markáns növekedés, ami annak köszönhető, hogy amíg kezdetben a világhálót „csak” böngészésre, az információ gyors megtalálására használták, addig napjainkra a közösségi oldalak megjelenésével és elterjedésével az emberi kapcsolattartás fontos színtere is lett a világháló.

A Magyar Ifjúság Kutatás 2016-os adatai alapján a fiatalok médiafogyasztását vizsgálva látható, hogy a vezető médium szerepét átvette az internet: a 15–29 évesek 85%-a napi internethasználó. Ezzel függ össze, hogy az infokommunikációs eszközökhöz való hozzáférést vizsgálva azt láthatjuk, hogy a fiatalok 85%-ának van otthoni internet-hozzáférése, 76%-ának pedig otthoni vezeték nélküli internet-hozzáférése.

Az 15–29 évesek 85%-nak volt 2016-ban okostelefonja. Az okostelefonnal rendelkezők 70%-ának van internetelőfizetése is a mobiljára. Ezek az adatok is azt mutatják, hogy mára az internet lett a fiatalok vezető médiuma.

¹⁰ Jean M. TWENGE, *iGeneráció, i. m.*, 2018.

¹¹ Patrícia WALLACE, *Az internet pszichológiája*. Budapest, Osiris Kiadó, 2002.

¹² Jean M. TWENGE, *iGeneráció, i. m.*, 2018.

¹³ Jean M. TWENGE, *iGeneráció, i. m.*, 2018, 11.

¹⁴ TARI Annamária, *Z generáció, i. m.*, 2011, 26.

¹⁵ NAGY Péter, „Mert a fontos dolgok online történnek” – Facebook- használat a magyar fiatalok körében = *Marketing nemzetközi színtéren: esettanulmányok a hazai és külföldi piacokról*, szerk. MALOTA Erzsébet, Budapest, Alinea Kiadó, 2015, 187–195.

A fent említett korosztály közösségi oldal használatáról – szintén a Magyar Ifjúság Kutatás 2016-os adatai alapján – elmondható, hogy 79%-uk tagja valamilyen közösségi oldalnak (ez jellemzően a Facebook-ot jelenti) és 80%-uk naponta használja is.

2. ELMÉLETI HÁTTER

2.1. CYBERBULLYING

Előjáróban fontosnak tartom elmondani, hogy a cyberbullying definiálása egyáltalán nem egyszerű feladat, „hiszen a virtuális tér egyik jellegzetessége, hogy lényegében végtelen számú lehetőség áll a felhasználók rendelkezésére.”¹⁶ A definiálás nehézségét mutatja az is, hogy már abban sincs egyetértés, hogy magát a cyberbullying kifejezést hogyan lehetne a legáltalában lefordítani más nyelvekre úgy, hogy megőrizze azt a többletjelentését, ami az eredeti angol kifejezésben magtalálható.

Az eredeti angol kifejezés kellően általános ahhoz, hogy magában foglalja az online zaklatás különböző típusait. Magában foglalja például a cyberstalkingot (online zaklatást), a sextinget és a cyberthreats (online fenyegetés) jelenségét is. A cyberbullying szó fordításai azonban ezt nem tudják visszaadni, ezért a cyberbullying szót általában a cyberbullying egy típusának fordítják, és azt használják minden fajta online zaklatásra, nem csak arra a típusra, aminek az eredetileg a neve. (Például az online zaklatás a cyberbullying egy típusa, de a magyar szakirodalom az egész jelenségre használja, nem csak a cyberstalking jelenségére.)

A magyar szakirodalomban több fordítás is megtalálható. Vannak olyan szerzők, akik az angol cyberbullying kifejezést használják, mások viszont különböző fordításokat használnak. Ilyen például az internetes zaklatás, számítógépes zaklatás, a kiberzaklatás vagy az online zaklatás kifejezés.

A meghatározások abban is eltérnek, hogy mit tekintenek az eszköznek, amivel elkövetik a zaklatást; egyes definíciókban a mobiltelefont és a számítógépet,¹⁷ míg másokban magát az internetet,¹⁸ megint másokban pedig az internet használatát a technikai eszközökön.¹⁹ Ennek a tisztázása több okból is fontos lenne: egyrészt a kutatások egységesebbek és összehasonlíthatóbbak lennének, ha konszenzus születne azzal kapcsolatban, hogy mi az eszköz, amivel az online zaklatást elkövetik, másrészt pedig a prevenció programokat is ennek figyelembevételével lehetne kialakítani.²⁰

¹⁶ BACSÁK Dániel, *Virtuális rémálom: „cyberbullying” a diákok között = Kötetlen. Az ELTE Társadalomtudományi Szakkollégium tanulmánykötete*, szerk. AMBRUS Márton, BACSÁK Dániel, DEMETER Endre, HAJDU Gábor, GERŐ Márton, KIRÁLY Emma, KRAMER Lili, MEIXNER Boglárka, NAGY Júlia Petronella, SÁRKÁNY András, SZABÓ Fanni, SZABÓ Zsófia, Budapest, ELTE Társadalomtudományi Szakkollégium, 2011, 57–65, 58.

¹⁷ PL.: UJHELYI Adrienn, *Az internet mint szocializációs közeg = Médiaszocializáció*, szerk. KÓSA Éva, Budapest, Wolters Kluwer, 2015, 153–179.

¹⁸ PL.: Kidshelpline.

¹⁹ PL.: W. J. SMITH.

²⁰ Az említett kérdés tisztázása nem szerepel jelen tanulmányban. Eszerint a bemutatott definíciókban nem egységesítettem, hogy mit tekintünk az online zaklatás eszközének, minden esetben az szerepel eszközként, amit a definíció megfogalmazója annak tekintett.

Szintén nehezíti az online zaklatás jelenségének definiálását, hogy az online zaklatásnak több típusát is megkülönbözteti a szakirodalom. Ezek a típusok a flaming („lángháború”), a harrassment (támadás-sorozat), a denigration (befeketítés), az exclusion (kiközösítés), az impersonation (személyiséglopás), az outing (kibeszélés), a trickery („trükközés”, becsapás), a cyberstalking (online zaklatás), a cyberthreats (online fenyegetés) és a sexting.²¹

Mielőtt rátérnénk a konkrét definíciókra, fontosnak tartom megjegyezni, hogy ezen meghatározások gyengeségének, hiányosságának tartom a következőt: hajlamosak arra, hogy az online zaklatást úgy definiálják, mint ami csak a gyerekeket, fiatalokat érintheti. Ez részben igaz is, hiszen a fiatalok az egyik leginkább veszélyeztetett csoport, és erre fontos felhívni a figyelmet, de nem csak ők lehetnek online zaklatás áldozatai: az bárki lehet.

Az online zaklatás sokféleképpen definiálható. Ezek között a meghatározások között találhatunk egyszerűbbeket és bonyolultabbakat is. A Kék-vonal Gyermekkrízis Alapítvány, a Kidshealth és a Kidshelpline egyszerűbb meghatározásai szerint online zaklatás az, amikor az interneten vagy mobilon valakit szándékosan bántanak, zaklatnak vagy megfélemlítenek. Ujhelyi Adrienn részletesebb meghatározása szerint: „az online zaklatás olyan ellenséges, zaklató és ismétlődő károkozó magatartást jelent, melyet valamilyen elektronikus eszköz közvetít.”²²

Bacsák Dániel tanulmányában²³ bemutatja Biel Belsey és W. J. Smith definícióit. Előbbi szerint az online zaklatás „az információs és kommunikációs technológiák, mint az e-mail, a mobiltelefon, a chat, a rágalmozó weboldalak segítségével véghez vitt szándékos, ismétlődő és ellenséges magatartás, melynek célja mások bántalmazása.”²⁴ W. J. Smith szerint pedig „egy egyén vagy csoport szándékos, agresszív és ismétlődő cselekménye az elektronikus kapcsolatformák felhasználásával, mely során az áldozat nem képes magát megvédeni.”²⁵

Az előbbi két definícióval kapcsolatban fontos elmondani, hogy az online zaklatás és a gyűlöletbeszéd nem ugyanaz. Bár a két jelenség gyakran együtt jelenik meg vagy keveredik, vagy akár egymás okozói is lehetnek, mégis fontos különbséget tenni közöttük. A No Hate Speech Mozgalom „Böngésző” című kiadványa szerint a gyűlöletbeszéd jellemzően emberek csoportja(i) ellen irányul és erőszakra, ellenséges viselkedésre buzdít ezekkel a csoportokkal szemben. Az online zaklatás viszont inkább hatalmi játszma és egyének ellen irányul.²⁶

A fent bemutatott definíciók alapján összességében az mondható el, hogy az online zaklatás technikai eszközök (mobiltelefon, internet) használatával elkövetett szándékos és ismételt cselekvéssor, amely az áldozatot hátrányos helyzetbe hozza, kiközösíti és megalázza valamely tulajdonsága (származása, vallása, bőrszíne, etnikai hovatartozása stb.) miatt.

Az elméleti meghatározásokra tekintettel kutatásomban használt fogalom szerint online zaklatásnak tekintem az online térben, interneten valamilyen technikai eszköz segítségével végrehajtott ismételt vagy egyszeri tevékenységeket, amelyeknek célja egy egyén vagy csoport megalázása, megszégyenítése, hátrányos helyzetbe hozása valamilyen vélt vagy valós

²¹ Tabby Projekt: *Mit jelent a cyberbullying?* (<http://hun.tabby.eu/mit-jelent-a-cyberbullying.html#> Letöltve: 2018.11.17.)

²² UJHELYI Adrienn, *Az internet mint szocializációs közeg, i. m.*, 2015, 164.

²³ BACSÁK Dániel, *Virtuális rémálom: „cyberbullying” a diákok között, i. m.*, 2011.

²⁴ BACSÁK Dániel, *Virtuális rémálom: „cyberbullying” a diákok között, i. m.*, 2011, 58.

²⁵ BACSÁK Dániel, *Virtuális rémálom: „cyberbullying” a diákok között, i. m.*, 2011, 58.

²⁶ Böngésző 2014.

tulajdonsága miatt. Az általam megadott definíció sajátossága, hogy számomra az egyszeri alkalommal elkövetett online bántalmazás is cyberbullying, így nem szükséges a tevékenységet ugyanannak a személynek konkrétan többször megismételnie, mert egyrészt az internet korában, amit egyszer közzétettünk, örökre elérhető marad, másrészt, ha az általa közzétett tartalmat mások megosztják, ugyanúgy ismétlődik a cselekvés és többször is áldozattá válik az, akiről a megosztott tartalom szól. Az online zaklatásnak immanens része az ismétlődés.

2.1.1. „HAGYOMÁNYOS” ISKOLAI ZAKLATÁS

Témám szempontjából fontosnak tekintem, hogy a „hagyományos” iskolai zaklatást és a benne résztvevő szereplők jellemzőit is bemutassam, mivel a motivációkat és a résztvevőket tekintve a két jelenség hasonló. Továbbá teljesebb képet kaphatunk a zaklatás egészéről, ha az iskolai zaklatásról is beszélünk, annál is inkább, mivel kutatásom generációjában az online zaklatás elkövető-áldozat viszonyában a szereplők jellegzetesen iskola- és/vagy osztálytársak.

A „hagyományos” iskolai zaklatás a szereplők viszonyában több vonatkozásban valósulhat meg: diák–diák, diák–tanár, tanár–tanár, tanár–szülő stb. között is. Kutatásomban a diákok közötti zaklatást vizsgáltam, ezért a diák–diák között megvalósuló zaklatást mutatom be a következőkben.

Az iskolai zaklatás egyik legismertebb kutatója Dan Olweus, aki az elsők között kezdte el vizsgálni ezt a témát. Szerinte „a diákot zaklatás vagy elnyomás éri akkor, ha ismétlődően és hosszú időn keresztül negatív cselekedeteknek teszi ki egy vagy több más diák”²⁷

Egy másik meghatározás szerint „a zaklatás olyan negatív tevékenység, amely (legtöbbször) egy kiválasztott személy ellen irányul, egyedül vagy csoportosan követik el”, továbbá jellemző rá a tudatosság és a szándékosság, hogy kiegyensúlyozatlan hatalmi viszonyok között valósul meg, ismétlődik, és hosszabb ideig fennáll.²⁸

Az iskolai zaklatásnak, akárcsak az online zaklatásnak, több típusa van. Az egyik leggyakrabban alkalmazott tipizálás a fizikai, a verbális és a kapcsolati zaklatás megkülönböztetése, azonban ez a felosztás nem mindig egyértelmű. Például valaki verbális zaklatása (például csúfolása) egyben kapcsolati zaklatásnak is tekinthető, mert az áldozat társas kapcsolatait, valamint csoportban elfoglalt helyét veszélyezteti.²⁹ Ráadásul a fizikai zaklatást is jellemzően kíséri verbális bántalmazás.

Alkalmazzák még a direkt és indirekt megkülönböztetést is. A direkt zaklatás közvetlen, nyilvánvaló és nyíltan az áldozat ellen irányul. Lehet fizikai (lökdösés, köpködés, tulajdon rongálása), verbális (csúfolás, fenyegetés) és nonverbális (grimaszolás, durva képek, rajzok mutogatása).³⁰ Ezzel szemben az indirekt zaklatás a legtöbb esetben kapcsolati bántalmazás.

²⁷ Dan OLWEUS, *Iskolai zaklatás*, Educatio 1999/4, 717–739, 717.

²⁸ BUDA Mariann, KŐSZEGHY Attila, SZIRMAI Erika, *Iskolai zaklatás az ismeretlen ismerős*, Educatio, 2008/3, 373–386, 374.

²⁹ BUDA Mariann, KŐSZEGHY Attila, SZIRMAI Erika, *Iskolai zaklatás az ismeretlen ismerős*, i. m., 2008.

³⁰ BUDA Mariann, KŐSZEGHY Attila, SZIRMAI Erika, *Iskolai zaklatás az ismeretlen ismerős*, i. m., 2008.

Ebben az esetben nincs közvetlen interakció a zaklató és az áldozat között.³¹ Ez a zaklatási típus magában foglalja a pletykák terjesztését, a kiközösítést és rosszindulatú képek, hírek megosztását az interneten.³² Ebben az értelemben lefedheti az online zaklatás formáját.

Direkt és indirekt zaklatás között a legfontosabb különbség, hogy a direkt zaklatás lehet verbális (pl. csúfolás), fizikai (pl. lökdösés) és nonverbális/ nem fizikai (pl. kinevetés), az indirekt zaklatás azonban csak verbális (pl. pletykaterjesztés) és nonverbális/ nem fizikai (pl. gúnyrajzok, képek terjesztése) lehet.

Ezek alapján az online zaklatás az indirekt zaklatási típusba, míg a „hagyományos” iskolai zaklatás a direkt zaklatási típusa sorolható, mert online zaklatás esetében nem valószínű meg fizikai bántalmazás, a „hagyományos” iskolai zaklatás esetében viszont igen. Az életkor előre haladtával az indirekt zaklatás válik gyakoribbá.³³

Az iskolai zaklatásnak három résztvevője van: az áldozatok, a zaklatók és a szemtanúk. Az áldozatokra jellemző, hogy csendesek, visszahúzódnak, alábecsülik önmagukat, és hogy nem tudnak megbirkózni a kortársi társas kapcsolataikkal, illetve az ezzel járó esetleges konfliktusos helyzetekkel.³⁴ Jellemző rájuk továbbá, hogy a zaklatók a külső jegyeik (például testalkat, vörös haj, szemüveg stb.) miatt figyelnek fel rájuk és kezdik el őket zaklatni.³⁵

A zaklatók „egyik fő jellemzője a kortársak ellen irányuló agresszív viselkedés.”³⁶ Fizikailag erősebbek az áldozatoknál, alacsony empátiával rendelkeznek és a szociális hatalom fontos számukra. Családjukban jellemző a pozitív példa és a közvetlen fegyelmzés hiánya, valamint a testi-lelki bántalmazás.³⁷

A zaklatók egy speciális csoportja a zaklató áldozatok vagy proaktív áldozatok. Időnként áldozatként, máskor viszont zaklatóként jelennek meg. Ennek oka, hogy agresszíven reagálnak arra, hogy áldozattá lettek, azaz elkezdene másokat zaklatni.³⁸

A szemtanúk csoportja fontos szerepet tölt be a zaklatás folyamatában, mert a zaklatás nem csak két ember között történik: a zaklató szereti, ha mások is figyelemmel kísérik a zaklatást.³⁹ A nézőknek a reagálás tekintetében háromféle szerep jut: a zaklatót támogatják, vagy együtt éreznek az áldozattal, illetve csak megfigyelőként vannak jelen. Ezeken a csoportokon belül is további típusok különböztethetők meg: a zaklatót támogatók, illetve az áldozattal együttérzők is lehetnek aktívak, azaz tettekkel, szavakkal is támogatják a zaklatót vagy védik az áldozatot, vagy lehetnek passzívak, akik egyetértenek vagy elutasítják a történéseket, de nem tesznek semmit.⁴⁰

Összességében a zaklatás mindegyik szereplőre negatív hatással van hosszútávon (is). Az áldozatok folyamatos stressznek és megaláztatásnak vannak kitéve, aminek következtében

³¹ NAGY Ildikó, KÖRMENDI Attila, PATAKY Nóra, *A zaklatás és az osztályléggör kapcsolata*, Magyar Pedagógia 2012/3, 129–148.

³² BUDA Mariann, KŐSZEGHY Attila, SZIRMAI Erika, *Iskolai zaklatás az ismeretlen ismerős, i. m.*, 2008.

³³ NAGY Ildikó, KÖRMENDI Attila, PATAKY Nóra, *A zaklatás és az osztályléggör kapcsolata i. m.*, 2012.

³⁴ BUDA Mariann, KŐSZEGHY Attila, SZIRMAI Erika, *Iskolai zaklatás az ismeretlen ismerős, i. m.*, 2008.

³⁵ NAGY Ildikó, KÖRMENDI Attila, PATAKY Nóra, *A zaklatás és az osztályléggör kapcsolata, i. m.*, 2012.

³⁶ NAGY Ildikó, KÖRMENDI Attila, PATAKY Nóra, *A zaklatás és az osztályléggör kapcsolata, i. m.*, 2012, 132.

³⁷ NAGY Ildikó, KÖRMENDI Attila, PATAKY Nóra, *A zaklatás és az osztályléggör kapcsolata, i. m.*, 2012.

³⁸ BUDA Mariann, KŐSZEGHY Attila, SZIRMAI Erika, *Iskolai zaklatás az ismeretlen ismerős, i. m.*, 2008.

³⁹ BUDA Mariann, KŐSZEGHY Attila, SZIRMAI Erika, *Iskolai zaklatás az ismeretlen ismerős, i. m.*, 2008.

⁴⁰ NAGY Ildikó, KÖRMENDI Attila, PATAKY Nóra, *A zaklatás és az osztályléggör kapcsolata, i. m.*, 2012.

szorongóbbá válhatnak, csökkenhet az önbecsülésük és visszahúzódozóbbakká válhatnak, ami a későbbiekben akadályozhatja őket a társas kapcsolataik kiépítésében. A zaklatóknak nem alakulnak ki rendszeren a szociális képességeik, ami hajlamosabbá teszi őket deviáns csoportokhoz való csatlakozásra. A szemtanúk akármelyik szereplőt is támogatják, szintén elszorodnak hátrányokat: például gyengülhet a szociális érzékenységük és az empátiájuk.⁴¹

2.1.2. ONLINE ZAKLATÁS

Ebben a fejezetben bemutatom az online zaklatás jellemzőit (jellemzően az iskolai zaklatással összevetve), az ezzel foglalkozó kutatások eredményeit, a résztvevőket, valamint az online zaklatás típusait. Meg kell azonban jegyezni, hogy mivel a kutatók és az online zaklatással foglalkozó szervezetek között sincs konszenzus abban, hogy mit értünk pontosan a cyberbullying jelenségén, így az ezzel a témával foglalkozó (kisszámú, jellemzően diákok körében végzett) kutatások eredményeinek összehasonlítása kevésbé lehetséges.

2.1.2.1. AZ ONLINE ERŐSZAK JELLEGZETESSÉGEI, KUTATÁSI EREDMÉNYEK

Az egyik legfontosabb megállapítás, hogy az iskolai közösségekben megjelenő és megnyilvánuló konfliktusok már nem csak a fizikai, hanem a virtuális térben is létrejönnek, ennek ellenére az online zaklatás célját tekintve nem tér el a „hagyományos” iskolai zaklatástól.⁴²

A virtuális térnek azonban van négy olyan sajátossága, amittől az online zaklatás bizonyos szempontból ártalmasabb lehet a „hagyományos” bántalmazásnál.⁴³ Az első ilyen sajátosság a zaklató anonimitása. Mivel az áldozat és a zaklató nincs közvetlen fizikai kapcsolatban, nem mindig tudni, hogy kitől származik az üzenet. Ha az áldozat számára ismeretlen a zaklató, az tovább fokozhatja az áldozat szorongását, bizalmatlanságát.⁴⁴ Az anonimitás adta biztonság bátoríthatja az agresszív viselkedést, mert nem feltétlenül lesz következménye a tetteknek, ugyanis az esetek felében nem lehet kideríteni, hogy kitől ered a zaklatás.⁴⁵

Az online tér második sajátos jellemzője, hogy az itt elkövetett zaklatásnak szinte végtelen számú szemtanúja lehet. Emiatt az áldozat még megalázottabbnak érezheti magát.⁴⁶ Az előbb említett anonimitás a szemlélőkre, szemtanúkra is vonatkozik: nem kell attól tartaniuk, hogy a zaklatás esetleges következményeiért számon kérik őket. Nemzetközi kutatási eredmények szerint a virtuális szemlélők nagyrésze a zaklató pártjára áll, és minél tovább fennáll a zaklatás, annál valószínűbb, hogy ők is aktív zaklatókká válnak.⁴⁷

⁴¹ NAGY Ildikó, KÖRMENDI Attila, PATAKY Nóra, *A zaklatás és az osztálylétkör kapcsolata, i. m.*, 2012.

⁴² KURUCZ Orsolya, *Iskolai agresszió és közösségi média, Új Pedagógiai Szemle*, 2012/7-8, 94–103.

⁴³ KURUCZ Orsolya, *Iskolai agresszió és közösségi média, i. m.*, 2012.

⁴⁴ BACSÁK Dániel, *Virtuális rémálom: „cyberbullying” a diákok között, i. m.*, 2011.

⁴⁵ KURUCZ Orsolya, *Iskolai agresszió és közösségi média, i. m.*, 2012.; DOMONKOS Katalin, *Cyberbullying: zaklatás elektronikus eszközök használatával, Alkalmazott Pszichológia*, 2014/1, 59–70.

⁴⁶ KURUCZ Orsolya, *Iskolai agresszió és közösségi média, i. m.*, 2012.

⁴⁷ BACSÁK Dániel, *Virtuális rémálom: „cyberbullying” a diákok között, i. m.*, 2011.

A harmadik jellemző, hogy a zaklatás elkövetése könnyű, de megszüntetni, megállítani nagyon nehéz. A zaklató tartalom szétküldése növeli a zaklatás hatékonyságát, és egyben megnehezíti a leállítást, mert a küldőtől függetlenül önálló életre kelt a zaklató tartalom.⁴⁸

A negyedik virtuális térre jellemző sajátosság, hogy amíg a „hagyományos” iskolai zaklatásnál otthon védve van az áldozat, biztonságban érezheti magát, addig online zaklatás esetében nincsenek fizikai és időbeli korlátok.⁴⁹

Az online zaklatásra jellemző még, hogy az offline elkövetők gyakran online elkövetők is, illetve a „hagyományos” iskolai zaklatás áldozata nagyobb valószínűséggel lesz online zaklatás áldozata is. Jellemző továbbá, hogy a fiúk nagyobb valószínűséggel érintettek elkövetőként, míg a lányoknál az áldozattá válás kockázata magasabb.⁵⁰ Azokban az osztályokban, ahol több összetartó, de a kívülállókát távoltartó csoport (klikk) van, gyakoribb az online zaklatás.⁵¹

Nagyon fontos különbség az online zaklatás és a „hagyományos” iskolai zaklatás között, hogy „a hagyományos zaklatás elkövetőinek többsége egy bizonyos ponton büntudatot érzett, ezzel szemben az elektronikus zaklatásnál ennek ellenkezője figyelhető meg.”⁵² Ennek oka, hogy online zaklatás esetében az elkövető nem szembesül közvetlenül az áldozat reakciójával, nem tudja, nem fogja fel, hogy milyen hatása van a tetteinek.⁵³

Tatai és Kovács tanulmányukban összehasonlították a „hagyományos” (vagy ahogy ők nevezik, a való életben történő) zaklatást és az online zaklatást. A „hagyományos” zaklatás esetében nem egyszer mások is tudnak a zaklatóról és a zaklatásról, az áldozatok jellemzően külső tulajdonságaik miatt válnak célponttá, illetve a zaklatás nappal történik, iskolaidőben. Ezzel szemben cyberbullying esetén a bántalmazás névtelenül vagy álnéven történik, bárki áldozattá válhat, a zaklatás bármikor megtörténhet és rövid időn belül nagy tömegekhez érhet el, és nehezebb kivédeni, mint a „hagyományos” zaklatást.⁵⁴

Kéves reprezentatív kutatás készült eddig a magyar diákok körében elkövetett online zaklatásról. A kevesek egyike Parti Katalin munkája, aki 2008-ban, az EU Kids Online 2010-ben és EU Kids II Online 2011-ben készített felmérést a témában. Az UNICEF Magyar Bizottsága 2014-ben készített egy nem reprezentatív kutatást, melyben kitértek az online zaklatás jelenségére is.

Parti Katalin 7., 8. és 9. osztályos diákok körében végzett országosan nem, évfolyam és településtípus szerint reprezentatív kutatást önkitöltős kérdőív segítségével. Kutatásainak eredményei alapján elmondható, hogy a vizsgált korosztály tagjai „viselkedésükben az általánosan elfogadott erkölcsi szabályokat könnyen helyettesítik a népszerűbbnek ítélt

⁴⁸ BACSÁK Dániel, *Virtuális rémálom: „cyberbullying” a diákok között*, i. m., 2011.

⁴⁹ KURUCZ Orsolya, *Iskolai agresszió és közösségi média*, i. m., 2012.

⁵⁰ DOMONKOS Katalin, *Cyberbullying: zaklatás elektronikus eszközök használatával*, i. m., 2014.

⁵¹ DOMONKOS Katalin, *Cyberbullying: zaklatás elektronikus eszközök használatával*, i. m., 2014.

⁵² DOMONKOS Katalin, *Cyberbullying: zaklatás elektronikus eszközök használatával*, i. m., 2014, 66.

⁵³ KURUCZ Orsolya, *Iskolai agresszió és közösségi média*, i. m., 2012.

⁵⁴ TATAI Csilla, KOVÁCS Réka Rozália, *Az Y és a Z generációk számítógép- és internethasználati szokásai, az elektronikus zaklatás jelensége*, Szociálpedagógia 2016/ 1–2, 33–47.

online viselkedéskultúra normáival.”⁵⁵ Ennek oka, hogy online olyan viselkedés, tevékenység is megengedett, ami szankciókat vonna maga után.⁵⁶

Az EU Kids Online II-ben szintén a 9–16 évesek körében végzett kutatást. Az eredmények szerint a vizsgált korosztály 1/5-nek volt már része zaklatásban a kortársaiktól és 30%-ukat zaklatták interneten is.

Az EU Kids Online 2010-es kutatásában a 9–16 évesek internetezési szokásait vizsgálták. Az eredmények szerint Magyarországon 100 megkérdezettből 6 tapasztalt internetes zaklatást. Ez az arány nagyjából az uniós átlagnak felel meg, azonban a szülőknek mindössze 4%-a tud a gyermekét ért zaklatásról, ami már messze elmarad a 30%-os uniós átlagtól. Ez azért probléma, mert „a szülői ellenőrzés és a biztonságos internethasználat ismereteinek hiányában a magyar gyerekek védtelenebbek a virtuális zaklatással szemben.”⁵⁷

Az UNICEF Magyar Bizottsága 2014-ben készített egy nem reprezentatív felmérést 10–19 éves általános- és középiskolás diákok körében a gyermekjogokról. Ennek a kutatásnak részét képezték a célcsoport online életével kapcsolatos kérdések is. Az ezekre a kérdésekre adott válaszok alapján minden harmadik gyerek tapasztalt már valamilyen online pszikológiai támadást, zaklatást. A gyerekek fele megpróbálta megvédeni magát, ugyanakkor csak minden tizedik gyerek kért segítséget.⁵⁸

2.1.2.2. ZAKLATÓK, ÁLDOZATOK ÉS RÉSZTEVŐK

A korábbi fejezetekben már láthattuk, akár offline, akár online történik a zaklatás, ugyanazok a szereplők vesznek részt a folyamatban az elkövetők vagy zaklatók, az áldozatok és a szemlélők.

A szakirodalom a „hagyományos” iskolai zaklatással kapcsolatban a zaklatók hét típusát különbözteti meg: magabiztos zaklató, társasági zaklató, profi zaklató, hiperaktív zaklató, szenvedő zaklató, zaklatók csoportja és zaklatók bandája.⁵⁹ Az elkövetők célja a mások feletti dominancia, az irányítás megszerzése, a szórakozás, de az okok között szerepel a barátok melletti kiállítás is.⁶⁰ A különböző típusokból adódóan a zaklatás módszerei is sokfélék annak ellenére, hogy a cél azonos, ugyanakkor van néhány olyan jellemvonás, amelyben a zaklatók módszerei közösek. Ilyen közös jellemvonás a fentebb bemutatottakon kívül, hogy hajlamosak társaik kihasználására céljaik elérése érdekében, a bántalmazást/ zaklatást akkor követik el, amikor a felnőttek nem látják őket, hogy a zaklatók nem képesek felmérni tetteik rövid- és hosszútávú következményeit, valamint nem vállalják a felelősséget a tetteikért.⁶¹

⁵⁵ PARTI Katalin, *Számítástechnikai devianciák és társadalmi kötődés = Kriminológiai tanulmányok* 45, szerk. VIRÁG György, Budapest, Országos Kriminológiai Intézet, 2008, 149–175, 151.

⁵⁶ PARTI Katalin, *Számítástechnikai devianciák és társadalmi kötődés, i. m.*, 2008.

⁵⁷ BACSÁK Dániel, *Virtuális rémálom: „cyberbullying” a diákok között, i. m.*, 2011, 63.

⁵⁸ Forrás: Minden harmadik gyereket zaklatnak az interneten, <http://unicef.hu/minden-harmadik-gyereket-zaklatnak-az-interneten/> (Letöltve: 2017. 05. 01.), <https://unicef.hu/ezt-tesszük-itthon/hazai-kutatasok/a-gyerekek-kozel-fele-szerint-egy-pofon-belefer/> (Letöltve: 2018. 11. 10.)

⁵⁹ Barbara COLOROSO, *Zaklatók, áldozatok, szemlélők: az iskolai erőszak óvodától középiskoláig: hogyan szakkíthatja meg a szülő és a pedagógus az erőszak körforgását.* Budapest, Harmat Kiadó, 2014.

⁶⁰ DOMONKOS Katalin, *Cyberbullying: zaklatás elektronikus eszközök használatával, i. m.*, 2014.

⁶¹ Barbara COLOROSO, *Zaklatók, áldozatok, szemlélők: az iskolai erőszak óvodától középiskoláig: hogyan szakkíthatja meg a szülő és a pedagógus az erőszak körforgását, i. m.*, 2014.

Családi háttérüket tekintve ritka a szülői kontroll. Kortárs kapcsolataikat nézve pedig az elkövetők központi helyet foglalnak el és kapcsolataikban felülreprezentáltak más elkövetők.⁶²

A zaklatókhoz hasonlóan az áldozatok is sokfélék lehetnek. Ami közös bennük, hogy valamilyen okból kifolyólag a zaklatók célpontjaivá váltak.⁶³ Az áldozat jellemzően „elszigetelt, kevés baráttal rendelkező, bizonytalan, valamint alacsony önbecsülésű” személy, akinek kortársaival, osztálytársaival gyenge a kapcsolata.⁶⁴

Az áldozattá válás kockázatát növeli, ha a fiatal nem heteroszexuális, illetve ha több időt tölt online, például közösségi oldalakon.⁶⁵

Az áldozatokról jellemzően úgy gondolkodnak az emberek, mint gyenge, túlérzékeny, szárnalmas, önbizalomhiányos emberekről, akik megérdemlik azt, ami velük történik, de áldozat bárki lehet.⁶⁶ Az áldozatok családi háttérére jellemző, hogy a szülők túlságosan védelmezők.⁶⁷

Ha a „hagyományos” iskolai zaklatásra vonatkoztatva vizsgáljuk a kérdést, éppúgy lehet áldozat a szegény, mint a gazdag gyerek, az, akinek a viselkedését idegesítőnek tartják a társai, akinek származását, nemét, szexuális beállítottságát, vallását a zaklató megveti, vagy aki tehetséges, sovány, kövér, vagy aki szemüveges, egyszóval bárki áldozattá válhat, még a zaklató is.^{68 69}

Mind az offline, mind az online zaklatásban érintett áldozatok körében gyakoribb a szorongás, az öngyilkossági gondolatok és a depresszió.⁷⁰ Jellemzően nem szólnak arról, hogy zaklatás áldozatává váltak. Ennek oka lehet a szégyenérzet, a félelem attól, hogy a zaklatás még rosszabbá válik, ha szólnak róla, mert az elkövető ezt megtorolja, illetve úgy gondolják, hogy nem tudnának nekik segíteni.⁷¹ Az áldozattá válás negatív következményei közé tartozik a düh, a szorongás, az önbántalmazás és a depresszió.⁷²

Az utóbbi időben a kutatások egyre nagyobb figyelmet kezdtek fordítani a szemlélők csoportjára, ugyanis az ő szerepük, viselkedésük kulcsfontosságú a zaklatás kezelésében, mert a zaklatási esetek nagy részében jelen vannak és viselkedésük megakadályozhatja a zaklatást.⁷³

⁶² DOMONKOS Katalin, *Cyberbullying: zaklatás elektronikus eszközök használatával*, i. m., 2014.

⁶³ Barbara COLOROSO, *Zaklatók, áldozatok, szemlélők: az iskolai erőszak óvodától középiskoláig: hogyan szakíthatja meg a szülő és a pedagógus az erőszak körforgását*, i. m., 2014.

⁶⁴ DOMONKOS Katalin, *Cyberbullying: zaklatás elektronikus eszközök használatával*, i. m., 2014, 64.

⁶⁵ DOMONKOS Katalin, *Cyberbullying: zaklatás elektronikus eszközök használatával*, i. m., 2014.

⁶⁶ Barbara COLOROSO, *Zaklatók, áldozatok, szemlélők: az iskolai erőszak óvodától középiskoláig: hogyan szakíthatja meg a szülő és a pedagógus az erőszak körforgását*, i. m., 2014.

⁶⁷ DOMONKOS Katalin, *Cyberbullying: zaklatás elektronikus eszközök használatával*, i. m., 2014.

⁶⁸ Ez a zaklatók egy speciális csoportja, a zaklató áldozatok, amiről a „Hagyományos” iskolai zaklatás c. fejezetben már szó volt.

⁶⁹ Barbara COLOROSO, *Zaklatók, áldozatok, szemlélők: az iskolai erőszak óvodától középiskoláig: hogyan szakíthatja meg a szülő és a pedagógus az erőszak körforgását*, i. m., 2014.

⁷⁰ DOMONKOS Katalin, *Cyberbullying: zaklatás elektronikus eszközök használatával*, i. m., 2014.

⁷¹ Barbara COLOROSO, *Zaklatók, áldozatok, szemlélők: az iskolai erőszak óvodától középiskoláig: hogyan szakíthatja meg a szülő és a pedagógus az erőszak körforgását*, i. m., 2014.

⁷² DOMONKOS Katalin, *Cyberbullying: zaklatás elektronikus eszközök használatával*, i. m., 2014.

⁷³ KÖRMENDI Attila, SZKLENÁRIK Péter, *A szemlélők szerepe az iskolai zaklatásban*, *Alkalmazott Pszichológia*, 2014/2, 105–123.

„A szemlélők negatív viselkedése gyakoribb az interneten, mint a szemtől szembe helyzetekben, mivel az áldozat érzelmi reakcióinak látványa korlátozhatja a zaklatást támogató negatív szemlélői viselkedést.”⁷⁴

A szemlélők három nagy típusát különböztethetjük meg az alapján, hogy hogyan reagálnak a zaklatásra. Az egyik típus a zaklatók segítői, akik további három csoportra oszthatók az alapján, hogy hogyan viselkednek a zaklatás szituációjában. A követők csoportja fizikailag is támogatja a támadó viselkedését, a passzív zaklató hozzászólásaival bátorítja az elkövetőt, míg a passzív támogatók nem vesznek részt a zaklatásban, de az agresszió iránti attitűdjük pozitív, akárcsak a zaklatóé.⁷⁵

A szemlélők második nagy típusa az áldozat védelmezői, akik között megkülönböztethetünk aktív és passzív védelmezőket. Az előbbi csoportba tartozókra jellemző, hogy az áldozat védelmére kelnek a zaklatás során, ilyenkor maguk is áldozattá válhatnak, míg az utóbbi csoportba tartozók szintén elutasítják az erőszakot, azonban a zaklatótól való félelem miatt nem támogatják nyíltan az áldozatot.⁷⁶

A harmadik típusba a tétlen szemlélők tartoznak. Ők azok, akik kívülállóként vannak jelen és úgy tesznek, mintha nem vennék észre, mi történik körülöttük. Ennek két oka lehet: az egyik, hogy valóban közömbösek a történetek iránt, a másik, hogy félnek, hogy ők is a zaklató áldozatává válhatnak, ezért inkább a hallgatást választják.⁷⁷

A szereplők sorában nem feledkezhetünk meg az iskoláról és családról, melyek nagyon is közelről érintettek a zaklatásban. A család és az iskola, mint meghatározó szocializációs színtér, fontos szerepet tölt be a zaklatás prevenciójában és kezelésében is, ugyanakkor a zaklatás ezen színterek diszfunkcionalitására is rámutat. Erről Rosta Andrea így írt egy tanulmányában: „a gyermekek agresszivitására többnyire valamilyen tünetként gondolunk, mely mögött ott vannak a gyermek megoldatlan szociális, pszichés problémái, magán viselve a társadalom jellemző problémáit.”⁷⁸

A család szerepe azért fontos a zaklatásban, mert a családi kapcsolatok védőfaktorok is, ugyanakkor, ha a családi háttér diszfunkcionális (például hiányzik a szülői kontroll, odafigyelés, támogatás), akkor elősegítheti a kortárs zaklatás kialakulását is.⁷⁹ A családnak meghatározó szerepe van abban, hogy megtanítsa a fiataloknak az offline és az online élet közötti egyensúlyt, hogy határokat jelöljön ki mind az internethasználat idejére, mind a felkereshető hasznos weboldalakra vonatkozóan.⁸⁰ Szintén fontos, hogy legyen egy fiatal számára megbízható felnőtt, akivel bizalommal és bátran tud beszélgetni az internettel kapcsolatos kérdéseiről, tapasztalatairól.⁸¹

⁷⁴ DOMONKOS Katalin, *Cyberbullying: zaklatás elektronikus eszközök használatával*, i. m., 2014, 66.

⁷⁵ NAGY Ildikó, KÖRMENDI Attila, PATAKY Nóra, *A zaklatás és az osztályléggör kapcsolata*, i. m., 2012.

⁷⁶ NAGY Ildikó, KÖRMENDI Attila, PATAKY Nóra, *A zaklatás és az osztályléggör kapcsolata*, i. m., 2012.

⁷⁷ NAGY Ildikó, KÖRMENDI Attila, PATAKY Nóra, *A zaklatás és az osztályléggör kapcsolata*, i. m., 2012.

⁷⁸ ROSTA Andrea, *Látletet az ifjúsági agresszióról*, Kapocs, 2013/3, 55–64, 59.

⁷⁹ PRIEVARA Dóra Katalin, PIKÓ Bettina, *Az interneten eltöltött idő és a problémás használat háttértényezőinek vizsgálata fiatalok körében*, Iskolakultúra 2015/11, 90–102.

⁸⁰ PRIEVARA Dóra Katalin, PIKÓ Bettina, *Az interneten eltöltött idő és a problémás használat háttértényezőinek vizsgálata fiatalok körében*, i. m., 2015.

⁸¹ PRIEVARA Dóra Katalin, PIKÓ Bettina, *Az interneten eltöltött idő és a problémás használat háttértényezőinek vizsgálata fiatalok körében*, i. m., 2015.

Az iskola szerepe szintén nagyon meghatározó mind a „hagyományos”, mind az online zaklatás esetében. Általánosságban úgy gondolkodnak az emberek az iskolai zaklatásról, hogy annak prevenciója és megállítása a tanárok feladata.⁸² Online zaklatás esetében kicsit más a helyzet: az iskolapszichológus feladatának tartják a megelőzést és a kezelést, azonban a pedagógusoknak itt is nagy szerep jut. Az iskolapszichológus munkájához kapcsolódóan nekik is tájékoztatni kell a diákokat és a szülőket.⁸³

Fontos hangsúlyozni, hogy az elektronikus eszközök használatának tiltása az iskolában nem megoldás a problémára. Az intézményeknek egyértelmű szabályokat kell felállítani az internethasználattal kapcsolatban, illetve meg kell határozniuk, hogy mit tekintenek online zaklatásnak és hogy ez milyen következményekkel jár, ha valaki online zaklatást követ el.⁸⁴

3. A KUTATÁS

3.1. ATTITÜDÖK AZ ONLINE ZAKLATÁSSAL KAPCSOLATBAN

Kutatásom egyik fő témája a 14–21 éves korosztály online zaklatással kapcsolatos attitűdjei. Azért tartom fontosnak ezt a kérdést, mert a témához való viszonyulásuk, hozzáállásuk az online zaklatás egész jelenségére hatással lehet: meghatározhatja, hogy milyen formában történik a zaklatás, illetve a prevencióban és a kezelésben is meghatározó szerepe lehet, ennek ellenére úgy gondolom, hogy a kutatásokban nem kap elég nagy figyelmet ezen kérdéskör körüljárása.

Az 1. mellékletben látható szöveghő⁸⁵ az alapján készült, amit a „Mi az a maximum 3 szó, ami eszedbe jut az online zaklatás kifejezésről?” kérdésre az alanyok válaszoltak. Minél nagyobb egy szó, annál többen és többször említették.

A válaszadók által írt szavakat az attitűdtárgyhoz, vagyis az online zaklatáshoz való viszonyulás szempontjából vizsgáltam meg, mert „az attitűdtárgy pozitív és negatív irányba polarizálhatja az emberek vele kapcsolatos kialakult attitűdjeit.”⁸⁶ Ez alapján elmondható, hogy a válaszadóknak egyértelműen negatív szavak jutottak eszükbe az online zaklatás kifejezésről. Ahogy a 2. melléklet is mutatja, a leghangsúlyosabb szavak: a depresszió, a veszély, a bántalmazás és a pedofília. A jelenség minősítésének iránya minden esetben negatív volt, senki nem írt pozitív szavakat a kifejezés hallatán.

A szöveghőben szereplő szavak utólagos kódolással három csoportba oszthatók Smith és Mackie hármass attitűdmegközelítése alapján⁸⁷: az áldozat érzéseit leíró szavak (pl. félelem, fájdalom, szorongás), a zaklató és a zaklatás módjának jellemzése (pl. pedofil, szex, névtelen, hazugság, zsarolás), illetve a zaklatás következményei is megjelennek (pl. depresszió, öngyilkosság). Az érzelmek az attitűdök emocionális oldalát jelentik; a zaklató és

⁸² KÖRMENDI Attila, SZKLENÁRIK Péter, *A szemlélők szerepe az iskolai zaklatásban, i. m.*, 2014.

⁸³ DOMONKOS Katalin, *Cyberbullying: zaklatás elektronikus eszközök használatával, i. m.*, 2014.

⁸⁴ DOMONKOS Katalin, *Cyberbullying: zaklatás elektronikus eszközök használatával, i. m.*, 2014.

⁸⁵ A szöveghőt a <https://www.wordclouds.com> oldalon készítettem. Megtisztítottam a válaszokat, mielőtt elkészítettem volna a szöveghőt, így a kipontozott, vagy valamilyen más módon „üresen” hagyott válaszokat kivettem a listából.

⁸⁶ CSEPELI György, *Szociálszichológia*. Budapest, Osiris Kiadó, 1997, 224.

⁸⁷ Eliot R. SMITH, Diane M. MACKIE, *Szociálszichológia*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004.

a zaklatás módjában az attitűd kognitív oldala jelenik meg, de benne lehet a téma konatív, vagyis cselekvési része is, vagyis hogy milyen feltételezhető tettekben nyilvánulhat meg az online zaklatás az elkövető oldaláról; míg a zaklatás következményeiben a téma viselkedéses része áldozati oldalról jelenik meg.

A kitöltők válaszai alapján leginkább az attitűdök emocionális oldala jelenik meg. Megvizsgálva az ebbe a csoportba tartozó szavakat láthatjuk, hogy az érzelmeket kifejező szavak jellemzően az áldozat érzéseit írják le, ami arra utal, hogy az online zaklatás témájához a válaszadók jellemzően az áldozat oldala felől közelítenek, míg feltételezhető, hogy az érzelmek ugyanúgy megvannak elkövetői oldalról is.

3.1.2. KÉPELEMZÉS

3.1.2.1. A KÉPEKRŐL ÉS A „GYŐZTES” SZIMBÓLUMOKRÓL ÁLTALÁBAN

Kutatásomban a képelemzés egy kísérleti és részben általam megalkotott módszerét is alkalmaztam. A kérdőívem utolsó blokkjában egyszerű véletlen mintavétellel,⁸⁸ véletlenszám generátor segítségével kiválasztottam 24 képet egy 84 lapos új pakli Dixit⁸⁹ kártyából. Arra kértem a kitöltőket, hogy válasszanak egy kártyát, ami szerintük leginkább kifejezi az online zaklatást és fogalmazza meg röviden, miért az adott képet választották. Ezzel a kérdéssel az volt a célom, hogy mélyebben megismerjem a véleményüket a témával kapcsolatban, jobban kifejezhessék érzelmeiken és kognitív gondolatainkon keresztül (hiszen a szimbólumok mindkettőre hatnak) az online zaklatással kapcsolatos véleményüket. Ahogy Horváth Dóra és Mitev Ariel írta egy tanulmányában: „A képek stimuláló hatásuk miatt képesek a tudat mélyebb rétegeibe is leásni, és felszínre hozzák a rejtettebb dolgokat, ezzel az alanyok teljesebb megértése válik lehetővé.”⁹⁰

Azért ezeket a művészeti alkotásnak is tekinthető képeket választottam és nem más kutatásokban már validált képeket, mert egyrészt az online zaklatás kérdéskörét ilyen módszerrel még nem vizsgálták, másrészt, ahogy Cathy A. Malchiodi⁹¹ írta egy könyvében: „a művészet ereje: visszatükrözni a szavakkal elmondhatatlan érzéseket”, és úgy gondolom, hogy az általam használt képek a legalkalmasabbak ennek a kihasználására.⁹²

A képelemzés a kvalitatív módszerek közé tartozik. A vizuális kutatómódszertant, amibe a fényképelemzés is sorolható, a 19. század közepe-vége felé kezdték el használni, azonban a szociológiában „az 1970–80-as években erősödött meg, és a vizuális szociológia

⁸⁸ Az egyszerű véletlen mintavételt homogén, véges elemszámú sokaság esetén alkalmazhatunk. A mintát visszatevés nélkül választjuk ki, azaz egy elem csak egyszer kerülhet be a mintába, azonban egyenlő az esélye az elemeknek a mintába kerülésre.

⁸⁹ A Dixit alapvetően egy társasjáték, melyet a francia Jean-Louis Roubira tervezett meg, míg a játékban szereplő kártyákat Marie Cardouat rajzolta. A magyar nyelvű társasjáték dobozán ez a szlogen olvasható: „a határtalan képzelet játéka”. A játékban szereplő kártyákon különböző tartalmú és témájú képek találhatók. A Dixit kártyák témablokkban az ebben a játékban szereplő képeket használtam fel. Forrás: <https://www.dixittarsasjatek.hu> (Letöltve: 2019.01.02.)

⁹⁰ HORVÁTH Dóra, MITEV Ariel, *Alternatív kvalitatív kutatási kézikönyv*, Budapest, Alinea Kiadó, 2015, 243.

⁹¹ Művészeti nevelő, művészetterapeuta, klinikai tanácsadó.

⁹² Cathy A. MALCHIODI, *A gyermekrajzok megértése*. Budapest, Animula Kiadó, 2003, 10.

tudományos módszerré vált.”⁹³ Leginkább fényképek elemzésénél használják ezt a módszert, de a legtöbb eljárás bármilyen képi megjelenítés elemzésénél használható.⁹⁴

Mivel esetemben nem fényképek elemzéséről van szó, nem volt közvetlenül alkalmazható a fényképek elemzésével kapcsolatban leírt módszertan. Ennek oka, hogy a fényképek a valóságot ábrázolják, míg az általam használt alkotások (rajzok/grafikák) nem ezt teszik. Sok esetben ezek a „víziók, látomások, álmok” a szerzők kreativitásáról tanúskodnak, megdolgoztatva az azt szemlélő gondolatait, érzelmeit, „tudatalattiját”.

A képelemzésen belül kísérleti módszerként alkalmazom a Dixit kártyák használatát. Nem tudományos eljárásra kidolgozott eszköz, de napjainkban egyre több területen használják: például pszichoterápiák és családterápiák keretein belül. Jellemzően olyan helyzetekben alkalmazzák, amikor a klienseket, pácienseket meg akarják kérdezni olyan témákban, amikről nehezebb beszélniük. Ezekben a helyzetekben a szimbólumok, képi megjelenítések megkönnyítik az érzések, gondolatvilágok feltárását és az általam vizsgált korosztálynál feltételeztem, hogy nehezebben formálják meg véleményüket verbálisan, és ezzel a módszerrel a gondolat- és érzésviláguknak mélyebb megértését akartam elősegíteni.

A fényképelemzés, valamint a gyermekrajz-elemzés módszertanából vettem át olyan elemeket, amelyekről úgy gondoltam, hogy segíthetik a kutatásomban használt képek elemzését. Ilyen módszertani elem volt a számlálás és mérés, az összehasonlítások végzése, a fényképen szereplők és a térben való elhelyezkedésük megfigyelése, valamint a színek megfigyelése. Ezeket egészítettem ki a szimbólumokkal való telítettség vizsgálatával, valamint ezen szimbólumok jelentésének értelmezésével, továbbá a „Fogalmazd meg néhány mondatban, hogy miért ezt választottad!” kérdésre adott válaszok elemzésével.

A képen szereplők térben való elhelyezkedését azért elemzem, mert attól függően, hogy a kép melyik részén helyezkedik el az adott tárgy, „mindannyiszor más-más hangulati benyomásban és más-más súlyban érzékeljük az ábrázolt dolgot.”⁹⁵ Fontos megemlíteni, hogy a rajzelemzésben ennek sokkal meghatározóbb szerepe van, mivel rajzelemzés esetében a rajz készítője és az alany ugyanaz a személy. Esetemben az elemzett képeket nem a kitöltők készítették, így feltételezhetően maguk a szereplők (vagy szimbólumaik) meghatározóbbak voltak a kép kiválasztásának folyamatában, mint a térben való elhelyezkedésük.

A színek elemzését azért tartom fontosnak, mert „a színek az emocionális birodalom legközvetlenebb kifejezői.”⁹⁶ A szimbólumokat a kitöltők „Fogalmazd meg néhány mondatban, hogy miért ezt választottad!” kérdésre adott válaszai, valamint a Jelképtár című könyv⁹⁷ értelmezései alapján elemeztem.

A módszer újdonsága egyrészt abban rejlik, hogy művészeti alkotásokat vontam be egy szociológiai kutatás attitűdvizsgálatába úgy, hogy a vizsgált attitűdtárgy nem maga a

⁹³ Horváth Dóra, MITEV Ariel, *Alternatív kvalitatív kutatási kézikönyv*, i. m., 2015, 246.

⁹⁴ John COLLIER, Malcolm COLLIER, *A megfigyelés kibívása és a fotográfia természete, gyakorlati elemzési eljárások.* = *Vizuális szociológia: szöveggyűjtemény a fotó társadalomtudományi alkalmazásáról.* szerk. LENGYEL György, Budapest, BCE, 2011, 128–140.

⁹⁵ FEUER Mária, *Gyermekrajzok vizsgálata és értékelése a humánszolgáltatási gyakorlatban és képzésben*, Budapest, ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar, 2006, 11.

⁹⁶ FEUER Mária, *Gyermekrajzok vizsgálata és értékelése a humánszolgáltatási gyakorlatban és képzésben*, i. m., 2006, 43.

⁹⁷ HOPPÁL Mihály, JANKOVICS Marcell, NAGY András, SZEMADÁM György, *Jelképtár*, Budapest, Helikon Kiadó, 2010.

művészeti alkotás. Másrészt pedig abban, hogy a más tudományterületek által használt képelemző módszerek bizonyos elmeit ötvöztem és kiegészítettem más elemzési szempontokkal, valamint szövegelemzéssel, ezzel egy új lehetséges vizsgálati módszert létrehozva.

Azt, hogy melyik képet fogom részletesen elemezni, a számlálás és mérés módszerével határoztam meg. Megnéztem, hogy melyik képet hányan választották, és azt az ötöt fogom bemutatni, amit a legtöbben választottak ki, mint a minta véleményét abban, hogy mi mutatja be legjobban az online zaklatást.

Az öt vizsgált kép motívumai több dologban is hasonlóságot mutatnak. Jellemzően megjelenik rajtuk az áldozat és/vagy az elkövető. Egy kép esetében csak az elkövető, egy kép esetében csak az áldozat, és két kép estében az áldozat és az elkövető együtt vannak jelen a képen. Szintén közös jellemző, hogy a zaklató nagy, robosztus alakként jelenik meg, és jellemzően nem a kép előterében látható, hanem hátrébb. Ez abban az esetben is így van, amikor csak a zaklató szerepel a képen.

Azokon a képeken, amelyeken megjelenik az áldozat, az jellemzően nő. Három képen jelenik meg az áldozat: két képen az áldozat van a középpontban (a képek előterében láthatók), a harmadik képen az áldozat a kép közepén található és sokkal kisebb, mint a képen szintén megjelenő zaklató. (Lásd részletesebben: Képválasztások – indokok és jelentések című fejezetet.)

A képek színvilágát tekintve a képek két típusba sorolhatók: ahol világos, élénk színek dominálnak és ahol a sötét színek dominálnak. A sötét színek a depresszió, bezártság érzését keltik az emberben. Az élénk színeket nem csak pozitívítást és vidámságot kifejező szimbólumként értelmezhetjük, hanem aktív színeknek is tekinthetjük, ami jelen esetben a kavargást, átláthatatlanságot és zavarodottságot fejezheti ki: annyi a szín, hogy beleszédül az ember.⁹⁸

A képek zsúfoltságát, telítettségét tekintve jellemzően több motívum is megjelenik. Ezek a motívumok jelentik egyrészt a zaklatót és az áldozatot, a zaklatás megvalósulási módját, valamint a zaklató és az áldozat közötti viszonyt. Szintén fontos kiemelni, hogy a képeken az áldozat nem látja a zaklatót, vagy zaklatókat, valamint az elkövetők a háttérben jelennek csak meg.

3.1.2.2. KÉPVÁLASZTÁSOK – INDOKOK ÉS JELENTÉSEK

A következőkben a válaszadók által megfogalmazott okokat fogom bemutatni a képválasztásukkal kapcsolatban. A képeket a választás szempontjából legkevésbé gyakoritól a leggyakoribb felé haladva fogom bemutatni.

⁹⁸ FEUER Mária, *Gyermekrajzok vizsgálata és értékelése a humánszolgáltatási gyakorlatban és képzésben, i. m.*, 2006.

Az 1. ábrán látható képet a válaszadók 5,9% választotta. Az ezt a képet választók a zaklató áldozathoz viszonyított pozíciója, illetve a zaklató egy általuk fontosnak tartott jellemzője miatt választották. A képen a zaklató alakja a domináns annak ellenére, hogy nem a kép előterében helyezkedik el, hanem hátrébb. Ez, valamint az, hogy a képen szereplő alak maszkot visel, a zaklató anonimitását fejezi ki: a háttérből, arctalanul követi el a zaklatást.

A pozíció, amiben a képen fekszik a „zaklató” egy kényelmes pozíció, olyan, mintha pihenne és közben szórakozna. Ez azt fejezheti ki, hogy a zaklató élvezi a hatalmi helyzetét az áldozataival szemben. Erről így írtak a válaszadók:

„Az ugrott be róla hogy felsőbb rendűség, hogy akik ezt művelik felsőbb rendűnek érzik magukat, hogy mindent meg tehetnek bárkivel, bármit.” (férfi, 18–19 éves, nem zaklató, áldozat)

„Azért, mert amikor zaklató személyek szabad idejükből felmennek az internetre akkor vezetik le frusztrációjukat, rosszindulatokat más sokszor kiszolgáltatott embereken.” (nő, 16–17 éves, nem zaklató, áldozat)

A 2. ábrán látható képet a válaszadók 7,4%-a választotta. Azok, akik ezt a képet választották három nézőponttól közelítve indokolták a döntésüket. Az egyik nézőpont az érzelmek felől közelített. Akik emiatt választották ezt a képet azt mondták, hogy ezen a képen érződik leginkább, hogy mennyire nyomasztó az online zaklatás, illetve, hogy számukra itt jelenik meg legjobban a sokszínűség, ami szerintük jellemző az online zaklatásra.

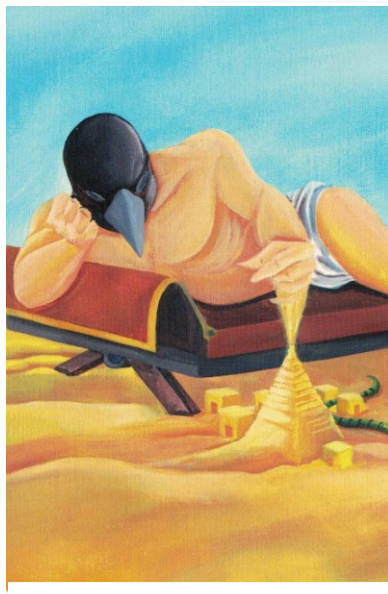
A buborékokban található cipők értelmezhetők úgy, mint a zaklatás szimbólumai: teljesen mások, mégis ugyanazok, azaz mégis mindegyik zaklatás. A cipő jelentheti továbbá az eltaposást is: az elkövető eltapossa áldozatát.

„A sárkány ijesztő, mint a zaklató. A buborékok olyanok, mint a sértő hozzászólások, amik csak elbagyják a száját.” (nő, 18–19 éves, nem zaklató, áldozat)

„A zaklatás jelei vannak rajta: a buborékok a bántások.” (férfi, 16–17 éves, nem zaklató, nem áldozat)

Ezen a képen csak a zaklató jelenik meg a vízköpő/ szobor formájában, azonban ebben az esetben is a zaklató szimbóluma nem a kép előterében van, hanem hátrébb. A kép előterében a zaklatást kifejező szimbólumok vannak.

A kép színeit megfigyelve látható, hogy a sötét színek dominálnak, ami egyrészt magyarázza, miért találták nyomasztónak ezt a képet, másrészt a zaklatással járó negatív érzéseket is kifejezik.

1. ábra

2. ábra

A 3. ábrán látható képet a kitöltők 8,9%-a választotta. Ezt a képet egyértelműen azért választották, mert a zaklatás egy jellemzőjét fejezi ki számukra. A képen egyetlen alak szerepel, akit az áldozattal azonosítottak. Az indoklásokban nagyon hangsúlyosan megjelenik a bekötött szem, valamint a bilincs szimbóluma.

Az előző képpel ellentétben itt az élénk színek dominálnak, ami kifejezi a kavargást és zavartottságot. Szintén érdekes, hogy a háttér színe piros, ami a szerelem mellett a veszélyt is kifejezi.

A szem a fényforrás jelképe is.⁹⁹ A képen látható, hogy a szem be van kötve, tehát a fényforrás, ami lehet a remény vagy a kiút, nem látható. A bekötött szem több dolgot is jelent a válaszadók számára. Egyrészt jelenti azt, hogy az áldozat nem tudja, hogy ki az elkövető, másrészt, hogy a zaklatás helyzete kilátástalan, illetve, azt is kifejezi, hogy az online zaklatás nem szemtől szembe történik. Ezt így fogalmazta meg az egyik kitöltő:

„Mert a legfőbbben tehetetlenek ilyen helyzetben, és az, hogy a lány szeme be van kötve, remekül reprezentálja, hogy az online zaklatás nem szemtől szembe zajlik.” (nő, 18–19 éves, nem zaklató, áldozat)

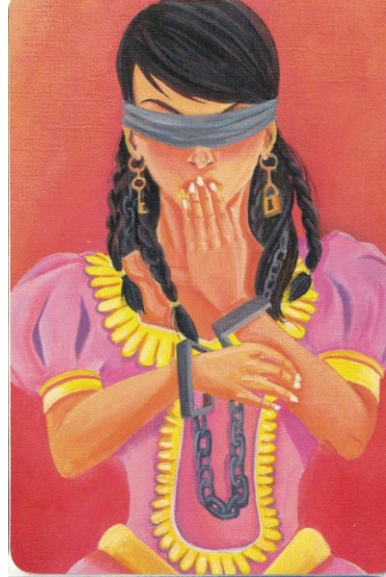
Az előbbi idézet már utal a másik hangsúlyos szimbólumra, a bilincs jelentésére is. A bilincs a tehetetlenséget, a béklyót, illetve a bezártságot jelenti az ezt a képet választók számára.

„Mert olyan érzés, mintha egy láthatatlan börtönbe lenne az ember: nem mer semmit csinálni, nehogy bántsák. Még szólni se mer.” (nő, 18–19 éves, nem zaklató, áldozat)

Ebben az idézetben látható, hogy a betapasztott száj motívuma is fontos, mert ez is a tehetetlenséget és a félelmet fejezi ki a zaklatással kapcsolatban. Nem véletlen, hogy az online zaklatás mind gyakoribb témája a tudományos, szakmai és prevenciós témáknak, hiszen a „befogott száj” és a bilincs szimbólumai utalnak arra, hogy milyen nagy látenciával lehet számolni ezzel kapcsolatban.

A 4. ábrán látható képet a válaszadók 11,3%-a választotta. Az ezt a képet választók egyértelműen azért választották, mert kifejezi az egyenlőtlen erőviszonyokat a zaklatásban.

A színeket megfigyelve az élénk és a sötét színek kontrasztját figyelhetjük meg. Az élénk színeket leginkább az áldozatot szimbolizáló ember körül látjuk, ami a korábbiakhoz hasonlóan itt is a zaklatás

3. ábra

4. ábra

⁹⁹ HOPPÁL Mihály, JANKOVICS Marcell, NAGY András, SZEMADÁM György, *Jelképtár, i. m.*, 2010.

zűrzavarosságát fejezi ki, míg a háttérben látható sötét szimbólum kifejezheti a zaklatót és a zaklatást is. Amennyiben a zaklatót szimbolizálja, úgy a sötét színek a zaklató veszélyességét fejezhetik ki, amennyiben pedig a zaklatást szimbolizálja, úgy a zaklatás negatív, még az áldozat számára sem feltétlenül egyből látható, akár hosszútávú negatív következményeket jelentheti.

A zaklató leírásában, jellemzésében gyakran használják a szörny, a gonosz és a lény szavakat. Ezek mind kifejezik a viszonyulásukat a zaklatóhoz: negatívan állnak hozzá és a lény szó kifejezi a személytelenítést.

Szintén gyakran használják a megfélemlítés és félelemkeltés szavakat ezzel a képpel kapcsolatban, ami a zaklatásról való gondolkodásukat fejezi ki.

Néhány válaszban megjelenik az áldozathoz való viszonyulás is. Az áldozatot fiatalnak, gyerekeknek írják le, aki egyedül van, vagy bajban van, tehát kiszolgáltatott. Erről így írt az egyik kitöltő:

„A képen azt lehet észrevenni, mintha egy gyerek(?) bajban lenne, és ekkor jön ez a nagy fekete lény, ami elég gonosznak tűnik, nos a zaklatás is ilyesmi. Általában az olyan embereket szólják le/zaklatják, akinek eleve van problémája, pl. beteg, szegény, stb. És, csak rátesznek ezzel egy lapáttal.” (nő, 18–19 éves, nem zaklató, áldozat)

Az 5. ábrán látható képet választották a legnagyobb arányban: 26,1% gondolta úgy, hogy ez fejezi ki legjobban, hogy mi is az az online zaklatás.

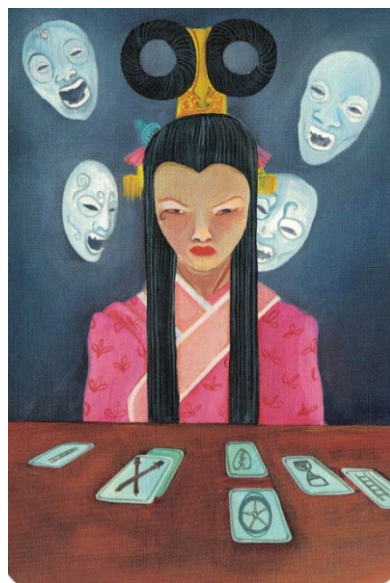
Az ezt a képet választók leginkább azért emellett a kép mellett döntöttek, mert ez írja le számukra leginkább az online zaklatás jelenségét. Megjelenik rajta az áldozat, az elkövető, a közöttük lévő viszony és az online zaklatás jellemzői is. Ezt így fogalmazta meg egy válaszadó:

„Az áldozat, aki a nő a képen épp a celliket, vagyis az üzeneteket, bántásokat nézi, olvassa, és a háttérben, álcázva magukat, a valódi énjüket, ott vannak a zaklatók.” (nő, 16–17 éves, zaklató, áldozat)

A színeket vizsgálva a korábbiakhoz hasonló dolgokra lehetünk figyelmesek: az áldozatot szimbolizáló női alakon élénk színeket figyelhetünk meg, amik a zaklatás áldozatra gyakorolt hatását fejezik ki: a zűrzavart és a zaklatottságot. Az áldozat körül sötétebb színeket figyelhetünk meg, amik a zaklatás folyamatát jellemzik: nyomott hangulatot közvetítenek.

Az online zaklatás egészének megjelenése mellett a válaszokban hangsúlyosak voltak a háttérben lévő maszkok, amik a zaklatót szimbolizálják. A zaklatókkal kapcsolatban a névtelenséget, a csúfolást és a kinevetést említik a leggyakrabban. Fontos, hogy a zaklatókat a háttérbe helyezik el és mindig több zaklatóról beszélnek.

Sokan az áldozatra összpontosítottak és emiatt választották ezt a képet. Rendszeresen felmerült a képválasztásban, hogy nő az, akit zaklatnak. Ezzel kapcsolatban azonban fontos megjegyezni, hogy ennek nem feltétlenül az az oka, hogy úgy gondolják, inkább nőket

5. ábra

zaklatnak. A képen egy nő ül, ezért lehet, hogy a képen szereplő alak miatt említették magyarázatukban a nő kifejezést.

Az áldozattal kapcsolatban kétféle narratíva jelent meg: egyrészt az áldozatot tehetetlennek, magányosnak, kiszolgáltatottnak írták le, más értelmezések szerint viszont a középén ülő nő veszi fel az online térben a háttérben lévő álarcokat, maszkokat és emiatt támadják őt, mert nem mond magáról igazat az online térben. Az utóbbi gondolkodás már utal az online zaklatás egy lehetséges indokára is, mely nem az elkövető, hanem az áldozat oldaláról megjelenő (gerjesztő) ok, benne a viktimizáció specifikus tulajdonsága.

A képen szereplő női alak előtt megjelenő kártyák is fontos elemek voltak a válaszadóknál. Kétféleképpen értelmezték ezeket a kártyákat: egyrészt jelentheti magát a zaklató üzenetet. Ezt így fejezte ki az egyik válaszadó:

„Nekem a képről az jut eszembe hogy szomorú a lány, mert kiközösítik, csúfolják, bántalmazzák a »maszkok« . A kártyák is tiltást, meg homokóra – valaminek a lejártát – esetleg fenyegetést jelenthet.” (nő, 18–19 éves, nem zaklató, nem áldozat)

A nő előtti kártyák másrészt jelenthetik az áldozat lehetőségeit, hogy mit tehet az, aki online zaklatás áldozata lesz. Ez azért nagyon fontos, mert ennél az egy képnél jelenik meg a megoldásra irányultság, azaz, hogy van kiút az online zaklatásból. A korábbi képek esetében patthelyzetként jelent meg az online zaklatás.

„Úgy tűnik számomra, hogy a lány egyedül van, szomorú és az arcok a háttérben rajta nevetnek, őt inzultálják. A kártyákat nézi maga előtt, amiket én úgy értelmeztem, hogy ezek a lehetőségei vannak, amik közül választhat: elmondja valakinek és segítséget kér, tovább nézi őket szótlanul, visszavág valamivel stb.” (nő, 16–17 éves, nem zaklató, áldozat)

Érdekes kiemelni a képen látható elemek közül a háttérben álló nevető formájú maszkokat. Talán az online zaklatás legsúlyosabb következménye, hogy az ember azáltal, hogy az online felületen támadva van, egyszersmind megtöbbszöröződik áldozattá válása a szemlélők által. A mintámban szereplő generáció számára, akik saját identitásukat, önképüket keresik, önismeretüket és önértékelésüket próbálják „összerakni”, fontos referencia csoport saját korosztályuk.¹⁰⁰ Visszatükrözésük komolyan befolyásolja énképüket. A rajtuk való nevetés, kigúnyolás, „rosszmájú” megjegyzések sokkal nagyobb erővel hatnak, mint a már biztos énképpel és öntudattal rendelkező felnőttek esetében.

¹⁰⁰ Erik Homburher ERIKSON, *A fiatal Luther és más írások*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1991.

REZÜMÉ

Jelen tanulmány a XXXIV. Országos Tudományos Diákköri Konferenciára beadott dolgozat kivonatolt része.

A tanulmány az online zaklatás jelenségét járja körül a téma szakirodalmi feldolgozásával, valamint egy több dimenziós empirikus vizsgálat eredményeinek bemutatásával.

A tanulmányban képet kapunk a téma társadalmi relevanciájáról, feltárva az online zaklatásban való érintettség szempontjából leginkább veszélyeztetett generációk jellemzőit, valamint a fiatalok médiahasználati szokásait, kitérve a közösségi oldalak használatára is. Részletes bemutatásra kerül továbbá a cyberbullying jelisége, megállapítva a fenomén meghatározási (definíciós) nehézségeit. A vizsgálat összeveti a „hagyományos” iskolai zaklatás és az online zaklatás közötti különbségeket és hasonlóságokat, rámutatva, hogy több átfedés tapasztalható, s ez az összemosódottság megnehezíti a társadalmi reakcióformálás nagyobb fokú differenciálódását. A kutatás kitér az online zaklatásban megjelenő szereplőkre, intézményekre, csoportokra, és eredményként leszögezi, hogy a társadalmi vizsgálatokban jóval kiterjedtebb körben érdemes foglalkozni az érintettekkel.

Az empirikus kutatás a középiskolás korosztály, konkrétan a 14 és 21 év közötti fiatalok körében történt online kérdőíves adatfelvételi módszerrel. Célként megfogalmazódik a mintát adók érintettségének feltérképezése az online zaklatás jelenségében, illetve az adott korosztály ezzel kapcsolatos attitűdjének megismerése. Az attitűdök megismeréséhez a hagyományos szociológiai módszeren (survey) kívül Dixit kártyák segítségével a képelemzés részben általam kidolgozott módszere került alkalmazásra. Az eredményekből egyértelműen látható, hogy a fiatalok negatív képeket társítanak az online zaklatáshoz és jellemzően az áldozat oldala felől közelítenek a jelenséghez, ami azt jelenti, hogy felőlük érzékenyülnek. Az is látható, hogy árnyaltan gondolkoznak a cyberbullyingről: a kivonatba be nem került faktorelemzés eredményei azt is megmutatják, hogy különbséget tesznek a zaklatás megvalósulási módjai között.

Bullying: ON(line), or high school students' opinion about cyberbullying

This study is an extract of the submitted paper for the XXXIV. National Scientific Students' Associations Conference.

This paper is dealing with the topic of cyberbullying, with the exploration if its specialist literature and with the results of a multidimensional empirical research.

The study provides an overview of the multilateral social relevance of the topic, revealing the characteristics of the most vulnerable generations when it comes to cyberbullying, and the media usage habits of the youth, including social media as well. The phenomenon of cyberbullying is presented in details, including the difficulty of defining. The research compares the differences and similarities between “traditional” school bullying and cyberbullying, stating that the two significantly overlap, which makes the greater degree of differentiation of social reaction formation more difficult. The research

focuses on actors, institutions and groups appearing in cyberbullying, and as a result, it clarifies that it is worthwhile to deal with those affected in a much wider range of social studies.

The empirical research was carried out among middle-school-aged students, more particularly among the 14–21-year-olds with the usage of an online questionnaire survey. The goal was to map the concerned group's involvement in the phenomenon of cyberbullying, and to get to know the attitude of that age group in relation to it. In addition to the traditional sociological method (survey), image analysis that was partly developed by me was also used to explore the attitudes. This was carried out with the help of Dixit cards. The results clearly show that young people associate negative images with cyberbullying and typically approach it from the victim's side, which means that their side makes them sensitive to the phenomenon. It can also be seen that they have nuanced thoughts about the topic: the results of factor analysis, which is not included in the extract, also show that they distinguish between the ways in which bullying is realized.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ÍROTT IRODALOM

- BACSÁK Dániel, *Virtuális rémálom: „cyberbullying” a diákok között* = *Kötetlen. Az ELTE Társadalomtudományi Szakkollégium tanulmánykötete*, szerk. AMBRUS Márton, BACSÁK Dániel, DEMETER Endre, HAJDU Gábor, GERŐ Márton, KIRÁLY Emma, KRÁMER Lili, MEIXNER Boglárka, NAGY Júlia Petronella, SÁRKÁNY András, SZABÓ Fanni, SZABÓ Zsófia, Budapest, ELTE Társadalomtudományi Szakkollégium, 2011, 57–65.
- Barbara COLOROSO, *Zaklatók, áldozatok, szemlélők: az iskolai erőszak óvodától középiskoláig: hogyan szakíthatja meg a szülő és a pedagógus az erőszak körforgását*. Budapest, Harmat Kiadó, 2014
- Böngésző, 2014, Kézirat.
- BUDA Mariann, KŐSZEGHY Attila, SZIRMAI Erika, *Iskolai zaklatás az ismeretlen ismerős*, Educatio, 2008/3, 373–386.
- Cathy A. MALCHIODI, *A gyermekrajzok megértése*. Budapest, Animula, 2003.
- CSEPELI György, *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris, 1997.
- Dan OLWEUS, *Iskolai zaklatás*, Educatio 1999/4, 717–739.
- DOMONKOS Katalin, *Cyberbullying: zaklatás elektronikus eszközök használatával*, Alkalmazott Pszichológia, 2014/1, 59–70.
- Eliot R. SMITH, Diane M. MACKIE, *Szociálpszichológia*, Budapest, Osiris, 2004.
- Erik Homburher ERIKSON, *A fiatal Luther és más írások*, Budapest, Gondolat, 1991.
- FEUER Mária, *Gyermekrajzok vizsgálata és értékelése a humánszolgáltatási gyakorlatban és képzésben*, Budapest, ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar, 2006.
- HOPPÁL Mihály, JANKOVICS Marcell, NAGY András, SZEMADÁM György, *Jelképtár*, Budapest, Helikon, 2010.
- HORVÁTH Dóra, MITEV Ariel, *Alternatív kvalitatív kutatási kézikönyv*, Budapest, Alinea, 2015.
- Jean M. TWENGE, *iGeneráció*. Budapest, Édesvíz, 2018.
- John COLLIER, Malcolm COLLIER, *A megfigyelés kihívása és a fotográfia természete, gyakorlati elemzési eljárások* = *Vizuális szociológia: szöveggyűjtemény a fotó társadalomtudományi alkalmazásáról*, szerk. LENGYEL György, Budapest, BCE, 2011, 128–140.
- KÖRMENDI Attila, SZKLENÁRIK Péter, *A szemlélők szerepe az iskolai zaklatásban*, Alkalmazott Pszichológia, 2014/2, 105–123.
- KURUCZ Orsolya, *Iskolai agresszió és közösségi média*, Új Pedagógiai Szemle, 2012/7–8, 94–103.
- Marie CARDOUAT, *Dixit Odyssey*. Libellud, 2011.
- NAGY Ildikó, KÖRMENDI Attila, PATAKY Nóra, *A zaklatás és az osztálylétkör kapcsolata*, Magyar Pedagógia 2012/3, 129–148.
- NAGY Péter, „Mert a fontos dolgok online történnek” – Facebook- használat a magyar fiatalok körében = *Marketing nemzetközi szinten: esettanulmányok a hazai és külföldi piacokról*, szerk. MALOTA Erzsébet, Budapest, Alinea, 2015, 187–195.
- PARTI Katalin, *Számítástechnikai devianciák és társadalmi kötődés* = *Kriminológiai tanulmányok* 45, szerk. VIRÁG György, Budapest, Országos Kriminológiai Intézet, 2008, 149–175.

- PRIEVARA Dóra Katalin, PIKÓ Bettina, *Az interneten eltöltött idő és a problémás használat háttértényezőinek vizsgálata fiatalok körében*, Iskolakultúra 2015/11, 90–102.
- ROSTA Andrea, *A deviáns viselkedés szociológiája*, Budapest, Piliscsaba, Loisir Kiadó, 2007.
- ROSTA Andrea, *Láttelet az ifjúsági agresszióról*, Kapocs, 2013/3, 55–64.
- TARI Annamária, *#y Generációk online*, Budapest, Tericum Kiadó, 2015.
- TARI Annamária, *Y generáció*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2010.
- TARI Annamária, *Z generáció*, Budapest, Tericum Kiadó, 2011.
- TATAI Csilla, KOVÁCS Réka Rozália, *Az Y és a Z generációk számítógép- és internethasználati szokásai, az elektronikus zaklatás jelensége*, Szociálpedagógia 2016/ 1–2, 33–47.
- UJHELYI Adrienn, *Az internet mint szocializációs közeg = Médiaszocializáció*, szerk. KÓSA Éva, Budapest, Wolters Kluwer, 2015, 153–179.
- WALLACE, Patricia, *Az internet pszichológiája*, Budapest, Osiris, 2002.

ONLINE FORRÁSOK

- Christina Ng: *Bullied Teen Amanda Todd's Death Under Investigation*
<https://abcnews.go.com/US/bullied-teen-amanda-todds-death-investigation/story?id=17489034> (Letöltve: 2018. 11. 27.)
<https://www.dixittarsasjatek.hu> (Letöltve: 2019.01.02.)
- Kék-Vonal Gyermekkrízis Alapítvány: *Öt tény és öt valós veszély a kék bálna kapcsán*
<https://kek-vonal.hu/index.php/hu/cikkek-informaciok/483-ot-teny-es-ot-valos-veszely-a-kek-balna-kapcsan> (Letöltve: 2018. 11. 27.)
- Tabby Project: *Mit jelent a cyberbullying?* <http://hun.tabby.eu/mit-jelent-a-cyberbullying.html#> (Letöltve: 2018.11.17.)
- UNICEF: *A gyerekek közel fele szerint egy pofon belefér* <https://unicef.hu/ezt-tesszuketthon/hazai-kutatasok/a-gyerekek-kozel-fele-szerint-egy-pofon-belefer/> (Letöltve: 2018. 11. 10.)
- UNICEF: *Minden harmadik gyereket zaklatnak az interneten* <http://unicef.hu/minden-harmadik-gyereket-zaklatnak-az-interneten/> (Letöltve: 2017. 05. 01.)

MELLÉKLET

Szófelhő a „Mi az a maximum három szó, ami eszedbe jut az online zaklatás kifejezésről?” kérdésre adott válaszok alapján:

**Kommunikáció
és
médiatudomány**

A 2018-as magyarországi választások a felvidéki sajtóban*

1. BEVEZETÉS

Ebben a dolgozatban a 2018. április 8-i magyar választásokkal foglalkozom, azon belül pedig a felvidéki sajtóban való megjelenésével. Választásomat a felvidéki sajtó és annak Magyarországgal való kapcsolata iránti érdeklődésem motiválta. Kíváncsi voltam arra, hogy a szlovákiai magyar sajtó mennyiben tér el a magyarországitól a magyar választási hírek kapcsán. Később, kutatásom során érdekesnek tartottam a szlovák nyelvű sajtót is belevenni az elemzések sorába. A dolgozat a különbségekre vagy épp az azonosságokra szeretne rámutatni: milyennek ábrázolják a 2018-as választásokat, és a jelenlegi politikát mennyire másként, illetve mennyire eredetiként láttatják. Ezeket a kérdéseket kutatva a dolgozat célja: bemutatni a szlovákiai sajtó reprezentációját és állásfoglalását a magyarországi választásokról. A tanulmány nem az egész szlovákiai sajtót fedi le, de megpróbáltam minél több sajtóorgánusot választani, hogy ne csak egy oldal szemszögéből mutassam be a véleményeket. A kutatás eredményei várhatóan választ adnak ezekre a kérdésekre.

2. SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

Először a nyilvánosság kérdéseit mutatom a be a kommunikációkutatásban és az információsükséglet kutatási hagyományát, továbbá a napirendelmélet kialakulását és annak történetét napjainkig, azon belül pedig a politika napirendjére térek ki. Ezután olvasható, hogy a politika milyen módon mediatizálódott, miképp igazodik a politikus a médiához és fordítva. A szakirodalomból megtudjuk azt is, hogy az újságíróknak milyen feladatai vannak a politikai kommunikációban és válaszokat kapunk arra, hogy a médiának milyen manipuláló hatása van a politikában. Legutolsó sorban részben kitérek a vizuális retorikára is, bemutatva, hogy a képek miképpen befolyásolják a befogadót.

2.1. A NYILVÁNOSSÁG KÉRDÉSE A KOMMUNIKÁCIÓKUTATÁSBAN

Arról, hogy miképp jelenítik meg a külföldi sajtóban a választásokról szóló történeteket, illetve véleményeket, nem sok szakirodalom állt rendelkezésemre, azonban számos politikai

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Andok Mónika tanárnőnek, akinek hálaival tartozom a sok segítségért, a folyamatos figyelmességért, a biztatásért, a tanácsokért, a bizalmáért, amelyek hozzájárultak ennek a dolgozatnak a létrejöttéhez.

kommunikációról, illetve a választások kommunikációjáról és tevékenységéről szóló tanulmány nyújt segítséget a kutatásban.

Elsősorban azt kell tisztázni, hogy mi is az a nyilvánosság és hogyan függ össze a politikával. Több szerző próbálta már definiálni és megmagyarázni ezt a fogalmat. Elsőként, aki eszünkbe juthat a nyilvánosság szó hallatán, az Jürgen Habermas.¹ Habermas erősen bírálja a korábbi nyilvánosságról szóló tanulmányokat. A társadalmi nyilvánosság történeti átalakulásának bemutatását a görög minta felvázolásával kezdi. Azt mondja, hogy létezett közélet és attól minden tekintetben elválasztott magánélet. Kiemeli a polgári nyilvánosságot, amelyet „normatív nyilvánosságnak” nevez. Véleménye szerint ez az az elmélet, amely szerint működnie kellene a nyilvánosságnak. Ezzel szemben „nem normatív nyilvánosságelmélet” az, amelyik nem mondja meg, hogy hogyan kellene működnie a nyilvánosságnak, hanem leírja egy konkrét nyilvánosság működését. A 18. századtól beszélünk először politikailag működő nyilvánosságról, amikor a rendi gyűlés modern parlamentté alakult át. Ez a modell először Angliában kezdődött el, és egy egész évszázadon keresztül fejlődött. Habermas három eseményt említ: 1694–95-ben az Angol Bank alapítása, 1695-ben az előzetes cenzúra megszüntetése, 1695-ben egy egységes kormány megalakulása. A 19. században kialakult a tömegközönség, fogyasztó közönség, amelyben a sajtónak nagy szerepe lett. Habermas szerint ez csak egy látszólagos nyilvánosságot mutat. A racionális vitákból már csak egy show lesz, amelyben létrejön a politikai marketing mint iparág; a közönség pedig két részre osztozik: az egyik a nem nyilvánosan okoskodó szakemberek kisebbsége, a másik pedig a nyilvánosan befogadó fogyasztók nagy többsége.² Habermas szerint a sajtóban gyakorolt politikai nyilvánosság a mindenkori közhatalom feletti kritika szférájaként jelenik meg, ahol az újságírónak fontos normatív szerepe van. Szerinte a sajtó, illetve a közéletben gyakorolt politikai nyilvánosság lesz a törvényeknek az egyedüli legitim forrása.

Aczél Petra a következőket írja a nyilvánosságról: „egyfelől olyan kommunikációs teret jelölne – idealizáltan –, amelyben az érdekek és vélemények szabadon ütközhetnek, másfelől viszont a tömeg befolyásolásának, az értékek kialakításának, az ismeretek forrásának helye; hatalmi tényező, amelyet birtokolni lehet”.³ Továbbá nagyon fontos szerepet tölt be a közéletben és a közéleti kommunikációban.

A mai világban igen jelentős számunkra, hogy mindig tájékozottak és informáltak legyünk a körülöttünk lévő dolgokról. A környezetünk állandó változásban van, amelyektől mi is erősen függünk. Ma már elképzelhetetlen, hogy tájékozódás nélkül éljünk abban a világban, amelyet információs csatornák hálózhatnak be. Ahogy azt többen is tartják, a média a negyedik hatalmi ágnak mondható a törvényhozói, végrehajtó és bírói hatalom után. Angelusz Róbert szerint információszükségletéről akkor beszélünk, „ha hiányérzet alakul ki az információ iránt, illetve ha a hiányérzettel összefüggő feszültség tájékozódás útján csökkenthető”.⁴ Több tényezőtől függ az, hogy miért van szükségünk információra. Ilyen lehet például a rendkívüliség, az érintettség mértéke, a megszokottságtól való eltérés,

¹ HABERMAS Jürgen, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetvállalása: Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*, Budapest, Századvég–Gondolat, 1993.

² *Uo.*, 116.

³ ACZÉL Petra, *Új retorika: Közélet, kommunikáció, kampány*, Pozsony, Kalligram, 2009, 106.

⁴ ANGELUSZ Róbert, *Kommunikáló társadalom*, Budapest, Gondolat, 1983, 10.

valamilyen jelenségek elmaradása, a nézeteinket alátámasztó információk iránti szükséglet stb.⁵

A sajtó nagyon nagy szerepet tölt be ezek kialakításában. „A kommunikációs csatornák potenciálisan a közönség legszélesebb köréhez szóló típusát a tömegkommunikációs eszközök alkotják. Különböző társadalmakban, időszakokban és helyzetekben a tömegkommunikációs eszközök különböző típusai léteznek, s ezek tulajdonviszonyai a hatalmi struktúrába való beágyazódásuk alapján a nyilvánosság rendkívül eltérő szintjeinek és tartalmainak válhatnak közvetítő közegévé” – mondja Angelusz Róbert a tömegkommunikációs eszközökről.⁶

2.2. NAPIRENDELMÉLET

A média társadalomra gyakorolt hatása a technikai körülményektől függően formálódik. 1968-ban Maxwell McCombs és Donald Shaw kidolgozta a napirendelmélet, másnéven tematizációs elmélet (agenda-setting) alapjait. Chapel Hillben végzett kutatásuk során arra jutottak, hogy a média meghatározza azt, hogy miről gondolkodjunk, vagyis napirendre tűzi azokat a témákat, amelyekkel szeretné, hogy foglalkozzunk. Tehát a média szelektál a hírek között, valamelyiket fontosabbnak, valamelyiket kevésbé fontosnak ítéli meg. Ezek után már csak a befogadón múlik, hogy ő azt hogyan értelmezi.

Sokszor a média azokat a cikkeket, amelyeket fontosnak gondol, a címlapra helyezi, nagyobb terjedelemben ír róla; amelyiket kevésbé fontosnak, azt minél kevesebb terjedelemben, kép nélkül jeleníti meg.⁷ Griffin szerint ezt akkor lehetne bebizonyítani, ha egy téma hamarabb jelenne meg a médiában, mint a közvéleményben.⁸ Több kutató is igyekezett tesztelni ezt a hipotézist. Shanto Iyengar és Donald Kinder (1987) politológusok olyan kutatást végeztek, ahol két csoportot hasonlítottak össze. Azt figyelték meg, hogy ha egy problémát egy héten keresztül sugároztak és sokat beszéltek róla a médiában, akkor megkétszereződött annak a problémának a fontossága a befogadók számára.⁹ 1993-ban Gerald M. Kosicki tovább fejlesztette az elméletet, és kiegészítette azt a politika napirendjével.¹⁰ Annak célja az, hogy a politikusok olyan kérdésekre és témákra irányítsák az újságírók és a választók figyelmét, amelyek számukra kedvezően hatnak. Azokról a témákról, amelyek az ellenfeleiknek kedveznek, elvonják a figyelmet.¹¹ Ma már megkülönböztetik a kormány, a pártok, a parlament és a szakpolitikák napirendjét.¹²

⁵ Uo., 11–14

⁶ Uo., 32.

⁷ BAJOMI-LÁZÁR Péter, *Manipulál-e a média?* = M.L.P., *A napirendelmélet*, Médiakutató, 2006.

https://mediakutato.hu/cikk/2006_02_nyar/04_manipulal-e_a_media/

⁸ KÓSA István, *A napirend-kijelölés új jelenségei* = K.I., *Napirendkutatás: Történeti háttér*, Médiakutató, 2017, 82. https://mediakutato.hu/cikk/2017_04_tel/05_a_napirendkijeloles_uj_jelensegei.pdf

⁹ Uo., 82.

¹⁰ ACZÉL Petra: *Műveljük a médiát*, szerk. ACZÉL Petra, ANDOK Mónika, BOKOR Tamás, Budapest, Wolters Kluwer Kft., 2015, 116–117.

¹¹ BAJOMI-LÁZÁR Péter, *Média és társadalom*, Bp., Antenna Könyvek, 2006, 93.

¹² ACZÉL, *Műveljük a médiát, i.m.*, 115.

„Az 1980-as, majd az 1990-es években három fontos fogalom, kiegészítés kapcsolódott a tematizáció elméletéhez: a kognitív kiterjesztés, a keretezés (framing) és a kiemelés (priming) fogalma”.¹³ A keretek irányítóként működnek, amelyek segítenek eligazodni a befogadónak a tájékozódásban.¹⁴ Jenei a következőket mondja a keretezésről: „Az események sohasem önmagukban léteznek a hírműsorokban, a tények nem beszélhetnek önmagukért, azokat valaki mindig elmondja. Valaki beszámol arról, hogy mi is történt, tehát megszerkeszti a történetet. Kiosztja a szerepeket, és értelmezi, definiálja a valóságból kiragadott helyzetet. Annak ellenére, hogy az újságíró, a szerkesztő-riporter maximálisan ragaszkodik a tényprezentáló attitűdhez, nincs lehetőség arra, hogy pusztán információkat továbbítson. Szükségképp a stáb által már előzetesen strukturált tudáshalmazt fogja a közönség számára közvetíteni. A média közleményeiben a szemantikai információk tudásszervező struktúrákba, kognitív sémákba (frame-ekbe), értelmezési keretekbe rendezettek.”¹⁵

A napirend-kijelölésnek három szintje van: az első a klasszikus agenda-setting, amit már taglaltam; a második az úgynevezett intermedia agenda-setting vagyis a médiumok közti napirendátvétel, ez azt jelenti, hogy a hagyományos médiumok keresik a véleményvezéreket, akiket követhetnek. A harmadik pedig az online napirend-kijelölés, amellyel konkrétan Hai Tran foglalkozik az *Agenda Setting in a 2.0 World: New Agendas in Communication* című kötetében, amelyet 2014-ben publikált.¹⁶ Tran ismerteti könyvében, hogy az online hírek sokkal többféle témával foglalkoznak, mint a hagyományos médiumok. Sharon Meraz kutatásai során a napirend-kijelölés új jelenségeit vélte felfedezni a blogolás és a politikai szféra között. Ilyen például a blogok hatása a hagyományos média napirendjére, erre példa Donald Trump elnökjelölt kampánystratégiája, a Twitter felhasználása arra, hogy kijátssza a „főáramú média kapuőreit”. Joe Hester és Rhonda Gibson (2007) kutatásaiból kiderült, hogy a hagyományos média hatást gyakorol az online keresésekre.¹⁷ Az online híreknél a fontosságot úgy tudják sugallni a befogadónak, ha például a cikkeknel a címek nagyobb betűvel vannak feltüntetve, kiemelt helyen jelennek meg (a címlapon vagy a lista tetején) fotóillusztrációval stb. Spiro Kioussis 2004-ben kutatta ezt, és arra jutott, hogy ezek a jelek a véleményt nem változtatják meg a befogadókban, viszont az ügyet sokkal fontosabbnak gondolják. Elizabeth Stoycheff és munkatársai (2017) tanulmányukban egy új fogalmat neveznek meg, ez az „agenda cueing”, amelyet Kósa „napirendsugallásnak” nevez. Ez azt jelenti, hogy ha képesek az állampolgárok egy problémát azonosan értelmezni, akkor ez pozitív erőt képvisel. Raymond J. Pingree és Elizabeth Stoycheff (2013) kutatásaik során megállapították, hogy a napirendsugalló jelek használata nagyon erős hatást vált ki, mintha egy héten át lett volna kitéve tudósításnak.¹⁸ A napirend-kijelölés harmadik szintje a network agenda-settings, vagyis a média egy hálózat-napirendet is kialakít a befogadók számára.¹⁹

¹³ Uo., 118.

¹⁴ KÓSA, i.m., 83. https://mediakutato.hu/cikk/2017_04_tel/05_a_napirendkijeloles_uj_jelensegei.pdf

¹⁵ Uo., 83. https://mediakutato.hu/cikk/2017_04_tel/05_a_napirendkijeloles_uj_jelensegei.pdf

¹⁶ Uo., 84. https://mediakutato.hu/cikk/2017_04_tel/05_a_napirendkijeloles_uj_jelensegei.pdf

¹⁷ Uo., 85. https://mediakutato.hu/cikk/2017_04_tel/05_a_napirendkijeloles_uj_jelensegei.pdf

¹⁸ Uo., 86. https://mediakutato.hu/cikk/2017_04_tel/05_a_napirendkijeloles_uj_jelensegei.pdf

¹⁹ Uo., 87. https://mediakutato.hu/cikk/2017_04_tel/05_a_napirendkijeloles_uj_jelensegei.pdf

2.3. A POLITIKA NAPIRENDJE

A politika napirendelmélete a politika hatásával, ügyeivel és témáival foglalkozik. „A politikai napirend az ügyek katalógusát és a prioritás listáját jelenti: a legfontosabb vitakérdések listája, sajátos fontossági sorrendje, hierarchiája adja meg a napirend lényegét”.²⁰ Három attribútum lényeges, ezek a konfliktus, az expozíció és a fontosság. A konfliktus azért jelentős, mert a napirendnél döntő, hogy milyen összetűzések és ellentétek vannak az adott ügy kapcsán. Az expozíció azt jelenti, hogy milyen mértékben kap reflektorfényt egy ügy. A fontosság szempontja pedig az, hogy mennyire veszik komolyan az adott problémát.²¹ Az ügy akkor kerülhet fel napirendre, ha valamilyen vita áll mögötte. Így bármi bekerülhet a politikai napirendjébe, a politikus szabadon választhat a témák közül. A témák mind fontossági értékekkel rendelkeznek, azonban tudnunk kell, hogy vannak témák, amelyek nem kerülnek napirendre. Ezek a témák sokszor jelentős kérdésekkel foglalkoznak, de hibás helyzetérzékelés vagy szándékos elhallgatás miatt nem kerülnek fel a politika napirendjére. ²² A politika napirend első szintje, amit a média fontosnak tart, ezt átviszi a közvéleménybe; a második szint az, amikor a média különböző attribútumokat „tapaszt” egy-egy személyhez vagy témához. Vagyis a média attribútumok segítségével befolyásolja, hogy milyen tulajdonságot kapcsoljunk az adott ügghöz. Lei Guo átalakította McCombs 2004-es klasszikus attribútummodelljét hálózati attribútummodellé. Vagyis a média nem csak azt mondja meg a befogadónak, hogy miről gondolkodjon, hanem azt is, hogy arról az üggről hogyan vélekedjen és milyen asszociációs hálót kapcsoljon hozzá.²³ Klaus Krippendorff szerint: „az attribútumok nézőpontjából valaminek az imázsa nem más, mint mindannak szisztematikus bemutatása, amit egyedi jellemzőként ismerünk vagy mások mondanak arról a valamiről”.²⁴

2.4. A POLITIKA MEDIATIZÁLÓDÁSA

A politika idővel mediatizálódott, ami azt jelenti, hogy a politikusok befolyásolják az újságírókat, hogy a saját oldalukra állítsák az ellenfelekkel szemben.²⁵ A modern politikusok a mai modern tömegmédiához igazítják a mondanivalójukat, és annak megfelelően kommunikálnak a tévében. A politikus viselkedése mediatudatos – váratlan szófordulatokat használ, a beszédét a választókhoz intézi a médian keresztül, meglepetésszerű gondolatokkal áll elő. A politika mediatizálódása nagy hatással van a társadalomra, mivel a politikai üzenetek lerövidültek, gyors információkat és beszámolókat adnak a hírekről – emiatt a televízió vált elsődleges hírforrássá. Ennek hatására a befogadók nem szánnak időt hosszabb cikkek elolvasására, így a minőségi lapok olvasottsága jóval lecsökkent. A politika választói pedig a televízió pár másodperces híreiből informálódnak. ²⁶

²⁰ TÖRÖK Gábor, *A politikai napirend*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005, 30.

²¹ Uo., 19–20.

²² Uo., 39.

²³ ACZÉL, *Műveljük a médiát, i.m.*, 120.

²⁴ KRIPPENDORFF Klaus, *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*, Bp., Balassi Kiadó, 1995, 121.

²⁵ BAJOMI-LÁZÁR, *Média és társadalom, i. m.*, 94.

²⁶ Uo., 98.

A politika mediatizálódásáról vannak optimista és pesszimista olvasatok is. Az utóbbi oldalról közelíti meg a témát Michael Kunczik német médiakutató, aki szerint a politika szórakoztatóiparrá válik. A választásból már nem az kerül ki győztesen, akinek több racionális érve van, hanem az, akinek a személyisége megfogja a választókat. Egy idő után az értelmiséget már nem fogja érdekelni a politika, és inkább ráhagyja a professzionális politikusokra. Optimista oldaláról közelíti meg a kérdést Pippa Norris amerikai médiakutató. Szerinte felfoghatjuk úgy, mint a „demokratikus folyamat kiszélesítését”. Mivel kiszélesedett a tömegtájékoztató eszközök, így akik sok tévéhíradót néznek és követik a közösségi médiában a politikusokat, pártokat, sokkal szélesebb tudással rendelkeznek, és hajlamosabbak aktívabbak lenni a politikában, a befogadók pedig kritikusan értelmezik az információkat.²⁷ E két olvasat nem zárja ki egymást.

2.5. AZ ÚJSÁGÍRÓ FELADATA A POLITIKAI KOMMUNIKÁCIÓ VONATKOZÁSÁBAN

Ezek után beszélhetünk a média mediatizálódásáról. A politika és a média mediatizálódása együtt járó jelenség. Ezt úgy kell érteni, hogy a kettő szorosan összefügg egymással. Emiatt az újságíróknak törekedni kell az objektivitásra, és arra, hogy a politikusok ne legyenek befolyással rájuk. Fontos ez akkor, ha az újságíró valamelyik politikus mögé áll, és csak a „mikrofonállvány” szerepét tölti be számára.²⁸ Albert H. Cantril megjegyzi, hogy a médiának és a kampánynak közös célja van: megragadni a befogadókat és elkötelezetté tenni őket.²⁹ Az újságíróknak az etikett szerint tárgyilagosnak, objektívnek, pártatlannak kell maradnia. Meg kell találnia a módját annak, hogy a politikai híreket elfogultság nélkül közölje a befogadókkal, a politikai szimpátiáját félretéve. Fel kell ismernie a politikusoktól jövő befolyásolásokra tett kísérleteket, azokat pedig hátrítani és kezelni.³⁰ Nem befolyásolni, nevelni és meggyőzni akarja a népet, csupán egy tükröt tart a valóságról. Egy-egy hír megírása során több oldalról közelíti meg a témát, és kikéri a másik politikus véleményét is. Sokszor az újságírók nem elégszenek meg azzal, hogy kikérk mindkét oldal véleményét, hanem ők is utána járnak a témának, és kutatómunkába fognak. Ennek segítségével megpróbálja megtalálni azt a valóságot, amelyik közelebb áll az igazsághoz.³¹ Az újságírás minősége függ sok külső körülménytől is, ilyen például a hozzáférés lehetősége az erőforrásokhoz, a médiarendszer körüli politikai rend, a szakmai elkötelezettség. Az újságíró gyakorlati eszközei közé tartozik a tisztesség, a függetlenség valamilyen politikai nézettől, a megbízhatóság és az érzékenység.

²⁷ BAJOMI-LÁZÁR, *Média és társadalom*, i. m.

²⁸ BAJOMI-LÁZÁR, *Manipulál-e a...i. m.*, https://mediakutato.hu/cikk/2006_02_nyar/04_manipulal-e_a_media/

²⁹ Uo., https://mediakutato.hu/cikk/2006_02_nyar/04_manipulal-e_a_media/

³⁰ BAJOMI-LÁZÁR, *Média és társadalom...*, i. m., 111–112.

³¹ BAJOMI-LÁZÁR, *Manipulál-e a...i. m.*, , https://mediakutato.hu/cikk/2006_02_nyar/04_manipulal-e_a_media/

2.6. A MÉDIA MANIPULÁLÓ JELLEGE

Elsősorban le kell szögeznünk még egyszer azt a tényt, hogy média nélkül a politika nem működne. Ahhoz, hogy a politikusok elérjék az embereket, szükségük van a médiára, amelyen keresztül kommunikálni tudnak velük. A média egy keretet alakít ki a politika számára. Lippmann elmélete szerint a média fényszóróként működik a politikában. Ezt ő úgy értelmezi, hogy vannak dolgok, amelyekre a média rávilágít, és vannak dolgok, amelyeket elfed.³² Martin Linsky kutatása ugyanígy *a média hatása a politikára* gondolattal foglalkozott. Linsky politikai döntéshozókat és tanácsadókat kérdezett meg, akik mellett érveltek, hogy a médiának döntő befolyása van a közpolitika folyamatára.³³ Viszont léteznek a médiának olyan „trükkjei”, amelyekkel lehetséges, hogy nem direkt módon akarja a befogadót befolyásolni, de mégis hatással van rájuk. Ilyenek például a kampányok folytonos ismétlődései, amelyek egy idő után már tudat alatt is a fejünkben vannak. Aczél Petra mondja azt az ismétlésekről: „ha az üzenetben ritmikusan tér vissza, vagy alakzatos, fokozó jelleggel alkalmazkodik, meg is növelheti a befogadás esztétikai élményét, erősítheti az érvelés hangulati elemeit is.”³⁴

Ebben a dolgozatban a sajtót veszem górcső alá, amiről tudnunk kell, hogy mindig is pártosabb volt, mint a televízió vagy a rádió. Már a kezdetektől voltak olyan lapok, amelyek valamilyen pártot támogattak, és nekik kedvezően írták meg a cikkeket. Ezen belül megkülönböztetünk minőségi sajtót és bulvár sajtót. A minőségi sajtó megpróbálja objektívan és tárgyilagosan közölni a híreket, míg a bulvár sajtó inkább a nép igényei szerint írja meg cikkeit. A minőségi sajtó nagy kritériuma a függetlenség. Azok a jelenségek, amelyek szerint működnie kellene a minőségi sajtónak – ahogy már feljebb is említettem – a függetlenség (pártatlanság), az objektivitás és sokszínűség. A sokszínűséget adhatja a tartalomban a minél plurálisabb témakör, a példányszám, földrajzi terület kérdése, személyek révén generálható változatosság és a vélemények különböző volta. Minden fontos társadalmi csoportnak, illetve politikai szereplőnek hozzá kell férnie a médiához. Ez két út mentén valósítható meg: az egyik az egyenlő (nyitott) hozzáférés, vagyis minden csoport azonos terjedelemben vagy műsoridőben szerepelhet a médiában, például a szlovák, horvát magazinok heti gyakorisággal jelennek meg, és minden lap egységesen mutatva. Ez ugyanúgy érvényes a felekezetek esetében is egy katolikus vagy református rádióban. A másik út az, hogy minden csoport jelentősége vagy mérete szerint fér hozzá a médiához. Ezek a választásoknál nagy szerepet játszanak.

A bulvár sajtó a kereskedelmi célokat méri legelőször, mint például minél több példányszám eladás, minél nagyobb haszon. Ehhez olyan hatásvadász tájékoztatási eszközöket használ, mint a pletykák, botrányok, szenzációhajhász hírek, meghökkentés, félelemkeltés, különböző élettörténetek, politikusok és ismert személyek magánéletéről szóló cikkek, figyelemfelkeltőnek ígérkező politikai bejelentések, bűnügyi hírek, szexuális tartalmú hírek stb. Olyan kihívó színeket használ, amelyek felkeltik az emberek figyelmét, rövid tördelést használ, nagyon sok színes képpel és kétértelmű aláírásokkal. Láthatjuk tehát, hogy sajtón belül is vannak különbségek, így nem lehet két ellentétes dolgot egy vélemény alá venni.

³² TÖRÖK, *i. m.*, 106–107.

³³ *Uo.*, 161.

³⁴ ACZÉL Petra, *Médiaretorika*, Budapest, Magyar Mercurius Kiadó, 2012, 91.

2.6.1. VIZUÁLIS RETORIKA – A BEFOGADÓ KÉPI BEFOLYÁSOLÁSA

A vizuális kommunikációval sokáig nem foglalkoztak, mivel a képeknek nem tulajdonítottak nagy erőt. Az újságírók a vizuális retorikát figyelemfelkeltési eszközként használják a befogadók felé. A képek meghatározóak lehetnek, néha fontosabb szerepet tölthetnek be a leírt szövegnél is; sokszor pusztán a létevel bebizonyítja az állított tény. Aczél Petra a vizuális retorika három jellemzőjét fejt ki bővebben: (1) a vizuális retorika mint meggyőző üzenet, (2) a vizuális retorika mint a mindennapi élet megalapozója, (3) a vizuális retorika mint logika. A vizuális retorika megcélozza a befogadó közönség figyelmét és döntéseit befolyásolja; szerkesztése pedig teljesen céltudatos. Elsősorban nem racionális, hanem érzelmi indulatokat fejt ki a befogadóban, sokszor átvitt értelmű jelentésük van.³⁵

A képi ábrázolással a média készítői sokszor igénybe veszik a befogadók képzelőerejét, periférikus úton. Aczél Petra négy eljárást ír le a képi ábrázolás alkalmazásánál: az első az adjekció, más néven egymás mellé helyezés; a második a transzmutáció, amikor két elemet kevernek egymással; a harmadik az elhagyás, mikor a képnek egy része hiányzik; az utolsó pedig a helyettesítés.³⁶ Általában a beszédet megpróbálják helyettesíteni a képpel, főleg a reklámképeknél használják ezt a módszert. A reklámképek általában a múltat vagy a jövőt mutatják nekünk, és nem foglalkoznak a jelennel. Minden képnek több jelentése van, a befogadók pedig különbözően értelmezik őket. Lehet, hogy valakinek egy kép szimpatikus és pozitív érzelmeket kelt benne, míg valaki más számára ez teljesen fordítottan hat. A képeket kvantitatív elemzéssel vizsgálják, a kommunikációtudomány pedig olyan képekkel foglalkozik, amelyek anyagi formában is megjelennek. Marion G. Müller összesen kilenc képstratégiát különböztet meg a *Politische Bildstrategien im amerikanischen Präsidentschaftswahlkampf 1828–1996* című könyvében. Azt mondja, hogy ez a kilenc képstratégia minden kampányban megtalálható, függetlenül a média irányultságától. Marshall McLuhan szerint: „the medium is the message”, vagyis a médium az üzenet. Azt állítja, hogy a képek csak részterületei és kiegészítői a médiában használt kommunikációnak.

Roland Barthes, a jeles francia filozófus-esztéta szerint a fénykép „egy technikai folyamat eredményét hordozza, amelynek során a jelölt (denotált) kép a fotópapírra kerül, másfelől azonban magában foglalja azt a kifejező, a képkészítő emberhez kapcsolódó kulturális folyamatot, amely a kameraállás, a képkeret, a világítástechnika és a fókusz megválasztásában és értelmezésében valósul meg. Ezek a kiegészítő, társult jelentések (konnotációk) különböző olvasatokat hordozhatnak, egyrészt a fényképész (a kódoló), másrészt a fénykép szemlélőjének kultúrájától függően.”³⁷ Minden fényképnek több jelentése van. Minden ember másképp értelmezi és fogadja be a képeket, legyen az mozgókép, tévéműsor vagy fotó. A képek lehetnek nyitott vagy zárt fényképek. A nyitott kép több asszociatív teret ad az olvasónak, több jelentést tulajdoníthat hozzá, míg a zárt képeknek többnyire valamilyen konkrét jelentésük van.³⁸

³⁵ Uo., 42–47.

³⁶ Uo., 52–53.

³⁷ O’SULLIVAN Tim, DUTTON Brian, RAYNER Philip, *Médiaismeret*, Budapest, Korona Kiadó, 2002, 65.

³⁸ Uo., 66.

2.6.2. POLITIKAI KAMPÁNY-ELMÉLETEK

Idővel a politika is perszonalizálódott, aminek nagyon fontos szerepe van a politikai kampányokban, ahogy a választási kampánynak is erős jelentősége van abban, hogy melyik pártra vagy politikusra tesszük le a szavazatunkat. Ebben a fejezetben megismerkedünk ezzel a két fontos tényezővel.

2.6.3. POLITIKAI PERSZONALIZÁCIÓ

„A pártoknak a pártrendszeren belüli, a média rendszerével fenntartott, valamint a közvéleménnyel folytatott kommunikációját ma a média igényei alakítják” – mondja Mazzoleni.³⁹ A hagyományos pártoknak saját belső kommunikációs csatornájuk és szervezeti felépítésük van kialakítva. A mediális pártokra másféle struktúra jellemző: a párt tömegkommunikációs csatornákra épül.⁴⁰ Paquino olasz politológus szerint a mai modern kampányokban fontosabb a jelölt neve, mint a mögötte álló szervezet. Az emberek manapság inkább személyeket választanak pártok helyett, fontosabb a jelölt személyisége, mint a politikai programja.⁴¹ Pizzorno olasz szociológus és politológus is a választások perszonalizációjáról beszél. Szerinte „a pártok identifikációs és politikai kulturális funkcióinak meggyengülése következtében” választanak inkább az emberek személyeket pártok helyett. Erre segítségül szolgálnak a tömegtájékoztatási eszközök. A politikus megosztja a saját életét, mindennapi dolgait, tapasztalatait, és egy olyan képet állít fel magáról amely egy átlagos embert mutat. Ezzel közvetlenebb kapcsolatot alakít ki a választókkal.⁴² A média pedig előnyben részesíti azokat a személyeket, akik hatékonyan kommunikálnak az emberekkel, figyelemfelkeltő megjelenésük van, akik meggyőzőek, jól érvelnek, karizmatikusak. A hírmédia az ilyen médiaprofillal megáldott személyekre irányítja rá a figyelmet, így elvonva a reflektorfényt a többi politikusról.⁴³ A közönség pedig jobban szereti arcokhoz kötni az eseményeket, mint pártokhoz. A média közönsége a politikusokat hétköznapi cselekvés közben megfigyeli, és cselekedeteik alapján ítéli meg, tájékozódik róluk, például a kimutatott érzelmeikről, reakcióikról. Nemcsak az érzelmeiket, de a hibáikat is figyelemmel kísérik, így a csoportokról (pártokról) szóló híreket a csoport vezetőiről szóló híreké változtatják.⁴⁴ Emiatt mondhatjuk azt, hogy a befogadók és a média már nem a politikusok üzeneteire lesznek kíváncsiak, hanem a politikusok személyiségére és azok stratégiájára, viselkedéseire. Ezt a politikaképet a távolságtartás hiánya és az elitellenesség jellemzi.⁴⁵

³⁹ MAZZOLENI Gianpietro, *Politikai kommunikáció*, Budapest, Osiris Kiadó, 2006, 51–52.

⁴⁰ *Uo.*, 52.

⁴¹ *Uo.*, 91.

⁴² *Uo.*, 92.

⁴³ *Uo.*, 94–95.

⁴⁴ W.LANCE Bennett, *News: The politics of illusion*, The University of Chicago Press, 1983, 100–102.

⁴⁵ SZABÓ Gabriella, *A populáris média politikaképe a 2010-es országgyűlési választási kampány idején = Kutatási kérdés és módszer*, VOX POP Politikatudományi Szemle, 2011.

http://epa.oszk.hu/02500/02565/00065/pdf/EPA02565_poltud_szemle_2011_1_075-096.pdf

2.6.4. VÁLASZTÁSI KAMPÁNY

Az, hogy a kampány mindig is a társadalom része volt, jól bizonyítja Németh György (2005) tanulmánya, amelyben leírja a már kétezer évvel ezelőtti professzionálisan szervezett választások történelmét. Már a Kr.u. 70-es évekből vannak bizonyítékok arra, hogy Pompeji városában kampányok folytak, amelynek szervezésében szakemberek vettek részt. A legrégebben leírt kampánystratégia Quintus Tullius Cicero munkája, amelyben segítséget nyújt bátyjának a konzuli választások megnyeréséhez.⁴⁶

Választási kampánynak azt a kommunikációs tevékenységet hívjuk, ahol a politikusok megküzdének és harcolnak a jobb pozíciójukért. A politikusok előadják választóiknak a programjaikat, elképzeléseiket, akik így bízathatják őket, összemérhetik a hallott érveket, és végezetül választhatnak közülük.⁴⁷ „A kampányok céljai konkrétak és nyilvánvalóak, időtartamuk pedig korlátozott. A befolyásolás céljából megcélzott népességcsoport általában nagy és szétszóródott. Először is, a kampány elindítója szinte mindig egy közösség – politikai párt, kormányzat, egyház, jótékonyági szervezet, nyomásgyakorló csoport, üzleti társaság és így tovább –, nem pedig valamely egyén” – mondja Denis McQuail a kampányról.⁴⁸ A választási kampánykor a képviselőjelöltek a közösségi médiát és a hagyományos médiát egyaránt intenzíven használják, bár a kutatásokból az is kiderül, hogy ezek az üzenetek nem változtatják meg teljes mértékben a befogadók véleményét. Annak formálódása a szavazók motivációjától és beállítódásaitól függ. Blumler és McQuail (1968) kutatásai alapján kiderült, hogy egy-egy kampány akkor ér el sikeres hatást, ha olyan választókhoz ér el az üzenetük, amelyekről addig tájékozatlanok voltak, és nem volt semmilyen erős elköteleződésük valamelyik párt mellett vagy ellen.⁴⁹ A kampány üzenetét általában több csatornán keresztül juttatják el különböző célcsoportoknak, amelynek később megvizsgálják a hatását, és kiértékelik azt.⁵⁰

Ha nem is erősen változtatja meg egy-egy kampány a választók gondolkodását, attól függetlenül kampány nélkül vagy éppen egy rosszul megtervezett stratégiával könnyen alul lehet maradni az ellenféllel szemben. A vitatott kérdések közé került az is, hogy melyik az a csatorna, amelyikkel könnyebben el lehet érni a választókat. Norris és Sanders 2003-ban végzett kutatásukban arra jutottak, hogy nincs olyan médium, amelyik felsőbbrendű lenne valamelyiknél. Ennek ellenére előfordul, hogy egyiknek és másinak is van előnye és hátránya. Druckman (2005) vizsgálódásaiban arra jött rá, hogy a televízió helyett inkább az újság játszott nagyobb szerepet a választásokban.⁵¹ A megerősítő kampány inkább pozitív üzeneteket használ, mint az ellenfelek támadását. Denver és Hans a kampánynak két formáját különbözteti meg: 1. a megerősítő kampány, 2. a mozgósító kampány. A megerősítő kampány azért fontos, mert egy politikus választói bármikor meggondolhatják magukat és átpártolhatnak, a másik ok pedig az, hogy általában azok a választók, akik többször találkoztak a kampánnyal, és erősebb az elköteleződésük, azok hamarabb mennek el

⁴⁶ MAZZOLENI, p.k., 145–146.

⁴⁷ *Uo.*, 126.

⁴⁸ MCQUAIL Denis, *A tömegkommunikáció elmélete*, Bp., Wolters Kluwer Kft., 2015, 572.

⁴⁹ *Uo.*, 639.

⁵⁰ *Uo.*, 573.

⁵¹ *Uo.*, 640–642.

szavazni. Ilyenkor informálni kell a szavazókat kommunikációs eszközökkel. A mozgósító kampány főleg feladatokat szervez, ehhez viszont erős anyagi forrás szükséges, ha meg szeretnénk valósítani.⁵² Pipa Norris a kampányok történetét három korszakra osztja: (1) premodern kampányok 1870-től 1950-ig, (2) modern kampányok 1950-től 1980-ig, (3) posztmodern kampányok 90-es évektől. A premodern kampányokat rövidtávú és állandó pártkötődés, valamint alacsony költségvetés jellemezte. A modern kampányok sajátossága a globálisság, a sokkal nagyobb anyagi ráfordítás volt, és az, hogy erősen bíztak a közvéleménykutatásokban és a fizetett reklámok használatában. A posztmodern kampányok tulajdonságai a teljes profi stáb, az országos kampány helyi erősítésekkel, inkább a hírérték gyártása, mint a fizetett hirdetésekért kiadott összegek. A mai kampányokat a perszonalizáció, a spin doctorok és a média önállósodása jellemzi.⁵³

A mai politikusok átköltöztek az online felületre, ahol nagyban megnő a perszonalizáció mértéke. Erre hoznék példát Merkovity Norbert írásaiból, aki Donald Trump kampánystratégiáját írja le. Trump a Twitter felületét használta a kampánya során kommunikációs eszközként. Általában hajnalban posztolt támadó jellegű írásokat, így az a reggeli műsorokban helyet kapott a politikai rovatokban. Ellenfeleire olyan attribútumokat akasztott, amelyek később rajtuk maradtak. Ráértett a nem politikai szereplők kommunikációs szokásaira is, és a valóságshow kommunikációs stílusát vitte át a saját politikájába.⁵⁴

A mai politikában a fizetőeszköz a figyelem lett. A figyelemalapú gazdaság fogalmát Thomas Davenport és John Beck nevezte meg 2001-ben. Ez a fajta gazdaság a figyelem-maximalizálást, a figyelemirányítást és a figyelemfelhívást helyezi középpontba. Blumler szerint a politikai szereplők sokkal inkább figyelnek az üzenetek megjelenítésére, mint az üzenetek tartalmára.⁵⁵ Az újkorban nem a média fogja megmondani az embereknek, hogy miről gondolkodjanak, hanem az emberek mondják meg a közösségi oldalakon keresztül a médianak.⁵⁶ Ma már a politikusokkal szemben elvárás, hogy tudjanak kommunikálni és kommunikáljanak is a közösségi oldalakon keresztül a választóikkal, ahol elérhetők az információk, megtekinthető a párt filozófiája, pártprogramja. Ezáltal szimpatikusabbak számunkra azok a pártok, amelyek a Web 2.0-ás közösségi oldalakon is fent vannak, és könnyebb megtalálni a pártnak a véleményvezéreket is. Sokszor azonban a nagyobb pártok nem szívesen teszik a közösségi oldalaikra a nagyobb híreket, mert akkor az ellentábor negatív kommentjeivel is találkozik a választó.⁵⁷ Ma már olyan interaktív formák is jelen vannak a közösségi platformokon, mint az anyagi támogatása a pártoknak, ez leggyakrabban a banki átutalást jelenti. Az újításokra reagálniuk kell a pártoknak, ha lépést szeretnének tartani az állampolgárokkal és ellenfeleikkel szemben.

⁵² MERKOVITY Norbert, *Politikai kommunikáció-kutatások a közösségi média korában*, Szeged, Primaware Kiadó, 2014, 194. <http://mek.oszk.hu/14700/14786/14786.pdf>

⁵³ DR. BAYER Judit, *A közélet és a közszereplés fogalmának változásai a webes társadalomban* = B. J., Médiautató, 2005, https://mediakutato.hu/cikk/2005_03_osz/04_kozelet

⁵⁴ MERKOVITY Norbert, *A figyelemalapú politika és Donald Trump* = M. N., Médiautató, 2016, https://mediakutato.hu/cikk/2016_03_osz_tel/01_a_figyelemalapu_politika_es_donald_trump.pdf

⁵⁵ Uo., 11.

⁵⁶ Uo., 11.

⁵⁷ MERKOVITY Norbert, *Párthonlapok az országgyűlési választások idején* = M. N., Médiautató, 2010, https://mediakutato.hu/cikk/2010_03_osz/07_parthonlapok

3. KUTATÁSI MÓDSZERTAN

Ebben a fejezetben arra térek rá, hogy milyen módszert alkalmaztam a kutatás végzéséhez. Olvasható, hogy milyen kritériumok szerint állítottam fel az adatokat, továbbá itt ismertetem a vizsgált napilapokat, amelyekből a cikkeket elemeztem.

3.1. TARTALOMELEMZÉS

„Tartalomelemzésnek nevezzük minden olyan eljárást, amelynek során közlemények, üzenetek törvényszerűen visszatérő sajátosságai alapján módszeres és objektív eljárással olyan következtetéseket vonunk le, amelyek a közleményben nyíltan kimondva nincsenek, de az üzenet megszerkesztettségének, azaz kódolásának a módjából kiolvashatók, s esetleg más eszközökkel más módon (nem tartalomelemzéssel) nyert adatok segítségével megerősíthetők, igazolhatók”⁵⁸ – mondja Antal László a tartalomelemzésről. A tartalomelemzés megfelelő tömegkommunikációs eszközök kutatására.

Ahhoz, hogy bizonyítékokkal alá tudjam támasztani a kutatásomat, a tartalomelemzés módszerét használtam. Tartalomelemzési technikám során Earl Babbie, Klaus Krippendorff és Jane Stokes könyveit veszem alapul. Azért választottam a tartalomelemzést kutatásom alapjául, mivel a kutatás nem jár beavatkozással, és hosszabb időszakt tudok vele vizsgálni.⁵⁹ A módszer megmutatja nekünk a médiatartalmak és a „társadalmi valóság” közötti eltéréseket.⁶⁰ Rugalmassága miatt könnyen helyezhetem az eredményeimet táblázatba, ami átláthatóvá teszi a kutatásomat.⁶¹

A mintavételi eljárást az elemzendő lapok és az időintervallum kijelölésével kezdtem. Négy szlovák és négy szlovákiai magyar nyelvű sajtóorgánomot vettem be az adatbázisba. A kiválasztott lapokból kigyűjtöttem az összes magyarországi választásokkal kapcsolatos tematikájú cikket az eredeti célkitűzéseinknek megfelelő időintervallumban 2018. január 1. és 2018. április 3-a között. Ennek eredményeként 32 darab cikkem lett összesen.

3.2. ADATKÉSZÍTÉS

Ahhoz, hogy konstans kutatást tudjak végezni, a kutatás elején kritériumokat állítottam fel.

Szlovák nyelvű és magyar nyelvű sajtóból 16 cikk. A kutatásom során összesen 8 online napilapot vizsgáltam. Ezeket felére osztottam, négy darab szlovák nyelvű és négy darab magyar nyelvű sajtóra. Mindegyikből 4 darab cikket elemeztem, így összesen 32-t vizsgáltam meg; 16 közleményt összesen a magyar nyelvű és másik 16-ot a szlovák nyelvű sajtóból.

Hír jellegű cikkek. Mindegyik cikk a magyarországi választásokkal foglalkozott. A cikkek mind hír jellegűek voltak, így véleményműfajokkal nem foglalkoztam. Viszont a hírekből kiderült a hírportálok politikai irányzata. Ha az újságíró nem is tett hozzá semmilyen

⁵⁸ ANTAL László, *A tartalomelemzés alapjai*, Budapest, Magvető Kiadó, 1976, 151.

⁵⁹ EARL Babbie, *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*, Budapest, Balassi Kiadó, 2003, 363.

⁶⁰ MCQUAIL, t.e., 438.

⁶¹ STOKES Jane, *A média- és a kultúrakutatás gyakorlata*, Budapest–Pécs, Gondolat Kiadó, 2008, 70.

kommentárt, és nem véleményezte az eseményeket, de ugyanazt a cikket két ellentétes irányzatú portál másképp hozta le. Egy-két dolgot erősen kiemelt, mást pedig elhallgatott.

Cikkben megjelent képek kutatása. Minden portálról minimum két kép elemzése.

3.3. VIZSGÁLT NAPILAPOK

Dolgozatom ezen részében bemutatom azokat a napilapokat, amelyek kutatásom részévé váltak. Kezdem először a magyar, majd bemutatom a szlovák nyelvű sajtókat is. Négy szlovákiai magyar nyelvű hírportált elemeztem, amelyből kettő kormánypárti, kettő pedig ellenzéki volt. Az első a *hirek.sk*,⁶² amely egy televíziós hírportál. 2011. március 15-én kezdte el működését. A szerkesztői felvidéki magyar televíziósok, akik szoros kapcsolatot ápolnak Felvidéken a magyarlakta települések lakosságával. Havonta körülbelül 80–100 tudósítást készítenek a magyarországi és a szlovákiai magyar televízióknak. A portál célközönsége nemcsak a felvidéki magyarság, így a potenciális közönségük meghaladja a 900 ezer főt. A szerkesztőség fontosnak tartja a pártatlan tájékoztatást, az egyes régiókban a vélemények bemutatását. A portál támogatói közé tartoznak a magyar kormány, a „Bethlen Gábor Alap” és a „Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkárság”. A lap főszerkesztője Molnár Judit. A másik hírportál a *korkep.sk*.⁶³ A portált egykori és jelenlegi pozsonyi és magyarországi egyetemisták szerkesztik azoknak, akiket a magyar vonatkozású események érdekelnek. Nézeteik szerint nehéz objektívnek maradni az újságírásban, ezért alkotnak véleményeket, de azt nem valamiféle politikai befolyásolás alatt teszik. A portál főszerkesztője Király Zsolt, aki korábban a *tyždeň*-ben és a *Heti Válasz*-ban is publikált. A harmadik portál az *uj szo.com*,⁶⁴ amely nemcsak elektronikus formában, hanem nyomtatott formában is megjelenik napi szinten. 1948. december 15-én jelent meg először hetilapként, majd 1949. május 1-jén napilapként. Főszerkesztője 2016. július 1-jétől Szalay Zoltán. Az *Új Szó* politikai irányultsága a *Most–Híd* felé húzódik, amelyik nem tekinti magát etnikai pártnak, de politikusai között sok magyar vezető van. A negyedik portál pedig a *bumm.sk*,⁶⁵ amely inkább bulvár formában írja cikkeit. Partnerei közé tartozik az *index.hu*, az *Új Szó* és a *Magyar Távirati Iroda* is. A lap főszerkesztője Cúth Csaba. A négy portál közül a *Hirek.sk* és a *Korkep.sk* kormánypárti irányultságú. Az *Új Szó* és a *bumm.sk* ellenzéki irányultságú. A szlovák nyelvű sajtónál ugyanezt az eljárást alkalmaztam: először négy szlovák nyelvű orgánomot választottam, majd azt is két részre osztottam, két darab kormánypárti és két darab ellenzéki lapra. A kormánypárti lapok közé tartozott a *sme.sk*⁶⁶ és a *cas.sk*,⁶⁷ az ellenzéki lapok közé pedig a *hnonline.sk*⁶⁸ és a *pravda.sk*.⁶⁹

⁶² <http://www.hirek.sk/cimlap.html> – magyar nyelvű hírportál (utoljára ellenőrizve: 2018.03.30.)

⁶³ <http://www.korkep.sk/> – magyar nyelvű hírportál (utoljára ellenőrizve: 2018.03.30.)

⁶⁴ <https://uj szo.com/> – magyar nyelvű hírportál (utoljára ellenőrizve: 2018.03.30.)

⁶⁵ <http://www.bumm.sk/> – magyar nyelvű hírportál (utoljára ellenőrizve: 2018.03.30.)

⁶⁶ <https://www.sme.sk/> – szlovák nyelvű hírportál (utoljára ellenőrizve: 2018.03.30.)

⁶⁷ <https://www.cas.sk/> – szlovák nyelvű hírportál (utoljára ellenőrizve: 2018.03.30.)

⁶⁸ <https://hnonline.sk/> – szlovák nyelvű hírportál (utoljára ellenőrizve: 2018.03.30.)

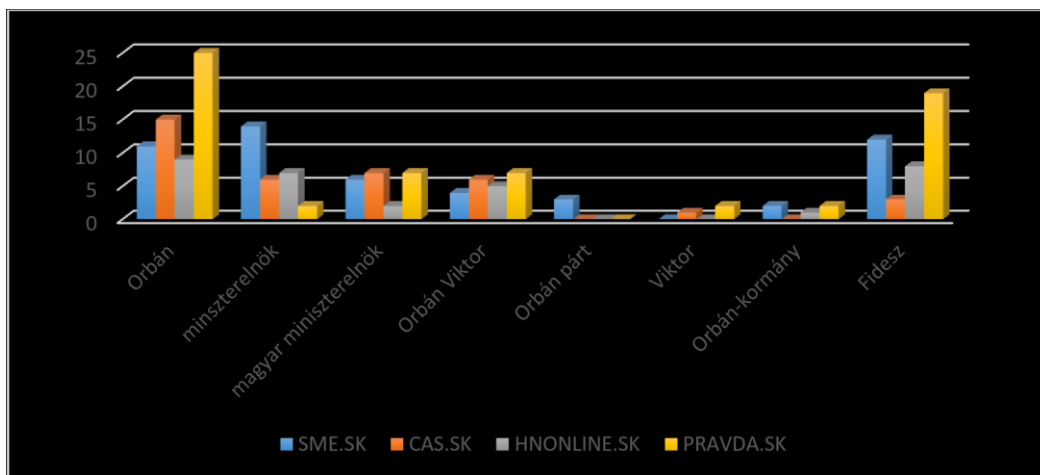
⁶⁹ <https://www.pravda.sk/> – szlovák nyelvű hírportál (utoljára ellenőrizve: 2018.03.30.)

4. KUTATÁS

Vizsgálódásom első részében ezekről a hírportálokról kiválasztottam azokat a cikkeket, amelyek a magyarországi választással foglalkoznak. Mindegyik oldalról négy cikket, két hosszabb és két rövidebb karakter hosszúságút. Elsőként a szlovák nyelvű cikkeket lefordítottam magyarra, majd ezután kezdtem a kutatást. Szeretném leszögezni: amikor ellenzéki és kormánypárti oldalakról beszélek, akkor a magyarországi politikai irányultságra gondolok.

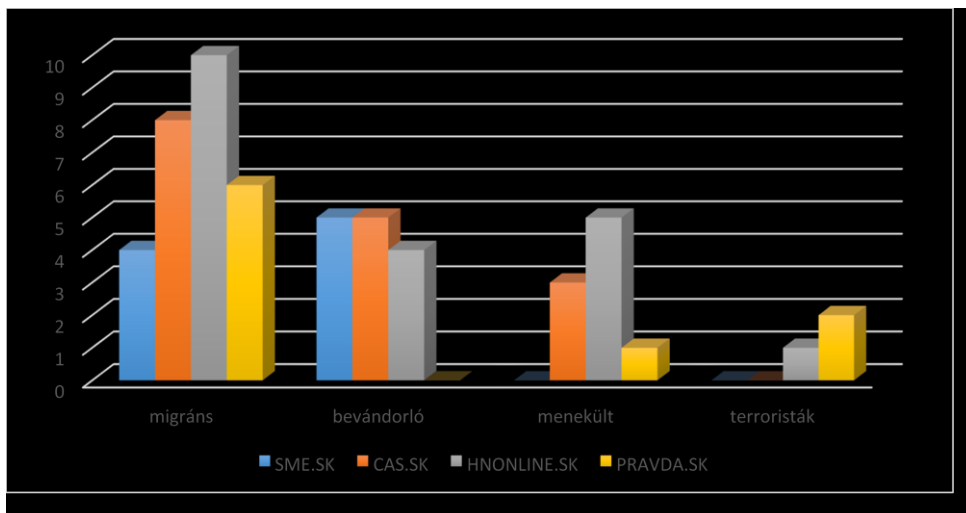
4.1. KULCSSZAVAK GYAKORISÁGA

A kutatás két részből állt. Először kiírtam azokat a kulcsszavakat, amelyek fontosak voltak a választás során. Ezek a következők: Orbán, Orbán Viktor, Viktor, miniszterelnök, magyar miniszterelnök, Orbán párt, Fidesz, Orbán-kormány, Jobbik, ellenzék, migráns, bevándorló, menekült, terroristák, választás, magyarországi választás, parlamenti választás, magyar választók, április 8., kormánypárt, kormányellenes, kampány, kereszténység, Soros György, Soros terv, Stop Soros, Soros aktivistái, Soros-hálózat, Karácsony Gergely, Vona Gábor, Lázár János, Szijjártó Péter, Magyar Kétfarkú Kutypárt, KDNP, korrupció, maffiaállam. A kulcsszavakat összeszámoltam, hogy hányszor jelentek meg, majd táblázatban összesítettem. Az elemzés a következőképp zajlott: Az első a szlovák nyelvű sajtó volt, amit vizsgáltam, hogy ezek a kulcsszavak milyen gyakran fordulnak elő bennük. Az 1. ábra mutatja nekünk azt, hogy az ellenzéki és a kormánypárti oldal cikkeiben a magyar miniszterelnököt legtöbbször csak a vezetéknevén szólítják, a második leggyakoribb a „miniszterelnök” megnevezés. Orbán-párról az ellenzéki lap nem is tesz megemlítést ellentétben a kormánypárti lapokkal.

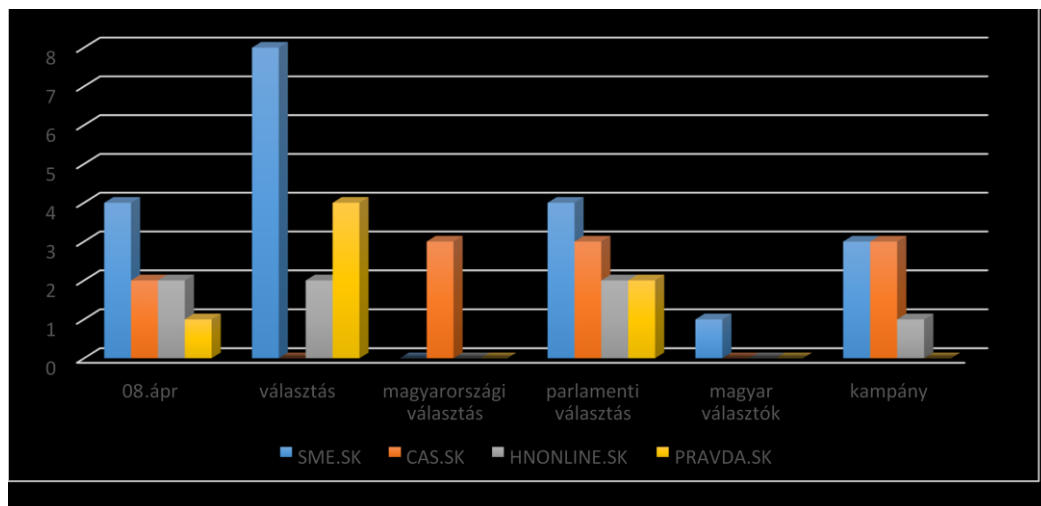
1. ábra: Orbán, miniszterelnök, magyar miniszterelnök, Orbán Viktor, Orbán párt, Viktor, Orbán-kormány, Fidesz kulcsszavak gyakorisága

A következő szavak, amelyeket megszámláltam, a migrációval kapcsolatosak voltak. Mindegyik portál a migránsokra más szavakat használ. A *sme.sk* és a *cas.sk* (kormánypárti lapok) főleg a migráns és a bevándorló szavakat használják, a menekült szót az egyik kormánypárti lap egyáltalán nem használja. Érdekes módon majd a magyar nyelvű kormánypárti sajtóval szemben itt a szlovák nyelvű kormánypárti lapok a terrorista szót nem használják a migránsokra. Ezt láthatjuk a 2. ábrán.

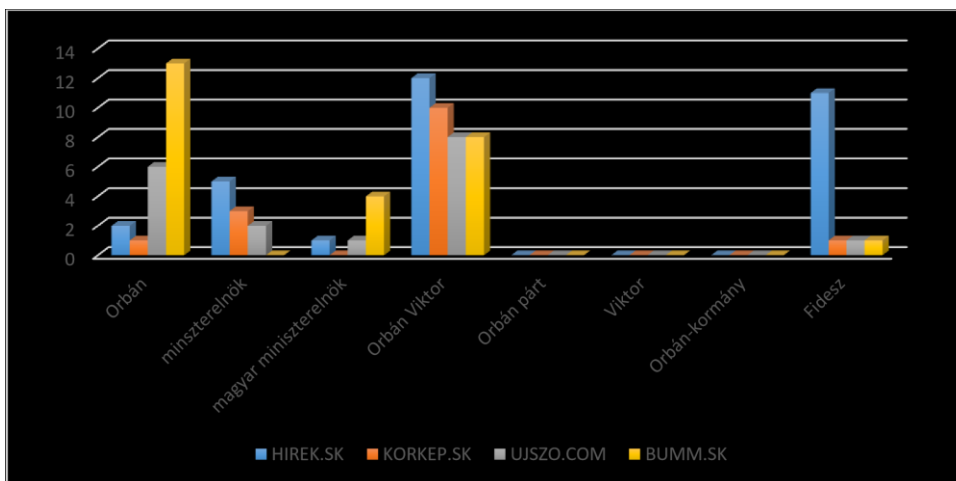
2. ábra: migráns, bevándorló, menekült, terrorista kulcsszavak gyakorisága

A 3. ábrán a választásokkal kapcsolatos szavakat látjuk. A kormánypárti *sme.sk* használta legtöbbször a választás szót és a parlamenti választást. A választás idejét többnyire a kormánypárti lapok hangoztatták legtöbbször, míg az ellenzéki lapok kevésbé emelték ki.

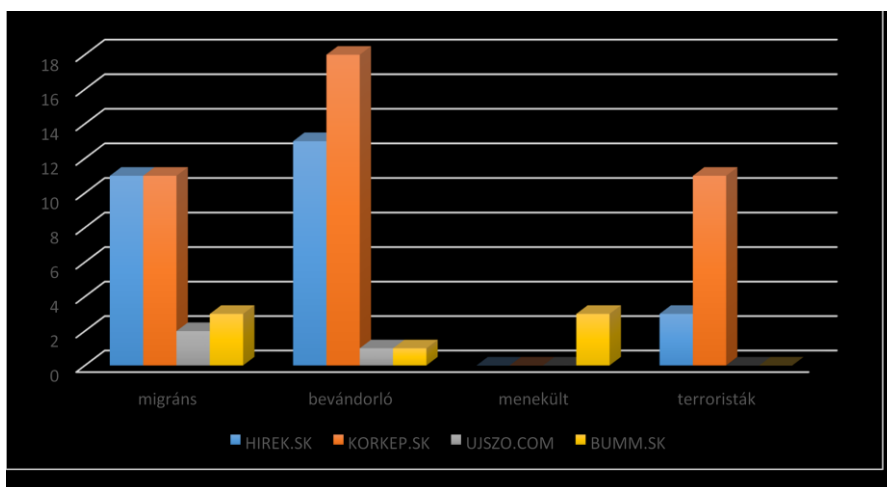
3. ábra: 08. ápr, választás, magyarországi választás, parlamenti választás, magyar választók, kampány kulcsszavak gyakorisága

Ezek után megismételtem az elemzés folyamatát, csak a szlovákiai magyar nyelvű sajtóban megjelent cikkekből. Itt már szélsőségebb eredményeket kaptam. A 4. ábrán látjuk, hogy a szlovák nyelvű sajtóhoz képest a miniszterelnököt az orgánumok inkább a teljes nevén szólítják, mint a vezetéknévén vagy a keresztnévén. A szlovák nyelvűhöz képest nem beszélnek Orbán-kormányról, sem Orbán-pártról.

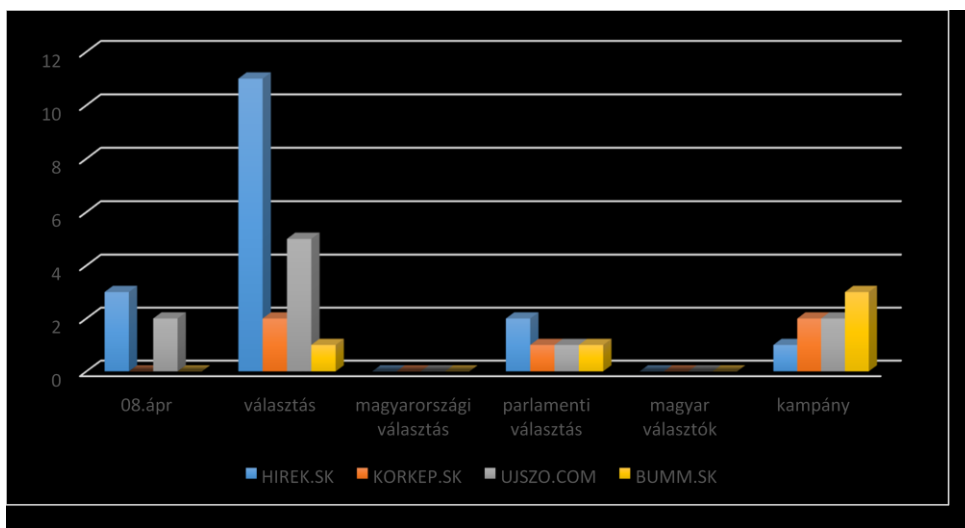
4. ábra: Orbán, miniszterelnök, magyar miniszterelnök, Orbán Viktor, Orbán párt, Viktor, Orbán-kormány, Fidesz kulcsszavak gyakorisága

Az 5. ábrán megfigyelhetjük, hogy a migránsokra legtöbbször a bevándorló jelzőt használják, főleg a két kormánypárti lap. A menekült szót egyedül az ellenzéki lap (*ujszo.com*) használja. A két kormánypárti lap a bevándorlókat a terroristákkal azonosítja, míg a két ellenzéki lapban nem említik a bevándorlókra használt terrorista jelzőt.

5. ábra: migráns, bevándorló, menekült, terroristák kulcsszavak gyakorisága

A 6.ábrán láthatjuk, hogy hasonlóan a szlovák nyelvű sajtóhoz a választást inkább a kormánypárti lap használja a legtöbbet, a kampány szót viszont a szlovákkal összehasonlítva az ellenzéki lapok írták le legtöbbször. A magyar választókról szó sem esett a magyar nyelvű sajtóban, és a magyarországi jelzővel ellátott választásokról sem.

6. ábra: 08. ápr, választás, magyarországi választás, parlamenti választás, magyar választók, kampány kulcsszavak gyakorisága

4.2. A KULCSSZAVAK JELLEMZŐI

A kutatásom második részében megnéztem, hogy a kulcsszavakhoz, amelyeket az imént említettem, milyen jelzők tartoznak, és mivel jellemzik általában ezeket a megjelöléseket. Itt is ugyanúgy két részre osztottam a kutatást: magyar és szlovák nyelvű sajtóra, azon belül pedig ellenzéki és kormánypárti véleményekre.

A szlovák nyelvű sajtó kormánypárti oldala Orbánt úgy mutatja be, mint Fico barátját. Továbbá Orbán nem nézi tétlenül Soros tervének végrehajtását, dicséri a Visegrádi négyes szoros kapcsolatát, figyelmezteti a magyarokat a migránsveszélyre és a szlovák történeteket Sorossal köti össze. Viszont a szlovák kormánypárti sajtó mond olyan jellemzőt is a magyar miniszterelnökre, hogy Orbán Viktor nem fejezte ki részvétét a szlovák Ján Kuciak meggyilkolt újságíró és menyasszonya hozzátartozóinak, beleszól Szlovákia belső politikai ügyeibe, Szlovákiát belemártja a magyar választási kampányba, támadja Sorost, akiről elfelejtette, hogy ő fizette tanulmányait és támogatta a romák integrációját. A szlovák nyelvű ellenzéki sajtó Orbán Viktor magyar miniszterelnököt megbízhatatlannak, felháborítóknak, rasszistának, idegengyűlölőnek, rabszolgatartónak tartja, aki titokban befogadott 1300 menekültet az országba, elfogadta a bevándorló-kvótákat, tömeghisztériát okozott, nem vett részt semmilyen sorozatos vitán, aggódik a korrupciótól, bekeményített a migránsok elleni támadásban, visszaélt az eurofound pénzekkel, a menekültpolitikában veszélyes logikát követ. Továbbá a miniszterelnök fél, érzi a gyengeségeit, utálja a külföldieket és nem akar

keveredni másokkal, a faji retorikája téveszmékre támaszkodik, minden százalékot kiszámol, aggódik a matematika miatt, akinek vannak számlái az adóparadicsomban, tiszta korrupciót végez, ő a többmillió magyarországi védelmezője, politikája a migráció elleni harc és Soros György ellen irányul, elutasítja a menekültek újraelosztására vonatkozó kötelező kvótákat.

A szlovákiai magyar nyelvű sajtóban Orbán Viktorról a kormánypárti lapok keveset írnak, inkább a kormányról és a Fideszről szólnak részletesebben. A kormánypárti lapok szerint Orbán Viktor abban bíz, hogy egy ellenzék lesz. A szlovákiai magyar nyelvű ellenzéki lapok a miniszterelnököt, akárcsak a szlovák nyelvű sajtó, rasszistának, xenofóbnek, diktátornak nevezik. Szerintük a miniszterelnök megvásárolta az MSZP és a szocialisták vezetőit, sikeresen és hatékonyan működtet egy maffiaállamot, a keresztény etikát értelmetlenül eltorzítja. Az ellenzéki lapok szerint újra fogják választani, Soros démonizálására építi fel az újráválasztást, a faji retorikája téveszméken alapszik, akinek minden tiszta, felemelkedő és kispártokban is vannak kémei. Szerintük Orbán számára a hatalom megtartása fontosabb, mint bármilyen politikai-erkölcsi tisztesség, és Sorostól kért 10.000 dollár anyagi támogatást.

Az egész magyarországi választásokban nagyon nagy szerepet játszott Soros György és a migránsokról szóló hírek. Ezért őket is külön elemeztem, hogy milyen jellemvonásokkal illették. Soros György a kormánypárti szlovák nyelvű sajtóban amerikai vállalkozóként van jellemezve, aki le akarja váltani a jelenlegi kormányt, Magyarország legnagyobb ellensége, Magyarország érdekei ellen harcol, a szlovák tiltakozások mögött is ő áll, egy bevándorló kontinenst akar csinálni, akinek zsoldosai vannak és vissza kell térnie Amerikába, hogy ott boldogítsa az amerikaiakat. A kormánypárti lapok viszont azt is leírják, hogy ő finanszírozta Orbán tanulmányait, és neki köszönhetően tanulhatott Orbán az Oxford egyetemen. A szlovák nyelvű ellenzéki sajtó milliárdos, familiáris, amerikai filantrópnek és magyar származású zsidónak nevezi Soros Györgyöt. Elmondják, hogy neki köszönhetően tanult Orbán és más fideszes vezetők elit nyugati egyetemeken, és hogy nemzetközi hatalma van.

A kormánypárti szlovákiai magyar nyelvű sajtó Soros Györgyről annyit ír, hogy Magyarországot meg akarja változtatni, és Amerikába vissza kell, hogy menjen.

Az ellenzéki szlovákiai magyar nyelvű sajtó szerint Soros György Orbán egyik kihívója, aki beszállt a techóriások ellen indult támadáshullámba. Szerintük Soros magyar származású amerikai milliárdos, akinek legfőbb ellensége Orbán Viktor. A cikkekben pedig arról írnak, hogy igazából nem létezik Soros-párt, amit mindenki hisz.

A következő két kulcsszó a Fidesz és a Jobbik volt. Elsőként a Fideszt, majd a Jobbikot fogom elemezni. A kormánypárti szlovák sajtó szerint a Fidesz kormányzó párt, amely nyitott, világos, sikeres politikát folytat. 2010 óta van hatalmon, 12 éve kormányban, és 16 év tapasztalata van az ellenzékben. A kormánypárti lapok szerint a Fidesz nyeri meg a 2018. április 8-ai választást, az idén pedig a 30 éves megalapítását ünnepli. A Fidesznek nagy hatalma van, jól van irányítva, viszont hiányzik belőle az igazság. A Fidesznek köszönhetően az országban 736 ezer munkahely létrejött, a GDP magasan növekedett, neki köszönhető a karácsonyi nyugdíjbónusz, az adócsökkentés és a bérek növekedése. A szlovák ellenzéki lapok szerint a Fidesz aláasta a demokrácia és a jogállamiság alapjait Magyarországon, hiányzik belőle az igazság, a migránsok miatt tömeghisztériát okozott, és saját maga ellen harcol. Szerintük a Fidesz jól van irányítva, sok pénzzel rendelkezik, nagy hatalom van a kezében, a választások befutója, aki nem vett részt semmilyen sorozatos vitán sem, és nem folytat semmiféle párbeszédet. Sok rajongót hozott

Budapestre, a közbeszerzésből eltűnt milliárdokért felelős, 50 százalékos támogatottsága van, az alkotmányos többséget elfelejtheti, és sok dologgal rendelkezik a kampányban.

A kormánypárti szlovákiai magyar nyelvű sajtó szerint a Fidesznek nagy előnye és elsöprő sikere van. Az a párt, amelyik óriási sikert aratott, az évek során pedig csak erősödött. Neki köszönhetően felépült az új, munkára épülő gazdasági rendszer, bezárt a menekülttábor. Az ellenzéki szlovákiai magyar sajtó azt írja, hogy a Fidesz szavazói hiszik azt, hogy létezik Soros párt és szerintük is a Fidesz nyeri meg a választást.

A kormánypárti szlovák sajtó a Jobbikot a legerősebb ellenzéki pártnak tartja. Szerintük ez az a párt, aki nem ért egyet semmilyen befogadási kvótával, erős és igazságos Európát akar, könyörtelen elszámolást és független intézményrendszert.

A szlovák ellenzéki lapok szerint a Jobbik kritizálja Orbán kérvényét, radikális, nacionalista, az extrém jobboldaltól eltávolodott a mérsékelt álláspontra. Egy igazságos demokráciát akar, nem ért egyet semmilyen befogadási kvótával, könyörtelen elszámolást szeretne az országban, független intézményrendszert, a párt erősen vádolja Orbán Viktort. A szlovák ellenzéki lapok szerint a Jobbik az a párt, amelyik együttműködhet liberális pártokkal, és a Jobbik szerint sincs semmilyen Soros-féle terv.

A szlovákiai magyar nyelvű kormánypárti sajtó szerint a Jobbik eltűnőben van, akik egy sajátos taktikát játszanak. Az év legnagyobb veszteségének tartják a Jobbikot, a támogatottságuk pedig csak 3 százalék. A szlovákiai magyar nyelvű ellenzéki sajtó a Jobbikot sokszor megemlíti, de semmilyen jellemzőt nem ír a pártról.

A Jobbikon kívül az ellenzékről is sok szó esik a választási cikkekben. A kormánypárti szlovák sajtó szerint az ellenzék tagadja a migrációt, nem küzd a bevándorló kvótákkal, nem támogatta a határvédelem erősítését és most reménytelen helyzetben van. Az ellenzéki szlovák sajtó szerint az ellenzéknek van esélye a 2018-as választásokon, de csak akkor érhet el valamilyen eredményt, ha összefog.

Az ellenzéki szlovákiai magyar sajtóban az ellenzékről nem esik szó, nincs említve. A kormánypárti szlovákiai magyar sajtó viszont elég sok jelzővel írja le az ellenzéket; nincs bátorsága, nincs akarata, nincs benne kurázs. Az ellenzék le akarja bontani a kerítést, rá vannak kötve egy nemzetközi hálózatra, el akarják fogadni a brüsszeli diktátumokat és csak leplezik magukat. Továbbá beépültek a döntéshozatali központokba, nem állnak ki nyíltan, Soros György megbízásait teljesítik, egy bevándorlóországot akarnak felépíteni, meg szeretnék változtatni a migránsokat távoltartó törvényeket, de nem is beszélnek a migráns problémáról. Az ellenzék gyűlöletkampányt folytat, és ha a választásokat az ellenzék nyeri, akkor a fiatalok nem részesülnek majd támogatásban, nem lesz nyugdíjmelés, a lakásépítések sem kerülnek megvalósításra, nem teremtenek munkahelyeket, mert az ellenzék valódi céljai ellentétesek az emberek akaratával.

A migránsválság kérdése erősen befolyásolta a választók véleményét, ezért a kutatásomba a migránsokat is belevettem. A szlovák kormánypárti lapok úgy írnak a migránsokról, mint akik Soros segítségével jönnének be az országba. A lapok szerint a migránsokat segíteni kell, de olyan módon, hogy az ne változtassa meg a magyarok kultúráját, sem életét. Európába érkeznek a nem háborús övezetekből, mert jobban akarnak élni. A migránsok nem beszélnek a magyar nyelvet, nem ismerik a magyar kultúrát, nem ismerik az életstílust, sem a törvényeket.

Viszont a szíriaiaknak jogukban áll megszökni az országból. A szlovák ellenzéki lapok szerint a migránsok Magyarországon kapták a legtöbb menedékjogot. Nem tisztelik a kultúrát, a törvényt, a magyar embereket, sem az életstílust, és nem tudnak integrálódni sem.

Szerintük különbséget kell tenni a menekültek és a gazdasági migránsok között. A migránsok a terrorizmus veszélyét jelentik.

A kormánypárti szlovákiai magyar nyelvű sajtó szerint a migránsokra nincs szükség az országban, helyettük inkább gyerekek kellenek. Szerintük a migránsok nem fogadják el egyenrangúként a nőket, veszélybe sodorják a női egyenjogúságot, ezért ezeket az embereket Európán kívül kell tartani. Azt szeretnék, hogy szűnjön meg az illegális migráció és annak támogatása. Ezt tartják Európa legfontosabb kérdésének, amely meghaladná Magyarország teherbírását. A migrációval párhuzamosan nőtt a terrorcselekmények száma, valamint a bevándorlás és a terrorizmus között feltételezhetően szoros összefüggés van. A vallási radikalizmus híveivé és terjesztőivé váltak, akik sosem lesznek magyar állampolgárok. A bevándorlást olyan jelzőkkel illetik, mint például nem hasznos, nem jó, életveszélyes. A magyar miniszterelnök szerint – ha nem szorulnak védelemre – akkor vissza kell menniük oda, ahonnan jöttek. Az ellenzéki szlovákiai magyar nyelvű sajtó a migránsokra semmilyen jelzőt nem írt.

A kormánypárti szlovák nyelvű sajtó Magyarországot az utolsó latin-keresztény országnak tartja, amely stabil lábakon áll. Az országnak fontos a kultúra megőrzése és a keresztény hagyomány. Magyarország egy válságzónában fekszik, a bevándorlásra pedig gazdaságilag nem képes, de ennek ellenére mégsem hagyja, hogy Brüsszelből diktáljanak neki. Nemzeti, keresztény, szolidáris ország, amely jó migrációs érzékkel rendelkezik. Más országok el szeretnék árasztani migránsokkal Magyarországot, azt akarják elérni, hogy legalább 10.000 menekültet befogadjon. Az ellenzéki szlovák sajtó viszont azt mondja, hogy Magyarország vita nélkül 1300 fő menekültet fogadott be az országba. Elérte a polarizáció szélsőséges mértékét, a nagyobb polarizáció irányába halad.

A kormánypárti szlovákiai magyar sajtó szerint az ország 2010-ben a csőd szélén állt, de most ebből sikeresen kikerült a kormánynak köszönhetően. Az ország maga választhatja meg a hitét, maga dönthet az élete irányáról, mindenki elmondhatja a véleményét. Ez keresztény, magyar nemzeti ország, ahol a törvények be vannak tartva, a férfiak és a nők egyenjogúak, tisztelik a nőket és vallásszabadság van. Az országban nincs terrorizmus, Magyarország nem telepít migránsokat az országba, nem fogad be bevándorlót, nem enged a kvótáknak; nem lesz bevándorlóország, és csak átmeneti oltalmat ad a bevándorlóknak. A nemzet sikeres, jobban teljesít, működik; jobban néz ki, mint nyolc éve, és lassan mindenkinek lesz munkája. Nem engedi, hogy illegális bevándorlók vagy terroristák érkezzenek az országba. Az ellenzéki szlovákiai magyar sajtó egy dolgot ír az ország állapotáról: ez pedig az, hogy elvesztette az emberi méltóság iránytűjét.

A választás a kormánypárti szlovák sajtóban úgy jelenik meg, hogy Magyarország sorsa és jövője ezen múlik. A választáson fog eldőlni, hogy a hatalom embere vagy az emberek hatalma nyer-e. Az ellenzéki szlovák sajtó is ugyanúgy vélekedik a választásról, mint a kormánypárti sajtó, azzal kiegészítve, hogy a Fidesz fogja megnyerni a választásokat, hozzátevé, hogy mindenkinek azonosak a körülményei.

A kormánypárti szlovákiai magyar sajtó szerint a választás fontos, nem szokványos, sorsdöntő, amellyel egy jövőt választunk. A választáson múlik, hogy bevándorlóország lesz-e Magyarország, kevert nép lesz-e, sikerül-e megőrizni az európai kultúrát, sikerül-e megőrizni a biztonságot, az európai életmódot. Ennek a választásnak a bevándorlás lesz a legnagyobb téje. Itt említik meg azt is, hogy a választások után számítani lehet támogatásokra Orbánék felől, négysávos út épül majd, és egy modern falu-kezdemenyezés,

amelyet Orbánék indítanak el. A szlovákiai magyar ellenzéki sajtó a választásokról ilyen jelzőket nem ír.

A kormánypárti szlovák sajtó a kormányról nem ír túl sokat. Egy olyan említést tesz róla, hogy a kormánynak van egy listája kétezer emberről, akik a Soros-szervezetekben dolgoztak. Az ellenzéki szlovák sajtó – ellentétben a kormánypártival – részletesebben szól a kormányról. A lap szerint a kormány nem informálja a közvéleményt, nem tesz különbséget a migráns és a gazdasági menekültek között, akiket egybeköt a migránsokkal. A kormány egyre keményebb módszereket alkalmaz, és az 1300 befogadott menekült után úgy tesz, mintha semmi nem történt volna.

A kormánypárti szlovákiai magyar sajtó a kormányról azt írja, hogy nem az elért eredményekkel, hanem a jövő kérdéseivel foglalkozik. Az ellenzéki szlovákiai magyar sajtó a kormányról azt állítja, hogy több mint 10 milliárd forintot szórt el migrációs nemzeti konzultációkra, népszavazásra és kampányra, továbbá a kormány folyamatosan betelepíti a migránsokat. Felelősséget vállal a határon túli magyarokért, akik bíznak benne, hogy ez a kormány marad továbbra is.

A magyarországi választásokról szóló cikkekbe Szlovákiát is erősen bevonták. A kormánypárti szlovák sajtó szerint Szlovákia úgyszintén elutasítja a bevándorlást, és nem akar bevándorlóországot a hazájából. Szerinte is a bevándorlás Soros és az ő szervezetei forгатókönyve. Szlovákia és Magyarország között stratégiai partnerség alakult ki, sok közös tervvel. A szlovák ellenzéki sajtó a szlovák és a magyar helyzetet nem kommentálta.

A szlovákiai magyar sajtóban az ellenzék szintén nem írt erről a témáról, viszont a kormánypárti sajtó igen. Azt írja, hogy a határon túli magyarok mindig a magyar nemzet részei voltak, továbbá fontos, hogy az anyaországi és a határon túl élő magyarok összetartozása ne kerüljön veszélybe. Fontos erősíteni a magyar nemzet egységét, és az is, hogy minden külföldön élő magyar regisztráljon és éljen szavazati jogával.

5. ÖSSZEFOGLALÁS, KÖVETKEZTETÉSEK

5.1. PROBLÉMÁK A KUTATÁS SORÁN

A kutatás során sokszor ütköztem az elemzést megnehezítő problémákba. Az egyik ilyen, hogy nagyon sok olyan online híroldalt találtam, ahol kevés cikk volt a magyarországi választásokról. Sokszor hátráltatott az is, hogy egy-egy online hírportálra elő kellett fizetni, ha szerettem volna tovább olvasni a cikket. Ilyen volt például a szlovák hírportálok között a *denniken.sk*, amelyen nagyon érdekes cikkeket és képeket találtam a magyar választásokról. A harmadik probléma, amibe ütköztem, az volt, hogy a cikkek kiestek abból az idő-intervallumból, amelyet vizsgáltam.

Sok ellenzéki portál címeiből világosan látszik, hogy melyik oldalt támogatja a lap. Ilyen volt például a *bumm.sk* hírportál cikkei, ahol a címeiből sok információt megtudunk a felület irányultságáról. Sokszor nem konkrétan a választásokról írtak, hanem például a késő „magyarországi gazdaságfejlesztési támogatás”-ról, vagy a „kiegyensúlyozatlanságról” (*bumm.sk*).

5.2. HIPOTÉZIS IGAZOLÁSA

A választási téma mindig is hangsúlyos volt a sajtóban, a nyomtatott és az online sajtóban egyaránt. A napilapok vizsgálata során mindegyik választással foglalkozó cikk témáját tekintve nagyrészt hasonlított egymásra. A kutatás azt bizonyította be, hogy a szlovákiai magyar sajtó sokkal szélsőségesebb a véleménynyilvánításban a 2018-as magyarországi választásokkal kapcsolatban, mint a szlovák sajtó. A szlovák kormánypárti sajtó például a magyar miniszterelnökkel kapcsolatos pozitív tények mellett ugyanúgy elmondja a negatív állításokat is. Érdekesnek találtam viszont azt, hogy a magyarországi választásokkal kapcsolatban a szlovák hírportálokon sokkal több cikket találtam, mint a szlovákiai magyar hírportálokon. Az viszont bebizonyosodott, hogy az ellenzéki és a kormánypárti cikkek nem tudják teljes mértékben objektívan tájékoztatni a közönséget, mindig érezhető valamiféle irányultság, akár már a címeknél is. Sok olyan címmel találkoztam, amelyhez a cikk tartalmát el sem kellett olvasni és máris tudtuk, hogy a lap mit támogat vagy ellenez. A szlovák és a szlovákiai magyar sajtó a 2018-as magyar választásokról értelemszerűen aszerint tájékoztatott, amelyik oldal felé a lap irányultsága is húz: az ellenzéki lap az ellenzék felé, a kormánypárti lap a kormány felé. Egyedül a szlovák kormánypárti sajtóban véltem felfedezni a legtöbb semlegességet.

REZÜMÉ

A dolgozat a 2018-as április 8-ai magyar választásokkal foglalkozik, azon belül pedig a felvidéki magyar és a szlovák nyelvű sajtóban való megjelenésével. A dolgozat megpróbálja megmutatni a felvidéki sajtó, a szlovák sajtó és Magyarország kapcsolatát. Rámutat arra, hogy a felvidéki magyar és a szlovák sajtó milyen véleményt fogalmaz meg a 2018-as magyarországi választásokkal és a jelenlegi magyar politikával kapcsolatban.

The 2018 Hungarian Election in the Slovakian Press

This paper is dealing with the 8th April 2018 Hungarian elections, more specifically with its appearance in the south Slovakian (Upper Hungary = Felvidék) and Slovakian press. The essay is trying to show the relationship between the south Slovakian and Slovakian press and Hungary. It points at what kind of opinion do the south Slovakian (Upper Hungary = Felvidék) and Slovakian press have about the 2018 Hungarian elections and the current Hungarian political situation.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- ACZÉL Petra, *Új retorika: Közélet, kommunikáció, kampány*, Pozsony, Kalligram, 2009.
- ACZÉL Petra, *Műveljük a médiát*, szerk. ACZÉL Petra, ANDOK Mónika, BOKOR Tamás, Budapest, Wolters Kluwer Kft., 2015.
- ACZÉL Petra, *Médiaretorika*, Budapest, Magyar Mercurius, 2012.
- ANGELUSZ Róbert, *Kommunikáló társadalom*, Budapest, Gondolat, 1983.
- ANTAL László, *A tartalomelemzés alapjai*, Budapest, Magvető, 1976.
- EARL Babbie, *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*, Budapest, Balassi, 2003.
- BAJOMI-LÁZÁR Péter, *Média és társadalom*, Budapest, Antenna Könyvek, 2006.
- W. LANCE Bennett, *News: The politics of illusion*, The University of Chicago Press, 1983.
- HABERMAS Jürgen, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetvállalása: Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*, Bp., Századvég–Gondolat, 1993.
- KRIPPENDORFF Klaus, *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*, Budapest, Balassi Kiadó, 1995.
- MAZZOLENI Gianpietro, *Politikai kommunikáció*, Budapest, Osiris, 2006.
- MCQUAIL Denis, *A tömegkommunikáció elmélete*, Budapest, Wolters Kluwer Kft., 2015.
- O’SULLIVAN Tim, DUTTON Brian, RAYNER Philip, *Médiaismeret*, Budapest, Korona, 2002.
- STOKES Jane, *A média- és a kultúrakutatás gyakorlata*, Budapest–Pécs, Gondolat, 2008.
- TÖRÖK Gábor, *A politikai napirend*, Budapest, Akadémiai, 2005.

ONLINE SZAKIRODALOM

- BAJOMI-LÁZÁR Péter, *Manipulál-e a média?* = B.L.P., *A napirendelmélet*, Médiakutató, 2006, https://mediakutato.hu/cikk/2006_02_nyar/04_manipulal-e_a_media/
- DR. BAYER Judit, *A közélet és a közszereplés fogalmának változásai a webes társadalomban* = B.J., Médiakutató, 2005, https://mediakutato.hu/cikk/2005_03_osz/04_kozelet
- KÓSA István, *A napirend-kijelölés új jelenségei* = K.I., *Napirendkutatás: Történeti háttér*, Médiakutató, 2017, 82. https://mediakutato.hu/cikk/2017_04_tel/05_a_napirendkijeloles_uj_jelensegei.pdf
- MERKOVITY Norbert, *Politikai kommunikáció-kutatások a közösségi média korában*, Szeged, Primaware Kiadó, 2014, 194. <http://mek.oszk.hu/14700/14786/14786.pdf>
- MERKOVITY Norbert, *A figyelemalapú politika és Donald Trump* = M.N., Médiakutató, 2016, https://mediakutato.hu/cikk/2016_03_osz_tel/01_a_figyelemalapu_politika_es_donald_trump.pdf
- MERKOVITY Norbert, *Párthonlapok az országgyűlési választások idején* = M.N., Médiakutató, 2010, https://mediakutato.hu/cikk/2010_03_osz/07_parthonlapok
- SZABÓ Gabriella, *A populáris média politikaképe a 2010-es országgyűlési választási kampány idején* = *Kutatási kérdés és módszer*, VOX POP Politikatudományi Szemle, 2011, http://epa.oszk.hu/02500/02565/00065/pdf/EPA02565_poltud_szemle_2011_1_075-096.pdf

MELLÉKLETEK

A TARTALOMELEMZÉSHEZ FELHASZNÁLT ADATLAPOK

<https://svet.sme.sk/c/20775588/fidesz-pojde-do-volieb-s-cislom-22.html>
<https://svet.sme.sk/c/20763526/orban-odstartoval-volebnu-kampan-varoval-predislamizaciou-europy.html>
<https://svet.sme.sk/c/20768652/strana-fidesz-utrpela-porazku-v-baste-orbanovhoministra-vlady.html>
<https://svet.sme.sk/c/20777786/orban-soros-urobi-vsetko-preto-aby-zvrhol-vladyktore-odmietaju-migraci.html>
<https://hnonline.sk/svet/1711928-v-budapesti-vysli-do-ulic-desatisice-ludi-chcunam-vziat-nasu-krajinu-vyhlasil-orban>
<https://hnonline.sk/svet/1719700-madarsky-minister-migrantov-nezaclenime-sciganmi-sa-to-nepodarilo-za-600-rokov>
<https://hnonline.sk/svet/1681179-orban-tajne-prijal-1300-migrantov-siril-masovuhysteriu-teraz-nech-to-vysvetli-reaguje-jobbik>
<https://hnonline.sk/svet/1669411-jobbik-kritizoval-ziadost-orbana-o-prispevok-naboj-proti-sorosovi>
<https://spravy.pravda.sk/svet/clanok/453612-ludia-nehcu-ohrozenie-terorizmomkomentoval-orban-migracnu-krizu/>
<https://spravy.pravda.sk/svet/clanok/462484-orban-ako-kossuth-soros-ako-habsburg/>
<https://spravy.pravda.sk/svet/clanok/464316-orban-sa-obava-matematiky-a-korupcie/>
<https://spravy.pravda.sk/svet/clanok/461225-orban-je-rasista-a-xenofob-zopakovalvysoky-komisar-osn/>
<https://www.cas.sk/clanok/668003/orban-utocil-na-sorosa-zo-slovenska-mu-prisielotvoreny-list/>
<https://www.cas.sk/clanok/643747/orban-to-povedal-jasne-utecencom-treba-pomoc-tale-nie-na-ukor-vlastneho-ludu/>
<https://www.cas.sk/clanok/669767/madarsky-premier-viktor-orban-nesklamalsorosovi-poslal- Duchaplny-odkaz/>
<https://www.cas.sk/clanok/676297/soros-financoval-orbanovi-studium-skandal-saprevailil-pred-volbami-v-madarsku/>
<http://www.hirek.sk/magyarvilag/20180304144256/Orban-nekunk-gyerekek-kellenek-nem-migransok.html>
<http://www.hirek.sk/magyarvilag/20180329201314/Orban-jovot-is-valasztunk.html>
<http://www.hirek.sk/magyarvilag/20180325084133/Orban-Viktor-a-bevanderlas-azaprilisi-valasztas-legnagyobb-tetje.html>
<http://www.hirek.sk/magyarvilag/20180102142245/Felmeres-Nagy-a-Fidesz-folyenye-eltunoben-a-Jobbik.html>
<https://uj szo.com/kulfold/soros-orban-megvasarolta-az-mszp-vezetoit>
<https://uj szo.com/kozelet/bejott-az-agymosas-magyarorszagiak-tobbsege-szerintsoros-lesz-orban-egyik-kihivoja-az-idei>
<https://uj szo.com/kozelet/stop-soros-indul-fidesz-kampany>
<https://uj szo.com/kozelet/orban-10-ezer-dollar-kapott-sorostol>

<http://www.bumm.sk/kulfold/2018/03/06/megerositett-velemeney-az-ensz-emberijogi-fobiztosatol-orban-rasszista-es-xenofob>
<http://www.bumm.sk/kulfold/2018/01/26/davosi-forum-soros-gyorgy-orbanmaffiaallamot-mukodtet>
<http://www.bumm.sk/kulfold/2018/02/19/diktatorhoz-hasonlitotta-orbant-aluxemburgi-kulugyminiszter>
<http://www.bumm.sk/kulfold/2018/01/19/rendkivuli-parlamenti-ules-budapesten-atitokban-befogadott-menekultek-miatt>
<http://www.korkep.sk/cikkek/friss-hirek/2018/03/24/szijjarto-aki-beengedibevandorlokat-azt-kockaztatja-hogy-beengedi-terroristakat>
<http://www.korkep.sk/cikkek/friss-hirek/2018/02/24/kmkszmagyarorszagellenzekgyuloletkampanyt-folytat-hataron-tuli-magyarok-ellen>
<http://www.korkep.sk/cikkek/kulugyek/2018/02/18/orban-viktor-akkor-van-jovonkhamagyarok-maradunk-ha-megvedjuk-keresztény-es-magyar-kulturánkat>
<http://www.korkep.sk/cikkek/friss-hirek/2018/01/19/orban-magyarország-nemfogad-egy-bevandorlot-sem>

Politikatudomány

Moditva

A hindu nacionalizmus megjelenése

Narendra Modi beszédeiben*

1. BEVEZETÉS

Narendra Modi miniszterelnök a modern indiai politika karizmatikus alakja. Közel 45 millióan követik a *Twitteren*, és saját telefonos applikációja van, amin keresztül a felhasználók akár magától a miniszterelnöktől tanulhatnak jogapozitúrákat, vagy követhetik nyomon Modit a mindennapokban. A miniszterelnökre 2002-ben figyelt fel a világ, amikor Gudzsarátban, főminisztersége alatt muszlimellenes pogrom tört ki, amelybe Modi csak hetekkel később avatkozott be. Narendra Modit azóta is érik vádak a zavargásokkal kapcsolatban, ami láthatóan nem törte meg pályafutását: Modit Gudzsarátban a pogromot követően még kétszer újraválasztották, és 2014-ben India miniszterelnöke lett. Emellett a hindu nacionalizmust¹ képviselő *Bharatiya Janata Párt* (BJP) második miniszterelnöke.

Modi híres kiváló szónoki képességeiről és hosszúra nyúló ünnepi szónoklatairól, beszédeiben rendszeresen megjelennek a hindu nacionalizmus motívumai. A hindu nacionalizmus szélsőséges válfaját hindutvaként is emlegetik, ideológiai összefoglalójának, V. D. Savarkarnak *Hindutva* című pamfletjének nyomán. Dolgozatom címét tehát a miniszterelnök neve és a hindutva szó ötvözete adja.

Kutatásom során a miniszterelnök beszédeit elemzem a diskurzuselemzés módszerével. Arra keresem a választ, hogy Modi beszédeiben milyen szerep jut a hindu nacionalizmus ideológiájának, és vajon megújítja-e az ideológia egyes elemeit.

Dolgozatom első fejezetében bemutatom a hindu nacionalizmus kialakulásának történetét, illetve ismérveit. A második fejezetben Narendra Modi beszédeit elemzem a gudzsaráti főminiszterségétől egészen a miniszterelnökké válásáig, különös figyelmet fordítva a kampánybeszédre.

A harmadik fejezetben összehasonlítom Narendra Modi retorikáját két korábbi miniszterelnök, Atal Bihari Vajpayee (1998–2004) és Manmohan Singh (2004–2014), valamint egy szintén BJP-párti politikus, Lal Krishna Advani retorikájával. Kutatásom

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani témavezetőimnek, Dr. Zsinka Lászlónak és Günsberger Dórának tengernyi türelmükért és segítségükért, emellett hálás vagyok barátaimnak és családomnak, akiknek támogatása nélkül nem jöhetett volna létre ez a dolgozat.

¹ A hindu nacionalizmus – egészen pontosan a dolgozatban vizsgált hindutva irányzata –, egy olyan kulturális és politikai nacionalizmus, amely a hindu kultúrát és tradíciókat tartja felsőbbrendűnek Indiában. A hindu nacionalizmus alatt a dolgozatban a Hindutva mozgalmat értem.

során olyan beszéd típusokra hagyatkozom, amelyek képesek politikai üzenetet közvetíteni. Erre a miniszterelnökök esetén az indiai függetlenség napján elmondott beszédek bizonyultak a legalkalmasabbnak, ugyanis ezeknek különleges szerepe van az indiai politikában. L. K. Advani esetében pedig a BJP éves pártkongresszusain elmondott beszédeit elemzem, mert ezen beszédek rendelkeznek az ünnepi beszédekhez hasonló jelleggel. Továbbá igyekszem bemutatni a BJP kampánytaktikáit és Narendra Modi arculatépítő tevékenységét is.

A dolgozatban használt hindi és szanszkrit eredetű szavaknál, illetve tulajdonneveknél az angol átírási formát követem, kivéve azokat a köz- és tulajdonneveket, amelyek meghonosodtak a magyar nyelvben (pl.: Gudzsarát). A dolgozatban olvasható idézetek mind saját fordításaim.

2. HINDU NACIONALIZMUS, MINT IDEOLÓGIA

Az ideológiát taglaló bevezető célja az, hogy eszköztárat nyújtson a beszédek elemzéséhez, illetve segítse a különböző hívószavak keresését és az adott kontextusban történő értelmezését.

A *Bharatija Janata* Párt (BJP) által képviselt hindu nacionalizmus olyan kulturális nacionalizmus, amely azt hirdeti, hogy India államisága a hindu vallási és kulturális tradíciókon alapul. Az indiai kultúrát túlnyomórészt a hindu kultúrával azonosítja, emellett a hindu kultúra és vallás felsőbbrendűségét is hirdeti.²

A hindu nacionalizmus gyökerei a gyarmati időkre nyúlnak vissza. Már a 19. században léteztek olyan mozgalmak, amelyek vissza kívánták hozni a „Hindu Aranykort”,³ de ezen mozgalmak sokkal inkább tekinthetők a gyarmati uralom jelenlétére adott reakciónak, semmint „valódi” ideológiával átitatott politikai csoportosulásoknak – maga a hindu nacionalizmus ezen szélsőséges válfaja csak a 20. század elején alakult ki.⁴

A hindu nacionalizmus megjelenése értelmezhető a brit gyarmatosító hatalom által taktikai eszközként használt úgynevezett kommunalizmus-politikára adott válaszreakciónként. A kommunalizmus-politika központi gondolata az „oszd meg és uralkodj” elv, vagyis indiai viszonylatban a vallásközösségek közötti ellentétek kiélezése és ezáltal a saját hatalmi pozíció erősítése volt,⁵ hiszen a megosztott Indiában sokkal könnyebb volt megőrizni a gyarmati uralmat, mint egy egységes mozgalomban fellépő közösség ellen.

A britek Indiát egységes földrajzi régióként kezelték.⁶ Azonban mind a Nemzeti Kongresszus, mind pedig a hindutva mozgalom Indiát már politikai egységnek, nemzetnek tekintették. Ezen elképzelés már a századfordulón is jelen volt az indiai

² Suhas PALSHIKAR, *The BJP and Hindu Nationalism: Centrist Politics and Majoritarian Impulses*, South Asia: Journal of South Asian Studies, 38:4, 2015, 719–735, 720.

³ A Hindu Aranykor a Védákban leírt idilli állapot, amelyben a hindu nyelv, kultúra és spiritualitás jellemzi a társadalmat.

⁴ Christophe JAFFRELOT, *Hindu Nationalism. A Reader*, Princeton, Princeton University Press, 2007, 6.

⁵ GÁTHY Vera, *India: A múltból a jövő felé*, Bp., Typotex / Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2017, 204.

⁶ W. ANDERSEN, és, S. D. DAMLE, *The Brotherhood in Saffron—The Rashtriya Swayamsevak Sangh and Hindu Revivalism*, New Delhi Vistaar Publications, 1987, 33.

politikai életben, a *swaraj*⁷ (önkormányzat) jelige által. Az 1920-as évek elejére egyfajta versengés alakult ki a független Indiával kapcsolatos elképzelések között.⁸ A fő kérdés az volt, hogy miképp fognak a különböző vallási csoportok együtt élni, valamint, hogy India vajon vallási tekintetben homogén nemzetállam lesz-e, és ha igen, mely közösségé. A kérdésekre radikális hindu válasz is született, amely a hinduizmust, mint nemzeti ideológiát kívánta hangsúlyozni. Ekkor nyerte el a mai napig ismert formáját a hindu nacionalizmus.

V. D. Savarkar állította össze a hindu nacionalizmus eszmei forrását, amely az eddig szervezetlen, kis csoportokban működő hindu szervezeteknek egységes ideológiai hátteret biztosított, és beemelte a szélsőséges hindu mozgalmak követőit az indiai politikai palettára.

V. D. Savarkar a *Hindutva* című politikai pamfletben foglalta össze a hindu nacionalizmus ideológiai kereteit. Savarkar ideológiája alapján a hindu identitás négy pillérre épül: vallás, földterület, faj és nyelv. A hindutva fogalma nem megegyező a hinduizmus fogalmával, a hinduizmus csupán származékos része a hindutvának. A hindu civilizációt Savarkar ősi eredetűként említi, amely ősbibb az egyiptomi és a babiloni civilizációnál. A hindu nemzet helyszíne a *Védákban* leírt *Ayarnarta* az Indus völgyében található terület, ahol a védikus ősatyák telepedtek le, és amit Savarkar *Hindosztáninak* vagy *Hindinek* nevez. A hinduk az e földterületen élő emberek, a védikus ősatyák utódai, közös vér folyik az ereikben – Savarkar ezt nevezi *Bharati Santatinak*. A hindutva nyelve a szanszkrit, de Savarkar a hindit is a hinduk nyelvének nyilvánítja.⁹

A hindu nemzethez tartozók tehát maguk a hinduk, akik pedig nem minősülnek annak (muszlimok, keresztények, szikhek, más vallási és törzsi kisebbségek), azok idegenek. Ez az alapvetés Savarkar szerint azért fontos, mert maguk a britek is a vallás alapján különböztették meg India lakosait. Az idegeneknek kötelességük elfogadni a nemzeti kultúrát, vagyis a hindu kultúrát, ugyanakkor megőrizhetik vallásukat és kultúrájukat saját közösségeikben.¹⁰

Az idegen vallásokon belül Savarkar megkülönbözteti az indiai eredetű és a nem indiai eredetű vallásokat. A szikhizmus, a buddhizmus és a dzsainizmus szerinte tehát olyan hindu „szekták”, amelyek a *dharm*a¹¹ részeit alkotják. Az iszlám és a kereszténység ezekkel szemben azonban nem indiai vallások.¹² A megkülönböztetést lehet értelmezni az indiai történelem alapján is: Savarkar szerint a hindu civilizáció összeomlása ugyanis két vallási közösségnek köszönhető: a muszlimoknak, akik a Mogul Birodalom¹³ megalapításával két évszázadon át uralták Észak-Indiát, és a keresztényeknek, akik a brit gyarmatosítók személyében érkeztek a szubkontinensre.¹⁴

⁷ Önkormányzat, először M. D. Sarawati beszél róla, de igazán Gandhi tette a függetlenségi mozgalom egyik kulcsszavává.

⁸ Thomas Bloom HANSEN, *The saffron wave: democracy and Hindu nationalism in modern India*, Princeton, Princeton University Press, 1999, 45.

⁹ V. D. SAVARKAR, *Hindutva: Who is Hindu?* Bombay, Savarkar Sadan, 1923, 39-42.

¹⁰ JAFFRELOT, *i.m.*, 15.

¹¹ Hindu világrend.

¹² SAVARKAR, *i.m.*, 115.

¹³ Észak-indiai muszlim birodalom Agra központtal 1526-tól 1862-ig állt fenn.

¹⁴ SAVARKAR, *i.m.*, 42.

A hindu civilizáció régi fényének visszaállítása pedig csak akkor valósulhat meg újra, ha India kiűzi a hódítókat az országból.¹⁵

Savarkar emellett teljesen „átírta” India történelmét: a *Hindutva* szerint a hinduk egységes államot alkottak Ceylontól Kasmírig a *rádzsputok*¹⁶ alatt, akik békét és gyarapodást adtak Indiának. A társadalom kasztrendszerben élt, közös nyelvük a hindusztáni volt.¹⁷

Savarkar *Hindutvája* új irányt adott a hindu nacionalista mozgalomnak, amelynek jellemvonásait megtaláljuk a modern indiai politikában is. Andersen és Damle szerint tekintettel arra, hogy nyilvánvaló nyelvi, faji, szociális és vallási törésvonalak alakítják a hindu társadalmat, Savarkar szükségét érezte megmagyarázni a „hinduság” tartalmát, a közös tulajdonságokat, hogy így képes legyen őket egységes nemzeti csoportként azonosítani.¹⁸ A hindutva tehát egyfajta kulturális nacionalista ideológia alapvetése, ami kommunális, maszkulin és szélsőségesen muszlim-ellenes.

Savarkar kimondja, hogy Indiának fejlődésre és modernizációra van szüksége.¹⁹ A fejlődés nem csak a Védákhoz való visszatérésben rejlik, hanem a nyugati technikák átvétele is szükséges eleme a hinduk modernizációjának, a hindu civilizáció nagyságának visszaállítása céljából.

Összefoglalva a hindutva szerint a hindu identitás kritériumai helyhez (Hindusztán), nyelvhez (szanszkrit és hindi), néphez (hindu) és csekély mértékben a valláshoz (hinduizmus) köthetők. Az ideológia célja, hogy egy kulturális szempontból homogén állam létrehozásával megvédje a hindu civilizáció vívmányait, valamint magukat a hindukat. A hindu nacionalizmus normarendszerének alapjául a hindu tradíciók szolgálnak, forrásai pedig a *Hindutva*, a *Védák* és a *Bhagavad-Gíta*.

A Savarkar által leírtakat főként a *Rashtriya Swayamsevak Sangh* (RSS), vagyis az Országos Önkéntes Szervezet képviseli a mai Indiában. Az 1925-ös alapítású mozgalom hamar India legnagyobb hindu nacionalista szervezetévé vált, amely a hindutva ideológiáját képviselte, azonban soha nem vált politikai párttá, így tevékenységét a civil szervezetekéhez hasonlíthatjuk, a több mint 90 éves fennállása során háromszor tiltották be.

A hindu nacionalizmus először a *Jana Sangh*,²⁰ majd a BJP pártok által jelent meg az indiai politikában, ám szerepük és népszerűségük sokáig csekély maradt. Ezen pártok fő céljai például a tehenek levágásának betiltása, a hindi nyelv hivatalos nyelvvé tétele voltak.

¹⁵ JAFRELOT, *i.m.*, 96.

¹⁶ Rádzsasztán ksatrija varnából származó harcosai, akik Észak- és Közép-Indiában számos királyságot hoztak létre.

¹⁷ SAVARKAR, *i.m.*, 115.

¹⁸ ANDERSEN ÉS DAMLE, *i.m.*, 33.

¹⁹ HANSEN *i.m.*, 79.

²⁰ 1951 és 1977 között működő hindu nacionalista párt, a BJP elődje.

2.1. A BHARATIYA JANATA PÁRT MŰKÖDÉSE AZ 1990-ES ÉVEKTŐL

A *Jana Sangh* párt fennállása során egyszer nyerte meg az indiai központi választásokat, többpárti koalícióba tömörülve 1977-ben. Kormányra kerülése után a párt szervesen integrálta a radikális hindutva ideológiát a programjába, ami ekkor a koalíció és egyben a párt feloszlását is okozta.²¹ A *Bharatiya Janata* Párt elődjéhez képest az 1990-es évektől kezdve már finomított a savarkari ideológián. Függetlenül attól, hogy az RSS állandó támogatását élvezzi, a szervezet által mozgósított szavazók nem bizonyulnak elegendőnek a politikai sikerek eléréséhez. Emiatt a BJP az 1990-es évek közepe óta a hindu nacionalizmus mérsékelt formáját képviseli, amivel az elmúlt 20 évben kétszer is megnyerte a választásokat.²² Az új szavazótábor²³ már nem csak hindukból, hanem kaszton kívüliekből, muszlimokból és szegény sorsú dalitokból is áll, köszönhetően a mérsékelt és populista politikának.

Azáltal, hogy a hindu nacionalizmus mérséklődik a BJP politikájában, és a szavazótábor további – nem hindu tagokkal – bővül, a politikai beszédekkel kapcsolatban elsődleges hipotézisem az, hogy ezekben semmilyen, vagy csak nagyon finom utalásokat találhatunk a muszlim és keresztény közösségekkel szembeni ellenszenvre.

Ezzel párhuzamosan azonban állandó szerep jut a hindu értékek hangsúlyozásának, a hindu civilizáció dicsőítésének, a kultúra elemeinek megemlékezésének, és olyan történelmi alakokról történő megemlékezések megszervezéséhez, akik valamilyen formában hozzájárultak a hindu nacionalizmus kialakulásához, esetleg maguk is a mozgalom mártírjaivá váltak. Másodsorban tehát azt feltételezem, hogy a klasszikus hindu nacionalista politika elemei, mint amilyen a tehénlevágás betiltása vagy Kasmír autonóm státuszának eltörlése is, előfordulhatnak a beszédekben, mivel a teheneket valamennyi hindu évezredek óta szent állatként tiszteli.

Ezen felül – mivel alapvetően nacionalista ideológiáról beszélünk –, harmadsorban feltételezem, hogy felmerülhetnek olyan kifejezések is, mint a nemzeti érdek vagy a nemzeti biztonság. Savarkar maga is kifejtette, hogy a hindu nemzet számára szükséges a fejlődés, így a beszédek fontos eleme lehet a fejlődés fontosságának hangsúlyozása vagy akár annak túlhangsúlyozása is.

3. NARENDRA MODI ÉS A HINDUTVA

3.1. HINDU BÜSZKESÉG – GUDZSARÁTI ASMITA

Narendra Modi már 2002 óta használja a hindutva motívumokat a beszédeiben. A 2001-es kampánya során szónoklataiban erős értékítéletnek hangot adó mondatok hangoztak el, mint: „A muszlim filozófia *hum paanch, bamaare panchchees*, vagyis „öten vagyunk, huszonöt gyermekünk lesz” [sic]. Ezzel a gondolattal is utalt a muszlim poligámiára, és nyíltan kritizálta a magas muszlim születési arányt, ami – véleménye

²¹ GÁTHY, *i.m.*, 269.

²² PALSHIKAR, *i.m.*, 723.

²³ A hagyományos BJP szavazótábort a városi felső- és középosztály alkotja.

szerint – valamennyi hindu nacionalista számára fenyegetést jelent.²⁴ A tagállami választások megnyerése után Modi lecserélte régi retorikájának elemeit: 2002 után felhagyott a muszlim kisebbség nyílt kritizálásával, sőt, populista politikájának alkalmazásával céljává vált egyre több muszlimot a pártja oldalára állítani.²⁵ Ennek példája a *Sadbhava* Misszió is, amely a vallási közösségek közti különbséget kívánja enyhíteni.²⁶ Fontos leszögezni, hogy bár a muszlimok elleni nyílt kritika a főminiszter beszédeiben nem jelenik meg 2002 után, ám indirekt módon ezután is éri bírálat a vallási kisebbséget. A hindu nacionalizmust kiegészítve két új motívum jelent meg a Modi beszédeiben: a *vikas*, vagyis a fejlődés, és az *asmita*, a büszkeség.

A fejlődés a mai napig nagyon fontos szerepet játszik Modi beszédeiben. Ennek jelmondatát a *Sabka Saath, Sabka Vikas* adja, ami annyit tesz: „Mindenki részvételével, mindenki fejlődéséért”.²⁷ „A növekedés a mantránk. A növekedés az egyetlen álmunk.” – mondta Modi a Gudzsarát megalapításának ötvenkettedik évfordulóján elmondott ünnepi beszédében 2012-ben.²⁸ Miniszterelnökként már így emlékezett meg a tagállam fejlődéséről: „Gudzsarát és a fejlődés egymás szinonímáivá váltak az utóbbi két évtizedben. Nincs olyan terület, ahol a fejlődés ne lenne dinamikus.”²⁹ A „*Modinomicsnak*”³⁰ és a gazdasági növekedés elősegítésére indított programjának, a „*vibrant Gujaratnak*” köszönhetően a tagállam fejlődését kisebb gazdasági csodaként nevezték India-szerte, amit Modi különböző adatokkal igyekezett bizonyítani. Ugyanekkor ezek az adatok csupán csak Modi beszédeiben voltak megtalálhatóak, nincs olyan statisztikai intézmény, amely megerősítené a főminiszter állításait.³¹

A fejlődés hangsúlyozásával párhuzamosan felszínre tört egy a gudzsarati kultúrát, nyelvet, történelmet felsőbbrendűnek tekintő szubnacionalizmus. A tagállami politikában a gudzsarati büszkeség leginkább a központi kormányzattal szembeni ellenszenvben nyilvánul meg: Modi számos esetben kritizálta a Manmohan Singh vezette kormányt és a Kongresszus Pártot, ami Modi szerint „veszélyes a nemzetre nézve, mivel csak ellenségeskedést szít az emberek között, és ez tönkre fogja tenni a nemzetet.”³² Az *asmita* tehát a központi kormányzattal szemben használt retorikai elem. Modi 2012-es beszédében kontrasztba állította az erős, fejlődő és a jó kormányzás által működő demokratikus Gudzsarátot, ami állandó harcban áll a rosszul kormányzott és a társadalom megosztottságára törekvő központtal,³³ amelynek vezetői „elefántcsonttornyokban ülnek”,³⁴ ezzel is kifejezve azt, hogy Modi szerint a párt egy

²⁴ Christophe JAFFRELOT, *Narendra Modi between Hindutva and subnationalism: The Gujarati asmita of a Hindu Friday Samrat*, India Review, 15:2, 2016, 19 –217, 196.

²⁵ Uo.

²⁶ The Times of India, *Sadbhavana Mission: Strengthening social harmony & brotherhood*, 2011.09.14.

²⁷ Narendra MODI, *Shri Narendra Modi's Concluding speech at Sadbhavana Mission*, 2011.09.19.

²⁸ Narendra MODI, *Chief Minister's message to the people on Gujarat's 52nd Foundation Day*, 2012.05.01.

²⁹ BBC, *India: Is Gujarat synonymous with development thanks to Modi?*, 2017.12.14.

³⁰ Modi gazdasági csomagját nevezi az indiai sajtó *Modinomicsnak*.

³¹ JAFFRELOT, *i.m.*, 200.

³² Narendra MODI, *Religion based reservation will ultimately break the nation*, 2012.01.04.

³³ Uo.

³⁴ Narendra MODI, *Full text of Shri Narendra Modi addressing Bharatha Gellisi Rally in Bengalore, Karnataka* 2013.11.17.

képzelt világban él.³⁵ Emellett más frontokon is támadja a miniszterelnököket és a kormányt. Elsősorban afelől, hogy Singh folyamatosan a Nehru–Gandhi dinasztiát méltatja beszédeiben:

„Amikor a nemzet fejlődésének elősegítéséről szólt a megemlékezés, a Miniszterelnök úrnak meg kellett volna emlékeznie mindenkiről, nem pedig csak a Nehru–Gandhi család tagjairól. Meg tudom érteni, hogy a Miniszterelnök nem tesz említést Atal Bihari Vajpayee szerepéről a fejlődésben, hiszen ő nem az Ön politikai pártjához tartozik, de amikor nem adózik tisztelettel Sardar Patel és Lal Bahadur Shastri előtt, akik a Kongresszus tagjaiként nagyszerű munkát végeztek, az igazán fáj nekünk, India állampolgárai számára.”³⁶

A főminiszter továbbá magát mint Gudzsarát védelmezőjét állítja be, aki megvédi a tagállamot a Kongresszus „ragadozó hajlamaitól”.³⁷ Ugyanekkor Modi leginkább *aam aadmiként*, vagyis közemberként hivatkozik magára, ellentétben a „Delhi Szultánátussal”, vagyis a központi kormánnyal, amit sok kritika ért a Nehru–Gandhi család dinasztikus kormányzásával kapcsolatban.

Fontos kiemelni, hogy nem mindenki tartozott bele a Modi által magasztalt gudzsarát közösségbe. Egy 2003-as beszédében a következőt jegyzi meg a gudzsarátokról: „A legtöbb gudzsarát vegetáriánus” – ezzel is kirekesztve a muszlimokat.³⁸

Modi Gudzsarát főminiszterségének időszaka alatti beszédeiben végig jelen voltak a hindu nacionalizmus motívumai. A 2012-es tartományi választások során egy a *Ramajanából* származó hasonlattal válaszolt az egyik Kongresszus Párti képviselő bírálataira: „Egy Kongresszusbeli vezető nemrég majomnak nevezett. Nagy valószínűséggel nem olvasta a *Ramajanát*, különben tudna a majmok hatalmáról. Én egy *Hanumán*³⁹ vagyok, a hatvan millió gudzsarát pedig az én *Rámám*, akit szolgál.”⁴⁰

A főminiszter számtalan alkalommal szólt beszédeiben a fejlődés fontosságáról, vagy a gudzsarátiai eredményeiről, ám egy eseményről sosem tett említést: a 2002-es gudzsarát pogromról.⁴¹ Függetlenül a történetektől, Modit 2007-ben is és 2012-ben is újraválasztották, eddig ő az egyetlen főminiszter Gudzsarátban, aki képes volt egymás után háromszor is választásokat nyerni. Már a főminisztersége alatt is az indiai politikai élet rendkívül megosztó személyiségeként tartották számon, nemcsak Indiában, hanem a nemzetközi politikai színtéren is.⁴²

³⁵ Narendra MODI, *Chief Minister Narendra Modi's speech at 66th Independence Day*, 2012.08.15.

³⁶ Narendra MODI, *Shri Narendra Modi's speech on 67th Independence Day Celebrations at Bhuj*, 2013.08.15.

³⁷ JAFFRELOT, *i.m.*, 199.

³⁸ JAFFRELOT, *i.m.*, 202.

³⁹ A *Ramajanában* Ráma a majmok segítségével száll szembe a démoni seregek ellen, akik elrabolták feleségét.

⁴⁰ JAFFRELOT, *i.m.*, 210.

⁴¹ 2002. február 27-én kigyulladt egy vonatszerelvény Godhra közelében, ami 59 ember halálát okozta. Modi nem sokkal később terrortámadásnak nyilvánította a balesetet, ami zavargások egész sorát okozta Gudzsarátban – az áldozatok számát 2000 főre becsülik, akiknek zöme muszlim volt, köztük nők és gyerekek is.

⁴² DEMOCRACY NOW, *Indian PM Modi Was Once Banned from Entering U.S., Today He Meets Trump at White House*, 2017.06.26.

3.2. ÚJ TECHNIKÁK, RÉGI TAKTIKA

2013-ban Narendra Modi lett a *Bharatiya Janata* Párt miniszterelnök jelöltje a *Lok Sabha* (alsóházi) választásokon. A „történelmi kampányban” megmaradtak Modi beszédeinek központi elemei, a *vikas*, a jó kormányzás és az *aam aadmi* szlogenek, sőt, számos Gudzsarátban már korábban felhasznált technikát is bevetett, ami más tagállamokban az újdonság erejével hatott. Ilyen volt például a közösségi média és a modern eszközök használata a kampány alatt. Modi és a BJP a *Facebook*, *Twitter* és *Youtube* alkalmazások mellett saját applikációt indított, a *NaMo*-t, amely a mai napig elérhető a miniszterelnök követői számára. A közösségi média használatával el tudta érni a fiatalabb generációkat. Modi beszédeit nem csak a televízióban vagy az interneten lehetett követni: a lakosság egyszerre hallgathatta és láthatta a beszédeket a 3D-s hologramos közvetítések alkalmával is, ahol úgy tűnt, mintha Modi élőben mondaná a beszédeit, amit már a 2012-es gudzsaráti tagállami választásokon is alkalmazott.^{43,44} A hologramos technika hozzávetőlegesen 2 milliárd rúpiába (30 millió dollárba) került, de ezzel a BJP 1 milliárd potenciális választópolgárhoz tudott eljutni. A technikai újítás hatásosságát jól példázza, hogy a vidéki területeken varázslatnak vélték a 3D-s közvetítéseket, és úgy gondolták, Modi maga is egy hindu istenség.⁴⁵

Modi számtalanszor sulykolja a fejlődés fontosságát beszédeiben. Felbuzdulva a gudzsaráti sikereken, Modi a gazdasági növekedést egész Indiára ki kívánta terjeszteni. A *vikas* újra jó hívószónak bizonyult: a 2010-es évek elején India fejlődése stagnált, az infláció hatására pedig az élelmiszerárak hirtelen nőttek.⁴⁶ A stagnálást könnyen a regnáló Kongresszus rossz gazdaságpolitikájával lehetett magyarázni.⁴⁷ „Ők (a Kongresszus Párt) viccet csinálnak a szegénységből” – mondta Modi Bengaluruban. Emellett a miniszterelnök azt is hangsúlyozza, hogy milyen erőfeszítéseket tett India fejlődéséért már főminiszterként is, például az infláció leküzdése érdekében.

A jó kormányzás számtalanszor előkerül a kampánybeszédekben. Modi és a BJP által képviselt jó kormányzat transzparens, jól működő és fejlődő Indiát akar nyújtani a választóknak, szemben a Kongresszus korrupt, nepotista, megosztó és ál-szekuláris kormányzásával.⁴⁸ A miniszterelnök-jelölt szerint a Kongresszus még mindig a *swarajt*, vagyis a függetlenséget szolgálja és kívánja elérni a *suraj*, vagyis a jó kormányzás helyett.⁴⁹ Ez utóbbi kapcsán Modi sokszor megemlékezik India korábbi miniszterelnökeiről, Atal Bihari Vajpeyeről, aki a fejlődés útjára állította Indiát, utódját Manmohan Singhet pedig a következőkkel vádolja: ahelyett, hogy folytatta volna

⁴³ Christophe JAFFRELOT, *The Modi-centric BJP 2014 election campaign: new techniques and old tactics*, *Contemporary South Asia*, 23:2, 2015, 151-166, 155.

⁴⁴ Ronojoy SEN, *Narendra Modi's makeover and the politics of symbolism*, *Journal of Asian Public Policy*, 9:2, 2016, 98-111, 101.

⁴⁵ JAFFRELOT, *i.m.*, 155.

⁴⁶ Erre példa a *pýaz* vagyis a hagyma, amelynek ára az infláció hatására a négyszeresére növekedett, a hagymát Modi is használta példaként beszédei során. Lásd: WALLANCE, 2015, 10.

⁴⁷ JAFFRELOT, *i.m.*, 152.

⁴⁸ Narendra MODI, *Shri Narendra Modi at the BJP National Council Meet*, Delhi 2014.01.19.

⁴⁹ Narendra MODI, *Full speech of Shri Narendra Modi addressing a public meeting in Jodhpur*, Rajasthan 2013.11.29.

elődjének a jólét érdekében tett reformcsomagjának végrehajtását, ezen intézkedések mindegyikét megszüntette.⁵⁰

Modi emellett számos esetben hangsúlyozza, hogy ő nem egy politikus dinasztia tagja, hanem *aam aadmi*. „Ők szegyenkezve érzik magukat amiatt, mert nincs egyenlőség! Ők *naamdarok* (nagynevűek) és én *kaamdar* (munkás) vagyok! Ilyen nagy nevek sérelmezve érzik magukat, hogy egy munkással kell versenybe szállniuk, szegyennek tartják, hogy harcoljanak egy munkással?” – mondta Modi 2014. januári kampánybeszédében.⁵¹ A miniszterelnök-jelölt másik jellegzetes neve a kampány alatt a *chainwala*, vagyis teaárus volt, ezzel is utalva mind alacsony származására, mind fiatalkori munkájára. Elmondása szerint a saját bőrén tapasztalta meg, mi az a szegénység, ellentétben a „Nehru–Gandhi dinasztiával”.⁵²

A kampány során a *vikas* és a *chainwala* szavak erősen túl vannak hangsúlyozva, az összes vizsgált beszédben többször is feltűnnek. Mindazonáltal, ahogyan kutatásom során egyre több kampánybeszédet sikerült elolvasnom Narendra Moditól, úgy lettem figyelmes beszédeinek egyik fontos sajátosságára: mindig az adott tagállamhoz, és az adott közönséghez igazítja a mondanivalóját. Beszédeinek további elemei annak feltételei, hogy egy adott területen milyen a népesség eloszlása, volt-e már hatalmon a BJP, és ha igen, mekkora támogatottságot élvezett a beszédek elhangzása idején. Bengaluruban (Karnataka)⁵³ a fejlődés fontosságát hangsúlyozza, sűrűn utalva arra, hogy Atal Bihari Vajpeyee idején milyen nagy ütemű volt a modernizáció, ellentétben a Kongresszus kormányzása alattival.⁵⁴ Uttar Pradeshben⁵⁵, ahol a BJP nagy támogatottságnak örvend, a *Rama Raj*-ról esik szó, vagyis a Rámai államról, amelynek megvalósításáért Modi szerint a helyiek komoly erőfeszítéseket hoznak.⁵⁶ Dzsammuban⁵⁷ Modi kiemeli egész India jólétének fontosságát, illetve elítéli azokat, akik megkülönböztetik India vallási közösségeit, mert ezzel a nemzeti egységet zilálják szét.⁵⁸

Modi retorikai taktikája egyáltalán nem újdonság: a BJP már az 1990-es évek közepe óta alkalmazza ezt a stratégiát.⁵⁹ Ez akár több szereplővel párhuzamosan is előfordul Indiában: miközben Modi Új-Delhiben egy egyetemen *dalit*⁶⁰ fiataloknak tart előadást India fejlődéséről, addig a BJP egyik kádere, Rajnath Singh a hindu értékek megőrzéséről beszél Uttar Pradeshben.⁶¹

⁵⁰ Narendra MODI, *Shri Narendra Modi addressing Bharatha Gellisi Rally in Bangalore*, 2013.11.17.

⁵¹ Narendra MODI, *Narendra Modi at the BJP National Council Meet, Delhi*, 2014.01.19.

⁵² SEN, *i.m.*, 101.

⁵³ India déli részén található tagállam, melynek fővárosa Bengaluru.

⁵⁴ Narendra MODI, *Shri Narendra Modi addressing Bharatha Gellisi Rally in Bangalore*, Karnataka 2013.11.17.

⁵⁵ India legnagyobb és legnépesebb tagállama, amely az indiai–nepáli határ mentén található.

⁵⁶ Narendra MODI, *Shri Narendra Modi addressing Vijay Shankbnaad Rally in Varanasi, UP*, 2013.12.20.

⁵⁷ Kasmír déli részén található terület.

⁵⁸ Narendra MODI, *Full Text of Shri Modi's speech at Lalkaar Rally, Jammu*, 2013.12.01.

⁵⁹ PALSHIKAR, *i.m.*, 725.

⁶⁰ Kaszton kívüliek, érinthetetlenek.

⁶¹ INDIA TODAY, *Modi charms students of DU college with Gujarat story, says this century belongs to India* 2013.02.07.

Összességében a BJP és Modi retorikáját nem lehet „csak” hindu nacionalistának vagy „csak” fejlődéspártinak nevezni, hiszen mindig az adott környezet határozza meg ennek a két elemnek a finom ötvözetét. Modi beszédei ugyanúgy tartalmazznak hindutva motívumokat, mint ahogy más BJP káderek is beszélnek arról, hogy Indiának fejlődésre van szüksége.

3.3. A SWARAJBÓL A SURAJBA

A Bharatiya Janata Párt Narendra Modi vezetésével 2014-ben megnyerte az indiai központi választásokat. Már a kampány alatt, egészen pontosan a 2014. január 19-i beszédében felfedte a párt előzetes kormányzati csomagját. Ennek témája megegyezik a későbbiekben elhangzó Függetlenség-napi beszédekével. Ezért ezen szövegen keresztül mutatom be, hogy a miniszterelnöksége alatt milyen főbb motívumokat és témákat említ, és tart fontosnak. A Függetlenség-napi szónoklatokat más megközelítésben elemzem a következő fejezetben.

Narendra Modi számára a miniszterelnöki szerep nem mint vezető, hanem szolgáló, vagyis *sevak* formájában testesül meg. Ez a fajta hozzáállás már a gudzsarati főminisztersége alatt is kitapintható: „Mióta hivatalba léptem, a mantrám a hatvan millió gudzsarati volt. Számomra ez a hatvan millió gudzsarati nem pusztán szavak vagy számok, ők a mantráim – hatvan millió gudzsarati számomra a mindennek a kezdete és a vége is.”⁶² „Az országnak nincs szüksége egy *shasakra* (vezérre), hanem *sevakra*.” – mondta Modi 2014-ben.⁶³

Modi gudzsarati főminiszterként számos esetben kritikával illette a központi kormányt. Ennek a politikának a leképződése Modi miniszterelnökségének időszaka alatt a központ-tagállam viszony szorosabbra fűzésében nyilvánul meg. Modi szerint a „nagy testvér”-hozzáállásból ideje lenne váltani egy olyan attitűd felé, amely a főminisztereket egyenlőként kezeli a kormány minisztereivel, és a felek közt állandóvá teszi az információáramlást és az együttműködést.⁶⁴

Modi 2014 januárjában elmondott beszédében India értékeit a szivárvánnyal azonosítja. Ezek az értékek, pontosabban azok megvédése kihívásként szolgál számára, amire Modi hivatali ideje alatt kíván megoldást találni. A hétszínű szivárvány színei a következők: India kultúrája, a családok felépítése; India mezőgazdasága, földművesei, falvai; India női, asszonyai, leányai; India környezeti erőforrásai; India fiataljai; India demokratikus hagyományai; az indiai tudás. India demokratikus örökségét emelem ki a hét fő erény közül, mert arra Modi is külön figyelmet fordít. Az indiai demokrácia védelme, működésének elősegítése és a jó kormányzat több esetben is említésre kerül beszédeiben. „Büszkék vagyunk arra, hogy követjük a köztársaság tradícióját, de eljött az idő, hogy végre a közember is érezze a *gunatantrát* (minőségi rendszert), a *gunatantrában* (köztársaságban).”⁶⁵

⁶² Narendra MODI, *Sbri Narendra Modi's Concluding speech at Sadbhavana Mission*, Ahmedabad, 2011.09.19.

⁶³ Narendra MODI, *Sbri Narendra Modi at the BJP National Council Meet, Delhi*, Új-Delhi, 2014.01.19.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Narendra MODI, *Sbri Narendra Modi at the BJP National Council Meet, Delhi*, Új-Delhi, 2014.01.19.

A *Mann Ki Baat* Narendra Modi rádióműsora, amit a nemzeti rádióban sugároznak. A miniszterelnök általában havonta egyszer üzen India lakosainak ezen felületen keresztül. Ezekben a beszédekben Modi beszámol arról, hogy milyen fontosabb események történtek az adott hónapban, és ami talán még ennél is fontosabb, a miniszterelnök nagy hangsúlyt fektet India *brandjének* építésére. A *brandépítésről*, mint taktikáról a harmadik fejezetben ejtek szót.

3.4. KI A „JOB” GUDZSARÁTI?

Modi gudzsarati főminisztersége alatt egyetlen beszédében sem említi meg Mahatma Gandhit.⁶⁶ Annál többször szerepel retorikájában Sardar Vallabhbhai Patel, aki nagy hatást gyakorol Modira, olyannyira, hogy a főminisztert a BJP káderei csak „*cbhote sardarnak*” (fiatal Sardar) hívták.⁶⁷ Mind Gandhi, mind Patel gudzsarati származásúak, viszont Gandhi csak a 2014-es kampányban kapott először helyet Modi beszédeiben, ezért is olyan fontos megvizsgálni, hogy Modi hogyan viszonyul az indiai függetlenségi mozgalom e két hangsúlyos szereplőjéhez, illetve ha említést tesz róluk, akkor azt milyen formában és milyen kontextusban teszi.

Sardar Vallabhbhai Patel, akit *Vasembernek* is neveznek, India egyik összekovácsolója és első belügyminisztere, emellett ő dolgozta ki India közigazgatási rendszerét, a szolgálat-motívum így ihlette meg Modit is. Modi szobrot is emeltetett neki 2018 októberben, amely az *Egység szobra* nevet viseli.⁶⁸ Sardar Patelt nem csak Modi, hanem a BJP is a függetlenségi mozgalom kiemelkedő alakjának tekinti; részint azért, mert az Indiáért tett törekvései vitathatatlanok, mégis kontrasztba lehet állítani Jawarhalal Nehruval. Míg Nehru mindig is békepárti volt, addig Patel, ha kellett, élt az erőszak eszközével.⁶⁹ A *Bharatiya Janata* Párt számára pedig az erőszak-ellenesség sokkal inkább számít gyengeségnek, mintsem tényleges erénynek.⁷⁰ „Ha Sardar Vallabhbhai Patel lett volna India első miniszterelnöke, akkor a földművesek állapotának romlása az elmúlt 55–60 évben nem történt volna meg.” – mondta Modi 2018. november 24-én elmondott kampánybeszédében Madhya Pradeshben.⁷¹

Mahatma Gandhi a hindu nacionalisták szemszögéből ellenségnek tekinthető, hiszen az erőszakmentesség és a hinduk és muszlimok közötti békés egymás mellett élés elvei erősen eltérnek a hindu nacionalizmus ideológiai alapjaitól. A radikális hindu nacionalisták a BJP kormányzása óta számos alkalommal kívánták lecserélni Gandhi

⁶⁶ Mahatma Gandhi maga is gudzsarati származású volt.

⁶⁷ Christophe JAFFRELOT, *Narendra Modi between Hindutva and subnationalism: The Gujarati asmita of a Hindu Hriday Samrat*, India Review, 15:2, 2016, 196–217, 202.

⁶⁸ INDIAN EXPRESS, *PM Modi unveils Sardar Patel's 'Statue of Unity': It's an answer to those who question India's existence*, 2018.10.31.

⁶⁹ Mikor a pakisztáni fegyveresek betörték Kasmírba, Patel volt az első, aki fegyveres csapatokat kívánt küldeni a megszállt területre.

⁷⁰ Dr Alex DAVIS, *Why Narendra Modi is Building the World's Tallest Statue in Gujarat*, <https://www.aii.unimelb.edu.au/blogs/why-narendra-modi-building-worlds-tallest-statue-gujarat/> 2018. (Utolsó letöltés 2019.01.06.)

⁷¹ THE TIMES OF INDIA, *Farmers would not have been ruined had Sardar Patel been India's first PM*, 2018.11.24.

képét más politikusokéra az indiai bankjegyeken. Emellett valamennyi a hindutva ideológiáját magának valló szervezet Gandhival és az ő vallási közösségek közti békéltető politikájával magyarázzák az iszlám nevében elkövetett terrortámadásokat Indiában.⁷²

Miniszterelnöksége alatt Modi Gandhi-percepciója eltér a keményvonalas hindu nacionalista Gandhi-képtől: a modernizációt és gyarapodást először Modi köti össze Mahatma Gandhival.⁷³ A vizsgált beszédekben megfigyelhető, hogy a miniszterelnök beszédeiben az *asmitát* felváltja Gandhi, hiszen nagyjából egy időben veszik ki a beszédeiből a gudzsarati büszkeség, és jelenik meg Gandhi. Gandhi tanításait, filozófiáját és mottóit mindig egy társadalmi vagy gazdasági reform előtt említi meg a miniszterelnök, afféle legitimációs eszközként, hiszen ha már India politikai és spirituális atyja is fontosnak látta az adott reformot, akkor Modinak a jó kormányzás és a demokratikus hagyományok követése érdekében kvázi kötelező bevezetni azt.

A *Swachh Bharat* (Tiszta India) program Gandhi középpontba állításának egyik legelső példája. A projekt India városait, utcáit, és a vidéki környezetet kívánja megtisztítani Mahatma Gandhi 150. születésnapjáig, vagyis 2019 októberéig. Modi a program bejelentésekor elmondott beszédében, és ezután még számos alkalommal Gandhit, mint legitimációs eszköz használja: „Ne bízzatok bennem vagy a kormányban, bízzatok Gandhiban. Bízzatok az ő áldozatában, elszántságában és elhivatottságában. Higgyetek az álmában, a *Swachh Bharatban*.” – mondta Modi a *Swachh Bharat* megnyitóján 2014. október 2-án.⁷⁴

Gandhi tehát csupán eszköz különféle reformok bevezetéséhez, emellett pedig egyfajta spirituális tisztaságot is jelképez, amit Modi a rossz kormányzástól és a régi korrupt rendszerektől történő megtisztulással is azonosít. Amikor Modi a gazdasági fejlődés fontosságáról vagy a szegénység leküzdéséről beszél, mindig megemlíti Gandhit. A jó kormányzás, a hatalmi viszonyok, a miniszterelnökség, a demokratikus értékek, valamint a nemzet szolgálata viszont már Sardar Patelrel azonosul Modi retorikájában. A miniszterelnök beszédeinek további sajátosságait a következő fejezetben, összehasonlítás formájában folytatom.

4. KORMÁNYFŐI RETORIKÁK: MODI, VAJPEYEE ÉS SINGH

Dolgozatom harmadik fejezetében a diskurzus elemzés és az összehasonlítás módszereit alkalmazva bemutatom Narendra Modi, Atal Bihari Vajpeyee és Manmohan Singh beszédeinek sajátosságait, amihez segédeszközként a korábban elkészített 1. táblázatot használom vázlatként. Fő célom bemutatni a hindu nacionalizmus ideológiájának motívumait Modi és Vajpeyee retorikájában, és összehasonlítani a két BJP párti miniszterelnököt egymással, és egy olyan kormányfővel is, mint amilyen Manmohan Singh is, akinek politikai nézetei messzemenőkéig eltérnek a hindutvától.

⁷² BBC NEWS, *Why India's Hindu hardliners want to sideline Mahatma Gandhi*, 2017.01.30.

⁷³ Narendra MODI, *How Babu united India: Today we have a similar opportunity to build the India of Gandhiji's dreams*, 2018.10.03.

⁷⁴ Narendra MODI, *Text of Prime Minister, Shri Narendra Modi at the launch of Swachhata Mission*, Rajpath 2014.10.02.

A diskurzuselemzés szempontjából ugyanis nem csak az érdemel figyelmet, amiről egy politikus beszél, hanem az is legalább annyira fontos, amiről nem tesz említést.

A függetlenség napi megemlékezés során a kormányfők egyfajta jelentést készítenek az indiai lakosságnak az Indiában és a világban történt főbb eseményekről és azok Indiára gyakorolt hatásairól. Beszámolnak arról, hogy milyen kihívások és problémák érik Indiát, és ezekre ők milyen megoldást keresnek, vagy már találtak, esetleg hogyan oldották meg az adott problémát. Emellett már csak a szövegek hosszúságából kiindulva is találhatunk számos, akár apró, akár hosszabb terjedelmű utalást a kormányfők politikai nézeteire. Ezek a beszédek finom lenyomatát képezik a modern indiai történelemnek, ezáltal kiválóan alkalmasak diskurzuselemzésre.

A kiválasztott három államfő mandátuma India utolsó húsz évét fedi le, ez alatt az idő alatt az ország politikai irányvonalai helyenként változtak, helyenként viszont állandósulni bizonyultak.

4.1. MI ÁLLANDÓ...

Céлом összehasonlítani a három kormányfő beszédeit, de az összevetés nem lehet teljes, ha csupán kiragadom a beszédeket abból a történelmi-társadalmi-gazdasági környezetből, amelyben születtek. Atal Bihari Vajpayee miniszterelnöksége alatt India végrehajtotta második sikeres atomkísérletét, amivel kivívta a nemzetközi közösség ellenszenvét.⁷⁵ Egy évre rá, 1999-ben India megvívta a negyedik háborúját Pakisztánnal, amit más néven kargili válságnak is nevezünk.⁷⁶ 2001-ben pedig terror-támadás érte az indiai parlamentet.⁷⁷ Ezen történések segítik annak megértését, hogy miért beszélt Vajpayee olyan gyakran a nemzet védelméről és a terrorizmus visszaszorításának fontosságáról.

Manmohan Singh miniszterelnökségének következő 10 éve a békés gyarapodás jegyében telt. Az ország gazdasági növekedése egyes években 9% felett volt, és még a 2008-as válság alatt sem süllyedt 6% alá.⁷⁸ India ekkor kezdte el rendezni viszonyát Kínával,⁷⁹ és szintén ezen időszak alatt nyitott az ország Afrika⁸⁰ és Latin Amerika⁸¹ felé. Singh politikájának központjában a gazdasági fejlődés áll, és ez visszatükröződik beszédeiben is.⁸²

Narendra Modi az elmúlt 4 évben összesen 41 külföldi úton vett részt, amelyek során 52 országba látogatott el India népszerűsítésének érdekében.⁸³ Emellett

⁷⁵ BBC, *India explodes nuclear controversy*, 1998.05.11.

⁷⁶ BBC, *Kargil conflict timeline*, 1999.07.13.

⁷⁷ BBC, *Suicide Attack on Indian Parliament*, 2001.12.03

⁷⁸ Világbank csoport: <https://data.worldbank.org/country/india>.

⁷⁹ THE ECONOMIC TIMES, *PM Manmohan Singh goes to China: Resetting India-China economic relations*, 2013.10.21.

⁸⁰ BBC, *Vienpoint: India's growing interests in Africa*, 2011.05.24.

⁸¹ INDIA TODAY, *Indian PM visit to Brazil in 14 years to catapult bilateral relations to new high*, 2006.09.18.

⁸² „Afrika és Latin-Amerika kontinensei ma már a diplomácia új területei, és India elkötelezettsége valóban globális. Elismertük a függetlenségünk óta elért eredményeinkét, és látjuk, hogy a világ azt akarja, hogy India haladjon”- mondta Sing 2006. augusztus 15-én elmondott ünnepi beszédében.

⁸³ The New Indian Express, *In 41 trips to 52 countries in 4 years, PM Narendra Modi spent Rs 355 crore*: RTI, 2018.06.18.

ciklusának másik jellegzetes eleme a nagy fegyvervásárlások Franciaországtól⁸⁴ és Oroszországtól.⁸⁵ Ezen események alapján Modi politikáját nagyban meghatározza az ország képviselte, arcultata, és újra hangsúlyozásra kerül a nemzeti biztonság fontossága.

4.2. ...ÉS MI VÁLTOZOTT?

Mi az, ami nem változott? India problémái. Ezen problémák a szegénység leküzdése, az infrastruktúra kiépítettségének hiánya, az alacsony egészségügyi ellátás, az elmara-
dottak felzárkóztatása, a nők helyzetének javítása, a nemi egyenlőség elérése, az oktatás alacsony minősége, a munkanélküliség, a környezetszennyezés, valamint az infláció és a korrupció. Minden beszédben közös ez az elem, mindegyik kormányfő hangsúlyozza ezen problémák és kihívások leküzdésének fontosságát, minden évben újra és újra nagy szerepet játszik a miniszterelnökök beszédében.

A fent említett problémák minden beszédben felmerülnek, a sorrend ugyan más, de mivel az egyes miniszterelnökök is változtatják ezen problémák említésének sorrendjét, így a rangsorolás elhanyagolhatónak tekinthető. Fontos továbbá megemlíteni, hogy ezek a nehézségek nagyban összefüngenek egymással, így ha egy kormány meg akar oldani a fent említett problémák közül egyet, akkor számolnia kell azzal, hogy azt csak úgy teheti meg, ha a többi felszámolásával is foglalkozik.

Név	Atal Bihari Vajpayee	Manmohan Singh	Narendra Modi
Hivatali idő	1998–2004	2004–2014	2014–
India-kép	India egy felelős állam, ami követi a nemzeti érdekeit	India egy sokszínű liberális demokrácia, hatalmas gazdasági potenciállal	India egy ősi civilizáció modern kori újjáéledése
A függetlenségi mozgalom hősei	Mártírok, börtönbüntetésre kényszerültek	Nehru–Gandhi dinasztia és a Nemzeti Kongresszus	Mártírok, börtönbüntetésre kényszerültek
Beszédek főbb elemei	4 pillér: Béke, Biztonság, Fenntarthatóság, Demokrácia	Liberalizáció, gazdasági fejlődés elősegítése, FDI	<i>Suraj, Vikas</i>
Utalás a Védákra	Van	Nincs	Van, számos esetben
Szekularizmus kérdése	Hinduizmus vívmánya, <i>Sarva Dharma Sama Bhava</i> ⁸⁶	Alkotmány vívmánya	Hinduizmus vívmánya, <i>Sarva Dharma Sama Bhava</i>

84 BBC, *Rafale deal: Why French jets are at the centre of an Indian political storm*, 2018.09.26.

85 BBC, *S-400: India missile defence purchase in US-Russia crosshairs*, 2018.10.05.

⁸⁶ Hindu fogalom, amely szerint minden vallás *dharmája* (útja) hasonló, így az egyén maga választja meg melyik úton kíván haladni. Az indiai szekularizmus egyik vallási alapokon nyugvó alapvetése.

Kiemelt társadalmi csoport	<i>Aam Aadmi</i> , földművesek	<i>Aam Aadmi</i> , földművesek	Városi középosztály, földművesek
Felzárkóztatásra szoruló	<i>ST, SC, OBC</i> ⁸⁷	<i>ST, SC, OBC</i> , Vallási kisebbségek	<i>ST, SC, OBC</i>

*Atal Bihari Vajpayee, Manmohan Singh és Narendra Modi
India függetlenségének ünnepén elmondott beszédeinek sajátosságai*

4.3. MODI ÉS VAJPAYEE

Modi és Vajpayee retorikájának összehasonlítása arra enged következtetni, hogy melyek azok az újítások, amelyek legfőképp formálták a párt stratégiáját vagy akár a hindutva ideológiát az elmúlt húsz évben.

Mindketten említést tesznek Gandhiról, de míg Vajpayee csupán megemlékezik a függetlenségi mozgalom egyik nagy alakjáról, addig Modi legitimációs eszközként használja. Emellett Vajpayee szintén csak említés szintjén emlékszik meg Sardar Patelről és Jawaharlal Nehruról is.⁸⁸

Mind Vajpayee, mind Modi használ hindu nacionalista jelképeket. Vajpayee „ötezer éves civilizáció”⁸⁹ örököseként tekint Indiára, Modi hasonlóképp beszél az országról: „Ez az ország egy ősi kulturális örökség alapjaira épült.”⁹⁰ Emellett szót ejtenek Krisna és Ráma nagyságáról is.⁹¹ Modi nem csak a hindu isteneket magasztalja, hanem az ókori India nagy történelmi alakjait is, mint amilyen például Asóka is.⁹²

Vajpayee és Modi is tesz utalást a Védákra, és más hindu szent szövegekre. Vajpayee az *Agenda for Building a Proud and Prosperous India* című, 1999. október 16-án elmondott beszédében így módon sarkallja Indiát a jövőbeli kihívások leküzdésére: „Folytassuk úgy, ahogy a *Gíta* tanácsolja.”⁹³ – ezzel utalva a *Bhagavad-Gíta* tanításaira.

Az alapvető különbségek a két miniszterelnök retorikájában a különböző aktuálpolitikai környezetből adódnak. Vajpayee miniszterelnöksége idején a nemzetközi és az Indiában folyó események miatt a hangsúly az ország biztonságának megőrzésén és a nemzeti

⁸⁷ Bejegyzett törzsek, Bejegyzett kasztok, Egyéb alsó kasztok. Az indiai társadalom legszegényebb rétegeit összefogó csoportok, akiket az indiai alkotmány számos előnyben részesít pl. az oktatás terén.

⁸⁸ Mindkét miniszterelnök kiemeli a függetlenségi mozgalom hőseit beszédeiben, bár évről évre más és más történelmi alakokról tesznek említést, Vajpayeenél nem beszélhetünk egy kiemelkedő alakról, Modi esetében pedig Sardar Patel a meghatározó.

⁸⁹ Atal Bihari VAJPAYEE, *Prime Minister Shri Atal Bihari Vajpayee's Independence Day Address*, Új-Delhi, 2001.08.15.

⁹⁰ Narendra MODI, *Prime Minister's Independence Day Address*, Új-Delhi, 2014.08.15.

⁹¹ Narendra MODI, *PM addresses the nation from ramparts of the Red Fort on 71st Independence Day*, Új-Delhi, 2017.08.15.

⁹² Narendra MODI, *PM addresses the nation from ramparts of the Red Fort on 72nd Independence Day*, Új-Delhi, 2018.08.15.

⁹³ Atal Bihari VAJPAYEE, *Agenda for Building a Proud and Prosperous India*, Új-Delhi, 1999.10.16.

érdek érvényesítésén volt, míg Modi ciklusa alatt a békés prosperitás áll a beszédek központjában. Vajpayee retorikájában is jelen volt a gazdasági fejlődés fontossága, ám nem ez alkotta beszédeinek központi elemét.

Vajpayee Indiát felelősségteljes államnak nevezi, amely az atomfegyverek meglétére csupán önvédelmi eszközként tekint, nem pedig nemzetközi fenyegetésként.⁹⁴ Amikor egy olyan szekuláris állam, mint India háborút vív egy muszlim országgal, nevezetesen Pakisztánnal, akkor a hindu nacionalizmus Vajpayee beszédeiben háttérbe szorul, és helyét felváltja India sokszínűségének hangsúlyozása.⁹⁵

Emellett Vajpayee többször is használja⁹⁶ a *Sarva Dharma Sama Bhava* kifejezést, ami a szekuláris India egyik politikai alapelve, ugyanakkor hindu nacionalista is, hiszen ahogy később Manmohan Singh beszédeiben láthatjuk, egy Kongresszus párti politikus az indiai szekularizmust az alkotmányból eredezteti, nem pedig egy ősi hindu gyakorlatból. A miniszterelnök nem véletlenül mondja azt, hogy ennek az elvnek a kísérleti helye Kasmír,⁹⁷ Dzsammu és Kasmír-völgy területek muszlim lakossága meghaladja a 68%-ot a 2011-es népszámlálás⁹⁸ adatai alapján. Modi ezzel szemben nem a szekularizmusra, hanem a kulturális-vallási sokszínűségre helyezi a hangsúlyt, minden függetlenség napi beszédében találunk a sokszínűséget üdvözlő mondatokat: „Mi a nagyszerű és hatalmas kultúra emberei vagyunk. Ez az ország tele van diverzitással, színekkel és szépségekkel.” – mondta Modi 2016. augusztus 15-én, az Indiai Függetlenség napi ünnepségen.⁹⁹

A két hindu nacionalista miniszterelnök között még egy másik alapvető különbség is fellelhető: a kormányzás, és azzal kapcsolatos szóhasználat. Modi továbbra is a szolgálat (*sewak*) és a jó kormányzás (*sura*) szavakat használja, Vajpayee szókészletében egyik szó sem szerepel. Amikor a kormányzatról van szó, Vajpayee a jó kormányzás és nemzetépítés szavakat használja leginkább.

Modi számos alkalommal visszautal a Vajpayee vezette kormányzat sikereire, amelyet a Kongresszus párti vezetés kritikájára használ: „amikor Atal Ji¹⁰⁰ kormánya volt az országban, az ország IT-szektorának növekedési üteme 40% volt, amikor az UPA-1¹⁰¹ hatalomra került, 40% -ról, 30% -ra csökkent.”¹⁰² Emellett Modi továbbviszi Vajpayee elképzeléseit a fenntartható fejlődéssel, környezetvédelemmel és a technológiai innováció szükségességével kapcsolatban.

⁹⁴ Atal Bihari VAJPAYEE, *Prime Minister Shri Atal Bihari Vajpayee's Independence Day Address*, Új-Delhi, 1999.08.15.

⁹⁵ Lásd: pl.: Atal Bihari VAJPAYEE, *Prime Minister Shri Atal Bihari Vajpayee's Address to 57th Session of United Nations General Assembly*, New York, 2002.09.13.

⁹⁶ Atal Bihari VAJPAYEE, *Prime Minister Shri Atal Bihari Vajpayee's Independence Day Address*. Új-Delhi, 1999.08.15.

⁹⁷ Tagállam az indiai-pakisztáni határ mentén.

⁹⁸ CENSUS INDIA, 2011.

⁹⁹ Narendra MODI, *Text of PM's Speech at Red Fort*, Új-Delhi, 2016.08.15.

¹⁰⁰ A Ji az adott illető megbecsültségére utal.

¹⁰¹ A Kongresszus által létrehozott koalíció első kormánya Manmohan Singh vezetésével.

¹⁰² Narendra MODI, *Full text of Shri Narendra Modi addressing Bharatha Gellisi Rally in Bengalore*, Karnataka, 2013.11.17.

4.4. MODI ÉS SINGH

Narendra Modi és Manmohan Singh beszédeinek összehasonlítása a dolgozat szempontjából azért fontos, hogy felfedje azt, amiről egy politikai beszéd kapcsán el lehet feledkezni: mi az, amiről egy politikus nem beszél. Négy olyan alapvető fontosságú eltérést vizsgáltam a beszédekben, amely rámutat a két párt közti ideologikus ellentétekre.

Narendra Modival ellentétben Manmohan Singh csak a modern India történeti síkján mozog, és nem tér vissza a védikus időkhöz. Mahatma Gandhinak mindkét miniszterelnök beszédében nagy szerep jut, ám Modival ellentétben Singh nem legitimációs eszközként, hanem pusztán tiszteletadás céljából: „Ma ismét emlékeznünk kell a nemzetünk atyja, Mahatma Gandhi áldozatára és elkötelezettségére, valamint álmaira egy független nemzet számára.” – mondta Singh 2005. augusztus 15-én.¹⁰³ Hasonló szerepet kapnak Singh beszédeiben a Nehru–Gandhi család tagjai, akikről minden vizsgált beszédben említést tesz, emellett fontos leszögezni, hogy a függetlenségi mozgalom többi szereplője, Sardar Patel, Babasaheb Ambedkar,¹⁰⁴ Subhas Chandra Bose¹⁰⁵ és társaik Singh beszédeiben nem kapnak kiemelkedő szerepet, de Modi minden vizsgált beszédben igyekszik kiemelni a modern India alapító alakjait.

Érdekes megvizsgálni a miniszterelnökök India függetlenségi törekvéseihez történő hozzáállását: Modi függetlenségi harcról beszél, és hősként kezeli nem csak a fent említett személyeket, hanem azokat a közembereket is, akik börtönben töltötték életük egy részét India függetlenségéért.¹⁰⁶ Ezzel szemben Singh keveset beszél a független India előtti időkről; mozgalomként tekint a függetlenedés időszakára, és beszédeiben Nehru miniszterelnökként elért sikereit méltatja, vagy Gandhi előtt tiszteleg.¹⁰⁷

„Alkotmányunk egyenlőséget biztosít minden vallás számára. Minden vallás biztonságot élvez a Köztársaságunkban.” – mondta Singh 2005-ös függetlenség napi beszédében.¹⁰⁸ Singh tehát a szekularizmust nem a hindu gyakorlatból vezeti le, hanem az alkotmányból. Singh a vallási közösségeket azonos módon kezeli India pozitív diszkrimináció alá eső csoportjaival. Ez a három csoport már Vajpayeenél és Modinál is fontos szerepet kap, hiszen ezek a társadalom legszegényebb rétegei. Ugyanakkor csak Singh beszél kisebbségekről (*minorities*),¹⁰⁹ akiket a vallási közösségekkel azonosít, és ők is a társadalom leszakadó elszegényedő rétegeit alkotják. Singh 15 pontos programot hozott létre felzárkóztatásukra 2005-ben.¹¹⁰

Ahogy Modi kritikával illeti a Kongresszust a korrupciós ügyei miatt, úgy Singh is felszólal a hindu nacionalista ellenzéke ellen: „Akik gyűlöletet és szélsőségességet

¹⁰³ Manmohan SINGH, *PM's Independence Day Address*, Új-Delhi, 2005.08.15.

¹⁰⁴ India alkotmányának fő tervezője.

¹⁰⁵ A függetlenségi mozgalom egy alakja, a Nemzeti Kongresszus fiatalokból álló ágának vezetője.

¹⁰⁶ Narendra MODI, *India's strength lies in simplicity of Indians & their unity: PM Narendra Modi on 69th Independence Day*, Új-Delhi, 2015.08.15.

¹⁰⁷ Manmohan SINGH, *Prime Minister's Independence Day Address*, Új-Delhi, 2013.08.15.

¹⁰⁸ Manmohan SINGH, *Prime Minister's Independence Day Address*, Új-Delhi, 2005.08.15

¹⁰⁹ Az alkotmány ellentétben Singhgel nem csak a vallási kisebbségeket érti a kisebbség szó alatt.

¹¹⁰ Manmohan SINGH, *Prime Minister's Independence Day Address*, Új-Delhi, 2005.08.15

hangoztatnak, akik a kommunizmus vírusát terjesztik, és akik hisznek az erőszakban és a terrorizmusban, azoknak nincs helye a társadalmunkban.”¹¹¹ Jelentős különbség a két politikus között, hogy míg Modi mindig megnevezi a kritikája alanyait, addig Singh csupán utalást tesz rájuk.

Singh és Vajpayee beszédeiben a közember (*aam aadmi*), a földműves (*kisaan*), és a katona (*jawan*) kapnak szerepet. A közember, akinek érdekében működik a kormány, a földműves, aki azért fontos, mert India társadalma még mindig agrártársadalomnak nevezhető,¹¹² és a katona, aki megvédi Indiát,¹¹³ Modi beszédeiben is jelen vannak, ám megjelenik egy másik társadalmi csoport is: a városi középosztály.¹¹⁴ A középosztály nem csak Modinak, hanem a BJP-nek is fontos társadalmi csoport, hiszen ez a réteg adja a párt legfőbb szavazóköreit.¹¹⁵

4.5. MODI ÉS ADVANI: MÉGSINCS ÚJ A NAP ALATT?

Modi, Vajpayee és Singh beszédeit vizsgálva a következő következtetéseket vontam le. Először is, bár Modi és Vajpayee ideológiai háttére ugyan megegyezik, ám a kormányzás filozófiai alapvetése eltér a két miniszterelnöknél. Másodszor, Modi beszédeiben sokkal fontosabb szereplő a *vikas*, míg Vajpayee a nemzeti érdeket állítja középpontba. Végül pedig Singh elismeri a vallási közösségek létét, beszédeiben utal a felzárkóztatásuk fontosságára, ilyen elemet egyik hindu nacionalista miniszterelnöknél sem láthatunk.

Ezen következtetések újabb kérdésfelvetéshez vezettek, amihez további kutatásra volt szükség. Mit jelent pontosan a jó kormányzás Modi retorikájában, és a *suraj*nak lehet-e bármilyen előképe a hindu nacionalizmus ideológiájában? Mennyire létezik összhang a hindu nacionalizmus és a gazdasági fejlődés között, miképp létezik együtt a modernitás és a hindu tradíció? Ha Savarkar is elismeri az India területén létrejött, a hinduizmus mellett párhuzamosan jelen lévő vallásokat, akkor miért nincs hasonló megkülönböztetés a BJP pártpolitikájában, illetve miért nincs utalás a vallási közösségekre a hindu nacionalista miniszterelnökök beszédeiben?

A fent említett kérdésekre Lal Krishna Advani beszédeinek vizsgálata során találtam választ. Advani a független India megalakulása óta része a politikai szférának, tagja volt a *Jana Sanghnak*, és elnöke volt a párt utódjának, a *Bharatiya Janata* Pártnak is, amelynek egyúttal belügyminisztere is volt a Vajpayee-kormány alatt. Beszédei olyan politikai filozófiai elmélkedéseket tartalmaznak, amelyek választ adtak Modi retorikájával kapcsolatos kérdéseimre. Az azonosság a különböző fogalmak azonos definiálásában

¹¹¹ Manmohan SINGH, *PM's speech in Parliament on the occasion of 60th anniversary of India's Independence*, Új-Delhi, 2007.08.15.

¹¹² GÁTHY, 295.

¹¹³ A Világbank csoport adatai alapján 2016-ban India a világ egyik legnépesebb hadseregét tudhatta magáénak, közel 3 millió alkalmazottal.

<https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.TOTL.P1?locations=IN>.

¹¹⁴ Narendra MODI, *PM Modi at 70th Independence Day Celebrations at Red Fort*, Új-Delhi, 2016.08.15.

¹¹⁵ SEN, *i.m.*, 103.

keresendő: a *suraj* fogalmát mindkét politikus a demokratikus értékek megőrzéseként, és értékalapú politikaként értelmezi.¹¹⁶

A jó kormányzás, a modernizáció és tradíció együttélése Advani beszédeiben az úgynevezett integrál humanizmushoz köthető. A fogalom nem Advanitól származik, a Jana Sangh egy korábbi politikusa, Pandit Deendayal Upadhyaya használta először, és emelte be a hindutva ideológiájába.

Az integrál humanizmus alapja a *dharma* által fenntartott társadalom, ami már évszázadokkal ezelőtt működött Indiában: „ott kell folytatnunk, ahol abbahagytuk ezer évvel ezelőtt, mikor az idegen hódítók megzavarták életünket.” – írta Upadhyaya.¹¹⁷ A világ más tájairól érkező ideológiák nem univerzálisak, és a múlttól nem lehet megválni, hiszen minden országnak megvannak a saját történelmi-gazdasági-társadalmi sajátosságai. A *dharmát* Upadhyaya nem vallási, vagy valláshoz kapcsolódó elemként határozza meg, hanem jogként, az állam gerinceként, egyfajta alkotmányként. A *dharmától* való eltérés káros lehet a társadalomra és az egyénre nézve. Az egyén szerepe is kiemelkedő fontosságú, hiszen ha az egyén is a *dharma* szerint cselekszik, akkor ennek következményeként a társadalom felépítése harmonikussá válik – Upadhyaya filozófiai értekezése emiatt humanista.¹¹⁸ Tehát, ha az együttműködés megtalálható a társadalomban, akkor az a fejlődés egyik sarokkövévé válik. A másik fontos szempont a fejlődés szempontjából az intézményesülés. Egy olyan társadalmi-politikai struktúrában, mint amilyen a modern állam, az intézményrendszer az állam működésének legfőbb biztosítója, viszont az intézményrendszernek összhangban kell lennie a civilizációs vívmányokkal.¹¹⁹

A gazdasági szerkezetnek azonban meg kell védenie az egyént, és tekintettel kell lennie az élet kulturális és egyéb értékeire. Ezzel Upadhyaya egyensúlyba próbálja helyezni a *dharmából* eredő tradíciókat a modernizációval, és a modern államfelépítéssel.

Ennek az integrál humanizmusnak a következménye a jó kormányzás is, amire Upadhyaya nem tér ki, de Advani már megfogalmazza annak elemeit. Advani szerint a jó kormányzás alapja az értékeken alapuló politika, amely merít az ősi tradíciókból¹²⁰ és tekintettel van India kulturális és politikai örökségére.¹²¹ Emellett fontos a demokratikus értékek megőrzése, illetve a nemzet érdekeinek szem előtt tartása: mindig a nemzet az első, soha nem az önös hatalmi érdek. A jó kormányzás elősegíti a társadalom harmonikus együttműködését.¹²²

¹¹⁶ Lal K. ADVANI, *Speech by Shri L.K. Advani at the National Summit Organised by the Foundation for Restoration of National Values*, 2008.11.18.

¹¹⁷ Pandit Deendayal UPADHYAYA, *Integral humanism*, Bombay, 1965. <http://www.bjp.org/en/about-the-party/philosophy?u=integral-humanism> (Utolsó letöltés 2019.01.06.), Chapter 1.

¹¹⁸ Lásd: UPADHYAYA, *i.m.*, Chapter 2.

¹¹⁹ Lásd: *Uo.*, Chapter 4.

¹²⁰ Advani is hangsúlyozza, hogy a politikai vezetőknek a *Bhagavad Gita* tanításai alapján kell kormányozniuk.

¹²¹ Lal K. ADVANI, *Presidential address by Shri L.K. Advani to the BJP National Council*, Új-Delhi, 2004.10.27.

¹²² Lal K. ADVANI, *Presidential Address by Shri L.K. Advani, Bharatiya Janata Party National Convention 28-30*, Mumbai 2005.12.03.

Narendra Modihoz hasonlóan Advani is kitért arra, hogy a Kongresszus a *swaraj* világában él, ezzel szemben a BJP a *suraj*t kívánja megvalósítani. Emellett Advani szintén szolgálatnak látta a kormányzást.

A szekularizmus és a vallási közösségek kérdésében Advani azt mondja, hogy a Kongresszus azért említi meg a vallási kisebbségeket, hogy megkülönböztesse őket a hindu többségtől, és hogy ezzel is „megvegye” a közösségek szavazatát. A BJP ezzel szemben azért nem tesz soha megkülönböztetést, mert az ő ideológiájuk szerint a többség és a kisebbség a párt szemében egyenlő.¹²³ „A BJP nem kisebbség-ellenes, hanem megkülönböztetés ellenes.” – mondta Advani.¹²⁴ Modi követi a BJP taktikáját, beszédeiben csupán nagyon kivételes esetekben szól a vallási kisebbségekről, és ekkor is az érdekükben elkövetett rendelkezésekről beszél. 2018-as beszédében¹²⁵ Modi a muszlim nőknek tett ígéretet az „őket körülvevő ördögi rendszer” felszámolására. Fontos megjegyezni Modi ezen ígéretével kapcsolatban, hogy az „ördögi rendszert” a muszlim bíraskodással azonosítja. A BJP és a hindu nacionalizmus egyik politikai célja az egységes polgári törvénykönyv létrehozása, ami felváltaná a mostani vallási közösségek által működtetett igazságszolgáltatási struktúrát.

4.6. MODI BRANDÉPÍTÉSI STRATÉGIÁJA

Modi, Vajpayee, Singh és Advani beszédeinek összehasonlítása arra engedett következtetést adni, hogy Modi ideológiai szempontból nem hoz semmilyen újítást, ám szónoki képességeivel, és a különböző, már meglévő taktikák kombinálásával olyan kampánytervet alkotott, amely nem csak újszerűen hatott, hanem gyökeresen megváltoztatta az indiai politikát.

Modi nem csak a saját *brandjének* kialakítását tűzte ki célul, hanem főminisztersége alatt Gudzsarát, miniszterelnöksége alatt pedig India arculatát is. 2014-es függetlenség napi beszédében számtalanszor megemlíti a nemzeti karakter kialakításának fontosságát.¹²⁶ 2015-ben már India-csapatról beszél, amely a fejlődés útján halad.¹²⁷

Modi stratégiájának három központi elemét az előző fejezetekben taglaltam. Az első ilyen elem a tagállami szinten bevetett taktikák állami szintre vitele volt, például a holografikus kivetítés, mellyel választásokat nyert Gudzsarátban, és amit később országos kampányában is alkalmazott. A második elem a közösségi média használata, amivel a fiatalok felé nyit. A harmadik elem a gazdasági fejlődés központba állítása, sőt, sok esetben túlhangoztatása, amely elfedi a 2002-es eseményeket, illetve a szélsőséges hindu nacionalista ideológiát.¹²⁸

¹²³ Lal K. ADVANI, *BJP against minoritism, not minorities*, Új-Delhi, 2008.07.12.

¹²⁴ *Uo.*

¹²⁵ Narendra MODI, *PM addresses the nation from ramparts of the Red Fort on 72nd Independence Day*, Új-Delhi, 2018.08.15.

¹²⁶ Narendra MODI, *Text of PM's Speech at Red Fort*, Új-Delhi, 2014.08.15.

¹²⁷ Narendra MODI, *India's strength lies in simplicity of Indians & their unity: PM Narendra Modi on 69th Independence Day*, Új-Delhi, 2015.08.15.

¹²⁸ BUSINESS TODAY, *Just the right image*, 2014.06.08.

5. KONKLÚZIÓ

Dolgozatomban azt vizsgáltam, hogy beszédei által Narendra Modi milyen újításokat emelt be az indiai közéletbe, és vajon változtatott-e a hindu nacionalizmus ideológiái hátterén, és ha igen, azt milyen módon tette.

A független India első harminc évében a hindu nacionalista pártok nem voltak a politikai élet meghatározó szereplői. A Kongresszus által elképzelt multikulturális és demokratikus intézményeken és szekuláris alkotmányos alapelveken nyugvó indiai államiság ugyanis a plurális indiai társadalom széles rétegeinek érdekeit képviselte, amely ellen a többségi elven alapuló *Jana Sangh* kevés eséllyel vehette fel a versenyt. A BJP az 1990-es évek közepe óta a hindu nacionalizmust mérsékelt formáját képviseli, amivel az elmúlt húsz évben kétszer is megnyerte a választásokat.

A hindutva ideológiája alapján három felvetést fogalmaztam meg Modi beszédeivel kapcsolatban. Az első feltételezésem a hindu kultúra és tradíció dicsőítése, a nagy hindu történelmi alakok gyakori emlegetése volt. Modi és Vajpayee beszédeiben is előfordultak ilyen elemek, bár a hangsúly nem csak a magasztaláson volt, hanem mindkét miniszterelnök érzékeltetni kívánta a folytonosságot az ókori indiai civilizáció és a mai India között.

A második felvetésem az volt, hogy a beszédekben helyet foglalnak majd a hindu nacionalista politika szimbólikus elemei: a tehénlevágás betiltása és az egységes polgári törvénykönyv megalkotása. Modi Gudzsarát főminisztereként jóval gyakrabban hangsúlyozta ezeket az elemeket, főként a Kongresszus vezette központtal és a muszlim lakossággal szemben. Miniszterelnöksége alatt viszont csak utalás szintjén tett róluk említést, például a muszlim nők „megvédése” esetében is.

Végül feltételeztem, hogy mivel a hindu nacionalista ideológiaként jelenik meg a BJP-ben, Modi kiemeli majd a hindu vagy akár a nemzeti érdekek fontosságát. Modi beszédeiben nem volt erre egyértelmű utalás. Vajpayee retorikájának lehetséges magyarázatául szolgálnak a következő események: az, hogy kormányzása alatt India elvégezte második sikeres atomkísérletét, háborút vívott Pakisztánnal, és számos terrortámadás érte az országot, köztük az indiai parlamentet is. Ezen események tükrében levonhatjuk a következtetést, hogy Vajpayee számára főként biztonságpolitikai szempontok miatt volt fontos a nemzeti érdekek konzekvens hangsúlyozása.

A muszlimok ellen elkövetett pogrom után Modinak új imázsra volt szüksége, amivel leplezni tudta a 2002-ben történeteket. A „*vibrant Gujarat*” program, a *vikas* és a *Sadbhava* Misszió, mind a pogrom elfedését célozták meg. A sajátos tagállami szubnacionalizmus először inkluzívna hatott, de Modi később hangsúlyozta, hogy a gudzsarátiak alatt a hindu többséget érti.

Dolgozatom második felében összehasonlítottam Modi beszédeit más indiai politikusok megnyilatkozásaival. A két BJP párti miniszterelnök, Vajpayee és Modi beszédeiben az ideológiai alap megegyezett, jól kivehetővé váltak a hindu nacionalista elemek. A két miniszterelnöknél hangsúly-eltolódás is megfigyelhető: Modi a *surajra* fókuszál, Vajpayee pedig a nemzeti érdekre.

Manmohan Singh Kongresszus párti miniszterelnök beszédeinek elemzése abba engedett belátást nyerni, hogy mik azok a témák, amikről Modi nem beszél. Az indiai

függetlenedési folyamatot Singh erőszakmentes mozgalomnak, Modi pedig harcnak nevezi, továbbá Singh Indiát nem egy civilizáció örököseként, hanem egy modern liberális nemzetállamként nevezi meg. Singh számos alkalommal kihangsúlyozza a vallási kisebbségek felzárkóztatásának fontosságát, Modi ezzel szemben egyszer sem beszélt vallási kisebbségekről.

A miniszterelnöki beszédek elemzése után három fő probléma került felszínre, amelyek megoldására Lal Krishna Advani beszédeiben találtam választ. Modi jó kormányzáshoz való ragaszkodása egy korábbi párttag filozófiai meglátásához kötődnek, akihez Advani beszédein keresztül jutottam el. Pandit Deendayal Upadhyaya és az integrál humanizmus filozófiája egyszerre magyarázza azt, hogy a Modi által túlhangoztatott fejlődés nem újítás, csupán a hindu nacionalizmus egyik ideológiai eleme, emellett pedig a jó kormányzás Upadhyaya szerint a társadalom együttműködésében rejlik, amit Advani formál át a demokratikus értékek fontosságának beemelásával.

Modi sikere tehát nem az ideológiai megújulásban vagy az új választási taktikák alkalmazásában rejlik, hanem a már korábban bevált eszközök megválogatásával, amelyeket még eredményesebbé tudott tenni a miniszterelnök karizmája és jó szónoki képességei.

REZÜMÉ

Narendra Modi India miniszterelnöke a modern indiai politikai karizmatikus alakja. A miniszterelnökre 2002-ben figyelt fel a világ, amikor Gudzsarátban főminisztersége alatt muszlim-ellenes pogrom tört ki, amelynek megállítása érdekében Modi csak hetekkel később vetette be a hatósági erőket. Narendra Modit azóta is érik vádak a zavargásokkal kapcsolatban, ami láthatóan nem töri meg pályafutását: Modit Gudzsarátban a pogromot követően még kétszer újraválasztották, és 2014-ben India miniszterelnöke lett. Modi híres kiváló szónoki képességeiről, és hosszúra nyúló ünnepi szónoklatairól, beszédei állandó témája a hindu nacionalizmus.

Kutatásom során a miniszterelnök beszédeit elemzem a diskurzuselemzés módszerével. Arra keresem a választ, hogy Modi beszédeiben milyen szerep jut a hindu nacionalizmus ideológiájának. Továbbá összehasonlítom a miniszterelnök elődjének, Atal Bihari Vajpayee-nek és a Bharatiya Janata Párt egykori vezetőjének, Lal Krishna Advaninak retorikájával, hiszen maguk is a hindu nacionalizmus hirdetői. Emellett fontosnak tartom bemutatni, hogy milyen témákkal foglalkoznak az ellenzéki beszédek, amihez Manmohan Singh egykori Kongresszus párti miniszterelnök szónoklatait veszem alapul.

Moditva: Hindu nationalism in Narendra Modi's speeches

Narendra Modi, recently re-elected Prime Minister of India, is a charismatic figure in today's Indian politics. The prime minister was first noticed by foreign political leaders in 2002, when an anti-Muslim pogrom broke out in the state of Gujarat, where Modi had only stood up against and deployed police forces to the region a few weeks later. Narendra Modi has been accused ever since, which apparently did not break his political career: Modi has been re-elected twice after the pogrom in Gujarat and in 2014 he was elected the Prime Minister of India. Modi is famous about his excellent rhetorical skills, and his long ceremonial speeches, where the topic is mostly about Hindu nationalism.

During my research, I analysed the Prime Minister's speeches with the methodology of discourse analysis. I examined the role of the ideology of Hindu nationalism in Modi's speeches. Moreover, I investigated Modi's speeches and I compared them with former Prime Minister Atal Bihari Vajpayee's and Bharatiya Janata former leader, Lal Krishna Advani's speeches. What kind of rhetoric are used by in their speeches, representing the features of the Hindu nationalism. In addition, I consider it is important to show what topics the opposition's speeches contain, based on the speeches of former Congressman Prime Minister Manmohan Singh.

IRODALOMJEGYZÉK

- W. ANDERSEN, és S. D. DAMLE, *The Brotherhood in Saffron—The Rashtriya Swayamsevak Sangh and Hindu Revivalism*, New Delhi, Vistaar Publications, 1987.
- Dr Alex DAVIS, *Why Narendra Modi is Building the World's Tallest Statue in Gujarat*, <https://www.aii.unimelb.edu.au/blogs/why-narendra-modi-building-worlds-tallest-statue-gujarat/> 2018. (Utolsó letöltés 2019.01.06.)
- GÁTHY Vera, *India: A múltból a jövő felé*, Bp., Typotex / Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2017.
- Thomas Bloom HANSEN, *The saffron wave: democracy and Hindu nationalism in modern India*, Princeton, Princeton University Press, 1999.
- Christophe JAFFRELOT, *Hindu Nationalism. A Reader*, Princeton, Princeton University Press, 2007.
- Christophe JAFFRELOT, *The Modi-centric BJP 2014 election campaign: new techniques and old tactics*, Contemporary South Asia, 23:2, 2015, 151–166.
- Christophe JAFFRELOT, *Narendra Modi between Hindutva and subnationalism: The Gujarati asmita of a Hindu Hriday Samrat*, India Review, 15:2, 2016, 196–217.
- Suhas PALSHIKAR, *The BJP and Hindu Nationalism: Centrist Politics and Majoritarian Impulses*, South Asia: Journal of South Asian Studies, 38:4, 2015, 719–735.
- V. D. SAVARKAR, *Hindutva: Who is Hindu?* Bombay, Savarkar Sadan, 1923.
- Ronojoy SEN, *Narendra Modi's makeover and the politics of symbolism*, Journal of Asian Public Policy, 9:2, 2016, 98–111.
- Joseph THARAMANGALAM, *Moditva in India: a threat to inclusive growth and democracy*, Canadian Journal of Development Studies / Revue canadienne d'études du développement, 37:3, 2016, 298–315.
- Pandit Deendayal UPADHYAYA, *Integral humanism*, Bombay, 1965.
<http://www.bjp.org/en/about-the-party/philosophy?u=integral-humanism> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).

BESZÉDEK

- L. K. ADVANI, Presidential address by Shri L.K. Advani to the BJP National Council, New Delhi, 2004.10.27, <http://www.bjp.org/en/national-executive-2015/2004/presidential-speech-by-shri-lk-advani> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).
- L. K. ADVANI, Presidential Address by Shri L.K. Advani, Bharatiya Janata Party National Convention 28–30, Mumbai 2005.12.03., <http://www.bjp.org/en/media-resources/speeches/presidential-address-by-shri-lk-advani-1> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).
- L. K. ADVANI, Speech by Shri L.K. Advani at the National Summit Organised by the Foundation for Restoration of National Values, 2008.11.18, <http://www.bjp.org/en/media-resources/speeches/speech-by-shri-l-k-advani-at-the-national-summit-organised-by-the-foundation-for-restoration-of-national-values> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).
- L. K. ADVANI, BJP against minoritism, not minorities, New Delhi, 2008.07.12
<http://lkadvani.in/speeches-8.php> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).

- Narendra MODI, *Shri Narendra Modi's Concluding speech at Sadbhavana Mission*. Ahmedabad, 2011.09.19. <https://www.narendramodi.in/sadbhavana-mission-closing-speech-by-honble-cm-2696> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).
- Narendra MODI, *Shri Narendra Modi's speech on 67th Independence Day Celebrations at Bhuj*. Bhuj 2013.08.15 <https://www.narendramodi.in/shri-narendra-modis-speech-on-67th-independence-day-celebrations-at-bhuj-2791> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).
- Narendra MODI, *Text of PM's Speech at Red Fort*, New Delhi, 2014.08.15. <https://www.narendramodi.in/text-of-pms-speech-at-red-fort-2> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).
- Narendra MODI, *Text of Prime Minister, Shri Narendra Modi at the launch of Swachhata Mission*, New Delhi, 2014.10.02. <https://www.narendramodi.in/text-of-prime-minister-shri-narendra-modi-at-the-launch-of-swachhata-mission-2872> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).
- Narendra MODI, *India's strength lies in simplicity of Indians & their unity: PM Narendra Modi on 69th Independence Day*, New Delhi, 2015.08.15. <https://www.narendramodi.in/text-of-prime-minister-shri-narendra-modi-s-address-in-hindi-to-the-nation-from-the-ramparts-of-the-red-fort-on-the-69th-independence-day-211475> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).
- Narendra MODI, *PM Modi at 70th Independence Day Celebrations at Red Fort*, New Delhi, 2016.08.15. <https://www.narendramodi.in/pm-modi-at-70th-independence-day-celebrations-at-red-fort-delhi-511785> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).
- Narendra MODI, *PM addresses the nation from ramparts of the Red Fort on 71st Independence Day*, New Delhi, 2017.08.15. <https://www.narendramodi.in/pm-modi-at-71st-independence-day-celebrations-at-red-fort-delhi-536570> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).
- Narendra MODI, *PM addresses the nation from ramparts of the Red Fort on 72nd Independence Day*, New Delhi, 2018.08.15. <https://www.narendramodi.in/pm-addresses-nation-from-ramparts-of-red-fort-on-72nd-independence-day-541104> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).
- Manmohan SINGH, *Prime Minister's Independence Day Address*, New Delhi, 2005.08.15. <https://archivepmo.nic.in/drmanmohansingh/speech-details.php?nodeid=160> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).
- Manmohan SINGH, *Prime Minister's Independence Day Address*, New Delhi, 2006.08.15. <https://archivepmo.nic.in/drmanmohansingh/speech-details.php?nodeid=353> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).
- Manmohan SINGH, *Prime Minister's Independence Day Address*, New Delhi, 2007.08.15. <https://archivepmo.nic.in/drmanmohansingh/speech-details.php?nodeid=551> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).
- Manmohan SINGH, *PM's speech in Parliament on the occasion of 60th anniversary of India's Independence*, New Delhi, 2007.08.15. <https://archivepmo.nic.in/drmanmohansingh/speech-details.php?nodeid=552> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).
- Atal Bihari VAJPAYEE, *Prime Minister Shri Atal Bihari Vajpayee's Independence Day Address*, New Delhi, 1999.08.15. <https://archivepmo.nic.in/abv/speech-details.php?nodeid=9169> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).

Atal Bihari VAJPAYEE, *Agenda For Building a Proud and Prosperous India*, New Delhi, 1999.10.16. <https://archivepmo.nic.in/abv/speech-details.php?nodeid=9170> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).

Atal Bihari VAJPAYEE, *Prime Minister Shri Atal Bihari Vajpayee's address to 57th Session of United Nations General Assembly*, New York, 2002.09.13. <https://archivepmo.nic.in/abv/speech-details.php?nodeid=9126> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).

CIKKEK

BBC NEWS: *Why India's Hindu hardliners want to sideline Mahatma Gandhi*, 2017.01.30. <https://www.bbc.com/news/world-asia-india-38794202> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).

BBC NEWS: *India: Is Gujarat synonymous with development thanks to Modi?*, 2017.12.14. <https://www.bbc.com/news/world-asia-41988785> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).

BBC News: *Kargil conflict timeline*, 1999.07.13. http://newsvote.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/387702.stm (Utolsó letöltés 2019.01.06.).

BBC NEWS: *India explodes nuclear controversy*, 1998.05.11. http://news.bbc.co.uk/onthisday/hi/dates/stories/may/11/newsid_3664000/3664259.stm (Utolsó letöltés 2019.01.06.).

BBC NEWS: *Viewpoint: India's growing interests in Africa*, 2011.05.23. <https://www.bbc.com/news/business-13519119> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).

BBC NEWS: *Suicide Attack on Indian Parliament*, 2001.12.01, http://news.bbc.co.uk/onthisday/hi/dates/stories/december/13/newsid_3695000/3695057.stm (Utolsó letöltés 2019.01.06.).

BBC NEWS: *Rafale deal: Why French jets are at the centre of an Indian political storm*, 2018.09.26. <https://www.bbc.com/news/world-asia-india-45636806> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).

BBC NEWS: *S-400: India missile defence purchase in US-Russia crosshairs*, 2018.10.05. <https://www.bbc.com/news/world-asia-india-45757556> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).

BUSINESS TODAY: *Just the right image*, 2014.06.08. <https://www.businesstoday.in/magazine/case-study/case-study-strategy-tactics-behind-creation-of-brand-narendra-modi/story/206321.html> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).

DEMOCRACY NOW, *Indian PM Modi Was Once Banned from Entering U.S., Today He Meets Trump at White House*, 2017.06.26. https://www.democracynow.org/2017/6/26/indian_pm_modi_was_once_banned (Utolsó letöltés 2019.01.06.).

INDIA TODAY: *Modi charms students of DU college with Gujarat story, says this century belongs to India*, 2013.02.07. <https://www.indiatoday.in/india/north/story/gujarat-chief-minister-narendra-modi-srcc-college-delhi-university-153399-2013-02-06> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).

INDIA TODAY: *Indian PM visit to Brazil in 14 years to catapult bilateral relations to new high*, 2006.09.18. <https://www.indiatoday.in/magazine/diplomacy/story/20060918-manmohan-singh-visit-to-brazil-to-catapult-bilateral-relations-782437-2006-09-18> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).

- INDIAN EXPRESS: *PM Modi unveils Sardar Patel's 'Statue of Unity': It's an answer to those who question India's existence*, 2018.10.31. <https://indianexpress.com/article/india/statue-of-unity-narendra-modi-worlds-tallest-statue-sardar-vallabhbhai-patel-run-for-unity-5427064/> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).
- NARENDRA MODI: *How Bapu united India: Today we have a similar opportunity to build the India of Gandhiji's dreams*, 2018.10.03. <https://www.narendramodi.in/how-bapu-united-india-today-we-have-a-similar-opportunity-to-build-the-india-of-gandhiji-s-dreams-541747> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).
- OFFICE OF THE REGISTRAR GENERAL & CENSUS COMMISSIONER, INDIA: http://www.censusindia.gov.in/2011census/Religion_PCA.html (Utolsó letöltés 2019.01.06.).
- THE ECONOMIC TIMES: *PM Manmohan Singh goes to China: Resetting India-China economic relations*, 2013.10.21. <https://economictimes.indiatimes.com/opinion/et-commentary/pm-manmohan-singh-goes-to-china-resetting-india-china-economic-relations/articleshow/24451851.cms> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).
- THE NEW INDIAN EXPRESS: *In 41 trips to 52 countries in 4 years, PM Narendra Modi spent Rs 355 crore: RTI*, 2018.06.18. <http://www.newindianexpress.com/nation/2018/jun/28/in-41-trips-to-52-countries-in-4-years-pm-narendra-modi-spent-rs-355-crore-rti-1834783.html> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).
- THE TIMES OF INDIA: *Sadbhavana Mission: Strengthening social harmony & brotherhood*, 2011.09.14. Ahmedabad edition, <https://timesofindia.indiatimes.com/blogs/narendra-modis-blog/sadbhavna-mission-strengthening-social-harmony-brotherhood/> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).
- THE TIMES OF INDIA: *I'm Hanuman, says 3D Modi*, Ahmedabad edition, 2012.11.19. <https://timesofindia.indiatimes.com/india/Narendra-Modi-uses-3D-telecast-to-address-audiences-in-four-cities/articleshow/17276534.cms> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).
- THE TIMES OF INDIA: *Farmers would not have been ruined had Sardar Patel been India's first PM*, 2018.11.24. http://timesofindia.indiatimes.com/articleshow/66785125.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst (Utolsó letöltés 2019.01.06.).
- WORLD BANK GROUP: *Armed Forces Personnel Data in India*, 2016. <https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.TOTL.P1?locations=IN> (Utolsó letöltés 2019.01.06.).

